

ગુર્જર બંધુભગિનિઓને ભાગ લેતા કરવાની મારી ધારણા અત્યારે સંપૂર્ણ થતી જોઇ મને અતિશય આનંદ થાય છે.

આ ત્રીજે ભાગ ધણા લાંબા કાળે પ્રસિદ્ધ થાય છે; પરંતુ એ માટે ગુર્જર વાચક વર્ગની માગણી તાજી રહી છે, તેથી મને મંતોપ ધાય છે.

અમદાવાદ } મહાશંકર ઇંદ્રજી દવે.
જેઠ વદ ૧૦, સં. ૧૯૮૭

પ્રકાશકનું નિવેદન.

આ ગ્રંથનો પહેલો ભાગ ઇ. સ. ૧૯૨૩માં અને બીજો ૧૯૨૪માં ત્રણેક સ્મરણીય ગ્રંથ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ તેને ધણા વર્ષો થઇ ગયાં.

આ ગ્રંથના રાશ્યાતના ૧૧ દરમાં સને ૧૯૨૪માં અમારે ત્યાં છપાએલા ને પછી ગ્રંથમાળાના સંચાલકની માંદગી અને મૃત્યુને લઇને ગ્રંથ અધુરો જ અમારે ત્યાં આજ દિન સુધી પડી રહ્યો.

આ ગ્રંથ અતિદાસિક છે અને ભારતના ઇતિહાસમાં એક ધણી જ મોટી સ્મરણીય ઉત્ક્રાન્તિનું વર્ણન કરતો હોઇ અગ્રગત ન રહેવો જોઈએ. તેમજ આ ગ્રંથનો મારો ઉકાવ ધાય નેટલા માટે અમે આગલા ભાગો કરતાં તેની કિંમત ઓછી રાખી છે, અને શ્રીયુત્ જીવનલાલ અમરશી મહેતાની સૂચનાને સ્વીકારી આ આદ્યતિને "સાનવર્ધક પુસ્તક-માળા"ના એક પુસ્તક તરીકે પ્રસિદ્ધ કરી છે.

આ યોજનાને અનુકૂળ રીતે પુસ્તકના લેખક શ્રીયુત્ મદાશંક ઇન્દ્રજિત દવેએ અધુરું પુસ્તક પૂરું કરી આપ્યું તેની પણ અમે અહીં સાભાર તોંપ લઇએ છીએ.

અનુક્રમણિકા

ખંડ પહેલો.

અધ્યાય પહેલો-વાયવ્ય પ્રાંત.

પૃ. ૧ થી ૪૮

લેક્ષ. ગવર્નર કેલ્વિન સાહેબ-આગ્રા, અલીગઢ, ઇટાવા-હિંદુઓનું વિશ્વામુખલું અને કાર્યદક્ષતા-મૈનપુરી-આગ્રાના ખ્રિસ્તીઓની સ્થિતિ-કેલ્વિન સાહેબનું જાહેરનામું-મથુરા, આગ્રાના સિપાહી-ઓનાં હથિયારો લઇ લેવાયાં.

અધ્યાય બીજો-વાયવ્ય પ્રાંતની સ્થિતિ-મિરત અને રાહીલખંડ વિભાગ-મુજફ્ફર નગર-મહારાનપુર-મોરાદાબાદ-ખરેલી-રાહાજહાનપુર-ખદાપુર.

પૃ. ૪૯ થી ૧૧૬

અધ્યાય ત્રીજો-આલીયર-ખંદોર-રાજપુતાના-પૃ. ૧૧૭ થી ૧૭૦ વાયવ્ય પ્રાંતના લેક્ષ. ગવર્નરની ચિંતા-મહારાજ બાજુરાવ સિંધિયા-તેનું હરકર-તેની રાજધાનીનો બચાવ-તેના સૈનિકોનું ખંડ-અંગ્રેજોની નાસભાગ-મહારાજ તુકોજરાવ હોસ્કર-ખંદોરનો બચાવ-રાજપુતાના.

અધ્યાય ચોથો-આગ્રા

પૃ. ૧૭૦ થી ૧૯૯

આગ્રા-નીમચનો સીપાહીઓ-કેલ્વિન સાહેબની માંદગી-રાજ્ય-વહિવટનો બંદોબસ્ત-કોટાના સિપાહીઓ-આગ્રા પાસે લડાઇ-અંગ્રેજ સૈન્યનું પાછું આવવું-જાવણીનો નાશ-આગ્રાના કિલ્લામાં રહેનારાઓની દુર્દશા-કેલ્વિન સા. નું મરણ.

અધ્યાય પાંચમો-લખનોર-અયોધ્યા

પૃ. ૨૦૦ થી ૨૨૮

અયોધ્યાની સ્થિતિ-લોકોની ચિંતા-જમીનદારો-નવાખના વંશ-જેની દુર્દશા-સૈનિકદલ-અજની સ્થિતિ-લખનોરને બચાવવાનો

બંદોબસ્ત-જાવણીમાં સિપાહીઓનું બંડ-અયોધ્યાના જૂદા જૂદા
વિભાગોમાં અશાંતિ-સીતાપુર-મુલાઓન-મેહમદી-શહજહાન-
પુરના નાસેકુઓ માર્યા ગયા-ફૈઝાબાદ-સુલતાનપુર-અહરિય-સિ-
કોટા-ગ-ડા-મોહાપુર-દરીયાબાદ-કાઆનીનો નાસેકુઓની સ્થિતિ.

અધ્યાય ૬૬-અયોધ્યા

પૃ. ૨૨૬ થી ૨૬૧

બળવાનું સ્વરૂપ-સીતાપુર-મુલાઓન-મેહમદીશહજહાનપુરના
નાસેકુઓનો નાશ-ફૈઝાબાદ-સુલતાનપુર-અહરિય વિભાગ-સિકોમ-
મોહાપુર-દરીયાબાદ-નાસેકુઓની દુર્દશા-લખનૌર-સર હેત્રિ
લોરેન્સ મદદ પડ્યો-લખનૌરને બચાવવાનો બંદોબસ્ત-ચિન-
હાટ આગળ અંગેજ સૈન્યની હાર-મચ્છિલવનના થોડા ભાગનો
નાશ-લખનૌરનો ઘેરા-સર હેત્રિ લોરેન્સ મરણ પામ્યો-સેના-
પતિ દેવલોક અને આઉદામ આવી પહોંચ્યા.

અંક બીજો.

અધ્યાય ૨ લો-દિલ્હી

પૃ. ૨૬૨ થી ૩૨૬

દિલ્હીમાં અંગ્રેજોના સૈન્યનો જમાવ-શહેર પર હલ્લો કરવાનો
બંદોબસ્ત-શહેર પર હલ્લો-સિપાહીઓની બહાદુરી-અંગ્રેજ
સૈન્યની ઉદ્ધતાઇ-રાજમહેલ તાબે કર્યો-મોગલ શહેનશાહ નાઠો-
તેને કેદ કર્યો-શહજહાનનાં ખૂન-કમાન હડસનના કાર્યની ચર્ચા-
દિલ્હીના રહેવાશીઓને કાંસી-નિકલ્સન મરણ પામ્યો.

અધ્યાય ૨ જો-અંગ્રેજ સેનાપતિની લખનૌર તરફ કૂચ-પૃ. ૩૨૭-૩૪૬

સેનાપતિ દેવલોક કાનપુરમાં-તેની લખનૌર તરફ કૂચની તૈયારી-
તે મંગલોચરમાં આવી પહોંચ્યો-ઉનાવ અને બસિરથગંજની
લડાઇ-દેવલોકની કાનપુર પાછા ફરવાની તૈયારી-સેનાનાયક

નીલનો ગુરસો-હેવલોક ફરીથી લખનોર તરફ-અસિરથગંગની
ખીજ લડાઈ-હેવલોકની પાછા કાનપુર જવાની તૈયારી-તે મંગ-
લોપર પાછો આવ્યો-ફરી લખનોર તરફ-અસિરથગંગની ત્રીજી
લડાઈ-હેવલોક કાનપુર પાછો આવ્યો-બિથુરની લડાઈ-આઉ-
દ્રામનું કાનપુરમાં આવાગમન-એનું જાહેરનામું-હેવલોક, આઉ-
દ્રામ ને નીલની લખનોર તરફ મુસાફરી-તેઓ આલમબાગમાં
આવી પહોંચ્યા-આરબાગના પુલના માર્ગ પર લડાઈ-છત્રમંજિત
અને ફરિદ્દાસ ખાસબજાર-નીલ મુઓ-હેવલોક અને આઉદ્રામ
રેસિડેન્સમાં આવી પહોંચ્યા.

અધ્યાય ૩ જો-વાયવ્ય પ્રાંત ને અયોધ્યા. પૃ. ૩૪૦ થી ૩૭૧
સેનાપતિ ત્રિવેંડની દિલ્હીથી રવાનગી-ગાજીઉદ્દીન નગર-શુલંદ,
શહેર-માલદાર-શુર્ન-મૌની-સંન્યાસી-અલીગઢ-અકબરાબાદ-
આગ્રા-મૈનપુરી-સેનાપતિ આઉદ્રામનો પત્ર-કાલી નદીને કિનારે
લડાઈ-વડો સેનાપતિ સર કોલિન કેમ્પબેલ મુલ્ક ક્ષેત્ર પર-
કજવારની લડાઈ-વડો સેનાપતિ અયોધ્યામાં-જંગ બહાદુર-વડો
સેનાપતિ લખનોરમાં-તેની સાથે સેનાપતિ હેવલોક ને આઉ-
દ્રામનો મેળાપ-સેનાપતિ હેવલોક મરણ પામ્યો-આઉદ્રામનું
આલમબાગમાં રહેઠાણ-વડો સેનાપતિ કાનપુર તરફ.

અધ્યાય ૪ થો-તાત્યા ટોપી.

પૃ. ૩૭૨ થી ૩૮૮

તાત્યા ટોપી-તેનું-સુલ્કકૌશલ્ય-પાન્ડુ નદીને કિનારે વાઈ-ડ-
હાંમ સાથે લડાઈ-તેની જીત-કાનપુરમાં રહેઠાણ અને વ્યૂહ-
રચના-સર કોલિન કેમ્પબેલ કાનપુર આવી પહોંચ્યો-તેની
સાથેની લડાઈમાં તાત્યા ટોપીનો પરાજય.

અધ્યાય ૫ મો-દ્રોહગઢ 'હત્યું'-વડા સેનાપતિ 'લખનોર
તરફ. પૃ. ૪૮૯ થી ૪૧૮

દ્રોહગઢ હત્યું-સર કોલિન કેમ્પબેલની 'બરેલી' તરફ જવાની
પરજા-ગંવરન જનરલ સાથે મતબેદ-સર કોલિન લખનોર
તરફ ઉપડ્યો-તેના સૈનિકોની ઉનાવમાં હાવણી-અંગ્રેજ હાવ-
ણીમાં 'અમુસો-તેઓ' કંદ થયા-તેઓનાં વિચિત્ર આત્મવૃત્તાત-
તેઓને ફાંસી મળી.

અધ્યાય ૬ કો-લખનોર હત્યું-રોહિલખંડ અને બીજા
સ્થળોએ બળવાની 'શાન્તિ.' પૃ. ૪૧૯ થી ૪૪૪
લખનોર હત્યું-ફૈઝબાદનો મૌલવી-તેની સાથે યુદ્ધ-તેનું મૃત્યુ-
ફયા-રોહિલખંડ-આગર અને નમદા પ્રદેશ-મુંબઇ પલાકા-દક્ષિણ.
ખંડ પ્રીતો.

અધ્યાય ૭ લો-ઝાંસીની રાખી લક્ષ્મીબાઈ. પ. ૪૪૫ થી ૪૯૩
ઝાંસીનું રથાન-લક્ષ્મીબાઈ-તેનું બાળપણ-તેનો વિવાહ-તેના
પતિનું મરણ-ઝાંસીમાં બ્રિટિશ રાજ્ય અમલની સ્થાપના-
ઝાંસીનો બળવો-એ વખતે લક્ષ્મીબાઈનાં કાર્ય-અંગ્રેજ સેના-
પતિનું ઝાંસી ગમન-તેની સાથે લડાઇ કરવાની લક્ષ્મીબાઈની
તૈયારી-ઝાંસીના કિલ્લા પર હુલો-લક્ષ્મીબાઈની બહાદુરી-તે
ઝાંસી છોડે છે-ઝાંસીનો કિલ્લો અંગ્રેજ સેનાપતિના કબજામાં-
રાવ સાહેબ અને તાત્યા ટોપી સાથે લક્ષ્મીબાઈ જઈ મળે
છે-ફુંગેનું યુદ્ધ-અંગ્રેજ સૈન્ય કાલ્પી હતે છે-રાવ સાહેબ
વગેરેનું ગ્વાલિયર ગમન-મહારાજા સિંધિઆનું પલાયન-ગ્વાલિ-
અર રાવ સાહેબના કબજામાં-અંગ્રેજ સેનાપતિનું ગ્વાલિઅર
ગમન-ગ્વાલિઅરની લડાઇ-લક્ષ્મીબાઈ લડાઇનું સ્થળ તળે છે-

તેની પૂઃ પકડી-તેનો દેહત્યાગ-આલિચરમાં મહારાજ સિંધિઆ
ફરીથી અમલ સ્થાપે છે-દામોદર રાવ.

અધ્યાય ૨ જો-ઝાંસીની પાસેનાં સ્થાન. પૃ. ૪૬૪ થી ૪૬૮
સિપાઇઓની. ઉસ્કેરણી-ત્યાંના યુરોપીઅનોની નાસબાગ-
તેઓની સાથે વફાદાર સીપાહીઓનું ગમન-રસ્તામાં
તેઓની દુર્દશા-તેઓના પ્રત્યે છત્રપુરની રાણી અને ચિરકારીના
રાજનો સદ્વ્યવહાર-આંદાની ઘટના-નાગોદના વફાદાર
સિપાઇઓ-નાસેડુઓનું નાગોદમાં આગમન.

અધ્યાય ૩ જો-તાત્યા ટોપી. પૃ. ૪૬૯ થી ૫૧૨
તાત્યા ટોપીની પીછેહઠ-તે જુદે જુદે સ્થળે બટકે છે-પકડાય છે.
અધ્યાય ૪ થો. પૃ. ૫૧૩ થી ૫૨૧

સિપાઇ યુદ્ધના છેવટના ભાગના બનાવો-યુદ્ધની પૂર્ણાકૃતિ-

ગુજરાતી

શબ્દાર્થ ચિંતામણી

હાથરકુલ, ટ્રેનિંગ કોલેજ, લાયબ્રેરીઓ, વકીલો, સોલીસિટરો,
તેમજ ગુજરાતી ભાષાના અધ્યાપકોને

ઉપયોગી—નવો જ શબ્દકોષ.

સાર્થક—કાલિદ ૧૬ પ્રેશ. પાનાં ૧૫૦૦ શબ્દ-ક્રીષ્ણ-સ્મૈલ
પૈકા. શબ્દો ૪૨૦૦૦ લગભગ. અર્થો-મૂળ અને વ્યુત્પત્તિ સાથે
મોક્ષ. સોનેરી નામનું પુસ્તક કિંમત રૂ. સાડાપાંચ. વૃદ્ધા બે
ભાગમાં બાંધેલાના રૂ. ૭ (વિ. પી. પ્રોસ્ટેજ તેર આના બુદ્ધ.)

સ્વ. સર રા. બા. રમણભાઈ સાહેબનો અભિપ્રાય—

“ ગુજરાતી ભાષાના વિસ્તારી કોષની હાલ ધણી આવશ્યકતા
છે. એ જરૂર પૂરી પાડવાના પ્રયત્નરૂપે આ પુસ્તક રચવામાં આવ્યું
છે. આ કોષમાં લગભગ ૪૨૦૦૦ શબ્દો છે. આ કોષમાં હાલના
વિદ્યમાન કોષો કરતાં વિશેષ છે. દરેક શબ્દ જોડે તેનું વ્યાકરણદૃષ્ટિએ
પદ્મછેદ તથા લિંગ દર્શાવ્યાં છે, પછી (મુખ્ય મુખ્ય શબ્દોમાં)
વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી છે. છેવટે શબ્દોના અર્થ અનેક પર્યાય સાથે દર્શાવ્યા
છે. શબ્દો પરથી બંધાયેલી કહેવતો અને ઉક્તિઓ પણ ખુલાસા સાથે
સ્થળે સ્થળે આપી છે. આ રીતે આ કોષ વિદ્યાર્થીઓને તેમજ
સામાન્ય વાચક વર્ગને ઉપયોગી થઈ પડે તે પ્રકારનો છે.”

જીવનલાલ અમરશી મહેતા, પીરમશારોડ-અમદાવાદ.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ: ૩૯૪; કાંલખાદેવી-મુંબઈ-૨.

સ્વદેશ અને જીવનની ઉત્તતિનો ઉત્તમ આદર્શ રહ્યું કરતી-

હૃષીકેશચંદ્ર

[આ નવલકથા ભાગ એકથી ચારમાં પુરી થાય છે.]

ગૃહનું ભૂપણ ! લાઘવેરીનો શણગાર !
સ્વદેશપ્રેમની માળા ! ચારિત્ર્યની શાળા !

સાંસારિક, ધાર્મિક, કળવણી વિષયક વગેરે વિષયોથી ભરપૂર, સંસારમાં સ્વર્ગની ઝાંખી કરાવનાર, વિદ્યાવિલાસી જીવનની લાવંનાઓ દર્શાવનાર, પૂર્વ અને પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ ધ્યેયોનું અમેલન કરાવનાર, યુવાન અને વૃદ્ધને કર્તવ્યનો માર્ગ બતાવનાર, મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર, કલેજીવનોને યોગ્ય માર્ગ બતાવનાર, પ્રભુઓને 'ઉત્તમ' ધ્યેય દોરનાર, સંસારમાં સાચું મુખ પ્રાપ્ત કરાવનાર, ખાજ, 'યુવાન', વૃદ્ધ, પુરૂષ તેમજ સ્ત્રીઓને સરખી રીતે વાંચવા લાયક. "મોડીની રીઝ્યુ" જેવાં ઇંગ્રેજી માસિકો અને "સાહિત્ય" જેવાં ગુજરાતી માસિકોએ જેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે એવું, ઉચ્ચ શૈલી, સરળ છટાદાર અને જીરસાવાળી ભાષાથી લખાયેલ રસમય આદર્શરૂપ નવલકથાના આ ચાર ભાગ છે. દરેક ભાગનું પાકું સોનેરી અક્ષર-વાળું પુંકું. દિંમત-ભાગ ૧ લો ૩. ૩, બીજો ૩. ૨૧, ત્રીજો ૩. ૨૧, અને ચોથો ૩. ૩૧.

ચારે ભાગના ૩. ૧૨૧ થાય છે.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ | જીવનલાલ અમરશો મહેતા
નં. ૩૬૪, કાલબાદેવી-મુંબઈ ૨. | પીરમશારોડ; અમદાવાદ.

વિશેષ કરીને સન્તારીઓને ખાસ વાંચવા માટે જ

વીરાંગના-વીરમતી

ધારાનગરીનાં રાજપુત્ર જંગદેવ પરમારની ધર્મપત્ની ક્ષત્રાણીના પાતિવ્રત્યનું જવલંત દર્શાવતું. કીંમત ૩-૦-૦ આ પુસ્તકનું મુખ્ય પાત્ર સતી ક્ષત્રાણી વીરમતી છે. તે ખરેખર વીરાંગના છે. તેનું પાતિવ્રત્ય, તેની સમયમૃત્યુકતા, પતિ પ્રત્યેની અનન્ય ભક્તિ અને માર્દવ એકંદરે તેનું આખું જીવનચરિત્ર ખરી વીર ક્ષત્રાણીને જાળવતું આગેદુખ આમાં ચીતરેલું છે. તેના પતિ જંગદેવ પરમાર છે. તેની ઉદારતા, વીરતા અને સ્વામીભક્તિ એક સાચા ક્ષત્રોને શોભવનાર છે. આમાં જંગદેવ તથા વીરમતીના જીવનના પ્રસંગો એવા સુંદર રીતે આલેખેલા છે કે વાંચનારનું હૃદય તલીન થઈ જાય છે. આ સ્વતંત્ર લખાયેલી નવલકથા છે.

અજમેરનો અજીતસિંહ

આ અર્થે ઐતિહાસિક નવલકથા છે. કીંમત ૨-૦-૦ આ શરવીર રાજાએ પોતાના પરાક્રમથી અજમેરની રાજગાદી ટંકાવી રાખી હતી. ખટપટીઆ રાજ્ય અને રમણીના લોકો રાય કિશનપ્રસાદ અને શવળ માનસિંગનાં કારસ્થાનો, હલકી જૂતિથી દેશદ્રોહ કરવા તૈયાર થયેલાઓનું આખરે પોત પ્રકાશતાં તે કારાગૃહને આધીન થાય છે, અને દેશભક્ત રૂપસિંગજી તથા ખીજા રાજપૂતો પોતાની એકનિષ્ઠ લાગણીથી પોતાનું ધારેલું કામ કેવી રીતે પાર પાડે છે, વગેરે રોજખટપટનો આમાં સાચો ચિતાર છે. આ નવલકથા વાંચતાં રોમાંચ ખડાં થઈ જાય તેવી સચોટ છે.

મુક્તિમાળા

અથવા

જીવરાજ જીવ-મુક્તિ આખ્યાન.

આ વેદાન્ત શાસ્ત્રનાં ગહન તત્ત્વો સમજાવનારો સરલ અને સંવાદરૂપે નવીન પદ્ધતિનો જ ગ્રન્થ છે. સાધારણ વાંચનારને પણ આ ગ્રન્થનો વિષય સમજવામાં મુશ્કેલી ન પડે તે માટે જીવરાજ, મનરાજ, વિદ્યા, અવિદ્યા, કુમતિ, સુમતિ, પ્રવૃત્તિ, સરસ્વતિ વગેરે પાત્રોનું રૂપક આપીને વેદાન્તનાં ગહન તત્ત્વોને શૈક્ષા-સમાધાન વડે પરસ્પર સંવાદની પદ્ધતિથી, સમજાવવામાં આવ્યાં છે. વચમાં વચમાં સરળ અને બોધક દૃષ્ટાન્તો આપીને સાધારણ અધિકારીઓને પણ મિદ્ધાન્ત સમજાય એવી રચના કરી છે. લાંબા છેક જ સાદી હોવાથી તેમાં વિશેષ સરલતા થઇ છે. આ પહેલાં ભાગમાં ચાર અંક છે ને તેના પેટામાં પ્રવેશની ગોઠવણ કરેલી છે. લગભગ ૩૫૦ પૃષ્ઠો આ ગ્રન્થ દરેક ધર્મજીતાસુએ તથા પુસ્તકશાળાએ પોતાના સંગ્રહમાં જરૂર રાખવો ધટે છે.

પાકું પુકું-કિંમત રૂ. ૧-૧૨-૦

સુખશાંતિ-વિચારણા.

સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ અંધકાર ર.ર. જહોન લાન્ડના એક પુસ્તકના આધારે પણ ધનુ કેરકાર સાથે તૈયાર કરેલું આ પુસ્તક છે. આમાં દરેક મનુષ્યના નામાજીક સુખની અભિવૃદ્ધિના નીચેના વિષયોનો વિચાર દાખલા દલીલો તથા આપણા હિંદુધર્મનાં શાસ્ત્રીય પ્રમાણો સાથે કર્યા છે:—

પ્ર૦ ૧ લું સુખ. ૨ લું મન. ૩ લું અભિલાષા. ૪ યું સંતોષ. ૫ મું વિપત્તિ. ૬ ડું ઔદાર્ય. ૭ મું મિત્ર અને શત્રુ. ૮ મું મન. ૯ મું વિવેકબુદ્ધિ અને ૧૦ મું શાન્તિ. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦. સ્કૅલમાં ટેકરટ બુક તથા કંનામ લાયબ્રેરી માટે મંજુર થયું છે.

સંવાદગુચ્છ

(જરૂરી શબ્દકોષ સાથે) પુઠું પાકું કિંમત રૂ. અઢી.

આમાં નીચેના ધાર્મિક, ઐતિહાસિક અને કાદંબનિક ૨૧ સંવાદો છે.

(૧) કર્ણ અને કૃષ્ણ.	(૨) પ્રતાપ અને રાક્ષસિંહ.
(૩) રાવણ અને મદોદરી.	(૪) રામદાસ અને શિવાજી.
(૫) કૃષ્ણ અને સુદામા.	(૬) ચન્દાવત અને વિજયા.
(૭) સિદ્ધરાજ અને જસમા.	(૮) મીરાં અને રાણો.
(૯) યુધિષ્ઠિર અને ભીમ.	(૧૦) કુવ અને સુનીતિ.
(૧૧) સીકંદર અને પોરસ.	(૧૨) પ્રતાપ અને માનસિંહ.
(૧૩) મહાલક્ષ્મી અને બ્રહ્મવર્ણ.	(૧૪) હમીર અને મુંજો.
(૧૫) ગોરાખ અને બતૃંદરી.	(૧૬) રામ અને હનુમાન.
(૧૭) ઇંદ્રજિત અને સુસામના.	(૧૮) પરશુરામ અને લીભ.
(૧૯) કચ અને દેવયાની.	(૨૦) નળ અને કળી.

(૨૧) માતૃગૃહ અને પ્રવરસેન.

હિન્દુ ધર્મની પાઠમાળા

કાલિન ૧૬ પેજ ૫૪ ૪૩૦ સોનેરી ગ્રણ નામનું મુશોબિત પુઠું.

કિંમત રૂ. સાડા ગ્રણ.

મૂળ લેખક-લાલા બૈજનાથ; બી. એ. રીટાયર સેશનજજ;

આગ્રા. ઉત્તરે હિન્દુસ્તાનની શાળાઓમાં ટેક્સ્ટ બુક તરીકે ચાલતા

હિન્દી ગ્રન્થ ઉપરથી આવશ્યક ફેરફાર તથા ઉપયુક્ત વિષયો-

અરિત્રા વગેરેનો વધારો કરી આ ગ્રન્થ તૈયાર કરેલ છે. આ પુસ્તકના

૧૩ ભાગ અને ૧૨૨ પાક છે.

“વસન્ત”

રજતમહોત્સવ સમારક અન્થ.

આ અર્થે આનંદશંકર બા. દ્રુવ સપાદિત “વસન્ત” માસિકને ૨૫ વર્ષ થયાં તે પ્રસંગે ગુજરાત પત્રકારમંડળે તથા ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ એકત્ર મળી એ માસિકનો રજત-મહોત્સવ ઉજવ્યો, અને એ રજત-મહોત્સવ પ્રસંગે ખાસ લેખો વિદ્વાનો પાસે લખાવેલા તેનો આ ગ્રંથ તેમને અર્પણ કર્યો. આ ગ્રંથમાં ગુજરાતના લગભગ બધા તેમજ ગુજરાત બહારના કેટલાક વિદ્વાનોએ લેખો લખ્યા છે.

“આ ગ્રંથમાં ગુજરાતી ઉપરાંત સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને હિંદી વિભાગો પણ છે. અંગ્રેજી વિભાગના લેખો ઘણા ખરા ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના છે. હિંદી વિભાગમાં એક જ લેખ છે; અને તે ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો છે. એકંદરે આ ગ્રંથમાંના ઘણાખરા લેખો ઉડા અભ્યાસના પરિણામે લખાયેલા છે.

“આ ગ્રંથના કાગળ, છપાઈ, આંધણી, પૂઠું, ઉકાવ વિગેરે ધણું સંતોષકારક છે. આર્ટપેપર ઉપર છાપેલાં કેટલાંક ચિત્રો છે, તે પણ સારાં છે. આ પુસ્તકનાં ‘ફ્લાય-લીફ’ (પૂકાંને ચોંટાડેલાં પાન) ખીબા પુસ્તકોની. માફક સાદાં કે જાહેર ખજાર છાપેલાં નથી; પરંતુ સુંદર નૈસર્ગિક છે. (એ નિસર્ગતા પણ આપણા ભારતવર્ષના જ દૃશ્યથી અંકિત છે.) આ દૃશ્યના ચિત્રકાર રા. રવિશંકર રાવળ છે. આ ગ્રંથની કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ છે તે આ બધું તથા ગ્રંથનું કદ જોતાં કંઈક ઓછી કહેવાય. ગ્રામીન વિદ્યાના અભ્યાસીઓએ તેમજ પુસ્તકાલયોએ આ ગ્રંથ ખરીદવો જોઈએ એમ અમે માનીએ છીએ.”

—(“પુસ્તકાલય” ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૮).

ॐ तत्सत् परमात्मने नमः

स्व० त्र्यंबक स्मारक ग्रंथमाला

वर्ष ४ शुं.

पुस्तक १० मुं.

सिपाहीओना
अणवानो धतिहास.

સિપાહીઓના બળવાનો ઇતિહાસ.

વિષય નિર્દેશ:—વાચવ્ય પ્રાંત-લેફ્ટનેન્ટ ગવર્નર કેલ્વિન સાહેબ આગ્રા-અલીગઢ-ઘરાવા-હિંદીઓનું વિશ્વાસુપણ અને કાર્યદક્ષતા-મૈનપુરી આગ્રાના પ્રિયતીઓની સ્થિતિ-કેલ્વિન સાહેબનું નાહેરવાસું એ બાબતમાં ગવર્નર જનરલનો અભિપ્રાય-મયુરા-આગ્રાના સિપાહીઓનાં હથિયારો કદ લેવાયાં.

ગંગા અને યમુનાના મૂળથી માંડીને કર્મનાશ નદી સુધીના વિશાળ પ્રદેશ વાચવ્ય પ્રાંતને નામે ઓળખાય છે,^૧ બળવા

૧. હાલમાં એ પ્રદેશ આગ્રા અધોધાના સંયુક્ત પ્રાંતોના નામથી ઓળખાય છે: અનુવાદક.

વખતે એ પ્રાંત એ નામથી ઓળખાતો હતો, ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ સાથે એ નામને કંઈ સંબંધ નથી. કારણકે હિંદના સાંપ્રાન્ત્યને વાયવ્ય પ્રદેશ એ પ્રાંત સાથે જોડાયેલો નહોતો. પંજાબ છતાં પહેલાં બ્રિટિશ સરકાર જે પ્રદેશને વાયવ્ય પ્રાંત કહેતી હતી તે હવે સુધી એજ નામે ઓળખાતો હતો. આ પ્રદેશ વિશાળતામાં ને હિંદના ગીચમાં ગીચ વસ્તીવાળા પ્રાંતોમાંનો એક ગણાય છે. બજવા વખતે તે પ્રદેશમાં લગભગ ૩૦ લાખ આણસો રહેતા હતા. ઉત્તર હિંદનાં જે નગરો ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તેમાંનાં ઘણાંપૂરાં આ પ્રદેશમાં આવેલાં હતાં. એક વખતે મહાન મોગલ પાદશાહોએ આ પ્રદેશને ધન ધાન્યથી ભરપૂર કરી દીધો હતો. આગળ જૂનાં એજને પશુ આ પ્રદેશમાં પોતાનું રજીસ્ટ્રેશન અને રાજનીતિ નીતીની સત્તા જમાવતી હતી. લડાઈ કે પછી રાજનીતિની આલાશીથી બ્રિટિશ કંપનિએ આ પ્રદેશના એક પછી એક વિભાગો કબજે કર્યા હતા. સમયના પરિવર્તનથી અને ઘટના પરંપરાનાં આવિર્ભાવથી પશુ એ વિશાળ પ્રદેશનાં રહેવાશીઓ પરસ્પર છુટા છુટા થઈ ગયા નહોતા. આચાર, ભાષા, અને ચહેરામાં એ પ્રદેશના બધા લોકો એક જ હતા. બધા એક જ જાતની રાજનીતિતજે પોતપોતાના સામાજિક રીત રિવાજો પાળતા હતા. તેઓનાં વિશાળ શરીર, વિશાળ સ્કન્ધ, વિશાળ છાતી, લાંબા હાથ અને તેજ માસ્તાં મુખમાંથી નિહાળી પરદેશી લોકો પ્રથમ દ્રષ્ટિપાતે જ તેઓને લડાયક જાતિ તરીકે ઓળખી લેતા હતા. લોકો અનુકંપાની લાગણી ધરાવતા હોવાથી જુદી જુદી નાતો

૧ Raikes, Notes on the Revolt in the N. W. of India. P. 4. Kay Sepoy War vol. III P. 194.

વચ્ચે કંબો ટટો થતો નહોતો. દિંદો એવો બીજો એકેય પ્રાંત નહોતો કે જ્યાં આ પ્રાંતની પેઠે ખેડૂતો અને લઢાયક વર્ગના લોકો વચ્ચે ગાઢ મિત્રતા હોય? આથી અહીં લઢાયક વર્ગ ખેડૂતોમાં અશાન્તિ દેખાવવામાં ફાવી જાય તેમ હતું. વળી આ પ્રદેશની ગાદી શક્તિ એકતાના તાંતણી સંકળાએલી છતાં કંપનિ બહાદુર તરફ જરાયે અસંતોષ ખતાવતી નહોતી. લોકો શાંતપણે પોતપોતાના કાર્યમાં મગ્ન હતા, અને પોતાનું જીવન અને સંપત્તિ સુરક્ષિત માની નયિ-તપણે કાળ ગુજારતા હતા. જો કે કંપનિના કારભારથી તેઓ બધી રીતે સંતોષી થઈ શક્યા નહોતા. પોલિસની કાર્ય પદ્ધતિથી તેઓ ભારે કંટાળ્યા હતા. મહેસુલી ખાતા તરફથી પણ તેઓને પુરતો સંતોષ મળ્યો નહોતો.^૧ પરંતુ આ અસંતોષ અને કંટાળો તેઓની શાંતિમાં ખસેલ કરતો નહોતો. તેઓનો વેપાર ખિન્ન નો જતો હતો, વરતી વધતી હતી, સર્વત્ર વ્યવસ્થા અને શાંતિ વિરાજતી હતી.

આ વિશાળ પ્રાંતના હપરિ તરીકે એક લેફ્ટેનેન્ટ ગર્નર હતો. આ પ્રદેશમાં જે સૈન્ય હતું તે સરકારી કામગીરીમાં સામાન્ય રીતે બંગાળના સિપાહીઓના નામથી ઓળખાતું હતું. સૈનિક વિભાગોમાંનાં મીરત, કાનપુર અને સાગર વિભાગ આ પ્રદેશમાં ગણાતાં મીરત વિભાગમાં મીરત, દિલ્હી, રૌહિલખંડ અને આગ્રાની હાવણીઓ હતી. કાનપુર વિભાગમાં અલ્હાબાદ, બનારસ અને હમર્યાન અધિકારમાં આવેલાં અયોધ્યા પ્રાંતના સૈનિકોની ગંજીવરી થતી હતી. જમલપુર અને ઝંસી સાગર વિભાગની

^૧ Raikes, Notes on the Revolt in the N. W. P. on India P. 7.

છાવણીયો ગણાતી હતી. એ સિવાય ધણેખરે સ્થળે દિવાની વિભાગનાં મથકો હતાં. કમિશનર, જજ, મેજિસ્ટ્રેટ, કલેક્ટર વિગેરે રાજપુરો જુદા જુદા સ્થાનોમાં રહી કર્તાવ્ય બજાવતા હતા. દિલ્હી, મીરત, રોહિલખંડ, આમ્રા, અલાહાબાદ અને ઝંસીમાં અંકેક કમિશનર રહેતો હતો. આમ્રા મુખ્ય મથક હતું. વાયવ્ય પ્રાંતનો લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર 'અંહી'થી આખા પ્રાંતપર હકુમત ચલાવતો હતો.

આ વખતે કેલ્વિન સાહેબ વાયવ્ય પ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર હતા. રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે તેઓને સારો અનુભવ હતો. તેઓ જ્યારે લૉડ્ઝ આકેલેન્ડના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી હતા, ત્યારે અફઘાનિસ્તાન સાથેની લડાઇમાં અંગ્રેજોની પુરી દશા યદ્ધ હતી. કેલ્વિન સાહેબે આ દુર્ગતિ-જનક મુદ્દમાં ગવર્નર જનરલનો પક્ષ લીધો હોવાથી તેઓ પ્રજામાં અમિય યદ્ધ પડ્યા હતા. એ ખાતર તેઓની કાર્તિ યોડા વખત માટે રાખમાં ઢંઢાએલા અંગારાની માફક છુપી રહી હતી. પણ યોડા વખત બાદ તેઓએ પોતાની શક્તિ અને અનુભવના જોરે રાજ્ય-નીતિ ક્ષેત્રમાં સ્થાન મેળવી લીધું. ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં ટામ્સન સાહેબની જગાએ આ નીનિમાન રાજપુરુષની વાયવ્ય પ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર તરીકે નિમણૂક થઇ. કેલ્વિન સાહેબ જણવા વખતે એ વિપ-ત્તિનું સ્વરૂપ સમજવામાં પક્ષ પડ્યા નહોતા. છતાં તેને પોતાની શક્તિ પર પુરેપુરો વિશ્વાસ હોતો. આ વિશ્વાસને લીધે તેઓ કોઇપણ બાબતમાં બપબીત બનતા નહિ. લૉડ્ઝ કેનિંગની માફક તે પણ જાણતા હતા કે હિંદના એક ખુણામાં નાનું વાદળું પેદા થયું છે તે ધીમે ધીમે મોટું થઇ મોટું વાવાઝોડું પેદા કરશે. પરંતુ એથી એકાએક કંપનિની સત્તા નાશ પામશે, અંગ્રેજોનો ગૌરવસ્તંભ ધૂળ ભેગો થશે અને જે જે સ્થળે બ્રિટિશોલું પ્રાધાન્ય લાંબાં કાળથી ટકી રહ્યું હતું

તે તે સ્થળે તેઓની પુરેપુરી હુદ્દાશા યશે, એવું તેમણે કદી ધાર્યું નહોતું. આથી ન્યારે તેમની પાસે મીરતના સમાચાર આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તેઓ પાશ્ચાત્ય કેવું બપંકર આવવાનું છે તે સમજી શક્યા નહિ. મીરતના બંડખોર સિપાહીઓ દિલ્હી આવી પહોંચી શહેર કબ્જે કરશે, મોગલોની સત્તા ફરી સ્થાપશે અને સર્વત્ર અંગ્રેજોની સત્તા નાશ પામી છે એવું જાહેર-કરી સાધારણ પ્રજાને ઉશ્કેરી મૂકશે, તેને અવ્યવસ્થિત અને કંપનિ સરકારની શક્તિ પણ અનાસ્થાવાળી બનાવી મૂકશે એ વિચાર તેમના મગજમાં પેડા નહિ. પરંતુ તેઓની આ ધારણા લાંબો વખત ટકી નહિ. ન્યારે દિલ્હીના સમાચાર તેમની પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેઓએ જાણ્યું કે સિપાહીઓએ વૃદ્ધ બહાદુરશાહને સમગ્ર દિલ્હીના શહેરના જાહેર કબ્જો છે, દિલ્હીમાં અંગ્રેજોની સત્તા નાશ પામી છે, ત્યાંના અંગ્રેજો નાસી ગયા છે, કોઇ કોઇ બંડખોરોના હાથે માર્યા ગયા છે, ત્યારે તેઓ સમજ્યા કે સામ્રાજ્ય પર કંટકતી વિજળી પડી છે, જેઓ એકસો વર્ષ થયાં ખીનઅડચણે પોતાની સત્તાનાં દોર ચલાવ્યા કરતા હતા, તેઓ અકસ્માત અણચિન્તવ્યાં કારણે અદૃશ્ય થયા છે. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર જોન ડેલ્વિન આ બપંકર સમય બગાડર સમજી ગયો હતો દિલ્હીમાં હાર્યો નહિ. હવે તેઓએ પોતાનું લક્ષ રક્ષણ કરવા યોગ્ય સ્થળે બચાવવા તરફ દોડાવ્યું. ગંગાના કનારા પર જે મોટાંમોટાં શહેરો હતાં તેમાં અને જે સ્થળો ગંગાથી બહુ દૂર હતાં તેમાં પુરો-ખીઅન સૈન્ય નહોતું. ત્યાં અંગ્રેજ અમલદારો દેશી સૈનિકોની મદદથી શાંતિ જાળવતા હતા. અત્યારે એ બધા અમલદારોની શી રીતિ થશે એ બાબત લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરને ચિંતા થવા લાગી. તેમની ખાતરી

દત્તી કે એ સ્થળે જે જે સિપાહીઓ છે તેઓ બંડ ઉઠાવી અમલદારોને મુશ્કેલીમાં મૂક્યા સિવાય નહિ રહે. બનારસ અને અલહાબાદમાં ગોરં લશ્કર નહોતું. ત્યાંના અમલદારોને સિપાહીઓએ જ મુશ્કેલીમાં મૂક્યા હતા, તે અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ, બનારસ અને અલહાબાદ સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતમાં બીજાં અનેક મોટાં શહેરો હતાં, ત્યાં દિવાની અને સૈનિક વિભાગના અમલદારો રહેતા હતા, અને શાંતિ જાળવતાં હતા. આ વખતે તેઓ કેવી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતા, અને તેઓનાં મુખ્ય મથકોમાં બ્યવસ્થા કેટલી ને કેવી રીતે જળવાઈ રહી હતી તે હવે અમે ક્રમે ક્રમે દર્શાવીએ છીએ.

મે માસમાં ગોરત અને દિલ્હીના સમાચાર સાંભળી આગ્રાના શુરોપિયને જેટલાં શંકાશીલ બની ગયા તેટલી જ પ્રેમ પશુ હસ્તેરાઈ ગાંધી. મોગસોના જમોનામાં આગ્રાએ પશુ જાહોજલાલીનો ભપકો જોયો હતો. એ નગર સમૃદ્ધિમાં દિલ્હીથી ઉતરતું ગણાતું, છતાં સૌન્દર્યની બાબતમાં એક વખતે દિલ્હી કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ ગણાતું હતું. ત્યાંના અતુલનીય તાજમહેલ જગતમાં આજે પણ પોતાનું ગૌરવ જાળવી રહ્યો છે. યમુના નદી હજી અગાઉની પેઠે તેને ધસાધમે ચાલી જાય છે. જ્યારે યમુનાના કિનારાપરથી તાજનું અતુપમ સૌન્દર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ત્યારે જોનાર લાગણીના પ્રચંડ પ્રવાહમાં ભૂતકાળ તરફ ધસી જાય છે, તેની નજર આગળ એ સમૃદ્ધિમય પ્રાચીન દેખાવ તરફ વળી રહે છે. મહાન અકબર બાદશાહે જ્યાં પોતાનું અપાર ગૌરવ ફેલાવી પ્રસિદ્ધ મોતી મસ્જિદ બંધાવી એ સ્થળનું સૌન્દર્ય વધારી મૂક્યું છે. શાહજહાને જ્યાં પોતાની પ્રિયંતમ પ્રણયિનીની હેવટની ઇચ્છા પુરવાં માટે લખો રૂપીઆ ખર્ચી શિલ્પકળાની હદ બતાવી છે, તે સ્થળ

અગાઉની માફક અત્યારે પણ પોતાની આગર જાળવી રહ્યું છે. તાજ તરફ અંગ્રેજોની લશ્કરી છાવણી હતી. એ સ્થળે યુરોપિયન લશ્કર અને સિપાહીઓનાં મકાનો હતાં. છાવણી પાસે ઝોહિસરોના બંગલા અને પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ પાળનારાનું ઉપાસના મંદિર હતું. શહેર બહાર લેફ્ટે-નેન્ટ ગવર્નરનો બંગલો, ગવર્નમેન્ટ ઓફીસ, જેલ, કોર્ટેજ, રોમન, ક્રેયોલિક ધર્મ પાળનારાનું ઉપાસના મંદિર અને મુખ્ય મુખ્ય અમલદારોનાં મકાનો આવી રહ્યાં હતાં. સરકારની ઝોહિસ એક છેડે ને સિપાહીઓનાં મકાનો બંને છેડે હતાં. દિલ્લા અને શહેરની વચ્ચે, યમુના નદી ઉપર પુલ હતો. એ પુલ ઉતરતાં કાનપુર અને અલીગઢના રસ્તા પર જઈ પહોંચાતું હતું.

આ વખતે આગ્રાની છાવણીમાં ગોઈ અને દેશી એમ બંને જાતનું લશ્કર હતું. ગોરા લશ્કરની ૩૭ પાયદળ પટ્ટણ અને એક ગોલંદોજ દુકડી ત્યાં રહેતી હતી. દેશી લશ્કરની ૪૪ મી અને ૬૭ મી પટ્ટણ ત્યાં પઠાવ નાખી પડી હતી. ઓગેડિયર પોલ હોવેલ આ મુદ્દી પટ્ટણોનો અધિનાયક હતો.

મીરત અને દિલ્હીના સમાચાર ૧૨ મી અને ૪૩ મી મેએ આગ્રા આવી પહોંચ્યા. સમાચાર મળ્યા તેને આગલે દિવસે યુરોપિ-અનો સાવચેત થઈ ગયા હતા. ગોરા સૈનિકોની એક દુકડીને દિલ્લામાં રહેવાનો હુકમ મળ્યો હતો. અંગ્રેજોએ પણ પોતપોતાની પિસ્તોલો તૈયાર રાખી હતી. આગ્રામાં દેશી લશ્કરની જે પટ્ટણો હતી. તેની સામે ગોરા લશ્કરની એક પટ્ટણ અને તોપખાતું ટપ્પી શકે તેમ હતું; પણ જે શહેરના લોકો અને આજુબાજુના સિપાહીઓ આવી મળે તો ત્યાંના યુરોપિયનોને બહુ સોસવું પડે એ સ્વાભાવિક હતું.

જ્યારે મીરતના સિપાહીઓ દિલ્હી જઈ પહોંચ્યા, દિલ્હી તેઓએ હસ્તગત થયું ત્યારે વાયવ્ય પ્રાંતની રાજધાની એ બંડખોરોનું ધ્યાન નહિ આકર્ષે એવું કોઈપણ અંગ્રેજ માની શકે નહિ. જેના પર આ વિશાળ પ્રાંતની જવાબદારી હતી, તે પણ સિપાહીઓનો હલ્લો થવાની શંકાથી આકુલઆકુલ થઈ રહ્યો હતો. આ વખતે આગ્રાનો બચાવ કરવો એ તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય થઈ પડ્યું હતું. આ મહાન કાર્ય પાર પાડવા માટે તેણે ૧૩ મી મેએ આગ્રાના મુખ્ય મુખ્ય અંગ્રેજોને બોલાવ્યા. દિવાની અને હરકરી વખાણના અમલદારો, પાદરીઓ અને બીજા યુરોપિઅનો લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર સાથે મસલત કરવા એકત્ર થયા. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરે આ વખતે બધા ખ્રિસ્તીઓને કિલ્લામાં લઈ જવાનો અભિપ્રાય આપ્યો. પરંતુ યુરોપિઅનોએ એકાએક ડરી ગયા જેવો દેખાવ કરવો યોગ્ય ન લાગ્યો. તેઓ આ અભિપ્રાય સામે પડ્યા તથા લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરને નમતું મૂકવું પડ્યું. જેઓ મસલત કરવા આવ્યા હતા તેઓ ત્યારે આવેશમાં આવી પોતપોતાનો મત દર્શાવવા લાગ્યા. જેઓને નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું નહોતું, તેઓ પણ અહીં આવી ઉશ્કેરણીનાં ચિહ્નો બતાવવા લાગ્યા. એક જણે કહ્યું કે આ વખતે બધાએ કિલ્લામાં જઈ રહેવું જોઈએ. બીજા એક જણે કેદખાનાનું શું કરવું એ પ્રશ્ન પૂછ્યો. ત્રીજા એક માણસે ખોરાકનો બદોબસ્ત કરવાની સૂચના આપી. ચોથાએ છાવણીમાંના સિપાહીઓપર તીક્ષ્ણ નજર રાખવાનો અભિપ્રાય આપ્યો. આ પ્રમાણે દરેક મરજી પ્રમાણે વાતચીત કરવા લાગ્યા. દરેક પોતપોતાનો મત દર્શાવતી

૧ Raikes, Notes on the Revolt in the N. W. P. of India P. G.

વેળા આગ્રહ અને ઉરકેરણીની હદ દર્શાવતા હતા. આ રીતે સભા-સ્થાનમાં બારે મરગડ મચી રહી. છેવટે નક્કી થયું કે બધા લશ્કરને ક્વાયતના મેદાનપર એકત્ર કરવું. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરે સિપાહીઓને સમ-યોચિત ઉપદેશ આપવો. યુરોપિઅન અને શિરંગીઓની એક નવી ટુકડી ઠબી કરવી. ચોખ્ખાદારોએ શહેરના જુદા જુદા વિભાગોમાં જઇ લોકોને શાંત પાડવા અને તેઓની સંકાઓ દૂર કરવી.

મસલત સભા વિસર્જન થઇ. ક્વાયતના મેદાનપર લશ્કરને એકત્ર થવાના હુકમ છુટ્યા. બીજે દિવસે સંવારમાં બધું લશ્કર મેદાનપર એકત્ર થયું. દિવાની વિભાગમાં બધા મુખ્ય અમલદારો એ સ્થળે હાજર થયા હતા. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર કેલ્વિન સાહેબ ગાડીમાં બેસી ત્યાં આવી પ્રહોંઆ. તેઓને યોગ્ય સન્માન આપવામાં આવ્યું. તોપોના અવાજ થવા લાગ્યા. યુરોપિઅન સ્ત્રીઓ આ સન્માનસૂચક તોપ ધ્વનિથી ભડકી. તેઓ ધારવા લાગી કે અંગ્રેજોને સિપાહી વચ્ચે લડાઇ થઇ થઇ ચૂકી. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર ગાડીપર ઉભા રહી પ્રથમ ગોરા સૈનિકોને સંબોધી કહેવા લાગ્યા કે તમારે તમારા બાઇબલ સિપાહીઓપર અવિ-શ્વાસ ન રાખવો, પરંતુ જે દુષ્ટ લોકોએ દિલ્હીમાં પાદરીની પુત્રીનું ખૂન કર્યું છે, તેઓ નજરે પડે તો તમારે તેમને જતા કરવા નહિ.” લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર આ મતલબનાં વાક્યો બોલતો હતો ત્યારે ગોરા લશ્કરીઓ આવેશમાં આવી જઇ પોતાની ખંડુક દબનાવવાનું પકડતા હતા. તેઓને તે વખતનો આવેશ જોઈ એવું જણાતું હતું કે લેફ્ટે-નેન્ટ ગવર્નર જેઓનાપર વિશ્વાસ રાખવાનું જણાવતા હતા તેઓના-પર તેઓ ગોળી ચલાવવા માગે છે. ત્યારબાદ કેલ્વિન સાહેબે સિપા-હીઓને સંબોધી હિંદી ભાષામાં જણાવ્યું કે “તમારાપર અમને સં-

પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. જો કોઇને કોઇપણ જાતની શ્રિયાદ હોય તો તે અત્યારે મને જણાવી શકશે, અથવા તો કોઇને કંપનિ બદાદુરનાં હથિયારો છોડવા હોય તો તેમ પણ કરી શકશે.” લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરનું ભાષણ પૂરું થયું. કોઇપણ સિપાહી શ્રિયાદ કરવા અગર હથિયારો છોડવા તૈયાર થયો નહિ. તેઓ ધર્મબ્રહ્મ થવાને બદલે વારંવાર ઉત્તેરાતા હતા. બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યેના દ્રેષ તેના હૃદયને સજગાવી નાંખતો હતો. તેઓએ આ વખતે તો કંઈ ઉશ્કેરણી ન બતાવી. પરંતુ હાજર રહેલા યુરોપિઅનો તેઓનાં મુખપર પલટાના જતા ભાવો જોઈ સમજી ગયા કે હજુ બધું દૂર થયો નથી.

લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરે હવે દિલ્હી અને આગ્રા વચ્ચેના ધોરી રસ્તો સુરક્ષિત રાખવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. જો માટે એક અંગ્રેજ અમલદાર નીમ્યો. એ અમલદારને એવો હુકમ કરવામાં આવ્યો કે તમારે રસ્તાની આજુબાજુનાં ગામડાંના લોકોને શાંત પાડવા; સિપાહીઓ દિલ્હીથી આગ્રા તરફ દોડે તો આગ્રાના સૈનિકો તેઓને અટકાવવા માટે બીન અડચણે આગળ વધી શકે તે માટે બધી સગવડ તૈયાર રાખવી; અને આજુબાજુનાં સ્થળોએ કંઈપણ નવીન બનાવ બને તે સત્તાવાળાઓને જણાવવું. આ બંદોબસ્ત કરી કેરિવન સાહેબે બીજી બાબતોમાં ધ્યાન પાડ્યું.

આ વખતે દિલ્હી દેશી રાજાઓની મદદ પ્રદણ કરવાનું જરૂરી થઈ પડ્યું હતું. તેઓના રાજ્યમાં કેટલીક લડાયક જાતો રહેલી હતી. તેઓના તાબામાં ઘણા સિપાહીઓ હથિયારબંધ થઈ રહેતા. તેઓના હુકમથી ઘણા લોકો અસાધ્યને સાધ્ય કરવા મથતા હતા. આવા શક્તિમાન રાજાઓની મદદ વગર

અંગ્રેજો આ વખતે કૃત્યકૃત્ય યદ્ય શકેત નહિ આ રાજાઓ પોતાના રાજ્યના બચાવ માટે લશ્કર રાખતા તેપર બનતાં સુધી દેશી માણુ-
 ઝોની જ સત્તા ચાલતી હતી. એ સિવાય બ્રિટિશ સરકારે કેટલાંક મિત્રરાજ્યોમાં પોતાના લશ્કરની એકેક ટુકડી રાખી હતી. એ ટુકડીનું ખર્ચ દેશી રાજાઓ જ ઉપાડતા હતા. એ સદાયકારી લશ્કર હમેશાં ગોરા લોકોના અધિકાર તળે રહેતું અને કેળવાતું. મહારાજા સિંધીયાની રાજધાનીમાં આવું એક લશ્કર રહેતું હતું. કોટા રાજ્યમાં પણ એવી જ એક ટુકડી રહેતી હતી. એ સિવાય ભરતપુરમાં જાટ સૈનિકોની સારી સંખ્યા હતી, ભરતપુર આગાની પાસે જ આવેલું હતું. જ્વાલિયરપર પણ આગાને બહુ આધાર રાખવો પડતો હતો. આ બંને રાજ્યોનું લશ્કર આગાના અંગ્રેજોની શક્તિ વધારી અથવા ઘટાડી શકે તેમ હતું. આથી કેલ્વિન માહેજે પોતાનું બળ વધારવા માટે ભરતપુર અને જ્વાલિયરનાં રાજાઓ પાસે મદદ માગી. આ માગણી બંને રાજાઓએ સ્વીકારી. બંને રાજાઓએ વિલંબ કર્યા વિના પોતા પોતાનાં લશ્કરો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની મદદે મોકલ્યાં. ભરતપુરની એક ટુકડી ૧૫ મી મેજે કપ્તાન નિક્સન નામના એક કુરોપીઅન સેનાનામકની સરદારી નીચે મથુરા આવી પહોંચી. બીજે દિવસે જ્વાલિયરથી ઘોડેસ્વાર અને ગેલિંદાજ સૈન્ય આગા આવી પહોંચ્યું. સિંધિયા સરકારે તો પોતાનું શરીરક્ષા સૈન્ય પણ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની મદદે મોકલી દીધું. આ વખતે બીજાની મદદ માગી એ અશક્તિનું લક્ષણ ગણાય એ સંભવિત હતું. ઉત્તર હિંદનાં રજવાડામાં અંગ્રેજોને મદદ માટે જાટ-હતાં, જોધ લોકો સરકારને સત્તા વિનાની માનતા હતા. પરંતુ લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરે એ બાબતપર લક્ષ આપ્યું નહિ. લોકો સરકારને, શક્તિ-

માન કે અશક્તિમાન માને કે ન માને તેની કંઈ પરવા ન કરતાં તેઓ દેશી રજવાડા પાસે મદદ માગવા લાગ્યા. તેમની ખાત્રી થઈ હતી કે આ વખતે જે રજવાડાએ હથિયાર ઉપાડ્યાં, તે કોઈપણ પાર્થિવ સત્તા કંપનિને જાણી શકે તેમ નથી. આથી આ વખતે મરાઠા, જનક અને રજપુતોને શરણે જઈ તેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસમાં લેવા એ તેમનું મુખ્ય કાર્ય થઈ પડ્યું હતું. આ વખતે તેમને આ નીતિ સર્વોત્તમ લાગી હતી.

દિવસો જવા લાગ્યા. આગામાં તરતમાં તે કંઈ ચિન્હો જણાતાં હોય એવો ભાસ ન થયો. એક અઠવાડિયું આ રીતે પસાર થઈ ગયું. રાજ્યવ્યવસ્થા જળવવા માટે જે જરૂરનું હતું તે બધું ખીન અડચણે પાર પડતું હતું. પ્રજા પણ પોતાનો ધંધો રોજગાર શાંતિથી કરતી હતી. કોરડોમાં નિયમસર કામ ચાલતું હતું. મહેસુલી અમલદારો નિયમસર કર ઉધરાવતા હતા. મેજિસ્ટ્રેટ પોતાનું કામ નિયમિત રીતે કર્યું જતા હતા. સરકારી અને મિશનરિઓની નિશાળોમાં અગાઉની પેઢી વિદ્યાર્થીઓ ભણી રહ્યા હતા. શિક્ષકો અગાઉની પેઢી ભણાવતા હતા. દિવાની વિભાગના કોઈ કોઈ અમલદારો આ વખતે પોતાનાં દૂરનાં સગાં પર જુલમ મુજર્યાના સમાચાર સાંભળી ગુસ્સે થતા હતા; કોઈ કોઈ ભવિષ્યના ભયભીત બની ગયા હતા. પરંતુ આવી બીકનાં કાંઈ પણ ચિન્હો લશ્કરી ખાતામાં દૃષ્ટિ ગોચર થતાં નહોતાં. લશ્કરી વિભાગના તરફ ઓશિસરો અગાઉની પેઢી પોતાનું કર્તવ્ય જાળવતા હતા, નિયમિત રીતે ઘોડેસ્વાર થઈ ફરવા જતા હતા. મિલિયર્ડ ખેલતા હતા, નદીમાં તરવાની કસરત કરતા હતા અને રાતે સિપાહીઓ સમક્ષ નિશ્ચિંતપણે ઉંઘતા હતા.

બળવાખોર સિપાહીઓ પોતાનું સત્યાનારાય વાળવા તૈયાર થયા છે, એ વાતની તેઓને ખબર જ ન હોય એવી દશા તેઓ અનુભવતા હતા. યુરોપિઅનો આટલા બધા નચિંત છતાં અમલદાર વર્ગ આકસ્મિક બંડ હતું અટકાવવાને યોગ્ય ઉપાયો લેતા હતા. યુરોપિઅનો અને પોર્ટુગીઝોનું એક વોલન્ટિઅર સૈન્ય ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું. જેઓને સંસારનું બંધન નહોતું. તેઓ રાશ્ત્રખુશીથી ઘેરેસ્વાર થઈ શહેર બંદાર ચોકી કરતા હતા. જેઓ કુટુંબવાળા હતા તેઓને નગરની અંદર વ્યવસ્થા બળવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. શહેર અને આબુબાબુનાં રથજોના શાંત લોકોને નિર્ભય કરવા અને ઉદ્ધત સ્વભાવવાળા લોકોને બીક બતાવવી એ તેઓનું મુખ્ય કતવ્ય ગણાતું હતું.

૨૧ મી એ સુધી આગ્રાના યુરોપિઅનો શાંત રીતે દિવસો ગુજારતા હતા. પરંતુ એ દિવસે એકાએક શહેરમાં ગડબડ મચી. અલીગઢથી સમાચાર આવ્યા કે ત્યાંના સિપાહીઓએ હથિયાર ઉપાડ્યાં છે.

અલીગઢ આગ્રાથી ૫૦ માઇલ દૂર જમના નદીને કિનારે આવેલું છે. જ્યાં અદાલત, બજાર, છાવણી વગેરે આવી રહ્યાં છે તે ભાગ કોટાલના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને જ્યાં કિલ્લો છે તે ભાગ અલીગઢના નામથી ઓળખાય છે. કોટાલ અલીગઢની દક્ષિણે થોડે દૂર આવેલું છે. આ વખતે કોટાલમાં ૯ મી પાયદળ પદ્ધતિના કેટલાક સિપાહીઓ રહેતા હતા. આ પદ્ધતિના જુદા જુદા ભાગ મૈનપુરી, ઇટાવા, બુલંદ-શહેર વગેરે ઠેકાણે હતા. મેમાસના મધ્યભાગમાં અલીગઢમાં અચાંતિનાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં. આબુબાબુનાં રથજોએથી બચજનક સમાચારો આવવા લાગ્યા. એક અંગ્રેજ સેનાનાયક કેટલાક સિપાહીઓ સાથે એ

સમાચારો ખરા છે કે ખોટા તે જાણવા માટે અને કંઈ અશાંતિ હોય તો દાખી દેવા માટે શહેર તરફ રવાના થયો. દિવાની વિભાગને એક તરફ અમલદાર અને કેટલાક સ્વારો તેની સાથે ગયા. તેઓની તપામમા જણાયું કે મળેલા સમાચારો અનિશ્ચયોક્તિથી ખરપૂર છે. તેઓ જ્યારે કસાઈખાના આગળથી પસાર થતા હતા ત્યારે ઉરકે-રાએલા લોકોનું ટોળું તેમની નજરે પડ્યું. પરંતુ લોકોની આ ઉરકે-રાણીમાથી કંઈ અનિષ્ટ પરિણામ ન આવ્યું. આથી એ સૈનિક ટુકડી તપાસ કરી પાછી વળી.

પરંતુ ગડબડ શાંત ન પડી. નગર, બજાર છાવણી અને શહેરમાં ગભીર ઉરકેગણીને લીધે અશાંતિ ન પ્રગટી પણ બીજે રથજેથી એક તણખો ઉડ્યો. એ તણખાએ છેવટે ભયંકર આગ પ્રગટાવી અને એાતરફ વાવાઝોડું ફેલાવ્યું. પાસેના એક ગામડામાથી અશાંતિનો હાથવ થયો. એ ગામડામા એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. ગામમા ને બ્રાહ્મણોના સ્થાનોમા એની સત્તા, આમર અને ચારિત્ર વખણાતું હતું. એવું કહેવાય છે કે એ બ્રાહ્મણ સાથે જેલરને કંઈ સંબંધ હતો, એ સંબંધ ખાતર જેલર એ બ્રાહ્મણનું કહ્યું માનવા સર્વેદા તત્પર રહેતો આ વખતે અલીમદની તેજુરીમા સાત લાખ રૂપીઆ રોકડા હતા. આ વાત લોકોથી અજાણી નહોતી. એ મિના પેચે બ્રાહ્મણ પણ જાણતો હતો. બ્રાહ્મણે ધાર્યું કે સિપાહીઓ અને ગાંધિઆઓ સરદાર વિરૂદ્ધ દરિયાર પકડે તો એ રૂપીઆ સિપાહીઓની સાથે તેઓને પણ મળે આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે તેણે એ ત્રણ સિપાહીઓને એવું જણાવ્યું કે જો તમે તમારી ટુકડીના સિપાહીઓને સરદાર વિરૂદ્ધ ઉકેરશો તો મારા કહેવાથી ૨૦૦૦ ગાંધિઆઓ

તમારી મદદમાં આવી હિબા. રહેશે. બ્રાહ્મણને સિપાહીઓ સાથે મસ-
લત કરતો જોઈ એક દેશી ઓફિસરને વહેમ પડ્યો. તેણે બધી વાત
જાણી લીધી. પછી બ્રાહ્મણને જાણાવ્યું કે આ બાળતની ચર્ચા કોઈ
હુપી જગાએ કરીએ તો હીક. જે તમે મારી સાથે કોઈ હુપી જગાએ
આવો તો આ બાળતમાં કંઈ નહીં કરી શકાય. બ્રાહ્મણ કમુલ થયો.
હુપે રથએ સિપાહીઓ ગોઠવાઈ ગયા. બ્રાહ્મણે આવી પોતાની યોજના
રજૂ દરી કે તરત ઓફિસરના ઇસારાથી સિપાહીઓએ તેને કેદ
કર્યો. ૧ સિપાહીઓએ અગાઉથી આ વાત પોતાના અંગ્રેજ અધિ-
નાયકને જાણવી હતી. અધિનાયકે બ્રાહ્મણને પકડવાનો હુકમ આપ્યો
હતો. સિપાહીઓએ આ પ્રમાણે પોતાના અધિનાયકનો હુકમ પાળ્યો.
તે જ દિવસે લરકરી અદાલતમાં દેશી ઓફિસરે આગળ બ્રાહ્મણનું
કામ ચાલ્યું. ન્યાયાધીશે તેને ફાંસીએ લટકાવવાનો હુકમ આપ્યો.
તે જ દિવસે સંધ્યાકાળ વખતે સિપાહીઓ સમસ્ત બ્રાહ્મણનું શરીર
ફાંસીને લાકડે લટક્યું. અંત્યાર સુધી સિપાહીઓ શાંત હતા. જેઓએ
કાવતરાની વાત પોતાના અધિનાયકને જાણવી હતી, જેના હુકમથી
એ કાવતરાખોરને પકડ્યો હતો, તેઓ એકાએક ઉત્કેષાઈ જઈ
અંગ્રેજો સામે ખંડ ઉઠાવી બેસશે એ વિચાર સત્તાવાળાઓને આવ્યો
નહોતો. બ્રાહ્મણનું અકાળમોત ચએલું જોઈ હિંદુ સિપાહીઓ દિગ્ભ્રમ
બની ગયા. તેઓમાંના એક સિપાહી આગળ આવી ખૂમ પાડી
બોલ્યો કે “જુઓ, આપણા ધર્મને ખાતર એક જણે કેવા હસનાં
માંએ દેહત્યાગ કર્યો !” દારૂના ઢગલામાં આગનો તણખો પડે તે

જેવી દશા થાય, તેવી સ્થિતિ આ વાક્ય સાંભળી સિપાહીઓની થઈ. સિપાહીઓની વરાદારી એક ક્ષણમાં ઉડી ગઈ. સિપાહીઓની ઉરકે-
રણીથી યુરોપિઅનો ભાન ભૂલી ગયા. તેઓ પોતાને સ્થળે ટકી રાંક્યા
નહિ. અંગ્રેજ ઓફિસરો નાહા. દિવાની વિભાગના અમલદારો અને
ખ્રિસ્તિઓ આત્મ-રક્ષણ ખાતર કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે જવાની તૈયારી
કરવા લાગ્યા. યોડીવારમાં યુરોપિઅનો અલીગઢમાંથી નાસી ગયા.
એમાંના કોઈ આપ્યા તરફ અને કોઈ મીરત તરફ નાહા. જેઓ
આપ્યા તરફ નાહા હતા તેઓ તો ખીન અડચણે ત્યાં જઈ પહોંચ્યા.
પણ મીરત તરફ નાસનારાને બહુ મુશ્કેલી વેડવી પડી. અલીગઢથી
જતી વેળા કોઈના પર હુમલો થયો નહોતો. સિપાહીઓએ તેઓને
અક્ષત શરીરે જવા દીધા હતા. દેશી ઓફિસરો રૂદ્ધ કરતા કરતા
તેઓની પાછળ ગયા.

- યુરોપિઅનો ગયા એટલે સિપાહીઓ અને ગામડાંના લોકો પોત-
પોતાનું કામ કરવા લાગ્યા. તેઓએ ખજાનામાંથી ૭ લાખ રૂપીઆ
હસ્તગત કર્યા. કારાગારના કેદીઓને છોડી દેવામાં આવ્યા. યુરોપિઅ-
નોના ખંગલા ખાળી નાખવામાં આવ્યા. જે કંઈ યુરોપિઅનોના
કામમાં આવડતું હતું તે બધું નાશ પામ્યું. અલીગઢમાં અંગ્રેજોની
સત્તાનું નામનિશાન રહ્યું નહિ. સિપાહીઓ પૈસા લઈ દિલ્હી તરફ
ગયા. ગામડાંના લોકો રૂપીઆ અને લૂંટનો સામાન લઈ પોતપોતાને
ધંધે વળગ્યા. આ વખતે તેઓમાં શાંતિ ફેલાવવા માટે કોઈ અંગ્રેજ
અમલદાર આવ્યો નહિ. જ્યારે અહીં અંગ્રેજોની સત્તાનું પુનઃસ્થાપન
થયું ત્યારે અહીંની અવસ્થા જોઈ અંગ્રેજો નવાઈ પામ્યા હતા. એક
અંગ્રેજી રિપોર્ટ વિષે લખ્યું છે કે “અમારી આગળ અલીગઢ

એ વિસ્મયકર દરમિયાનું સ્થળ થઇ પડ્યું છે. બંગલા, કારાગાર વગેરે બહુ બાળી નાખરામાં આવ્યું છે. x 'x' અને આવી પહોંચ્યા એટલે સ્થાનિક લોકોએ લૂંટનો સામાન આમનેમ ફેંટી દીધો છે. શહેરથી કેટલાક માઇલ દૂર સુધીના રસ્તાની બંને બાજુએ આવેલાં બંગલોમાં, કુવામાં અને તળાવોમાં વાસણદુસણ તથા શેરખેનથી માંડીને હોશ્વેલની ગોળિઓ સુધીની દરેક ચીજ મળી આવે છે. એ સિવાય મહાવાન કિનખાખથી માંડીને જુનામાં જુનાં વસ્ત્રો પણ આમ-તેમ વીખરાઇ પડેલાં જોવામાં આવે છે. " ૧

૨૦ મી મેએ અલીગઢમાં આ બનાવ બન્યો. અગાઉ કહ્યું છે તેમ ૯ મી પસ્ટરના કેટલાક સિપાહીઓ ખુશ્ન શહેરમાં, ઇટાવામાં અને મૈનપુરીમાં રહેતા હતા. અલીગઢના સમાચાર યોડી મુદ્દતમાં ત્યાં જઇ પહોંચ્યા. એ શહેરોના સિપાહીઓ પણ પોતાના મિત્રોની ઉસ્કે-રણીથી અધીરા બની ગયા. ખુશ્ન શહેરમાં બહુ નુકસાન ન થયું. સિપાહીઓ કેવળ તેજુરી લૂટી ચાલ્યા ગયા; પરંતુ ઇટાવા અને મૈનપુરીમાં જુદા જ બનાવ બન્યા.

ઇટાવા મીરતના રસ્તા પર આગ્રાથી લગભગ ૭૩ માઇલ નૈઋત્યમાં આવેલું છે. અહીંના રહેવાસીઓ શાંતિપૂર્વક દિવસો ગુજારતા હતા. અંગ્રેજ અમલમાં અહીં સર્વત્ર દિનંતિનાં દર્શન થઇ રહ્યાં હતાં. મે માસની શરૂઆતમાં આ વિભાગમાં સર્વત્ર શાંતિ અને વ્યવસ્થા જણાતી હતી. ચોરી, લૂંટાટ વગેરે કપડો મોટા પ્રમાણમાં થતી ગયા હતા. મહેસુલ ઉધરાવવાનું કામ, શાંતિપૂર્વક થતું હતું. સંખ્યાબંધ નિશાનો રચપાઇ હતી. જુદે જુદે સ્થળે આવળ કરવાના

રસ્તા બંધાયા હતા. નહેરના પાણીથી જમીન ઝળકુપ બની હતી. વરતી સાધારણ રીતે સંગૃહિત હતી. આવા સંતોષમાં એકાએક મદા-
નિશ્વસ દારી નીકળ્યો. એ બંડને લીધે બધી અવસ્થા ઉત્તરસુવંત
શય ગઇ.

આમથી મીરન અને દિન્હીના સમાચાર છટાવા આવ્યા, એટલે ત્યાંના મેજિસ્ટ્રેટ લુમ સાહેબે બજારબોરોને હાથવવાનો નિશ્ચય કર્યો. કારણ કે એ સિપાહીઓ એવી રાગની પેડે ચોતરફ અશાન્તિ ફેલાવે એવો સંભવ હતો. એ મારે ચોંટીદારોને ચોતરફ બાનમી લેવા મોકલવામાં આવ્યા. ૧૬ મી મેએ ગાનને વખતે તેઓએ મીર-
તની ત્રીજી ધોડેસ્વાર પટ્ટણના સાન સ્વારોને અટકાવ્યાં. એ સ્વારો પામે તરવાર ને બંડુક હતી. તેઓ જ્યારે છટાવાની છાવણી પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેઓએ અટકાવના દરનારાને અટકાવી એક અંગ્રેજ ઓફિસર પર ગોળાં છોડી અને એક બીજાને મારી નાખવાની તૈયારી કરી. ૯ મી પટ્ટણના એક સિપાહીએ અને શહેરના કોઠવાળે એ હુલ્લડખોર સ્વારને મારી નાખ્યો. એ દરમિયાન ચોંટી-
દારોએ બીજા સ્વારો પર હુમલો કર્યો. એક સ્વાર મરણ પામ્યો, જે સ્વારો તરવારના મારથી મરણુતોલ થઇ પડ્યા. બે જથ્થા નાસી ગયાં. તેઓમાંનો એક પોલિસના હાથમાં પકડાયો. આ સ્વારો શ્તેદ્ધપુર વિભાગમાં રહેતા પકડાયો હતા.

ત્યાર બાદ કેટલાક દિવસે એ જ ધોડેસ્વાર પટ્ટણના કેટલાક સ્વારો છટાવાના મુખ્ય મથકથી ૧૦ માઈલ દૂર આવેલા યશવંત-
નગર નામના ગામ આગળ આવી પહોંચ્યા. તેઓ પણ હથિયારમંધ હતા. તેઓ જે બળદગાડી પર ચઢી પસાર થતા હતા, તે ગાડીને

ચોક્કીદારોએ અટકાવી, અને સ્વારોને હથિયાર છોડી દેવાનું જણાવ્યું. સ્વારોએ હથિયાર છોડના હોય એવો દેખાવ કરી એક ચોક્કીદાર તરફ ગોળા છોડી, ચોક્કીદાર મરણ પામ્યો. ત્યાર બાદ તેઓ એક દેવાલયમાં જઈ આત્મશક્તિ કરવા તૈયાર થયા. દેવાલય નાનું હતું, છતાં મજબૂત હતું. તેની આગળ એક દિવાલથી ઘેરાએલી ફેંજ હતી.

સ્વારો એક સ્થળે જઈ બરાબા છે એવી ખાતમી મળતાં મેન્જિ-સ્ટ્રેટ સાહેબે પોતાની માડી સજ્જ કરવાનો હુકમ આપ્યો. તેઓ તથા તેમનો સહકારી હથિયારથી સજ્જ થઈ યશવંતનગર આવો પહોંચ્યા. સ્વારો બરાબ રહ્યા હતા તે સ્થળે જઈ જોતાં જણાયું કે જો સ્થળ દસ્તગત કરવું મુશ્કેલ છે. ચોમેર હલકી જાનના મુસલમાનોની વસ્તી હતી, પણ તેઓએ મેન્જિસ્ટ્રેટને કંઈ મદદ કરી નહિ. જે સિપાહીઓને ઇટાવાથી અહીં આવવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો હતો તેઓ રસ્તો જૂલ્યા ને વખનસર આવી પહોંચ્યા નહિ. મેન્જિ-સ્ટ્રેટની સાથે હથિયારબંધ પોલીસ હતી, પણ તેણે કંઈ કુશળતા જતાથી નહિ. એક પહેરગીર દેવાલયના બારણા આગળ જઈ પહોંચ્યો. પણ એ ગિયારો પોતાની વશકારી બનાવવા જતાં સ્વારોના હથિયારનો ભોગ થઈ પડ્યો. મેન્જિસ્ટ્રેટ સાહેબનો મદદગાર પણ ધવણે. આથી મેન્જિસ્ટ્રેટને નિરપાયે પોતાના ધામક મદદગારને લઈ ઇટાવા પાછું જવું પડ્યું. સ્વારો રાતના વાગાઓડાનો લાભ લઈ નાશી ગયા.

આ જનાવ જન્યા પછી ખીજે દિવસે અલીમદના સિપાહીઓએ ખંડ ફાંચ્યું. આ સમાચાર ખીજે દિવસે ઇટાવા મેન્જિસ્ટ્રેટ સાહેબે ઇટાવાના સિપાહીઓના અધ્યક્ષ સાથે રાતખીન કરી એવું ઠરાવ્યું કે આ સમાચાર સિપાહીઓ ન જાણી શકે એ ખાતર તેઓને

કોઈ ખીજે રથજે મોઢલી દેવા. પરંતુ જો સમાચાર લાંબો વખત
ધૂપા રહે તેવું નહોતું. મેનિસ્ટ્રેટ ઉપરિ અમલદારો પાસે મદદગાર
લસકર માગ્યું હતું. પણ જો સૈન્ય આવી પહોંચે જો દરમિયાન
અહીં કંઈનું કંઈ અને તેમ હતું. આ દારબોને લીધે ઇટાવાના
સિપાહીઓને ખરપુરા નામના રથજે જવાનો હુકમ થયો. સિપાહીઓ
પહેલાં તો આનંદિત ચહેરે ત્યાં જવા રવાના થયા, પરંતુ જે માધ્યમ
દ્વારા જતાં તેઓના વિચાર ફર્યા. તેઓ અધિનાયકનો હુકમ ન માનતાં
પાછા ઇટાવા આવ્યા. કેટલાક સિપાહીઓ અને તેઓના દેશી ઓફિ-
સરો સાંત રહ્યા. તેઓ યુરોપિઅન અમલદારોને કુકુંજ સહિત સહિસ-
લામત ખરપુરા લઈ ગયા. ઉરફરાએલા સિપાહીઓ ઇટાવા આવ્યા.
હિંદુખલ લોકો તેઓની મદદમાં આવી ઉભા રહ્યા, તેઓએ મળી
ચોનરફ બાંગ્લોડ રફ કરી. મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબ ધુપે વેથે નાસી
છટ્યા. ૧ ત્રણ ચાર દિવસને માટે ઇટાવામાં અંગ્રેજી સત્તાનાં બધાં
ચિહ્નો નાશ પામ્યાં.

ઇટાવાના બગવાનો ઉલ્લેખ કરતાં હુમ સાહેબે હિંદીઓના
મહાન શુભોની ખાસ તારીફ કરી છે. એ પ્રસંગની તેમની નોંધ
વાંચનાં હિંદીઓની યશદારી સાથે રાજ્ય ચલાવવામાં જોષ્ટી દક્ષતા,

૧. માર્ટિન સાહેબે જણાવ્યું છે કે મેનિસ્ટ્રેટ સ્ત્રીના વેશમાં
નાસી છટ્યો. પરંતુ હુમ સાહેબે મતે જુડેજ જણાવ્યું છે—*Martine, India Empire Vol. II, P. 192* મેનિસ્ટ્રેટ હુમ
સાહેબને ધીમે ધીમે હંચી પદવી મળી હતી. તેઓ નેશનલ કોંગ્રેસના
સુખ્ય-મદદગાર હતા, તેઓ સંજ્જન અને હિંદ હિતેશ્વ હતા.
હિંદીઓના બધા માટે તેઓ સર્વદા મંડયા રહેતા હતા.

નિર્ભયતા અને આત્મત્યાગ વિષે બહુ બાણવાનું મળે છે. જુમ સાહેબ મોતાની નાસભાગ વિષે-લખે છે, કે “ હું રાતને વખતે, નાઠો, ચોતરફ ચાંદની રેલાઈ રહી હતી. મારા પોશાક અને પાપડી પર એક ચાદર હતી. પાટલુન કાઢી નાખવામાં આવ્યું હતું. પગમાં દેશી જોડા હતા. ગયાદીન નામનો એક ચપરાશી અને એક શહેરી મારી સાથે આવતા હતા. સિપાહીઓ જો મને કશુંકર તરીકે જોળખત તો મારું આવી બનત. મારા સોબતીઓ પણ મારી બનત. પરંતુ રસ્તામાં મારા વિશ્વાસુ ચપરાશી અને શહેર બંધુ સિપાહીઓ મારી સાથે નાના પ્રકારની વાતો કરતા હતા. આવી વાતચીતમાં રાકાયા હોવાથી સિપાહીઓ મને જોળખી શક્યા નહિ. હ મી પશ્ચિમના ધણાખરા સિપાહીઓ દિલ્લી ગયા હતા. જોકે તેઓ વધારે પૈસા મેળવી શક્યા નહોતા; કારણ કે મેં મારા મિત્ર કુમાર લક્ષ્મણસિંહ અને કુમાર નરસિંહની (આ બંને પ્રતાપનેર નામના રથળના ચોદાણુવંશી રજપુત હતા. લક્ષ્મણસિંહ હેવટે રાજા થયો હતો.) મદદથી ધણા ખરા રૂપીઆ આપા મોકલી દીધા હતા. હ મી પશ્ચિમના બધા સિપાહીઓ બંડખોર નાવડ્યા નહોતા. એ પશ્ચિમના કેટલાક દેશી એફિસરો અને વીરા સિપાહીઓ એક આહીર જાતિના મુળેદાર નીચે હતા. તેઓની વફાદારી કાયમ રહી હતી. તેઓએ હું નાઠો ત્યારે ખીજ નાસતા મુરોપિઅનોનું રક્ષણ કર્યું હતું.”

આલિયરનું લશ્કર આરી પહોંચ્યું ત્યારે જો દિલીઓ જુમ સાહેબનો પક્ષ લેતા હતા તેઓએ કર્યું હતું કે આ સિપાહીઓ જરૂર સરકાર સામે હથિયાર ઉપાડશે આ વખતે ત્રીંચ જોઓ અને આજો જુમ સાહેબ પાસે હતાં. જુમ સાહેબે તેઓને આપા મેલ

તૈયારી કરી. ચોતરફ જલ્મમાં લોકો રમ્યા કરતા હતા. ગામે ભંગાતાં હતાં, ઘરો બગાતાં હતાં. હથિયારબંધ સિપાહીઓ ફિરંગીઓના શ્રવના ભૂખ્યા બની બટકતા હતા. આવા સમયમાં રાજા લક્ષ્મણસિંહ તથા તેના ભાઈઓ અનુપસિંહ અને નરસિંહ એ અસહાય ઐરાં છોકરાંને સાથે લઈ આપ્યા આવી પહોંચ્યા, આ બનાવ જુન માસમાં બન્યો. જુલાઈ માસમાં જુમ સાહેબ પોતાના વિભાગમાં આવી શક્યા નહિ, એ વખતે ઘટાવા વિભાગમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા ભળવવા માટે ઘણા લોકોએ જુમ સાહેબને વિનંતિ કરી. જુમ સાહેબનો વિભાગ પાંચ મોટી તલશીલોમાં વહેંચાયેલો હતો. દરેક તલશીલમાં અડેક મુખ્ય અમલદાર રહેતો હતો. એ અમલદારો હિંદી હતા. કુમાર નરસિંહ, રાજા યશવંતસિંહ (આ બ્રાહ્મણ હતો), કાયસ્થ ચૌધુરી ગંગાપ્રસાદ, લાલા બહાજસિંહ અને મયુરા નિવાસી વૈશ્ય જાનિને એક-બેક તલશીલદાર આ તલશીલો પર અમલ ચલાવતા હતા. આ પ્રમાણે કુજવાન બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને કાયસ્થના લોકોમાં ઘટાવા વિભાગનો રાજકારભાર મુકાયેલો હતો. તેઓ પોતપોતાના વિભાગની વ્યવસ્થા નિયમિતપણે કર્યે જતા હતા. બપોરે બગવા વખતે પણ એ વિભાગોની વ્યવસ્થા તૂટી નહોતી. પાંચ માસ સુધી તેઓએ અંગ્રેજ સરકારને નામે પોતાના વિભાગમાં શાંતિ ભળવી રાખી. દર આડવાડિએ તેઓ પોતાના કામકામને ગિપોઈ જુમ સાહેબને મોકલતા હતા. તેઓના કાર્યવિરુદ્ધ કોઈએ કંઈ કારવાદ કરી નહોતી કોઈએ પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કર્યો નહોતો. બીજો રથને શું બને છે તેની પણ બાતમી મેળવતા હતા. કાનપુરના સેનાપતિ નીલના સમાચાર એ લોકો મારફતે જ દૂરના મુરૈષિઓને

મળ્યા હતા. તેઓની મહેનતને લીધે લશ્કરને માટે સાતસો ઉંટ એકત્ર કરી શક્યા હતા. આ બધાં ઉંટો મળતાં લખનૌર પર હુલ્લો લઈ જવાનું સુગમ થઈ પડ્યું હતું. આવા ભયંકર સમયમાં, આવા ઉશ્કેરણીના સમયમાં લોકોને શાંત રાખી આવી વ્યવસ્થા જાળવવાનું કામ કોઈ અંગ્રેજ અમલદાર પણ આવી સારી રીતે ન જ બજાવી શકે. હુમ સાહેબે - ખુદા - શબ્દોમાં જણાવી દીધું છે કે કોઈ પણ અંગ્રેજ આ લોકોના જેવી હોશિયારી બતાવી ગામડાંઓ પર શાસન ચલાવી શક્યો નથી. તેમાં પણ અહિંયા તદ્દશીલના વૃદ્ધ વૈશ્ય તદ્દશીલદારના જેવી નિર્ભયતા અને વફાદારી બતાવી આપવા કોઈ શક્તિમાન નિવડ્યો નથી.

આ વૃદ્ધ વૈશ્યની અપૂર્વ વફાદારી વિષે અહીં સંક્ષેપમાં જણાવીએ છીએ. ઝાંસીના બંડખોર સિપાહીઓ જ્યારે તેની તદ્દશીલ તરફ આવ્યા ત્યારે તેણે જરૂરી કાગળ-પત્રો ને તેજુરી ખીજે ખસેડી નાંખી હતી. તેના એકાદ બે વિશ્વાસુ માણસો મિત્રાચ આ વાત ખીજી કોઈ જાણતું નહોતું. પરંતુ દૈવયોગે કેટલાક દુરાચારી માણસોને આ બાબતની ખબર પડી. એટલે તેઓએ સિપાહીઓને એ બાતમી આપી. જો તેઓએ બંડખોરોને આ વાત ન જણાવી હોત તો સિપાહીઓ તદ્દશીલદારને કંઈ કરત નહિ. દારણ કે તેઓ ધારી લેત કે ખીજ તદ્દશીલદારોની આજક આ તદ્દશીલદાર પણ લૂટાયો હશે. પણ સિપાહીઓને ખાતમી મળી એટલે તેઓએ તદ્દશીલદારને પકડ્યો અને રૂખીઆ બતાવવાનું કહ્યું. - પરંતુ એ વફાદાર માણસે કોઈ પણ રીતે છુપી વાત બહાર ન કરી. સિપાહીઓએ તેને શંસીએ લટકાવવાની ધમકી આપી. પરંતુ તેથી પણ એ ગભરાયો નહિ. છેવટે

તેઓએ તેને એક પિત્તળની તોપ સાથે બાંધ્યો. જદ્ તદશીલદાર એ તોપ સાથે બંધાયો છતાં દસ્તાવેજો ને પૈસા ક્યાં છે તે ન જ જાણ્યું. સિપાહીઓ અને તોપ સાથે ઘસડતા ઘસડતા ધટાવા લાગ્યા. તદશીલદાર પોતાની બંધન દશામાં બેભાન થઇ પડ્યો હતો. ધટાવાના લોકોએ તેની દુર્દશા જોઇ તેને છોડી મૂકવાની માગણી કરી. લોકોએ એ વફાદાર તદશીલદારને છોડાવી મથુરામાં તેને ઘેર પહોંચાડ્યો. આવી દાશુ પીડા બોગવવાથી તે ત્યાં મરણ પામ્યો. અંગ્રેજો જે વૈશ્ય લોકોને બાયલા માને છે, તેજ વૈશ્ય જાતિનો આ માણસ હતો. વફાદારી અને રાજભક્તિ બતાવતાં જન જન્ય તો જવા દેવો એ ઉચ્ચ આદર્શ તે સમજતો હતો. પૃથ્વીના કોઇપણ દેહ પુરુષે આ કરતાં વધારે રાજભક્તિ અને વફાદારી બતાવી છે કે નહિ તે ઇતિહાસે આજ સુધી બતાવ્યું નથી.

અગાઉ રાજ્ય લક્ષમણસિંહની ઓળખાણ આપેલી છે. સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબર માસમાં બળવાખોરોએ આગ્રા પર હક્કો કરવાની તૈયારી કરી. એ લોકો પાસે કેટલું બળ છે, તે જાણવા માટે અંગ્રેજો ઉંચા નીચા થઇ રહ્યા હતા. પરંતુ જાસુસો જોઇતા સમાચાર લાવી આપવામાં સફળ નીવડ્યા નહિ. તેઓમાંના કોઇ ફાંસીને લાકડે લટક્યા ને કોઇ નિષ્ણ જનીવડી પાછા આવ્યા. ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ ન થવાથી અમલદારો ચિંતામાં પડ્યા. એ વખતે રાજ્ય લક્ષમણસિંહે જોઇતા સમાચાર લાવી આપવાનું બીકું ઝડપ્યું. આ કાર્ય બારે વિપત્તિ જનક અને સાહસિક હતું. રાજ્ય લક્ષમણસિંહ આગ્રાનો રહેવાશી હતો. આગ્રાના લોકો તેને ઓળખતા હતા. આગ્રાના લગભગ ૨૦૦૦ બંદ માસો બંડખોરોની છાવણીમાં હતા. જે તેઓમાંનો કોઇ તેને ઓળખે

તો જન જાય તેવું હતું. પરંતુ લક્ષ્મણસિંહે પાધું પમહું ન જ બયું. તે સંન્યાસીના વેશમાં સિપાહીઓની છાવણીમાં જઈ પહોંચ્યો; જેતણ દિવસ ત્યાં રહી બધી રીયતિ, બણી લઈ પાઝો આપ્યા આબ્યો. અમલદારોએ આ સાહસિક રજપુત પાસેથી ખંડખોરાની રીયતિ વિશે પુરેપુરું જાણી લીધું.

‘અહીં અસાધારણ બહાદુરી અને સાહસનાં બીજ’ જે દૃષ્ટાંતો આપીએ છીએ, આ ઇતિહાસમાં અનેક રચે દિધાની વિભાગના અંગ્રેજી અમલદારોનું સાહસ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. મેજિસ્ટ્રેટ, કલેક્ટર વગેરે દિવાની ખાતાના અમલદારોએ આરતે બચાવવા માટે કેટલી મહેનત કરી હતી તે આ ઇતિહાસ વાંચનારને અજાણ્યું નથી. પરંતુ આવાં દૃષ્ટાંતો કેવળ અંગ્રેજોમાંથી જ મળી આવે છે એવું કંઈ નથી. દિવાનીખાતાના દેશી અમલદારોએ પણ આવું જ સાહસ દર્શાવ્યું હતું, એટલું જ નહિ પણ કેટલાંક દૃષ્ટાંતોમાં અંગ્રેજો કરતાં પણ વધારે સાહસ બતાવી તેઓએ ઇતિહાસમાં કાચમનું રચાન મેળવ્યું છે. વજીર-અલી નામનો એક કુલિન મુસલમાન દેશની અદાલતમાં વકિલાત કરતો હતો. છેવટે તેણે વકિલાત છોડી સરકારી નોકરી સ્વીકારી હતી. મેજિસ્ટ્રેટ હુમ સાહેબે તેને ધીમે ધીમે ચઢતે દરજ્જે ચઢાવી છેવટે મહેસુલી ખાતાનો મહદનીશ શિરસ્તદાર બનાવ્યો હતો. ‘છટાપામાં બગવો થયો ત્યારે જાદમાસ યુવરો જિલ્લામાં ચોતરફ લૂટારાટ કરતા હતા. ત્યારે વજીરઅલીને આ લૂટ જંધ પાડવાના દામ પર નીમ્યો. લુટારાઓના હાથમાં એક કિલ્લો હતો. વજીરઅલી એ કિલ્લો કબજે કરવા ગયો. લુટારાઓએ તેને અટકાવ્યો. હલ્લો કરતી વેળા વજીર-અલીનાં કેટલાંક માણસો મરાયા. છતાં તે પોછો હલ્લો નહિ. લુટારાઓ

પાસે વજીરઅલીનાં માણસો કરતાં હિંદુ દયિયારો હતાં. પરંતુ એથી એ હતાશ થયો નહિ. તે સૌ પહેલો સીડી વડે દિલ્લા પર ચઢ્યો. તેણે અપાર સાદસ અને વીરત્વ નિહાળી ગુજરો નાહા, દિલ્લો કબજો થયો.

• હુમ સાહેબ અલીગઢના મેજિસ્ટ્રેટ હતા, ત્યારે રામપુરનો એક પઠાણ ત્યાં જેલર તરીકે કામ કરતો હતો. પહેલવાન તરીકે તે પંકાતો. હુમ સાહેબ વારંવાર જેલ તપાસવા જતા અને જેલની સ્થિતિ જોઈ પુરતો સંતોષ ખતાવના. આ પ્રમાણે એ જેલર સાથે તેમને મિત્રતા બંધાઈ. મૈનપુરી અને દિલ્લી વચ્ચેના રસ્તામાં ચોરોની હુલ્લટ વધી પડી એટલે હુમ સાહેબ એ લોકોની તપાસ કરવા માટે નીમાયા. તેણે આ વખતે પેલા પઠાણને ચોર લોકોની તપાસ કરનારા જનસૂત્રોનો ઉપરિ બનાવ્યો. પઠાણના પ્રયત્નથી ચોરો પકડાયા ને દંડાયા. આ કાર્યના ઇનામ બદલ એ પઠાણને મુજદરનગર જિલ્લાના એક વિભાગનો તદ્દશીલદાર બનાવ્યો. જ્યારે બળવો શરી નીકળ્યો ત્યારે હુમ સાહેબે આ માણસને વફાદાર રહેવાનું લખી મોકલ્યું હતું. આ વખતે રસ્તા બંધ થઈ ગયા હતા. કાગળપત્રો એક જીજો સ્થળે જઈ રાકતા નહોતા. પરંતુ આવી અંધાધૂંધીમાં પણ એ પઠાણનો એક પત્ર હુમ સાહેબને મળ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે “ હું કદી નિમકદરામ થઈશ નહિ. મારાથી બનશે તેટલું હું કરી છૂટીશ. ત્યાર પછી તો જેવી બગવાનની ઇચ્છા.” એ સાહસિક તદ્દશીલદારે આ વખતે પોતાની તદ્દશીલ સુરક્ષિત કરવામાં ધ્યાન પરાવર્ત્યું હતું. જંડખોર સિપાહીઓએ બે ત્રણ વાર એ તદ્દશીલ પર હુલ્લો કર્યો પણ એ પઠાણે તેને હરાવી નસાડયા. છેવટે ઘણા સિપાહીઓએ મળી તદ્દશીલ ઘેરી, ઘેરનારાઓમાં

૩૭ ઘોડેસ્વાર પેટ્ટણુનાં ઘોડેસ્વારો હતા. તેહશીલદાર એ લોકોને
 ઝોળખતો હતો. એ લોકો તેની મલ્લયુદ્ધની યુક્તિઓથી અરાબર
 વાકેફ હતા. આથી તેઓ તેને ખ્યાવવા તત્પર થયા. તેઓએ પહોંચી
 પાસે જઈ કહ્યું કે કંપનિનું રાજ્ય ગયું છે; માટે હવે દિલ્હીના ખાદ
 શાહની તાબેદારી સ્વીકારવી એ જ શ્રેયસ્કર છે. તમે અગાઉ કંપનિને
 નામે જે રીતે તદ્દશીલ સાચવતા હતા તે જ રીતે હવે ખાદશાહને
 નામે સાચવો. જો તમે ઇચ્છશો તો તમને દિલ્હીમાં એકાદ મોટી
 જગા મળશે અથવા જો તમારે નિષ્પત્તિ ભોગવવી હોય તો અમારા
 હાથમાં તદ્દશીલની 'જવાબદારી' સોંપી દે એટલે અમે તમને બેરો
 છોડી આપીશું અને ધનદોલત સાથે સહીસલામત રામપુર પહોંચાડીશું. પરંતુ
 સાદસિંહ પહોંચી આ વાત ન સ્વીકારી. સિપાહીઓની વાક્યાવૃત્તી,
 વચન અને ક્રોધ તેની આગળ નિષ્ફળ નીવડ્યાં. તે અંગ્રેજોની અધી-
 નતા છોડવા તૈયાર થયો નહિ, 'દિલ્હીના મોગલ બૂપતિના તાબાની
 કાંઈ ઉંચા દરજ્જાની પદવી તેણે તૈયાર થયો નહિ, અથવા પોતાની
 ધનદોલત લઈ રામપુર જવા તૈયાર થયો નહિ; તે કર્તવ્ય અમનવાની
 દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠો હતો. એની પ્રતિજ્ઞા ન ફરી એટલે સિપાહી-
 ઝોએ તદ્દશીલ પર હુમલો કર્યો. ધીમે ધીમે સિપાહીઓની સંખ્યા
 વધતી ગઈ. તદ્દશીલદારે પોતાની તદ્દશીલને ખ્યાલવાને પ્રયત્ન કર્યો.
 અસ્ત કર્યો હતો છતાં સિપાહીઓની સંખ્યા ઘણી હોવાથી કંઈ ન
 શક્યું. સિપાહીઓએ તેના મદન પર હુમલો કર્યો. તેણેના ગળાથી
 દરવાજો ઉઠી ગયો. બહાદુર પંડાણુ દાયમાં તરવાર લઈ એ દરવાજા
 વચ્ચે ઉભો રહ્યો. તેની પાછળ તેનાં કુટુંબીઓ અને નોકરો હથિયારો
 લઈ ઉભાં હતાં. સંખ્યાબંધ સિપાહીઓ તેનો જન સેના તલપી રહ્યા

છે એ તરફ તેનું લક્ષ્ય જ નહોતું. તલશીલદારની તરવાર શત્રુઓને
હાંવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી, પણ તેનો પ્રયાસ સફળ થયો નહિ,
તો પણ તે પાછો ન ર્જો. એ દરવાજાની વચ્ચેવચ્ચ એ વફાદાર
પકાણુ પોતાનું ધમાન બળવના ખાતર પોતાનાં કુટુંબીજનો સાથે
કપાઇ મુવો. ચપરાશી વગેરે નોકરો પણ પોતાના માલીકની સાથે
અનંત નિદ્રામાં પોડયા. કેવળ ઘોડા જ માણસો આ બચકર હથ્થા-
માંથી બચી શક્યા. સાહસિક તલશીલદારે આ પ્રમાણે પોતાની વશ-
દારીનું અપૂર્વ દર્શાવત ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો પર મુવણુંના અક્ષરોથી
લખાવ્યું. તેના નોકરો પણ તેના દર્શાવથી એટલા બધા હિરકેરાઇ ગયા
હતા કે તેઓ તે જ સ્થળે મરી ખૂટયા પણ નાશ નહિ. અમને લાગે
છે કે કોઇ પણ સાહસિક, કાર્યકુશલ અંગ્રજ આથી વધારે મહત્તા
મેળવી શકે નહિ. અને આ વફાદાર તલશીલદારના જેવો ભોગ આપી
કર્તવ્યપરાયણતાની પરાકાષ્ઠા બતાવી શકે નહિ.

આ અતિ ઉગ્રા કીર્તિની ખાસે એકાદ અપકીર્તિની છાંયા
પડી છે. જ્યારે આ તલશીલદારના મરણના સમાચાર મુજફરનગર
પહોંચ્યા ત્યારે સાહેબ એટલા બધા ગભરાયા કે તરત જલદી ગાડી
પર ચઢી મીસ્ત તરફ રવાના થઇ ગયા. તેમના નોકરોએ આ વાત
સિરસ્તદારને તલશીલદારને જણાવી. સિરસ્તદારે ધાર્યું કે કલેક્ટર
સાહેબની નાસભાગની વાત બહાર પડશે તો બદમાશ લોકોનું ચડી
વાગશે, ધરખાર લુટાશે, સર્વત્ર અસાંતિ ફેલાઇ જશે. આથી તે બંને
જણા એકદમ ઘોડેસ્વાર થઇ કલેક્ટર સાહેબને પાછા લાવવા દોડયા.
તેઓ કલેક્ટર સાહેબને માંડ માંડ સમજાવી શહેરમાં પાછા લાવ્યા.
કલેક્ટર વળી ન નાસી જાય તેનો અંદોજરત કરી એ રાજબક્ત

અમલદારોએ શહેરમાં 'શાંતિ' જાળવવા માટે કલેક્ટરને નામે એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું અને આ જમીન ઘટના લખી જણાવી એક યોગ્ય અમલદાર મોકલવા માટે સદરાનપુરના કલેક્ટર પાસે દૂત મોકલ્યો. એ અમલદાર ને આવી પહોંચે ત્યાં સુધી આ લોટીએ દંડના પૂર્વક શહેર સાયેન્ડુ. બીજા અંગ્રેજ અમલદારે આવી જંગો સાચવી લીધી એટલે પેલા બીકણુ કલેક્ટરને મીરત મોકલી દીધા. કલેક્ટર સાહેબ ત્યાંથી નિરાંતે સ્વદેશ રવાના થયો. જે વખતે હિંદી અમલદારો તેમને માટે પ્રાણની પડવા કરતા નહોતા તે વખતે એક અંગ્રેજ પોતાનો મહત્તા અને સત્તા વિસરી જઈ આવી બાયલાઇ બતાવે એ ખરેખર દિલગીર થવા જેવું છે.

આવા દૃષ્ટાંતો પરથી હુમ સાહેબ સાર કાઢે છે કે મનુષ્યને લાયક સદ્ગુણોમાં હિંદીઓ અને અંગ્રેજોમાં કંઈ જુદાઈ નથી. કાર્યક્ષેત્ર પર જાને જાતિ સરખી દક્ષતા અને સરખી યોગ્યતા બતાવી શકે છે. જાને જાતિ ગુણોની અધિકતાએ કરીને ગૌરવ પ્રાપ્ત કરે છે અને સુશિક્ષાને અભાવે પાપને વશ થઈ જાય છે. જે પક્ષપાત તજ વિચાર કરીએ તો જાને જાતિમાં ગુણુ અને દોષ જાનેનું અસ્તિત્વ જણાય છે. જે કેળવાએલા અને સદ્ગુણુ સંપન્ન હિંદીની સાથે જિનકેળવાએલા સાધારણ અંગ્રેજનો મુકાબલો કરવામાં આવે તો મહાન પુરુષોને આ ખેલ્યો તો લગભગ વાંદરા જેવો જ જણાય. અને જે કાર્યક્ષેત્ર પર લાંબા દાગ સુધી પરિશ્રમ વેઠી દીર્ઘદર્શી બનેલા ભારતવાસી અંગ્રજ સાથે હંફી નજરના હિંદીની તુલના કરવામાં આવે તો પહેલો માણસ સાધારણ માણસની પાસે દેવતાના જેવો જણાશે. પરંતુ જે પ્રત્યેક

જાતિના અત્યુદ્ધૃષ્ટ ગુણ વાળા માણસોની તુલના કરવામાં આવે તો
 બંને અત્યુદ્ધૃષ્ટ જણાશે. x x x ભારતવર્ષમાં, રહેતો
 અંગ્રેજ હંમેશાં હિંદીઓના દોષો જ જોતો ફરે છે. એથી ઉત્તર
 પોતાની જાતિના ગુણો જ તેની નજર આગળ તરવરે છે. એથી
 તેનામાં એવી ખોટી ધારણા પેદા થઈ છે કે હિંદીઓ બહુ દલકા
 ચારિત્રના છે અને અંગ્રેજ તેના કરતાં ઘણા જ ઉંચા છે. ૧

આવી પ્રાંતિભય ધારણાને લીધે અંગ્રેજોએ આ બંગલા વખતે
 હિંદીઓને કુતરાં બિલાડાં જેવા ગણ્યા દતા. અને એં ચોપગાં
 પંથુનું લોહી રેડતાં તેઓને જરાએ લાગણી થઈ નહોતી. તેઓનામાં
 જે હુમ માહેળ જેટલી અંતરદષ્ટિ હોત તો તેમને જણ્યોત કે હિંદીનાં
 વિપત્તિભય કાર્યક્ષેત્ર પર અમારી બાબુએ કેટલાક નરના આકારમાં
 દેવો આવી રહ્યા છે. અને એ નરદેવોના ગુણોથી જ અમે જીવ્યા
 છીએ, અમારી પ્રતિષ્ઠાનું પુનઃસ્થાપન થયું છે, અમારું સૌભાગ્ય
 પુનરુદ્ધિત થયું છે.

૨૪ મી મેએ રાત્રે આલિયચી મહાયકારી સૈન્ય બરપુરા આવી
 પહોંચ્યું. ત્યાંના ધુરોપિઅનો એ સૈન્યને આવેલું જોઈ આનંદ પામ્યા.
 બીજે દિવસે સવારમાં એ સૈન્યે ઘટાવા જઈ એ શહેર ફરી કબજે
 કર્યું. પરંતુ ગામડાંઓમાં તો લોહી રેડ્યા સિવાય શાંતિ ફેલાઈ નહિ.
 દિવાની અદાલતના ફેસલાથી જે જુના જમીનદારોના હક્કો લુટાયા
 હતા તેઓ અત્યારે જુના હક્કો પાછા મેળવવા તૈયાર થયા હતા.
 એક ગામમાં એવા એક જમીનદારે સરકારી અમલદારને હાંડી કાઢ્યો.

૧ A. O. Pume-A good word for the Indian,
 quoted in the Statesman June 28, 1891.

તે સાહસપૂર્વક સરકાર સામે થયો. પરંતુ એનો નાનો દિલ્લો તોડી નાંખવામાં આવ્યો અને એનું નાનું સરેખું લશ્કર ખાસ ગયું. આ પ્રમાણે રીતસર જણાવવામાં આવે છે કે વિભાગમાં અગ્રેજોની સત્તા પાછી રચવામાં આવી.

અગાઉ કહ્યું છે તેમ અલીગઢના સિપાહીઓનો યોડો ભાગ મૈનપુરીમાં રહેતો હતો. મૈનપુરી આગ્રાથી ૭૩ માઇલ પૂર્વમાં આવેલ છે. ૨૨ મી મેએ સંધ્યા વખતે અલીગઢના સમાચાર અહીં આવી પહોંચ્યા. સમાચાર મળતાં જ મેનિસ્ટ્રેટ તરત કમિશનર સાથે આ બાબતની ચર્ચા કરી. બૈરાં છોકરાંને આગ્રા મોકલી દેવાનો નિશ્ચય થયો. અને સિપાહીઓને બાઓગામ નામના સ્થળે લઈ જવાનો બહાનું દેવામાં આવ્યો. બૈરાં છોકરાં સરકારી મેનિસ્ટ્રેટની સાથે આગ્રા રવાના થયાં. સરકારી મેનિસ્ટ્રેટ યોડે દૂર ગયા બાદ પોતાની જવાબદારી એક વિશ્વાસુ મુસલમાન પર નાંખી. મુસલમાન તેઓને સહીસલામત આગ્રા લઈ ગયો. સરકારી મેનિસ્ટ્રેટ પાછો મૈનપુરી આવ્યો.

લેફ્ટેનેન્ટ કૅપ્ટન અને ડી. કન્ટેન મૈનપુરીના સિપાહીઓના અધિનાયક હતા. તેઓએ સિપાહીઓને બાઓગામ તરફ આવવાનું જણાવ્યું. તેથી તેઓ એ સ્થળ તરફ આગળ વધ્યા, પરંતુ કવાયતના મેદાન પાસે જતાં જતામાં તો ચક્રર થયું. દરે સિપાહીઓએ આગળ જવાની ચોકખી ના પાડી અને પોતાના અધિનાયકોને નાસ્તી જવાનું જણાવ્યું. સિપાહીઓની આ ઓચિંતી ગડબડથી ભારે અવ્યવસ્થા પેદા થઈ. એ વખતે ડી. કન્ટેન ઘોડા પરથી નીચે

ઉત્તરો. કોઈએ તેને ન જોયો એટલે ધાર્યું કે જરૂર તેનું ખૂન થયું હોયું જોઈએ. તે તરતજ મેજિસ્ટ્રેટને ખબર આપવા દોડ્યો. કોઈએ આવી જોયું કે મેજિસ્ટ્રેટને કમિશનર સાથે જ બેઠા છે. તેણે તેઓને સિપાહીઓની ઉશ્કેરણીની વાત કહી અને પોતાના મદદગારના પરિણામ વિષે પોતે જે માન્યું હતું તે જણાવ્યું. તેણે પોતે ઘોડાપર જ આગ્રા જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. કમિશનર સાહેબ પણ મૈનપુરી છોડવા તૈયાર થયા. તેઓ પણ આગ્રા સમયમાં મૈનપુરી રહેવું સહીસલામતી ભર્યું નથી એમ માની એક પાદરી સાથે ગાડીમાં બેસી આગ્રા તરફ નાહા. પરંતુ મેજિસ્ટ્રેટ આવી દશામાં પણ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા શહેરમાંજ રહ્યા. તેનો નાનો ભાઈ આ વખતે તેનો મદદગાર હતો. જાને ભાઈની મદદમાં બીજા ત્રણ યુરોપિયનો ટકી રહ્યા. એ સિવાય એક બીજો સાહસિક પુરુષ તેઓની મદદમાં આવી પહોંચ્યો.

મૈનપુરી રાજ્યનો કુટુંબી રાઓ ભવાનીસિંહ કેટલાક ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ સૈન્ય સાથે મૈનપુરી આવી પહોંચ્યો. તેથી મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબની ચિંતા ઓછી થઈ. બીજા સેનાનાયકની સી દશા થઈ છે તે મેજિસ્ટ્રેટના જાણવામાં આવ્યું નહોતું. તેથી તે તેની ચિંતા કરવા લાગ્યા. એ સેનાનાયક ખડું યુરકેલીમાં આવી પડ્યો હતો, તે ઘોડા પરથી નીચે ઉતર્યો કે તરત સિપાહીઓ તેને વીંટી વળ્યા, ત્યાર બાદ જ્યારે તેઓ નગર ભણી દોડ્યા ત્યારે તે તેઓને કોઈ પણ રીતે સમજાવી શક્યો નહિ. સિપાહીઓએ શહેરમાં અસ્થાગાર લૂટ્યું અને કોઈની મના ન સાંભળતાં ફાવે તેમ ગોળીબાર શરૂ કરી દીધો. સેનાનાયક તેને એમ કરવાની મના કરવા લાગ્યો, તિરસ્કાર કરવા લાગ્યો, વિનંતિ કરવા લાગ્યો, પરંતુ કોઈ પણ રીતે એ લોકોને માન ન જ આવ્યું,

સેના નાયકે કહ્યું કે તમે મારો જીવ લેશો. તો તે બહેતર છે પણ હું જીવતો છું ત્યાં સુધી તમને આમ કરવા નહિ દઉં. પણ સિપાહીઓએ તેનાપર ગોળાઓ ન છોડી. તેઓ પોતાના અધિનાયકના વચનો પર લક્ષ ન આપતાં કારાગાર પાસે આવી પહોંચ્યા. સેનાનાયકે હજુ તેઓની સાથે હતો. તે ત્રણ કલાક થયાં સિપાહીઓ વચ્ચે રહી તેઓને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો, મેનિસ્ટ્રેટ તેની મુશ્કેલી સમજી ગયા, અને જાતે ઘટના સ્થળે આવવાની માગણી કરી, પણ પેલા સેનાનાયકે કહ્યું કે તમે જાતે. અહીં આવશો તો કદાચ સિપાહીઓ આપના શરીરને ધ્વંસ કરી બેસશે. સિપાહીઓ તેને સાથે લઈ કંપનિની તેજુરી લૂંટવાના આશયથી ધનાગાર આગળ આવી પહોંચ્યા. ધનાગાર-રક્ષકો ગોળાબાર ચલાવવા તૈયાર થયા પણ સેનાનાયકે તેઓને તેમ કરતા અટકાવ્યા. સેનાનાયકની આવી ધીરજ આ વખતે બહુ કામ આવી. ધનરક્ષક સિપાહીઓ બંદખોરાને જોઈ ઉશ્કેરાઈ જાય અને ગોળાબાર કરવા મૂકે તો સૌ પહેલાં પેલા સેનાનાયકનો જીવ બચમાં આવી પડે તેમ હતું. કારણ કે આ ગોળાબાર સેનાનાયકના હુકમથી થાય છે એમ માની બંદખોરા - કે જે અત્યાર સુધી પોતાના સેનાનાયક તરફ દંધ લક્ષ નહોતા આપતા તેઓ-તેને મારી નાખતા. સેનાનાયકના હુકમથી ધનાગાર રક્ષકોએ ગોળાબાર ન કર્યા એટલે સિપાહીઓએ પણ ગોળાબાર બંધ પાડ્યા. પરંતુ તેઓ સરકારી પૈસો લૂંટવાનો લોભ તથા શક્યા નહિ આવે વખતે પણ પેલા સેનાનાયક અગાડની પેટે તે લોકોને સમજાવવા લાગ્યો. પરંતુ તેની વારંવાર મના છતાં સિપાહીઓ સંતોષ ન થયા. તેથી તે હતાશ થઈ ગયા. આ વખતે રાઓ બચાનીસિંહ

પહોંચ્યો. તેણે સિપાહીઓને સાત રાખવાની એટા કરી. તેનો પ્રયત્ન સફળ થયો. સિપાહીઓ તેની સૌમ્ય આકૃતિ, સાત પ્રકૃતિ અને વાક્યાલુ-રીથી મુગ્ધ બની ગયા. તેઓએ કહ્યું કે જો રાજા ભવાનીસિંહ અમારી સાથે આવે તો અને પાછા ફરવા તૈયાર છીએ. રાજા ભવાનીસિંહ તેઓની સાથે જવા તૈયાર થયો. સિપાહીઓ તેની સાથે આજ્ઞા ગયા. તેજુરીને કંઈ અડચણ ન આવી. સિપાહીઓ મૈનપુરીથી રવાના થયા. શુવાન સેનાનાયકના શરીરને કંઈ ધમ્મ ન થયું. રાજા ભવાનીસિંહને લીધે મૈનપુરીમાં શાંતિ સ્થપાઈ. પેલા તરણુ સેનાના-યકે પોતાની જિંદગી જોખમમાં નાખી સિપાહીઓને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એ ખાતર ગવર્નર જનરલે તેનાપર પત્ર લખી તેના સાહસની પ્રશંસા કરી.

આ બનાવોના સમાચાર આગ્રા પહોંચ્યા, એટલે ત્યાંના ખ્રિ-સ્તીઓ બહુ શંકાશીલ બની ગયા. જે મકાનો ટકી શકે તેવાં હતાં તે તરફ તેઓની નજર પડી. એ વખતે એક અંગ્રેજે પોતાના બાઇ પર પત્ર લખ્યો હતો તેમાં આગ્રાના ખ્રિસ્તીઓ વિશે આ પ્રમાણે લખ્યું છે;—“ત્રાસનું પરિમાણ એટલું બધું વધી ગયું છે કે આહું દરમ કદી મારી નજરે પડ્યું નથી. ઘરનો, સસ્ત્રામાન, બિઝારું, વાસણકુસણ વગેરે એકાપર, ગાદીપર કે વહાણ પર ચઢાવી ઘેરું છોકરાં, કિલ્લા તરફ દોડ્યાં જાય છે. યુરોપિઅનો અલીગઢથી નાસી ગયા છે. સેનાપતિ આહિદ્રામની સ્ત્રી થોડો રસ્તો થોડા પર ને બાઈનો મોઢો કાપી અહીં આવી પહોંચી છે. x x x એકાદ એ સિવિલિય-નોએ બહુનું શરમ ભરેલું કૃત્ય કર્યું છે. તેઓમાંના એક તો પોતાની

ઓદિસમાં હાજર થઇ બંધા નોકરોને જણાવ્યું હતું કે હવે તમને જે રીતે હીક લાગે તે રીતે જીવન બંધાવો.”^૧

એક ખીજા અંગ્રેજો પણ આ વિષય પર લેખિની ચલાવી છે. તેણે આગ્રાની આ વખતની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે “દરેક અંગ્રેજના હાથમાં તરવાર કે બંદુક નમ્બર પડે છે. રસ્તો ગાડીથી ખદમદે છે. લોકો કંદહારી બાગમાં દોડ્યા જાય છે. શહેરના ખીજા લોકો બજવાબોરો અકીમકથી નંદી કિતરી ચાલ્યા છે, એવા બરાડા પાડના પાડતા જીવ બચાવવા દોડે છે. બદગાસો મૂછોપર હાથ નાખતા નાખતા પોતાનાં દુધ ફૂંચો નિહાળી રહ્યા છે. મિશનરીઓની કોલેજના બહારના બાગમાં સર્વવ્યાપી ત્રાસને લીધે પેદા થયેલી ગાડ-બાડ મચી રહેલી છે. પરંતુ અંદરના બાગમાં મિશનરીઓ સાંતિપૂર્વક બેઠા બેઠા સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપી રહ્યા છે. x x જે દેશી અમલદારોને વધુ પગાર મળતો હતો તે બધા આપણી વિરુદ્ધ પડ્યા છે, પણ આ વિદ્યાર્થીઓ હજી પોતપોતાના વર્ગોમાં બેસી ઉપ-દેશ સંભળે છે. નંબરે ખીજા બધાં પોતાના જીવને માટે આકુળ વ્યાકૂળ થઇ રહ્યા હતા ત્યારે આ લોકો પોતાના શિક્ષક પર વિધાસ રાખી રહ્યા હતા, અને જાહેરમાં ખ્રિસ્તીઓને પણ લેતા હતા.”^૨

આવા ત્રાસમાંથી રોજધાનીને મુક્ત કરવી એ બહુ જરૂર હતું. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરે આ તરફ ખાસ લક્ષ આપ્યું. અગાઉ કહ્યું છે તેમ શહેરીઓની ચિંતા દૂર કરવા માટે અને શહેરની ચોનારક પહેરો

૧. Kaye, Sepoy War. Vol. III P. 227-228.

૨. Raikes, Notes on the rebellion in the N. W. P. of India. P. 14-15.

જેરવા માટે ચોટીદારો નીમવામાં આવ્યા હતા. હવે ખીન્ને પણ બદોબસ્ત થવા લાગ્યો. આગ્રાનો કિશ્વો સાચવવા યુરોપિયન સૈનિકો નીમાયા. ત્યાં છ માસ ચાલે તેટલી ખોરાકી સંઘરવાનો પ્રયત્ન શરૂ થયો. સરકારને શંકા પડી હતી કે જે સિપાહીઓ લડાઈ મર્યાવે તો શહેરના અને આગુબાગુના લોકો તેમને મદદ કરે તેવું છે. ખીન્ને રથજો જેવું બન્યું હતું તેવું અહીં પણ બને. યુરોપિયનોનાં ધરો છુટાં છવાયાં હતાં. એ છુટાંછવાયાં ધરોનો બચાવ થઈ શકે તેમ નહતું. વળી મિશનરીઓની નિશાળમાં, ખ્રિસ્તીઓના આશ્રમમાં, અને વિવાહિત સિવિલિયનોના બંગલામાં ખેરાં છોકરાં રહેતાં હતાં. આ બધી વાતનો વિચાર કરી આ કામ બજાવવા માટે એક દર્મકુશલ અમલદારની નીમણૂક કરી.

એ અમલદારે જેમ બને તેમ જલદી આ બાબતની એક યોજના નક્કી કરી. શહેરની વચ્ચે આત્મરક્ષણનું રથજો નક્કી કરવું અને બહારના ભાગમાં ચોટીઓ રોપવી કે જેથી આગુબાગુથી આવતા સિપાહીઓ વિષે ખાતમી મળી શકે ને ખાતમી મળે કે તરત લડાઈ ન કરી શકે તેવાં લોકો સુરક્ષિત રથજો આવી પહોંચી શકે. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરનો બંગલો, ટપાલ ઓફિસ આમા એક, મેડિકલ કોલેજ, કંદહારી બાગ (આ છટાથી બાંધેલું મોટું મકાન જરતપુરના રાગના તાંબામાં હતું. આ વખતે ત્યાં એક અંગ્રેજ અમલદાર રહેતો હતો.) વગેરે મોટાં મકાનો આશ્રય રથજો તરીકે નક્કી કરવામાં આવ્યાં. તાજે અને સરકારી કચેરીની વચ્ચે આ બધાં રથજો હતાં. માટે એ રથજોનો બદોબસ્ત કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. ખાસ અમલદારે આ યોજના ધડી કાઢી તો ખરી પણ તેની યોજના સર્વોંશે સ્વીકારાઈ નહિ. વિપત્તિ

વખતે બધા પોતાની ધૈર્ય મુજબ બચાવ કરવાની યોજના અમલમાં મૂકવાનો આગ્રહ કરે એ સ્વાભાવિક છે. આ વખતે પણ એવું જ બન્યું. યોજનાઓનો પાર રહ્યો નહિ. આગ્રાના પુરોપિચનો યોજના ઘડવા માટે જ પોતાની બધી શક્તિ વાપરતા હતા. આથી એ અમલદારની કાર્યપદ્ધતિ સર્વાંશે અમલમાં ના મૂકાઈ. તે યોજનાનો કેટલોક ભાગ છોડી દેવામાં આવ્યો ને કેટલોક ભાગ કાયમ રાખવામાં આવ્યો. આગ્રાના મેજિસ્ટ્રેટ પોલિસોને સૈનિક બનાવવાની ચરખાત હતી. પોલિસોના એક ભાગનું ઘોડેસ્વાર સૈન્ય અને બીજા ભાગનું પાયદળ સૈન્ય બન્યું. આ પ્રમાણે પોલિસો પણ અસ્થાયી સત્તજ થઈ પુરોપિચનોના બચાવ માટે તૈયાર થઈ રહ્યા.

ત્યારે આગ્રાના પુરોપિચનો સદેહવશ થઈ આત્મરક્ષણના ઉપાયો શોધતા હતા, ત્યારે લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરે પોતાને વધારે સુરક્ષિત કરવા ખાતર એક બીજી શક્તિ અમલમાં મૂકવાનો ઠરાવ કર્યો. સિપાહીઓની પદ્ધતિમાં ઘણાં સમયથી કામ કરતા એક જૂદા અધિનાયકે તેને લખી જણાવ્યું કે “હું ૩૬ વર્ષ થયાં સરકારની નોકરી બજાવું છું. આટલા બધાં વર્ષો સિપાહીઓ સાથે વીતાડ્યાં હોવાથી મને તેમના સ્વભાવ તથા મતરિવાજોનું સાફ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે સિપાહીઓ કેવળ સદેહવશ થઈ આવી ઉરકેરણી બતાવી રહ્યા છે. જો આપ આવી મતલબનું જાહેરનામું પ્રગટ કરો કે: “સિપાહીઓના જુના અપરાધો માફ કરવામાં આવશે, અત્યારે જેઓ સરકારને વફાદાર રહ્યા છે, તેઓની વશદારી સરકાર કદી નહિ વીસરે, એક વિચારક સમિતિ દ્વારા સિપાહીઓની ફરિયાદોનાં કારણોનો નિર્ણય કરવામાં આવશે, એ સમિતિમાં અંગ્રેજ અને હિંદીઓ બંને વર્ગના

ઓશિસરોને સ્થાન આપવામાં આવશે; અને ભવિષ્યમાં તેઓના અધિ-
કાર અને ભોગવટા પર અનિષ્ટકારી વ્યક્તિઓને હાથ નાંખવા દેવામાં
નહિ આવે. ” આમ કરે તો આ જાહેરનામું દશદમ્બર પુરોષિઅન
સૈનિકો કરતાં પણ વધારે કામ બજાવશે. પરંતુ જે આપના પોતાના
નામે આવું જાહેરનામું પ્રગટ થઇ ચકે તેમ ન હોય તો પછી કંઈ
કાંઈ થવાની સંભાવના નથી. દીર્ઘદષ્ટિવાળાં સેનાનાયક કોલિનટ્રેપની
આ વાત લેશટેનેન્ટ ગવર્નરને રૂચી ગઇ. તેને ખાત્રી થઇ કે કોલિન-
ટ્રેપ જે કંઈ કહે છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. વેર. વાળવાની લાંગણી
કરતાં ધર્મબ્રાહ્મ થવાનો સંદેહ સિપાહીઓમાં પ્રબળપણે વિદ્યમાન છે.
જેઓ બચથી ગાંડા બની ઘેટાંનાં ટોળાંની પેઠે આંખોમીચીને ઝંપલાવે
છે તેને નિરૂદ્ધ કરવા એ સરકારને માટે ઉદારનીતિ સંમત કાર્ય
છે. કેલ્વિન. સાહેબ આવી ધારણાને વશ થઇ આ કાર્ય કરવા
તત્પર થયાં. તેમણે પોતાના મંત્રીઓની સલાહ લીધા સિવાય ૨૫ મી
મે એ નીચે લંખ્યાં મુજબ જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું:—

“જે સિપાહીઓ બંડમાં જોડાયા છે તેઓ જો પોતપોતાને
ઘેર જવા માગના હોય તો તે સરકારનાં ખાસેમાં ખાસે દિવાની અગર
લશ્કરી મથકે જઇ હથિયારો સોંપી દેશે તો સરકાર તેને, કંઈ ઇન
કર્પા સિવાય ઘેર જવા દેશે.

કેટલાક વિશ્વાસુ સિપાહીઓને સરકાર સામે બંડ ઉઠાવવાની શરણ
પડી છે. કારણ કે તેઓ પોતાની પદ્ધતિની શરમ તોડી શક્યા નથી.
વળી સરકાર અમારા ધર્મ અને જાતિગત સન્માન પર હાથ નાંખે છે
એવો વહેમ તેઓના દિલમાંથી દૂર થયો નથી. આ ધારણા બૂલ-
બરેલી છતાં તેઓનો મનમાં એ ભરાઇ પેહી છે. હમણાં ગવર્નર

જનરલે જે જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું છે તે પરથી એ શંકા દૂર થશે. હજી કાંઈપણ ખોલેલું અને લોકોની વિશ્વ ભયંકર પાંપકાર્યો, કરનારા અપરાધો સજા મેળવશે. આ જાહેરનામું પ્રગટ થયા પછી જેઓ સરકાર વિરુદ્ધ હથિયારો પકડશે, તેઓની સાથે 'શત્રુની સાથે જેવું' વર્તન અસાધ્યું જોઈએ તેવું વર્તન અસાધ્યવામાં આવશે."

પરંતુ આ જાહેરનામું દિંદી મરકાગે ન રહ્યું. લોર્ડ ટેનિંગને સ્પષ્ટ જણાયું કે આવા જાહેરનામાથી અનેક સજા પામવા લાયક માણસો છુટી જશે. આથી ટેનિંગે એવું એક જાહેરનામું તૈયાર કર્યું કે "કોઈ પણ પકડાયેલા કોઈ પણ સિપાહી જે તેણે ભયંકર ગુનો નહિ કર્યો હોય તો પોતાનું મથક છોડ્યા છતાં માફી પાત્ર ગણાશે, અને તે માણસ જે દિવાની અગર સૈનિક વિભાગના મથકે જઈ લાંબા મુખ્ય અમલદારને હથિયારો સોંપી દેશે તો તેને પોતાને ઘેર જવાની રજા મળશે, પરંતુ જે સૈનિકોએ પોતાના ઓફિસરો અથવા બીજાં માણસોનાં ખૂન કર્યા કે તેઓને ધામલ કર્યા છે, અથવા બીજાં કોઈ પણ જાતનાં અમાનુષી કૃત્યો કર્યા છે, તેઓને આ રીતે મુક્ત કરવામાં આવશે નહિ. આવા માણસો સરકારને શરણે આવે તો પણ સરકાર તેના સંબંધમાં ખાતરી આપી શકતી નથી."

ગવર્નર જનરલે જે જાહેરનામું તૈયાર કર્યું હતું તેના અને લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરે તૈયાર કરેલા જાહેરનામાના મુખ્ય મુદ્દાઓ કંઈ ભેદ ન હોતો. લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરના મન મુજબ ખાસ માણસોને સજા કરવાનું દરાવવામાં આવ્યું હતું. ત્યારે ગવર્નર જનરલના મન મુજબ આખી પક્ટણુ સજાને લાયક ઠરી હતી. જેઓએ પોતાની પક્ટણુના ઓફિસરોને અથવા બીજાં ખ્રિસ્તિઓને માર્યા હતા તેઓ કોઈ પણ રીતે

મુક્ત ન થઈ જાય એ જ સરકારનો ઉદ્દેશ હતો. ગવર્નર જનરલે આ
 ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના જાહેરનામામાં ફેરફાર કર્યો
 હતો. હિંદી સરકારે જે જાહેરનામું તૈયાર કર્યું તેથી કંઈ કોરસ્ટા
 જાહેર થઈ નહોતી. લોર્ડ કેનિંગે તો આ જાહેરનામા વડે કેલ્વિન
 સાહેબનું માન જાળવ્યું હતું. પરંતુ કલકત્તાના ગવર્નર જનરલના
 મહેલમાં અને ખીજે સ્થળે લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરનાં આ જાહેરનામા વિરૂદ્ધ
 ચર્ચા થવા લાગી. ઉંચામાં ઉંચા દરજ્જાના યુરોપિઅનોથી માંડીને
 હલકામાં હલકા દરજ્જાના યુરોપિઅનો સુધી કેલ્વિન સાહેબના આ
 કાર્ય પર ટિકા થવા લાગી. આવી ટિકાથી કેલ્વિન સાહેબ બહુ કંટાળી
 ગયા. જ્યારે શક્તિવાળો માણસ પોતાના તાબાના પ્રાંતમાં શાંતિ
 ફેલાવવા માટે તનતોડ મહેનત કરતો હોય ત્યારે તેના જ સુદેશબંધુઓ
 તેની નિંદા કરે ત્યારે તેને માહું લાગે એ સ્વાભાવિક છે. તેમાં વળી
 માંદગીને વખતે આવી નિંદા તો હજારોગણી પીડાકારક થઈ
 પડે છે. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર કેલ્વિન સાહેબ અત્યારે માંદા પડ્યા હતા,
 મંદવાડને લીધે તેનો ઉત્સાહ નરમ પડ્યો હતો; તેનું શરીર કાયર
 બની ગયું હતું, તેની શ્રમ કરવાની આસક્તિ, ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગ
 પશુ થોડા પ્રમાણમાં સિધિલ થઈ પડ્યાં હતાં. આવે વખતે પોતે
 પ્રગટ કરેલા જાહેરનામા વિરૂદ્ધ યુરોપિઅનોને બબડતા જોઈ તેમને
 બહુ માહું લાગ્યું. પોતાના પ્રાંતમાં ચોતરફ અશાંતિ મચી રહી હતી,
 દરેરોજ સેંકડો અશાંતિજનક સમાચારો આવી લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરને
 વધારે ને વધારે ચિંતાતુર કરી નાખતા હતા. તેમનાં મંત્રીઓ સાથે
 વારંવાર મતભેદ પડતો, આથી તેમની માનસિક શાંતિ કાયમને માટે
 દર થઈ હતી. આ પ્રમાણે નાના પ્રકારની વિપત્તિથી ઘેરાએલા મનુ-

બની રિયતિ કેવી થઈ પડે તે : સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું છે. આ તખતે કેશ્વિન સાહેબ જે દેશ ભોગવતા હતા તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. તેમનું શરીર અને મન નિસ્તેજ બની ગયાં હતાં તેનું સામર્થ્ય આ ભયંકર વાવાઝોડા સામે ઝૂંઝવા પુરતું રહ્યું નહોતું. તેમનામાં દીર્ઘદૃષ્ટિ અને બુદ્ધિની તીવ્રતા હતી. પરંતુ જવાબદારીને યોગ્ય ઉત્સાહ તેમનામાં રહ્યો નહોતો. તેમનું મગજ તદ્દન દુર્બલ પડી ગયું હતું. આ વખતે તેમને જાણે સ્પષ્ટ જણાયું કે આ અશાન્તિ દૂર કરવા માટે અને તાબાના અમલદારોને દોરવા માટે હવે હું વધુ વખત ઊંચીશ નહિ.

ધીમે ધીમે ત્રણ અઠવાડિયાં પસાર થયાં. વાયવ્ય પ્રાંતની રાજધાનીમાં તરત વેળાએ તો કંઈ મુશ્કેલી રહી નહિ. સિપાહીઓ પોતાના અધિનાયકની આજ્ઞા નીચે શાંતિથી દિવસો ગુમસ્તા હતા. બહારથી તેમનામાં અશાંતિનાં ચિન્હો જણાતાં નહોતાં. સેનાનાયકો અને દિવાની વિભાગના અમલદારો શાંતિપૂર્વક કર્તવ્ય બજાવતા હતાં. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર સિપાહીઓની શાંતિથી રાજી થયો. આમા અગાઉની માફક શાંતિસાગરમાં ગજકાં ખાવા લાગ્યું.

પરંતુ આ વખતે તો બધી ઘટના ઈદ્રિજબના ખેલ જેવી જણાતી હતી. જે સ્થાન આજે શાંતિનું ધામ જણાતું હોય તે જ સ્થાને કાલે અશાન્તિનું ધામ બની જતું હતું. મે માસ પૂરો થતાં ન થતામાં વળી આગ્રામાં ગડબડ જણાવા લાગી. આગ્રાથી ૩૫ માઈલ દૂર મથુરા આવેલું છે. હિંદુરાજ્યોના વખતમાં મથુરા એક સમૃદ્ધિશાળી નગર ગણાતું હતું. તેની સમૃદ્ધિએ અનેક લોભીની ભોગવાસનાને ઉરકેરી મૂકી હતી. મુલતાન મહમુદ તેની સોભાથી મુગ્ધ થઈ ગયો

હતો અને તેની સંપત્તિથી પોતે સંપત્તિવાન બનવા માટે બધું લૂંટી ગયો હતો. એક વખત એવો હતો કે મથુરાની દલેલીઓના નમુના પર ગિજનીને મહેલ બાંધવામાં આવ્યો હતો, મથુરાના મૂલવાન મણિ માણિક્યથી ગિજની સમૃદ્ધ નગરી તરીકે જગતમાં મશહૂર થઈ હતી. બહુ ઘુના વખતથી મથુરા હિંદુ ધર્મનું મથક ગણાતું આવ્યું છે. આ વખતે પણ મથુરાની મહત્તા નાશ પામી નહોતી. લૂટારાઓની લૂંટપાટથી શોભાહીન થયેલું છતાં એ હિંદુઓમાં પોતાની મહત્તા જાળવી રહ્યું હતું.

એ માસની આખર તારીખોમાં મથુરામાં બંડ ઉઠ્યું. આગ્રાની ૪૪મી પદ્મણુના કેટલાક સિપાહીઓ મથુરામાં રહેતા હતા. એ પદ્મણુના બીજા કેટલાક સિપાહીઓને મથુરા મોકલવાનો બદોબસ્ત થયો. એ લોકો સાથે ૬૭મી પદ્મણુના કેટલાક સિપાહીઓને મોકલવાની તૈયારી થઈ. મથુરા જે સૈનિકો હતા તેને બદલે કામ કરવા માટે અને ત્યાંની તેજુરીના રૂપીઆ આગ્રા લાવવા માટે આ સિપાહીઓને મોકલવામાં આવ્યા હતા. આ વખતે મથુરાની તેજુરીમાં ૬ લાખ ઉપરાંત રૂપીઆ હતા. અંબલદારોએ લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરને અધીગદ અને મથુરાના બધા રૂપીઆ આગ્રા લઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો હતો. પરંતુ આ વખતે સરકાર દરેક બાબતમાં બહુ જ સાવચેતીથી ડગલાં ભરતી હતી. સિપાહીઓના મનમાં કોઈ પણ જાતની શંકા ન ઉદ્ભવે તે તરફ ખાસ લક્ષ આપવાનું હોવાથી અત્યાર સુધી સરકારને આ બાબતમાં ચુપ રહેવું પડ્યું હતું. એકાએક તેજુરી બીજે સ્થળે જાય તેથી લોકો પણ સંદેહવશ થાય તેવું હતું. જેઓના પર પૈસા સાચવવાની જવાબદારી મૂકવામાં આવી હોય તેઓ પણ કંપનિ બહાદુર અમારો વિશ્વાસ રાખતી નથી એવી શંકાથી ઉચ્છેરાય એ સ્વાભાવિક હતું.

આવા આવા અનેક વિચારોને ક્ષીણ સરકાર આ વખતે બહુ જ સાવચેતીથી કાર્ય કરતી હતી. પરંતુ અત્યારે મથુરાના સિપાહીઓ ખંડ ઉઠાવવાની તૈયારીમાં હતા. પ્રજા પશુ વિફરી હતી. દિલ્હી અને બીજાં સ્થળોના સિપાહીઓ કંપનિ બહાર સામે ખંડ ઉઠાવી આગ્રા મણી દોડ્યા છે, એવા સમાચાર મથુરામાં ફેલાયા હતા. મથુરાના યુરોપિ-અનોએ એ ખાતર ખેતરો છોડીને અગાઉથી આગ્રા મોકલી દીધાં હતાં. જે માસના મધ્ય ભાગમાં કાતાન નિકેસન ભરતપુરનું સૈન્ય લઇ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, એટલે જોરા લોકોને શાંતિ વળી સિપાહીઓ પશુ જરા ડરેવા લાગ્યા.

પરંતુ સરકાર મથુરાનો ખંજનો આગ્રા લઇ જવાનું વિચારી ગઇ નહોતી. ૩૦ મી મેએ સૈનિકોની બે ટુકડી મથુરાથી આગ્રા તરફ રવાના થઇ તે વખતે ત્યાંના સિપાહીઓની સંખ્યા એ ટુકડીઓને પહોંચી વળી ખંજનો લૂટી લઇ શકે તેવું હતું. મથુરાના અમલદારોએ સ્થાનિક બદોખરત કર્યા બાદ ખંજનો આગ્રા પહોંચાડવાની તૈયારી કરી; એ માટે બળદગાડીઓ તૈયાર કરવામાં આવી. રાત્રીઆની કાચ-ગીઓ ગાડીઓ પર ચઢાવવામાં આવી. લેફ્ટેનેન્ટ બોલ્ટન નામના એક અધિનાયકે ઘોડેસ્વાર ચઢી ગાડીઓ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો. એક દેશી ઓફિસરે આગળ આવી પૂછ્યું. “આ પૈસા ક્યાં લઇ જવાના છે ?” બોલ્ટને કહ્યું. “આગ્રામાં”. ઓફિસરે કહ્યું, “ના ના, દિલ્હી લઇ જઇએ એ જ કીક છે.” ઓફિસરની વાત સાંભળતાં જ બોલ્ટન રાતોપીળો થઇ બેઠો હતો, “તું વિશ્વાસવાતી છે.” આ વચનો મોંમાંથી બહાર પડે કે તરત બોલ્ટન ઘોડા પરથી ઉઠી પડ્યો અને મરણ પામ્યો. એક સિપાહી તેની પાછળ ઉભો હતો,

તેણે બોલ્ટનનાં વચનો સાંભળતાં જ ગોળીબાર કર્યો. બોલ્ટનની છાતી વિંધાઇ ગઇ. ૧

ત્યાર બાદ સિપાહીઓએ ખુલ્લી રીતે સરકાર સામું બંડ ઉઠાવ્યું. દિવાની વિભાગના અમલદારો નાસી ગયા. સિપાહીઓએ ખમ્મનાના પૈસા હસ્તગત કર્યા. પછી તેઓ મુરોખિયનોના બંગલાં બાળી નાખવા ગયા. મથુરાના આબરફાર રહેવાસીઓ ધરખાર છોડી ઢોંધ સુરક્ષિત જગાએ જઇ ભરાયા. સિપાહીઓએ સરકારી કચેરીનાં ટેબલ, ખુરશી વગેરેનો ઢગલો કરી તે પર ધાસના પુળા ખડક્યા. પછી તેની એક જખરી હોળી પ્રગટાવી પોતે જમણમાં રૂપીયાની ઢાથળીઓ લઇ દિલ્હી તરફ રવાના થયા. જતી વેળા તેઓએ હલકી જાતના લોકોમાં પૈસા વેચ્યાં. મથુરાની જેલ બહુ મજબુત હતી. પહેરગીરો બંડુકો લઇ ત્યાં આગળ પહેરો ભરતા હતા. તેઓએ ધાર્યું હોત તો બંડખોરો સામે ટકાવ કરી શકત કારણ કે જેલની ચોતરફ ઉંચી દિવાલ હતી. ફક્ત થોડો જ ભાગ ખુલ્લો હતો. પરંતુ કર્તવ્ય બળવવા તરફ તેઓનું લક્ષ જ નહોતું. સિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા એટલે તેઓએ જેલનો દરવાજો ઉઘાડી નાખ્યો. સિપાહીઓ અંદર પેડા. કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

આ વખતે ભરતપુરનું સૈન્ય હુકલ નામના સ્થળ આગળ પડ્યું હતું. પ્રથમ તો તેના પર સરકારને સંદેહ પડ્યો નહોતો. ભરતપુરના રાજાએ મિત્રતા ખાતર એ સૈન્ય સરકારની મદદે મોકલ્યું હતું. દામ-શનર હાર્વિ સાહેબ એ સૈન્યની સાથે હતા. ૩૬ મી મેએ સવારમાં તેને ખજર મળ્યા કે મથુરાના સિપાહીઓ બંડ ઉઠાવી દિલ્હી મણી નાહા છે. આ ખજર મળતાં જ તેણે તેઓને અટકાવવાનો નિશ્ચય

કર્થો. સૈન્ય સાથે તોપો હતી તે દિલ્લી જવાની રસ્તાની બાજુએ ગોહવી દેવામાં આવી. પરંતુ કમિશનરની આશા ફલિભૂત ન થઈ. તોપ ચલાવનારા પુરખિયા સિપાહીઓ એક વખતે સરકારના પાપદળ, સરકારમાં નોકરી કરતા હતા. તેઓએ પોતાના સ્વદેશ બંધુઓ પર ગોળાઓ ફેંકવાની પ્રવૃત્તિ ન બતાવી. તેઓના ઉપરીએ અંગ્રેજ ઓફિસરોને કહ્યું કે “આવે વખતે આં લોકો પર વિશ્વાસ રાખવો નકામો છે.” ભરતપુરના લશ્કરની છાવણી પણ સુરોપિઅનોને માટે સુરક્ષિત નથી. એમ ધારી સુરોપિઅનોએ કાંઈ સુરક્ષિત રથને જવાનું યોગ્ય ધાર્યું. પરંતુ એકાએક છાવણી છોડવી એ ઉચિત ન હોવાથી સિપાહીઓને કર્તવ્ય બજાવવાનો ઉત્સાહ ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેઓએ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી યોગ્ય ધનમ અપાવવાનાં વચનો આપ્યાં. ઓફિસરોએ ખુલા રાજદામાં સંભળાવ્યું કે “મહારાજાએ તમને અંગ્રેજોની મદદે મોકલ્યા છે, ભરતપુર રાજ્યને અંગ્રેજો સાથે મિત્રાચારી છે, માટે તમે આ વખતે ઉદાસીનતા દર્શાવશો તો મહારાજાની આખર જશે. મહારાજાનું નામ વગોવવું એ તમને ન ઇચ્છે. તમે મહારાજાનું લુચુ ખાધું છે, હવે લુચુદરામ થશે તો તમારી દુર્દશા થશે.” પરંતુ આ વચનોનું પરિણામ કેંઈ ન આવ્યું. ભરતપુરના તોપચીઓએ તો અંગ્રેજો સામે તોપો માંડી. ઓફિસરો પોતાની શિખામણનું આવું પરિણામ આવેલું નિહાળી દિગ્ભ્રૂદ બની ગયા. અંગ્રેજોને છાવણી છોડવી પડી. ૩૦ ગોરાઓ ઘોડેરવાર થઈ નાસી છૂટ્યા. હચિયારો સિવાય. તેઓ બીજું કેંઈ ન લઈ શક્યા. સુરોપિઅનો મૂળા એટલે ભરતપુરના સૈન્યે ખુલ્લી રીતે બંડ છોડ્યું. જોત જોતામાં અંગ્રેજોના તંબુ બળી જઈ ગયા. સરકારી નોકરોના બંગલા તરફ ગોળીઓ ફેંકવા લાગી. નોકરો ધરનાર

નાસી ગયા, સૈનિકોએ તેઓનું બધું લૂટી લીધું. ભરતપુરના સૈનિકોએ આ રીતે અંગ્રેજોને મદદ કરી. આમાંના કમિશનર દાર્વિ સાહેબની એકા વ્યર્થ ગઇ.

: ભરતપુરના સિપાહીઓ એક વખતે આમાંની 'પટ્ટણુમાં' હતા. આમાંની પટ્ટણુ એ સિપાહીઓનું દૈનિક ગ્રંથાલય કરી બંડ ઉઠાવશે એવી શંકાથી સરકાર બહુ ચિંતામાં પડી. તેણે ધારી લીધું કે ભરતપુરના સૈનિકોના બંડના સમાચાર આમાંના બારે ઉચ્ચપાયાના મંત્રી-વરો. કદાપિ આમાંની પટ્ટણુ પણ એ જ માર્ગે જશે. મધરાતે જાંઠની ટપાલમાં ભરતપુરના સિપાહીઓના સમાચાર આમાંના મેજિસ્ટ્રેટને મળ્યા. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર એ વખતે મેજિસ્ટ્રેટના અગાલામાં જ સુતો હતો. મેજિસ્ટ્રેટ તેને જાગાડી આ બધી વાત જણાવી અને સવારના પહોરમાં આમાંના સિપાહીઓને નિઃશસ્ત્ર કરવાની રજા માગી. કેપ્ટન સાહેબ એકાએક એન્ડ સાહેબની આંખોમાં આંસુ ભરી સાંભળી ચમક્યા. પરંતુ હવે વિચારવા જેટલો વખત નહોતો. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરે મેજિસ્ટ્રેટના આગ્રહને વશ થઇ એ માગણી સ્વીકારી. તરત જ યોગ્ય સ્થળે હુકમ મોકલવામાં આવ્યો. ૩૧ મી મેએ સવારમાં ૩ જી જોરી પટ્ટણુ 'કવાવતના' મેદાન પર ગોઠવાઇ ગઇ. ગોલંદાજ સૈન્ય તોપો સજ્જ કરી પોતાના અધિનાયકનાં હુકમની રાહ જોતું ઉભું. સિપાહીઓએ આ 'પરિસ્થિતિમાં' આનાકાંની કરવાનું હચિન ધાર્યું નહિ. બ્રિગેડિયર ઘોડેસ્વાર થઇ આવી પહોંચ્યો એટલે સિપાહીઓ ધીરજપૂર્વક હથિયારો તથા છાવણી તરફ રવાના થયા. કોઇ કોઇ રજા લઇ પોતાને ઘેર ગયા, કોઇ રજા સિવાય દિલ્લી રવાના થયા. આ પ્રમાણે કંપનીની બીજી બે પટ્ટણુનાં હથિયારો લઇ લેવામાં આવ્યાં.

અધ્યાય ૨ જો

—સર્વજ્ઞ—

વિષય નિર્દેશઃ—વાયવ્ય પ્રાંતની સ્થિતિ-ભારત ને શહિદખંડ વિભાગ-મુલકદેશગર ને સહરાણુપુર-મોરારાખાઉદ-બરેલી-શાહજહાનપુર-બેલાયુન.

મે માસ પુરે થયો, જુન માસના પ્રખર તાપ સાથે વાયવ્ય પ્રાંતના લોકોની પ્રચંડ પ્રકૃતિ અને ઉડી અશાન્તિ પ્રગટ થવા લાગી. જે સિપાહીઓ નિઃશસ્ત્ર થયા હતા તેઓમાંના અનેક દિલ્લી ન જતાં પોતપોતાને ગામ જઈ રહ્યા હતા. પરંતુ તેઓએ જતી વેળા નાના પ્રકારની વાતો કરી લોકોને ઉશ્કેરી મૂક્યા હતા. તેઓની દૃષ્ટનાએ અંગ્રેજોના નકારા છરાદા વિષે તથા રાજ્ય પરિવર્તન વિષે નાના પ્રકારની વાતો ઉપજવી કાઢી અને તે પર આધાર રાખી કુદ લોકોએ સર્વત્ર પોતાની સત્તા ફેલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ઉદ્ભવ લોકોની આવી ઉશ્કેરણીને પરિણામે જે અન્યવશ્યા અને અરાજકતા ફેલાઈ રહેલી તે સરકારથી અગવંચું નહોતું. મે માસની આખરે વાયવ્ય પ્રાંતના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરે ગવર્નર જનરલને લખ્યું કે:—“ગામડાંઓમાં અરાજકતા ફેલાઈ છે. ઉશ્કેરાએલા લોકો જુદે-જુદે સ્થળે અશાન્તિ ફેલાવી રહ્યા છે. લોકોને ખાત્રી થઈ ગયું છે કે અંગ્રેજોનું રાજ્ય હવે વધારે વખત ટકવાનું નથી, એ ખાત્રીને લીધે તેઓ આપણું કામ છોડી બીજાને લૂટી પૈસાદાર થવા માગે છે. ભારતની ઉત્તર બાજુએ આવેલાં ગામડાં સાદસિક લોકોને દખલ

ચયાં છે. એ સ્થળે અનેક નિર્દોષ સ્વભાવના માણસો આપણા પક્ષમાં છતાં દુર્ગુણી અને સાહસિક લોકોને ક્ષીણે શાંતિ સ્થપાતી નથી. અલોગદ અને ઇટાવા નાના પ્રકારના અત્યાચારોથી અવ્યવસ્થિત બની ગયાં છે. આપણાં મથકોથી ૩૦-૪૦ ગામડામાં નિર્દોષ પ્રજા જુલમ સહી રહી છે. જેના બદલા માટે આપણે અતિશય પરિશ્રમ કર્યો છે તેઓની દશા અત્યારે શોચનીય થઇ પડી છે એમાં કંઈ સંદેહ નથી. તથા માસ પહેલાં જે ગાદી-વસ્તીવાળા પ્રદેશો માટે હું અભિમાન લેતો હતો તે પ્રદેશોની અત્યારે આવી દશા થઇ છે.” કેશિન સાહેબની આ વાન અક્ષરશઃ સત્ય હતી તે નીચેના વિવરણ પરથી જણાશે.

વાયવ્ય પ્રાંતનાં જે સ્થળો દિલ્હીની પાસે આવેલાં હતાં, તે સ્થળો ખીન્ન સ્થળો કરતાં અધિક અચાંત જણાતાં હતાં. બધાં મનુષ્ય મથકો પર સરકારી ખજાનો અને બીજી સંપત્તિ જાળવવા માટે દેશી પામદળ સૈન્ય નીમાયું હતું. આ વખતે જુદાં જુદાં સ્થળોએ કર ઉધરાવાતો હતો. દરેક તેજુરી પૈસાથી તર હતી. આ પૈસો જ અનર્થનું મૂળ થઇ પડશે એવું મેં માસ પહેલાં કોઇ પણ અંગ્રેજે ધાર્યું નહોતું. તેઓ સ્વદેશના ખજાનાની માફક આ ખજાનો પણ સુરક્ષિત ધારી બેઠા હતા. પરંતુ મેં માસ વીતનાં ન વીતનાં તો તેઓની ધારણા ખોટી પડી. સિપાહીઓએ જ્યારે કંપનિ વિરુદ્ધ હથિયાર પકડ્યાં ત્યારે પૈસો સાચવવો તો દૂર રહ્યો પણ પ્રત્યેક અંગ્રેજ પોતપોતાના જીન બચાવવા માટે ભારે ચિંતાતુર બની ગયો. જેઓ અત્યાર સુધી વફાદારીથી ધનાગાર અને સરકારની બીજી મિલકતનો બચાવ કરતા હતા, તેઓજ અત્યારે બેવફા બની પોતાના

રક્ષણ નીચેની મિલકતનું ભક્ષણ કરવા તૈયાર થયા. બદમાસ લોકોએ આ વખતે તક માધી તેઓનો પક્ષ લીધો હતો. હરકેરાએલા સિપાહીઓની જેમ આ બદમાસ લોકોએ પણ ત્રાસ વર્તાવવામાં બાકી રાખ્યું નહોતું. મુજફ્ફરનગર સહરાણપુર મોરાદાબાદ વગેરે શહેરોમાં આવો ભયંકર બળવો ફાટી નીકળ્યો.

મુજફ્ફરનગર મીરતની ઉત્તરે આવેલું છે. મીરતની ૨૦ મી પશ્ચિમે સરકારની વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું હતું, એ પશ્ચિમના કેટલાક સિપાહીઓ મુજફ્ફર નગરની તેજુરી સાયવના હતા, મીરતના સમાચાર સાંભળી તેઓ નિશ્ચિંત રહેશે નહિ એવો ધણા અમલદારોને વહેમ પડ્યો હતો. પરંતુ તેઓમાં એકદમ અધ્યવસ્થા ફેલાઈ નહિ. મીરતના સમાચાર મુજફ્ફર નગર આવી પહોંચ્યા. ધનાગાર રક્ષકોએ પોતાની પશ્ચિમે બંડ ઉઠાવ્યું છે એ સાંભળ્યું, પરંતુ એ સમાચાર મળતાં જ તેઓ બંડ ઉઠાવવા તત્પર થયા નહિ, તેઓ ત્રણ દિવસ સુધી શાંત રહ્યા. પરંતુ તેઓની આ શાંતિ કાયમ ટકી નહિ. વળી એ વખતે જેનાપર શાંતિ બળવવાની જવાબદારી હતી, તેણે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં ગફલત કરી. મુજફ્ફરનગરનો અંગ્રેજ મેજિસ્ટ્રેટ સ્વમતિના વિત્તમ શુશ્રીથી વિભૂષિત નહોતો. મીરતના સમાચાર સાંભળી તે બધી ઓદિસો બંધ કરી નગરના સીમાડા પર જઈ છુપાયો. જેઓ ધનાગારનું રક્ષણ કરના હતા તેઓ તેના શરીરને બચાવવા રોકાયા. બરફોર્ડ સાહેબ આ પ્રમાણે પોતાને સુરક્ષિત માની નિશ્ચિંત થઈ ગયા. આ તરફ શાન્તિ રક્ષક મેજિસ્ટ્રેટની સંતાકુકડીથી ચોતરફ અશાંતિ ફેલાઈ પડી. જેઓ સરકાર તરફ કોઈ પણ કારણસર અસંતુષ્ટ થયા હતા તેઓ હવે પોતાના સ્વભાવ મુજબ વર્તવા તૈયાર થયા. તેઓએ કંપનીની ઓ-

દિસો ખંધ જોઈ, મેનિસ્ટ્રેટને નિર્જન જંગલમાં છુપાઈ રહેલો જોયો. એટલે ધારી કીધું કે કંપનીની સત્તા જવા બેઠી છે. તેઓ આ વિશ્વાસને વશ થઈ ઇચ્છિત કાર્ય કરવા તૈયાર થયા. ધનાગાર રક્ષક સિપાહીઓ હજી શાંતિપૂર્વક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હતા. તે દરમિયાન આવા હુક દોકેએ ખુશી રીતે સરકાર સામે બંડ ઉઠાવ્યું. મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબ પણ જંગલમાં છુપાયા છતાં નિર્ભય થઈ શક્યા નહિ. તેણે પોતાને વધારે સુરક્ષિત કરવા માટે જોલના રક્ષકોને બોલાવ્યા. આથી જોલ ચોખ્ખાવારે વિનાની થઈ ગઈ. કેદીઓ છુટી ગયા. શાંતિ રક્ષક મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબની દર્શન્ય દક્ષતા પર સોનાનો કગડો ચંકાયો. મુખ્ય રાજપુરુષ જ્યારે શહેર બહાર જંગલમાં છુપાઈ રહ્યો હતો, સશસ્ત્ર રક્ષકો તેની આજુબાજુ પહેરો ભરતા હતા ત્યારે સરકારની ઓફિસો, સરકારી નોકરોનાં મકાનો અને સરકારી કાગળ પત્રોનો નાશ થતો હતો; કેદીઓ મુર્ખ થઈ આનંદ કરતા હતા. બદમાશ લોકોએ જોલનાં બારી-બારણાં તોડી નાખ્યાં હતાં. જિલ્લાના એક હેડાથી ખીજા હેડા સુધી જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે અંગ્રેજોનું રાજ્ય ગયું છે. શિરંગીઓ જીવ બચાવવા નાટો છે. હવે બધા પોતાપોતાની મરજી મુજબ વર્તી શકે છે. જિલ્લાના લોકોને ઇચ્છા મુજબ વર્તવાનો અધિકાર મળી ગયો. દરેકને મરજી મુજબ વર્તવાનો અને ઇચ્છામાં આવે તે ચીજ લઈ લેવાનો પટો મળી ગયો. બંડખોર લોકો જ્યારે આ રીતે મોજ ઉડાવતા હતા ત્યારે ધનરક્ષક સિપાહીઓ શાંત રહી શક્યા નહિ. ૧૪ મી મે એ ધનાગારનો પૈસો કોઈ વધારે સુરક્ષિત રચણે લઈ જવાનો ફરાવ થયો. પરંતુ સિપાહીઓએ આ ફરાવ અમલમાં મૂકવા ન દીધો. તેઓએ પૈસાની પેટીઓ લઈ જવા ન દેતાં બાગી નાખી

અને જેટલા લેવાય તેટલા રૂપીઆ લઈ મેરાદાખાદ તરફ કુચ કરી. આ પ્રમાણે દેખીનેના ૮૫૦૦૦ રૂપીઆમાંનો એક તૃતીયાંશ સિપાહીઓના હાથમાં આવ્યો. બાકીના પૈસા બંદમાસ લોકો અને મેનિસ્ટ્રેટના નોકરોએ હસ્તગત કર્યા. કોઈ આ અરાજકતા નિવારવા તૈયાર ન થયું. કોઈ આ ૩૫ સિપાહીઓને હાલવા અને બંદમાસ લોકોને દૂર કરવા આમળ ન ધર્યું. દરેકની છુદ્દિ બહેર મારી ગઈ હતી. બધા બેગાકના બની આકુળ વ્યાકુળ બની ગયા હતા.

મુજદ્દર નગરના રહેવાશીઓની પેઠે સહરાણુપુરના રહેવાશીઓમાં પણ એવોજ વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો. પરંતુ મુજદ્દર નગરની ઘટનાનો સહરાણુપુરમાં પુનરાવિર્ભાવ થયો નહિ. અહીંના મેનિસ્ટ્રેટનો સ્વભાવ મુજદ્દર નગરના મેનિસ્ટ્રેટ જેવો નહોતો. મેનિસ્ટ્રેટ સ્પાંકિએ પોતાની જાતિના સ્વભાવસિદ્ધ ગુણોને જતા ન કર્યા. બરફોર્ડ સાહેબ ભીરતના સમાચારથી બહી જઈ જંગલમાં જઈ છુપાયા હતા ત્યારે સ્પાંકિ સાહેબ મુજદ્દર નગરના સમાચાર સાંભળી પોતાનું મથક ખસાવવા તૈયાર થયા.

સહરાણુપુર મુજદ્દરનગરની ઉત્તરે અને ભીરતથી ૭૦-૮૦ માઈલ દૂર આવેલું છે. ગંગા અને જમાનાનો પ્રવાહ આ વિભાગની પૂર્વે ને પશ્ચિમ બાજુએ વહેતા જાય છે. ઉત્તર બાજુએ નિર્જન પર્વતોની દાર આવેલી હોવાથી આ વિભાગ શીતળ અને પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યથી વિખૂંપિત બની રહ્યો છે. ઇશાન ખુણામાં શિલાલિટ પદાર્થ દિમાવપથી જન્મેલો શિખર સુધી ફેલાઈ રહ્યો છે. સહરાણુપુર ચહેરે એક નાની નદીને કિનારે આવેલું છે. આ વખતે તેની વસ્તી ૮૫૦૦૦ થી ૪૦૦૦૦

ની હતી. રહેવાશીઓનો મોટો બાગ મુસલમાન હતો.^૧ ઘણાં વર્ષો પહેલાં સદરાણુપુર અંગ્રેજી રાજ્યની સીમાનું મુખ્ય મથક હતું. તેથી શહેરની ઉત્તર બાજુએ એક કિલ્લો બાંધેલો હતો. વખત જતાં સરહદ વધી એટલે એ કિલ્લાને કેદખાનું બનાવવામાં આવ્યું હતું. ધીમે ધીમે એની આજુબાજુની ખામ સુધાઈ પુરાઈ ગઈ હતી. જ્યારે મીસ્તમાં બંડ ઉઠ્યું ત્યારે સદરાણુપુરમાં ૬-૭ થી વધારે મુરોપિઅનો નહોતા. ફિરંગીઓની સંખ્યા એ કરતાં વધારે હતી. મોરાદાબાદની ૨૯ મી પટલુના ૭૦-૮૦ સીપાહીઓ અહીંની તેજુરી સાચવતા હતા. એક દર્શા ઓફિસર એ લોકો પર દેખરેખ રાખતો હતો. લગભગ ૧૦૦ હથિયાર બંધ રક્ષકો જોડ અને મુરોપિઅન અમલદારોના બંગલા પર ચોકી કરતા હતા. એ સિવાય આખા વિભાગમાં જોડતા પોલિસો સાધારણ પ્રજામાં વ્યવસ્થા જાળવતા હતા.^૨

મુજદ્દરનગરની થોડે સદરાણુપુરમાં પણ ઉસ્કેરણીનાં ચિહ્નો જણાતાં હતાં. તેજુરીનું રક્ષણ કરનારા સિપાહીઓ શાંતિથી કર્તવ્ય બજાવતા હતા ખરા. પણ લોકો શાંત નહોતા. જુદા જુદા વર્ગના લોકો લડાઈ ઝગડો મચાવ્યા કરતા હતા. બજાવાન માણસ દુર્બળપર સરખેરી ભોગવતો હતો. દેણદાર લેણદારને છેતરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. ટુંકામાં કહીએ તો સર્વ પ્રકારના કાયદાનું અહીં પ્રત્યેક ક્ષણ ખૂન થઈ રહ્યું હતું, એ તરફ સ્વાર્થનું સામાન્ય ફેલાયું હતું.

૧. Robertson *District Duties during the Revolt in India*, P. II

૨. Robertson, *District Duties during the Revolt in India* P. II

આવી અરાજકતામાં પણ એક વિષયમાં બધા એકમત હતા. તેઓની એવી ધારણા બંધાઈ ગઈ હતી કે કંપનિર્નૂ રાજ્ય ગયું છે. મારે હવે, સાહેબ લોકોની સત્તા રહી નથી. જ્યાં જ્યાં ગોરાઓ નજરે પડે ત્યાં ત્યાં તેમના પર હુમલો કરવાથી આપણે આપણો સ્વાર્થ સારી રીતે જાળવી શકીશું. આવી ખાતરીને વરા થઈ, તેઓ ગોરાઓ સામે હથિયાર ઉઠાવવા ઉર્ધ્વા નહિ. સહરાણુપુરના બ્રેકન્ટ મેજિસ્ટ્રેટ રોબર્ટસન સાહેબ લખી ગયા છે કે સિપાહીઓ સરકાર સામે હથિયાર ઉપાડે એ સંભવિત છે પણ શાંત સ્વભાવવાળા ગામડાંના લોકોનો સ્વભાવ આટલો બધો ફેરવાઈ જશે એ જાણવું મુશ્કેલ હતું. ૨૦ મે પહેલાં જાણવામાં આવ્યું હતું કે કેટલાંક મોટા ગામડાંના લોકોએ અમારા પર હુમલો કરવાની એકસંધી કરી હતી.^૧ રોબર્ટસને જે બાબતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે બાબત સહરાણુપુરના નિર્દોષ રહેવાશીઓના કાર્યથી વધારે ખુબી થતી હતી. શહેરના દુકાનદારોએ પોતાની દુકાનો બંધ કરી હતી, અને કોઈ ન જાણે તેમ પોતાની મિલકત જમીનમાં દાટી દીધી હતી. જે રાજમાર્ગ, પર દરરોજ માણસોનો પ્રવાહ રેલાતો ત્યાં અત્યારે દામડાં ઉડતાં હતાં. વેપાર બંધો બંધ પડ્યો હતો. લોકો પોતાના છવન અને સંપત્તિના બચાવ માટે વ્યાકુળ થઈ રહ્યાં હતા. કાયદો અને વ્યવસ્થાનું નામનિશાન રહ્યું નહોતું છતાં આવે વખતે પણ સિપાહીઓના સ્વભાવમાં કંઈ કેર પડ્યો નહોતો. ધનાગાર રક્ષક સિપાહીઓ અગાઉની માફક વફાદાર રહી પૈસો સાચવતા હતા તેનો અધિનાયક પણ અગાઉની પેઠે શાંતિપૂર્વક કર્તવ્ય બજાવતો હતો. દારાગાર રક્ષકો પણ તેજ રીતે શાંત હતા.

પરંતુ આવી અસાંતિમાં પણ અમલદારોએ પોતાની દૃઢતા અને 'કર્તવ્ય'નિષ્ઠા બતાવી આપી હતી. ૧૪ મી મેએ મીરતના સમાચાર સહરાણપુર આવી પહોંચ્યા. તેને બીજે દિવસે દદ્દનીના અંબરે આવ્યા. બપોર મળ્યા બાદ મેજિસ્ટ્રેટ સ્પાંદિએ પોતાના મદદનીશો સાથે 'કર્તવ્ય' રેખા નક્કી કરવા મુસલ્મન કરી. એ મસલતને પરિણામે બેશં ઊંઝરોને મસુરી મોકલી દેવાનું હતું. ત્યારબાદ પોતાનું બળ વધારવા માટે અને શહેરનું રક્ષણ કરવા માટે સરકારી અમલદારોએ એકજ સ્થળે બેગા રહેવાનો ઠરાવ કર્યો. તોફારો અને શિરંગીઓ પહેલાં તો આ ઠંડાવની સામાં થયા. પણ છેવટે તેઓએ પોતાના મત ફેરવ્યો. રૅખર્ટસન સાહેબે અસંતોષી લોકોને સમજાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે જે ગામડાંમાં એવા લોકો વસતા હતા ત્યાં જવા માટે તેમણે ૨૬ મી પલટણના સુબેદાર પાસે કેટલાક સૈનિકોની માગણી કરી. સુબેદારે થોડી હા ના કર્યા પછી છેવટે રૅખર્ટસન સાહેબને ૨૦ સૈનિકો આપ્યા. રૅખર્ટસન આ સિપાહીઓ અને પોલિસનાં માણસો સાથે ઉદ્ધત ગામડિયાઓને સમજાવવા રવાના થયો. તેના આવવાથી ઘણાખરા ગામડિયાઓ આમ તેમ મારી ગયા. વળી એક પ્રતિષ્ઠિત જમીનદાર તેમની મદદે આવી હાજર થયો. રૅખર્ટસનને પોતાના કામમાં જરૂર મળ્યો. તેની સાથે ૫ મી અને ૨૬ મી પલટણના સિપાહીઓ હતા. તેઓએ છેવટે સન્કાર વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડ્યાં છતાં^૧ રૅખર્ટસનને બદમાશ લોકોને શિક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. રૅહિલ ખંડ વિભાગની પણ એ જ દશા હતી. આ વખતે વાયવ્ય પ્રાંત કરતાં વધારે ચિંતા કરાવે એવો પ્રાંત બીજો એકેય

નહોતો. વાયવ્ય પ્રાંતના રોહિલખંડ વિભાગમાં બહાદુર મુસલમાનોની વસ્તી હતી. રોહિલા લોકો લડાઈના મેદાન પર વીર તરીકે પંકાએલા હતા. પૂર્વની જાહાંગીર હતી તેમની સ્મૃતિમાંથી ખસી નહોતી. તેમના પૂર્વજોનું અલૌકિક સાહસ હતું તેમને સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવાને હિંદોરી રણ હતું. તેઓ લૂટફાટ કરવા ન વળગે તો પણ સિપાહીઓને પોતાના પક્ષમાં લઈ મોઝા સામ્રાજ્યની પુનઃસ્થાપના કરવાનો પ્રયાસ કરે એ સંભવિત હતું.

રોહિલખંડમાં બરેલી એક મુખ્ય સ્થળ છે. બરેલીથી ૪૮ માઈલ વાયવ્યમાં મેરાઠાનાદ આવેલું છે. અહીં ૨૯ મી દેશી પાયદળ પદચૂ અને દેશી જોલદાજ સૈન્યના કેટલાક સિપાહીઓ રહેતા હતા. બીજા જિલ્લાઓની માફક અહીં પણ જંગ, મેનિસ્ટ્રેટ અને સિવિલ સર્જન રહેતા હતા. કોર્કટ વિસ્તાર સાહેબ અહીં ઘણાં વર્ષો થયાં જંગનું કામ કરતા હતા. તેથી તેઓ મેરાઠાનાદ વારસીઓમાં બહુ પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. આ વૃદ્ધ પુરુષ કેવળ ન્યાય ખાતાનું જ કાર્ય કરતો હતો, બીજા કોઈ પણ કાર્ય સાથે તેને કંઈ સંબંધ નહોતો. આ વખતે તેણે પોતાની સત્તા વધારવા માટે લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર પાસે માગણી કરી. તેની માગણી મંજૂર થઈ. વિસ્તાર સાહેબ હવેથી ન્યાયાધીશના કાર્ય ઉપરાંત શાંતિ જાળવવી વગેરે બીજાં કાર્યો પણ કરવા લાગ્યા. મીરાતના શામનીય સમાચાર ૧૬ મી મેએ મેરાઠાનાદ પહોંચ્યા. સમાચાર મળતાં જ વિસ્તાર સાહેબ સૈનિક સત્તાવાળાની રમ્મ લઈ સિપાહીઓનાં મકાનો પાસે આવ્યા અને ત્યાં રહેતા દેશી એલિસ્ટરો સાથે વાતચીત કરી સમજાવ્યું કે તમારા સાથીઓ ખોટી બેજેશિયલિટી ઉરકેશા છે અને તેથી જ આંતરે બંધ કરે પમહું

ભર્યું છે. તેમને માર્ગે જતાં તમારૂં સત્યાનાથ વગરો માટે હું તમને અગાઉથી ચેતાવી રાખું છું.” વિસ્તનના હિપદેશ મુજબ સિપાહીઓ શાંતિપૂર્વક પોતાનું કામ બજાવવા લાગ્યા. શહેરના કાવતરા ખોરો પણ તેમના પર કંઈ અસર કરી શક્યા નહિ. સરકારના એક અમલદારે (એ હિંદુ હતો; મુકદ્દમાનાં કાગળોનો તરબુતો કરવો એ તેનું કામ હતું.) આ બાબતમાં જણાવ્યું છે કે “ નવાબ નિમતુલ્લાખાન અગાઉ સરકારી નોકર હતો. મુન્સફનું કામ બજાવી તે હવે ગેન્યન ભોગવતો હતો. આ ધોળા વાળવાળા વૃદ્ધ પુરુષે મોરાદાબાદના સિપાહીઓને ઉસ્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. વિશ્વાસઘાતી નવાબે શહેરીઓને એવું જણાવ્યું કે ‘ હું જુના નવાબોના વંશનો છું. અત્યારે દિલ્હીના સમ્રાટને નામે શહિલખંડ પર રાજ્ય અધાવવાનું મને ફરમાન થયું છે. મારા અમલ નીચે અહીંની કોઈ પણ જાતિને અન્યાય નહિ થાય ! આવું જણાવી તેણે સિપાહીઓને પોતાના પક્ષમાં લાવવા માટે શેઠ-લી ને બીજા ખાવાની વસ્તુઓ વહેંચી. સિપાહીઓએ આમાર પૂર્વક આ ચીજો સ્વીકારી; અને તેને પોતાને ઘેર જવાનું જણાવ્યું. તેમ નહિ કરવામાં આવે તો તમારૂં મોત થશે એ પણ સાથે સાથે જણાવી દીધું. વિશ્વાસઘાતી નવાબ આ પ્રમાણે નિમકદરામ બનવા જતાં લાયક. હનામ મેળવી ઘેર સિંધાવ્યો. હાંડી નિરાશાથી તેને એટલી બધી દોલગીરી થઈ કે તે ખુલ્લી રીતે રાજાખેની દિલ્હી રવાના થયો. ત્યાં સાંમાં પક્ષની ગોળીથી વીધાઈ જતાં તેની બધી ચિંતા જતી રહેલી. ”

મેં માસની ૧૫ મી સુધી મોરાદાબાદના સિપાહીઓ વશદાર રૂઢા. એ વખતે શહિલખંડના રસ્તાઓ ગુજરાના ત્રાસથી બંધ થઈ

ગયા. હતા. ઠેકઠેકાણે બંડખોરો ધરતા હતા. મોરાદાબાદની ૨૯ મી પટ્ટણુનાં સિપાહીઓ આ ઉપદ્રવ શાંત પાડવા માટે તત્પર હતા. છેવટે તેઓ સમક્ષ કટોકટીનો વખત આવ્યો. આ કટોકટીના વખતે તેઓએ શું કર્યું તે હવે અમે જણાવીએ છીએ.

૧૮ મી 'મેએ' સંધ્યાકાળે મોરાદાબાદના સત્તાવાળાઓએ સાંભળ્યું કે ૨૦ મી પટ્ટણુના સિપાહીઓ લૂંટકાટના સામાન સાથે શહેરથી પાંચે માઈલ દૂર ગંગા નદીને કિનારે આવી પડ્યા છે. આ પટ્ટણુ મીરતમાં બંડ હોવાનું હતું. મુજદ્દરનગરમાં પણ આ પટ્ટણુના સિપાહીઓએ જ બંડ હોવાનું હતું. આ બંડખોરોના આગમન સમાચાર સાંભળી સત્તાવાળાઓ શાંત રહી શક્યા નહિ. બે સાહસિક અને કૃત્વિય નિષ્ઠ ઓફિસરો ૩૦ ઘોડેરવારો અને કેટલાક પાયદળ સૈનિકો લઈ રાતના ૧૧ વાગ્યાને મુખારે એ સિપાહીઓના આશ્રયસ્થાન તરફ રવાના થયા. વિસ્તર વગેરે અમલદારો તેઓની સાથે ચાલ્યા. ચોતરફ ધોર અંધકાર છવાઈ રહ્યો હતો. આવી અંધારી રાત્રે ઓફિસરોએ નિશ્ચિન રથેળે આવી પહોંચી સ્વારોને શત્રુઓને અટકાવવા ખાતર યોગ્ય રથેળે ગોઠવી લીધા. ત્યાર બાદ તેઓ પાયદળ સૈનિકો લઈ શત્રુઓની ઝાવણી તરફ વળ્યા. શત્રુઓ બર ઉંઘમાં પડ્યા હતા. અંગ્રેજોના સૈનિકોએ ચોટીદારોને પકડી લીધા. ગડબડ થતાં સિપાહીઓની હિંમત ઊડી ગઈ. તેઓ ઓચિંતા હસ્ટાથી ગજરાઈ ગયા. અંધકારમાં કેંઈ જણાવું તહોતું. છેવટે અંધકારની મદદ લઈ સિપાહીઓ નાસી જવાને ચક્રિમાન થયા ખરા પરંતુ તેઓનાં બધાં હથિયારો અને વાહનો અંગ્રેજોના હાથમાં જઈ પડ્યાં. એક સ્વારની ગોળોથી સામા પક્ષના એક સૈનિકનો શવ ગયો. સિપાહીઓના ૮૦૦૦ રૂપીઆ કુખરે થયા અને ૮-૧૦ બંડખોરો પકડાયા.

આ હલ્લા વખતે ૨૯ મી પટ્ટણના સિપાહીઓ કર્તવ્યનિષ્ઠ નીવડ્યા હતા. તેઓ અત્યાર સુધી વફાદાર રહ્યા હતા. કોઈ કોઈ જણાવે છે કે આ વખતે તેઓની કર્તવ્યનિષ્ઠા બરાબર પ્રગટ થએલી જણાતી નહોતી. પરંતુ આ વખતે જે ઓશિસરો હાજર હતા તેઓ આ મતનું સમર્થન કરતા નથી. અધિકારને લીધે સિપાહીઓ બંડ-ખોરાને બોધ શક્યા નહોતા. તેથી જ તેઓ અનાયાસે નારી જઇ શક્યા હતા.

૨૯ મી પટ્ટણના સિપાહીઓ સરકાર તરફ આટલી વફાદારી દર્શાવતા હતા છતાં ૨૦ મી પટ્ટણના સિપાહીઓ તેને ખોતાના તરફ ખીન વફાદાર ધારતા નહોતા. તેઓને ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે ૨૯ મી પટ્ટણના સિપાહીઓ પણ અમારી પેઠે બંડ ઉઠાવવા તૈયાર છે. આ ખાત્રીને લીધે તેઓમાંના કોઈ કોઈ ખીન્ને દિવસે સવારમાં એકાએક મોરાઠાબાદની ઢરઢરી ડાવણીમાં આવી પહોંચ્યા. પરંતુ એ વખતે પણ ૨૯ મી પટ્ટણના સિપાહીઓ ડગ્યા નહિ. એ પટ્ટણના એક શિખ સિપાહીની ગોળીથી એ આવનારા સિપાહીઓમાંનો એક મરાયો ને બાકીના બંદીવાન-બન્યા. બંદીવાનોને જેલમાં પુરવામાં આવ્યા. પરંતુ અવશ્ય આવી પડનારી વિપત્તિ શાંત ન થઇ. આવી સાવચેતી છતાં એ વિપત્તિ આવી પડી. માર્ચ ગએલા સિપાહીનો એક સગો ૨૯ મી પટ્ટણમાં હતો. તેણે જ્યારે બપોરે ૬ કલાકે મારો સગો માર્યો ગયો છે; ત્યારે તેણે ખોતાની પટ્ટણના ઉદ્ધન સિપાહીઓને સરકાર સામે ઉશ્કેરવાનું બીડું ઝડપ્યું. તેના પ્રયત્ન સફળ થયા. તે તેઓને સાથે લઇ કેદખાના તરફ ગયો. ૨૦ મી પટ્ટણના કેટલાક બંદીવાનો સાથે ૬૦૦ કેદીઓ છૂટ્યા.

વિસ્તન આ બાતમી મળતાં જ, ઘોડેસ્વાર થઈ દારાગઢ બણી દોડ્યો. છુટેલા કેદીઓ, આનંદના પોકારો કરતા કરતા ચોતરફ દોડ્યા જતા હતા. આવા બદમાશ લોકો આગળ જવું હીક ન લાગવાથી વિસ્તન સાહેબે દિશા બદલી. મોરારાખાદયી ૧૮ માસ લૂટ રામપુરનું દેશી-રાજ્ય આવેલું છે. ત્યાંના નવાબના કેટલાક સ્વારો એ વખતે મોરારાખાદ પાસે રહેતા હતા. વિસ્તન સાહેબે જરા પથ્થુ વિલંબ ન કરતાં તેઓની મદદ માગી. પરંતુ સ્વારોએ તેમની માંગણી ન ફરીકારી. રદ્દ મી પદ્મણુના કેટલાક સિપાહીઓ હજુ વશાહાર રચ્યા હતા. તેઓ હજુ સરકારના હુકમો પાળવા તરફ હતા. તેઓમાંના કેટલાકને સાથે લઈ એક યુરોપિઅન અધિનાયકે કેદીઓની પકડ પકડી. વિસ્તન સાહેબ પથ્થુ એક બીજી દુકાની લઈ એ જ કાર્ય કરવા દોડ્યા. તેઓનો પ્રયત્ન સફળ થયો. દોઢસો કેદીઓ પાછા જેલમાં પુરાયા. વિસ્તન એક કલાક પછી પાછો ફર્યો, એ વખતે નગર શાંત હતું. પથ્થુ એ શાંતિ તોફાન પછીની શાંતિ હતી. મોરારાખાદ નિશ્ચલ અને નિશ્ચેષ્ટ જણાતું હતું. દુકાનો બંધ હતી, રસ્તાઓ ખાલીખમ હતા અને શેરીઓમાં કાગડા ઉડતા હતા. શહેરીઓ હવે શું થશે તેની ચિંતામાં પડ્યા હતા. જેઓ શાંતિ આહવાસ હતા તેઓ ભવિષ્યમાં શું બનશે તેની અનિશ્ચિતતાથી ગભરાઈ ગયા હતા અને જેઓએ આ અશાન્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં ભાગ લીધો હતો તેઓ પકડાઈ જવાની બીકથી દિમ્બદ્ બની ગયા હતા. હાવણીમાં પથ્થુ ઉંડો સંદેહ દરેકના હૃદયને વલોટી રહ્યો હતો. તે દિવસે કોઈએ સંખ્યું નહિ, મઘએ કંઈ ખાધું નહિ, આખો દિવસ આમ તેમ ટહેલવામાં પસાર થયો. ઉંડા વિવાદના ચિહ્નો દરેકના મુખ પર જણાતાં હતાં. વિસ્તન સાહેબે આ બચકર અશાન્તિ

દૂર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. પહેલાં તેણે મુખ્ય મુખ્ય શહેરીઓને શાંતિ
 પાળવામાં મદદ આપવાનું કહ્યું. ત્યારબાદ તેઓ ઘોડેસ્વાર થઈ છાવ-
 નીમાં જઈ પહોંચ્યા. સિપાહીઓને શાંતિ જાળવવાનો ઉપદેશ આપી
 તેઓ ગોલ્ડન સિન્ધ સમક્ષ જઈ પહોંચ્યા. આ સૈનિકો સૌથી
 વંધારે ઉશ્કેરાયા હતા. ભયંકર કાર્ય સાધવા માટે તેઓ પોતાની તોપો
 ચોગ્ય રીતે ગોલ્ડન સિન્ધના નહોતા. પરંતુ વિસ્તૃત સાહેબની નિર્ભય-
 તાથી તેઓએ પોતાનું કાર્ય બંધ રાખ્યું. ત્યારબાદ સિપાહીઓના
 હૃદયમાં પેશી ગએલી ખોટી શંકા દૂર કરવા માટે અને તેઓના પર-
 સરકારને વિશ્વાસ છે એ જણાવવા માટે તેમણે સિપાહીઓમાં ટાટા
 વહેંચ્યા અને તેમને દયિયારજીવ દઈ પોતાની પાસે આવવાનું
 જણાવ્યું. સિપાહીઓ સંભળી થઈ ગોળાકારમાં ઉભા રહ્યા. વિસ્તૃત
 સાહેબે તેઓની વચ્ચે ઉભા રહી મંબીરતાપૂર્વક ઉપદેશ આપ્યો. તેમણે
 કહ્યું કે 'તમારે શાંત રહેવું જોઈએ. કેટલાક ઉદ્ધત અને ઉખલારૂંસ
 બાળકોના વ્યવહારથી તમારે તમારી વફાદારી કલ્પિત ન કરવી
 જોઈએ. તમારે તમારી ધોળી દાંડીની આજર એ જીવંતિઆઓ
 આગળ જવા ન દેવી જોઈએ. જેઓ બિવિધને માટે વફાદાર રહેવાની
 પ્રતિજ્ઞા લેશે તેના બધા અપરાધો માફ કરવા માટે હું મરતર જન-
 રહને લખીશ, એ બાબત હું તમને અત્યારે વચન આપું છું.' આ
 વચનો સાંભળી દેશી ઓરિસરોએ પૂછ્યું કે આ બાબતમાં તમે તમારું
 ધર્મ પુસ્તક હાથમાં લઈ પ્રતિજ્ઞા લેવા તૈયાર છો? વિસ્તૃત સાહેબે
 તરત જ એ બાબતની હા પાડી. ઓરિસરોને દલે કંઈ શક ન રહ્યો.
 અને પક્ષ તરફથી એક બીજાને વફાદાર રહેવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાઈ.
 થોડા વખત માટે અને પક્ષ વચ્ચે વળી સુલેહ થઈ. મોરારાજાદમાં

શાંતિ સ્થપાઇ. દુકાનોનાં ખાંરણાં ઉઘડ્યાં. રાજમાર્ગ માણસોની અવર
જવરથી ઘવાઇ ગયો. શહેરીઓ પ્રકુલ બાંવે આમતેમ ફરવા લાગ્યાં.
ચુરોપિયન બેરો પોતાનું નિર્જન સ્થાન તથા બહાર નીકળ્યાં. દરેકના
મન પરથી ભારે બોજો દૂર થયો. પણ શહેરમાં શાંતિ થઇ તો વિભા-
ગમાં અશાંતિ સળગી. બગવાનો ચોપી પવન દરેક સ્થળે પોતાનું
કામ કર્યું. જતો હતો, તથા વેર્યું જતો હતો. સમાજમાં કોઇ
વિષયમાં કાર્યતત્પરતાની શક્તિ સંચાર પામે તો તેની અસરથી
આખો સમાજ બગબગી હોઇ છે. અને વખતે એક માણસનું અનુ-
કરણ બીજાને ને બીજાનું અનુકરણ ત્રીજાને કરે છે. એક જણની કાર્ય-
પદ્ધતિ બીજાની કાર્યપદ્ધતિ સાથે એક સૂત્રે જોડાય છે. આથી ઉદ્ભવ
વિષય સમાજની ઉન્નતિ દરે છે, તે જ રીતે અપદ્ધતિ વિષય સમાજને
અવ્યવસ્થિત કરી પડતીને રસ્તે દોરી જાય છે. આ વખતે પણ હંમેશાં
સદેહવશ રહેતા અને કૌતુહલને વશ રહેવા માગતા સિપાહીઓ જે
કાર્ય સાધવા તત્પર થયા હતા તેથી લોકસમાજ અશાંતિમય બની
ગયો હતો, તે સાથે રાજ્યશાસન તંત્ર પણ અવ્યવસ્થિત બની ગયું.
આ અશાંતિ અને અવ્યવસ્થિતપણું સમાજના બદમાસ લોકોની
વાસના તમ દરવામાં આગેવાની બર્ષો બાગ લે છે. જેઓ પારકું
પોતાનું દરવામાં જ બહાદુરી માને છે. તેઓ આ તકનો સાજા લે
છે, એક વ્યવસ્થિત વિભાગને અવ્યવસ્થિત થતો જોઇ તેઓ પોતાનું
નિર્ગમિત કાર્ય દરવા તત્પર બને છે અને પોતાનાં કાર્યથી સમગ્ર
પ્રદેશની વ્યવસ્થા તોડી પાડે છે.

મેરાઠાણાદ વિભાગમાં પણ આવું જ નાટક બજવાઇ રહ્યું હતું.
હુદારા ગુજરાતે ચોતરફ કિષાદ મચાવી રહ્યા હતા. ૨૦ મી મેએ ૮૦

શુન્દરો પકડાયા હતા. સારખાદ તેને બીજો દિવસે ત્રિદસન સાહેબે સાંભળ્યું છે કે એક મોલવીએ રામપુરના ફેટલાક બદમાસ મુસલમાનોને એકત્ર કર્યા છે. તેઓ નીલવર્ણી પતાકા ઢાડાડતા ઢાડાડતા રહેર લટવા આવે છે. બાતમી મળતાં જ તેઓ ફેટલાક સ્વારો સાથે તેઓને અટકાવવા રવાના થયા. તેમણે સિપાહીઓ સાથે બરેલીના ઘાટ આગળ રામગંગા કિતરી મુસલમાનોને અટકાવ્યા. એક જમાદારના આગાતથી એ ટોળાનો અધિનાયક મોલવી મરજુ પામ્યો. તેના ફેટલાક મુખ્ય અનુચરો પકડાયા, બીજા બધા નાસી છૂટ્યા. આ કાર્યમાં પણ ૨૯ મી પક્ટણના સિપાહીઓએ વરાદારી બતાવી.

ત્યારબાદ બે દિવસ પછી ૨૯ મી પક્ટણના સિપાહીઓને એક બીજી પરીક્ષા પસાર કરવાની આવી. જે સૈનિકો કુચ કરતાં લશ્કરનો રસ્તો તૈયાર કરે છે, કિશ્તીઓ બાંધે છે અગર હાવણી મોકલે છે, તેઓની બે ટુકડીઓ સમાચાર સાંભળી સરકાર સામે હા. તે ટુકડીઓના સિપાહીઓ રૂઢી છોડી લૂટકાટનો સામાન લઈ મોરાદાબાદ તરફ આવતા હતા. આ સમાચાર ૨૩ મી એ એ મોરાદાબાદ પહોંચ્યા. તરત જ સિપાહીઓની બે ટુકડી અને ૬૦ સિપાહીઓને સજ્જ થવાને હુકમ મળ્યો. કમાન હુકમ તેનો આગેવાન બન્યો. તે આ સૈનિકો અને બે તોપો લઈ બંડખોરો સામે ગયો. પરંતુ તે નિશ્ચિત રથને જઈ પહોંચે તે પહેલાં બંડખોરોને બાતમી મળી ગઈ. આથી તેઓ મોરાદાબાદનો રસ્તો છોડી તેરાઈ તરફ રવાના થયા. પરંતુ એ રસ્તે પણ ત્યાંના રથાનિક અમલદારે તેઓને અટકાવ્યા. એ દરમિયાન કમાન હુકમ ત્યાં જઈ પહોંચે. બંડખોરોઓનાં હથિયારો લઈ લેવામાં આવ્યાં. તેઓનો સરસામાન પકાવી લેવામાં આવ્યો. તેઓ

બિખારી જેવા જની ગયા. તેમાંના ઘણા ખરા એવી દશામાં ખરેલી
તરફ નાહા. . . . .

આ બનાવ બન્યા પછી મેરાદાખાદની છાવણીમાં તરત વેળાએ
તો કંઈ ગંડખડનો ચિહ્નો ન જણાયા. સત્તાવાળાઓએ ધાર્યું કે રહ
મી પશ્ચાત્તના સિપાહીઓ તો જરૂર રાજભક્ત રહેશે. પરંતુ તેઓનો
આ વિશ્વાસ લાંબો વખત ટક્યો નહિ. કાંબે ઘટનાયુક્ત ફેરવી નાખ્યું.
મેરાદાખાદ વિભાગમાં બદમાસ લોકોનો તોટો નહોતો. તેઓ તક
સાધી-લુટફાટ કરવા ચોતરફ ભટકતા હતા. મેરાદાખાદના સિપાહીઓ
ત્રાસ નિવારવા પુષ્કળ મહેનત કરતા હતા. પરંતુ જ્યારે કોઈ બયાનક
સમાચાર જાહેર થાય છે. ત્યારે હુકી નજરવાળા કીતુદક્ષી લોકોમાં
ભારે ધમાધમી મચી રહે છે. જેઓ કલ્પના કરવામાં કુશળ હોય છે
તેઓએ 'ભયંકર' સમાચાર અતિશયોક્તિમય કરી જીજ્ઞાસે વ્યાકુળ કરી
મૂકે છે. દીર્ઘદષ્ટિ અને જ્ઞાન ન હોવાથી તેઓ પોતાના માનસપટ્ટ પર
સત્યાનાશત્વ, ભયંકર દરજ્જા ખડું કરે છે. ધર્મ, જાતિ અને આખર
કરતાં વધારે પ્રિય વસ્તુ દિંદીઓને મારે ખીછ એકેય નથી. તેઓ
પોતાના ધર્મ ખાતર; જાતિ ખાતર અને આખર ખાતર જન આપતાં
પણ અચકાતા નથી. મેરાદાખાદમાં જ્યારે ધર્મભ્રષ્ટ થવાનો ગપગોળો
હોયો ત્યારે લોકો ચાંત રહી શક્યા નહિ. દરેક માણસ પોતાનો ધર્મ
અને જાતિ જાવની ખીકથી વિસ્વળ જની ગયો. દરેક માણસ પોત-
પોતાના સંબંધીને અથવા ઓળખીતા માણસને આ સત્યાનાશની
વાત રસભર કહેવા લાગ્યો. કંપનિના રાજ્યમાં બાપદાદાનો ધર્મ ને
બાપદાદાની જાતિ ગુમાવી બેસીયું, એ વાત દરેકના હૃદયમાં સજ્જડ

ચોટી ગઇ. જ્યો સારી સ્થિતિના માણસો હતા તેઓએ આ વાતે
કહી મોરાદાબાદના સિપાહીઓને ઉસ્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ૨૯ મી
પ્લટફોર્મના સિપાહીઓ આ બયાનક વાતથી અશાંત બની ગયા.
અને એકબીજા એકબીજાને અધીરપણે પૂછવા લાગ્યા કે બરેલીના
શા સમાચાર છે?

વૈશાખ માસ આવ્યો. વૈશાખના પ્રચંડ તાપથી સુરોષિઓ
ઉઠી રહ્યા હતા. તેવામાં આ ચિંતાજનક સ્થિતિ : તેઓનાં દક્ષેગને
ફાડી ખાવા લાગી. બરેલી રાહદિલખંડ વિભાગનું મુખ્ય મથક હતું;
તેથી એ શહેરની શાંતિ પર ખીજ સ્થળોની શાંતિ આધાર રાખતી
હતી. મોરાદાબાદના અમલદારો બરેલીના સમાચાર જાણવા આતુર
થઇ રહ્યા હતા. તેઓને ખાતરી હતી કે જો બરેલી શાંત રહેતો મોરા-
દાબાદને કંઈ અડચણ નહિ આવે, પરંતુ જો બરેલીમાં ખંડ ઉઠે,
ત્યાંના લોકો સરકાર સામે હથિયાર પકડે તો મોરાદાબાદની શાંતિ
અને વ્યવસ્થા અત્યંત સાગરમાં ટુપી જશે. આવા વિશ્વાસને લીધે
તેઓ બરેલી માટે આતુર થઇ રહ્યા હતા, પણ તેઓની આ ચિંતા
કેમે ફરી ખસતી નહોતી; બરેલી હામાડોળ સ્થિતિમાંથી પસાર થતું
હતું. ૧ લી જુને એકાએક બરેલીની ટપાલ ગંધ થઇ ગઇ. તે દિવસે
સવારે બરેલીથી એકેય કાગળ પણ મોરાદાબાદ પહોંચ્યો નહિ. મોરા-
દાબાદની જાવણીમાં અને સરકારી ઓફિસોમાં વાત ચાલી કે બરેલીના
સિપાહીઓએ ખંડ ઉઠાવ્યું છે. રાતના એ પહોર વીત્યા બાદ રામપુ-
રના નવાબે મોરદેલો એક માણસ બરેલીના સમાચાર લાવ્યો. આ
માણસના આગમન સમાચાર સાંભળી વિદ્વસન સાહેબ જોગ્યા; પેલા
માણસે તેમને જણાવ્યું કે બરેલીના સિપાહીઓએ હથિયાર પકડ્યાં

છે. યુરોપિઅનોમાંના ઘણા ખરા માર્યા ગયા છે. આવી સ્થિતિમાં આપે અહીંથી નાસી છૂટવું એ જ એવંસકર છે. વિસ્તરે ગંભીરપણે આ દુર્ઘટની વાત સાંભળી. તેમની ઉંઘ-ઉડી ગઈ. તેઓ તરત જ સરકરના ઉપરી પાસે જઈ પહોંચ્યા. ૨ છ જુને સવારમાં દેશી ને ગોરા એકસરે એકત્ર થયા. વિસ્તર સાહેબે તેમને કૃધી વિગત સરસ બાવે કહી બતાવી અને કહ્યું કે હવે વાવટા, તોપો અને ખજાનો લઈ મીરત જવું એ જ વધારે સાઈ છે. દેશી એકસરેએ હરાવ સ્વીકાર્યો. પરંતુ સિપાહીઓ વિરુદ્ધ પડ્યા. તેઓએ ધાર્યું કે મીરત જતાં જ અમારું આવી બનશે. અમારે કદાપિ ફાંસીને લાકડે લટકવું પડશે અગર કેદ થવું પડશે. આથી તેઓને મોરાદાખાદ છોડવાનો વિચાર ન રચ્યો.

ખીજ દિવસે સવારે સિપાહીઓ વધારે ઉરકેરાયા. તેઓએ પ્રથમ તેજુરી હસ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અમલદારો ધન બચાવવાનો કંઈ ઉપાય ન જોતાં રૂપીઆની કોથળીઓ લઈ ગયા. માટે ગાડીમાં ચઢાવી એ ગાડીઓ ધનાગાર રક્ષક સિપાહીઓને સોંપવા તૈયાર થયા. વિસ્તર સાહેબ ધનાગારમાં જઈ રૂપીઆના થેલા બધારે ફાટવા લાગ્યા. એ હરમિયાન મેજિસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટર સેન્ટર્સ સાહેબે છુપી રીતે સ્ટામ્પના દાગોનો નાશ કર્યો. બધા મળીને ૭૫ હજાર રૂપીઆ ધનાગારમાંથી બહાર દાઢી સિપાહીઓને સોંપવામાં આવ્યા. આટલા થોડા રૂપીઆ જોઈ સિપાહીઓમાં નિરાશા ફેલાઈ ગઈ, તેઓ ખજાનચી પર લાડુ જ. ગુસ્સે થયા. તેઓએ ખજાનચીને પકડી તોપ પાસે લઈ જઈ બાણીના રૂપીઆ બનાવવાનું કહ્યું, અને ન બનાવે તો તોપ વડે ઉઘાડી મૂકવાની ધમકી આપી. કપ્તાન ફ્રિ

નામના એક સૈનિકે આ વખતે આગળ આવી જાળનચીને બચાવે-
જાજ અને મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ ઘેડેરવાર થઈ જવાની તૈયારી કરતા
હતા. આર ઘુવાન સિપાહીઓ તેઓના પર ગોળીઆર કરવા તૈયાર
થયા. પરંતુ સુમેદાર હવાનીસિંહ અને હવાલદાર બખ્તેવસિંહે તેઓને
કોઠારે બાયામાં કહ્યું કે “આપણે અંગ્રેજોનાં શરીરને મંજૂ ન કરવાની
પ્રતિજ્ઞ લીધી છે, હવે એ પ્રતિજ્ઞ વિસરી જઈ અંગ્રેજો પર ગોળી
ફેંકવા તૈયાર થતાં લાજ આવતી નથી ?” આ શબ્દો સાંભળી
સિપાહીઓએ બંદુક નમાવી લીધી. વિસ્તન અને સેન્ડર્સ સાહેબ
અક્ષત શરીરે રવાના થયા.

યુરોપિઅન દિવાની અમલદારો મોરાદાબાદ તથા મીરત તરફ
રવાના થયા. સૈનિક બોક્સરો પોતાના કુટુંબ સાથે નૈનીતાલ ગયા,
દારણ કે તે મીરત કરતાં વધારે નજીક હતું અને તે તરફનો રસ્તો પણ
વધારે સુરક્ષિત હતો. આ રીતે દિવાની ને હરકરી વિભાગનાં મુખ્ય
અમલદારોએ તો શંકા બમાળી, પણ ફિરંગિ અમલદારોએ એ પંથ
ન સ્વીકાર્યો. તેઓએ માર્ચુ કે યુરોપિઅનોની પેઠે અમે બચમાં નથી.
સિપાહીઓ અમારા પર હાથ નહિ ચલાવે. પરંતુ તેઓની એ ધારણા
ખોટી પડી. તેઓ યુરોપિઅનોનાં પેઠે નાકા હોત તો હીક હતું. પરંતુ
તેમ ન કરતાં તેઓએ હાથે કરીને હપાધી વહેરી લીધી. તેમાંના કેટલા
સિપાહીઓનાં હથિયારોના જોગ થઈ પડ્યા; કેટલાં મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારી
કેદની અવસ્થામાં દીઠી મોકલાયા. અને દિલ્હીમાં એમ સ્થિતિમાં
આપો ગયા હોય એ સંભવિત છે.

બરેલી રાહિલખંડ વિભાગનું મુખ્ય મથક હતું. વેપાર અને
ખીજ સગવડોને લીધે અહીં ઘુઘી ઘુઘી જાતનાં ઘણાં લોકો રહેતા

હતા. રોહિલખંડનો જુનો ઇતિહાસ તપાસતાં બરેલીના રહેવાશીઓનો સ્વભાવ સારી રીતે સમજી શકાય છે. મોગલ સોબાનમુની પડતી વેળા રોહિલખંડ અફઘાનોના કબજામાં હતો. અદારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં હાફેજ રહેમતની સરદારી નીચે પડાણ રોહિલાઓ પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રહ્યા હતા. અયોધ્યાના નવાબના છળથી અને અંગ્રેજ સૈનિકોનાં બળથી એ સ્વાધીનતાપ્રિય જાતિનું શી રીતે અધઃપતન થયું તે ઇતિહાસપ્રિય વાચકોથી અંજણું ન જ હોય. ઇ. સ. ૧૭૭૪ ના એપ્રિલમાં કામાની લડાઈમાં હાફેજ રહેમન માર્યો ગયો. ત્યારના આઠ મોડાં બેકે રોહિલખંડ અંગ્રેજોના હાથમાં મૂક્યો. એ વિશાળ પ્રદેશ વાયવ્ય પ્રાંતો સાથે જોડાય ગયો. રોહિલા અફઘાનોના આ બહાદુર સ્વભાવ હજી બરેલીના રહેવાશીઓમાં જળવળી રહ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૧૬ માં રોહિલાઓએ વધારે કર ભરી ન શકવાથી સરકારે સામે બંડ કઢાવ્યું. એ લોકોને શાંત કરતાં સરકારને ખુબ પરિશ્રમ બેઠો પડ્યો હતો. બરેલીના રહેવાશીઓનો મોટો ભાગ હિંદુ હતો, છતાં મુસલમાનોની સંખ્યા પણ કંઈ થોડી નહોતી. તેઓનાં વિશાળ શરીર જોતાંજ તેઓ વીર સંતાનો તરીકે ઓળખાઈ આવતા હતા.

આ વખતે બરેલીમાં એકેય યુરોપિઅન પહોંચી નહોતી. દેરી પહોંચોમાંની ૧૮ મી અને ૬૮ મી પાપટળ પહોંચી અને ૮ મી અનિર્ણયિત ઘોડેસ્વાર પહોંચી તથા ગોલંદાજ સૈન્યની એક ટુકડી બરેલીમાં રહેતી હતી. બ્રિગેડિયર સિપ્પહ એ સૈન્યનો અધ્યક્ષ હતો. કમિશનર, જજ, મેજિસ્ટ્રેટ અને અમલદારો પોતપોતાનું કામ કરતા હતા. એ સિવાય અનેક યુરોપિઅન તથા શિરંગી લોકો વેપાર માટે ત્યાં વસતા હતા. બધા મળીને ૧૦૦ ખ્રિસ્તીઓ બરેલીમાં વિદેશી તરીકે રહેતા હતા. તે સિવાય યુરોપિઅનનાં ગૌરાં છોકરાં પણ પુષ્ટજ

મે માસમાં ગીરત અને દિલ્હીના સમાચાર ખરેખરી આવ્યા ત્યાંરે
 ત્યાંની પદ્મણીની વર્તણુક અસંતોષકારક નહોતી. ઘોડેસ્વારો પદ્મણીની
 પરાક્રમતા બતાવતા હતા. સત્તાવાળાઓએ ધાર્યું હતું કે, એ લોકોએ
 પકડેલી તરવારની માફક તેઓની વશાદારી પણ દૃઢ રહેશે. આ પદ્મ-
 ણીમાં રાહિલખંડ અને દિલ્હીના પદ્મણી વધારે સંખ્યામાં હતા. તો
 પણ મે માસમાં તેઓની શાંતિ ન હામગી. વખત જવા લાગ્યો,
 ખાના પ્રધાનનાં ગરખાં ચોતરફ ફેલાવા લાગ્યાં. અણકેળવઝિલા અને
 દુકાની નજરવાળા લોકોની બુદ્ધિ જે કલ્પના કરી સકે તે કલ્પનાએ
 સિપાહીઓના હૃદયમાં બપોંઠર શંકા ઠસારી દીધી. સિપાહીઓની આવી
 અસ્થિરતા, જોઈ અંગ્રેજ સેનાપતિ પણ ગભરાવા લાગ્યો. ૨૧ મે એ
 સિપાહીઓ, ક્વાંચનના મેદાનપર એકત્ર થયા. સેનાપતિએ તેઓને
 શાંત રહેવાને ઉપદેશ આપ્યો. સેનાપતિના ઉપદેશથી સિપાહીઓ સં-
 તોષ પામ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે “આજે અમે નવું જીવન પ્રાપ્ત
 કર્યું છે.” ૮ મી અનિયમિત ઘોડેસ્વાર પદ્મણી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા
 હોવાથી સત્તાવાળાઓને તેમના પર વિશ્વાસ બેસી ગયો. સંસ્કારે તે
 પદ્મણીના ઘોડેસ્વારોની સંખ્યા બમણી કરવાને હુકમ આપ્યો. તે
 રોજથી દરરોજ ૨૦-૨૫ નવા લોકો પદ્મણીમાં જોડાવા લાગ્યા. સર-
 કાર તેઓની સાજ સજ્જા અને ઘોડાનું ખર્ચ આપવા લાગી. સેના-
 પતિ સિપાહીઓની આવી શાંતિ, જોઈ બહુ સંતોષ પામ્યો. તેણે
 લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરને, જાહેરમાં સિપાહીઓ પ્રતિ વિશ્વાસ બતાવવાની
 માગણી કરી. તેની માગણી મુજબ લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરે ટ્રિગેડિઅરને
 લખી મોકલ્યું કે બંડ ઉઠાયા પછી એવું કંઈ બન્યું નથી કે જેથી
 સિપાહીઓની વશાદારી વિશે લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરનો અગાઉનો વિશ્વાસ

સહેજ પણુ ઝોઝો થાય. આ કાગળ ૩૦ મી મેએ લખાયો. પરંતુ એ બરેલી પેહોંચ્યો તે પહેલાં ત્યાંના સિપાહીઓએ બંડ ઉઠાવ્યું, અને યુરોપિઅનોનું અસ્તિત્વ લોપ પામી ગયું.

સેનાપતિએ કવાયતના મેદાનપર સિપાહીઓને ઉપદેશ આપ્યા બાદ થોડા દિવસો સુધી જબણીમાં શાંતિ જળ્યાઈ. સિપાહીઓ પોતા-પોતાનું કર્તવ્ય અંગતરૂપે લાગ્યા. સર્વત્ર શાંતિ વિરાજવા લાગી. પરંતુ આ શાંતિ લાંબો કાળ ન ટકી. જળવાનો એપ ધીમે ધીમે પોતાનું કાર્ય કર્યું જતો હતો. ૨૯ મી મેએ દેશી પટ્ટણના આદિ-સરેએ બરેલીના એક સેનાનાયક કર્નલ દુપને જણાવ્યું કે, અમે જ્યારે નદીમાં નહાતા હતા ત્યારે ૧૮ મી અને ૬૮ મી પાયદળ પટ્ટણના સિપાહીઓને અમે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક બોલતાં સાંભળ્યા છે કે, અન્નિ બચારે કંપાન વિરૂદ્ધ બંડ ઉઠશે, અને યુરોપિઅનોની કેટલીક સ્ત્રી નાંખશે. કર્નલ દુપે આ સમાચાર કપ્તાન મેકેઝિને કહ્યા. તરતજ તેના તાબાના ઘોડેસ્વારો સજ્જ થઈ આ ભયંકર વખતે યુરોપિઅનોની બાજુએ જમા રહેવાનો નિશ્ચય કરી ગોઠવાઈ ગયા. ૧

દિવસ ચલવા લાગ્યો. જેક માસનો તાતો સૂર્ય આંકાશના મધ્યભાગમાં સ્થિર થઈ અમિના કણો વેરવા લાગ્યો. યુરોપિઅનો આવા પ્રચંડ તાપમાં ચિંતાતુર બની બેઠા હતા. પરંતુ તે દિવસે તો કંઈ ન બન્યું. સૂર્ય પોતાનાં દિરવે શીતલ કરવા લાગ્યો,

૧. કોઈ કોઈ દહે છે કે ૩૧ મી મેએ ૧૨ વાગે આ બનાવ બન્યો. ઘોડેસ્વારોના એક હિંદુ રસાલદારે આ બાબત પોતાના અધિ-નામક કપ્તાન મેકેઝિને જણાવી હતી.

—Mallison, Indian Mutiny Vol. I. P. 311

યુરોપિઅનોનાં અંતઃકરણમાં પણ શાંતિ રચવા લાગી. પરંતુ બરેલીના સિપાહીઓ શાંતે રહ્યા છતાં બીજે સ્થળે અશાંતિનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં. ફિરોજપુરના સિપાહીઓનાં ટોળેટોળાં બરેલીમાં આવી નાનાં પ્રકારનાં ગામમાં મારવા લાગ્યાં. બરેલીના સિપાહીઓએ તેઓને મોઢાં સાંબળ્યું કે ઘોડેસ્વાર, પાયદળ અને ગોલંદાજ સૈન્યના મોંઢો ગોરા સૈનિકો તમારું મત્તાનાચ વાળવા થોડે દૂર સજ્જ થઈ હતા છે, આ વચનો સાંભળી સિપાહીઓનાં દેખાં ધેડકવા લાગ્યાં. આ ગામમાં એ બરેલીની છાવણી પર કંઈ જાદુઈ અસર કરી. બધાં યુરોપિઅનોનું લોહી રેડવાનો નિશ્ચય કરી બેઠા. સિપાહીઓના આવા નિશ્ચયથી યુરોપિઅનોના બંગલામાં વિપાદનું દરમિયાન રહ્યું. ઘોડેસ્વારો યુરોપિઅનોના વિશ્વાસપાત્ર હતા. બરેલીના સેનાનાયકે ધાર્યું હતું કે આવે વખતે ઘોડેસ્વારોની મદદથી બચાવ કરી શકાશે. પરંતુ છેવટે એ આશા પણ નિર્ભૂળ થઈ. એક આખરદાર મુસલમાને એ વખતે ઠમિશતર અલેકઝાંડર સાહેબને કહ્યું કે સિપાહીઓ, કંપનિ સામે બંડ ઉઠાવવા તૈયાર થયા છે, માટે હવે તમારે તમારો બચાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ શ્રેયસ્કર છે. યુરોપિઅન અધિનાયકો ધારતા હતા કે ઘોડેસ્વારો પાયદળ વિરૂદ્ધ હથિયારો ન ચલાવે તો પણ તે તટસ્થ તો રહેશેજ. આવા વિચારથી તેઓએ નક્કી કર્યું હતું કે જ્યારે પાયદળ સેના આપણી સામે હથિયાર ઉઠાવે ત્યારે આપણે ઘોડેસ્વારોના મથક પર જઈ રહેવું.

૩૦ મી. મે બીન ગુંબડે પસાર થઈ. ૩૧ મી. મે ને રવિવાર આવ્યો. બળવો પુરો થયા બાદ કેટલાક ઇતિહાસકારોએ એવું ધાર્યું હતું કે આ તારીખે આખા હિંદના સિપાહીઓએ બળવો ઉઠાવવાનું નક્કી

કંઈ હું. આવા સંવંધ સંના સાદ્વીસૂત દિવસે કંઈ અશાન્તિ જણાઈ નહિ. વળી મુખ્ય આધનાયકોમાંના કેટલાક એમ માનતા હતા કે અમારા સિપાહીઓ તો કંપાન વિરૂદ્ધ બંડ જગાવી ખિસ્તીઓની કતલ નહિ જ કરે. આવી ખાતરી લીધે તેઓ સંતોષપૂર્વક દિન ગુજારતા હતા. ૩૧ મી તારીખના ૧૦ વાગ્યા સુધી તેઓની આવી ખાતરી કાયમ રહી જરી પરંતુ તેઓ જે ભયમાં હતા એ ભય દૂર ન થયો. ૧૧ વાગ્યે એકાએક ગોલ્દાજ સૈન્યની ડાવણી તરફ તોપનો શબ્દ થયો. યુરોપિઅનો આવા આકસ્મિક શબ્દથી ચમક્યા, આ શબ્દ દ્વારા સિપાહીઓને બંડ-ઉઠાવવાનો સંકેત કરવામાં આવ્યો છે એ વાત કોઈથી છાની ન રહી. યુરોપિઅનો દિઝ્મદ બની ગયા. જેઓ પોતાના તાખાના માણસોપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખી બેઠા હતા, તેઓ વિરમય પામ્યા. તોપનો અવાજ થયા પહેલાં ઘણા યુરોપિઅનો વિપત્તિ આવી પડવાની છે એવી ખાતરી મળતાં ઘોડેસ્વારોની ડાવણીની પાછળ અવેલાં આંખાવાડીઆમાં જઈ બરાયા હતા. ઘોડેસ્વારો તેઓની પાસેજ રહ્યા હતા. જોત જોતામાં ભયંકર કાર્યની શરૂઆત થઈ. ૬૮ મી પ્લટણના કેટલાક સિપાહીઓ યુરોપિઅનોના બંગલાપર ગોળીબાર કરવા દોડ્યા. હિનાળાના ખચંડ તાપથી બંગલાનાં કમ્પાઉન્ડો સુકાં વેરાન બની ગયાં હતાં. આથી ગોળીબાર થતાંજ આગ પ્રગટી. આ તરફ વાયુદેવ તો કહે માફજ કામ. તેમણે તો ખચંડ વાવા-ઓઁ ખડું કરી દીધું. આગનો વિસ્તાર વધ્યો. જોતજોતામાં બંગલા બગાડી બરમ થઈ ગયા. ત્યાર બાદ સિપાહીઓ યુરોપિઅનોના જીવ સેવા દોડ્યા. જે કોઈ ગોરો નજરે પડે તેના પર ગોળીબાર થવા લાગ્યા. પ્રિંગેટિયર સિખડ સાહેબે સિપાહીઓનો સંકેતધ્વાનિ સાંભળનાંજ ઘોડે-

સ્વાર થઇ ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓની છાવણી તરફ જતા હતા. એ ઘોડેસ્વાર પટાવાળા તેમની પાછળ જતા હતા. એ દરમિયાન સિપાહીઓએ સાહેબને જોઇ ગોળીમાર કર્યા. બિગેડિયરની છાતીમાં ગોળી વાગી, તેઓ ધવાયા. છતાં ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓની છાવણી સુધી ઘોડા પર બેઠા રહ્યા. નિશ્ચિત રથને પહોંચતાં જ એ વૃદ્ધ સેનાપતિ મમ્મુ પામ્યો અને ઘોડાપરથી જમીન પર પડ્યો.

બિગેડિયર માર્યો ગયો એટલે કર્નલ દુષે સેનાપતિની જવાબદારી હાથમાં લીધી. અત્યાર સુધીમાં કેવળ ૧૮ મી પાયદળ, પદ્મથ અને ગોલંદાજ સૈનિકોએ ખુલ્લી રીતે બંડ ઉઠાવ્યું હતું. બીજા સિપાહીઓ હજુ ઢ્યુપચુ થઇ રહ્યા હતા. તેઓના મિત્રો જ્યારે મુરોપિઅનોનું સત્યાનાશ વાળવા તૈયાર થયા હતા, ત્યારે તેઓ તટસ્થ વૃત્તિ ધારણ કરી ઉભા હતા. તેઓ પોતાના સાક્ષીઓના આકર્ષિત બંડથી દિગ્મૂલ બની ગયા હતા. જેઓએ તેમને રથકૌશલ શીખવ્યું હતું, જેઓએ તેમને તથા તેમનાં કુટુંબને અત્યાર સુધી ખાવાનું આપ્યું હતું, તેઓ પર હુમલો કરતાં તેઓની છાતી ચાલતી નહોતી. એથી ઉલટું જેઓની સાથે તેઓ રહ્યા હતા, શીખ્યા હતા, સુખદુઃખ વેડયાં હતાં તેઓને બંડ ઉઠાવતા જોઇ તેઓએ શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યા હતા. એક તરફથી વફાદારી તેમને આકર્ષી રહી હતી, બીજી તરફથી સ્વજાતિ પ્રીતિ અને બંધુસ્નેહ તેમના હૃદયને ડોલાવતો હતો. હવે સેનાપતિએ ઘોડેસ્વારોની પરીક્ષા કરવાનો ઠરાવ કર્યો. એ દુક્ટી સમુદ્ધ, બહાદુરી અને વફાદારીમાં બહુ પ્રસિદ્ધ હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૨ માં બ્રહ્મી વિગ્રહ વખતે ૩૮ મી પંચથે ધર્મબ્રથ થવાને બંદાને સમુદ્ધને પેલે પાર જવાની ના પાડી હતી, ત્યારે આ ઘોડેસ્વારોએ

ઉંધું

પોતાના માલીકની આજ્ઞા માથે ચડાવી હતી. અહીં વિચલમાં તેઓએ બહુ બહાદુરી બતાવી હતી. આવા સાહસિક, વીર અને વફાદાર સૈનિકો પર તેના અધિનાયકોને વિશ્વાસ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આંખાવાડિઆમાં ભરાઇ રહેલા ઓશિસરોએ નૈનીતાલ તરફ જવાનો નિશ્ચય કરી તે તરફ ઘોડા મારી મૂક્યા. ઘોડેસ્વારો થોડે સુધી તેમની સાથે ગયા. પછી મહેમ્મદ સહિએ કહ્યું કે “સાહેબોની સાથે તે પહાડમાં ક્યાં ભટકીએ. તેઓની સાથે આપણું કામ નથી, ચાલો આપણે આપણા બાકીઓ સાથે જઈ મળીએ.” તેનાં વચનો સાંભળી ઘેણાખરા ઘોડેસ્વારો પાછા ફર્યા. કેવળ ૨૨-૨૩ જણા યુરોપિયનો સાથે ગયા. ઓશિસરોએ ધાર્યું હતું કે આ ઘોડેસ્વારો તો અહીંની સાથે આવશે જ. પણ જ્યારે તેઓ ૬૮ મી પહાડી આગળ ચડતે પસાર થતા હતા ત્યારે મુઝલ્લાનીની લીલી પતાકા ઉડતી જોઈ એ ઘોડેસ્વારોની વફાદારી ઉઠી ગઈ. તેઓ પોતાના અધિનાયકોની આજ્ઞા તોડી એ સિપાહીઓ સાથે જઈ બચ્યા. પરંતુ તેઓના દેશી ઓશિસરો સંપૂર્ણ વફાદાર રહ્યા. તેઓ “નાસમાગ” કરતાં અંગ્રેજો સાથે જવા તૈયાર થયા. આ વખતે તેઓના આ સાહસની કિંમત કેટલી અંકારી જોઈએ તે ઇતિહાસકારો નક્કી કરી શકે તેમ છે. આવા ભયંકર સમયમાં આવેલા આત્મત્યાગ દર્શાવી શુદ્ધ દેશના, શુદ્ધ જાતિના લોકોની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ મેળવતી એ સહેલું કામ નથી. સિપાહીઓમાંના ૨૩ સૈનિકો અંગ્રેજોના પક્ષમાં-રહ્યા હતા. તેમાંના ૧૨ ઓશિસરો હતા. રસાલદાર મહેમ્મદ નિજમખાન પોતાની બધી મિલકત અને ૩ છોકરાં તથા નાંસેહુ અંગ્રેજો સાથે ગયો. દુષ્ટાન મેકેઝિનો પરાવાળો ૬ માઈલ સુધી પોતાના શેઠની સાથે ગયો હતો. ત્યારબાદ

મેકેજિ સાહેબનો ઘોડો ભરી ગયો એટલે તેણે તેમને પોતાનો ઘોડો આપ્યો, અને પોતે પગપાળો ચાલવા લાગ્યો. મુસલમાન સૈનિકો સરકારની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા છતાં આ બધા વશદાર મુસલમાનોએ વશદારી બતાવવામાં હદ કરી નાંખી હતી.

અંગ્રેજો આત્મરક્ષાથી ખાતર નૈનીતાલ તરફ નાહા. હવે બંડખોર સિપાહીઓ પોતાનું કાર્ય કરવા તૈયાર થયાં. તેઓ બધા સિપાહીઓને પોતાના પક્ષમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ૧૮ મી પસ્ટર હુલુ શાંત હતી. બંડખોરોએ તેઓના તરફ તોપો ગોઠવી ધમકી આપી કે જો તમે સ્વધર્મ બચાવવા માટે અંગ્રેજો સામે નહિ પડો, તો આ તોપોના ગોળા તમારાં શરીરના ચુરેચુરા કરી નાંખશે. આ ધમકીએ બરાબર કામ બજાવ્યું. આખી પસ્ટર ફરી બેઠી. તેના ઓફિસરોએ ખુબ પ્રયત્ન કર્યો પણ બધું નિષ્ફળ ગયું. તેઓ અત્યારે મુખી ૧૮ મી પસ્ટર પર આધાર રાખી રહ્યા હતા. અત્યારે તેઓનું છેલ્લું અવલંબન પણ ગયું. પોતાના સૈનિકોએ અમાઉથી બંડ ઉઠાવ્યું હોય તો તેઓ, બીજા અંગ્રેજો સાથે નૈનીતાલ જઈ શકતાં. પરંતુ હવે કંઈ સગવડ રહી નહોતી. ઓફિસરો હવે લઈ નાહાં બરા પણ બધાનાં અદ્દશમાં હવન લખ્યું નહોતું. તેમાંના કોઈ કોઈ ગામડાંના સોફોને હાથે માર્યા ગયા. બાકીના મહામહેનતે, ઘણાં કબ્જો વેડ્યા બાદ મોરાં-કાબાદના જજ વિલ્સન સાહેબની કૃપાથી ગયા.

બરેલીના બીજા યુરોપિયનોમાંના કેટલાક બહુ મહેનતે હવતા રહ્યા, બાકીના બજવાખોરોને હાથે માર્યા ગયા. બંડ વખતે અવશ્ય બનનારાં કૃત્યો અહીં પણ બન્યાં. કેંડખાનાના પહેરગીરોએ થોડીવાર તો ટકર લીધી પણ છેવટે બજવાખોરો આગળ પરાજય સ્વીકારવો

પડ્યો. કેટલીયો જ્ઞેષ્ઠમાંથી છુટી સ્વતંત્ર રીતે પર્તવા લાગ્યા. બરેલીના બંદમાસો પણ સિંધાદીઓને આવી મળ્યાં. તેઓને હાથે અનેક અંગ્રેજોનો ખુન થયો. અંગ્રેજોની સંતાનું નામનિશાન બરેલીમાં ન રહ્યું.

હવે મુસલમાનો રાહિલખંડમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. રાહિલખંડનો સુબો કોને નીમવો એ બાબત ચર્ચા થવા લાગી. જે માણસો આ પદવી લેવા માટે તૈયાર થયા હતા, અને રાહિલખંડના જુના પઠાણ વંશના હતા. અયોધ્યાના નવાબ જેઓનું રાજ્ય પંચાવી પડ્યો હતો, વેરન હરિટગ્સની લોભ વૃત્તિથી જેઓનું સત્યાનાશ વળ્યું હતું, તેઓના આ અને વંશજો અત્યારે પણ રાહિલખંડમાં પ્રસિદ્ધ હતા. તેમાંના એકનું નામ હતું ખાન બહાદુરખાન, બીજાનું નામ હતું મુખારકશાહ. હેલ્થો ઉમેદવાર વંશગૌરવમાં પહેલા ઉમેદવાર કરતાં વધારે હોયો હતો તેમ કાર્યકુશળતા અને આરિત્રમાં પણ ચઢીઆતો હતો. પહેલો ઉમેદવાર વૃદ્ધ હતો, તેથી પોતાના હરિદ્ધ જટલો કાર્યકુશળ નહોતો. છતાં બીજા બધી બાબતમાં સ્વખતિમાં પ્રખ્યાત હતો. ખાન બહાદુરખાન રાહિલખંડના પ્રથમ અને મુખ્ય શાસનકર્તા હાદેજ રહેમતના વંશનો હતો. હાદેજ રહેમતની વીરતા હજી રાહિલાઓના ધાનમાં ગુંજારવ કરી રહી હતી. પોતાના બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ મળેલા જોઈ વીર હાદેજ રહેમત નિર્ભયપણે શોભીતા અને બળવાન યોદ્ધા પર બેસી એકલો અંગ્રેજોની સંગીનો તરફ દોડ્યો અને ગોળીઓના આઘાતથી અનંત નિદ્રાવશ થયો, એ રાહિલાઓ વિસરે તેમ નહોતું. ધણાં વર્ષો વીતી ગયાં હતાં છતાં હાદેજનો આ સ્વદેશ પ્રેમ, આ સ્વાર્થત્યાગ રાહિલખંડમાં સર્વત્ર નવીન રૂપમાં વિરાજતો હતો. આથી રાહિલાઓએ ખાન બહાદુર-

ખાનનું પ્રાધાન્ય, સીધાઈ. જરેલીના ઘણાજારા. મુસલમાનો હાફેજ રહેમતના વંશજો આગળ શિર બુકાવવા તૈયાર થયા. મુખારકશાહને આ પદવી લેવાની ઈચ્છા હતી છતાં બહાદુરખાન વરદ પસંદગીનું પક્ષનું નમ્યું એ લેઈ તેને મિત્રભાવે જઈ મળ્યો. પરંતુ ઈચ્છા વસ્તુ ન મળવાથી તેના હૃદયમાંથી બહાદુરખાને પ્રત્યેનો દ્વેષ ન ખસ્યો. આથી તેની મિત્રતા સરલભાવ બતાવનારી ન નીવડી.

નવો સુબેદાર ખાન બહાદુરખાન પ્રજાપ્રિય અને દૃઢ હોવાથી યુરોપિયન અને દેશી લોકોમાં આગરદાર મણાતો હતો. તે શહીદ-ખંડના સુબેદારનો વંશ જ હોવા છતાં સરકારી પેન્શન પર આધાર ન રાખતાં સરકારી નોકરી કરી ગુજરાન ચલાવતો હતો. તે સદર અમીનની પદવી ભોગવી દમણું પેન્શન પર હતો. આથી તેને હાફેજ રહેમતના વંશજ તરીકેનું અને સરકારી નોકરીનું-એમ બે પેન્શનો મળતાં હતાં. ખાન બહાદુરખાન બધી રીતે સરકારના પક્ષમાં હતો. તે-દરરોજ કમિશનર, જજ, મેજિસ્ટ્રેટ વગેરે ઉંચા દરજ્જાના અમલદારોને મળી શાંતિ બજાવવાના કાર્યમાં ટેકો આપતો હતો. સરકારી પેન્શન ખાનારો માણસ જિંદગીની આખરે બળવાખોરોને આશ્રય આપશે એ સરકારી અમલદારોએ સ્વપ્નમાં પણ ધાંધું નહોતું. મેજિસ્ટ્રેટ તેની આગળ કહેતો કે દિલ્હી એક અંકવાડિઆમાં કબજે થશે, લોકો કંઈ ઉશ્કેરણી ન બતાવતાં. અમારા પક્ષમાં રહેશે, ઘોડેસ્વારોની ટુકડી અમારા પર વિશ્વાસ રાખશે, ત્યારે બહાદુરખાન હસતા મોંએ એ બધું સાંભળી રહેતો. ૧ એ પરથી જણાય છે કે એ માણસે બળવાની શરૂઆતમાં જ સરકાર સામે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

એમં કહેવાય છે કે જ્ઞાનઃ બ્રહ્મહરે મહમ્બ્રહ્માનં નામિના એક રસાન-
દારની મદદથી ઘોડેસ્વારેને પોતાના પક્ષમાં ખેંચવાને પ્રયત્ન
કર્યો હતો.

અહાહુરખાને સુખેદાર અન્યા પછી ખ્રિસ્તીઓની કતલ કરવા
ખતમર થયો. જેઓ ધ્રુપે રથને છુપાઈ રહ્યા હતા તેને સુખેદાર સમક્ષ
હાજર કરવામાં આવ્યા. અગ્નિજેની પદ્ધતિ મુજબ તેઓ પર કામ
ચલાવવામાં આવ્યું. ખાન-બહાદુર પોતે ન્યાયાધીશ અન્યો બિચારા
નાસેદુઓને દેહાંતદાની શિક્ષા થઈ. ખાન-બહાદુરે એ લોકો તરફ
જરાએ દયા ન બતાવી. જે જે પકડાયા તે સર્વેની આ દસા થઈ.

યુરોપિઅનોનો નાશ કર્યો પછી ખાનગ્રહાદુર રાજકીય કાર્યમાં
 ગ્રંથાણો, તેણે જાહેર હોટેલ પીટાવી પોતાને મુખેદાર તરીકે જાહેર
 કર્યો. બરેલીના રાજમાર્ગ પર હાથીપર બેસી સરખસના આદારમાં
 રહ્યો. અનુચરો છત્ર, દંડ, આખર વગેરે વિવિધ રાજચિહ્નો લઈ તેની
 પાછળ ચાલવા લાગ્યા. રૅન્ડિલખંડના દરેક વિભાગો પર અમલદારો
 નીભાયા. દિલ્હીના મોગલ બાદશાહના નામથી મહેસુલ ઉઘરાવા લાગ્યું.
 પરંતુ આથી સર્વત્ર શાંતિ ને દેશાઈ. બગવાન માણસો નખળા માણસો
 પર જીલમ ગુજારવા લાગ્યા. શાંતિપ્રિય લોકો અત્રિત્તિનું રાજ્ય ગયું
 એ ખાતર નિંસાસા નાંખવા લાગ્યા.

શુભેદાર વ્યવસ્થા ન ફેલાવી શક્યો એટલે રોહિલખંડમાં બધેદર
અત્યાચારો પુરેપુરા પ્રમાણમાં મુજરવા લાગ્યા. અંગ્રેજોની દિવાની અદા-
લતની સત્તાના ઉધઃ વ્યવહારથી ઘણા માણસો પાપમાલ થઈ ગયા
હતા. તેવું થઈ જવાથી મહાખરાને પોતાની વંશપરંપરાની મિદ્દન

ગુમાવવી. પડી હતી. જેઓ એક વખતે જમીનદાર મણુતા હતા તેઓ અત્યારે માંડ માંડ ગુજરાત ચલાવતા હતા. અદાલતના, ફેસજાદી તેઓની અવરવા કરી ગઈ હતી છતાં તેઓ હજી પોતાના પૂર્વ ગૌરવની સ્મૃતિ હૃદયમાં જળવી રહ્યા હતા. આવાં લોકો અત્યારે સરકારના સોંપાવાળાઓને પોતાના કરી પોતાનો પક્ષ બળવાન બનાવવા લાગ્યા. બળવા પેહેલાં એક વર્ષ પૂર્વે એક ઉંચા દરજ્જાના અંગ્રેજ અમલદારે દિવાની અદાલતની સત્તાનો આંવો ખોટો વ્યવહાર, અને તેને લીધે બવિષ્યમાં અનિષ્ટ થવાની બાબત પર વિચારો દર્શાવ્યા હતા. પરંતુ તે વખતે તે શંકાશીલ ગંધાર્યો હતો અને તેના મનની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી હતી.^૧

જરેલીમાંના સિપાહીઓના અસુક બાગે પોતાની સત્તા જળવવા માટે કંઈ કરી બતાવ્યું નહોતું, આથી બાહાદુરખાનને બહુ ચિંતા થતી હતી. તેઓ જરેલીમાં હોય તો બહાદુરખાનના હક્કમાં નુકસાન થાય તેમ હતું. વળી બ્રિગેડિયર બખતખાં? બહાદુરખાનના હરિશ મુબારકશાહના પક્ષમાં હતો. મુબારકશાહે બખતખાંને પોતાના સૈન્ય સાથે દિલ્લી જવાની સલાહ આપી, અને બાદશાહ સમક્ષ પોતાને રોહિલખંડનો મુખ્ય બનાવવાની માગણી કરનારી એક અરજી પોતાના એક મિત્ર સાથે રવાના કરી પોતે જરેલીમાં રહેવાં લાગ્યા.

૧. *Edwārd. Personal adventures during the Indian Rebellion P. 14.*

૨. બખતખાં ગોલંદાજ સૈન્યનો મુખેદાર હતો. આ વખતે તે અંગ્રેજોની સામે બંડ ઉઠાવી બ્રિગેડિયર બન્યો હતો.

રવિવારે સવારમાં ખેરેલીમાં આવો પ્રકાર બનતો હતો ત્યારે શાહજહાનપુરમાં પણ એવો જ બચકર બનાવ હતો. શાહજહાનપુર ખેરેલીથી ૬૭ માઈલ દૂર આવેલું છે. એ સ્થળે ૨૮ મી પટ્ટણું પડેલી હતી. કપ્તાન જેમ્સ એ પટ્ટણુનો અધિનાયક હતો. ત્યાં સ્થાનિક મુખ્ય અમલદારો ઉપરાંત યોડાં યુરોપિઅન વેપારીઓ વેપાર કરતા હતા. મીસ્તના સમાચાર ૧૫ મી જુને શાહજહાનપુર આવી પહોંચ્યા. આ સમાચારથી શાહજહાનપુરનો લોકો ખુબ જ ઉત્કેષાઈ ગયા. પરંતુ સત્તાવાળાઓ-આ આકસ્મિક પરિવર્તન નિરખી બીધા નહિ. સિપાહીઓ પર તેઓને વિશ્વાસ હતો. તેઓએ ધાર્યું હતું કે શહેરના બદમાશે આપણા વિરોધી બની કંઈ આગળ પગલાં લેશે તો સિપાહીઓની મદદથી આપણે તેમને પહોંચી વળી શકીશું. આવા વિશ્વાસને લીધે તેઓ નચિંત હતા. ૩૦ મી મે ને રવિવારને રાજ બજાબર યુરોપિઅન અમલદારો ને ઓફિસરો ઉપાસના મંદિરમાં એકત્ર થયા હતા. તેઓ નંચારે ઉપાસના કરતા હતા ત્યારે સિપાહીઓએ ખડક ઉડાવ્યું. અહીં પણ સર્વત્ર જેલું થયું હતું તેલું જ બન્યું. એ વૈચિત્ર્યહીન વર્ણન વખતોવખત કરવાથી પાંચકોને કંટાળો આવે એ સ્વાભાવિક છે. તો પણ અહીં એ સંબંધમાં ખુબ દુકામાં પણ કંઈ જણાવવું જોઈએ. યુરોપિઅનોના બેંગલા બસ્તીભૂત થયા, જેલ તૂટી, તેજુરી છુટાઈ, શહેરના લોકો સિપાહીઓની મદદે આવ્યા, ગામડાંના લોકોએ ખુશ્લી રીતે સરકાર સામે જંગ માંડ્યો. એક અંગ્રેજની ખાંડ સાફ કરવાની મિલ છુટાઈ. રાત પડે તે પહેલાં શાહજહાનપુરમાં નવી સરકાર રથ-પાંછ, ગેરાઓનું પ્રાધાન્ય નષ્ટ થયું.

શાહજહાનપુરના અંગ્રિજો આ બજવા વખતે જીવતા નાસી
 છુટ્યા નહિ. તેઓનાં ખૂન કરવામાં આવ્યાં. અણુકેળવાએલા કુંડી
 બુદ્ધિવાળા અને બદમાસ લોકો જ્યારે પોતાના ધર્મ અને આચાર-
 વિચારનો નાશ થવાનો છે એવા સંદેહથી ઉરકેરાય ત્યારે તેને કંઈ
 બાન રહેતું નથી. તેઓ સ્વધર્મનાચક અને સ્વદેશી રીતરિવાજોને
 વિભોષ કરનાર તરીકે જોના પર સંદેહ લાવે છે, તેનું લોહી રેડવા
 તત્પર થાય છે. હિંદી લોકો ધર્મ અને રીતરિવાજો બળતરી રાખવા
 માટે જાન આપવા તૈયાર થાય છે. વળી આવે વખતે લૂટલાટ કરના-
 રાઓને મુંઢર તક મળે છે. તેઓને તો જેમ બને તેમ અવ્યવસ્થા
 વધારવામાં જ લાભ મળે છે. આવાં આવાં અનેક કારણોને લીધે
 યુરોપિઅનોનાં જીવન સંશયમાં આવી પડ્યાં હતાં. જ્યાં જ્યાં બજવો
 થયો ત્યાં ત્યાં બજવાખોરોનું લક્ષ યુરોપિઅનોના જાનમાલપર પહેલું
 પડ્યું હતું. એક સ્થળે જે બન્યું તે સર્વત્ર બન્યું હતું. સર્વ સ્થળોના
 બનાવો એક જ સરખા હતા, એક જ હિંદેશ પાર પાડનારા હતા.
 તેજુરી લૂટવી, કેદીઓને છોડી મૂકવા, યુરોપિઅનોના બંગલા બાળવા
 અને તેઓને મારવા. આ કાર્યો બંડખોરોને માટે શરૂઆતનાં કાર્યો
 ગણાયાં હતાં. આથી જ્યાં જ્યાં સિપાહીઓએ બંડ ઉઠાવ્યું ત્યાં ત્યાં
 સૌ પહેલાં આ કાર્યો બન્યાં હતાં. શાહજહાનપુરનાં સિપાહીઓએ
 આવાં જ કાર્યો કર્યાં હતાં. તેઓ હવે પહેલાં ત્રણ કાર્યો કરી ચોથું
 કાર્ય કરવા તૈયાર થયા. યુરોપિઅનો ઉપાસના કરતા હતા, તે વખતે
 કેટલાક સિપાહીઓએ તેઓના પર હલ્લો કર્યો. યુરોપિઅનો આ
 આકસ્મિક હુલાયો દિગ્ભ્રમ ગણી ગયા. કેટલાક બંડખોરોને હાથે માર્યા
 ગયા, કેટલાક ઉપાસના ગૃહનાં બારણાં બંધ કરી અંદર ભરાઈ પેડા.
 સ્ત્રીઓ પાંચે જ સ્થળે રહી.

એ દરમિયાન છાવણીમાં ભારે મડબડ મચી. કપ્તાન બેન્સ પોતાની પસંદગીને સાંત કરવા જતાં- મરાયો. એક અંગ્રેજ ડોક્ટર ઇસ્પિતાલમાંથી ધેર જતો હતો, એ વખતે સિપાહીઓએ બંડ ઉઠાવ્યું. ડોક્ટરે પોતાની સ્ત્રી બાળક અને દાયણને ગાડીમાં બેસાડી પોતે કાચ-બોક્સ પર બેસી ઉપાસના મંદિર તરફ ગાડી દોડાવી. કેટલાક સિપાહીઓએ તેના પર ગોળીબાર કર્યા. ડોક્ટર એ ગોળીબારથી જમીન પર પડી મરણ પામ્યો. તેની સ્ત્રી-ધવાઇ છતાં જેમ તેમ કરીને ઉપાસના મંદિરમાં જઇ પહોંચી. આ વખતે યુરોપિઅનોના દેશી નોકરોએ બહુ વધાદારી બતાવી હતી. તેઓએ તેઓને હથિયારો, લાવી આપ્યાં હતાં. આ વખતે સિપાહીઓમાં ઐક્ય હોત તો યુરોપિઅનો-માંનું કોઈ ખચત નહિ. પણ હજુ તેઓ એકત્ર થઇ શક્યા નહોતા. તેઓ બંડ ઉઠાવી બેઠા હતા ખરા પણ ભૂત કે અવિધ્ય તરફ તેઓની નજર નહોતી. કેવળ વેર વાળવા ખાતર જ કેટલાક સિપાહીઓ ગોરા બોકોનું લોહી રેડવા તૈયાર થયા હતા. પરંતુ આવા વખતમાં પણ કેટલાક સિપાહીઓએ યુરોપિઅનોને બહુ મદદ કરી હતી. રાહજહાન-પુરના લગભગ ૧૦૦ વધાદાર સિપાહીઓ પોતાના ઓફિસરો પાસે ઉભા રહ્યા હતા. આથી બાકીના યુરોપિઅનોને રાહત મળી. હવે યુરોપિઅનો કોઇ સુરક્ષિત સ્થળે જઇ રહેવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. અયોધ્યાની સરહદ પર આવેલાં પોહાચિન નામના સ્થળે જવાનો દરાવ થયો. તેઓને ખાતરી હતી કે પોહાચિનનો રાજા આ વખતે આપણને બચાવવાનો બંદોબસ્ત કરશે. તરત જ પેલા વધાદાર સિપાહીઓની મદદથી કેટલાક ઘોડા અને એકાદ બે ગાડીઓ ઉપાસના મંદિર આગળ આવી ખડી થઈ ગઇ. યુરોપિઅનો એ વાહનોની મદદથી પોહાચિન

તરફ રવાના થયાં. પરંતુ ત્યાના લોકોએ તેઓનું શ્લેષ કરવાની અશક્તિ જણાવી. આથી તેઓ અયોધ્યાની સરહદ પર આવેલા મોદમદી નામના સ્થળે જવા રવાના થયા. તેઓનું શું થયું તે આગળ જતાં જણાશે.

પરેલીથી ૩૦ માઇલ દૂર બદાયુન આવેલું છે. એડવર્ડસ સાહેબ એ સ્થળના મેજિસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટરની પદવી ભોગવતા હતા. તેમણે લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડર અને લોર્ડ હાર્ડિંગના વખતમાં પરદેશ ખાતામાં નોકરી કરી હતી. દિવાની અદાલતની વ્યવસ્થાથી દેશીઓની સ્થિતિ કેવી કફોડી થઈ ગઈ છે, એ તેમનાથી અજ્ઞાત નહોતું. આ વિષે તેમને અભિપ્રાય અત્રે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ. દુકામાં એ સ્પષ્ટ સંમથ ગયા હતા કે દેશના લોકો નકે મળતાં સરકાર સામે બળવો ઉઠાવશે. મિરતના સમાચાર ગળતાં જ તેમણે પોતાના કુટુંબને નૈનીતાલ મોકલી દીધું હતું. એડવર્ડસ આ મહાન જવાબદારીમાંથી છુટી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠા હતા. સ્વદેશનો કોઈ પણ માણસ આ વખતે તેમની પાસે નહોતો. તેઓ એકલા આ અસંતુષ્ટ લોકોમાં રહેતા હતા.

૨૫ મીએ મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબને સમાચાર મળ્યા કે એ દિવસે અમુક વખતે મુસલમાનો સરકાર સામે બંદ ઉઠાવવાના છે. આ વખતે મુસલમાનો કદને ઉત્સવ ઉજવતા હતા. મેજિસ્ટ્રેટ આ ખાતમી મળતાં મુસલમાન આગેવાનોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. નિશ્ચિત સમય વીતી ગયો ત્યાં સુધી તેણે આગેવાનો સાથે મસલત કરી. બોલાવેલા મુસલમાનોમાંના કેટલાક અતિશય ઉરકેરાઈ ગયા હતા. ધણીખરાએ ઉદ્ઘાટ દર્શાવી હતી. મંત્રણાસભા ગરમાગરમ મર્યાદી ગરમ થઈ ગઈ હતી.

એ દિવસે તો નિશ્ચિત સમય વીતી ગયો. કંઈ નવા જીવન ન બની. મુસલમાનોની આવી ઉપદ્રવિતિ વચ્ચે એકજ ગોરો પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા ખાતર દડતા અને નિર્ભયતા બતાવેલાં હાગ્યો. તે જાણતો હતો કે લોકો અમારી રાજનીતિનાં દોષથી અતિશય અસંતોષી બની ગયાં છે. આ વખતે તેઓનો અસંતોષ દૂર કરવો એ સહેલી વાત નથી. જ્યારે ધુંધવતી આગ સગગી હતી એ ત્યારે પછી તે સર્વત્ર ફેલાશે. આ વખતે તેને બીજો કોઈ સ્થળેથી મંદદ મળે તેવું પણ ન હોતું. મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબના મનમાં આ પ્રમાણે અનેક ચિંતા ઉછળવા લાગી હતી તેઓ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં કેવળ પોતાની રિંમત પર આધાર રાખી બેઠા રહ્યાં. જે દિવસો વીત્યા ત્યાં સુધી આ સાહસિક વીર એકલો ચિપ્તિના સામરમાં ટકી રહ્યો. તેની લાગણીને લીધે હો કે પછી એક નિઃસહાય ન્યાયી અંગ્રેજને ન માંરવો એવા ધરાદાયી હો. પણ એ દરમિયાન મુસલમાનોએ કંઈ તોફાન ન કર્યું. બરેલીની ૬૮ મી પટ્ટણના કેટલાક સિપાહીઓ ત્યાં હતા. પણ મેનિસ્ટ્રેટને તેઓના પર વિશ્વાસ ન હોતો. પોલિસ પર પણ પુરતો વિશ્વાસ રાખવાનું કંઈ કારણ ન હોતું. મેનિસ્ટ્રેટ ધાર્યું હતું કે બરેલીથી કંઈ સંકેત આવી પહોંચશે કે તરત અહીં બંડ ફાટી નીકળશે.

ત્રીજો દિવસે એડવર્ડસ સાહેબ બોજન કરતા હતા. તે વખતે એક પુરોપિઅન કેટલાક ઘોડેસ્વારો સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એડવર્ડસ સાહેબ આ માણસને જોઈ આનંદ પામ્યા. તે છતાંનો મેનિસ્ટ્રેટ શિલિપ્સ સાહેબ હતો. આમાં વિભાગમાં આવેલાં છંટામાં બંડ ઉઠ્યું હતું ત્યાંથી શિલિપ્સ સાહેબ કેટલાક ઘોડેસ્વારોની મદદથી પોતાના સંબંધી એડવર્ડસ સાહેબ પાસે મદદ માગવા આવ્યા હતા. રસ્તામાં

તરફ રવાના થયા. પરંતુ ન્યાના લોકોએ તેઓનું રક્ષણ કરવાની અશક્તિ જણાવી. આથી તેઓ અયોધ્યાની સરદાર પર આવેલા મોહમદી નામના રથને જવા રવાના થયા. તેઓનું શું થયું તે આગળ જતાં જણાશે.

બરેલીથી ૩૦ માઈલ દૂર બદાયુન આવેલું છે. એડવર્ડસ સાહેબ એ રથજના મેજિસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટરની પદવી ભોગવતા હતા. તેમણે લોર્ડ એલેન્બરો અને લોર્ડ હાર્ડિંગના વખતમાં પરદેશ ખાતામાં નોકરી કરી હતી. દિવાની અદાલતની વ્યવસ્થાથી દેશીઓની સ્થિતિ કેવી કંફોલી થઈ ગઈ છે, એ તેમનાથી અજ્ઞપ્યું નહોતું. આ વિષે તેમનો અભિપ્રાય અને અગાઉ જણાવી ગયા છીએ. હુંકમાં એ સ્પષ્ટ સમજી ગયા હતા કે દેશના લોકો નહ મળતાં સરદાર સામે બળવો ઉઠાવશે. મિરતના સમાચાર મળતાં જ તેમણે પોતાના કુટુંબને નૈનીતાલ મોકલી દીધું હતું. એડવર્ડસ આ મહાન જવાબદારીમાંથી છુટી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠા હતા. સ્વદેશનો કોઈ પણ માણસ આ વખતે તેમની પાસે નહોતો. તેઓ એકલા આ અસંતુષ્ટ લોકોમાં રહેતા હતા.

૨૫ મીએ મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબને સમાચાર મળ્યા કે એ દિવસે અમુક વખતે મુસલમાનો સરકાર સામે ખંડ ઉઠાવવાના છે. આ વખતે મુસલમાનો કદનો ઉત્સવ ઉજવતા હતા. મેજિસ્ટ્રેટ આ જાતની મળતાં મુસલમાન આગેવાનોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. નિશ્ચિત સમય વીતી ગયો ત્યાં સુધી તેણે આગેવાનો સાથે મસલત કરી. બોલાવેલા મુસલમાનોમાંના કેટલાક અતિશય ઉરકેરાઈ ગયા હતા. ધણીબરાએ ઉદ્ધતાઈ દર્શાવી હતી. મંત્રણાસભા ગરમાગરમ ચર્ચાથી ગરમ થઈ ગઈ હતી.

એ દિવસે તો નિશ્ચિત સમય વીતી ગયેલ. કંઈ નવા જીવન ન બની. મુસલમાનોની આવી ઉપદ્રવિતિ વચ્ચે એક જ ગોરા પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા ખાતર 'દરના અને નિર્ભયતા બતાવવા લાગ્યો. તે મણુતો હતો કે ભોઠો અમારી રાજનીતિના દોષથી અતિશય અસંતોષી બની ગયા છે. આ વખતે 'તેઓનો' અસંતોષ દૂર કરવો એ સહેલી વાત નથી. જ્યારે ધુંધવતી આગ સગગી હતી એ ત્યારે પછી તે સર્વત્ર ફેલાશે. આ વખતે તેને બીજો કોઈ ચયેથી મદદ મળે તેવું પણ ન હોતું. મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબના મનમાં આ પ્રમાણે અનેક ચિંતા ઉછળવા લાગી હતી તેઓ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં કેવળ પોતાની દિમત પર આધાર રાખી બેઠા રહ્યા. જે દિવસે વીત્યા ત્યાં સુધી આ સાહસિક વીર એકલો વિપત્તિના સાગરમાં ટપી રહ્યો. તેની લાગણીને લીધે હો કે પછી એક નિઃસહાય ન્યાયી અગ્રેજને ન મારવો એવા ધરાદાયી હો. પણ એ દરમિયાન મુસલમાનોએ કંઈ તોફાન ન કર્યું. બરેલીની ૬૮ મી પટ્ટણના કેટલાક સિપાહીઓ ત્યાં હતા. પણ મેનિસ્ટ્રેટને તેઓના પર વિશ્વાસ ન હોતો. પોલિસ પર પણ પુરતો વિશ્વાસ રાખવાનું કંઈ કારણ ન હોતું. મેનિસ્ટ્રેટ ધાર્યું હતું કે બરેલીથી કંઈ સંકેત આવી પહોંચશે કે તરત અહીં બંડ ફાટી નીકળશે.

ત્રીજે દિવસે એડવર્ડસ સાહેબ કોબન કરતા હતા. તે વખતે એક યુરોપિયન કેટલાક ઘોડેસ્વારો સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એડવર્ડસ સાહેબ આ માણસને જોઈ આનંદ પામ્યા. તે ઇટાનો મેનિસ્ટ્રેટ શિલિપ્સ સાહેબ હતો. આગ્રા વિભાગમાં અવેલાં ઇટામાં બંડ ઉઠ્યું હતું ત્યાંથી શિલિપ્સ સાહેબ કેટલાક ઘોડેસ્વારોની મદદથી પોતાના સંબંધી એડવર્ડસ સાહેબ પાસે મદદ માગવા આવ્યા હતા. રસ્તામાં

તરફ રવાના થયા. પરંતુ ત્યાંના લોકોએ તેઓનું રક્ષણ કરવાની અશક્તિ જણાવી. આથી તેઓ અયોધ્યાની સરહદ પર આવેલા મોહમદી નામના સ્થળે જવા રવાના થયા. તેઓનું શું થયું તે આગળ જતાં જણાશે.

ખરેલીથી ૩૦ માઇલ દૂર બદાયુન આવેલું છે. એડવર્ડસ સાહેબ એ સ્થળના મેજિસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટરની પદવી ભોગવતા હતા. તેમણે લોર્ડ એલેન્ગરો, અને લોર્ડ હાર્ડિંગના વખતમાં પરદેસ ખાતામાં નોકરી કરી હતી. દિવાની અદાલતની વ્યવસ્થાથી દેશીઓની સ્થિતિ ક્ષતી કહેાઈ થઈ ગઈ છે, એ તેમનાથી અજાણ્યું નહોતું. આ વિષે તેમને અભિપ્રાય અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ. હુકામાં એ સ્પષ્ટ સમજા ગયા હતા કે દેશના લોકો તક મળતાં સરકાર સામે બળવો ઉઠાવશે. મિસ્તના સમાચાર મળતાં જ તેમણે પોતાના કુટુંબને નૈનીતાલ મોકલી દીધું હતું. એડવર્ડસ આ મહાન જવાબદારીમાંથી છુટી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લઈ એકા દતા. સ્વદેશનો મોઢ પશુ માણસ આ વખતે તેમની પાસે નહોતો. તેઓ એકલાં આ અસંતુષ્ટ લોકોમાં રહેતા હતા.

૨૫ મીએ મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબને સમાચાર મળ્યા કે એ દિવસે અમુક વખતે મુસલમાનો સરકાર સામે બંડ ઉઠાવવાના છે. આ વખતે મુસલમાનો કદનો હિસાબ ઉજવતા હતા. મેજિસ્ટ્રેટ આ જાતની મળતાં મુસલમાન આગેવાનોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. નિશ્ચિત સમય વીતી ગયો ત્યાં સુધી તેણે આગેવાનો સાથે મસલન કરી, બોલાવેલા મુસલમાનોમાંના કેટલાક અતિશય ઉરકેરાઈ ગયા હતા. ધણીખરાએ ઉદ્ઘાટ દર્શાવી હતી. મંત્રણાસમા ગરમાગરમ ચર્ચાથી ગરમ થઈ ગઈ હતી.

એ દિવસે તો નિશ્ચિત સમય વીતી ગયો. કંઈ નવા જીવની ન બની. મુસલમાનોની આવી ઉપપ્રકૃતિ વચ્ચે એકળ ગોરો પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા ખાતરે દડતા અને નિર્ભયતા બતાવવા લાગ્યો. તે જાણતો હતો કે લોકો અમારી રાજનીતિનાં દોષથી અતિશય અસંતોષી બની ગયા છે. આ વખતે તેઓનો અસંતોષ દૂર કરવો એ સહેલી વાત નથી. જ્યારે ધુંધવતી આગ સગળી ઉઠી છે ત્યારે પછી તે સર્વત્ર ફેલાશે. આ વખતે તેને બીજે કોઈ રચયેથી મદદ મળે તેવું પણ ન હોતું. મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબનાં મનમાં આ પ્રમાણે અનેક ચિંતા ઉજળવા લાગી હતી તેઓ પોતાનાં કાર્યક્ષેત્રમાં કેવળ પોતાની દિશત પર આધાર રાખી બેઠા રહ્યાં. બે દિવસો વીત્યા ત્યાં સુધી આ સાહસિક વીર એકલો વિપત્તિનાં સાગરમાં ટકી રહ્યો. તેની લાગણીને લીધે હો કે પછી એક નિઃસહાય ન્યાયા અંગ્રેજને ન મારવો એના ઇરાદાથી હો. પણ એ દરમિયાન મુસલમાનોએ કંઈ તોફાન ન કર્યું. બરેલીની ફત મી પસ્ટ-શુના કેટલાક સિપાહીઓ ત્યાં હતા. પણ મેનિસ્ટ્રેટને તેઓના પર વિશ્વાસ ન હોતો. પોલિસ પર પણ પુરતો વિશ્વાસ રાખવાનું કંઈ કારણ ન હોતું. મેનિસ્ટ્રેટ ધાર્યું હતું કે બરેલીથી કંઈ સંકેત આવી પહોંચશે કે તરત અહીં બંડ ફાટી નીકળશે.

ત્રીજે દિવસે એડવર્ડસ સાહેબ બોબન કરતા હતા. તે વખતે એક યુરોપિઅન કેટલાક ઘોડેસ્વારો સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એડવર્ડસ સાહેબ આ માણસને જોઈ આનંદ પામ્યા. તે છતાંનો મેનિસ્ટ્રેટ શિલિપ્સ સાહેબ હતો. આમાં વિભાગમાં અવેલાં ઘેરામાં બંડ ઉઠ્યું હતું ત્યાંથી શિલિપ્સ સાહેબ કેટલાક ઘોડેસ્વારોની મદદથી પોતાના સંબંધી એડવર્ડસ સાહેબ પાસે મદદ માગવા આવ્યા હતા. રસ્તામાં

તેમને પુષ્કળ મુંડેલી પડી હતી. જંડખોરાએ બહુ સંતામશી કરી હતી. પણ સાચેના ઘોડેસ્વારો વફાદાર નીવડવાથી મહા મુશીબતે તેઓ અહીં આવી પહોંચ્યા હતા.^૧ એડવર્ડસ આવા ભયંકર સમયમાં પોતાના સ્વદેશજન તથા નજીકના સમાના સમાગમથી સંતોષ પામ્યા હતા. પણ તેને સુરક્ષિત રાખવાનાં કંઈ પગલાં લઈ શક્યા નહિ. જંડખોરાના પંજનમાંથી નાસી છુટેલા યુરોપિઅનો બીજા કોઈ તરફથી મદદની આશા રાખતા હતા. પણ આવખતે તો કોઈ સ્થળેથી મદદ મળવાની આશા ન હોતી. એડવર્ડસે પોતાના સંબંધીને ક્યું કે બરેલીથી ગદદ મળવાની આશા યોડીજ છે, પણ જ્યારે તેમના જાણવામાં આવ્યું કે જંડખોર લોકો મિલસા નામના એક મુખ્ય વેપારી મથક પર હલ્લો કરવાની તૈયારી કરે છે, ત્યારે તેમણે ખાસ આયત્નપૂર્વક બરેલીના કમિશનર પાસે મદદ માગી. ૩૧ મી મે એ રાતના ૯ વાગે કમિશનર તરફથી જવાબ આવ્યો કે સિપાહીઓની એક ટુકડી એક યુરોપિઅન અમલદારની સરદારી નીચે તમારી મદદ માટે રવાના થઈ ચુકી છે. આ ઉત્તર મળતાં બદાયુન અને ઇટાના ગેલિસ્ત્રોટોનાં મોં પ્રકુપ્ત

૧. રસ્તામાં ફિલિપ્સ સાહેબ મુશીબતમાં આવી પડ્યા હતા. ખાસગંજ નામના સ્થળે કેટલાક બદમાસોએ બંદુકો, લાકડીઓ વગેરે હથિયારો વડે તેમના પર હલ્લો કર્યો. તેની સાચેના ઘોડેસ્વારોના જમાદારે આ વખતે ખાસ બડાહરી બનાવી. હલ્લો કરનારાઓમાંના કેટલાક માર્યા ગયાં. એમ કહેવાય છે કે ખુદ ફિલિપ્સ સાહેબે ત્રણ માણસોને મારી નાખ્યા હતા. આ પ્રમાણે એક બારે મુશીબતમાંથી બંધી સાહેબ બદાયુન આવી પહોંચ્યા હતા. *William Edwards, Personal adventures p. ૭.*

થઈ ગયાં. એડવર્ડસ સાહેબે મદદગાર લશ્કરના અધિનાયકને જલદી લાવવા માટે એક સ્વાર મોકલ્યો હતો. રાતના ત્રણ વાગે ફિલિપ્સ સાહેબે પાછા ધટા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. મદદગાર લશ્કર આવી પહોંચવાનું હોવાથી બંને જણાએ નિરાંતે ઉંઘ લીધી. પરંતુ મધરાત ચીત્યા. બાદ તેમની ઉંઘમાં ખલેલ પડી. રાતના ૨૫ વાગ્યે બદાયુનના મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ ઉઠી ફિલિપ્સ સાહેબને જણાવવા જતા હતા એ દરમિયાન એક ચપ-રાશીએ આવી ઠણું કે 'આપે જે સ્વાર મોકલ્યો હતો તે પાછો ફર્યો છે.' સ્વારને બોલાવી સમાચાર પૂછતાં જણાયું કે બરેલીના સિપાહીઓએ બંડ ઉઠાવ્યું છે. યુરોપિઅનોનાં ખૂન કરવામાં આવ્યાં છે. કેદીઓ મુક્ત થયા છે. બરેલીથી બદાયુન તરફની દિશામાં લગભગ ૮ માઈલ સુધીનો રસ્તો કેદીઓથી ઘવાઈ ગયો છે. બરેલીના બંડખોર સિપાહીઓની એક ઢુઢડી ધનાગાર લૂટવા માટે, કેદીઓને છોડવા માટે, અને યુરોપિઅનોને મારી નાખવા ખાતર બદાયુન તરફ રવાના થઈ ચુકી છે.

આ સમાચાર સાંભળી એડવર્ડસ સાહેબ બહુ ચિંતાતુર બની ગયા. તેમણે ફિલિપ્સ સાહેબને જમાડી આ સમાચાર કહ્યા. ફિલિપ્સ સાહેબ વધારે વખત ન સુમાવતાં બદમાસ લોકો પોતાને રસ્તો બંધ ન કરે તે પહેલાં પોતાના મથકે જવા માટે થોડે સ્વાર થઈ ગંગા નદીના કિનારા તરફ દોડ્યા. એડવર્ડસ સાહેબ કર્તવ્ય બજાવવા માટે બદાયુનમાં જ રહ્યા. ફિલિપ્સ સાહેબ ગયા એટલે જે અંગ્રેજ ગળી-વાળા અને એક યુરોપિઅન અમલદાર એડવર્ડસ સાહેબ પાસે આવી પહોંચ્યાં. આ વખતે પણ એડવર્ડસ સાહેબે નાસી છૂટવાની ઇચ્છા ન બતાવી. કારણ કે હજી સુધી તેમના નિઃશમાં શાંતિ વિરાજતી

હતી. બદામનનાં સિપાહીઓના દેશી અધિનાયકે તેમને જાણવું હતું કે મારા સિપાહીઓ છેવટ સુધી ધનાગારનું રક્ષણ કરશે, તેઓ કદી પણ બરેલીના સિપાહીઓની વાતોથી ફેસવાશે નહિ, અથવા તેમના માર્ગનું અનુકરણ કરી શાંતિ તોડશે નહિ. પરંતુ તેની આ વાત છેવટે ખોટી હતી. જે દિવસે આ દિલાસો આપવામાં આવ્યો તે જ દિવસે સંધ્યાકાળ વખતે ઘટનાચક્ર ફર્યું. બરેલીના સિપાહીઓએ પોતાનો બદામનમાંના સાથીઓને શિરગીઓ વિરૂદ્ધ બંડ ઉડાવવાની માર્ગશ્રી કરી મોકલી. આથી તરત જ ભયંકર કાર્યો થવા લાગ્યાં. બદમાંસ લોકો લૂટફાટ કરવા લાગ્યા. લગભગ ૩૦ છૂટેલા કેદીઓ મેજિસ્ટ્રેટના બંગલાની ચો તરફ ભયંકર બરાડા પાડતા ફરવા લાગ્યા. બરેલીના બંડખોરોમાંના કેાઇ કેાઇ અહીંના સિપાહીઓને સમજાવવા આવી પહોંચ્યા. આંતરિચિતિમાં મેજિસ્ટ્રેટે નાસી જવાનું શ્રેયસ્કર માન્યું. તેઓ ત્રણ મુરોપિઓ સાથે ઘોડેસ્વાર થઇ બંગલા બહાર નીકળ્યા. પ્રથમ તો તેમનો મોરારાબાદ તરફ જવાનો વિચાર હતો. એ માટે તેઓ એ તરફ જવા લાગ્યા. એ વખતે એક મુસલમાન ગૃહસ્થે આવી જાણવું કે એ રસ્તો બંડખોર લોકોથી છવાઇ ગયો છે. માટે આ વખતે આપ લોકો બીજા કયાંય ન જતાં. મારે ઘેર આવી રહો. એ ગૃહસ્થ સાથે કેટલાક અનુચરો પણ હતા. આ મુસલમાન સરદારનું ઘર બદામનથી લગભગ ત્રણ માઇલ દૂર આવેલ શેરપુરા નામના ગામમાં હતું. મેજિસ્ટ્રેટે આ સલાહ સ્વીકારી લીધી. તેમણે પોતે લખ્યું છે કે ‘અમે જ્યારે શેરપુરા તરફ રવાના થયા, ત્યારે બદમાંસ લોકો લૂટફાટ કરતા હતા, અમારા નોકરો પણ એ લૂટફાટમાં મદદગાર બન્યા હતા.’ એવડં સુચોતરફ આવી લૂટફાટ થતી જોઇ-બહુ જ દિલગીર થયા. તેમાં પણ

પોતાના નોકરોની, આવી વર્તણૂક જોઈ તેમને ખુબ ક્રોધ થયો. પરંતુ આયારે ક્રોધ કરવાનો વખત નહોતો, અપગ્રાધીઓને સજા કરવાની સગવડ નહોતી. મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબને પોતાના જનની આવી પડી હતી, આથી તેઓ ક્રોધ બાબતુ તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં છતાં બચાવવા માટે શેખપુરા તરફ જવા લાગ્યા; બધા નિર્દિષ્ટ સ્થળે જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં જઈ ઘોડા પ્રતી ઉતરવા જતા હતા, ત્યાં પેલા મુસલમાનના બાઇએ આવી તેઓને વિનયપૂર્વક જાણાવ્યું કે આઠલા માણસો અહીં રહેશે તો સિપાહીઓને ખર્ચ પડી જશે. આથી ગંગાને ડાબે કિનારે અહીંથી લગભગ ૧૮ માઇલ દૂર આવેલાં એક ગામડાંમાં જઈ રહેવું એ જ ઠીક છે. એ ગામ પણ આ સરકારના કબજામાં હતું. એડવર્ડસ સાહેબ પ્રથમ તો આ વાત સાંભળી ગુસ્સે થયા અને આવી રીતે પોતાને હેરાન કરવા માટે પેલા શેખને ખૂબ બોલવા લાગ્યા. પરંતુ શેખ તો પોતાના વચનને વજગી રહ્યો. તેણે કહ્યું કે કેવળ આપ એકલા અહીં રહો તેમાં કંઈ વાંધો નથી પણ આપના સોમતીઓ અહીં રહી શકશે નહિ. જો બધાને સાથે રહેવું હોય તો મેં કહ્યું છે ત્યાં રહેવાનો બહોજસ્ત કરી આપું, મેનિસ્ટ્રેટ પોતાના સાથીઓને છોડવા માગતો નહોતો માટે શેખની ઇચ્છાને વશ થઈ તેને પેલા ૧૮ માઇલ દૂર આવેલા ગામ તરફ કુચ કરવી પડી આવખતે તેને હિંદુસ્થાની માણસનો પોશાક પહેરવો પડ્યો. પોતાની સત્તા, શક્તિ, પદગૌરવ અને સંપત્તિ-બધું તથા કેવળ છતાં બચાવવાને માટે પોતાનો જાતીય પોશાક પણ તજવો પડ્યો. ત્યારપછી શું બન્યું તે આગળ ઉપર જણાવવામાં આવશે.

મેનિસ્ટ્રેટના ગયા પછી બંદાયુતમાં શું બન્યું તે હંકામાં જોઈ

જાહેર. અગાઉ કહ્યું છે તેમ બાંડખેરાએ કેદીઓને છોડી મૂક્યા હતા. ઘુટેલા કેદીઓ લૂંટફાટ કરવા મોકલ્યા હતા, યુરોપિઅનને મારી નાખવાની આશાથી ચોતરફ ધૂમતા હતા. સરકારી તેજુરી પર સૌ પહેલાં તેમની નજર પડી હતી. પરંતુ મેજિસ્ટ્રેટ અમાકયી ચેતી જાન જમીનદારો પાસેથી મહેસુલ ઉઘરાવ્યું નહોતું. આથી લૂટારાઓ તેજુરીમાં પુરતો પૈસો ન નીકળવાથી હતાશ થઈ ગયા. છતાં તેઓએ લૂંટફાટ કરવાનું ન છોડ્યું. આખો નિરક્ષર અરાજક અવસ્થામાં આવી પડ્યો. હલકા વર્ગના લોકો પોતાની સત્તા જમાવવા તૈયાર થયા. સિપાહીઓ દિલ્લી તરફ ગયા છતાં અશાંતિ દૂર થઈ જ નહિ. ખાન બહાદુરેના અમલ જાહેર કરવામાં આવ્યો. રાજ્યકારભાર ચલાવવા માટે નવા અમલદારો નીમાયા. નવા મુખાના નામે મહેસુલ ઉઘરાવવું ચર્ચ કર્યું. સમગ્ર વિભાગ કોઈ અચિંત્ય શક્તિને લીધે અંગ્રેજોના અધિકારમાંથી જતો રેલી બુલ્ડ જ રૂપ ધારણ કરી રહ્યો.

આ વખતે ખાનગંઢાદુર પોતાની હકુમત દબ કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો. રોહિલખંડમાં મુસલમાનો કરતાં હિંદુઓની વસ્તી વધારે હતી. ખાનગંઢાદુરે પ્રથમ આ હિંદુ લોકોને મેળવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે ઠંઢેરા પ્રમથ કર્યો કે 'જો હિંદુઓ ફિરંગીઓને મારી નાખવામાં અગર દેશમાંથી હાંફી કાઢવામાં અમને મદદ કરશે. તો અમે તેના બદલા તરીકે ગૌહત્યા કરાવો. રિવાજ બંધ કર્યું. જો કોઈ હિંદુ આ બાબતમાં ઉદારસીનતા બતાવશે તો એ રિવાજ ફરી ચાલુ થશે; અને જો કોઈપણ હિંદુ આ પ્રમાણ વિરુદ્ધ વર્તશે તો તેને છ માસની કેદ તથા જામીનગીરી આપવાની શિક્ષા થશે.' રોહિલખંડના હિંદુઓ સંજ્ઞામાં વંધારે હતા છતાં મુસલમાનો જેવા

લંડાઈખોર નહોતા. તેઓમાંનાં ઘણા ધાર્મિક પેતી, દારીગીરી કે વેપાર કરતા હતા. તેઓના આચાર વિચારમાં ખેડુતોનો નિર્દોષ સ્વભાવ જણાઈ આવતો હતો. પરંતુ મુસલમાનોમાં આથી ઉલટાજ ગુણો હતા. તેઓ ઉદ્ધત અને ભયંકર સ્વભાવના હતા, હચિયારો વાપરવામાં પાવરધા હતાં. આથી મુસલમાનોએ કંઈ બાધા ન ગણી દારતાં સર્વત્ર પોતાનો ઢંઢેરો ફેલાવ્યો.

હવે બહાદુરખાને કેવળ પોતાના બળ પર આધાર ન રાખતાં દૂર રાજનીતિનો આશ્રય લઈ પોતાની હુકુમત દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. આ સંબંધમાં કે સાહેબે પોતાના ઇતિહાસમાં જણાવ્યું છે કે “ ખ્રિસ્તીઓ હિંદુઓ સાથે એવા જ કરાર કરી તેઓને પોતાના પક્ષમાં ખેંચવાનો પ્રયત્ન ન કરે, તે ખાતર બહાદુરખાને વળી ખ્રિસ્તી જાહેરનામું ફાડ્યું કે ‘ જો અંગ્રેજો અમારી માફક મોવઢ ન કરવાનો શિવાજ દાખલ કરવાની ચરતે હિંદુઓની સદાનુભૂતિ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરે તો શુદ્ધિમાન હિંદુઓએ જાણવું જોઈએ કે, એથી તેઓ પોતાની જાતને હેતરશે. અંગ્રેજો દની પણ પોતાનું વચન પાળશે નહિ. તેઓ હુમ્યા અને કપટી છે. એ કપટી લોકો આપણા સ્વદેશબંધુઓ દ્વારા સર્વદા પોતાનું કામ સાધી લેતા આવ્યા છે. આપણા લોકોએ આ તટ ગુમાવવી ન જોઈએ. આ વખતે આપણે આપણું ઇચ્છિત કાર્ય પાર પાડવું જ જોઈએ. ’ કે સાહેબે પોતાના ઇતિહાસમાં આ બાબતપર વિચાર દર્શાવતાં જણાવ્યું છે કે “ આપણી પદ્ધતિ મુજબ આ બધાં જાહેરનામાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં હતાં. સાધારણ રીતે અંગ્રેજોને એવા વિશ્વાસ બેસી ગયો છે કે હિંદીઓ બૂઝા છે. હિંદીઓએ આ ખોટા આરોપના બદલામાં આપણને એવાજ

આરોપથી દુષિત કરાયા છે, તેમાં આપણે ફરિયાદ કરવા જેવું કંઈ નથી. આપણે હિંદુઓને વારંવાર બનાવી આપીએ છીએ કે મુસલમાની અમલ દરમિયાન તમારા પર પુષ્કળ જુલમ ગુન્‍ગો હતો, કેવળ અમારા રાજ્યના સ્થાયીપણા ઉપર જ તમારી આરા અને સુખનો આધાર છે. આવી જ યુક્તિ પર આધાર રાખી મુસલમાનો હિંદુઓને કહે કે અમારા રાજ્યથી જ તમારું બધું છે, તો તે સ્વાભાવિક અને કાયમી ગણાવું જોઈએ. આપણા પર મંથા આરોપો મૂકવામાં આવ્યા છે. એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે અંગ્રેજો બીજી જાતિઓના રીતરિવાજોનો નાશ કરે છે. આના દક્ષિણમાં હિંદુઓને યાદ કરાવવામાં આવ્યું છે કે અંગ્રેજોએ હિંદુઓની વિધવાઓના વિવાહને અનુમોદન આપ્યું છે, જોરજુલમથી સતિ થવાનો આજ બંધ પાડ્યો છે; દલદી ટ્રેડીના હિંદુઓને ઉન્નતિ થવાની સાલએ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવ્યા છે; આ ઉપરાંત તેઓએ એવો પણ નિયમ કર્યો છે કે કોઈ રાજા મરણ પામે તો તેની વિધવા રાણી દત્તક લઈ શકે નહિ. તેની બધી દોલત અંગ્રેજ સરકાર લે, આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે અંગ્રેજોની દાનત રાજ્ય હજમ કરવાની જ છે. એ ખાતર જ તેઓએ એ કાયદો કર્યો છે. એ કાયદો મુજબ તેઓએ નાગપુર અને લખનૌ કબજે કર્યા છે. હે રાજાઓ ! આપણા ધર્મનો નાશ કરવાનો આ કાયદામાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. આ પરથી આપે જણવું જોઈએ કે જો આ અંગ્રેજોને હિંદમાં રહેવા દેવામાં આવશે તો તેઓ આપણું સત્તાનારા વાળશે, આપણો ધર્મ બ્રહ્મ કરી નાંખશે. મુસલમાનો આના જાહેરનામાં પ્રગટ કરી

સંજ્ઞાતિનાં લોકોને ઉત્કેરતા હતાં અને હિંદુઓને પોતાનાં પક્ષમાં ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરતા એટલું જ નહિ પણ તેઓ આ ઉદ્દેશ પાર પાડવાં માટે બંધાને એવું સમજાવના હતાં કે જેઓ આ કાર્યમાં હંથાં પૂર્વક એક પૈસા આપશે, તેઓ આમતને દિવસે ઇશ્વર પાસેથી ૭૦૦ પૈસા મેળવશે અને જેઓ એક રૂપીઆ આપશે તેને ૭૦૦ રૂપીઆ મળશે.^૧ કે સાહેબ આ બહેરનામા વિષે જણાવે છે કે નવાં સુખાને પૈસાની જરૂર પડી હતી, તેજુરી ખાલી હતી, માટે ઇશ્વરને હાથે ઇનામ મેળવવાની આશા આપી લોકો પાસેથી પૈસા મેળવવાની ઇચ્છા રાખી હતી. પરંતુ આમાં દંઢ સરલતા મળી હોય એવું જણાતું નથી. કારણકે પ્રજા આ બહેરનામાથી ઉત્સાહમાં આવી ગઈ નહોતી. તેજુરીમાં પૈસાની રેલ ચાલી નહોતી. આ પ્રમાણે રૌહિલખંડમાં નવીન શાસન પદ્ધતિ મુજબ કારભાર ચાલવા લાગ્યો. અંગ્રેજોમાંના જેઓ હંજુ હવતા હતા, તેઓ અહીં તહીં છુપે વેશે છુપાઈ રહી દેથી લોકોની અપાર દયાથી આત્મરક્ષણ કરવા લાગ્યા.

એ દરમિયાન રૌહિલખંડમાં ભયંકર જનાવ જાન્યો. રૌહિલખંડ આમાં વિભાગમાં આવેલું છે. ગંગા નદીએ આ પ્રદેશને રૌહિલખંડથી જુદો પાડ્યો છે. પરંતુ ભૌગોલિક સીમા મુજબ તે રૌહિલખંડમાં જ ગણાતો હતો. જોકે રાજકીય વિભાગ તરીકે તે રૌહિલખંડના તાબામાં નહોતો છતાં સામાજિક રીતરિવાજોમાં એ રૌહિલખંડનો વિભાગ હોય એવું જણાતું હતું. રૌહિલખંડની માફક રૌહિલખંડમાં મુસલમાનો જોર

૧. *Ibid*, p. 291. એવું કહેવાય છે કે આ બહેરનામું ખાનખવાહુરના દફતરમાંથી મળ્યું હતું. મોરોદાખાનાં જજ વિલ્સન સાહેબે તેનો તરજુમો કર્યો હતો.

પર હતા, ત્યારે અંગ્રેજ સત્તા સ્થપાઈ ત્યારે આ સ્થાન તદ્દન અન્ય-
 વસ્થિત હતું. ચોરી લૂંટફાટ ને ખૂન તો ત્યાંના સાધારણ જનાર
 ગણ્યાતા હતા. અંગ્રેજોની સત્તા જમી. એટલે એ બધું શાંત પડ્યું.
 પરંતુ લોકોનો સ્વભાવ ન બદલાયો. ઉદન મુસલમાનો અન્યવરથાને
 આહતા હોવાથી અંગ્રેજોને ન ચાહે એ સ્વાભાવિક છે. સ્વદેશમાંથી
 ગોરા લોકોને હાંકી કાઢવા માટે તેઓ બહુ આમડી દતા. તેઓ
 પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા માટે સમયની રાહ જોઈ બેસા હતા. આ
 વખતે તેઓને તક મળી. મે માસ પૂરો થતાં ન થતાંમાં તો આખો
 વિભાગ અંરાજક બની ગયો. પ્રશ્નખાદમાં જુના નવાઈ વંશના ધણા
 લોકો રહેતા હતા. આવારે તેઓ કંઠાત્ર જીવન ગુમાવતા હતા.
 પરંતુ આવી દશામાં પણ તેઓ પોતાની પૂર્વ જહોજવાતીની સ્મૃતિ
 જાળવી રહ્યા હતા. તેઓ હજુ પુરાતન દશાના કેશમાં એટલા બધા
 મથગુસ બની રહ્યા હતા કે સાધારણ મહેનત કરવી એ પણ તેઓને
 હલકું લાગતું હતું. આવા આજસુ લોકો પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા
 માટે શાંતિ તોડવા તૈયાર થયા. પ્રશ્નખાદમાં ૧૦ મી. પટ્ટણુ રહેતી
 હતી. એ પટ્ટણુ પહેલાં તો શાંતિ જાળવી રાખી પણ અંધારે જીવન
 માસના પહેલા અડવાડિઆમાં બદમાસ લોકો લૂંટફાટ કરવા લાગ્યાં,
 ગામડાંઓ બાળવા લાગ્યા ત્યારે એ પટ્ટણુ સરકાર સામે ખુંડ ઉઠાવ્યું,
 અહીં સિપાઈઓએ ખુંડ ઉઠાવ્યા પહેલાં એક મહિનો થયાં બદમાસ
 લોકો ચોતરફ લૂંટફાટ કરી રહ્યા હતા.

જે સ્થળે સંખ્યાબંધ બદમાસો રહેતા હોય, ત્યાંની શાંતિ
 કાંપા સુનરને તાંતણે બંધાઈ રહી હોય છે. તેવે સ્થળે સંદેહને ગડગડ
 મચતાંજ દુરાચારી લોકો પોતાની કલ્પનાને ધીરે ચોતરફ હો હો કરી

મૂકે છે. જેઓ ખીજનો પૈસો પોતાની વપરાશમાં લેવા માગે છે તેઓ અચાહિના દેખને લીધે, વૈરરૂચિ સંતોષવા ખાતર અગર પોતાનો સ્વાર્થ પાર પ્રડવા ખાતર સમગ્ર પ્રદેશને ઉપદ્રવમય કરી મૂકે છે. નાના પ્રકારની જૂહી વાતો ફેલાવી લોકોને ઉશ્કેરવા એજ તેઓનું પ્રથમ ને પ્રધાન દર્તન્ય થઇ પડે છે. ફરકાબાદ આવા બદમાસ અને દુષ્કૃત્ય કરવામાં હોશિયાર લોકોની કદવનાનું ક્ષેત્ર બની ગયું. ઇ.સ. ૧૮૫૭ ની શરૂઆતમાંજ આ વિભાગમાં અદ્ભુત ગમ્પાં ઉડ્યાં હતાં. અધુરેજવાએલા લોકોને ભયભીત કરવા માટે કદવના જ્યાં સુધી ચાલી શકે ત્યાં સુધી ચલાવીને બદમાસ લોકોએ ફરકાબાદને અશાંતિ પૂર્ણ કરી મૂક્યું હતું. બજવાની શરૂઆતમાં બજારમાં, મામડાંમાં, અને બેચાર માણસો બેગાં ચાલે ત્યાં એજ વાત ચાલતી હતી કે રિરંગીઓએ પ્રગતે વટલાવવા ખાતર આઠામાં હાડકાની ભુકો મેળેવ્યો છે, અને પીવાનું પાણી બરવાના કુવામાં ગાય અને હુકરનું માંસ નાખ્યું છે. આ અપવિત્ર ખોરાક અને પાણીની વાત ફરકાબાદ જિલ્લામાં જેટલી સફળ નીવડી હતી તેટલી સફળ ખીજે કોઇ સ્થળે નીવડી ન હોતી. એ ઉપરાંત ફરકાબાદમાં એક એવી અદ્ભુત વાત ફેલાઇ હતી કે અંગ્રેજ સરકારે રૂપાને ઢોળ ચઢાવેલા ચામડાના રૂપીઆ બહાર પાડ્યા છે. વેસર નામનો એક ઇંગ્લેન્ડના ભાર્ય માસમાં રતેલગદમાં રહેતો હતો. એક વેપારી આ ગમ્પાંના ખુલાસા મેળવવા માટે તેની પાસે જઇ પેહોંચ્યો. ઇંગ્લેન્ડના સાહેબે તેને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું કે આ ગમ્પાં તદ્દન ખોટાં છે. પરંતુ આથી એ વેપારીનો શક દૂર થયો નહિ. તેણે ઇંગ્લેન્ડના સાહેબને દંડનો-પૂર્વક જણાવી દીધું કે “આપ જાણો છો કે સરકારે ચામડાના રૂપીઆ બહાર પાડ્યા છે, અને તેમ કરી દેશમાં જેટલું રૂપ

તે બહુ લઘુ જવાનો વિચાર રાખ્યો છે." વેલર સાહેબ આ વચને સાંભળી હસી પડ્યા, પરંતુ પેલા વેપારીએ કહ્યું કે એવા રૂપીઆ મેં નજરોનજર જોયા છે, અને તેમાંના કેટલાક મારી પાસે છે પણ ખરા. વેપારીની આ વાત સાંભળી ઇંગ્લેન્ડે કહ્યું કે "આપ એવા રૂપીઆ જોટલા મળે તેટલા લાવી આપો એ દરેક રૂપીઆ બદલે હું આપને ચૌદ આના આપીશ," વેપારી રજા લઈ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર બાદ તે પાછો જણાયો નહિ. આમડાના રૂપીઆ પણ ઇંગ્લેન્ડે સાહેબની નજરે ન પડ્યા. ૧ આ ગમ્માંનું મૂળ કારણ જણાવું નથી. કારણ ગમે તે હોય પણ એટલું તો ખરું કે આ કસપનાં કરનાર બહુ હોશિયાર હોવા જોઈએ. આવાં ગમ્માં ફેલાવી તેણે વેપારમાં અન્યવર્યા ફેલાવવાની યુક્તિ કરી હતી. આથી વેપારીઓની પેઠે સાધારણ પ્રજા પણ આવા અપવિત્ર પદાર્થના સ્પર્શ થવાની બીકથી ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી.

આમા વિભાગમાંનાં એક બીજા શહેરમાં પણ બળવો ફાટી નીકળ્યો હતો. આ શહેર શાહજહાનપુરથી ૨૫ માઇલ દૂર ગંગાકિનારે આવેલું હતું. એનાથી ૬ માઇલ દૂર પહાણ નવાબોની રાજધાની ફરકાબાદ આવેલું છે. ફરકાબાદના પહાણોની ઉશ્કેરણીથી ઉશ્કેરાઈ એ નગરના લોકોએ ભયંકર કૃત્યો કર્યાં.

૧૮૫૭માં જિલ્લામાં ફસલાખ કરતાં વધારે માણસો વસતાં હતાં. તેમાંનો એક દશાંશ ભાગ મુસલમાનો હતા. આ મુસલમાનોનું મુખ્યત્વે કરીને બ્રિટિશ સરકારને મુશ્કેલીમાં મૂકવા તૈયાર થયા હતા. આ શહેર તોપોની ગાડી બનાવવાના કારખાનાને લીધે પ્રસિદ્ધ થયું

હતું. ગોલંદાજ દુકડીનો એક અંગ્રેજ સૈનિક આ વખતે આ કાર-
ખાનોનો વ્યવસ્થાપક હતો. ૧૦ મી. પસ્ટણનો સિપાહીઓ અને ગોલં-
દાજ સૈન્યનો એક દુકડી અહીં રહેતી હતી. કર્નલ સ્મિથ પાયદળ
સૈન્યનો ઉપરિ હતો. કર્નલ સ્મિથને ખાત્રી હતી કે મારા સૈનિકો
નિતિબ્રષ્ટ થયા છે, તેથી ખીજા સિપાહીઓની નજરે તિરસ્કાર પાત્ર
ગણાયા છે. કારણ કે તેઓએ અહરદાશની લડાઈમાં ભાગ લઈ પરદે-
શગમન કર્યું છે. તેઓએ પોતાનામાં ચાલતો રિવાજ તોડ્યો હોવાથી
તેઓ નરર ખીજા સિપાહીઓથી દૂર જ રહેશે. પણ આ ખાત્રી ખોટી
હતી. આ વખતે આચાર વિચારની કોઈ પણ જુદાઈ સિપાહીઓની
એકતા તોડવામાં સફળ નીવડી નહોતી. કોઈ અચિન્ત્ય હેતુએ જુ-
દાઈ છતાં બધાને એકજ ઉદ્દેશ પાર પાડવા એકજ કર્યા હતા. જેઓ
નિતિ, આચાર, અને ધર્મની જુદાઈ જોઈ સિપાહીઓને વિચ્છિન્ન
માનતા હતા, તેઓ આ વિચ્છિન્ન લોકોને એકજ કર્તવ્ય ખાતર
એકસંધ થએલા જોઈ નવાઈ પામ્યા અને જે વિચ્છિન્ન ભાવ હંપર
આધાર રાખી તેઓ આશ્ચર્ય જની બેઠા હતા, તે વિચ્છિન્ન ભાવ
આ અભાવનીય કારણેથી દૂર થઈ ગયો.

૧૦ મી મેએ મિસ્તના સમાચાર ફતેહગઢના સિપાહીઓએ
સાંભળ્યા. આ સમાચાર સાંભળી તેઓ ઉસ્કેરાઈ ગયા પણ એ ઉસ્કે-
રણીનાં ચિન્હો બહાર પાડી બતાવ્યાં નહિ. મે માસ વીત્યો, ૩ ૭
જુને તેઓએ ખરેલી અને શાહજહાનપુરના ખજર સાંભળ્યા. આ
સમાચારથી તેઓનાં હૃદય ખળભળી ઉઠ્યાં. તેના અધિનાયકે પણ
જોયું કે સમગ્ર અયોધ્યા પ્રદેશ વિપ્લવ સાગરથી રેલાઈ રહ્યા છે,

રોહિલખંડની પણ એવીજ દશા છે. આવે વખતે ફરકાબાદની શી આશા? આવે વખતે નચિંત થઇ બેસવું એ યોગ્ય નથી. આવા વિચારથી તેણે બૈરાં છોકરાંને વહાણમાં બેસાડી કાનપુર મોકલી દેવાનો ઠરાવ કર્યો તેને એવી ખાતમી મળી હતી કે કાનપુરની છાવણી સહી-સલામત છે. એ રથજે યુરોપિયન લશ્કર આવી પહોંચ્યું છે ને ખીલ્યું વંધારે લશ્કર આવી પહોંચવાનું છે. આથી કર્નલ સ્મિથે પોતાના નિ-શ્ચય અમલમાં મૂકવાનો ઠરાવ કર્યો. નાની મોટી તેર હોઠીઓ તૈયાર રાખવામાં આવી. અધિનાયકે બધાંને એ નીકાઓમાં જવાની આશા કરી. '૪ થી જુને રાતના એક વાગે ૧૭૦ માણસો હોઠીઓ પર ચઢ્યાં. મધરાતે ગાંઠે અંધકારમાં બૈરાં છોકરાં અને લડાઇ ન કરી શકે એવા નિર્દોષ પુરુષો પોતાનું જીવન સુરક્ષિત કરવા ખાતર સુરક્ષિત રથજે જવાની આશાથી વિપત્તિમય પ્રતેક્ષક તથા ચાલ્યા.

ફતેહપુરના સિપાહીઓ હજુ શાંત હતા. પરંતુ બંધી બાબતોના વિચાર કરી તેના અધિનાયકે નચિંત રહેવું યોગ્ય ન ધાર્યું. તે સમ-જતો હતો કે એક ક્ષણમાં સિપાહીઓની શાંતિ અશાંતિના રૂપમાં ફેરવાઇ જાય તેમ છે. જે દિવસે અસહાય માણસોને કાનપુર રવાના કર્યા તેજ દિવસ કર્નલ સ્મિથે તેજુરીના રૂપીઆ દિલામાં લઇ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ સિપાહીઓએ અડચણ કરવાથી એ કાર્ય પાર પડ્યું નહિ. જોકે આ બધા સિપાહીઓ બહારથી તો બહુજ સુજનતા અને વશદારી ખતાવતા હતા. ૧૬ મી જુને સિપાહીઓએ પોતાના અધિનાયકનો હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો. એ પત્ર અયોધ્યામાંના રી-નાપુર નામના ગામ આગળ પડેલી ૪૧ મી પટ્ટણના મુખેદારે લખ્યો હતો. મુખેદારે આ પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે “હું અને મારી પટ્ટણ

કંપનિનો સંબંધ તોડી ફતેહપુરથી થોડા માઇલ દૂર આવી પહોંચ્યાં છીએ હવે ૧૦ મી પંદરણુ પોતાના ઓફિસરોને મારી, ધનાગરનો પૈસો હસ્તગત કરી, અમને આવી મળશે એવી આશા છે." ૧૦ મી પંદરણુનાં જે ઓફિસરે આ પત્ર કર્નલ સ્મિથને બતાવ્યો હતો તેણે તેને જણાવ્યું કે આ પત્રનો એવો જવાબ વાળવામાં આવ્યો છે, કે "અમે ઘણાં વર્ષોથી કંપનિનું કામ કરીએ છીએ, માટે વિશ્વાસપાત્રી થઈ શકતા નથી. ૪૧ મી પંદરણુના સિપાહીઓ જે અમારી તરફ આવશે તો અમે તેની સામે મુકાબલો કરવા તૈયાર છીએ." ભાર બાદ કર્નલ સ્મિથે ગંગોત્રીપરનો પુલ તોડી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. એ પુલ દ્વારા અયોધ્યા સાથે ફતેહગઢ જોડાયું હતું. અયોધ્યા બંડ-ખોરાથી ભરપૂર હતું. માટે એ પ્રદેશથી ફતેહપુરને છુટું પાડવા માટે આ પુલ તોડી નાંખવો અવશ્યનો હતો. કર્નલ સ્મિથને આ કાર્ય કરવામાં સિપાહીઓએ સારી મદદ આપી. પરંતુ જુન માસનું બીજું અઢવાડિયું પૂરું થતાં બધી આશા અદૃશ્ય થઈ ગઈ. પ્રચંડ વિપ્લવનાં મોજાં ફતેહગઢમાં હલનવા લાંબાં. ૧૦ મી પંદરણુના સિપાહીઓ આ મોજાં સામે ન ટકી શક્યાં. તેઓ એ મોજાં સાથે સમાઈ ગયા. પુલનો નાશ થયા બાદ એ પંદરણુના દેશી ઓફિસરોએ કર્નલ સ્મિથને કહ્યું કે હવે વખત પસઠ્યો છે, આપે હવે કિલ્લામાં જઈ રહેવું એજ હીક છે.

સિપાહીઓએ ત્યારે સ્પષ્ટ રીતે આમ જણાવ્યું ત્યારે કર્નલ સ્મિથ પોતાના તાબાના અમલદારો સાથે કિલ્લામાં જઈ રહ્યો. તેણે ધાર્યું હતું કે અમારે કિલ્લામાં રહી સંખ્યાગત લોકોનો હક્કો અટકાવવો પડશે; પરંતુ કિલ્લો મંજૂર ન હોતો. તેમાં પુરતા પ્રમાણમાં

હથિયારો ન હોતાં, ખોરાકો પણ જુજ હતી. મહામહેનતે ૧૧ મી પંદરજુના એક સિપાહીની મદદથી ૪૦-૫૦ ઘેટાં કિલ્લામાં લંછ જવામાં આવ્યાં. ૧૨૦ ખ્રિસ્તીઓ કિલ્લામાં જઈ રહ્યા હતા. એમાંનો ચોથો ભાગ લડી નાશુતો હતો. બાકીનાં બેરોં છોકરાં હતાં. 'કર્નલ' રિમથ હથિયારો પકડી શકે તેવાં મથુસોને યોગ્ય સ્થળે ગોઠવી આત્મરક્ષણ કરવા તૈયાર થયો.

કર્નલરિમથ આ ગોઠવણ કરી રહ્યો હતો ત્યારે ૧૦ મી પંદરજુના સિપાહીઓએ ખુલ્લી રીતે બંડ ઉઠાવ્યું. શરકાખાદનો નવાબ તરફજલ હુસેનખાં અગાઉથી સરકાર સામે ઉઠ્યો હતો, હવે એ નવાબની આગેવાની તળે સિપાહીઓ અંગ્રેજો સામે લડવા લાગ્યા. તેઓએ નવાબને માટે તૈયારો સન્માન સૂચક અવાજો કર્યા. નવાબને રાજ્યાભિષેક કર્યો. પોતાનું બધું વધારવા કેદીઓને છોડી મૂક્યા. પોતાની ઉદામ લાલસા તૃપ્ત કરવા ખાતર ખખખો દસ્તગન કર્યો. પંજાબકેસરી રણજીતસિંહનું જવેરાત અહીંની તેજુરીમાં હતું એ પણ એ લોકોના હાથમાં આવ્યું. આ પ્રમાણે તેઓની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ. તેઓએ નવાબની તાબેદારી સ્વીકારી હતી ખરી છતાં તેજુરીનો એક પૈસો પણ નવાબને ન આપ્યો. આ તરફ સીતાપુરની ૪૧ મી પંદરજુના સિપાહીઓ હોઠીઓ વડે મંગા નદી ઉતરી શરકાખાદ આવી પહોંચ્યા. ૧૦ મી પંદરજુના સિપાહીઓ તેઓને પણ ધનાઘરની લૂંટનો ભાગ આપવાની ના પાડી. આથી ૪૧ મી પંદરજુનાઓએ ગુસ્સે થઈ તમે યુરોપિઅનોને જતાં કર્યા છે એવાં આજ નીચે તેઓનો ખૂબ તિરસ્કાર કર્યો. પરંતુ ૧૦ મી પંદરજુના સિપાહીઓએ એ તિરસ્કાર તરફ લક્ષ ન આપ્યું. તેઓ પૈસાની લાલચથી બંડ ઉઠાવવા તૈયાર

ચયા હતા. એ આકાંક્ષા તૃપ્ત ચલાવી. તેઓ શાંત બની બેઠા હતા. તેઓએ યુરોપિઅનોને મારી નાખવાનો કે અંમલદારો પર હુમલો લઈ જવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો. યુરોપિઅનોના ખંગલો લૂટવા તરફ પણ તેઓની નજર ન ગઈ, તેઓએ પૈસા ખાતર ધનાંગાર પોતાને હમજો રાખ્યું હતું. હવે પૈસા મળતાં તેઓ પોતપોતાને ઘેર સિધાવ્યા. જેઓ પાછળ રહ્યા તેઓની સાથે દૈવયોગે ક્વાયતના મેદાનમાં ૪૧ મી પદ્મલુના સિપાહીઓને લડાઈ થઈ. આ લડાઈમાં બંને પક્ષના ટેટલાક માણસો મર્યા. ૧૦ મી પદ્મલુના જીવતા રહેલા સિપાહીઓએ ત્યાર બાદ કંઈ ઉપાય ન જોતાં ૪૧ મી પદ્મલુના સિપાહીઓનું આમ- ત્રણ સ્વીકાર્યું. આ પ્રમાણે બંને પદ્મલુના એકત્ર સિપાહીઓ હવે કિલ્લા પર હુમલો કરવાનો શુભ દિન નક્કી કરવા લાગ્યા. તેઓએ ૨૫ મી જુને કિલ્લાપર હુમલો કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

૧૩૬૬ખાદમાં હવે ૪૧ મી પદ્મલુ કર્તાહત્તા થઈ પડી. નવાબ તે પદ્મલુનો હિસાબદાતા થયો. તે એ પદ્મલુનું બળ વધારવા માટે બોરાહી મેળવવા લાગ્યો, અસ્ત્રશસ્ત્ર એકત્ર કરવા લાગ્યો, અને બા- વરયા જાળવવા માટે યોગ્ય લુકમ આપવા લાગ્યો. નવાબની સત્તા જે કંઈ કરી શકે તે બધું પાર પડ્યું પણ સિપાહીઓ કિલ્લા પર હુમલો કરવા તૈયાર થયા નહિ. તેઓ તો ૨૫ મી તારીખની રાત્રી જોઈ બેઠા. આથી અંગ્રેજોને બહુ સરળતા થઈ, એ દરમિયાન અંગ્રેજો આત્મરક્ષણ માટે બંધી તૈયારી કરી રહ્યા.

૨૫મી જુને સિપાહીઓ કિલ્લાનું સમારકામ કરતા હતા. તેઓના પર ગોળીબાર કર્યો. બીજો દિવસે સવારમાં તેઓએ બે તો- પોમાંથી ગોળા ફેંકવા શરૂ કર્યા. પરંતુ એથી કંઈ ફાયદો ન ચલાયો

મદદે મોકલવાનો ઠરાવ થયો. મેન્ડેન્વેલર આ સૈનિકોની સરદારી
 લેવા તૈયાર થયો. પરંતુ આ ઠરાવ અમલમાં મૂકી શકાયો નહિ.
 કર્નલ રિમથ આચાતુર હૃદયે આમાંના રસ્તા સામે જોઇ રહ્યો.
 પરંતુ મદદગાર લશ્કર આપ્યું નહિ. હવે તે દત્તાસ થઇ ગયો. તો
 આત્મરક્ષણ યાચ તેણે ન હોવાથી નારી છૂટેવાની તક જોળવા લાગ્યો.

સુભાગ્યે એ વખતે નાસવાની તક મળી આવી. ગર્વાનગત આસતી
 હોવાથી ગંગા નદીમાં પૂર આવ્યું હતું. આથી કર્નલ રિમથે જળા-
 માર્ગે કાનપુર જવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ મોટી મોટી હોડીઓ તૈયાર
 કરવામાં આવી. ૩૭ જીલાઇએ મધરાતે ગાઢ અંધકારમાં બાતાક
 બાલિકા સહિત ૧૦૦ ખ્રિસ્તીઓ નીકા પર ચડ્યા. આ મમાં ૧૨૦૬
 મદમાંથી નાસેકુઓનું બીજું ટોળું નારી છુટ્યું. પહેલા ટોળાનું શું
 થયું તે જણાયું નથી. પણ ઇતિહાસકારે એમ માને છે કે કાન-
 પુરના બંધકર બનાવમાં તે ટોળું માર્કુ ગયું હતું. આ બીજું ટોળું
 પણ એજ દશાને પામ્યું. આ ટોળાએ જે દુઃખ બોગમ્યું તે દુઃખ
 ઉંડી મર્મવેદના જમાડનાઈ અને આ બંધકર સમયના બંધકર
 બાવેને ઉકેરનાઈ હતું. શતના જે વાગે નીકાઓ છુટી. કર્નલ
 રિમથ, કર્નલ ગોલ્ડિ અને મેન્ડે રોયલ્ટસન એક એક નીકાના
 અધ્યક્ષ ગયા. નાસેકુઓથી બરપૂર ત્રણ નીકા આ ત્રણ અંગ્રેજ
 સૈનિકોની દેખરેખ નીચે ફતેહગઢથી રવાના થઇ. થોડે દૂર ગયા બાદ
 કર્નલ ગોલ્ડિની નીકા ખરાબે ચઢી ગઇ અને તેનાં દલેસાં તૂટી ગયાં.
 ઉતાર્યોએ તેને તરતી કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો. એ દરમિયાન
 મુંદરપુર નામના ગામમાંના લોકો ટોળાનું કંઈ સુરેષિખાનાં ૫૨
 હુમલો કરવા આવ્યા. કેટલાક સુરેષિખાઓએ નીકા પરથી ઉતરી

તેઓ હથોડી, રફુ, અપ્પુ. લોઢાના કઠકડા વગેરે તોપોના, કારખાનાનો સામાન ગોળાઓ તરીકે વાપરવા લાગ્યા. તેઓના જથ્થામાં લંડાઇ કરવાની ટેવ હોય એવા સૈનિકોની સંખ્યા થોડી હતી. પરંતુ એથી તેઓ નિરાશ થતા નહોતા. શાંતિના સમયમાં જેઓ સંસારનાં અન્ય કાર્યોમાં જીવન ગુજારતા હતા તેઓ અત્યારે સૈનિકો બન્યા હતા. દિવાની વિભાગના અમલદારો અત્યશભંધી સત્તજ થઇ, સિપાહીઓનો હક્કો અટકાવવા લાગ્યા હતા, પાદરીઓ ધર્મોપદેશનું કામ છોડી બંદુકો લઇ ઉભા હતા, એટલું જ નહિ પણ કુલીન સ્ત્રીઓ પોતાની સ્વાભાવિક કોમળતા તજી દયિયાર લઇ સામા પક્ષના લોકોને મારી નાખવા લાગી હતી.^૧ આ પ્રમાણે તેઓ સિપાહીઓ સામે અસાધારણ બહાદુરી બતાવવા લાગ્યા. પરંતુ આવી અસાધારણ બહાદુરી બતાવ્યા છતાં તેઓ લાંબો કાળ દિલ્લામાં રહી શક્યા નહિ. તેઓની આત્મરક્ષાની સામગ્રી ખૂટી, તોપોના કારખાનાનો સામાન પણ ખૂટ્યો, હવે ગોળાબાર કરવો શાથી? સિપાહીઓની ગોળીઓથી દિલ્લાની દિવાલ જમીનદોસ્ત થવા લાગી. કર્નલ રિમયે મદદ માટે ફ્રેંચ ભાષામાં પત્ર લખી આગ્રા મોકલ્યો. તેનો પત્ર આગ્રા પહોંચ્યો. લાંબા સિપાહીઓ નિરાશ થયા હતા, માટે કેટલાક ગોગ્રા સોલ્જરોને

૧. સૈનિકોના કાપડના કારખાનાનો એક માણસ મરાયો. તેની સ્ત્રી પતિ વિરોધથી અધીરી ન બનતાં લંડાઇ કરવા લાગી. તેની ગોળાઓથી ઘણા સિપાહીઓ મરાયા. કોઇ કોઇ એવું જણાવે છે, કે આ વિધવા સ્ત્રી સિપાહીઓની ગોળાથી ઢિવટે મરણ પામી. કોઇ કહે છે કે તે કાનપુરમાં મરણ પામી હતી. એનું નામ હતું મિસિસ અહારન. *Kaye Sepoy War-III P.*

મદદે મોકલવાનો ઠરાવ થયો. મેજર-વેલર આ સૈનિકાની સરદારી સેવા તૈયાર થયો. પરંતુ આ ઠરાવ અમલમાં મૂકી શકાયો નહિ. કર્નલ રિમથ આચાતુર હૃદયે આગ્રાના રસ્તા સામે જોષ રહ્યો. પરંતુ મદદગાર લશ્કર આવ્યું નહિ. હવે તે હતાશ થઇ ગયો. ત્યાં આત્મરક્ષણ થાય તેવું ન હોવાથી નાસી છૂટવાની તક ખોળવા લાગ્યો.

સુભાએ એ વખતે નાસવાની તક મળી આવી. વર્ષાઋતુ ચાલતી હોવાથી ગંગા નદીમાં પૂર આવ્યું હતું. આથી કર્નલ રિમથે જળ-માર્ગે કાનપુર જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્રણ મોટી મોટી હોડીઓ તૈયાર કરવામાં આવી. ૩૭ જીલાઇએ મધરાતે ગાઠ અધિકારમાં બાલક બાલિકા સહિત ૧૦૦ ખ્રિસ્તીઓ નૌકા પર ચઢ્યા. આ પ્રમાણે શતહ-ગઢમાંથી નાસેડુઓનું બીજું ટોળું નાસી છુટ્યું. પહેલા ટોળાનું શું થયું તે જણાયું નથી. ઘણા ઇતિહાસકારો એમ માને છે કે કાન-પુરના ભયંકર બનાવમાં તે ટોળું માર્કુસ ગયું હતું. આ બીજું ટોળું પણ એજ દશાને પામ્યું. આ ટોળાએ જે દુઃખ બોગવ્યું તે દુઃખ ઉંઠી. મર્મવેદના જગાડનારૂં, અને આ ભયંકર સમયના ભયંકર બાવેને ઉશ્કેરનારૂં હતું. રાતના બે વાગે નૌકાઓ છુટી. કર્નલ રિમથ, કર્નલ ગોલ્ડિ અને મેજર રોબર્ટસન એક એક નૌકાના અધ્યક્ષ ગયા. નાસેડુઓથી ભરપૂર ત્રણ નૌકા આ ત્રણ અંગ્રેજ સૈનિકાની દેખરેખ નીચે ફતેહગઢથી રવાના થઇ. ચોડે દૂર ગયા બાદ કર્નલ ગોલ્ડિની નૌકા ખરાબે ચઢી ગઇ અને તેનાં હથેલાં તૂટી ગયાં. ઉતારિઓએ તેને તરતી કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો. એ દરમિયાન મુંદરપુર નામના ગામડાંના લોકો ટોળાને યઇ યુરોપિઅનો પર હુમલો કરવા આવ્યા. કેટલાક યુરોપિઅનોએ નૌકા પરથી ઉતરી

જઘ નીકળ્યો. તેની બાથમાં જ તેની સ્ત્રી અને બાળક મરણ પામ્યાં. તે પોતે કોઈ પણ રીતે જીવંતચાવી રાતે છુપાઈ રહ્યો અને સવારમાં કર્નલ સ્મિથની હોડી પર ચઢ્યો. નોકા પર ચઢી તે રહતો રહતો બોલવા લાગ્યો કે “મારી સ્ત્રી અને બાળક મારી બાથમાં જ મરણ પામ્યાં.” જીવતો રહ્યો. છતાં રોબર્ટસન સાહેબની સ્થિતિ બહુ રોચનીય થઈ પડી હતી. તેની સ્ત્રી અને બાળક નદીમાં ડુબી મુવાં હતાં. તે પોતાના ધાંચલ સાથીને એક દલેસાંની મદદ વડે તરાવતો તરાવતો આગળ ચાલ્યો. રાત્રે તેઓ કિનારે ઉતરી કોલકર નામના ગામડામાં જઈ છુપાઈ રહ્યા. ત્યાંના સરળ સ્વભાવના એકુ-તોએ તેઓને આશ્રય આપ્યો, ખાવતું પીવતું આપ્યું. રોબર્ટસન સાહેબના ધા બહુ કંડા હતા, તેથી તેનો સાથી તેમને છોડી જઈ શક્યો નહિ. જે માસ પછી તે મરણ પામ્યો. તેનો સાથી તેઓના શબને દાટી કાનપુર ગયો. હોડીમાંના જે નાસેકુઓ પકડાયા હતા તેને નવાબના હુકમથી તોપને મોંએ બાંધી લગાડી નાંખવામાં આવ્યા. એ દરમિયાન કર્નલ સ્મિથની હોડી બાકીના યુરોપિયનોને લઈ કાનપુર તરફ જતી હતી. રસ્તામાં દયાળુ ગામડિયાઓ તેઓને યથા-શક્તિ મદદ કરતા હતા. તેઓ ગામડાંના લોકોના સરળ સ્વભાવથી ચંકાશૂન્ય બની તેમના ઘરમાં આશ્રય લેવા લાગ્યા. આ લોકોનું છેવટે શું થયું તે નોંધાયું નથી. ઘણા ઇતિહાસકારો અનુમાન કરે છે કે તેઓ કાનપુરના યુરોપિયનો સાથે માર્યા ગયા. એવું કહેવાય કે તેઓ છોટરાં મળી દોઢસોથી વધુ ખ્રિસ્તીઓ જીવન માસની ચરઆતમાં ફતેહગઢ અને તેની આજુબાજુનાં સ્થળોમાં હતાં. તેઓમાંનાં લગ-ભગ બધાં જળ માર્ગે કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે જવાનો વિચાર કરી નીકળ્યાં હતાં, તેઓ રસ્તામાં જ માર્યા ગયા હતાં.

ફરકાખાદ અંગ્રેજોની સત્તામાંથી આ રીતે ખસી પડ્યું. નવાખ તકદુરુક્ષ હુસેનખાં ફરકાખાદની માદીએ બેસી રાજ્ય ચલાવવાં માંગ્યો. પરંતુ તેનામાં રાજ્ય ચલાવવાને યોગ્ય મુલ્યો કે સત્તામાંનું કંઈ નહોતું. ઉર્દૂખલતા અને ઉડાઉપણાને લીધે તેનું રાજ્ય અવ્યવસ્થિત બની ગયું હતું. અંગ્રેજોએ આવી અવ્યવસ્થિત રાજ્યને વ્યવસ્થિત કર્યું હતું. નવાખ નચિંતપણે ભોગવાસના તૃપ્ત કરતો હતો. ફરકાખાદનાં લોકો તેને બિટિય સરકારનો તાબેદાર સેવક અને પેન્શનભોગી સિવાય બીજી કંઈ પણ રીતે ઝાળખતા નહોતા. તે હવે સ્વાધીન નવાખ બન્યો. જેઓની કૃપાથી તેની સંપત્તિ જળવાઈ રહી હતી તેઓને જ તેણે હાંકી કાઢ્યા, મારી નાખ્યા. આવી કૃતરતા (!) દર્શાવી અત્યારે તે ફરકાખાદની માદીએ બેઠો. તેના નામથી હુકમો છૂટવા લાગ્યા, તેના નામથી મહેસૂલ ઉધરાવવું શરૂ થયું અને તેના નામથી ચોતરફ દોર ચાલવા લાગ્યા. જમાદાર, રસાલદાર વગેરે ઉચ્ચ પદધીના સૈનિકો-વંધારે સત્તા મળવાની આશાથી હો કે પછી પૈસાના લોભથી હો-તેની આજુ તણે કામ કરવા લાગ્યા. જેઓ મહેસૂલી ખાતામાં હતા તેઓએ પણ નવાખની સત્તા સ્વીકારી. એવું કહેવાય છે કે છ તહશીલદારોમાંના ત્રણે અને અગિયાર મુખ્ય પોલિસ અમલદારોમાંના છ જણે નવાખની નોકરી સ્વીકારી હતી. નવ પેશકારમાંના પાંચે અને એક જણ સિવામના જવા તળાંદીઓએ નવાખ સરકારની આજુ સ્વીકારી હતી. એ સિવાય નાજર અને બરકંદાજ લોકોએ પણ નવાખ સરકારની નોકરી સ્વીકારી હતી. પરંતુ ફોજદારી અને મહેસૂલી વિભાગના શિરસ્તેદારોએ અને ફોજદારીના નાજરોએ નવાખ સરકારની સત્તા ન સ્વીકારી તેથી તેઓને દુર્ગ્ગ સહન કરવું પડ્યું.

હતું. તેઓની સંપત્તિનો દેટલોક બાંધી લૂટાયો હતો. તેઓને જામીન આપેલો પણ નહોતો. ૧ અંગ્રેજોને હાંફી કાઢ્યા અને તેઓનું નામ નિશાન રહ્યું નહોતું છતાં ફરકાગાદ નિલ્લામાં શાંતિ ન રચાઈ. જેઓ બાંધવાની કાંતિને લીધે અમલ ચલાવવા તૈયાર થયા હતા તેઓની ધુલ પાર ન પડી. તેઓ બંધી પ્રજાને રાષ્ટ્રીય ભાવના જગાડી એકત્રે ન કરી શક્યા તેથી પ્રજામાં એક્ય કે અનુકંપા પેદા થઈ નહિ. ધણું લોકોએ તો કેવળ સ્વાર્થ ખાતર જ નવા નવાબની સત્તા સ્વીકારી હતી. તેઓ પોતાની વાસના તૃપ્ત કરવા સિવાય ખીજું કંઈ સમજતા નહોતા. દોષદૃષ્ટિવાળા, અનુભવી લોકો આ નવી વ્યવસ્થામાં બળ્યા નહોતા. તેઓ તો કેવળ જનમાલની સલામતી ખાતર નવી સરકારને તાબે થયા હતા. પરંતુ એ સરકાર પર તેઓને જરાએ આસ્થા નહોતી. તેઓ ખિટિય સરકારને પગભર થતી જોવાને તલપી રહ્યા હતા. અંગ્રેજોએ મુખ્યત્વે કરીને આવા લોકોની મદદ વડે જ આ ભયંકર સમયમાં બચાવ કર્યો હતો અને પોતાની સત્તાની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. ૨

ફતેહપુરની કથા પુરી કરતા પહેલાં બદાયુનના મેજિસ્ટ્રેટ એડવર્ડ્સ સાહેબનું શું થયું, તેનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરનો છે. એડવર્ડ્સ સાહેબ બદાયુન છોડી નાહ્યા હતા, તેમને સ્તામાં હિંદુસ્થાની માણસને પોસાક પહેરવો પડ્યો હતો. તેઓ એક ગામડેથી ખીજે ગામડે ને ખીજે ગામડેથી ત્રીજે ગામડે એમ ભટકતા હતા. કેટલાક

1 Kaye, Sepoy War Vol. III. P. 305, note.

2 Syed Ahmed Khan, Causes of the Indian revolt, P. 48.

ફાળુ દિંદીઓ તેમને મદદ કરતા હતા. એક દિવસ તેઓ સખત તાપથી હેરાન થઇ એક ગામડામાં જઇ પહોંચ્યા. એ સ્થળે સરકારી પેન્શન બોગવતો એક વૃદ્ધ સિપાહી રહેતો હતો. એ માણસ ક્લેકટર સાહેબની આવી સ્થિતિથી બહુ દિલગીર થયો. ક્લેકટર સાહેબે તેની ખાસે પાણી માગ્યું પણ તેણે દૂધ અને શાટલી આપી સાહેબને સંતોષ્યા. સિપાહીની પરિચર્યાથી નાસેદુઓ સંતોષ પામ્યા. એક દલાક પછી બીજો સ્થળે જવા રવાના થયા. જતી વેળા ક્લેકટરે પેલા સિપાહીને ઘોડા રૂપિયા આપવા માંડ્યા. પરંતુ સિપાહીએ એ ન લેતાં. કહ્યું કે "અત્યારે મારા કરતાં આપને એની વધારે જરૂર પડશે. હું ઘેર છું ને આપ જંગલમાં ભટકો છો. ભવિષ્યમાં જો આપની સત્તા પાછી જામે તો આ ગુલામને પાદ કરશો તો ખસ થશે." ૧ આ પ્રમાણે જુદા જુદા ગામડામાં ભટકતા ભટકતા તેઓ અયોધ્યામાંના ધરમપુર નામના ગામડામાં આવી પહોંચ્યા. અહીં દરદેવ બક્ષ નામનો એક આખરદાર જમીનદાર હતો. તેણે આ લોકોને આશ્રય આપ્યો. એડવર્ડસ અને તેના સાથીઓ તેને ત્યાં ઘોડા દિવસ રહ્યા. એ દરમિયાન દરદેવ બક્ષ અને ગામના લોકોએ તેમની સારી ખાતરબરદાસ કરી. જ્યારે રતેહગદના સિપાહીઓએ બંડ હાથે ત્યારે યુરોપિઅનોને કિસ્સામાં આશરો લેવો પડ્યો અને છેવટે જળ માર્ગે કાઠ સુરક્ષિત સ્થળે રવાના થવું પડ્યું; ફરકાબાદના નવાબે યુરોપિઅનોને મારી નાખવા અથવા હાંકી દાટવા સિપાહીઓને ઉશ્કેર્યા; ત્યાં દરદેવ બક્ષને યુરોપિઅનોને આશરે આપ્યો હોવાથી બહુ ચિંતા થઇ, પરંતુ આશ્રિતોને બંડખોરોના હાથમાં સોંપી

દેવાની નખજામ તેણે ન જતાવી. નાસેદુઓ. ધરમપુરમાં બેઠા બેઠા દરેરોજ તેણેના અવાજ સાંભળતા, તેથી તેઓના હૃદયમાં ધ્રુવરી છૂટતી હતી. ધીમે ધીમે તેણેના અવાજે થના જંધ પડ્યા પણ તેઓના હૃદયમાં ઉંડી નિરાશા રહી. એ વખતે હરદેવ બંસે અગાઉથી ચેતી તેઓને યોગે દૂર આવેલાં નિર્જન સ્થાનમાં મોકલી દીધા. દારણુકે રૂઝકાખાદના નવાબે સાંભળ્યું હતું કે હરદેવજીને ત્યાં નાસેદુ મુરોપિઅનો જન્મ કરાયા છે. નવાબે આ સમાચાર સાંભળી તેને હહેવરાવ્યું હતું કે તમારી પાસે આવેલા મુરોપિઅનોને જન્મ બને તેમ જલદી અમારી પાસે મોકલી આપો. નહિતો તમારી જિંદગી ને સંપત્તિ બપમાં આવી પડશે. પરંતુ હરદેવ બંસે એ વાત પર શક ન આપ્યું. તેણે આશિતોને અથાવવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. આ પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવા માટે તેણે પેતાનાં માણસોને હથિવારોથી સજ્જ કર્યાં. જ્યાં સુધી નવાબની સત્તા રહી ત્યાં સુધીમાં મુરોપિઅનોએ જલ્દી છટ બોલગ્યું. તેઓના રહેઠાણનું અથળ બહુજ ગંદું હતું. ઝુંપડીઓ ગાય અને બેસોથી બરપુર રહેતી; મુરોપિઅનો આ ઝુંગાં પ્રાણીઓ સાથે રહેતા હતા. હરદેવ બંસે તેના પાડોશી હિંદુઓ જાંડખોરોને શક પડે તે ખાતર તેઓની પાસે આવના નહિ. તેઓએ કામ્રતે એ સ્થળ વિષે જણાવ્યું નહોતું. છેવટે રૂઝકાખાદમાં શાંતિ યજ્ઞ એટલે આ દવાળુ જમીનદારે બધા મુરોપિઅનોને શરી ધરમપુર બોલાવી ગમ્યા. આ પ્રમાણે હિંદુઓની અપાર કષ્ટાથી આ લોકોનો છુલ જમ્યો.

ફતેહગઢનાં બંજવાથી ગંગા યમુના વંચેના દોઆબમાંથી અંગ્રેજોની સત્તા નાશ પામી. અંગ્રેજોએ આ પ્રદેશમાં સત્તા જમાવતાં બહુ કુનેહ જતાવી હતી પણ એક દાયેમાં એ જમી કુનેહનું ફળ નાશ

'પામ્યું.' જેઓ એક વર્ષતે અંગ્રેજોના તાબેદાર હતા, તેમને ખયા-
 વવા પ્રાપ્ત આપવા તત્પર થતા હતા, તેઓજ અત્યારે અંગ્રેજો સામે
 હથિયાર લઈ ઉઠ્યા. રોહિલખંડ અને દોઆબનો બળવો ભયંકર
 ખુનરેણ અથવા જનસાધારણની અચિંતનીય શક્તિ માટે ઇતિહાસમાં
 પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. વળી તેની અણુધારી વ્યાપકતા પણ ઇતિહાસકા-
 રીને વિસ્મય પમાડે છે. ઐતિહાસિક માણસો જે આ બળવાની
 ઉત્પત્તિ, વિસ્તાર અને સ્થિતિ વિષે વિચાર કરી જોશે તો તેમને
 જણાશે કે આ મહા વિપ્લવ કેવળ લશ્કરી ઇાવણીઓમાં જ બંધાઈ
 રહ્યો નહોતો, જેઓ અંગ્રેજ અમલદારો પાસે અંગ્રેજી પદ્ધતિ મુજબ
 કેળવાયા હતા, અંગ્રેજોએ આપેલાં હથિયારો અને પોશાકોથી સજ્જ
 થયા હતા, તેઓએ જ કેવળ અંગ્રેજોને મુશ્કેલીમાં આણી મૂક્યા
 નહોતા. સિપાહીઓ ભયંકર કામ સાધવા તૈયાર થયા હતા ખરા,
 પણ તેઓને ઉદ્યોગ લાંબો વખત ચાલ્યો નહોતો. તેઓ અંગ્રેજોની
 સત્તાનાં મૂળ કાપી શક્યા નહોતા. ઇતિહાસ જણાવે છે કે જ્યાં જ્યાં
 સિપાહીઓએ બંદ ઉઠાવ્યું હતું ત્યાં ત્યાં ધનાગાર છુટાયાં હતાં,
 કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા, અને નજરે પડેલા યુરોપિ-
 અનોને મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. સ્વારણાદ પૈસા લઈ તેઓ
 પોતપોતાને ઘેર જઈ રહ્યા હતા, અથવા દિલ્હી જઈ ત્યાંના સિપાહી-
 ઓને જઈ મળ્યા હતા. તેઓ જુદે જુદે સ્થળે રહી અંગ્રેજોની
 સત્તાનો નાશ કરી પોતાની સત્તા જમાવવા પ્રયત્નશીલ થયાં નહોતા,
 અથવા અંગ્રેજોને સ્વદેશમાંથી હાંકી કાઢવા માટે કોઈ ચોક્કસ પદ્ધતિ
 સ્વીકારી મેદાને પડ્યા નહોતા. તેઓમાંના ઘણાખરા આવા વખતે
 પણ શાંત રહ્યા હતા. બરેલીનું અનિયમિત સૈન્ય પોતાના ઉર-

સમ્મેલના સ્વદેશ બંધુઓ સાથે એકદમ ભળી ગયું નહોતું. ત્યારે એક પંદરણે બંડ લઠ્ઠાવ્યું ત્યારે સંદેહવશ થઈ તેઓએ એ સેકોનું અનુસરણ કર્યું હતું. તેઓએ ધાર્યું હતું કે અંગ્રેજોને તો ગુસ્સો તો બધાને શિક્ષા કરવાનો છે. એક પંદરણને જે શિક્ષા થશે તે જ બીજા પંદરણને પણ થવાની. અમારા હથિયારો લઈ લેવામાં આવશે અમર તોપના ગોળાથી અમારાં શરીરો અનંત આકાશમાં વિહીન થઈ જશે. આવી શંકાથી તેઓએ અંગ્રેજો સામે બહુ ફિલગીરી પૂર્વક હથિયારો પકડ્યાં હતાં. મીરતના બનાવ પછી સિપાહીઓ આવી શંકાથી જ ઉશ્કેરાતા જતા હતા. તેઓ આવા સંદેહને લીધે અંગ્રેજોએ આપેલાં હથિયારો અંગ્રેજો વિરુદ્ધ વાપરતા હતા, છતાં તેઓને તેમ કરવામાં કેટલું બધું દુઃખ થતું હતું તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું. અંગ્રેજોએ ત્યારે ફિદ્દી પર દંડેલા મૃત્યો ત્યારે ફિદ્દીની કિતલ વિવાલ અને સિપાહીઓની વ્યવસ્થાના તેઓને ચિંતાતુર બનાવી રહી હતી, જે સિપાહીઓ અંગ્રેજો સામે લડતા હતા તેઓ કહેતા હતા કે અમારે આ કૃત્ય શરૂ નિબાન કરવું પડ્યું છે. અંગ્રેજોની સામે હથિયાર પકડ્યા સિવાય અમારો છૂટકો થાય તેમ નહોતું. સરકારને અમારા પર વહેમ આવ્યો હતો, અને એ વહેમને લીધે અમારે શી સજા ભોગવવી પડશે એ અનિશ્ચિત હતું. વાયંવ્ય પ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરે જે પ્રદેશને અત્યાચાર અને દંગા-દંગામાંથી પરિપૂર્ણ જણાવ્યો હતો, ગવર્નર જનરલે જે પ્રદેશને

I Syed Ahmed Khan, Causes of the Indian Revolt, P. 53.

અધિકાર બ્રહ્મ થએલો મળ્યો હતો, એ વિશાળ પ્રદેશ કેવળ સિપા-
હીઓના બંડથી જ એવી અવસ્થામાં આવી પડ્યો નહોતો. પણ
મરદારની દીર્ઘદૃષ્ટિની ખામીને લીધે, શૂદ્ધને લીધે કે અનુભવની અધુ-
રશતે લીધે સિપાહીઓ સિવાયની એક બીજી શ્રેણીના લોકો અસ-
તોયી બન્યા હતા. તેઓ કેદીઓને છોડી મૂકવા વિષે, ધનાગારની
લોખંડની પેરીઓ તોડવા વિષે કે યુરોપિઅનોનાં ધરખાર લૂટવા વિષે
તેઓના મનમાં વિચાર આવતા નહોતા. તેઓ તો કેવળ એટલું જ
વિચારતા હતા કે અંગ્રેજોએ ધીમે ધીમે આપણને મધ્યમ-સ્થિતિના
માણસોના વર્ગમાં લાવી મૂક્યા છે, અમારી કુલીનતાનું સન્માન નષ્ટ
કર્યું છે, અમારા જુના રીતરિવાજોનું અપમાન કર્યું છે. ૨ તેઓની
રાજનીતિને લીધે પારકાં રાજ્યો ખાલસા થયાં છે, પારકા દેકેકો નાશ
પામ્યા છે. તેઓના સત્તાસોભે કરીને ઉચ્ચ શ્રેણીના લોકો હલકા
વર્ગમાં આવી પડ્યા છે, અને તેઓથી ન અટકાવી સકાય એવી
ભોગલાલસાને લીધે શક્તિવાળા અને બહુ મુશ્કેલીવાળા હિંદીઓ ઉંચી
રાજકીય પદવીઓથી વિમુખ રહ્યા છે. કોઈ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા હિંદીઓ
આ વખતે હિંદી કારોબારી સમાના સભાસદ બની હિંદની ખરી

---

૧. *Syed Ahmed Khan, causes of the Indian
Revolt*, P. 53 સર સૈયદ અહમદખાને લખ્યું છે કે ઉંચી પદવીના
જોરા અમલદારો કારકુનોને કોરટના કાગળ પત્રો વાંચતી વખતે જે
કડવાં વચનો કહે છે, તે ઘણાં સાંભળ્યાં હશે. એ કારકુનોમાંના
ઘણાખરા કુલીન હોય છે, તેઓ આવાં વચનો સાંભળી મનમાં એવો
વિચાર કરે છે કે આ કરતાં તો ધાસ વાહી પેટ ભરવું તે વધારે
સારું છે.

અવર્યા અને હિંદીઓનાં આવા વિચારો મેનનર જનરલ અથવા તેના સાથીઓને જણાવ્યાં નહોતા. આથી જેઓના પૂરે સાંત્રાજ્યનંદ રક્ષણની જવાબદારી હતી, તેઓ પ્રજાના વિચારો જાણતા નહોતા. અમલદારો પ્રજાનો હુકમના વિચારોથી અજાણ્યા હતા. ૧ ઉડાં મૂળ-વાળું મોટું વૃક્ષ જેમ સહેલાઈથી ઉખેડી નાખી શકાતું નથી તેમ સાધારણ પ્રજામાંની આ દૃઢ ધારણા પણ જલદી ભૂસી શકાઈ નહોતી. આ ધારણામાંથી જે વિષ રણ ઉત્પન્ન થયું તે ચોતરફ અણધારી શક્તિરૂપે જણાવા લાગ્યું. જેઓ વંશપરંપરાથી સન્માન પામતાં આવ્યા હોય, જેઓના પૂર્વજોનાં પરાક્રમોના હજુ મુંઘી મણકાં વાગતા હોય, તેઓની સત્તા આવા સમયમાં-પછી તો નામની હો કે ખરેખરી હો-સ્વીકારાય એ સ્વાભાવિક છે. હિંદીઓ જાણે છે કે આવું વંશગૌરવ દટોકટીના વખતે ઐક્ય સ્થાપનામાં રામખાણુ નીવડે છે. આ વખતે પણ એની જ સ્થિતિ થઈ હતી. વંશગૌરવથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા માણસો જ્યારે કાર્યક્ષેત્ર પર હાજર થયા, ત્યારે હિંદીઓનાં ટોળેટોળાં તેમની સત્તા તળે આવી ખસી થયાં. કોઈ તેઓના હુકમે જાગવા મહેનત કરવા લાગ્યા, તો કોઈ નામની સત્તા સ્વીકારી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે ચોતરફ અત્યાચારનું સાત્રાજ્ય ફેલાવવા લાગ્યા. કેદખાનામાંથી છૂટેલા કેદીઓ ચોતરફ વેરાન ગયા, લૂટારા ગુજરા ચોતરફ ધાડો ખાડવા લાગ્યા. વ્યવસ્થા ને શાંતિનાં સુખમય બંધનો તૂટી ગયાં. ખારિલા લોકો વેર વાળવા માટે ખીજ

---

૧. સર સૈયદ અહમદખાને જણાવ્યું છે કે કરોબારી સભામાં હિંદીઓને સમાસદ રૂપે ન રાખવા એ જ આ જાળવાનું મૂળ કારણ હતું. *Causes of the Indian Revolt, P. 11*

લોકોની સંપત્તિ કે જિંદગી પડાવી લેવા તૈયાર થયા. લોકો બદમા-
ચોને હાથે નિર્દોષ લોકો પીડાવા લાગ્યા. લેણદારોના જીવનમાં દેણ-
દારોની જિંદગી ને સંપત્તિ ભયમાં આવી પડી. આ પ્રમાણે જીવનમાં
લોકો નાના પ્રકારના સિતમો ગુજરવા લાગ્યા. અંગ્રેજોની સત્તા જતાં
અનેક રથો વંશભૈરવશીલ માણસોના હાથમાં કુલ સત્તા આવી
હતી, ધણે ઠેકણે તેઓના હુકમથી અંગ્રેજોનું સત્તાનાશ વચ્ચું હતું,
ધણે રથો બદમાસ લોકોને હાથે નિર્દોષ લોકોનું સર્વસ્વ લુટાયું હતું.
બરેલીના ખાન બહાદુરખાન, અને ફર્રુખાદના તકુલ હુસેનખાનની
વિગત પરથી આ બાબત સ્પષ્ટ સમજાયે.

આથી ઉઘડું કોઇ કોઇ રથો ઘણા હિંદુઓ આવા ભયંકર
સમયમાં અંગ્રેજોના મદદે આવી ઉભા હતા. અંગ્રેજો નાસી ગયા
જતાં તેઓએ પોતાની હકુમત વાળા પ્રદેશોમાં વ્યવસ્થા જાળવી રાખી
હતી. તેઓ પૈસા ખાતર ભેવફા બન્યા નહોતા. વળી કેટલાક લોકો
કેવળ ભયને લીધે જ બંડખોરો સાથે જોડાયા હતા. અંગ્રેજોનું હુકમન
કરવું એવો તેમનો ધરાદો નહોતો. સ્વદેશને અંગ્રેજોની સત્તામાંથી
છોડવાનું તેઓએ કદી ક્યું નહોતું. તેઓ તો અંગ્રેજોની સત્તા પ્રતિ
જાગે તે વખતની શદ્દ જોઈ બેસા હતા. કેવળ પરિસ્થિતિને લીધે જ
અંગ્રેજોને ખમંબું પડ્યું હતું. જે લોકો એક વખતે બંડખોરો સાથે
જોડાયા હતા તે જ લોકો અંગ્રેજોની સત્તા પાછી જમી ત્યારે તેઓને
અભિનંદન આપવા તત્પર થયા હતા, અને અંગ્રેજોનું રાજ્ય કાયમ
રહે તે ખાતર અંતઃકરણપૂર્વક ભગવાનની પ્રાર્થના કરતા હતા. અંગ્રે-
જોએ પોતાની ગેરસમજ અને દુકા જીવિનું ફળ ભોગવ્યું છે. નિરક્ષર
હિંદીઓએ પણ ગેરસમજ અને દુકા જીવિનું ગ્રેવાઇ અંગ્રેજો સામે
બંડ ઉઠાવી ચોગ્ય નસિઆત મેળવી છે.

અધ્યાય ૩ નો

~~અધ્યાય ૩ નો~~

ગ્વાલિયર-ઈન્દોર-રજપુતાના

વિષય નિર્દેશ:-વાયવ્ય પ્રાંતના લેફ્ટીનેન્ટ ગવર્નરની ચિંતા-મહારાજ જયાજીરાવ સિંધિઆ-તેનું લેફ્ટીનેન્ટની રાજધાનીનો બનાવ-તેના સૈનિકાનું બંડ-અંગ્રેજોની નાસ લાગ-મહારાજ જયાજીરાવ લેફ્ટીનેન્ટ-ઈન્દોરનો બનાવ-રજપુતાના.

વાયવ્ય પ્રાંતના બનાવોથી કેલ્વિન સાહેબનું હૃદય વ્યથા પામ્યું હતું. યોડીવાર પહેલાં અંગ્રેજો જે પ્રદેશમાં નિરંકુશપણે અમલ ચલાવતા હતા અને ઈલાકા અથવા રોકાટલાંડની જે જે પ્રદેશ બધી રીતે પોતાના કબજામાં રાખી ગયા હતા, તે પ્રદેશમાં અકસ્માત અંગ્રેજોનું આધિપત્ય હુમ થએલું એક કેલ્વિન સાહેબ દિમ્બૂદ બની ગયા. જેઓ એક વખતે તેમના ઇશારા માંથી આગા પામવા તત્પર થતા તેઓના વિરોધથી જ્યારે આવું પરિણામ આવ્યું છે, ત્યારે દેશી રજવાડાં વિરોધી અને તો શું પરિણામ આવે એ લેફ્ટીનેન્ટ ગવર્નરને વિચારવા જેવો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો.

આ વખતે મહારાજ જયાજીરાવ સિંધિઆ આગાથી ૬૫ માઇલ દૂર આવેલાં ગ્વાલિયરમાં રાજ્ય કરતા હતા. હિંદના જુદા જુદા વિભાગોમાં જ્યારે અસંખ્ય રજવાડાં પોતપોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી રાજ્ય ચલાવી રહ્યાં હતાં ત્યારે એક દૃઢમનનો, રાજનીતિનું યુવક ગવર્નર જનરલ બની આવ્યો. સમગ્ર ભારતવર્ષ પર ઇલાકાંડની

નિરંકુશ સત્તા જમાવવી એ તેનો મુખ્ય હેતુ હતો. આ ઉદ્દેશ સાધવા માટે તેણે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો. લોર્ડ મૅર્નિંગ્ટનના પ્રયત્નથી અંગ્રેજી અમલ પ્રસર્યો. જુદા જુદા રાજ્યોએ અંગ્રેજોની સત્તા આગળ શિર ઝુકાવ્યું અને અંગ્રેજોને મદદ કરવા માટે પોતાને ખર્ચે પોતાના રાજ્યમાં અંગ્રેજ સેનાપતિના તાબા નીચે એકેક દુકાની સૈન્ય રાખવાનું વચન આપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં સિંધિઆના રાજ્યમાં અંધાધુંધી થઇ. એ વખતે જયાજીરાવ મહારાજ નાના હતા. આથી કાલતરા ખોગેએ રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા ફેલાવી દીધી. લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડરે આ વખતે ગવર્નર જનરલ હતો. તેણે સિંધિઆના રાજ્યમાં અંગ્રેજ અમલદારોના ઉપરિપણા નીચે એક લશ્કર રાખ્યું. એ લશ્કરનું ખર્ચ સિંધિઆએ ઉપાડવું એવી આજ્ઞા થઇ.

સિંધિઆના રાજ્યમાં ૮૦૦૦ કરતાં વધારે સૈનિકો અને ૨૬ તોપો અંગ્રેજ ઓફિસરોની સરદારી નીચે તૈયાર હતી. એ સિવાય કેવળ હિંદી અમલદારોની સરદારી નીચે ૧૦ હજારનું લશ્કર હતું. આ બધું લશ્કર આ વખતે ઝાંડ નદિ ઉઠાવે એ બાબત ડેલ્હિન સાહેબને ઠંકા પડતી લાગતી હતી. મહારાજ જયાજીરાવ પોતાના લશ્કરની મદદથી સ્વતંત્ર થઈ શકે, મહારાજપુર અને પનિયારની લડાઇએના બદલો લેવા લશ્કર વધારી શકે એ સંભવિત હતું. તેમને માટે આ બધી બાબતો ખાસ લક્ષ્યાવનારી હતી. આથી સિંધિઆ વિષે આગ્રાના સત્તાવાળાઓને બહુ વહેમ પેદા થયો. લોકો પણ સંદેહવશ થઇ ગયા હતા. “મહારાજ સિંધિઆ હવે શું કરશે ?” એ પ્રશ્ન ચોતરફ પૂછાતો હતો.

આ વખતે જયાજીરાવ સિંધિઆની ઉંમર ૨૩ વર્ષની હતી.

વંશપરંપરાથી ઉતરતા આવેલા ગુણો તેમનામાં સંપૂર્ણપણે ઉતર્યા હતા. તેમનામાં લઘાપદ વૃત્તિ હોય એ સ્વાભાવિક છે, પણ આ વખત એ વૃત્તિ પ્રગટ કરવાને માટે અતુલ્ય નહોતો. આ વખતનું હિંદ પચાસ વર્ષનાં હિંદ કરતાં ગુદુંજ હતું. જપાઝરાવ, પચાસ વર્ષ પહેલાં જન્મ્યાં હોત તો તેમનું જીવન, ઘટના, વૈચિત્ર્યથી પરિપૂર્ણ બન્યું હોત. પરંતુ અત્યારે તો અંગ્રેજોની સાર્વભૌમ સત્તા આગળ દેશી રાજાઓની સત્તા મંલિન પડી ગઈ હતી. ખુદ તેમનીજ રાજધાનીમાં, તેમનાં જ કામો પર દેખરેખ રાખવા રેસિડેન્ટ રહેતો હતો. તેમના લશ્કરની સરદારી અંગ્રેજના હાથમાં હતી. સાર્વભૌમ સરકારનો વડો તેમના પ્રત્યેક કાર્ય પર તીક્ષ્ણ નજર રાખતો હતો. આ વખતે તો કેવળ અંગ્રેજો જ નિરંકુશ બાવે રાજ્ય-અમલ ચલાવતા હતા, કેવળ અંગ્રેજ સૈનિકો જ બધી લશ્કરી સત્તા ભોગવતા હતા. રજપુત, મરાઠા, શિખ, પઠાણ અથવા હિંદની ખીછ કોઈ પણ જાતિ પોતાની સત્તા વધારવા માટે અથવા પોતાનો અમલ દૃઢ કરવા માટે પરસ્પર દંડ યુદ્ધમાં ઉતરી શકતી નહિ. અંગ્રેજોએ તેઓની સત્તા સંકુચિત બનાવી પોતે જ સાર્વભૌમ સત્તા હાથમાં લીધી હતી. આથી લશ્કરી માણસો લાયક ગુણોથી અંતઃકૃન હોવા છતાં, લશ્કરી કાર્યમાં કુશળ હોવા છતાં, મહારાજ સિંધિઆને લડાઈનાં મેદાન પર ધૂમવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહોતો. તેઓ પુસ્તકો વાંચવામાં, ફેન્સી પોશાકો પહેરવામાં, મિત્રો સાથે આનંદ કરવામાં અને સૈનિકો સાથે લશ્કરી રમતો કરવામાં દિવસો ગુજારતા હતા.

લશ્કરી બાબતોનો શોખ હોવા છતાં જપાઝરાવે ગવર્નર જનરલ વિરુદ્ધ બંડ ઊઠાવવાની તૈયારી કરી નહિ. પૂર્વજોનું દોહી તેમની

નાડીમાં વહેતું હતું, મહારાજપુરની લડાઈની વાત તેમના રમૂતિપટ્ટ પર આંકાએલી હતી, તેમના સ્વદેશબંધુઓ એક વખતે લડાઈના મેદાન પર ઉતરી પડી “વીરમોગ્યા ઘસુન્ઘરા” એ વાક્ય સાર્થક કરતા હતા, એ બધી વાતો તેમની કલ્પનાને ઊંડેરતી હતી. પરંતુ એવી ઉંડેરણી અને પૂર્વજોની રમૂતિ તાઝ હોવા છતાં આ વખતે એ તરણ રાગ અસાંતિના સાગરમાં કુદી પડ્યો નહિ. જો તે ઉદ્ધત, ટુંકો નજરના લોકોની સિખવણીએ ચાલ્યો હોત તો તેનું અને તેની પ્રજાનું અનિદ્ર યાવ એ સંભવિત હતું. પરંતુ સુભાગ્યે આ વખતે એક દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો રાજનીતિજ્ઞ તેનો સલાહકાર હતો. શહેનશાહ અકબરે જીવાન વયમાં રાજ્યની લગામ-હાથમાં લીધી હતી પરંતુ અણુજ્ઞ ક્ષત્ર તેનો સલાહકાર હોવાથી તેનું બળ વધ્યું અને સામ્રાજ્યમાં વ્યવસ્થા ફેલાઈ રહી. હિંદમાં આ ઝોગણીસમી સદીના બંધકર સમયે પણ એવા અણુજ્ઞક્ષત્રનો તોટો ન પડ્યો. મધ્યહિંદમાં જેમ દિનકરરાવ સિંધિઆને દોરવતો હતો, તેમ દક્ષિણમાં સાલારજંગ નિઝામના રાજ્યને વ્યવસ્થિત કરી રહ્યો હતો. દિનકરરાવમાં અનુભવ, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને શક્તિ બહોળા પ્રમાણમાં હતી. તેના પ્રયત્નથી થોડાજ વર્ષોમાં સિંધિઆ સરકારની પ્રજાની આબાદી વધી હતી. તેણે પ્રજાની ગરિબાઈ મટાડી અને સિંધિઆના રાજ્યને એવું વ્યવસ્થિત કરી મૂક્યું કે બ્રિટિશોના ખાલસા મુલકના કોઈ પણ સુઅવસ્થિત જિલ્લા કરતાં તે રાજ્ય કોઈપણ અંશે હીન હોય એવું નજીવું નહોતું. પોલિટિકલ એજન્ટે તેને હિંદીઓમાંના સૌથી વધારે શક્તિવાળા અને લાંબક પુરુષ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો. સિંધિઆના રાજ્યમાં દિનકરરાવનો શરૂઆતનો કારોબાર લાંબો વખત પહોંચ્યો.

નહિ કેટલાક ખટપટિયા લોહોના પ્રપત્તની તેને રાજનામું આપવું
પડ્યું. દિનકરરાવે લાંચ લેવાનો રિવાજ બંધ કર્યો હોવાથી આ લોહોને
ન શકે એ સ્વાભાવિક હતું. એ લોહોએ સિંધિઆના કાન કુંક્યા.
સિંધિઆએ આગળ પાછળનો કંઈ વિચાર ન કરતાં દિનકરરાવને
દિવાનની પદવીએથી ખસેડ્યો. પરંતુ તેના જવાથી રાજ્યમાં અસાંતિ
ફેલાઈ. દિનકરરાવે બે વર્ષમાં જે વ્યવસ્થા ફેલાવી હતી તે થોડી
મુદતમાં અરતઅરત ચર્ચા ગઈ. રાજ્યનાં બધાં ખાતાં અવ્યવસ્થિત
ચર્ચામાં. મહારાજા બારે મુંઝવણમાં ફસાઈ પડ્યો. છેવટે તેણે
પોતાની ભૂલ જોઈ. તેને જણાયું કે વિશ્વાસુ દિવાનને કાઢવાનું આ
પશ્ચિમ આબુ છે. તરત જ દિનકરરાવને બોલાવી રાજ્યની લગભગ
પાછી સોંપવામાં આવી એજ વેળા મેજર મેક્કર્સન ગ્વાલિઅરના
પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે નીભાયો. તેણે જંગલી જતોમાં ચાલતો
નરમેયનો રિવાજ બંધ પાડ્યો હતો. આવો માનવ હિતેચ્છુ માણસ
ગ્વાલિઅરના વિશાળ રાજ્યનો નિરીક્ષક બન્યો. તેની સાથે જયાજરાવ
અને દિનકરરાવને મિત્રતાનો સંબંધ બધાયો. તે દિનકરરાવને
પોતાનો મિત્ર આની કર્તવ્ય - પ્રદેશ પર કુશળતા બતાવવા તત્પર થયો.

આ વખતે જયાજરાવે કલકત્તા જઈ ગવર્નર જનરલ લોર્ડ
કેનિંગની મુલાકાત લીધી હતી. તે કલકત્તામાં અંગ્રેજોની સત્તા અને
શક્તિ જોઈ, હિંદનાં સર્વોપરિ સત્તાધિકારીનો વિનય અને અતિથિ
સત્કાર કરવાની કળા જોઈ બહુ સતોષ પામ્યો. આથી અંગ્રેજો પર
સિંધિઆ સરકારને કંઈ દ્રેષ રહ્યો નહિ. સિંધાદીઓમાં ઉશ્કેરણી
ફેલાઈ કે તરત સિંધિઆએ પોતાનું સૈન્ય વાપર્ય. પ્રાંતના લેફ્ટનેનન્ટની
મદદે મોકલવા તૈયાર રાખ્યું. પરંતુ એ સૈન્ય પર રેસિડેન્ટ મેક્કર્સન

નને સંદેહ આવ્યો હતો. કારણ કે તે સૈન્ય કંપનીના પાયદળ સૈનિકો
 સાથે પિછાનવાળું હતું. આથી રેસિડેન્ટ મહારાજને તેના પોતાના
 શરીર રક્ષક સિપાહીઓ મોકલવાની પ્રાર્થના કરી. મહારાજ જ્યાં-
 છરાંવે આ માગણી કયુલ રાખી. તેણે પોતાના સ્વદેશ બંધુઓમાંથી
 ખાસ પસંદગી કરી શરીરરક્ષક સૈન્ય ઉત્તું કર્યું હતું. સિધિયા તે
 સૈન્યની કુશળતાથી બહુ જ પ્રસન્ન રહેતો, તેઓને સજ્જ કરવા છુટે
 હાથે નાણું ખસ્યતો, અને તેની બહાદુરીમાં પોતાની બહાદુરી માનતો.
 પોતાનું માનીતું સૈન્ય રાજધાની છોડી જવા નીકળ્યું ત્યારે તે તે
 સૈન્યને વળાવવા શહેરથી થોડે દૂર સુધી ગયો. ગ્વાલિયરમાં અંગ્રે-
 ગેતુ' જે લશ્કર હતું તેના પર સિધિયાને કે રેસિડેન્ટને વિશ્વાસ
 નહોતો. કંપનીના સિપાહીઓ તરફ એ લશ્કરને વિશ્વાસ હતો. તે
 લશ્કરના સિપાહીઓ ઉત્સુકતા પૂર્વક બંડખોજના સમાચાર સાંભળતા.
 એવું કહેવાય છે કે આ વખતે તેઓ રાત્રે એકત્ર થતા. પવિત્ર
 ગંગાજળ હાથમાં લઈ અંગ્રેજો સામે બંડ ઉઠાવવાની પ્રતિજ્ઞ લેતા.
 કલકત્તા કે દિલ્હીથી કોઈ પણ બસસ આવી પહોંચતો તો તેને માન-
 પૂર્વક ખોલાવી ખબર અંતર પૂછતા, અને તેની સાથે છુપી મસલત
 કરતા. તેઓ જાતિબ્રહ્મ થવાની બીકે ઉશ્કેરાઈ રહ્યા હતા, અને ધર્મ-
 બ્રહ્મ થવા કરતાં મરવું એ બહેતર છે એવા વિચારથી અંગ્રેજો સાથે
 મુકાબલો કરવાને તત્પર થઈ રહ્યા હતા. મહારાજ જ્યાંછરાવને
 તેમના પર વહેમ આવ્યો હતો. રેસિડેન્ટ મેક્ડર્મન પણ તેઓના પર
 વિશ્વાસ રાખવાની ના પાડતો હતો. તોપણ તેઓનો ધિગેડિયર
 રાખે અને ઓફિસરો એવા વહેમ રાખતા નહોતા. પરંતુ રેસિડેન્ટ
 સાવચેતી ખાતર યુરોપિયન યૈરાં છોકરાંને કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે ખરા-

વાનો નિશ્ચય 'કર્ચો.' રેસિડેન્ટનું મકાન આ કાર્ય માટે નહીં, કરવામાં આવ્યું. જ્વાલિયરમાંના કંપનિના સિપાહીઓ એ રથજના રક્ષક હતા. તેઓને બદલે દરબારના ખાસ સૈનિકોને એ કામ સોંપવાનો નિશ્ચય થયો. રેસિડેન્ટે આ બાબતમાં બ્રિગેડિયરની સલાહ લીધી. બ્રિગેડિયરે જણાવ્યું કે આમ કરવાથી સિપાહીઓ પર આપણે વિશ્વાસ રાખતા નથી એ સ્પષ્ટ જાહેર થશે, તેથી સિપાહીઓ બહુ ઉદ્દેશાત્મક જશે. આમાં કંઈ તેણે એ નિશ્ચય વિરૂદ્ધ પોતાનો મત પ્રગટ કર્યો.

મહારાજના મહેલમાં લશ્કર હતું. મોરારમાં લશ્કરી ડાવણી હતી. લશ્કરથી મોરાર લગભગ છ માઈલ દૂર છે. મહારાજાએ એ દૂરની ડાવણીના યુરોપીયનોને સુરક્ષિત રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. રથ મી મેએ ડાવણીમાં બારે ગરબડ થઇ. લોકો ભયભીત બની ગયા. યુરોપિયન ઝેંગ્છોકરાં જીવ બચાવવા માટે રેસિડેન્ટ તરફ દેડવા લાગ્યાં. યુરોપિયનોએ ધાર્યું કે જ્વાલિયરનું સૈન્ય આજે જ રાત્રે બંડ ઉઠાવશે. પરંતુ તેઓની આ ધારણા ખોટી હતી. સિપાહીઓએ હથિયારો ન ઉઠાવ્યાં. અંગ્રેજો પોતાની કલ્પના ખોટી કરી જોઇ શરમાવા લાગ્યા. આ ગડબડની બાતમી સિંધિઆને મળી એટલે તે પોતે કેટલાક સૈનિકો સાથે ઘોડેસ્વાર થઇ રેસિડેન્ટ તરફ ચાલ્યો અને એ રથજના બચાવ માટે એ તરફ સૈનિકો ગોઠવી દઇ રેસિડેન્ટને પોતાના મહેલ પાસેના વિરાળ મકાનમાં યુરોપિયન ઝેરોછોકરાંને મોકલવાનું કહ્યું. બીજે દિવસે રેસિડેન્ટે બધાં ઝેરોછોકરાંને મહારાજાએ સુસ્ત કરેલા મંચકે મોકલ્યાં. પરંતુ સિપાહીઓ આ બાબત વાંધા લેવા લાગ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે ઝેરોછોકરાંને બીજે રથજે મોકલી આપ લોકોએ અમારા પર ગેરવિશ્વાસ રાખ્યો છે. તેઓની આજીવંતી અમ-

આવી પહોંચવા લાગ્યા, ઘણા અંગ્રેજોનાં ખૂન થયાં, ઘણા નારી
હૃદય. લૂટારાઓનાં ટોળેટોળાં લૂંટફાટ કરવા ઉતરી પડ્યાં.

આ વખતે ટુંકી નજરવાળા લોકોને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે
હિંદમાં અંગ્રજ સત્તા નાશ પામી છે. ગ્વાલિયરના લોકો પણ એમ જ
ધારતા હતા. તેથી તેઓ સિંધિઆને પોતાના પક્ષમાં લાવવાનો પ્રયત્ન
કરતા હતા. પરંતુ દીર્ઘદ્રષ્ટિવાળો દિનકરરાવ આ વખતે રાજ્યના
રક્ષણને આધારરૂપ હતો. અંડખોરો તેની મદત્તો જોઈ ચિંતાગુસ્ત
થઈ ગયા હતા, તેની સત્તા જોઈ ગુસ્સે થઈ ગયા હતા. દિનકરરાવને
સરકારનો વિશ્વાસુ અમલદાર મानी તેઓ તેનું નિકંદન કાઢવા માગતા
હતા. પરંતુ દિનકરરાવ આવી વિપત્તિથી ડગી જાય તેવો નહોતો.
અંડખોરોએ ધાયે હતું કે આપણે ખુદ સિંધિઆને સમજાવી શકીશું.
તેથી તેઓ મદારાજને મળી નાના પ્રકારની લાક્ષણિકતાઓ આપવા લાગ્યા.
મદારાજને તેઓની વાત સાંજળી થોડી જવાબ આપ્યો. તેઓને
શાંત રહેવાનું જણાવ્યું. પણ તેઓને ઉત્સાહ અટકે તેવું એક પણ વાક્ય
ન હતું. સિંધિઆની આવી શાંતિને કીધે દરબારી સિપાહીઓએ ઠંઠ
મડમડ મચાવી નહિ. પરંતુ હાવણીમાંના સિપાહીઓ અંગ્રેજોના
તાબામાં હતા, મદારાજ અને રેસિડેન્ટને જેના પર વિશ્વાસ હતો,
તેઓ વધુ વખત શાંત રહી શક્યા નહિ. તેઓ ધર્મના
બીધથી ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા અને તક જોઈ ત્યાં
શોધતા હતા.

૧૪ મી જુનને રવિવારે આ રવિવાર ધર્મનિષ્ઠ
પવિત્ર મર્યાદા હતો. આ પવિત્ર દિવસે
ઠેકાણે અંગ્રેજોનું સત્તાનું અંગ્રેજો

એકત્ર થઇ પ્રાર્થના કરતા હતા, એ વખતે સિપાહીઓએ તેઓના પર દલ્લો કર્યો હતો. ૧૪ મી જુનને રવિવારે ગ્વાલિયરમાં પણ એ જ મયાનક નાટક 'ભજવાઇ રહ્યું' હતું. એ દિવસે ગ્વાલિયરમાંના ખ્રિસ્તીઓ દેવળમાં જઇ પ્રાર્થના કરી આવ્યા. સવારે એક અગ્નિજ્વેનાનાયકનો નાનો પુત્ર મરણ પામ્યો હતો તેને દાટવાની ક્રિયા કરવામાં આવી. તે વખતે ગ્વાલિયરના ધણુ ખરા યુરોપિયનો કબરસ્તાનમાં જતા હતા. છાવણીના સિપાહીઓએ તેઓને શાંતિપૂર્વક કબરસ્તાન તરફ જતા જોઈ દિલ્લીની પ્રદર્શિત કરી હતી. દહાડો તો જેમ તેમ કરીને પસાર થયો. પરંતુ સાયંકાળ વખતે આખી છાવણી અવ્યવસ્થિત થઇ ગઇ. યુરોપિયનો હજારો કરવા આવે છે આવી ખબર ફેલાઇ જતાં અધિરા જની ચોતરફ દોડદોડ કરવા લાગ્યા. ગોલંદાજે પોતાની તોપો સજ્જ કરી ઉભા રહ્યા. પાયદળ સિપાહીઓ બંદુક લઇ ઉભા. ચોતરફ ભયંકર કોલાહલ, બંદુકોના અવાજો અને ધુમાડાના ગોટેગોટથી સાયંકાળની શાંતિ ફર થઇ ગઇ, અને યુરોપિયનો ભયભીત જની ગયા. અમલદારો આ વખતે વિચિત્રાંતિ લેતા હતા. તેઓ અચાનકે આ ધાંધલ સાંભળી હચિયાન્બંધ થઇ છાવણી તરફ દોડ્યા. તેઓમાંના થોડા જ પાછા ફર્યા. જૈરાંજોકરાં કોઇ સુરક્ષિત સ્થળે જવાના ઇરાદાથી ઘર બહાર નીકળ્યાં. પરંતુ સિપાહીઓ આ ગંભીર ઉત્કેરણી વેળાએ પણ જોભાન જની ગયા નહોતા. મેજર બ્લેક નામનો એક અમલદાર ખીજી પાયદળ પદ્ધતિનો સરદાર હતો. તે ખીજી કોઇ પદ્ધતિના સિપાહીને હાથે માર્યો ગયો. આથી તેની પદ્ધતિના સિપાહીઓ એટલા બધા દિલ્લીગીર થયા કે તેઓએ તેના અખતે કબરસ્તાનમાં લઇ જવાનો બધો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો.

જેઓના નસીબમાં બહુ દુઃખ ભોગવવાનું નહોતું. લખ્યું તેઓએ
મહારાજ સિંધિયા અગર રેસિડેન્સમાં જઈ આગ્રય લીધો. આ
વખતે કેટલાક સિપાહીઓએ મરી ગયેલા કે મરવા પડેલા એકિસ-
રને ધરિપતાલમાં લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેઓની સલાહથી
ત્રણ યુરોપિઅનો નાસવા તૈયાર થયા. એક અંગ્રેજ અધિનાયક પગ-
પાલો જતો હતો; આથી તે જલદી નાસી શક્યો નહિ. ત્રણ સિપા-
હીઓ તેની આવી સ્થિતિ જોઈ તેને બચાવવા તૈયાર થયા. તેઓએ
તેની ટોપી ફેંકી દીધી, પાંટલુન ફાડી નાંખ્યું, જોડા દૂર નાંખી દીધા,
અને તેના શરીરને ઘોડાની ચાદરથી વચ્ચેથી સંપૂર્ણ ઢાંકી દીધું. જે જણાએ
તેને જાંધા પર ઉપાડ્યો. એક જણ આગળ ચાલવા લાગ્યો. જે
બંડખોરો સામા મળતા નેને તેઓ કહેતા કે અમે અમાગમાંના એક
જણાની સ્ત્રીને લઈ જઈએ છીએ. આ પ્રમાણે તેઓ બંડખોર સિપા-
હીઓનો પ્રદેશ છોડી એક નદી કિનારી સુરક્ષિત રથએ આવી પહોંચ્યા.
ત્યાં તેઓએ પેલા સાહેબને આમા જવાનું કહ્યું. પરંતુ સાહેબે પોતાની
સ્ત્રીને છોડી ક્યાંઈ જવાની ના પાડી. સિપાહીઓએ આવા બપોર
સમયે કોઈની રાદ ન જોતાં જેમ બને તેમ જલદી નાસી જવાની
સલાહ આપી. પણ સાહેબ ન ડગ્યો. તે પોતાની સ્ત્રીને તથા જવા
માગના નહોતો. ત્રણ સિપાહીઓ તેનો અતિશય આમક જોઈ નદીના
જે કિનારા પર બંડખોર સિપાહીઓ નાસેહુ યુરોપિઅનોને પકડવા
માટે પડાય નાખી રહ્યા હતા, તે કિનારાની સામી બાજુએ પેલા
સાહેબને લઈ ગયા. ત્યાર બાદ એક સિપાહીએ કહ્યું કે " જો
આપની સ્ત્રી જીવતી હશે, તો હું તેને હમણાં જ અહીં લાવું છું. "
એમ કહી તે ચાલ્યો ગયો. વીસ મિનિટમાં એ યુરોપિઅનની સ્ત્રી

પોતાના અતિને આવી ભેટી. તેઓનું મકાન લૂટાયું હતું. પૈસાટકો એક વિશ્વાસુ નોકરને સોંપ્યો હતો. પણ સિપાહીઓએ તે નોકર પાસેથી બધું લૂટી લીધું હતું. સિપાહીઓએ એ નાસેકુ યુરોપિઅનની પત્નીની ઘડિઆળ ને એછોડો. પણ લૂટી લીધાં હતાં. પરંતુ એ બાંધના શરીરને ઇન્જ કરી નહોતી. આ ત્રણે સિપાહીઓએ આ દુર્ઘટનામાં આવી પડેલાં દમ્પતિ પર અપાર દયા દર્શાવી. તેઓએ જે ચાદર વડે પહેલાં સાહેબનાં શરીરને ઢાંકી દીધું હતું તે ચાદર હવે ઝોળીના આકારમાં ખંડુકો સાથે બાંધી અને તેમાં પેલી મહમત બેસાડી એ જણા તે ખંડુકો ખાંધે ઉપાડી આગળ ચાલ્યા. પેલો સાહેબ ઉધાડે પગે ડોળા સાથે ચાલવા લાગ્યા. સિપાહીઓ આવી સ્થિતિમાં ૭ માઇલ ચાલી શેસિડેન્સિમાં આવી પહોંચ્યા. એ વખતે ખીજ ત્રણ યુરોપિઅનો તેઓને આવી મળ્યા. ફેવથોએ એ વખતે એક હાથી મળી આવ્યો. બધા એ હાથી પર ચઢી આશ્રય મેળવવા માટે મહારાજના મથક લરકર તરફ જવા લાગ્યા. તેઓ અર્ધો ગાંઢ ગયા હશે એ વખતે ૭ ઘોડાંગાડીઓ તેમની પાસે આવી પહોંચી. મહારાજના કેટલાક શરીર રક્ષક સિપાહીઓ એ ગાડીઓ સાથે હતા. હવે નાસેકુ લોકોને શાંતિ મળી. ઉત્તમ વાદનમાં ઉત્તમ સૈનિકોથી વીંટળાઇ તેઓ સુરક્ષિત સ્થળે જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં ખીજ ૬૯૫ આશ્રય લેવા માટે આવી પહોંચ્યાં હતાં. ૧ આ પ્રમાણે વિશ્વાસુ સિપાહીઓના સાહસથી વિપત્તિમાં આવી પડેલા વિદેશીઓની જિંદગી બચી.

આ બનાવથી સિંધિયા બહુ દુઃખી થયો. હવે શું કરવું તે

તેને ન સૂઝ્યું. રેસિડેન્ટ મેક્કર્સન સાહેબ મહારાજના મહેલ તરફ આવવા નીકળ્યા. રસ્તામાં કેટલાક ગાડીઓએ તેમના પર હુમલો કર્યો પણ એક મરાઠાની સમયસૂચકતાથી તેઓ બચ્યા. એ મરાઠાએ હુલો કરનારાઓને કહ્યું કે રેસિડેન્ટ સાહેબને કેદ કરી મહારાજ પાસે લઈ જવામાં આવે છે. આથી તેઓએ મેક્કર્સન સાહેબને જવા દીધા, તેણે મહેલમાં જઈ જોયું કે મહારાજ ને તેનો મંત્રી આ બાબત પર વિચાર કરી રહ્યા છે. દરબારના સૈનિકો હથિયારબંધ થઈ તેઓની ચોતરફ વીંટળાઈ રહ્યા છે. મહારાજ અને દિનકરરાવ બંને ચિંતાતુર બની ગયા છે. રેસિડેન્ટ તેઓની સાથે મસખત કરવા લાગ્યો, એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે નાસેડુઓને ચંબલ નદી તરફ અથવા જો બની શકે તો આગ્રા મોકલવા માટે જોઈતાં વાહનો પૂર્ણ પાડવાં. મેક્કર્સન સાહેબે પોતે ગ્વાલિયર રહેવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. પણ 'સિંધિઆએ ધાર્યું કે જો રેસિડેન્ટ અહીં રહે તો બંડ-ખોરો વધારે ઉશ્કેરાઈ જશે. તેઓ મહેલ પર હુમલો કરશે અને તેઓને મારી નાખવા માટે નાના પ્રકારની યુક્તિઓ યોજશે. માટે તેમણે રેસિડેન્ટને 'નાસેડુઓ સાથે જવાને આગ્રહ કર્યો.' અંગ્રેજોના તાખાનાં લશ્કરે બંડ ઉઠાવ્યું હતું. દરબારી સિપાહીઓ વિષે પણ વહેમ હતો. પ્રજા, અંગ્રેજોનું શત્રુ ગણ્યા માની સાહસિક કાર્યો કરવા તૈયાર થઈ હતી. આવા વખતમાં કેમ પણ અંગ્રેજ ગ્વાલિયરમાં ન રહે એવું વ્યાજબી હતું. આથી રેસિડેન્ટે પણ મહારાજ પાસેથી રજા લીધી. મહારાજને અંતુક પૈસા વડે બંડખોરોને સંતોષી તેઓને ઘેર મોકલી આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી, પરંતુ રેસિડેન્ટે આ ઇચ્છા તરફ નાપસંદગી બતાવી. તેણે બધા બંડખોરોને ગ્વાલિયરમાં રાખવાની ઇચ્છા દર્શાવી કહ્યું કે

જે સૈનિકો ત્યાં સુધી પોતાનું મથક નહિ છોડે ત્યાં સુધી તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવામાં નહિ આવે, એવું આજ્ઞાસન આપી મહારાજનએ એ સૈનિકને જ્વાલિયરમાં રાખવા મહારાજનએ રેસિડેન્ટની સલાહ મુજબ વર્તવાનું વચન આપ્યું. આથી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢ્યા બાદ બધા સિપાહીઓ થોડી મુદત સુધી ત્યાં જ રહ્યા સિપાહીઓ પુરતા પૈસા લઇ જ્વાલિયર છોડે તો મુશ્કેલી વધે તેવું હતું. તેઓ કદાચ બીજે સ્થળે જઈ ત્યાંના સિપાહીઓનું બળ વધારે એ સ્વાભાવિક હતું. માટે જ્યાં સુધી આમા સુરક્ષિત છે, અથવા દિલ્લી તાજે થયું નથી ત્યાંસુધી આ સિપાહીઓને જ્વાલિયરમાં જ રાખવા એ મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબને વાનખી લાગ્યું હતું અને તે પ્રમાણે બધી કાર્યપ્રણાલી ચાલતી હતી.

નાસેકુ મુરોપિઅનો જ્વાલિયરથી ચંબલ નદી તરફ રવાના થયા. તેઓની દુર્દશાનો પાર નહોતો. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના વહાલા પતિથી વિખુટી પડેલી હતી. મુખમાં હિઝરલાં બાળકો અનાથ થયાં હતાં. ઇલ્લાહી છોડતી વેળા ઘણાખરા મુરોપિઅનો માર્યા ગયા હતા. સિપાહીઓએ આવેશમાં આવી જઈ હયા ધર્મને પાટ્ટીમાં પકડી રાખ્યું હતું, હતાં બેસં છોકરાં પર હથિયારો ચલાવ્યાં નહોતાં. કુપ હેંડ નામનો પાટરી અને કોર્ક નામનો ડોક્ટર સિપાહીઓના દુધિયારના ભોગ થઇ પડ્યા હતા, પરંતુ તેઓની સ્ત્રીઓ અક્ષત રહી હતી. પોતાની સ્ત્રી સમક્ષ ડોક્ટર સાહેબ ગોળીએ વીંધાઇ મરણ પામ્યા હતા. તેની પત્નીએ સ્વામીની આ દુર્દશા જોઇ ઉંચે સાદે ઢલું, હાંડું કે “ મને પણ માર.” પરંતુ સિપાહીઓએ તેમ દરવાની રપટ ના કહી હતી. ડોક્ટર સાહેબનો ચાર વર્ષનો પુત્ર તેની મા

પાસે હતો. એક જાંડખેરે પોતાના સાથીને કહ્યું કે “ બચ્ચાકો મત મારો. ” આ રીતે ડોક્ટર માર્યો ગયો. પણ તેની સ્ત્રી અને છોકરો અક્ષત શરીરે સુરક્ષિત રચાને જઈ પહોંચ્યાં. કેટલીક મડમો સિંપાહી-એને આવતા જોઈ હાથ જોડી કહેવા લાગી. “ મત મારો, મત મારો. ” સિંપાહીઓએ કહ્યું, “ અમે મેમસાહેબોને મારતા નથી, કેવળ સાહેબોને જ મારીએ છીએ. ” એવું કહેવાય છે. કે સિંપાહી-ઓએ મડમો પર હાથ ચઢાવ્યો નહોતો છતાં તેમના પૈસા ટંકા પર હાથ ચલાવ્યો હતો. આવી રીતે નાસેડુંઓએ પોતાનો બચાવ કર્યો. તેઓ ચંબલથી બે માઇલ દૂર આવેલા એક ગામ પાસે જઈ પહોંચ્યા એટલે બસો ગામીઓએ તેમના પર હુમલો કરવાની તૈયારી કરી. જહાંગીરખાં નામનો એક હવાલદાર એ ટોળાનો સરદાર હતો. એ માણસ પહેલાં કંપનિના લશ્કરમાં હતો. પછી મદારાજ સિંધિઆના દરબારમાં રહ્યો હતો. જહાંગીરખાં શીક્ષો પોસાદ પહેરી મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબ પાસે આવી પહોંચ્યો. એ માણસે પ્રથમ તો યુરોપિઅનેને હેરાન ન કરવાનું વચન આપ્યું, પણ યુરોપિઅનેને તેના પર વિશ્વાસ ન બેઠો. સુભાએ દિનકરરાવના હુકમથી ઠાકુર બલદેવસિંહ નામનો એક બળવાન સુદ્ધકુશળ બ્રાહ્મણ પોતાના હથિવારખંધે અનુચરો સાથે મધરાતે યુરોપિઅનેની મદદમાં આવી પહોંચ્યો. આથી યુરોપિઅનેને નિરાંત વળી. બલદેવસિંહે કેટલાક અનુચરોને જહાંગીરખાં પર નજર રાખવાનું કામ સોંપ્યું અને પોતે બાકીના અનુચરો સાથે યુરોપિઅને સાથે ચાલ્યો. તેની મદદથી યુરોપિઅને ચંબલ નદી ઉતર્યા. મેજીસ્ટ્રેટની સાગણી મુજબ ધોળપુરના રાજાએ હાથીઓ અને શરીર રક્ષક સૈન્ય મોકલ્યું હતું. ચંબલ નદીને સામે દિનારે એ સૈન્ય સજ્જ થઈ હતું.

હતું. યુરોપિઅનોને હાથીઓ પર રાખ્યા. શરીર રક્ષક સૈનિકો તેઓની સાથે ચાલવા લાગ્યા. ઘોળપુરના રાજાએ તેઓના તરફ બહુ જ માયા દર્શાવી. તેણે મોઢસેલાં વાહનોથી થાકેલા યુરોપિઅનોને થાક ઉતરી ગયો, તેણે મોઢસેલા સૈનિકોએ નાસેડુઓનું સાહસ વધાર્યું, અને તેનાજ પ્રયત્ન અને આગ્રહને લીધે નાસેડુઓને ગ્વાલિયરના ખરા સમાચારો મળવા લાગ્યા. ૧૫ મી જુને આશાના સત્તાવાળાઓને આ ખંડના સમાચાર મળ્યા. ૧૭ મી જુને ગ્વાલિયરના યુરોપિઅનો આગ્રા આવી પહોંચ્યા. તેઓનાં ખીજાં બે ટોળાં ૧૬ મી અને ૨૨ મી જુને અતિશય શોચનીય અવસ્થામાં રાજધાનીમાં આવી પહોંચ્યાં.

ગ્વાલિયરમાં બધા મળીને ૨૦ યુરોપિઅનો મરાયા હતા. તેઓ- માંના કોઇનાં શબો છિન્ન ભિન્ન થયાં નહોતાં. મહારાજ સિંધિઆના ડુકમથી તેઓને દફનાવવામાં આવ્યાં. અગાઉ એક અમલદારને ફર નાવવામાં સિપાહીઓએ સર્વ પ્રકારની મદદ આપી હતી. એ અમલદારની પત્ની તરફ સિપાહીઓએ બહુ માયા જતાવી હતી. મેજર એકેનો મીન્જી નામના ખિજમનદારે તેની વિધવા પત્નીને બહુ મદદ કરી હતી. છેવટે તેની નિમકદસાલીના બદલા તરીકે સરકારે તેને ધનમ આપી નવાજ્યો દતો.

રેસિડેન્ટની સલાહ મુજબ સિંધિઆએ જાંડખોરેને ગ્વાલિયરમાં રાખવાનું વચન આપ્યું હતું. આથી ત્યાંના જાંડખોરો આગ્રા પર ચડી આવે એવો સંભવ નહોતો છતાં કેશ્વન સાહેબને આજુ બાજુનાં રથજોએથી જે સમાચાર મળ્યા હતા તે ચિંતાજનક હતા. તેમને ખતર મળ્યા હતા કે નીમચનું લસ્કર જાંડ હઠાવી આગ્રા બચી આવવા નીકળ્યું છે. નીમચ સિંધિઆના રાજ્યની સરહદ પર આવેલું

છે. એ પહેલાં સિંધિઆના કળમમાં હતું. પાછળથી ત્યાં સરકારની મુખ્ય લશ્કરી ધાવણી સ્થપાઈ. ત્યાંનાં હવાપાણી બહુ સુખકર હતાં. તેથી કંપની સરકારના સંખ્યાગ્રંથ સૈનિકો ત્યાં રહેતા હતા. એ સ્થળ વાયસ પ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના તાગાના મુલકની પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલું હોવાથી મુંબઈ હલાકાના સિપાહીઓ પણ બંગાળના સિપાહીઓ સાથે આ સ્થળ સાયવતા હતા. પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૫૭ ની શરૂઆતમાં મુંબઈ હલાકાના સૈનિકોને બદલે અહીં બંગાળના સૈનિકોને ગોઠવવામાં આવ્યા હતા. આ વખતે નીમચમાં બે પાયદળ પદ્યુ અને પહેલી મોડેસ્વાર પદ્યુના કેટલાક સૈનિકો હતા. નીમચથી ૧૫૦ માઇલ ઉત્તરમાં આવેલા નસીરાગાદમાં બે પાયદળ પદ્યુઓ, એક ગોલંદાજ દુકરી અને મુંબઈ હલાકાની એક દુકરી રહેતી હતી. તેઓમાંનાં પાયદળ અને ગોલંદાજ સૈનિકોમાં શાંતિ જાળાતી નહોતી. તેઓ થોડા રોજ થયાં હિંદોસ્તાનીનાં ચિન્હો બનાવતા હતા. ૨૮ મી મેએ સાંજને વખતે તેઓમાંના કોઈ કોઈ અકસ્માત તોપોની પાસે જઈ ઉભા, બંદુકો બરવા લાગ્યા, અને સરકાર વિરૂદ્ધ બંદ ઉઠાવવાને સજા થઈ ઉભા. પરંતુ મુંબઈનું સૈન્ય તેઓની મદદે ન આવ્યું. આથી અમલદારોએ હિસાબમાં આવી એ સૈન્યને બંદ ખેંચી સામે ગોળાગાર કરવાનો ને તોપો કળજે કરવાનો હુકમ આપ્યો, પણ એ હુકમ પાળવામા તેઓએ ઉદારીનતા બતાવી. આમ થવાથી પાયદળ અને ગોલંદાજ સૈન્ય ત્રેર પર આવ્યું. તેણે ઓશિસરો પર હુમલો કર્યો. બે ઓશિસરો માર્યા ગયા ને બે ધવાંગા કંપનીના સૈનિક દસની પદ્ધતિ એક સરખી નહોતી. આ વખતે એ જુદાઈનાં દારૂ ડ્રગ ચાખવાં પડ્યાં. બંગાળના સિપાહીઓ પોતપોતાના કુદું સાથે

નાકરી પરજતા નહોતા, ત્યારે મુંબઈના સૈનિકો જૈરાં છોકરાં સાથે નાકરી કરતાં હતાં. મુંબઈની જે ટુકડી નસીરાબાદમાં પડી હતી, તેનાં જૈરાં છોકરાં પણ ત્યાં જ હતાં. આ વખતે તેઓને પોતાનાં જૈરાં છોકરાંનો વિચાર થઈ પડ્યો. બંગાળના સૈનિકો વિરૂદ્ધ લડવા હતાં પાછળથી પોતાનાં વહાલાં કુટુંબીજનો પર હતો ચાપ, તો તેઓની શી હાલત થઈ પડે, એવી શંકાને લીધે તેઓ તટસ્થ રહ્યા. યુરોપિયનો નિઃસહાય બની ગયા. તેઓ બહુ છેડી જૈરાં છોકરાં સાથે સાંથી ૩૦ માઈલ દૂર આવેલ જેવાર તરફ નાઠા. બંડખોરાઓ અને બીજા બદમાસોએ મળી તેઓનાં બંગલા લૂટ્યા, ખાખ્યા અને મરણ મુજબ વર્તણૂક ચલાવી. ત્યાર બાદ તેઓ દિલ્હી તરફ રવાના થયા.

નસીરાબાદના સિપાહીઓએ બંડ ઉઠાવ્યું એટલે નીમચના સિપાહીઓ શાંત રહે તેવું ન રહ્યું. તેઓના પર તો અગાઉથી વહેમ લઈ જવામાં આવ્યો હતો. ૩ જુનને એ સિપાહીઓએ પણ બંડ ઉઠાવ્યું અને લૂટપાટ, ગૃહદાહ, ધત્યાદિ નિયમિત કર્મોનું ધ્વાન કરી તેઓ પણ દિલ્હી તરફ રવાના થયા. તેઓએ ઓદિસેરા કે તેઓનાં કુટુંબોને કંઈ ધન ન કરી. તેઓની અતિશય ઉશ્કેરણીના આવેશમાં કેવળ એક યુરોપિયન ગોડાંદાજની સ્ત્રી મારી મારી હતી. આ વખતે મેગલોની રાજધાની સિપાહીઓનું લક્ષ્ય બની રહી હતી. તેઓ દૂર દૂરથી દિલ્હી તરફ આવતા હતા. વાયવ્ય પ્રાંતની રાજધાની દિલ્હીના માર્ગમાં હોવાથી ત્યાંના સત્તાવાળાઓએ નીમચના સિપાહીઓને દિલ્હી જતા સાંમજ્યા એટલે તેઓ બહુ ચિંતાગ્રસ્ત બની ગયા. પરંતુ સિપાહીઓ દૃઢ નિશ્ચયી નહોતા. તેઓની યોજનાઓ તારંવાર ફરતી.

આવા અવ્યવસ્થિત-બુદ્ધિના લોકો દિલ્હી જતાં રસ્તામાં આવતા આગ્રા પર હક્કો કરે એ અસંભવિત હતું. નીમચથી આગ્રા ૩૦૦ થી વધારે માઇલ દૂર હતું. આથી વાયવ્ય પ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ-ગવર્નરને બહુ બહીવા જેવું નહોતું. આ વખતે સિંધિઆ જેવા એક ખીજા રાજા પર પણ બધાની નજર હતી. સિંધિઆની માથે તેના રાજ્ય સાથે પણ બંડપોરોને બહુ સંબંધ હતો. આગ્રા કરતાં આ રાજ્ય બંડપોરોની પાસે જ હતું. આથી એ રાજ્યમાં શું બન્યું તે ખરાબર તપાસી જોવાની જરૂર છે.

ઇદાર હોલકરની રાજધાની છે. ઇ. સ. ૧૭૬૭ માં પ્રાતઃસ્મરણીય મદારાણી અહમ્મ્યાખાધએ એ શહેર વસાવ્યું. અહમ્મ્યાખાધ અને તેની પછીના રાજાઓની રાજધાની રૂપે એ શહેર હિંદમાં પ્રખ્યાત થઈ પડ્યું. ઇદાર હોલકરના રાજ્યની પશ્ચિમે અને આગ્રાથી ચારસો માઇલ દૂર આવેલું છે. અહીંથી મુજબ ૩૦૦ માઇલ દૂર છે. રાજનૈતિક વિષયમાં ઇદાર મધ્ય હિંદનું મુખ્ય મથક ગણાય છે. અહીં રેસિડેન્સિસ છે. રેસિડેન્સિસમાં મિટિલ સરકારનો પ્રતિનિધિ વસેલો. ઘણો ભાગ વીતાય છે. અહીંથી ૧૩ માઇલ દૂર મહુ નામના સ્થળે લરકરી આવેલી છે. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના ઉનાળામાં અહીંની આવેલીમાં ૨૩ મી પાંચદળ પદ્મ, પહેલી થોડેસ્વાર પદ્મણુનો થોડો ભાગ અને એક ગોલદાજ સૈન્યની ટુકડી હતી. પાંચદળ સૈન્યમાં ૧૬ યુરોપિઅનો, અને ૧૧૭૯ દેશી; થોડેસ્વાર સૈન્યમાં ૧૩ યુરોપિઅનો અને ૨૮૨ દેશી; તથા ગોલદાજ સૈન્યમાં ૯૧ યુરોપિઅનો અને ૯૮ દેશી સૈનિકો હતા. વિપત્તિ વેળા યુરોપિઅનોને સ્વદેશી ગોલદાજના પર ખાસ આધાર રાખવો પડતો. ૨૩ મી પદ્મણુના અધિનાયક કર્નલ પ્લાટ પર આવેલીની જવાબદારી હતી.

રેસિડેન્સિ ઈદારતી ૭ માસલ દૂર આવેલી હતી. ત્યાંના મકાનો માળવાળાં પત્થરથી બાંધેલાં અને 'વૃક્ષચાટિકાથી વીંટળાયેલાં હતાં. બગ્ગર અને મદદનીશ રેસિડેન્ટના બગલા. રેસિડેન્સિના વિશાળ ચોકના મધ્યે બાગમાં આવેલાં હતાં. તેની પશ્ચિમ બાજુએ થઈને મહુ જવાને રસ્તો પસાર થતો હતો. રસ્તાની બાજુએ બગીચા અને ઝાડોથી સુશોભિત લાગતી હતી. તેની પશ્ચિમ બાજુએ બગ્ગર અને જુદી જુદી જગ્યાનાં મકાનો આવેલાં હતાં એ તરફ રેસિડેન્સિના 'સ્થાણુ માટે હોદ્દકરનું સૈન્ય રહેતું હતું. ઉત્તર તરફ ઓશિસ, તાર ઓશિસ પોસ્ટ ને તેજુરી આવેલી હતી. એ તરફ ભોપાલનું ઘોડેસ્વાર સૈન્ય પડ્યું હતું. સર રૉબર્ટ હેમિલ્ટન ઈદારતનો રેસિડેન્ટ હતો. પરંતુ તે તંદુરસ્તી સુધારવા સ્વદેશ ગયો હતો. તેને બદલે હેન્રિ ડુરાન્ડ કામ કરતો હતો. લશ્કરી બાબતમાં હેન્રિ ડુરાન્ડ કુશળ ગણાતો હતો. પહેલી અશ્વગાન લડાઈમાં ગિજનીના દરવાજા તોડી તે સૈનિકોમાં વાખાણુ પાત્ર ગણાયો હતો. ત્યારબાદ તે સ્વદેશ ગયો હતો. બોર્ડ એક્સેન્સરના વખતમાં કર્નલ ડુરાન્ડ તેના પ્રાપ્તવેટ સેક્રેટરી થયો હતો. ડુરાન્ડ તેની સાથે હિંદમાં આવી પોતાના ઓફિસનું કાર્ય કરવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તે રાજનૈતિક અને મહેસૂલી વિભાગમાં કામ કરવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં તે મધ્ય હિંદનો એજન્ટ હુ ધ ગવર્નર જનરલ બન્યો. સર રૉબર્ટ હેમિલ્ટન અને કર્નલ ડુરાન્ડ જુદી જુદી જાતના માણસો હતા. બંનેના અભિપ્રાયો જુદાં હતા. જે ગાંજાએ અત્યારે સરકારના કબજામાં આવી પડ્યા હતા, તે રાજાઓ પ્રત્યે સર રૉબર્ટ હેમિલ્ટનને લાગણી હતી, લાંબા અનુભવે કરીને હેમિલ્ટનને ખાતરી થઈ હતી કે ઉતાવળથી કંઈ કાર્ય સરતું નથી. વળી જેઓની સાથે બાપા, ધર્મ,

રીતરિવાજ, દેશાચાર વગેરે બાબતમાં એકતા ન હોય તેઓની સાથે કામ પાડવામાં તો ખાસ સહનશીલતાની જરૂર છે. સર રોબર્ટ હેમિન્ઝન આવી ધારણાને લીધે ધૈર્ય પૂર્વક હોદ્દર દરબારનાં કામો નિહાળતો હતો. અને કોઈ પણ બાબતમાં મતભેદ પડતો તો તે ધૈર્ય અને સહનશીલતા રાખી દૂર કરવા તૈયાર થતો હતો. પરંતુ તેને બહુતે આ વેક્ષા કર્નલ હુરાન્ડ એ સ્વભાવનો માણસ નહોતો. તેના મગજમાં એવી ધૂન ભરાઈ રહી હતી કે કઠોરતા સિવાય કોઈ પણ કામ પાર પડતાં નથી, તેને કોઈ પણ બાબત અનિષ્ટજનક જણાતી તો તે એ બાબત કઠોરતા પૂર્વક દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતો. તેનામાં સહનશક્તિ નહોતી, આગળ પાછળનો વિચાર કરી કામ કરવાની ટેવ નહોતી. તે કદમના પ્રિય હતો, પોતાની કદમનામાં મસ્ત બની ઉદ્વેગપણે કાર્ય બજાવવામાં જ તેને આનંદ આવતો હતો. તે પ્રથમ જે કાર્યમાં જોડાયો હતો, તે કાર્યમાં કદાચ તેની આવી પ્રકૃતિ સફળ નીવડત અને કદાચ એક સાંહસિક થોડા તરીકે. તેને જગતમાં જાહેર કરત પરંતુ રાજદ્વારી કામો માટે એવા ગુણોની જરૂર હોતી નથી. જે રીતે તે દેશી રાજાઓ પ્રત્યે લાગણી રાખતો નહિ તેજ રીતે દેશી લોકો સાથેના વ્યવહારમાં પણ તેની કઠોરતા જણાઈ આવતી હતી. જે રાજાના દરબારમાં તે બિટિશ પ્રતિનિધિ તરીકે નીમાયો હતો, તે રાજાને તે મોગલ દરબારના સૈયદ બાઈઓ કરતાં વધારે રાજબક્ષ માનતો નહોતો. આવા સ્વભાવને લીધે તે આ વખતે કઠોરતા દર્શાવવા તૈયાર થયો હતો. હવે જે બનાવનું વર્ણન કરવામાં આવે છે તે પરથી આ બાબત વધારે સ્પષ્ટ થશે.

આ વખતે તુકાજરાવ હોદ્દરને ૨૬ મું વર્ષ ચાલતું હતું, તે

ધીરજવાળા, સુશિક્ષિત અને બુદ્ધિમાન હતા. રેસિડેન્ટ સર રૌબર્ટ હેમિલ્ટને તેને કેળવવાનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો હતો. ઉમેદસિંહ નામનો એક અનુભવી અને દીર્ઘદષ્ટિવાળો વ્યાજ્ઞેય તેમનો શિક્ષક હતો. મરાઠી વગેરે ઘણી દેશી-ભાષાઓ તે બોલતો હતો, એ ઉપરાંત અંગ્રેજી ભાષા પણ શુદ્ધ રીતે બોલતા લખતા આવડતી હતી. આ વિદ્યાન આજ્ઞાએ હોલકરને કેળવવામાં બહુ પ્રયત્નો કર્યા હતા, અને એ પ્રયત્નો સંપૂર્ણ સફળ નીવડ્યા હતા. તુકાજીરાવ ઉમેદસિંહના હાથ નીચે રહી સુશીલ, શાસ્ત્રાનુસારી અને વિનયી થયા હતા. મદારના મરદારના પુત્રો પણ હોલકર સાથે બોલતા હતા. આ સહાધ્યાયીઓ સાથે રહેવાથી તુકાજીરાવમાં બહુતરપર પ્રીતિ ઉપરાંત પ્રીતિ, સ્નેહ અને અનુકંપાની લાગણી વિકાસ પામી હતી.

સર રૌબર્ટ હેમિલ્ટનના વખતમાં તો હોલકરને કંઈ અગવડ પડી નહિ. કોઇ પણ બાબતની ફરિયાદ થતા જ રેસિડેન્ટ ધીરજથી બહુ સાબળતો અને જરૂર બોલ્યાય તો એ ફરિયાદનું કારણ દૂર કરતો. કર્નલ ડુગ્લડના વખતમાં પણ એવીજ ફરિયાદો થતી, પરંતુ ડુગ્લડ તો જુદી જ જાતનો માણસ હતો, હિંદીઓ તરફ આંખોની નજરે જોતા તેને આવડતું જ નહોતું. એક મરાઠા રાજા બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ સમક્ષ પોતાનો અભિપ્રાય બહાર કરે અથવા કોઇ નવી યોજના રજૂ કરે તે તેનાથી સહન ન થયું. આથી હોલકરની વર્તણૂકથી તેને કંટાળો આવ્યો. તેની એવી ધારણા હતી કે બ્રિટિશ સરકારનો પ્રતિનિધિ તો સર્વ સક્તિમાન પ્રભુ છે. સર્વ સક્તિના સ્વરૂપ પ્રભુની પાસે આવવું એ હિંદીઓને માટે ઉચિત નથી. મહારાજા હોલકર ગમે તેઓ મોટા માણસ કેમ ન હોય, પણ અહંકારી બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ

તેને પામર જીવ માનતો હતો, આથી હોદ્દર તરફ તેને જરાએ લા-
ગણી રહી નહોતી. તુકાજીરાવ આવા કઠોર રેસિડેન્ટની વર્તણૂકથી બહુ
દુઃખી થયા. આ વખતે ચોતરસથી વિપત્તિનાં પાદળાં ચઢી આવતાં
હતાં. જ્વાલિયરની છાવણીમાં બંડ ઉડ્યું હતું. નીમચ ને નસીરાબાદના
સિપાહીઓએ પોતાના અનદાતા પ્રત્યે હથિયારો ઉપાડ્યાં હતાં. દિલ્હી
અંગ્રેજોના હાથમાંથી ગયું હતું. અંગ્રેજ લશ્કર દિલ્હીની બહાર એક
રીતે જોતાં કેદી જેવી સ્થિતિ ભોગવી રહ્યું હતું. વાંચવ્ય પ્રાંતમાંથી
અંગ્રેજોની સત્તા નાશ પામી હતી. ઈદારની ચોતરસ બંડની આમ
બહુકતી હતી. ઉદ્ધત લોકો અંગ્રેજોને હાંધી કાઢવા તૈયાર થયા હતા.
તુકાજીરાવ પણ આ બધું જોઇ બહુ ચિંતાતુર બની ગયા હતા. તેવા-
માં વળી રેસિડેન્ટની વર્તણૂક તેને અપાર ચિંતા પેદા કરતી હતી.
પરંતુ રેસિડેન્ટ તરફ કંટાળો આવ્યા છતાં બધા અંગ્રેજો તરફ તેઓને
શુસ્સો ચઢ્યો નહોતો. અંગ્રેજોની શક્તિપર તેને બહુ વિશ્વાસ હતો.
તેને ખાતરી હતી કે અંગ્રેજો આ વિપત્તિમાં પણ પોતાની સત્તા જા-
ળવી શકશે. અંગ્રેજોની દંડતા, ચરિત્રબદ્ધ, સાહસ અને મહાશૂની સં-
પત્તિ તે બરાબર જાણતા હતા. તેથી કર્નલ કુરાન્ડના સ્વંભાવનું આ-
રોપણ અંગ્રેજ જ્ઞાતિ પર કરવા તેઓ તૈયાર નહોતા. તેઓ કુરાન્ડને
ચાંદના નહોતાં છતાં અંગ્રેજ જ્ઞાતિને ચાંદના હતા. તેથી તેઓ અં-
ગ્રેજોના વિરોધી થવા માગતા નહોતાં.

તુકાજીરાવને એક બીજી ચિંતા હતી. તેની પાસે જોઇતાં
હથિયારો નહોતાં. બંડખોરાને અડકાવવા જેટલો દારૂગોળો ન હોતો.
ઈદાર દરબારે રેસિડેન્ટ દ્વારા મુગમનાં ગવર્નર લોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન પાસે
જે હજાર બંડકો, ત્રણસો પિસ્તોલો અને ચાર લાખ ટોટા માગ્યાં.

સુબંધના ગવર્નરે એ આગણીના જવાબમાં લખી મોકલ્યું કે માગેલ સામગ્રીના અર્થો ભાગ હોદ્દર દરબારને પુરતો થઈ પડશે. કર્નલ દુરાન્ડે જ્યારે હોદ્દરની આગણી સુબંધના ગવર્નરને જણાવી ત્યારે તેને તેના પર પુરો વિશ્વાસ હતો. છદોદરબાર સરકાર સામે થશે એ વાત તેમના લક્ષમાં ઉતરી નહોતી. તે હોદ્દરને પુરેપુરા વિશ્વાસી માનતો હતો. આથી બંડખોરો સમક્ષ હોદ્દરને ટકી રહેલો જોવા તેઓ તેના અઆગારમાં પુરતાં હથિયારો જોવા અતુર હતા.

અત્યાર સુધીમાં અણુબાણના સ્થળોના સિપાહીઓની ઉશ્કેરણીને લીધે સરકાર તરફ દુરમતાવટમાંનું કંઈ જણાયું ન હોતું. નસીરાબાદ કે નીમંચમાં પણ કંઈ ગડબડ થઈ નહોતી તેથી દુરાન્ડે નિશ્ચિત હતો. પરંતુ જુન માસ પુરો થતામાં તેના હૃદયમાં પ્રચંડ વાવાઝોડું ઉઠ્યું. થોડા દિવસ પહેલાનાં સ્થળો શાંતિનાં ધામ જણાતાં હતાં. તે સ્થળો અત્યારે બચકર અવાજોથી ગાજવા લાગ્યાં. પરંતુ હજી મહુના સિપાહીઓ શાંત હતા. કર્નલ પ્લાટ બધી ખાખતમાં વ્યવસ્થા જાળવી રાખવાનો ખાસ પયત્ન કર્યો હતો. તે ૩૦ વર્ષ થયાં ૨૩ મી પદ્મ-શ્રીમાં નોકર હતો. તેણે લાંબા અનુભવને લીધે સિપાહીઓને હજી સુધી કાબુમાં રાખ્યા હતા. જુન માસની વહાલી તારીખો દરમિયાન ઓકિસરો સિપાહીઓ પ્રત્યે વિશ્વાસ દર્શાવવા ખાતર અને મૂળ વગરની ચંકાઓ દૂર કરવા ખાતર રાત્રે છાવણીમાંજ સૂતા હતા. જુન માસ તો આ રીતે શાંતિમાં પસાર થયો. પણ જુન માસની સાથે શાંતિપણ ગઈ. ૧લી જુલાઈએ સવારના ૮ વાગ્યા બાદ કર્નલ દુરાન્ડે તરફથી કર્નલ પ્લાટને પત્ર મળ્યો કે “જેમ અને તેમ જલદી યુરોપિઅન ગેલ્દાબોને મોકલો; અમારા પર હોદ્દરે હત્થો કર્યો છે.”

સિપાહીઓના આ આકસ્મિક બંડ વિષે મત ભેદ છે. જુદા જુદા માણસોએ જુદા જુદા મત આપ્યા હોવાથી અત્યાર સુધી ઇતિહાસમાં આ બંડનું સૂક્ષ્મ વિવરણ પ્રગટ થયું નથી. આ સંબંધમાં સાધારણ રીતે એટલું જણાયું છે કે ૧ લી જુલાઈ ને રોજ સવારે સિપાહીઓ અને તેઓના ઓફિસરો વચ્ચે કંઈ ગડબડ થઈ નહોતી. એ વખતે બધા નિશ્ચિંત હતા. સિપાહીઓ લશ્કરી પોશાક તથા આમતેમ ટહેલતા હતા. કોઈ નહાતા હતા, કોઈ રાંધતા હતા. દેશી ઓફિસરો સવારનું કામ બજાવવા માટે નિશ્ચિંત ચિત્તે અને શાંત વદને એક બીજાને મળતા હતા. કર્નલ ડ્રાગર્સ નામનો એક સેનાનાયક તેઓમાંનાં કોઈ કોઈ સાથે વાતચીત કરતો હતા. એ વખતે અકસ્માત તોપનો અવાજ ઘવાથી બધા ચમક્યા. હોલ્કરના ઘોડેસ્વારોમાંનો સદતખાનામનો એક સૌનિક અને આઠ દસ સ્વારો અતિશય ઉશ્કેરાઈ જઈ ખરાડા પાડવા લાગ્યા કે “બધા તૈયાર થાઓ, સાહેબોને મારો, મહારાજાનો એ હુકમ છે.” જોત જોતામાં તેઓની પાછળ સંખ્યા બંધ માણસો એકત્ર થયાં. દરબારના સૌનિકો સાદંતખાનાં વચનો સાંભળી ઉશ્કેરાઈ ગયા. તેઓનો અધિનાયક વંશગોપાલ તેઓને વ્યવસ્થિત રાખી શક્યો નહિ. તેઓ કોઈનું ન માનતાં અગ્નિને મારી નાખવા ધસ્યા. ગોલંદાએ તોપો છોડવા લાગ્યા. ૧ લી જુલાઈએ સવારમાં કર્નલ ડુરાન્ડ સુંબઝના ગવર્નરને તાર દ્વારા કંઈ સંખ્યાયાર મોકલવાનો મુસદ્દો ઘડતો હતા. એ વખતે તોપના અવાજે સાંભળી તે ચમક્યો. કર્નલ ડુરાન્ડે રૈસિડેન્સના અને તેજુરીના બંચાવ માટે હોલ્કરની પાસેથી તોપો આણી હતી, એ તોપો અત્યારે ગર્જના કરી રહી ને એવું જાણી તેને બહુ નવાઈ પેદા થઈ. ૮ વાગતાં હોલ્કર

રના બસો પાયદળ સૌનિકો સરકારની વિરુદ્ધ હિંદવા. હોદ્દરની ૩ તો-
પોમાંથી પ્રથમ બોપાળના ઘોડેસ્વારોની છાવણી પર ગોળા ફેંકવા
લાગ્યા. કર્નલ દ્રામર્સ બોપાળના સૌનિકોનો અધ્યક્ષ હતો. તેઓનો
અવાજ થતાંજ તે સત્તજ થઈ શત્રુઓ તરફ જવા લાગ્યો. પણ જ
ઘોડેસ્વારો સિવાય કોઈ તેની પાછળ ચાલ્યું નહિ. સામા પક્ષ તરફથી
ગોળાઓનો વરસાદ વરસતો હતો. આવા વરસાદ વચ્ચે બોપાળના
સૈન્યે સામો પ્રહાર કરવાની ચોકખી નાપાડી. કર્નલ દ્રામર્સ આવી
હિલડી ઘટના જોઈ નવાઈ પામ્યો. તેનો ઘોડો ધવાયો. તરવારનું આન
ફાટી ગયું. શત્રુઓની ગોળાઓના વરસાદમાં તે અશ્ચર્યકારક રીતે બચ્યો.
બોપાળના ઘણાખરા ઘોડેસ્વારોએ તથા પાયદળ સિપાહીઓએ મદદ
ન કરી છતાં બે તોપોમાંથી શત્રુઓ પર ગોળાઓ ફેંકવા લાગ્યા.
પરંતુ એ ગોળાઓએ કંઈ કામ કર્યું નહિ. આથી આ વખતે તો
બધી ઘટના યુરોપિયનોને માટે અતિક્રૂણ બની ગઈ.

આવો બનાવ બનવો સંભવિત છતાં એની શરૂઆત આવી રીતે
થશે એ કોઈ જાણતું નહોતું. બંડખોરો તોપો ચલાવવા લાગ્યા ત્યારે
કોઈ વિરમથથી દિગ્મુક બની ગયા, તો કોઈ બચખીન બની ગયા.
અનિયમિત સૈનિકો પણ બીકના માર્યા શું કરવું તેનો વિચાર કરવા
લાગ્યા. બંડખોરો પર દેશી કે યુરોપિયનમાંની કોઈની સત્તા ન હતી.
બંધા આકસ્મિક ગડબડથી ગાંડા બની ગયા. સિપાહીઓ રેસિડેન્સ
પર ગોળા ફેંકવા માટે તોપ ગોઠવવા લાગ્યા ત્યારે શિવજીના નામનો
એક મુખેદાર તેઓનો દફતો દફાવવા તૈયાર થયો. તેણે પોતાની તોપ-
માંથી એવી કુશળતાથી ગોળા ફેંક્યા કે હુલ્લડખોરોને દૂર નાસી જવું
પડ્યું, તઓની એક તોપ ખોટી પડી ગઈ.

કર્નલ ડુરાન્ડ બચકર માનસિક વ્યથાથી પીડાવા લાગ્યો. તેના શરીરને સેંકડો કાળાનાગો અટકાતા રહ્યા હોય તેવો ભાસ થયો. જેનાપર તેને વહેમ હતો, જેનાપર તે દેષ દર્શાવતો હતો, જેને પગનીચે ચમદાતા રાખવા એ તેનું પ્રિય કાર્ય હતું. તેઓને આવી રીતે પોતાની સામે ઉઠેલા જોધ તેની યાતનાનો ચાર રહ્યો નહિ. તેણે છૂડવાને નિશ્ચય કર્યો. પોતાના રક્ષણ નીચેના લોકો ને એકત્ર કર્યા અને જે કંઈ વાહનો મળ્યાં તે હાજર કરવામાં આવ્યાં. આ કાર્યમાં ડુરાન્ડની દુઃસહ મનોવેદનાની પરાક્રમ જણાવા લાગી. તેણે આ વખતે પોતાની માનસિક અવસ્થા વિશે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે: “મારી જિંદગીમાં અને જે જે કંટાળાભર્યા પ્રસંગો પ્રાપ્ત ગયા છે, તેઓમાંના આ પ્રસંગ સૌથી વધારે કંટાળા ભર્યો હતો. કારણકે હું કદી મારું મથક છોડતો નહોતો. મથક છોડવાની વાત તો દૂર નહીં પણ તેવો હુકમ પણ હું મારાં માથાસોને કદી આપતો નહોતો. આ વખતે જે હું મારી હાંમે વળગી રહ્યો હોત તો જેઓને એવી દશામાં લાવી મૂકવાનો મને હક્ક નથી એવાં માથાસો નક્કી માર્યાં જત. તોપણ હું લશ્કરી માથાસ તરીકેનું જે અભિમાન રાખું છું, તે અભિમાન આથી કેટલું સંકોચ પામ્યું છે તે કદી શકતો નથી. આ વખતે જે કોષએ મને ગોળાથી વીંધી નાખ્યો હોત તો હું તેને ધન્યવાદ આપત. ” આવા સળગતા હૃદયે કર્નલ ડુરાન્ડ નાસવા તૈયાર થયો. ગૈરાં છોકરાંને તોપોની ગાડીપર ચઢાવવામાં આવ્યાં. પુરૂષો દ્વાયી અને ઘોડાપર બેઠા. ૩૦૦ બીલ સૈનિકો, બોપાળના કેટલાક પાયદળ સૈનિકો અને ૨૦૦ ઘોડેસ્વારો સાથે આવ્યા. કર્નલ ટ્રાન્સ આ સૈન્યની સરદારી લઈ તેઓની બાજુએ ચાલવા લાગ્યો. નાસેડુઓ રૈસિડન્સી તથા આવ્યાં. પાછળથી

સળગતા બંગલાઓનો પ્રકાર જણાવા લાગ્યે તો બોપાળની બેગમની કુપાથી તેના આશ્રયમાં જઈ રહેવા લાગ્યાં. પરંતુ બેગમે જણાવ્યું કે તમે લોકો લાંબો-સમય અહીં રહેશો તો મારા રાજ્યને અડચણ પડશે. આ પરથી યુરોપિઅનો બોપાળ છોડી વળી કોઈ બીજે સ્થળે આશ્રય લેવા નીકળી પડ્યા. પરંતુ જુન માસ પુરે ચાલ તે પહેલાં આગળ વધતાં બ્રિટિશ સૈન્યના આવવાથી અને દરબારની દૃઢતાથી તેઓ પાછા હટી આવે શક્યા.

એ દરમિયાન મહુની છાવણીમાં વિપ્લવના તરંગો ઉઠવા લાગ્યા. ત્યાંના સિપાહીઓ કર્નલ પ્લાટના વિશ્વાસુ હતા. કર્નલ આ સિપાહીઓ વિશ્વ કંઈપણ કાર્ય કરવા તૈયાર નહોતો. ગોલંદાજ સૈન્યનો અધ્યક્ષ કપ્તાન હંગર ફોર્ડે સિપાહીઓ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ન રાખતાં પોતાની તોપો ખુલ્લી જગ્યામાં સળજ કરી રાખવાની માગણી કરી. કર્નલ પ્લાટ તેને તેમ કરવાની રજા આપી. ત્યાર બાદ તેણે પોતાના બાલબ-ચાંને બચાવવા માટે એક તોપ ચોંચ સ્થળે ગોઠવવાની રજા માંગી. પરંતુ કર્નલ પ્લાટ સિપાહીઓમાં અસંતોષ ફેલાય એવી બીજી બતાવી એ કાર્ય કરવાની રજા ન આપી. છાવણીની સન્મુખ તોપો સળજ થઈ ગોઠવાઈ ગઈ હતી, પરંતુ યુરોપિઅનોના બચાવ માટે કાંઈ કરવામાં આવ્યું નહિ. વિશ્વાસુ સૈનિકોએ બંડ ઉઠાવ્યું છે એ સાંભળી કપ્તાન હંગરફોર્ડે ૧ લી જુલાઈએ પોતાની તોપો લઈ હટીરવાના થયે. પરંતુ અર્ધે રસ્તે જતાં બોપાલના ઘોડેસ્વારોમાંના એક સ્વાર સાથે મેળાપ થયો. સ્વારે કર્નલ દ્વાર્ગસ પાસેથી સમાચાર આપ્યા હતા કે કર્નલ દુરાન્ડ અને બીજા યુરોપિઅનો રેસિડેન્સ તરફ ચિહોર તરફ ગય છે. હંગરફોર્ડે આ સમાચાર સાંભળી પાછો છાવણીમાં આવ્યો.

હંગરફોર્ડે સેનાપતિ પાસે જઈ રેસિડેન્સિના સમાચાર જણાવ્યા તેણે દિલ્લાપર તોપો ગોઠવી રાખવાની મુજૂરી માગી, પણ એ માગણીનો સ્વીકાર થયો નહિ. કર્નલ પ્લાટ હજુ સિપાહીઓપર વિશ્વાસ રાખતો હતો. દિવસ પૂરો થવા આવ્યો પણ હંગરફોર્ડને એ ખાખતની મુજૂરી ન મળી. વારંવાર અડચણ નડી છતાં તેણે એક વખતે સેનાપતિપાસે આ વાત પર વિચાર કરી મુજૂરી આપવાની વિનંતિ કરી જોઈ. હંગરફોર્ડના અતિશય આગ્રહથી સેનાપતિનું હૃદય અચ્ચું સંધ્યાકાળ વખતે તેણે તે ખાખતની મુજૂરી આપી. હંગરફોર્ડ પોતાની તોપ દિલ્લામાં લઈ ગયો. એ વખતે અશાંતિનાં ચિહ્નો જાણવા લાગ્યાં. ૨૩ મી પશ્ચિમના સિપાહીઓનું લોજનગૃહ આગમાં આગ લાગવાથી બળી ભસ્મ થઈ ગયું. છાવણીનાં બીજાં ઘરો પણ સળગી ઉઠ્યાં. રાતને વખતે ચોતરફ અજવાળું ફેલાઈ રહ્યું. અગાઉ ઠોઠ ઠોઠ રથો બંદ ઉડાવતા પહેલાં આવી આગો થતી હતી, તેથી અહીં પણ આવી આગો થતી જોઈ મુરોપિઅનો ચમક્યા. રાતના ૯ વાગતાં કર્નલ પ્લાટે ટુરાન્ડને લખ્યું કે “બધું બરાબર છે; પાવલન અને ઘોડેસ્વાર બંને પશ્ચિમી શાંત અને વફાદાર રહી છે.” ૧ કલાકમાં તો આ શાંત વાતાવરણ પલટ્યું. રાતના ૧૦ વાગતાં આ વફાદાર સિપાહીઓ મુરોપિઅનોના લોહીના તરસા બની ગયા. અધિનાયકનો વિશ્વાસ ફર થયો. તેની આશા નિરાશાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. ગોલંદાખેનો અધિનાયક ઘોડા પર બેસી દિલ્લા તરફ દોડ્યો. હંગરફોર્ડે તોપો સજ્જ કરવાનો હુકમ આપ્યો. એક ક્ષણમાં કાર્ય પાર પડ્યું. સારખાદ કર્નલ પ્લાટ એક અમલદાર સાથે છાવણી તરફ દોડ્યો. શુદ્ધામ આગળ આવી તે ઘોડાને ચોખ્ખી પોતાના માણસોને બધું સમજાવવા

લાંચો. પરંતુ તેના વિશ્વાસુ સૈનિકોની ગોળીએ તેની વાત્યા બંધ કરી દીધી. કનંલ પ્લાટ અને તેના સાથી બંને ધાવણ ચઢી જમીન પર પડ્યા અને મરણ પામ્યા. પહેલી ઘોડેસ્વાર પલટબુના એક અધિનાયક તરફ ખરાબર તે જ વખતે ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો. પહેલી ગોળીથી તેનો ઘોડો ધાવણ ચઢી પડ્યો. તે પોતે છુપી રીતે અંધકારમાં છુપાઇ રહેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેને સફળતા ન મળી. તે બીજી ગોળીથી ધવાઇ જમીન પર પડ્યો. ત્યાર બાદ તેની જ ટુકડીના સિપાહીની તરવારથી તેનો જીવ જતો રહ્યો. એ રાત્રે આ પ્રમાણે કેટલાક અધિનાયકો મર્યા. બીજા ઓફિસરો નવાઇ જોવી રીતે બચ્યા.

કપ્તાન હંગરફોર્ડ જાનો બેઠો નહોતો. તેણે પોતાની તોપો સંભળ કરી રાખી હતી. પરંતુ પ્રથમ તો તેને બંડખોરો નજરે પડ્યા નહિ. તે કિલ્લાથી અધો મામલ હર આવેલી ઊવણી તરફ દોડ્યો. અંધારામાં તેના તરફ ગોળીઓ ફેંકવા લાગી. પરંતુ સિપાહીઓ તેને ખરાબર જોઈ શકતા ન હોવાથી ગોળીબાર ખાલી જવા લાગ્યો. સિપાહીઓએ ઓફિસરોનો બંધા બાળ્યા. પરંતુ ઊવણીમાં આગ લગાડી નહિ. હંગરફોર્ડ ઊવણી તરફ તોપોના ગોળા ફેંકવા શરૂ કર્યા. સિપાહીઓ તોપોના બચકર શબ્દથી ત્રાસ પામી ઈંદાર તરફ નાઠા. ઈંદારના બંડખોર સિપાહીઓ તેને જોઇ આનંદ પામ્યા. આ પ્રમાણે સરકારના સિપાહીઓ પોતપોતાનો સરસામાન, બંદુકો વગેરે બધું તજ મહુની ઊવણી છોડી નીકળ્યા. હવે કપ્તાન હંગરફોર્ડ પોતાના મયકનો સર્વોપરિ સત્તાધારી બન્યો. તેણે સેનાપતિ પદ લઈ કરી માર્યા ગયેલા ઓફિસરોને દફનાવવાનો જદાબસ્ત કર્યો, 'લશ્કરી'

જાહેર કાર્યો, અને આવી પડનારી વિપત્તિ સામે જવાબ કરવા જે જે જરૂરનું હતું તે બધું કર્યું બાદ હોદ્દાકર તરફ ધ્યાન આપ્યું. પ્રથમ તેણે ધોરણ હતું કે હોદ્દાકર પોતે બંડખોરોનો સરદાર બનશે. આ બાબતમાં તેને ધણી સહી વિનાના પત્રો મળ્યા હતા. પરંતુ તે સૂક્ષ્મ તપાસ કર્યા સિવાય જે બાબત પર વિશ્વાસ રાખવા તત્પર નહોતો. તેણે મહારાજા હોદ્દાકર પર પત્ર લખ્યો કે “મેં આપના સ્વદેશ બંધુઓ પાસેથી સાંભળ્યું છે કે આપે બંડખોર સિંપાહીઓને ખોરાક પુરો પડ્યો છે, જે પણ મને માલુમ પડ્યું છે કે આપે તેઓને તોપો આપી છે, અને આપના અનિયમિત ઘોડેસ્વારી તેમની મદદમાં મોકલ્યા છે. કદાચ આ સમાચાર અતિશયોક્તિમય હોઈ શકે. મારે આ સમાચાર પર આધાર રાખવો કે નહિ તે હું નક્કી કરી શકતો નથી. કારણકે અતિશયોક્તિપૂર્ણ સમાચાર પર વિશ્વાસ રાખવો જે યોગ્ય નથી. આપ બ્રિટિશ સરકારના અનેક બાબતમાં દેવાદાર છો. સરકાર સામે પડશે તો આપને ધણું તુકસાન થવાનો સંભવ છે. મને ખાતરી છે કે આપ સરકારના શત્રુઓને મદદ કરી અથવા તેઓના પ્રત્યે મિત્રતા દર્શાવી આપના સ્વાર્થને તુકસાન નહિ કરે.” લંગરફોર્ડનો પત્ર મળતાં જ મહારાજાએ તેનો જવાબ આપ્યો કે “આપને જે બખર મળ્યા છે તે કેવળ અતિશયોક્તિ પૂર્ણ નથી પણ સંપૂર્ણ ખોટા છે. ઈંદોર અને મહુમાં જે બનાવો બન્યા છે તે નાથી હું જેટલો દુઃખી થયો છું તેટલો દુઃખી બીજો કોઈ માણસ નહિ થયો હોય. બ્રિટિશ સરકાર સાથે મિત્રતાનું બંધન તોડી નાખવાનો વિચાર મેં કદી કર્યો જ નથી. મને તેની ન્યાય બુદ્ધિ પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. મને ખાતરી છે કે જે મિત્ર રાજ્ય સરકારની કૃતજ્ઞતાથી દબા-

એલેા છે અને સામી કૃતચતા બતાવવા સદા તત્પર છે, તે રાજ તરફ સદેહ બતાવતા પહેલાં તેનું આત્મસન્માન જ તેને અટકાવશે.” આવો પત્ર લખી હોલકરે કપ્તાન હંગરફોર્ડને ૧ લી જુલાઇની બધી હકીકત જણાવવા માટે બે વિશ્વાસુ અમલદારોને મહુ મોકલ્યા. હંગરફોર્ડ તેઓની પાસેથી બધું સામળી સંતોષ પામ્યો.

છેદારમાં રાજકીય પ્રાધાન્ય નાશ પામ્યું. ગોલંદાજ દુકડીના સાહસિક સૈનિક પુરુષો પોતાની જવાબદારી સમજી બધી બાબતને બદોબસ્ત કરવા લાગ્યા. તેઓએ કિલ્લાના બચાવ માટે પુરતાં માણસો રાખ્યાં અને ખોરાકી એકઠી કરી રાખી. છાવણીમાંના અસ્ત્રાગારને નાશ કરવામાં આવ્યો. કિલ્લાની દિવાલ પર તોપો ગોઠવી દેવામાં આવી. તેણે એક માસ ચાલે તેટલો દારૂગોળો એકઠો કરી રાખ્યો. હવે તેઓ પોતાના ઉપરિ અમલદારોની રાડ જિતા બેઠા. તેમની પાસે કંઈ હુકમ ન આવ્યો. કર્નલ દુરાન્ડ પર પત્ર લખ્યો પણ તેનો જવાબ ન આવ્યો. છેવટે તેઓ ગવર્નર જનરલના પ્રતિનિધિ રૂપે મુંબઇના ગવર્નર લોર્ડ એલિન્સ્ટન સાથે પત્ર વ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે કપ્તાન હંગરફોર્ડ સાહસ પૂર્વક બધી બાબતનું કામ સંભાળી કર્તવ્ય બજાવવા તૈયાર થયો. જે કાર્ય કરવાને તેને હક્ક નહોતો તે કાર્ય તે બજાવવા લાગ્યો. કર્નલ દુરાન્ડે ‘અનધિકાર ચર્ચા’ કરવા સસળ તેને ઠપકો આપ્યો. પરંતુ આ વખતે જેઓએ આવી ‘અનધિકાર ચર્ચા’ કરી હતી તેઓએજ હિંદમાં અંગ્રેજોનું પ્રાધાન્ય જાળવી રાખ્યું હતું. ઇતિહાસ આ બાબતમાં સાક્ષી આપવા તૈયાર છે.^૧

આ વખતે તુકાજીરાવ હોલ્કર ભારે મુંઝવણમાં આવી પડ્યાં હતા. તોપનો ઓચિંતો અવાજ સાંભળી દુરાન્ડની માફક મહારાજા નવાઇ પામ્યા હતા. તે સમજી ગયા હતા-કે-મારા પોતાના સૈનિકોજ તોપો ચલાવે છે પણ શાં માટે-તોપો ચલાવે છે તે તેમનાથી સમજાયું નહિ. તેઓ અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ કે પોતાની વિરુદ્ધ લડે છે તે તેમના સમજવામાં ન આવ્યું. રાજમહેલમાં ભારે ધાંધલ મચી રહી હતી. નોકરચાકરો ભયના માર્યા આમતેમ દોડાદોડ કરતાં હતાં. ખૂબરે આપનારા વારંવાર ઉલટા-સુલેટી ખંખરો આપી-કોકડું-વધારે શુંયપી નાખતા હતા. આથી આ વખતે શું કરવું, કોની સલાહ લેવી એ તેઓ નક્કી કરી શક્યા નહિ. એક વખતે જે સમાચાર આવતા તે સમાચાર ખીજજ દશજે ખોટા હતા. આ પ્રમાણે કેાઇ પણ બાબતની નિશ્ચિનતા રહી નહોતી. ચોડીવાર પછી મહારાજાં શાંત થયા, ત્યારે એક બાબત તેમને બહુજ મુંઝવવા લાગી. તેણે સાંભળ્યું કે-ગવર્નર જનરલનો પ્રતિનિધિ વીર સૈનિક રેસિડેન્સ તજ નાસી ગયો છે. પરંતુ તે ક્યાં ગયો છે તે કોઇ કહી શકતું નહોતું. એક રાજની-તિરપ અને સાહસિક, બ્રિટિશ અમલદાર બંડ શર થતાંજ પોતાનું મથક છોડી કોઇ અજાણ્યે રથજે, જાઇ છુપારો એવું મહારાજાએ ધાર્યું નહોતું. અલારે એ અણુધાર્યા સમાચાર સાંભળી તેમના વિસ્મયની સીમા ન રહી. તે સાચે ચિંતાની ચટપટી પણ ચવા લાગી. મહારાજા પોતાની ચોતરફ અધકાર છવાઇ રહેલો જોવા-લાગ્યા.

તોપણ હોલ્કર તદ્દન નિરાશ બની બેઠો નહોતો. તે સંમજતો હતો કે બ્રિટિશ રેસિડેન્ડ નાસી ગયો છે અને મારાં લશ્કરે રેસિડેન્સ પર હુમલો કર્યો છે. આ સ્થિતિમાં અવંચ હું શુનેહગાર ગણાઉં ખરો.

બ્રિટિશ સરકાર પાસે આ ગુનો ન કરવો એ તેને સૌ પહેલું કર્તવ્ય જણાયું. ૮ વાગે સિપાહીઓએ રેસિડેન્સ પર હુમલો કર્યો હતો. ૧૦:૧૧ વાગે રેસિડેન્સ ખાતે યથા ગઠ હતી. એ વખત દરમિયાન હોદ્દર પાસે નાના પ્રકારની વાતો આવી હતી. ત્યાર બાદ તરેણ મહારાજ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા તૈયાર થયો. ઇંદોરમાં જે થોડા ઘણા ધુરોપિયનો બાકી રહ્યા હતા તે બધાને રાજમહેલમાં આશ્રય આપવામાં આવ્યો. ૯ વાગ્યા પહેલાં સાદતખા લોહીથી ત્રરમોળ યથા ઘોડેસ્વારના રૂપમાં મહારાજ સમક્ષ હાજર થયો અને કહ્યું કે મેં રેસિડેન્સ પર હુમલો કરી એક સાહેબને ધાખલ કર્યો છે. મહારાજએ સાદતખાને કેદ કરવાનો હુકમ આપ્યો. ૧ થી જુલાઈ આ રીતે પસાર થઈ ત્યાર બાદ બે દિવસ સુધી નાના પ્રકારની મડબડ મચી રહી સિપાહીઓની પેઠે સાધારણુ લોકો પણ અતિશય હરકેરાઈ ગયા હતા. શાંતિ અને વ્યવસ્થાનું રાજ્ય નાશ પામ્યું હતું. બંડખોરો નાના પ્રકારના જુરમે કરતાં હતાં. ચોતરફ લૂંટાટ ચાલતી હતી મહારાજની સત્તા નાશપામી હતી. મહારાજે બે દિવસ રાહ જોઈ એ દરમિયાન બ્રિટિશ હરકેર મદદે ન આવ્યું. બંડખોરો તો વધારે જોર પર આવવા લાગ્યા તેઓએ મહારાજ પાસે ખ્રિસ્તીઓને સોંપી દેવાની માગણી કરી. મહારાજના શિક્ષક હમેદસિ હને પણ સોંપી દેવાની ઇચ્છા જણાવી આ પ્રમાણે દરેક કાર્યમાં તેઓની બળવાન વૈરવૃત્તિ પ્રગટ થવા લાગી. ચોતરફ બચકર બનાવો બનતા જોઈ મહારાજ શાંત રહી શક્યા નહિ. તેઓ ૪ થી જુલાઈએ કેટકાક વિશ્વાસુ નોકરો સાથે ઘોડેસ્વાર થઈ હાયમ એક તીક્ષણુ બાલો લઈ બંડખોરોની ઊવણી પાસે આવી પહોંચ્યા. તેના આવવાથી ઊવણીમાં અપૂર્વ દશ્ય દેલાઈ ગયું. જેઓ એકદલ

પહેલાં ઉદ્ધાતાઈની પરાકાષ્ઠા બતાવતા હતા, તેઓ હવે શાંત બની ગયા, અને ગંભીરતા પૂર્વક મહારાજ સામું જોઈ રહ્યા. મહારાજનો નવાં કુંપળિયાં સરખો સુંદર દેહ, પાણીદાર આંખો અને અંસાધારણ દૃઢતા સૂચક મુખમંડલ નિહાળી તેઓની વૈરવૃત્તિ દૂર થઈ ગઈ. મહારાજએ ધીરજથી ગંભીરસ્વરે કહ્યું કે “મહેલમાં જે યુરોપિયોનો આશ્રય લઈ રહ્યા છે તેઓ જીવતા છે ત્યાં સુધી હું તમને સોંપવાનો નથી. હું તેનું રક્ષણ કરીશ. તેઓ મરી જશે તોપણ તેમનાં શરીરો હું કોઈને સોંપવાનો નથી. હું મારો પ્રાણ આપવા તત્પર છું પણ આશ્રિતોને છોડવા તત્પર નથી. તમે અંગ્રેજો પર હુમલો કરી મારી આગ તોડી છે. ધર્મને નામે કોઈના પર હસ્તો કરવો એવું કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં લખ્યું નથી. ખરો ધર્મ એક માણસને બીજા માણસ પત્યે હથિયારો ચલાવવાનું શીખવતો નથી; હવે તમે ધર્મનેનામે લુટલાટ કરતાખંધ રહો, નહિ તો હું રાજ તરીકેનું કર્તવ્ય બતાવવા તમારી સામે હથિયારો ઉપાડીશ.” બંડખોરો આ બધું સાંભળી રહ્યા, પણ વર્તવા તૈયાર થયા નહિ. તેઓએ મહારાજને કહ્યું કે “આપ આપના પૂર્વજ જયવંતરાવ હોશ્કરને યાદ કરો, ગર્વ અને કૃતખતોને ક્ષીધે હિંદમાંથી અંગ્રેજોની સત્તા અસ્ત પામી છે, હવે આપ અમને દિલ્હી તરફ લઈ જાઓ. આપ આ બાબતમાં ના પાડી તમારી કાયરતા પ્રગટ કરતા નહિ.” હોશ્કરે આ બાબતનો જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે “હું મારા પૂર્વજો જેવો સાહસિક કે શક્તિવાળો નથી, વળી સ્ત્રીઓ અને બાળકોને મોરવાં એને હું ધર્મ માનતો નથી. જેઓ એ કામ કરે છે તે મારા સાથી ન બની શકે.” મહારાજનાં વચનો પરથી ઘણા ખરા હિંદુ સિપાહીઓ સમજી ગયા કે આવું હિંગકાર

કામ ધર્મપુરઃસર નથી. મરાઠી રાજ્યના રચાપક શિવાજી કહી ગયા.
 જે લડાઈ વખતે ગાય, ખેડુત અને સ્ત્રીઓને ગુલસાત કરવું એ
 કોઈપણ રીતે વાંજળી ન ગણાય.

ત્યાર બાદ હોલકર મહેલમાં પાછા ફર્યા. બંડખેરો ચોડાધણા
 પ્રમાણમાં શાંત થયા. લૂટશાટ બંધ પડી. સિપાહીઓ તોપો અને પૈસા
 લઈ દિલ્હી બણી રવાના થયાં. હોલકરે કંપનીના જોટલા ફપીઆ
 બચાવ્યા હતા તે તથા આશ્રિત મુરૂપિઅનોને વિશ્વાસુ માણસો સાથે
 મંદુ મોકલી દીધા. એ સિવાય તેમનું પોતાનું ઝવેરાત, કંપનીના
 દસ્તાવેજો વગેરે સુરક્ષિત રાખવા માટે ત્યાં મોકલી દીધું. જે દિવસે
 સિપાહીઓએ બંડ ઉઠાવ્યું. તેજ દિવસે મહારાજાએ બલવંતરાવ
 નામના એક વિશ્વાસુ અમલદાર મારફત રેસિડેન્સિમાં કર્નલ પ્લાટ
 પર એક પત્ર મોકલી આપ્યો હતો. એ પત્રમાં તેમણે ખુલ્લા શબ્દોમાં
 લખી જણાવ્યું હતું કે “ મારા સૈનિકો અત્યારે મારા તાબામાં નથી.
 તેઓ સરકારના શત્રુસામે લડવાની ના પાડે છે. ” એજ દિવસે તેણે
 મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ આલ્ફ્રિન્સ્ટન પર પણ એક પત્ર મોકલ્યો હતો.
 એ પત્રમાં પણ તેમણે બધી બાબતના વિગતવાર જણર આપ્યા બાદ
 પોતાની વધાદારી જાહેર કરી હતી અને સેનાપતિ વુડખર્નને જેમ
 બિને તેમ જલદી મોકલવાનું લખ્યું હતું. કર્નલ હુરાન્ડ પર પણ તેમણે
 એજ મંતલબનો પત્ર લખ્યો હતો. આ પ્રમાણે તેઓ સરકાર પ્રત્યે
 પરમ મિત્રતા બતાવવા તૈયાર થયા હતા.

એ દરમિયાન મહારાજાને એક ખીજી ખાતમી મળી. તેમણે
 સાંભળ્યું કે દેશના હચિસનને માંજવામાંના આમજરાના અધિપતિએ
 એક કિલ્લામાં કેદ કર્યા છે. આમજરા મહારાજા સિંધિઆનું એક

ખાંડિયું રાજ્ય હતું. કપ્તાન હચિન્સન, ઈદારના રેસિડેન્ટના તાબામાં રહી બીજા લોકોમાં સરકારના એજન્ટ તરીકેનું કામ બજાવતો હતો. તે સર રોબર્ટ હેમિલ્ટનની દીકરી વેરે પરણ્યો હતો. હોશ્કર હેમિલ્ટનના કુટુંબને પોતાના કુટુંબ જેવું માનતા હતા. આથી તે કપ્તાન હચિન્સનના કેદ થવાના સમાચાર સાંભળી બહુ નાખુશ થયા. પરંતુ કપ્તાન કે તેના સાથીઓ ખરી રીતે બંદીવાન ન હોતા. તેઓ બૂપાવર નામના ગામ આગળ બીજા સૈનિકો સાથે રહેતા હતા. બૂપાવર આમછરાનું એક ગામ હતું. ત્યાંના રજપુત રાજા પાસે એક હજારનું પાયદળ સૈન્ય હતું. તે માળવાના બીજા સૈન્યના નિર્વાહ માટે દર વરસે અમુક રકમ આપતો હતો. ૨ જુલાઈએ બૂપાવરમાં એવી ખાસ ઉડી કે મહારાજા હોશ્કરનાં સરકારે રેસિડેન્સ પર હુમલો કર્યો છે, અને મહારાજાએ પોતે એમાં આગેવાની બર્યો ભાગ લીધો છે. આ સમાચારથી માળવાનાં નાના નાના રાજાઓ બહુ ચંચળ બની ગયા. કપ્તાન હચિન્સન બૂપાવરમાં હતો; તેણે સાંભળ્યું કે અમછરાના સૈનિકો મારા પર હુમલો કરવા તૈયાર થયા હતા. બૂપાવરમાં ૨૦૦ બીજા સૈનિકો હતા. હચિન્સને એ સરકારની મદદથી પોતાનું મથક જળવી રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૨ જુલાઈએ મધરાતે તેને ખાતમી મળી કે આમછરાની પાસેના ધાર નામના ગામડાના કેટલાક મુસલમાન સિપાહીઓ બૂપાવર તરફ આવે છે. આ વખતે કેવળ ૩૦ બીજા સૈનિકો હાજર હતા. બાકીના બીજોતો બીકના માર્યા નાસી ગયા હતા. આમ હોવાથી કપ્તાન હચિન્સન અને તેનો એક મિત્ર પોતાનાં રક્ષણ નીચેનાં બેરાં છોકરાં સાથે છુપાવેશમાં નાસવાની તૈયારી કરવા લગ્યો. પોતાના વિધાસ માણસોને સૂચના આપી કે જો કોઈ પૂછે તો કહેવું

કે આ લોકો વડોદરા તરફ જતા પારસી વેપારીઓ છે. કપ્તાન હયિન્સન વગેરે આ પ્રમુખ પારસીના વેશમાં જણુયા નામના ગામ તરફ રવાના થયા.

જણુયા ઉદાર અને આમુજીરાની વચ્ચે આવેલું એક નાનું રાજ્ય છે. આ ગામનો રાજા જોધપુરના રાડોડ વંશનો ભાયાત ગણાયો છે. ત્યાંના બીજા લોકો સુધરેલા ગણાય છે. નાસેડુઓએ જણુયા નિકટ આવી ત્યાંના જુવાન રાજા પાસે એક સ્વાર મોકલી મદદ માગી. તેઓ જણુયામાં પગ મુકે તે પહેલાં તેઓએ સાંભળ્યું કે આમુજીરાનું સૈન્ય અમારી પાછળ પડ્યું છે. પણ બસબર વંચતે જણુયાથી એક સો બીજા સૈનિકો મદદમાં આવી પહોંચતાં તેઓની રાંઠા દૂર થઈ. તેઓ બીજા દરકતે એક ગામડામાં જઈ પહોંચ્યા. ગામના મુખીએ તેઓને ખવડાવી પીવડાવી સંતોષ્યાં. તેઓ રાત્રે એક દારૂના વેપારીના ઘરમાં રહ્યાં, બીજો દિવસ જણુયા તરફ રવાના થયાં. ૧૫મી જુલાઈએ સવારમાં તેઓ સાગતાળ જણુયા આવી પહોંચ્યાં.

જણુયાનો રાજા કેવલ સોળ વર્ષનો બાળક હતો. તે હજી ઉંમર લાયક ન હોવાથી તેના બાપની મા અત્યારે કુલ સત્તા ભોગવતી હતી. તેણે આશ્રિતોને બચાવવા માટે બધી જાતનો જાદોબક્ત કર્યો. કેટલાક વિશ્વાસુ રજપુતોને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું. કેટલાક આરખો આ વર્ષતે દરબારમાં મોકલી દરતા હતા, તેઓ કાફર લોકોના આગમનથી છેછેડાઈ પડ્યા. પરંતુ રજપુતોએ તેમને સુરોપિઅનો પાસે આવવા દીધા ત્યાં આ રીતે જણુયાની રાણીએ મોતાના અશ્રિતોને બચાવ્યા હતા. છતાં હોદ્દર પાસે આ વાત વિકૃત સ્વરૂપમાં જઈ પહોંચી હતી. આથી તેણે આ લોકોને બચાવવા માટે કેટલાક સૈન-

કેને મોકલ્યા. પરંતુ જ્યારે ભૂલ માલમ પડી ત્યારે એ સૌનિકોને
પણુ બોલાવી કેટલાક રક્ષકોને હથિન્સન સાહેબ તથા તેના ગોઠિયાઓને
ઈદાર લાવવા માટે મોકલ્યા. રક્ષકો ૧૦મી જુલાઈએ જમુયા આવી
પહોંચ્યા. ૧૨મી જુલાઈએ નાસેહુઓએ રાજની પિતામહીની રજ
લીધી. મહારાજ હોદ્કરે લેફ્ટેનેન્ટ હથિન્સનને ઈદાર આવવાનું લખ્યું
હતું. હથિન્સન આ સંબંધમાં લખે છે કે ' મહારાજ હોદ્કરની
મિત્રતા પર મને દૃઢ વિશ્વાસ હતો. તેથી હું તેમના સૈનિકોના હાથમાં
મારા કુટુંબને સોંપતાં અચકાયો નહિ. ' મહુના યુરોપિયનોએ આ
વખતે દેશી સિપાહીઓમાં જે ચળવળ આવી રહી હતી તે તરફ લક્ષ
રાખી હથિન્સનને ઈદાર રહેવાની સલાહ ન આપી. તેા પણુ તેણે
આવા સંકટના વખતમાં મહારાજને સાચી સલાહ દુઆપવા ખાતર
રેસિડેન્સની જવાબદારી સ્વીકારી. કપ્તાન હંગર ફોર્ડે અત્યાર સુધી
જે કાર્ય કર્યું હતું તે કાર્ય હવે લેફ્ટેનેન્ટ હથિન્સનને સોંપાયું.

આ વખતે રેસિડેન્ટ કર્નલ દુરાન્ડે મહારાજ હોદ્કર તરફ જે
વર્તણૂક ચલાવી હતી અને હોદ્કરે પોતે પોતાના કાર્ય દ્વારા એ
વર્તણૂક ચલાવવી વાજબી નહોતી. તે બતાવી આપ્યું હતું તે સંબં-
ધમાં મતભેદ છે. એક પક્ષ દુરાન્ડની વર્તણૂકનો બચાવ કરે છે;
ત્યારે બીજો પક્ષ બધી બાબતની ચર્ચા કર્યા બાદ મહારાજને બધી
રીતે નિર્દોષ અને રેસિડેન્સ પર હક્કો કરવાના કાર્યમાં નિર્લિપ્ત
માને છે. અત્યારે મહારાજ તુકાજરાવ અને દુરાન્ડ બંને કાળના
બોળામાં જઈ સુતા છે. બંને પર અત્યારે સ્મૃતિ કે નિંદા અસર
કરી શકે તેમ નથી. બંનેનાં કાર્યો અત્યારે બહુ જુનાં બની ગયાં છે.
અત્યારે તટસ્થ દૃષ્ટિથી જોતાં જણાયું, સિવાય રહેશે નહિ કે કર્નલ

કુરાન્ડે હોદ્દાધરને બેવડા માનવામાં લેતાવળાંકરી હતી. મહારાજાએ
 ૨૫૪ જાણીયું હતું કે મારાં જે લશ્કરે રેસિડેન્સ ઉપર હતો કયો
 હતો તે મારા કમળમાં રહ્યું નહોતું. તેણે કર્નલ કુરાન્ડને સાવચેત
 રહેવાનું જાણાવ્યું હતું. ધનાગારનો પૈસો અને ઝવેરાત સુરક્ષિત રા-
 ખવા માટે મહેની જાવણીમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ પાસે મોકલી દીધું
 હતું. બંડખોરોને મારી હડાવવા તેણે મુંબઈના ગવર્નરને જોમ અને
 તેમ જલદી લશ્કર ગોકેશવાનું જાણાવ્યું હતું. એ સિવાય તેમણે જાતે
 બંડખોરો સમક્ષ હાજર થઈ જાણાવ્યું હતું કે મારા આશ્રિતોને હું
 કદી પણ તમારા હાથમાં સોંપીશ નહિ. આ બધાં કાર્યો મહારાજાની
 વફાદારી સાબીત કરવા માટે પુરતાં છે. પોતાના પાયદળ સૈન્યના
 અધ્યક્ષ વંશજોપાલને તેણે કહ્યું આપ્યું નહોતું. સાદતખાને પણ
 ઉત્સાહ ચક્રાવ્યો નહોતો. ઉલટું તે તો ગિચારો કેદીની અવસ્થા ભોગ-
 વતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૧ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં તેને ફાંસીની સજા થઈ
 તે વખતે તેણે કમુલ ક્યું હતું કે દરબારમાંથી મને રેસિડેન્સ
 પર હુમલો કરવાનો હુકમ મળ્યો નહોતો. તેના સાથીઓમાંના
 બધા મુસલમાનો હતા. પાયદળ લશ્કરનો અધ્યક્ષ વંશજોપાલ
 તેઓ સાથે મળ્યો નહોતો. પોતાની હાજરીથી કદાચ
 બંડખોરો વધારે ઉશ્કેરાય એવી માન્યતાને લીધે હોદ્દાકરે
 ૧ લી જુલાઈએ બંડના સમાચાર સાંભળ્યા છતાં બંડ સમાવવા બહાર
 પડ્યા નહોતા. ત્યારબાદ તેઓએ જોયું કે બે દિવસ વીત્યા છતાં
 બ્રિટિશ લશ્કર તો ન આવ્યું, આ તરફ બજવાખોરો તો દહાડે દહાડે

૧. John Dickinson, Last Counsels of an
 Unknown Counsellor P. 76, 162.

જેર પર આવતા જાય છે. આ વખતે તેઓ બંડખોરો સંમક્ષ દેહતા બતાવવા બહાર પડ્યા, બંડખોરોને શાંત પાડ્યા. આ વખતે તેઓ પોતાના આશ્રિતોને કાંઈ પણ બાબતની હરકત દેતા નહિ. આ બંધાં કાર્યોમાં તેમની ધીરજ અને બુદ્ધિ જણાઈ આવે છે. જેઓએ ધૈર્ય પૂર્વક આ બંધી બાબતો પર વિચાર કર્યો છે તે ઇતિહાસકારો આ પ્રસંગે હોશ્કરનો વાંક કાઢવા તૈયાર થતા નથી. મુંઝવણના ગતનરે પણ મહારાજને નિર્દોષ ઠરાવ્યા છે. કર્નાન હંગરફોર્ડ પણ મહારાજ પર કંઈ વહેમ લાવતો નહોતો ઇતિહાસકારો આનંદ પૂર્વક મહારાજની વશાદરીનાં વખાણ કરી ગયા છે.^૨ અને કર્નલ દુરાન્ડ એકજ આગળ પાછળનો વિચાર ન કરતાં એકદમ રેસિડેન્સ છોડી ગયો હતો. તેનો એવો બચાવ હતો કે બંડખોરો હથિયારબંધ હતા; માર્કે મકાન આત્મરક્ષણ માટે ઉપયોગી નહોતું; મહુની જાવંણીનું લશ્કર બંડખોરો સામે લડાઈ કરવા તૈયાર નહોતું; વિશ્વાસુ માણસોની સંખ્યા બહુ ઘોડી હતી; મહારાજ હોશ્કર-ખરોદા પૂર્વક હોકે પછી સક્તિ ન હોવાને લીધે હો-બંડખોરોને કમળમાં રાખવા અસમર્થ હતા. આથી મારે નાસી ગયા સિવાય બીજો કંઈ ઉપાય રહ્યો નહોતો. પણ ઉપરનાં લખાણ પરથી સાબીત થાય છે કે મહુમાં સાહસિક અને સહાયકારી લશ્કરનો તોરો નહોતો. દખ્તાન હંગરફોર્ડ પોતાની તોષો અને ગોલંદાજ સૈન્ય સાથે મદદ કરવા તૈયાર હતો. તેણે કાંઈના પર આધાર ન રાખતાં કેવળ પોતાના પંગ પર ખડા રહી જે કર્તવ્ય બજાવ્યું હતું તે બાબત તેને ધન્યવાદ આપ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. કર્નલ દુરાન્ડ પોતે લશ્કરી

માણસ હતા; મુદ્દાચર્ચા. અનુભવી હતો; લડાઇના મેદાન પર કુશળતા બતાવી શકે તેવો હતો. કપ્તાન હંગરફોર્ડ સાથે મળ્યો હોત તો તે બધી ગેડબેંક ચાંત કરી ચકત. પરંતુ તેમ ન કરતાં તે એકદમ રેસિડેન્સ તજ નાડો; અને હેલ્કર પર નકામો આરોપ મૂકતો ગયો, તેથી તેણે સહાય ઇતિહાસકારોની પ્રશંસા મુમાવી છે. મુંબઇ સરકારે તેની ઓચિંતી નામમાગ માટે જણાવ્યું છે કે, આ પ્રસંગે બે ખાખતો વિચારવાની છે, કંતો મહારાજ હેલ્કર વિશ્વાસઘાતી બન્યા હોય, અથવા તો રેસિડેન્ટ કારણ વિના રેસિડેન્સ છોડી ચાલ્યો ગયો હોય. મારી સરકારને જણાય છે કે તેમાંની બીજી ખાખત અર્થાત્ ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ વિનાશરણે. ઈદાર છોડી ગયો હતો એ સત્ય છે. ૧૨ ફર્નલ દુરાન્ડ કેવળ હેલ્કર પર બેવકાફણાનો આરોપ મૂકી અટક્યો નહોતો. તેણે ધારનું નાનું રાજ્ય ખાત્રસા કરવાનો વિચાર દર્શાવ્યો હતો. કારણકે ત્યાંનો રાજ સગીર હતો. અને તેના સૈનિકોએ બંદ હાલ્લું હતું; પરંતુ કપ્તાનના ડિરેક્ટરો વિરુદ્ધ પેડાથી આ કાર્ય પાર પાડ્યું નહોતું. ડિરેક્ટરોએ દિંદી મરકારને આ સંબંધમાં લખી જણાવ્યું હતું કે “અમે આ ખાખતમાં કંઈ સગ્ન દર્શાવી શકતા નથી. જ્યારે સમય જગતમાં જાહેર થઈ ચૂક્યું છે કે ગ્વાલિયર અને ઈદાર જેવાં મોટાં રાજ્યો એટલું જ નહિ પણ ખુદ બ્રિટિશ સરકાર પણ પોતાના લશ્કરને કાપુમાં રાખી શકી નહોતી, ત્યારે ધાર અથવા બીજું કોઈ નાનું રાજ્ય પોતાના સૈનિકોને કમજો ત રાખી શકે તે ખાતર અમે તેને કશી સત્તા કરી શકતા નથી. પોતાના ઘરને પોતે જ આગ લગાડે અને પછી તે આગ

પાંડોશીના ઘરમાં ફેલાય ત્યારે એ આગ લગાડવાનો ગુનો પાંડોશીઓ પર નાંખવો એ જેટલું ગેરવ્યાજબી છે તેટલું જ ગેરવ્યાજબી દર્નલ દુરાન્ડની આ માગણીને અનુમોદન આપવામાં છે. ” આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે દર્નલ દુરાન્ડના ગેરવાજબી કાર્યને અનુમોદન આપી મહારાજ હોલકરનાં વાજબી કાર્યનું અપમાન અને તેને સીધે તેમના સ્વાર્થને હાનિ થઇ છે તે બાબતમાં કંઇ સદેહ નથી.^૧

દુરાન્ડે મહારાજને જે જાળમાં સપડાવ્યા હતા, તે જાળમાંથી તેઓ લાંબા વખત સુધી છુટી શક્યા નહોતા. ઉપરિઅધિકારીઓ તેમનું સન્માન સાચવવા તૈયાર થયા હતા પરંતુ હિંદી સરકારના પ્રદેશ ખાતાના અમલદારો એ કાર્મમાં અડચણ નાંખવા અચકાયા નહોતા. બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલના સભાપતિ સ્ટેન્લિએ (પછીથી બોર્ડ ડર્બિ) ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના જુલાઇની ૮ મીએ ગવર્નર જનરલને લેખ્યું હતું કે-“ જે રાજ્યો, સરદારો અને બીજાઓને બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે વફાદારી બતાવવા ખાતર જમીન અગર બીજું કંઇપણ આપી નવાજવાના હોય તેઓનાં નામની સૂચિ કરી મને મોકલી આપશો. મને ખાત્રી છે કે આપ એ સૂચિમાં સૌ પહેલાં મહારાજ સિંધિયા, હોલકર અને નેપાળના રાજ્યોનાં નામ લખશો. ” પરંતુ ગવર્નર જનરલ બોર્ડ કેનિંગે હોલકરને સન્માન આપવાની ના પાડી. તેણે ઇંદોરના બનાવનો ઉલ્લેખ કરી બોર્ડના સભાપતિ આગળ મહારાજને સન્માન આપવાને માટે નાલાયક જણાવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૬૪ ના જુલાઇની ૪થી તારીખે હિંદીપ્રધાન સર ચાલ્સ વુડે (પછીથી બોર્ડ હાલિશાક્સ) મહારાજ હોલકર સામાટે બીજા ભૂપતિઓ

સમક્ષ સન્માન પામવાને અયોગ્ય ઠર્યા તેનાં કારણો તે વખતના ગવર્નર-જનરલ સર જોન લોરેન્સને (પછીથી લોર્ડ લોરેન્સ) લખી જણાવવાનું હતું. એ વખતે કર્નલ દુરાન્ડ પરદેશ ખાતાનો સેક્રેટરી હતો. તેણે કારણો દર્શાવતાં એ જુની વાતોનો ઉલ્લેખ કરી ખતાવ્યો. લોર્ડ મિરોએ ગવર્નરજનરલની પક્ષી સ્વીકાર્યા પછી આ બાબતનાં કારણો જણાવ્યાં, પણ આ વખતે પણ પરદેશ ખાતાનો પ્રભુ પર્વતની જેમ અચળ બની બેઠો. એ ખાતાના તે વખતના સેક્રેટરી ઇયિસન સાહેબે (પછીથી સર આર્સ્ટ ઇયિસન) વળી ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના જુલાઈની ૧લી તારીખના જનાવનો ઉલ્લેખ કરી જણાવ્યું કે મહારાજ પ મી જુલાઈ સુધી આ બાબતમાં તટસ્થ રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે એક હિંદીપ્રધાન પછી બીજો હિંદીપ્રધાન, એક ગવર્નરજનરલ પછી બીજો ગવર્નરજનરલ મહારાજ હોશ્કર વિષે તપાસ કરવા લાગ્યો. પરંતુ કર્નલ દુરાન્ડે બતાવેલાં એ જુનાં કારણ આગળ બધાને અટકી જવું પડ્યું. ઇતિહાસ એ જુઠો આરોપ જૂસી નાખવામાં પાછો પડ્યો નથી. કે, મેલિસન, વગેરે ઇતિહાસકારોએ હોશ્કરનાં વખાણ કર્યા છે. મહારાજ પણ સરકારની 'રટાર એન્ડ ઇડિઆ'ની પક્ષી મેળતી ધન્ય થયા હતા. આ તરફ કર્નલ દુરાન્ડ પણ કમે કમે ઉંચી પક્ષીએ ચઢતો જતો હતો. તે પરદેશ ખાતાનો સેક્રેટરી, ગવર્નરજનરલની કૌંસિલનો સમાસદ અને છેવટે પંજાબનો સેક્રેટેન્ટ ગવર્નર બન્યો હતો. પરંતુ દિલ્લીની વાત એ

---

૧. Evans Bell, A Letter to H. M. Durand, Notice. P. VI-VII.

સાહસિક, બહાદુર અને કર્તવ્ય પરાયણ હતો. જ્યારે મિરતમાં બંડ
 'ઉઠ્યું ત્યારે તે આખું ઉપર હવા ખાતો હતો. એ બંડના સમાચાર
 'મળતાં જ તે પોતાની જવાબદારી સમજી શક્યો. એક લેખ ત્રીશ
 હજાર ચો. મા. જેટલો વિશાળ પ્રદેશ તેને સાચવવાનો હતો. આ
 વિશાળ પ્રદેશમાં શાંતિ જાળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં તેણે આજસ દરી
 નહિ. મિરતના સમાચાર મળ્યા બાદ ચાર દિવસ પછી તેણે એક
 જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું. એ જાહેરનામામાં તેણે બધા રાજ્યોને પોત-
 પોતાનું સૈન્ય તૈયાર રાખવાની અને પોતપોતાના રાજ્યમાં શાંતિ
 જાળવી રાખવાની વિનંતી કરી. તેના મદદનીશો પણ તેને મદદ
 આપવા તૈયાર થયા. વાયવ્ય પ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર કેલ્વિન સાહેબે,
 'કર્નલ લોરેન્સને બધું ગોઠી લશ્કર અને ઓફિસરો તથા કંપનિની તે-
 જુરી લઇ આમ્મોનો જવાબ કરવા આવવાની પ્રાર્થના કરી. કર્નલ
 લોરેન્સ આ માગણી સાંભળી ચમક્યો. રજપુતાના છોડી જવાથી
 ભયંકર પરિણામ આવવાનો સંભવ હતો. રજપુતાનાનું મધ્યસ્થ સ્થળ
 અજમેર બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં હતું. ત્યાં વિવિધ હથિયારોથી
 ભરપૂર અગારા હતું. ત્યાંની તેજુરીમાં પુષ્કળ પૈસા હતા. હિંદુ
 અને મુસલમાનોનું આ પવિત્ર તીર્થ મનાતું હતું. રજપુતાનાના શરાફો
 અને ખીજા વેપારીઓના પૈસાથી આ શહેર સમૃદ્ધિવાન બનેલું હતું.
 કર્નલ લોરેન્સ સમજતો હતો કે આ લોભ પેદા કરનાર સ્થળ જે
 બંડખોરોના હાથમાં ગયું તો આખું રજપુતાના બળવાની આગમાં
 સપડાશે. આથી તે પોતાના બંને ભાઈઓની માફક આ વખતે દંડતા
 પૂર્વક કર્તવ્ય જાળવવા તૈયાર થયો. આ તરફ કેલ્વિન સાહેબ પણ
 પોતાની માગણીનું ગેરવાજબીપણું સમજી ગયા હોવાથી તેમણે વધારે

દયાણુ ન ક્યું. ઉલટું તેમણે કર્નલ લોરેન્સના હાથમાં વધારે સત્તા આપવા માટે તેને બ્રિગેડિયર જનરલની પદવી આપી રજપુતાનાના સમગ્ર સૈનિક દુકડીઓના અધ્યક્ષ તરીકેની સત્તા આપી. હવે બ્રિગેડિયર લોરેન્સે સૌ પહેલાં અજમેર ખ્યાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. અજમેરમાં સિપાહીઓની એક અને મહેર નામના હલકી જાતના લોકોની એક મળી બે દુકડીઓ હતી. મહેર લોકો અગાઉ બહુ સુધરેલા નહોતા. અજમેરના કમિશનર લેફ્ટેનેન્ટ કર્નલ ડિક્સનના ચતુર્થી તેઓની અવસ્થા સુધરી હતી. મહેરોને સરકારી સૈન્યમાં જોડવા હતા. દેવર નામનું ગામ તે લોકોનું મુખ્ય મથક હતું. કર્નલ ડિક્સન આ વખતે દેવરમાં મરણ પથારી પર પડ્યો હતો. દેવબોગે તે ત્યાં જ મરણ પામ્યો. પણ તેણે આપેલી કેળવણી નિષ્ફળ નીવડી નહિ. સિપાહીઓ પર મહેર લોકોને બહુ લાગણી નહોતી. એ ખાતર બ્રિગેડિયર લોરેન્સે કંઈ સુરક્ષી આવી પડે તે પહેલાં સિપાહીઓને અજમેરથી ખસેડી ત્યાં મહેર લોકોને ગોઠવવાનો વિચાર કર્યો. એ વિચાર પાર પાડવામાં કંઈ સુરક્ષી ન નહી. તેના કુકમથી લેફ્ટેનેન્ટ કાર્પેલ નામનો એક સૈનિક પુરૂષ મહેર લોકોનાં લક્ષકરને દેવરથી અજમેર લઇ આવ્યો. અજમેર ખચું. અને તે સાથે આખું રજપુતાના સુરક્ષિત થયું.

રજપુત રાજાઓમાં ઉદયપુરના મહારાણા સૌથી આગેવાન ગણાય છે. વંશમર્યાદામાં, વીરત્વમાં અને સ્વાર્થત્યાગમાં ઉદયપુરના મહારાણાની સમક્ષ કોઇ ઉભું રહી શકે તેમ નહોતું. જ્યારે બીજા બધા રજપુતોએ ભોગલોની સાથે સગપણનો ઝગંધ બાંધવાનું વાજબી ધાર્યું હતું ત્યારે ઉદયપુરના મહારાણા અચળ પર્વતની માફક દૃઢ રહ્યા હતા. તેઓએ ભોગલોની સાથે એવો ઝગંધ બાંધવા તરફ તિરસ્કાર દર્શાવ્યો હતો.

ક્રિષ્ણ નં નહિ પણ જ્યોત્ષ્ણ મોગલો સાથે જોવા સંબંધ બાંધ્યો હતો. તેઓની સાથે સર્વ પ્રકારનો સામાજિક સંબંધ તોડી નાંખ્યો હતો. આવાં કૃત્યોથી આવી પડેલાં દુઃખોને તેઓએ દુઃખો તરીકે માન્યાં જ નહોતાં. ભયંકર લડાઈઓમાં તેમના હજારો સૈનિકો માર્યા ગયા હતા, તેમને પોતાને હુંગરાઓમાં રાજા અપાર કષ્ટ વેઠવું પડ્યું હતું, જતાં તેઓએ પોતાની ટેક છોડી નહોતી. આવા સ્વાર્થત્યાગને લીધે રાજસ્થાનમાં તેઓ અગ્રગણ્ય મનાતા હતાં. રજપુતો એક ક્ષણ માટે પણ એ ગૌરવની કથા વિસરી શકતા નહિ, એક ક્ષણ માટે પણ એ દેવ સમાન પ્રતાપરાણીનું મહત્ત્વ લોપ પમાડી શકતા નહિ.

આ વખતે ઉદયપુરના મહારાણા પર સરકારની તીકણું નંજર હતી. હપ્તાનું સોલ્ડર્સ ઉદયપુરના દરબારમાં સરકારના એજન્ટ તરીકે કામ કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં મેવાડના કેટલાક સરદારોના કાર્યથી સિર હેબ્રિ લોરેન્સ અને તેના બાદ કેનલ લોરેન્સ નાખુશ થયા. તેઓએ એ સરદારોને વશ કરવા માટે અંગ્રેજી લશ્કર મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો. મેવાડના મહારાણાને બચાવવા ખાતર તેમને આ કામ કરવાની જરૂર પડી હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં જ્યારે ચોતરફ બળવો ફેલાઈ ગયો, ત્યારે મેવાડના મહારાણા સાથે બ્રિગેડિયર લોરેન્સને ડાઘપણ જાતનો બચાવનાવ થયો નહિ. આ વખતે મહારાણાએ એક સુંદર સરોવરને

૧. કે સાહેબે લખ્યું છે કે મેવાડના દરબાર સાથે જ્યોર્જ લોરેન્સને વિવાદ થયો હતો. લોરેન્સે મેવાડમાં અંગ્રેજી લશ્કર રાખવાનો, મહારાણાને પદવીબ્રટ કરવાનો, અને તેના કેટલાક મુખ્ય સરદારોને દેશનિકાલ કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો.—*Kaige, Sepoy War, Vol. III. P. ૩૩૫.* પરંતુ જ્યોર્જ લોરેન્સે આ વાક્યો વાંચી

કિનારે આવેલા પોતાના ગ્રીષ્મ જીવનમાં કોવાન સોવર્સની મુલાકાત લીધી. તેણે આવા કેટલાંકીના વંષતમાં પોતાના વિશ્વાસુ સૈનિકો સાથે મદદમાં આવી સરકારને દરેક રીતની મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. દરબારના મુખ્ય અમલદારોને આ ખાતર કપ્તાન સોવર્સ પાસે મોકલવાનો બદોબસ્ત કર્યો અને એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે પોતાના તાખાના બધા સરદારો પર એ મતલબના હુકમો મોકલવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે તેઓ દરેક બાબતમાં સરકારના પક્ષમાં ઉભા રહેવા તૈયાર થયા.

એ દરમિયાન કપ્તાન સોવર્સને ખબર મળ્યા કે નીમચ અને નરીરાબાદના સિપાહીઓ સરકાર સામે ઉઠ્યા છે. ૪૦ નાસેહુ મુરૌપિખતો તથા બેસાં છોકરાં અતિશય શોચનીય હાલતમાં પચાસ માઇલ દૂર આવી રહ્યાં છે. આ સમાચાર મળતાં જ કપ્તાન એ મદદનીશો સાથે મેવાડના કેટલાક સ્વારો લઇએ શોચનીય સ્થિતિમાં આવી પડેલા જીવેતો ઉદ્ધાર કરવા રવાના થયો. મહારાણાએ તેને આ બાબતમાં જોષ્ટી મદદ આપવાની આનાહતી કરી નહિ. તેણે બેદલા નામના ગામના સરદારને એ લોકોને ઉદયપુર લાવવા માટે મોકલ્યો.

કે સાહેબને લખી મોકલ્યું હતું કે 'મે' કદી પણ મહારાણાને પદવીબદ્ધ કરવાનો ઠરાવ કર્યો નહોતો. મહારાણા સાથે મારે જરા પણ તકરાર નહોતી. 'મે' તથા મારા બાઇ સર હેન્નિ લોરેન્સે કેવળ મેવાડના કેટલાક સરદારોની સત્તા ઓછી કરવા માટે બ્રિટિશ સૈન્ય રાખવાની અને જરૂર પડે તો એક મુખ્ય સરદારને પદવીબદ્ધ કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. મહારાણાને બચાવવા ખાતર જ આ પ્રમાણે કરવું પડ્યું હતું.

—Kaye, Sepoy War Vol. III. Appendix P, 683.

સોવર્સ સાહેબે પણ એ લોકોને એ સરદારના રક્ષણ તથા રાખવામાં કંઈ વાંધો જોયો નહિ. સાહસિક રજપુત સરદારે એ હતભાગ્ય લોકોને એક રમણીય દ્વીપમાંના સુરમ્ય મહેલમાં લાવી રાખ્યાં.

જયપુરના મહારાજના સૈનિકો આમાંની સરહદ સાચવવા લાગ્યા. મારવાડના મહારાજએ પણ પોતાની વફાદારી બતાવવામાં 'પાછી પાની' કરી નહિ. સાહસ અને બહાદુરીમાં મારવાડ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. એ મરજૂમિના રાજાઓએ એક વખત દિલ્હીના પાદશાહોને પણ વિરમય પમાડ્યા હતા. આ રથજના એક સેના નાયકની અપૂર્વ વફાદારી અને અસાધારણ બહાદુરી જોઈ મારવાડની વેરાન બૂમિને ઉદ્દેશી વીર શેરશાહે એક વખતે કહ્યું હતું કે "હું એક મુઠી બૂસાને ખાતર આપું" હિંદ સામ્રાજ્ય ગુમાવવા તૈયાર થયો હતો. "પરંતુ આ વખતે કંકાસને લઈને જોધપુરનું રાજ્ય નબળું પડી ગયું હતું. કેરલાક સરદારે જખરા બની ગયા હતા. તોપણ એ રાજ્યે સરકારને ધોડેરવાર અને પાયદળ મળી ૨ હજાર સૈનિકો અને ૬ તોપો આપી હતી. આ પ્રમાણે જુન માસ દરમિયાન રજપુતાનામાં સર્વત્ર શાંતિ વિરાજવા લાગી. કેર્નલ જ્યોર્જ લોરેન્સે આ સંબંધમાં લખે છે કે "આ પ્રમાણે જુન માસમાં—ખંડના સમાચાર મળ્યા બાદ ૧૫ દિવસની અંદર તો ભરતપુર, જયપુર, જોધપુર અને અલવરના લશ્કરો અમારી સાથે લડાઈના મેદાનમાં એકત્ર કરવા તૈયાર થઈ રહ્યાં."^૧ રજ.

અહીં જ્યોર્જ લોરેન્સે મેવાડના મહારાજા અને ત્યાંના એજન્ટ કપ્તાન સોવર્સનું નામ જણાવ્યું નહોવાથી કે સાહેબે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. જ્યોર્જ લોરેન્સે તેના જવાબમાં જણાવ્યું હતું કે મેં અહીં મેવાડના રાજાનું નામ લખ્યું નથી ખરું, પણ મારા જાહેરનામાંમાં

પુતાનામાં તરત વેળાએ તો કંઈ ગરબડ ન થઈ, અને રજપુત રાજ-
ઓએ દિલ્હીના પાદશાહ સાથે કોઈપણ જાતનો સંબંધ ન રાખ્યો
છતાં કેટલેક સારા તદ્દન નિર્ગ્રિહ થઈ ચક્રવા નહિ. સિપાહીઓના
બળવાનો ઇતિહાસ લખનાર કે સારા આ પ્રસંગે જણાવે છે કે
'જેઓએ એક વખત મોગલો સાથે વિવાહ સંબંધ બાંધ્યો હતો,
મોગલોના કાર્ય કરવામાં ઉત્સાહ બનાવ્યો હતો, મોગલોના નામના
સિક્કા પાડ્યા હતા, તેઓનો એ ઇતિહાસ વાંચવો પ્રાન્તના સૂક્ષ્મ
દષ્ટિવાળા સેપ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની પાદદાસ્તમાં જન્યત થઈ રહ્યો હતો,'
એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ઘટનામાંથી કેવું દુર્લભ ઉત્પન્ન થયું હતું, તે
આગળ ૫૨ સમજાશે.

W. H. R. R. R. R.

મહારાણી વફાદારી અને નીમચના મુરૂપિયન નાસેડુઓ પ્રત્યેના
તેમના પ્રેમ વિશે મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને એ ખાતર બ્રિટિશ
સરકારે રાણાને ધન્યવાદ જણાવ્યો છે. એ પણ જણાવ્યું છે. કપ્તાન
સોવર્સના સંબંધમાં તેણે જણાવ્યું હતું કે કપ્તાને મારો હુકમ માન્યો
નહોતો તેથી ગવર્નર જનરલે તેને ઠપકો આપ્યો હતો. Kaye,
Sepoy War, Vol. III. Appendix P. 683, 684.
ગમે તેમ હો પણ જ્યોર્જ બોરેન્સે ખીજા રાજાઓ સાથે મેવાડના
મહારાણાનું નામ જણાવ્યું હોત તો ઠીક હતું, એવો નમ્રી.

અધ્યાય ૪ થો

આત્રા

વિષય નિર્દેશ—આત્રા—નીમચનાં સિપાહીઓ—કેલ્વિન સાહેબ માંદા પડ્યા—રાજ્ય વહીવટનો બંદોબસ્ત—કોટાના સિપાહીઓ—આત્રા પાસે લંડાઈ—અંગ્રેજ સૈન્યનું પાછું આવવું—બવણીનો નાશ—આત્રાના કિલ્લામાં રહેનારાઓની દુર્દશા—કેલ્વિન સાહેબ મરણ પામ્યા.

આત્રાના સિપાહીઓ નિઃશસ્ત્ર થયા હતા. તેઓ રૂપીઆની થેલી કમરે બાંધી, હાંમેશાં વાપરવાનાં વાસણકુસણા બાંધે નાખી, શાંતિ-પૂર્વક ધીર તરફ રવાના થયા હતા. કોઈ કોઈ ઘેર ન જતાં દિલ્લી જઈ ત્યાંના પાદશાહની નોકરી સ્વીકારી નવાં હથિયારોથી સજ્જ થયા હતા. આ નિઃશસ્ત્ર સિપાહીઓનો કોઈ પાછો આત્રા આવ્યો નહોતો. કેલ્વિન સાહેબને તેઓને ખાતર કંઈ ચિંતા કરવી પડી નહિ. તોપણ આત્રા સર્વાંશે શાંતિપૂર્ણ થયું નહિ, વિપત્તિનાં ચિહ્નો સર્વાંશે દૂર ન થયાં, યુરોપિઅનોના આગ્રમાં સુખ ભોગવવાનું ન લખ્યું હોય તેવું જણાયું. આત્રા જમના નદીને જમણે કિનારે આવેલું છે. જુન માસમાં એ કિનારાપરનાં લગભગ બધાં ગામડાં પ્રિટિશ આણુ નીચેથી નીકળ્યા ગયા હતાં. ડાબા કિનારાપરનાં ગામડાંઓની સ્થિતિ પણ બહુ આશાજનક નહોતી જુન માસની આખરે ઘણાખરા લોકો આત્રા તરફ ગયા હતાં. વાવાંઝોડાની શરઆતમાં પ્રકૃતિ જેથી શાંતિ ધારણ કરે, તેથી શાંતિ અત્યારે આત્રામાં ફેલાઈ રહી હતી. પરંતુ એ શાંતિ હવે અશાંતિના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. સર્વત્ર અબ્યવસ્થાનાં મોજા ફરી વળ્યાં.

નીમચેના સિંધાલીઓ જાંડ હાંવી જુલાઈ માસમાં આગ્રા બહુ
 વધ્યા. ગ્વાલિયરથી નાસેડુ યુરોપિઅનો આવી આગ્રાના કિલ્લામાં જઈ
 બરાયા. જેના પર આ વિશાળ કર્તવ્યની જવાબદારી હતી તે અત્યારે—આ
 હટાકટીના વખતે માંદો પડ્યો. કેલ્વિન સાહેબ પેતાની સત્તા તથા
 વિશાળ પ્રદેશમાં શાંતિ સ્થાપવા, યુરોપિઅનોને સુરક્ષિત બનાવવા, અને
 બાંડખોરોને હાંકી કાઢવા કટિબદ્ધ થવા હતા. પરંતુ તેનું સુગઠિત અને
 બળવાન શરીર ચિંતા, અનિદ્રા અને અતિશ્રમને લીધે તદ્દન નાંખાઈ
 ગયું હતું. એ સિવાય તોફાન મતભેદોએ પણ તેમના મગજને હેરાન
 કરી નાંખ્યું હતું. તાગાના લોકોની ઉચ્ચેરણી અને વિરૂદ્ધ આચરણથી
 તે ત્યારે ભારે મુંઝવણમાં આવી પડ્યા હતા, ત્યારે તેના મદદગારો
 તેમની વિરૂદ્ધ પડવા તત્પર થયા હતા. કેમ કે તેની સાથે એવી
 વર્તણૂક અસાધવા લાગ્યા કે જેથી હરકેમ માણસને ગુસ્સો થયે
 સિવાય રહે નહિ. તેઓ પોતાના અધ્યક્ષ અને પરિચાલક ઉપર નાના
 પ્રકારના દોષો ચઢાવી પત્રો લખવા લાગ્યા. એ પત્રોમાં તેઓનો અપાર
 દ્વેષ પ્રગટ થવા લાગ્યો. કેમ કે તે ન સંજોગથી સહાય તેવી
 બાપામાં તેની નિંદાના પત્રો ગવર્નર જનરલ પર લખવા લાગ્યા.
 એટલું જ નહિ પણ એ પત્રોમાં તેને પદચ્યુત કરવાની માગણી થવા
 લાગી. કેમ કે પાર્લિમેન્ટમાં આ બાબતની ચર્ચા ચલાવવાની સલાહ
 આપવા લાગ્યા. લોર્ડ કેનિંગ આ પત્રો લખનારાઓના શબ્દોને
 ‘આગ્રાના ધુવડેલા બચકર શબ્દો’ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આવા
 કેટલાક પત્રો દિલ્લી રવાના કરવામાં આવ્યા હતા, ત્યાંના યુરોપિઅનો
 એ પત્રો જોઈ કહેતા કે “આગ્રાવાળા વૃણી ખરાડા પાડવા લાગ્યા
 છે.” અતિશ્રમ, અનિદ્રા, વજેરેથી કેલ્વિન સાહેબની શારીરિક, સક્તિ

નાશ પામી, તે સાથે આવા વિકટ અવાજો તેમની માનસિક શક્તિ
ઓછી કરવા લાગ્યા. તોપણ તે કર્તવ્યચ્યુત થયા નહિ. આવી
સ્થિતિમાં પણ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય જનવવા લાગ્યા.

જુન માસના ત્રીજા અઠવાડિયામાં જૂન હડી કે નીમચ અને
નસીરાબાદના બંડખોર સિપાહીઓ એતરફના બદમાશ લોકો સાથે
મળી આગ્રા તરફ આવે છે. આ સમાચારની સત્યતા માટે કંઈ સંદેહ
રહ્યો નહિ. આવનાર સિપાહીઓની સંખ્યા ૨૬૦૦ ની હતી. તેઓની
૧૨ તોપો હતી. સમાચાર ખરા પડ્યા એટલે કેલ્વિન સાહેબ શાંત
રહી શક્યા નહિ. તેણે જુન માસની આખરે નિઃશસ્ત્ર અને લડા-
ઈના કામથી બે વાઠેફગાર ખ્રિસ્તીઓને કિસ્લામાં જવાનો હુકમ
આપ્યો. અમુક યોજો સિવાય બીજી યોજો કિસ્લામાં લઈ જવાની
મના કરવામાં આવી. આ હુકમથી છેવટે બધાં પુસ્તકો, વાસણકુસણ
અને કાગળની શામલો નાશ પામી હતી.^૧ ૨જુ જુલાઈએ નીમચના
સિપાહીઓ આગ્રાથી ૨૪ માઈલ દૂર આવેલા શ્વેતપુર સિદ્ધી આગળ
આવી પહોંચ્યા. હવે સત્તાવાળાઓએ આગ્રાને બચાવવા માટે બંદો-
બસ્ત કર્યો. કોટમાંનું બ્રિટિશ સૈન્ય આગ્રા આવી પહોંચ્યું એ સિવાય
નવાબ સૈવકુલાબાન નામના એક હિંમતી પદવીના રાજપુરુષની સર-
દારી નીચે કિરોલીના છસો પાયદળો, બરતપુરના ત્રણસો ઘોડેશ્વારો
અને બે તોપો અગ્રામાં હાજર હતી. એક અંગ્રેજ સૈનિક પુરખ
શેરટેનેન્ટ ગવર્નરના એજન્ટ તરીકે આ સૈન્ય સાથે રહેતો હતો.

બંડખોરો શ્વેતપુર સિદ્ધી આગળ આવ્યાના સમાચાર મળ્યા
એટલે આ બંને સૈન્યોને જુદે જુદે સ્થળે ગોઠવવામાં આવ્યાં. કોટનું

લરકર આમાંની 'ઈર્ષ્યા' સાચવવા માટે ગોઠવાઈ ગયું. સૈયદુલ્લા-
ખાનનું લરકર આગ્રાથી ૪ માઈલ દૂર ફતેહપુર સિંકીના રસ્તાની
બાજુએ આવેલા શાહજંગ નામના ગામડા આગળ ગોઠવાઈ ગયું.
૨ જુલાઈએ બંડખોરોને અટકાવવા માટે આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત
કરવામાં આવ્યો.

બીજે દિવસે ફેલિન સાહેબ બહુ માંદા પડી ગયા. તેના શરીર-
પર પક્ષાધાતની અસર જણવા લાગી. તેથી તેણે એક સમિતિ ઉપર
ચોપીશ ઠક્કાકને માટે આવશ્યક કાર્ય બજાવવાની જવાબદારી મુકી. રૈવ-
બોર્ડનો બુનો અમલદાર રિક, બ્રિગેડિયર પોલ હોવેલ, અને લેફ્ટેનેન્ટ
ગવર્નરનો સેક્રેટરી કપ્તાન એક્લિયડ આ સમિતિના સભાસદો હતા.
૪ થી જુલાઈએ બ્રિગેડિયરને બંગલે સમિતિ મળી. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર
પોતાના ડાક્ટર સાથે પાસેની કોઠડીમાં રહેવા લાગ્યો. સમિતિ શહેરના
બચાવ માટે અને બંડખોરોને અટકાવવા માટે વિચાર કરવા લાગી.
કારાગારમાંના સંખ્યાબંધ કેદીઓ છૂટે તો બંડખોરોની શક્તિ વધે
તેવું હતું. એ ખાતર સમિતિએ કેદીઓમાંના મજબુત શરીરવાળા
અને બળવાન લોકોને નદીને પેલેપાર લઈ જઈ છોડી મૂકવાનો,
કિસ્લાની પાસે જમના નદી પર પુલ હતો તે તોડી નાખવાનો,
ખ્રિસ્તીઓને કિસ્લામાં જઈ રહેવાનો, અને નવાબ સૈયદુલ્લાખાનની
બે તોપો અસ્ત્રાગારમાં મોકલવાના ઠરાવ પસાર થયા. એ સિવાય
કોટાના સૈનિકોના અધ્યક્ષને આગળ વધી બંડખોરો પર હક્કો કર-
વાનો હુકમ આપવાની વાત સ્વીકારવામાં આવી.

પહેલા ત્રણ ઠરાવો તો બીન હરકતે અમલમાં મુકાયા. પરંતુ
છેલ્લા બે ઠરાવો અમલમાં મૂકતાં બચકર મુશ્કેલી ખડી થઈ. કોટાના

સૈનિકો પર, વહેમ આપ્યો હતો. કોઈ કોઈ તેઓને નિઃશસ્ત્ર કરવાનો ઠરાવ લાવ્યા હતા. પરંતુ ઝિગેડિયર એવી ઠોરતા દર્શાવવા તત્પર થયો નહિ. છેવટે જ્યારે જણાયું કે તેઓને પાસે રાખવા એ સહી-સલામત બધું નથી ત્યારે તેઓને બંડખોરોને અટકાવવા માટે ૪ થી જુલાઈએ ફતેહપુર સિદ્ધી તરફ જવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. પરંતુ તેઓ બંડખોરો સામા ન જતાં સરકાર સામા થયા. એક યુરોપિઅન અમલદાર તેઓની ગોળાથી ભરણુ પામ્યો. અંગ્રેજ આશિ-સરો પર પશુ તેઓએ ગોળાખાર ચલાવ્યા. છેવટે તેઓ નીમચના સરકર સાથે જોડાવા રવાના થયા. પરંતુ એ વખતે અંગ્રેજ સૈનાનાયકો આગમુ થઈ બેડા નહોતા. એક સેનાનાયકે કેટલાક સ્વયંએવક ઘોડેસ્વાર સૈનિકો સાથે તેમના પર હલ્લો કર્યો. આ હલ્લાથી બંડખોરોનાં કેટલાંક માણસો ભરણુ પામ્યાં અને લડાયક સામગ્રીથી ભરપૂર કેટલાંક હાટ પકડાયાં. એ જ દિવસે સાયંકાગ વખતે નવાબ સૈયદુલ્લાખાને જાહેર કર્યું કે મારા સૈનિકો વધારા નથી, હું તેમના પર આધાર રાખી શકતો નથી. ભરતપુરના ઘોડેસ્વારોએ તેમનો સાંથ તળ્યો હતો, તેની ટુકડીની તોપો ખીજે સ્થળે મોકલી દેવાઈ હતી, આથી કિરોલીના સૈનિકો હતાશ થઈ ગયા હતા. આમ થવાથી નવાબ સૈયદુલ્લાખાને તેના સૈનિકો સાથે કિરોલી જવાનો હુકમ થયો. એ જ રાત્રે સૈયદુલ્લાખાન આ હુકમને અનુસરી સૈનિકો સાથે કિરોલી રવાના થયો.

કોટાના સૈનિકોએ બંડ ઉડાવ્યું એટલે માંદા લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરને દિલ્લામાં લઈ જવાની જરૂર પડી. ઝિગેડિયરનો બંગલો બહુ સલામત નહોતો. બંડખોરો એ બંગલા પર હલ્લો કરે એવો સંભવ જણાતો

હતો. એ ખાતર કેટલાક સ્વયંસેવક એ બંગલાના બચાવ માટે ખડા રહેતા હતા. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર અનિચ્છા પૂર્વક ક્ષિત્રામાં જવા તૈયાર થયો. રક્ષકોથી વીંટળાઈ તે ક્ષિત્રામાં જઈ પહોંચ્યો. પરંતુ પાછળથી સાંભળ્યું કે બંડખોરો વિખરાઈ ગયા છે ત્યારે તેણે પાછા બ્રિગેડિયરને બંગલે જવાની ઇચ્છા દર્શાવી, પણ બ્રિગેડિયરે તેમ કરવાની ના પાડી. ૫ મી જુલાઈથી દેહિન સાહેબની તબિયત એટલી બધી લયડી ગઈ કે તેના મિત્રો અને સહોદ્યોગીઓને જાણ થતા થવા લાગી. આવી સ્થિતિમાં પણ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતાં અટક્યા નહિ. તેનો અતિશય આયેક જોઈ ડોક્ટરો તેને ઇચ્છા છતાં કામ કરતાં અટકાવી શકતા નહિ.

એજ દિવસે (૫ મી જુલાઈ) સવારમાં સમાચાર આવ્યા કે બંડખોરો આમાં તરફ આવે છે. એક અંગ્રેજ અધિનાયકે બ્રિગેડિયરને બંડખોરો પર હક્કો કરવા માટે આગળ વધવા દેવાની મંજૂરી માગી, પરંતુ બ્રિગેડિયરે આનાકાની કરી. છેવટે જ્યારે બંડખોરો આવી પહોંચ્યાના સમાચાર આવ્યા ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે હવે બે ઉપાય રહ્યા છે. કતો ક્ષિત્રામાં બરાઈ બચાવ કરવો, અગર બંડખોરોને નસાડી મૂકવા. સાહસિક સેનાનાયકોને હક્કો ઉપાય સારો લાગ્યો. બ્રિગેડિયરને પણ એ દીક લાગ્યું. એથી તેણે જેમ બને તેમ જલદી બંડખોરોને નસાડી મૂકવાનો હુકમ આપ્યો.

બ્રિગેડિયરના હુકમથી એક વાગ્યાને શુમારે યુરોપિયન સૈનિકોએ દવાયતનું મેદાન છોડ્યું. સામા પક્ષમાં બે હજારથી વધારે લોકો હતું. અંગ્રેજ અધિનાયકોએ તેઓને યુરોપિયન પદ્ધતિ મુજબ કેળવ્યા હતાં. કોટાના સૈનિકો પણ તેમની સાથે જઈ બચ્યા હતાં. અંગ્રેજોની

પાસે ૮૦૦ સૈનિકો હતા. વૃદ્ધ ટ્રિગેડિયર પોલ હોવેલે તેની સરદારી લીધી હતી.

અંગ્રેજ લશ્કર શાહમંજ નામના ગામ આગળ આવી પહોંચ્યું, એટલે ટ્રિગેડિયરે યોદીવાર ત્યાં યોજવાનો હુકમ આપ્યો અને પોતે બંડખોરોની હિલચાલ તપાસવા લાગ્યો. ૧ માઇલ દૂર આવેલા શાનિયા નામના ગામ આગળ બંડખોરો તેની નજરે પડ્યા. બંડખોરોના પાયદળ સૈનિકો ગામડાની પાછળ ગોઠવાયા હતા. ગોલંદાજ સૈન્ય પોતાની તોપો લઇ ગામની બંને બાજુએ ગોઠવાઇ ગયું હતું. તેઓનાં આગલા ભાગમાં હિન્દુઓ અને ગીચોગીચ ઝાડો હતી. અંગ્રેજ સૈન્ય આવ્યું એટલે સિપાહીઓની ડાબી બાજુએ આવેલી તોપોમાંથી ગોળાઓનો વરસાદ વરસ્યો, અંગ્રેજ સૈન્યાધ્યક્ષે તરત જ પાયદળ સૈનિકોને સૂઇ જવાનો હુકમ આપ્યો અને તોપો સામા પક્ષની તોપોની માફક બે ભાગમાં ગોઠવી દીધી. પણ તેણે પોતાની તોપોનાં મુખ ખુલ્લાં મુકી દીધાં. પરંતુ બંડખોરોના ગોલંદાજો સુરક્ષિત રથે ગોઠવાયા હોવાથી અંગ્રેજોની તોપોએ તેઓને બહુ નુકસાન ન કર્યું, તેમ ઉલટું સિપાહીઓ ઝાડની ઓથે રહી અંગ્રેજોને બહુ નુકસાન કરવા લાગ્યા. તેઓની દારૂગોળાની બે ગાડીઓ સળગી ગઇ. ડાબી બાજુની એક તોપ નકામી બની. ગઇ. છેવટે પોતાનો દારૂગોળો પુરો થઇ રહેલો જેમ અંગ્રેજ અધિનાયકોએ બંડખોરો પર હુમલો કરવાની ઇચ્છા જણાવી. જે પાયદળ સૈનિકો અસાર સુધી સૂઇ રહ્યા હતા તેઓ પણ એવી જ ઇચ્છા દર્શાવવા લાગ્યા. પરંતુ સેનાપતિ આગ્રાના આ યોદા રક્ષકો માર્યા જવાની સંકાપી એ બાબતમાં આગળ પગલાં સેવા માગતો નહોતો. અંગ્રેજ

સમત ધવાયો હતો. રણક્ષેત્રપર અગ્નિનેના ઘોડા અને માણસોને
 પુષ્ટિ નાશ થયો. એ જગ્યામાં તોપો ગોઠવવામાં આવી હતી,
 તેમાંનો એક ભાગ તો તદ્દન નકામો બની ગયો. આ બધું જોઈ
 ધિગેડિયરે પાયદળ સૈનિકાને હુમલો કરવાનો હુકમ આપ્યો, પરંતુ
 આ વખતે કેવળ પાયદળની મદદથી બચાવ કરવાનું કામ અશક્યવિત
 બની ગયું. કારણ કે તોપો નકામી બની જવાથી તે દ્વારા પાયદળ
 સૈનિકાને મદદ આપી શકાય તેવું રહ્યું નહોતું. વળી ઘોડેસ્વાર સૈન્ય
 એટલું બધું કુશળ નહોતું કે તે પાયદળને મદદ આપી શકે. જુદી
 જુદી જાતના ધંધાદારી લોકો એ સૈન્યમાં કામ કરતા હતા. તેમાં
 સિવિલિયનના અને કારકુન માટે ભાગે હતા. યુરોપિયન અને દેશી
 સૈનિકાની પલટણોના ખ્રિસ્તી વાજન વગાડનારા અને ગાનારાઓ એ
 સૈન્યમાં જોડાયા હતા. વધારે નવાઈની વાત એ હતી એ વખતે
 ફ્રાન્સમાંથી કેટલાક બાજીગરો પોતાની રમત બતાવવા માટે આ દેશમાં
 આવ્યા હતા. તેઓમાંના કોઈ કોઈ એ લશ્કરમાં જોડાયા હતા. આ
 બાજીગરોમાંના સાત આ લડાઈમાં મરાયા. આવા ઘોડેસ્વાર સૈન્યની
 મદદથી આશા રાખ્યા મુજબ કામ સફળ થયું નહિ. સામા પક્ષના
 ઘોડેસ્વારોના હુમલાથી આ ઘોડા ઘોડેસ્વારોનું પરાક્રમ ઢીલું પડી
 ગયું. શત્રુઓ શાહગંજની પાસે આવેલી જગ્યામાં એકત્ર થઈ, જેઓની
 પાસે લડાયક કળા શીખ્યા હતા તેઓને પોતાની કેશવણીની પરીક્ષા
 આપવામાં પોતાની હોંશિયારીની પરાકાષ્ટા બતાવવા લાગ્યા. વૃદ્ધ
 સેનાપતિ પાસે સામા પક્ષનું જોર તોડવા માટે કંઈ સાધન રહ્યું નહિ.
 તેના ગોલંદનેનો દારૂગોળો ખુદી ગયો હતો, ઘોડેસ્વારનું બળ ખુદી
 ગયું હતું, તોપો નકામી થઈ પડી હતી, કેવળ પાયદળ સૈનિકા

પણ આત્મરક્ષણ ન થઈ શક્યું. સેનાપતિએ હતાશ થઈ પાછળ હઠવાનો હુકમ આપ્યો.

સેનાપતિના હુકમથી બાકી રહેલા સૈનિકો કિલ્લામાં પાછા ફરવા તૈયાર થયા. હઠતી વેળા તેઓમાં કંઈ ગડબડ ન થઈ. એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર આ સંબંધમાં જણાવે છે કે “સૈનિકો વ્યવસ્થાપૂર્વક પાછા ફર્યા હતા, તોપણ આ પ્રત્યાવર્તન જેવું તુકસાનજનક હતું, તેવુંજ અપમાનકારક હતું. થોડેસ્વાર સૈનિકો ન હોવાથીજ આમ જરૂં પડ્યું હતું. આપણે આપણી બૂલને લીધેજ હાર્યા હતા. દારૂ-ગોળો વગેરે સરંજામ તૈયાર રાખવામાં આવ્યો હતો, તે આપણા સૈનિકો સાથે અથવા તેમના ગયા પછી પાછળથી મોકલવામાં આવ્યો નહોતો, અને જ્યાં સુધી આપણી તોપો કામ કરતી હતી ત્યાં સુધી આપણા પાયદળ સૈનિકોને લડાઈ કરવાની તક આપવામાં આવી નહોતી. આ એક અતિશય ગાંડાઈનું કૃત્ય હતું. આવી ગાંડાઈ ખાતર જ ડેઇલિને જીવન સમર્પણ કરવું પડ્યું હતું અને પોલ .હોવેલને પોતાની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવવી પડી હતી.”^૧

જેઓ કિલ્લામાં હતા, તેઓ ઉત્સુકતાપૂર્વક લડાઈના સમાચાર જાણવા તત્પર થઈ રહ્યા હતા. તોપોના અવાજથી તેઓના હૃદયમાં આશાનિરાશાના તરંગો ઉત્પન્ન થતા હતા. કિલ્લામાંનાં બેરાં છોકરાં બહુ જ ચિંતાતુર બની ગયાં હતાં. આ લડાઈના પરિણામ ઉપર તેઓનું ભાવિ લટકતું હતું. જેમના પતિ લડાઈમાં ગયા હતા તેઓના મુખમંડલ પર અતિશય દિલગીરી જણાતી હતી. તેઓ ત્રણ કલાક થયાં તોપોના અવાજો સાંભળ્યા કરતાં હતાં. ધૂમાડાથી

જવાબ રહેલાં ગગનમંડલ તરફ એકાગ્રદૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યાં હતાં. કાંઈ કાંઈ કિસ્લાની ટાય પર ચઢી લડાઈ નિહાળવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હતાં. પરંતુ છેવટે તેઓની આશા નષ્ટ થઈ, લય પ્રથમ કરતાં સો-ગણો વધી ગયો; જાડી નિરાશાથી શરીર ઢળી પડવા લાગ્યું. તેઓએ ફરથી પોતાના સાહસના અવલંબન રૂપ સૈન્યને બંડખોરોની આગળ દાર ખાઈ પાછું અપિતું જોયું. જેઓએ પાછા આવતા સૈનિકોને નજરોનજર નિહાળ્યાં હતા, તેઓ એવું શોચનીય દશ્ય જિંદગીમાં કદી ફરી નજરે ન પડે એવી પ્રભુ પ્રાપ્તે પ્રાર્થના કરતા હતા. સિપાહીઓએ અંગ્રેજી લશ્કરની પુંક પકડી હતી. સૈનિકો નાં મુખો ધૂળથી જવાઈ ગયાં હતાં, ધૂમાડાથી મલિન બની ગયાં હતાં. જેઓ ધવાયા હતા, તેઓનાં શરીરમાંથી નીકળેલાં લોહી પર ધૂળનું પડ ચઢી ગયું હતું. બધા તરસ્યા થયા હતા. મલ્લ વિના ટળવળતા હતા. યાકી લોથપોથ ચઈ ગયા હતા. તેઓની સ્થિતિ બહુજ વિપન્ન બની ગઈ હતી. તોપો પાછી લાવી શકાઈ નહોતી. સાથીઓનાં શબો પણ સાથે લાવી શકાયાં નહોતાં. આગ્રાથી બે હાથીઓ મોકલવામાં આવ્યા હતા, પણ તે પર કેવળ ધામલોનોજ સમાસ થાય તેમ હતું. હથિયારો, માર્યા ગયેલા સૈનિકોનાં શબ વગેરે રણક્ષેત્ર પર પડ્યું રહ્યું હતું. પાછા આવેલા સૈનિકો કિસ્લામાં આવી બેબાકળા બની મઘના પીપ તરફ દોડ્યા. ઓઝો પોતાનું દુઃખ જૂલી આ શોચ-નીય દશામાં આવી પડેલા લોકોની સારવાર કરવા લાગી. તેઓએ આ અને મલ્લ વડે એ લોકોની તરસ છિપાવી. તેઓની પીડા દૂર કરવા માટે તેઓ પુષ્કળ પ્રયત્ન કરવા લાગી. રનેદમથી જનનીની માફક, પ્રીતિમયી કન્યાની માફક, શાંતિમયી ધાત્રીની માફક તેઓ

ધાયલ સૈનિકાની સેવા લાગી. એમનો અસામાન્ય માયાળુ સ્વભાવ જોઈ એક લેખકે આ સ્ત્રીઓને કિમીઆની લડાઈમાં ધાયલોની સારવાર કરનારી જગવિખ્યાત ફ્લોરેન્સ નાઈટિંગેલ સાથે સરખાવી છે. સૈનિકા આ રીતે સારવારથી સંતોષ પામતા હતા, પણ તેઓના અંતરમાં રણક્ષેત્ર પર પડેલા પોતાના જાતિબંધુઓનો વિરહ સાક્ષતો હતો. તેઓ માર્યા ગયેલા મિત્રોનાં નામ લઈ લઈ હાહાકાર કરવા લાગ્યા.^૧ આ તરફ બદમાસ લોકો બંહુજ ઉશ્કેરાઈ ગયા. તેઓ આ વખતે પોતાની ઉદ્દામ પ્રવૃત્તિ દર્શાવવા તૈયાર થયા. ફિરંગી અને પોર્ટુગીઝ લોકો કિલ્લામાં જઈ ભરાયા નહોતા. પોતાના ઘર પ્રત્યેની મમતાને લીધે હો કે પછી શહેરીઓ પ્રત્યેના વિશ્વાસને લીધે હો; પણ તેઓ પોતાના મકાનમાં પોતાને સુરક્ષિત માની બેઠા હતા. પરંતુ એ વિશ્વાસુ લોકોની શાંતિમાં અડચણ નડી. જે મકાનોને તેઓ સુરક્ષિત માનતા હતા, જે મકાનોમાં રહેવાથી પોતાને કંઈ અડચણ આવશે નહિ એમ માનતા હતા, તે જ મકાનોમાં તેમનું લોહી રેડાવા લાગ્યું. વીશથી વધારે નિરાધાર છુબો ઉશ્કેરાએલા લોકોનાં હથિયારોથી મરણ પામ્યા. યુરોપિઅનો કિલ્લામાં ગયેલા હોવાથી તેઓના બંગલા ખાલી પડ્યા હતા. હવે તે બંગલાને આગ લગાડવામાં આવી. યુરોપિઅનોએ કિલ્લામાંથી પોતાના બંગલા અને સરસામાન વગેરે ભસ્મીભૂત થતું જોયું. જગતની અતુલ કીર્તિ તાજ એ પ્રદીપ જ્વાળા સાથે અજકવા લાગ્યો. સરકારી કોગળપત્રોનો ઘડોખરો ભાગ બળી ભસ્મ થઈ ગયો. લગભગ ૭ માઈલના વિસ્તારમાં આવેલાં ઘરો ભયંકર અગ્નિનો ભોગ થઈ પડ્યાં. આ દેખાવ

૧ Raikes, Notes on the Revolt &c. P. 62.

નેવો ભયંકર, શોચનીય, અને ગંભીર ભાવોને જગાડનારો હતો, તેવોજ વિસ્મયજનક હતો. યુરોપિયન લોકો આ વિચિત્ર દૃશ્ય જોઈ થોડી વાર માટે વિસ્મયસ્પર્શમાં કુળી ગયા, હિજળતી લાગણીના સાગરમાં કુળી ગયા.

સાશિયાની લડાઈ પછી સિપાહીઓ અંગ્રેજોની પાછળ દોડ્યા ખરા, પરંતુ તેઓએ આત્માના કિલ્લા પર હુલ્લો ન કર્યો. દારૂગોળો પુરતો ન હોવાથી તેઓ પાછા શાહગંજ જતા રહ્યા. ૫ મી જુલાઈની રાત્રે તેઓ દિલ્હી તરફ રવાના થયા અને ૮ મી જુલાઈએ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. સાશિયાની લડાઈમાં જીત મેળવેલી હોવાથી દિલ્હીમાંના સિપાહીઓએ તોપોના અવાજથી તેઓને બહુ માન આપ્યું.^૧

એવું કહેવાય છે કે લડાઈ થયા બાદ બીજે દિવસે કોટવાળ મુરાદઅલીની અનુમતિથી શહેરમાં દિલ્હીના શહેનશાહની આજુ ફરવવામાં આવી. એ ખાતર હથિયારબંધ લોકો દસબદ્ધ થઈ રાજમાર્ગ પર ફર્યા. એ ટોળામાં પોલિસના ધણાખરા મુસલમાન અમલદારો હતા. કોટવાળ પોતે ટોળાનો સરદાર બન્યો હતો. હલકા વર્ગના બદમાસ લોકો પણ એ ટોળામાં નજરે પડતા હતા.^૨ સિપાહીઓ દિલ્હી તરફ રવાના થયા જતાં શહેરમાં શાંતિ ન ફેલાઈ. દિલ્લામાંના યુરોપિયનોએ પણ પોતાને સુરક્ષિત ન ધાર્યા. શહેરમાં અને તેની આજુબાજુનાં ગામડાંમાં જે બદમાસ લોકો રહેતા હતા, તે લોકો સર્વત્ર અશાંતિ ફેલાવી રહ્યા હતા. લુટફાટ, ઘર બાળવાં વગેરે ભયંકર કામો બે દિવસ સુધી ચાલુ રહ્યાં.

૧. Mallason Median ebutiniy, Vol. I. p. 276-277.

૨. Ibid, p. 277, note.

પરંતુ આવા કટાકટીના વખતે આગ્રાના રહેવાસીઓમાં અંગ્રેજોનેના મદદગારોનો તોટો નહોતો. વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે હિંદના કુલીન લોકોથી માંડીને સાધારણ ખેડુતો સુધીના ઘણા લોકો આ વખતે અંગ્રેજોને મદદ કરવા તૈયાર થયા હતા. આગ્રામાં પણ તેવા માણસો ઘણા હતા. અંગ્રેજો ત્યારે આગ્રાના કિલ્લામાં ભરાઈ રહ્યા હતા, કિલ્લાની બહાર ઉત્ક્રાંત લોકોનો સમુદાય ત્રાસ વર્તાવી રહ્યો હતો, યોગ્ય મદદને અભાવે અંગ્રેજોની ચોતરફ ભયંકર અંધકાર છવાઈ રહ્યો હતો, ત્યારે આગ્રાના લોકો તેઓને મદદ કરવા તૈયાર થયા હતા. ૭ મી જુલાઈએ રાજરામ નામના એક માણસે બહુ જ કુશળતાથી કિલ્લામાં મેનિસ્ટ્રેટ સમક્ષ સમાચાર મોકલ્યા કે આગ્રામાં બંડખોર સિપાહીઓ નથી. કેવળ કિલ્લાની બહાર કેટલાક બદમાશ લોકો ધાંધલ મચાવી રહ્યા છે. જો મેનિસ્ટ્રેટ થોડું સૈન્ય લઈ બહાર આવે તો પાછી વ્યવસ્થા સ્થપાય તેમ છે. આ સમાચાર સાંભળી મેનિસ્ટ્રેટ નિશ્ચિત થયા. તેણે ધાર્યું નહોતું કે બંડખોરો અહીંથી આવ્યા જશે. અણુધારી રીતે આવી સગવડ મળવાથી તેના અંતઃકરણમાં શાંતિનો સંચાર થયો. ખીજે દિવસે સવારમાં મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબ કેટલાક ગોરા સૈનિકો અને તોપ લઈ કિલ્લાની બહાર આવ્યા અને મુખ્ય મુખ્ય રસ્તા પર કુચ કરી બ્રિટિશ સરકારની સત્તા ફરી સ્થપાયાનો ઢંઢેરો બહાર કર્યો.^૧

પરંતુ અંગ્રેજો કિલ્લાની બહાર આવી રહેવાનું સાહસ કરી શક્યા નહિ. તેઓ બંડખોર સિપાહીઓના ભયથી કિલ્લામાં જઈ ભરાયા હતા. આ વખતે એ લોકો પર હલ્લો કરવાનું સામર્થ્ય તેઓમાં નહોતું.

જુદી જુદી માતના લગભગ ૭ હજાર લોકો કિલ્લામાં આવી ભરાયા હતા. તેઓમાંના ઘણાખરા યુરોપિઅન અને યુરેઝીઅન હતા. બાલ-બચ્ચાં, યુવકયુવતી, ડાસાડાસી વગેરે જ્યાં એક સ્થળે આવી ભરાયા હતાં. ત્યાં હિંદુ અને મુસલમાનો પણ નજરે પડતા હતા. ૨૭ મી જુલાઈએ કિલ્લામાંનાં માણસોની ગણતરી થઈ ત્યારે હિંદુ અને મુસલમાનની સંખ્યા ૧૫૦૦ની ગણાઈ હતી. તેઓની સંખ્યા પ્રથમ તો થોડી હતી. યુરોપિઅનો કાળા માણસોને જોતાં જ ભડકતા હતા. દેશી પોશાકધારી માણસો તેઓને ડરાવતા હોવા છતાં છેવટે તેવા લોકો ઉપર જ તેને આધાર રાખવો પડ્યો હતો. પ્રથમ તો યુરો-પિઅનોએ ધાર્યું હતું કે આપણું પ્રત્યેક કામ આપણે જાતે જ કરવું અથવા દેશી ખ્રિસ્તિઓ પાસે કરાવવું. પરંતુ કંટાળો અને અયોગ્યતાને લીધે તેઓનાથી એ મંકદપ અમલમાં મુકી શકાયો નહિ. યુરોપિઅનોને સ્વાઅથી રહેવાની ટેવ હોય છે, છતાં સ્થાનભેદે કરીને નેમનામાં એ શુભ જતો રહ્યો હતો. તેઓ હિંદીઓમાં મત્તા બનાવવા આવ્યા હતા. અકસ્માત્ તેઓની અવસ્થા ફરી ગઈ છતાં તેઓ દિંદીઓને કરવાનાં કામ કરવામાં હીણપત માનતા હતા. તેમાં પણ આ દેશની આબોદવા તેમને સ્વાવલંબી બનાવવામાં બહુ અવ્યવસ્થ કરવાની હતી. આગ્રહ

માણસોને કિલ્લામાં આવવા દેવા બારણાં ખુલ્લાં રાખવાં પડ્યાં હતાં. મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબે શહેરમાં શાંતિ ફેલાવી એટલે દેશી લોકોની મંખ્યા વધવા લાગી, અને છેવટે એ મંખ્યા પંદરસોને આશરે થઇ હતી. પરંતુ તેઓ સારવાર કરતા હતા છતાં પોતાના માલીકાનું આદરમાન મેળવી શક્તા નહોતા. તેમને સોંપવામાં આવેલાં કાર્યો એ લોકો વફાદારીથી બજાવતા હતા. ખોરાકી આપતા, મઘ આણી આપતા, પંખો તાણુતા, ઝાકુ કાઢતા, લુગડાંલતાં ધોતા છતાં એ બિચારાને જશ ન મળતો. યુરોપિઅનો તેના દરેક કાર્યને સંદેહની નજરે નિહાળતા. આ કર્તવ્યનિષ્ઠ નોકરો સિવાય અધા મળીને ૮૫૮ દેશી ખ્રિસ્તીઓ હતા. તેઓમાંના ૨૭૦ પુખ્ત ઉમરના પુરુષો હતા. જુલાઇ મહિનામાં કિલ્લામાંના યુરોપિઅનોની મંખ્યા ૧૬૮૬ની હતી. તેમાં પુખ્ત ઉમરની સ્ત્રીઓ ૬૨૦ હતી. તેઓ સાથે લગભગ ૧૫૦૦ બાળકો હતાં.

યુરોપિઅનો, દેશીઓ અને યુરોજિઅનો બીજા તરફ અનેક કિલ્લામાં આવી ભરાયા હતા. અંગ્રેજ સિવિલિયન, અંગ્રેજ મૈનિક, અંગ્રેજ વેપારી વગેરે સાથે લયાર નદીને કિનારે આવેલા ઢાઇ સ્થળની કુમારિકાઓ, સિસિલિ અને રોમના પાદરીઓ, ઓહિયોના ધર્મપ્રચારકો, પારીસના બાઇબલરો, આર્મિર્નિયાના વેપારીઓ વગેરે ઘણા અહીં આવી પહોંચ્યા હતા. તે ઉપરાંત કલકત્તાના બંગાળીઓ અને પારસી વેપારીઓ પણ તેઓમાં હતા.^૧ આ પ્રમાણે બજવાનાં પ્રબળ મોર્નિંગે જુદા જુદા સ્થળના લોકોને એક જગ્યાએ એકત્ર કર્યા હતા.

મુખ્ય કરારોથી ત્રણ માઇલ સુધી અને છાવણીથી એક માઇલ દૂર જમનાને જમણે કિનારે આગ્રાનો કિલ્લો આવેલો છે. એ લાલ પથરે બાંધેલી ઊંડી ખાંધથી વીંટળાએલો છે. ઇ. સ. ૧૫૭૦ માં

શહેનશાહ અકબરે એ કિલ્લો ફરી બંધાવ્યો અને સમરાવ્યો હતો. અકબરે કિલ્લાને મુંદર બનાવવામાં અને તેમાં સગવડ વધારવામાં બહુ લક્ષ આપ્યું હતું. તેણે કિલ્લાને દુર્બળ બનાવ્યો હતો, અને મૂલ્યવાન સાધનોથી શણગાર્યો હતો. કિલ્લામાં સુવર્ણજડિત રમ્ય મહેલ બંધાવ્યો હતો. ધોળા આરસની સુપ્રસિદ્ધ મોતી મસ્જિદ તો તાજમહેલની પ્રતિરૂપિદ્ધિ થઈ પડી છે. અઆગાર અને બીજાં ઘરો પણ કિલ્લાની શોભા વધારતાં હતાં. મુલાગ્ગે અંગ્રેજો આ મુંદર કિલ્લામાં રહી, જમના નદીની મીઠી હવા ખાતા હતા, મહેલોની દાર જોઈ તૃપ્તિ મેળવતા હતા. મોતી મસ્જિદ જોઈ હિંદના પ્રાચીન શહેનશાહોનો વૈભવ સ્મૃતિ પટ પર કાતરી વિસ્મય સાગરમાં કુબી જતા હતા. બીજાના તાબાનાં સાધનો અમારા તાબામાં આવી અમારી વાસના તૃપ્ત કરે છે, એવા વિચારથી જરા અભિમાન પણ કરતા હતા. પરંતુ આ કિલ્લામાંજ એક દિવસે તેઓના દેશબંધુઓને ગીચગીચ સ્થિતિમાં રહેવું પડશે, એ તેઓએ ઠંદી ધાર્યું ન હોતું. અત્યારે અદૃશ ચક્રના એક ફેરા સાથે તેઓનું ભાગ્ય ફર્યું હતું. તેઓને આ કિલ્લામાં બંદીવાનની સ્થિતિમાં રહેવું પડ્યું હતું. જે સ્થળે રહી તેઓ વિલાસ સાગરમાં કુબી જતા હતા, તેજ સ્થાન અત્યારે તેઓને પોતાની સત્તા પુનઃ સ્થાપવાનું અદ્વિતીય અવસંબન રૂપ થઈ પડ્યું.

આગ્રાના નિરાશ્રિત મુસાફરો સિવાય આલુબાલુનાં સ્થળોએથી પણ અમૂલ્ય લાગેકુઓ આવી અહીં ભરાયા હતા. તેઓ કેવળ ત્રણ લુગડાંભર આવ્યા હતા. તેઓની સાથેનો સરસામાન લુટાઇ ગયો હતો. કેવળ અમૂલ્ય જીવન સિવાય તેઓ બધું શુભાવી ખેંચ હતા. આગ્રામાં રહેનારા લોકોની પણ ધનગ્રંપસિ લુટાઇ ગઈ હતી. મકાનો બળા ગયાં

વેપારીઓને માલ લુટાઈ ગયો હતો. દુકાનદારોની દુકાને સળગાવી મુકવામાં આવી હતી. યુરોપિઅનોમાંના ઘણાખરા તો કેવળ પહેરવાનાં લુગડાં અને અંકેક બેગ હાથમાં લઈ કિલ્લામાં જઈ વસ્યા હતા. આવી સ્થિતિમાં તેઓને રહેઠાણ આપવું અને જરૂરપુરતો સરસામાન આપવાનું કામ બહુ અઘરું થઈ પડ્યું હતું. પછીથી શહેરમાં શાંતિ ફેલાતાં બધી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. કિલ્લામાં બધાને ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન આપી શકાય તેમ ન હતું. આવી ખરાબ સ્થિતિમાં પણ યુરોપિઅનોમાંના કોઈ કોઈ પોતાની સ્વાર્થાધતા અને દંભ છોડી શક્યા ન હોતા. પોતાને મળેલા સ્થાનને અવખોડી કાઢી તેઓ અગ્રંતોષ બતાવતા હતા. શત્રુઓનાં વાળં આવી ગગડતાં હોય, જીવન અને મરણને ખાતર જંગ મેડાયો હોય, ત્યારે વિકાસ અને આત્મસુખ ભોગવવાની ઇચ્છા તજવી એજ શ્રેયસ્કર છે. પરંતુ આવા મંકટના વખતે પણ ઉદ્ધત યુરોપિઅનોની દાંલિકતા સુખદ રસ્તામાં કંટક રૂપ નીવડી હતી. છેવટ આ ગડબડ પણ શાંત પડી. તોપણ કેટલાક ઉદાર દિલના અંગ્રેજોના સ્વાર્થ ત્યાગ આગળ એ દાંલિકતા ઢંકાઈ જતી હતી. ઉદાર દિલના અંગ્રેજોનો નિઃસ્વાર્થ ભાવ તેઓને ઉપદેશ આપી રહ્યો હતો. રેવન્યુ ખોડના મુખ્ય અમલદાર રીડ સાહેબ પદવીમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરથીજ ઉતરતા હતા. આથી તેમને માટે ઉત્તમ મકાન નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ તેનું કુડુંબ ઇંગ્લાંડ હોનાથી તેણે એ ઉત્તમ મકાન ન લીધું. તે મકાન કેટલાક ધાયલ ઓફિસરોને રહેવા આપ્યું. તેઓ પોતે કિલ્લામાંના મહેલના મુખ્ય ઓરડાની જમીન પર એક ઘાસની પથારી પર સૂઈ રહેતા.

જેઓ ધાયલ થયા હતા, તેઓ સુશોભિત મોતી મરિજદમાં આરામ લેતા હતા. સહેનશાહ અકબરે જે મરિજદ બંધાવવામાં પાણીને

મૂલે પૈસા ખરચ્યા હતા, અને ધર્મનિષ્ઠ પીરો અને ફકીરો જેમાં ખુદાતાલાનું નામ ગળવતા હતા, ત્યાં અત્યારે રોગથી પીડાતા અને ધાવણ લોકો તરફડતા પડ્યા હતા. અને એ સિવાય કિલ્લામાં જેટલાં ઘરો હતાં, તે બધાં જુદા જુદા વિભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. તેમાં જુદા જુદા વર્ગના લોકો રહેતા હતા. સિવિલિઅનેને માટે એક વિભાગ પુરો પાડવામાં આવ્યો હતો. જે લશ્કરી અમલદારો પરણેલા હતા તેઓ એક બીજા વિભાગમાં રહેતા હતા. કિલ્લામાંનાં ઘરો બધા લોકોને માટે પુરતાં ન હતાં, તેથી મહેલના યોગાનમાં ઘાસની ઝુંપડીઓ બાંધવામાં આવી હતી. અકબરના વખતમાં મહેલની આસપાસ પહાણની જાગીઓ પર ઉંચી જાતનાં રેશમી કપડાંના પડદા મૂલતા હતા, તેની જગાએ અત્યારે લાળાની ટટ્ટીઓ શોભવા લાગી. જુદી જુદી જાતના લોકો જુદે જુદે સ્થળે રહી ટાઢ, તડકો અને વરસાદથી પોતાનો બચાવ કરતા હતા. પાદરીઓને માટે જરા સાફ સ્થળ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ યુરોપિઅન વેપારીઓ અને દુકાનદારોને માટે એવું સ્થાન મળી શક્યું ન હોતું. તેઓનાં રહેઠાણ પર ઘાસનાં છાપરાં હતાં. ફિરંગીઓને માટે તો ખાસ વિભાગ પુરો પાડી શકાયો નહોતો. તેઓ જેમ યુરોપિઅન સમાજથી કાયમને માટે દેશવટો ભોગવતા આવ્યા છે તેમ અહીં પણ કોઈ ઘરના ખુણામાં, વંડામાં, કે બીજા કોઈ જગાએ જ્યાં જેમને ફાવ્યું તેમ છુસી ગયા હતા. તેઓ કોઈ પણ વખતે ગર્વિષ્ટ યુરોપિઅનો નિકટ આદરમાન મેળવી શક્યા નથી, હિંદુ કે મુસલમાનો સાથે લખી શક્યા નથી. તેઓના સ્વભાવમાં ગમે તેવા સારા ગુણો હોય તોપણ તેઓ એ ગુણોને લીધે કોઈ પણ વખતે સમાજના ઉંચા વર્ગ સાથે મેળ રાખી શક્યા નથી.

તેઓ સાધારણ રીતે પોતાના દોષોનું જ ક્ષણ ભોગવતા આવ્યા છે. આ વખતે પણ તેઓ બધા કરતાં જુદા જણાઈ આવતા હતા.

મોતિ મરજદ ધરપીતાલ બની હતી. જેઓ અતિશ્રમથી, અનિયમિત વર્તનથી કે ખરાબ હવાથી માંદા પડ્યા હતા કે યુદ્ધમાં ધવાયા હતા તેઓને ઇસ્પતાલમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. તેઓની સારવારમાં કંઈ અડચણ પડતી નહોતી. એક તરફથી યુરોપિયનોની દૌલિકતા અને આત્મસુખવાસના જેમ ખરાબ દેખાવ રજૂ કરતી હતી તેમ ખીજી બાજુએથી સ્ત્રીઓની ક્રોધક્ષતા, સ્વાર્થત્યાગ, દયા વગેરે ગુણો કિસ્સાનાં વસનારાંઓને મુગ્ધ બનાવી મૂકતા હતા. અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ રોગીઓને માટે લેપ, ઓસિકાં વગેરે બનાવતી. ખાટલા તૈયાર કરાવવામાં આવ્યા હતા. સ્ત્રીઓ જુદાં જુદાં ટોળામાં બેસ્યાં જઈ સારવાર કરતી હતી. તેઓ ડોક્ટરની આજ્ઞા પ્રમાણે રોગીઓના ધા પોતી ને તેપર દવા ચોપડી પાટા બાંધતી. રોગીઓને દવાદાર નિયમિત રીતે આપતી અને જેમ અને તેમ વધારે સુખંશાંતિ તેમને મળે તેવો બંદોબસ્ત રાખતી. રોગીઓ પણ સ્ત્રીઓ પ્રતિ યોગ્ય સન્માન દર્શાવતા. તેમને ખોટું શ્વાગે તેવું કંઈ ન બોલતા અને ઇસ્પતાલ છોડતા પહેલાં પોતાની સારવાર કરનારનો જાહેરમાં ઉપકાર માનવાની તક જતી કરતા નહિ. બધે શાંતિ ફેલાઈ એટલે એ લોકોએ પોતાની સારવાર કરવામાં તનતોડ મહેનત લેનાર સ્ત્રીઓનો જાહેરમાં ઉપકાર માનવા ખાતર એક ઉત્સવ ડિજન્યો હતો. તાજના મનોહર બગીચામાં શહેરના આબરૂદાર માણસો સમક્ષ આ કાર્ય કરવામાં આવ્યું હતું. અવર્ણનીય તાજની પાસે-બગીચામાં ખિલેલાં પુષ્પોની મધુર સૂરભ વચ્ચે નાના પ્રકારનાં વાર્ગિત્રોના નિનાદ

સાંભળતાં સાંભળતાં મેળાવડો આનંદની રેલથી રેલાર્થ રહ્યો હતો. ત્યાર બાદ પોતાની સેવા કરનાર નિઃસ્વાર્થી બાપ્તિસ્માને ઉપકાર માની મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો.

કિલ્લામાંના સૈનિકો માટે વસ્ત્રો સીવવા કેટલાક દરજ્જાઓને કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવાની રજા મળી હતી. એક દિવસની મદદથી અંગ્રેજોને જરૂરી ચીજો મળ્યે જતી હતી. લાત્રા ન્યોતિ:પ્રસાદ અધ્યક્ષાનિરતાન, પંજબ અને ગ્વાલિયરની લડાઈમાં સૈનિકોને ખોરાક પૂરી પાડવાનો કંટાળા સહ બહુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો. તેણે આ વખતે આ કાર્ય ઉપાડ્યું હતું. કિલ્લામાંના સૈનિકોને-પણ હજાર યુરોપિયન અને પંદરસો દેશી લોકોને-છ માસ ચાલે તેટલો ખોરાક સંઘરવા માટે સત્તાવાળાઓએ જીન માસની આખરે ઠરાવ કર્યો હતો. આ અતિ જરૂરનું કાર્ય બજાવવાની જવાબદારી ફેવન્યુ બોર્ડના રીડ સાહેબે માથે લીધી હતી. સામગ્રી પુરી પાડવાના વિભાગનો એક અમલદાર આ બધું સંઘરવાનો યત્ન કરતો હતો. પણ લાસા ન્યોતિ:પ્રસાદે તેને મદદ ન કરી હોત તો તે આ કાર્ય કદી પાર પડી શકત નહિ. ન્યોતિ:પ્રસાદની કાર્યપદ્ધતિને લીધે જરૂર કરતાં પણ વધારે સામગ્રી એકત્ર કરવામાં આવી હતી. દિવાલની બહાર ખુલ્લી જગા હતી, એ સાફ થઈ એટલે અંગ્રેજોને બહુ કામમાં આવી. છાવણીનો નારા થતાં જે કંઈ સામગ્રી બચાવવામાં આવી હતી તે બધી એ જગાએ રાખવામાં આવી. ધીમે ધીમે એ જગામાં લોકો જરૂરી ચીજો વેચવા બેસવા લાગ્યા. હેવટ એ જગામાં તો સુંદર બજાર ભરાવા લાગ્યું. કિલ્લામાંના લોકો એ બજારમાંથી જોઈતી સામગ્રી લઈ આવતા.

એ દરમિયાન કિલ્લાનો બચાવ કરવા માટે પ્રયત્નો ચાલુ

હતા. શાસિયાની લડાઈમાં હાર મળ્યાથી સ્થિતિગતિયર પોલ હોવેલને ગવર્નર જનરલના હુકમથી સૈન્યના સેનાપતિની પદવીએથી ખસેડવામાં આવ્યો હતો. તેની જગાએ કર્નલ ક્રાઉન નીમાયો હતો. આ નવા અમલદારે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં જરા પણ ઉદાસીનતા બતાવી નહિ. પોતાને જે સ્થળનું રક્ષણ કરવાનું હતું, તે સ્થળ માણસોથી ભરપૂર હતું, વળી તેમાંનો ઘણો ભાગ તો કેવળ ખાવાપીવા સિવાય બીજું કંઈ કરી શકે તેવો નહોતો. આવા વખતમાં શત્રુઓ પર હુમલો કરવાનું તો બની શકે તેમ નહોતું. સુશિક્ષિત સૈન્ય અને લડાઈની સામગ્રી બેમાંનું કંઈ અત્યારે તેમની કને નહોતું. આથી કિસ્લાની બહાર જવાનું તો બની શકે તેમ નહોતું. કિસ્લામાં ભરાઈ રહી આત્મરક્ષણ કરવાની યોજના થઈ રહી હતી. આ વખતે બધી બાબત પર લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની સત્તા હોવા છતાં કિસ્લાનો બચાવ કરવો અને ખોરાક તથા મઘાદિ સંધરવાનું કામ લશ્કરી અમલદારોના હાથમાં હતું. એ અમલદારોએ કિસ્લાની દિવાલ પર સંખ્યાબંધ તોપો ગોઠવી રાખી હતી. ગોલંદાજોની સંખ્યા થોડી હતી, તેથી બળવાન ફિરંગીઓને એ કામ શીખવવામાં આવ્યું. એ લોકો સ્વયંસેવક બની તોપો છોડવાનું કાર્ય શીખવા લાગ્યા. કિસ્લાની ચોતરફ જે ઉચ્ચ પ્રદેશો હતા, તેની પાછળ રહી બંડખોરો બચાવ કરી શકે એવા સંદેહને લીધે એ ઉચ્ચ પ્રદેશોને સપાટ મેદાનના રૂપમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યા. દારૂગોળો પુરતા અમાણ્યમાં સંધરી રાખ્યો. દારૂગોળો સાચવવા માટે સત્તાવાળાઓએ ખાસ ધ્યાન આપ્યું હતું. તેઓને ખાતરી હતી કે કિસ્લામાં બંડખોરો છુપી રીતે ધુસ્યા કરે છે. ફકીરના વેશમાં કે મુસાફરના વેશમાં એ લોકો કિસ્લામાંના હિંદીઓને ઉશ્કેરે છે, તથા બાતમી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કિસ્લામાં છ સાત અસ્થાગાર

હતાં. એની આલુઆલુ માટીની દિવાલો હતી. તે સ્થળ પરનું છાપરું મજબુત બનાવી તે પર માટી પાથરી દેવામાં આવી. યુરોપિયન રક્ષકોની સંખ્યા બમણી કરવામાં આવી. જે ઓફિસરો અસ્ત્રા-ગારોના બચાવ માટે રોકવામાં આવ્યા હતા, તેઓએ બધાં દરરોજ તપાસતા અને જે માણસ પર વહેમ આવે તેને અસ્ત્રાગાર નજીક આવધાની મના કરવા લાગ્યા.

અંગ્રેજો ત્યારે આવી સાવચેતીથી કાર્ય કરી રહ્યા હતા, ત્યારે ગ્વાલિયરના સિપાહીઓ અંધધાબંધ તોપો લઈ આગ્રાથી સત્તર માઇલ દૂર આવી પહોંચ્યા હતા. અંગ્રેજો પર સરમ્માઈ મેળવવાની હઠછા તેમના હૃદયમાં ધૂમી રહી હતી. તેઓના સરદારો આગ્રા પર હલ્લો કરવાનો અભિપ્રાય આપતા હતા. મદારાજ સધિઆએ એ લોકોને અત્યાર મુંઢી ફેસલાવી રાખ્યા હતા, પણ એ યુક્તિ લાંબો વખત ટકી શકશે કે નહિ એ બાબત અંગ્રેજોને પુરેપુરો સંદેહ હતો. ગ્વાલિયરના સિપાહીઓનું જોર બહુ હતું. તેમની પાસે લડાયક સામગ્રી પુષ્કળ હતી. તેઓ પોતાના હાથ અંગ્રેજોને બતાવી આપવા તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. આત્રો બગવાન શત્રુને આગ્રા તરફ આવતો જોઈ અંગ્રેજોમાં ગભરાટ ફેલાઈ રહ્યો. તેઓ જેમ અને તેમ જલ્લદી કિલ્લાને મુરસિત કરવાનો બંદોબસ્ત કરવા લાગ્યા.

તેઓના હુકમથી એક વખતે લોકો થરથર ઠંપતા હતા, તે લોકો અત્યારે આવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હતા. કિલ્લામાં તેઓને બહુ મગવડ નહીં હતી, પણ વખત જતાં એ મગવડ દૂર થઈ હતી. છતાં માણસો પુષ્કળ હોવાથી જગાની તંગાસ તો તેમની તેમ રહી હતી. મેલાંની જગા તથા શુદ્ધ વાયુ આવવાના રસ્તા માટે તેઓને બહુ મગવડ મોગવવી પડતી હતી. પહેલી બાબતની મગવડ દૂર કરતાં

ખીજી બાબતની અગવડ નડતી હતી. ઘણાં સ્થળો મચ્છરથી ભરપુર બની ગયાં હતાં. મહેસુલી ખાતાના અને લશ્કરી ખાતાના અમલદારો સવારથી તે સાંજ સુધી લોકોની અગવડ દૂર કરવા માટે તથા અંદરના ને બહારના શત્રુને મારી હટાવવા માટે તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા હતા. પરંતુ જેઓને એટલું બધું કામ નહોતું કરવું પડતું, જેઓ કેવળ જીવના બચાવવા ખાતર જ કિસ્તામાં આવી ભરાયાં હતાં. તેઓને તો અપાર વેદના ભોગવવી પડતી હતી. દુઃખનું તો તેઓએ નામ સાંભળ્યું નહોતું. સૂર્યોદય વખતે ઘોડા પર કે ગાડી પર બેસી પ્રાતઃકાળની ખુશનુમા હવાનો અનુભવ લેવા બહાર જતા હતા. પાછા સંધ્યાકાળ વખતે સાંધકાળનો ખુશનુમા દેખાવ નિહાળવા બહાર પડતા હતા, તેવા લોકોને આવી નાની જગ્યામાં ગોંધાધ રહેવું કેમ પરવડે? પણ આ બાબતમાં એક અગવડ હતી ખરી. કિસ્તાની દિવાલ બહુ ઊંચી હતી. એ દિવાલનો અમુક ભાગ જમના નદીને કિનારે હતો. એ દિવાલ પર ચઢી મુરોપિઅન લોકો સવારે ને સાંજે જમના નદી પરથી આવતા શીતળ પવનનો અનુભવ કરતા હતા. એ સિવાય વાંચવાનાં પુસ્તકોનો તોટો ન હોતો. સંધ્યાકાળ પછી ભોજન સ્થળે એકત્ર ચમ્પ ગાનતાન કરતા, જુદી જુદી બાબતો પર ચર્ચા ચલાવતા, કોઈ કોઈ નાના પ્રકારનાં ગમ્પાં મારતા ને કોઈએ ગમ્પાં-કેવળ ગમ્પાં જ છે એ સાબીત કરી બતાવતા. આ વખતે શંકાશીલ માણસોની મરકરી ચતી હતી. શંકા કરનાર પોતાની બીરતાથી લજવાઈ જતા. અહીં બધા શત્રુઓના લયથી આવી ભરાયા હતા. તેથી પોતાનો બચાવ કરવા માટે કેટલાક યુદ્ધકાળ શીખતા, લશ્કરી અમલદારો તેઓને બધું શીખવતા હતા. જ્યારે લય આવી પડે ત્યારે

આગસ્ટને પણ ઉદય કરવો પડે છે, તે મુજબ અહીં આવી ભરાયલા લોકો પણ અપાર ઉત્સાહ જતાવતા હતા.

આ રીતે જુલાઈ માસ વીત્યો. ઑગસ્ટ માસ પણ ભૂતકાળમાં લખી ગયો. પરંતુ લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની ચિંતા ઘટી નહિ. તે દિલ્હીના સમાચાર જાણવા માટે ત્યાંના કમિશનર ગ્રિથેડ સાહેબ પર પત્રો લખવા લાગ્યા. પરંતુ કમિશનર એવા એકેય સમાચાર ન મોકલી શક્યો કે જેથી લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર આનંદ પામે. મોગલોની પ્રસિદ્ધ રાજધાની સિપાહીઓના હાથમાં હતી. નવાબ બાજિદઅલીની ગ્રિથ વાસભૂમિ સિપાહીઓના પંઝામાં સપડાઈ હતી. આથી એ બંને સ્થળેથી કેલ્વિન સાહેબને કેંઈ મદદ મળે એવું નહોતું. જો દિલ્હી છતાયું હોત અને લખનૌરના સિપાહીઓ હાર્યા હોત તો આખા વાયવ્ય પ્રાંતમાં શાંતિનું મોજું ફરી વળત. પરંતુ અંગ્રેજોની ધારણા સફળ થઈ નહોતી. આગ્રાના કિલ્લામાં વારંવાર ગ્રેપ્સ ફેલાતાં હતાં, અને એ ગ્રેપ્સ જુદા જુદા લોકો પુબ્કળ હોવાથી ક્ષણવારમાં ડાળાં પાંદડાંથી સુરોલિત બની જતાં હતાં. આથી લોકો બહુ મુંઝાતા. સત્તાવાળાઓ આ બાબતમાં મુંઝા રહેતા. તેઓ આ બાબતની ચળવળ કરતા નહિ અથવા બીજાને અમદાવતા પણ નહિ.

આગ્રાની આબુબાલુનાં ગામડામાં શક્તિમાન માણસો સ્વતંત્ર રીતે દિલ્હીના વૃદ્ધ મોગલના નામે અમલ ચલાવતા હતા. અલીગઢમાં ઘાઊસખાં નામના એક માણસે પોતાને દિલ્હીના રહેનશાહના સુબેદાર તરીકે જાહેર કરી બધી સત્તા હાથમાં લીધી હતી. કર્નલ કેપ્ટન એની સામે સૈન્ય મોકલ્યું. સ્વયંસેવક બનેલા થોડેસ્વારો આ સૈન્ય સાથે હતા. મેનપુરીના પ્રસિદ્ધ સાહસિક અમલદાર ડિ કાન્ડેનેએ આ

લશ્કરની સરદારી લીધી. બધાં સૈન્યના ઉપરી તરીકે મેજર મોન્ટગોમરિની નીમણુક થઇ. બંડખોરોને દાખી દેવા ઉપરાંત હાયાસ નગરનો બચાવ કરવો અને સ્થાનિક તાલુકદારોને આશ્વાસન આપવું એ આ સૈન્ય મોકલવાનો ઉદ્દેશ હતો. મેજર મોન્ટગોમરિ સૈન્ય લઇ ૨૦મી ઓગસ્ટે આગ્રાથી નીકળ્યો અને ૨૪ મીએ અલીગઢ પહોંચ્યો. ઠાકુર ગોવિંદસિંહ કેટલાક ધોડેસ્વારો સાથે તેમની મદદે આવ્યો. ઘાઉસખાંએ મુસલમાન સિપાહીઓને ઝનુન ચઢાવી એવો પ્રયત્ન હલ્લો કર્યો કે અંગ્રેજ સરદારને તેઓની સામે તોપો ગોઠવવી પડી. ગાઝીઓ હાથમાં તલવાર લઈ "દીન દીન" કહેતા આગળ વધતા હતા. તેઓ પ્રથમ તો નજ હાંધ્યા. થોડા કલાકો મુઘી ભયંકર લડાઈ થઇ. અંગ્રેજોએ બધી જાતનાં હથિયારો વાપરી અપાર શૌર્ય દર્શાવ્યું, સામી બાજુએ ધર્માધ ગાઝીઓ પણ સાહસ અને પરાક્રમની હદ દર્શાવવા લાગ્યા. તેઓએ ઠાકુરોનું લોહી રેડવું એ ધર્મ માની લીધો હતો, માટે ધર્મને ખાતર તેઓનું લોહી જોસથી ઉછળી રહ્યું હતું. તેઓ તોપો સામે ઉભા ઉભા નિર્ભયતાપૂર્વક બંદુકો ચલાવવા લાગ્યા. પણ છેવટે તેઓનું બળ ઘટવા લાગ્યું. અંગ્રેજોનાં રાક્ષસી હથિયારો આગળ તેઓ ટકી શક્યા નહિ, તેઓ અલીગઢ છોડી ચાલ્યા ગયા. આ લડાઈ વખતે તારખાતાના માણસોએ બહુ બહાદુરી બતાવી હતી. તારખાતાના એક મુરોપિઅનના પ્રયત્નથી અલીગઢ અને આગ્રા વચ્ચેનો તારવ્યવહાર સળંગ રહ્યો હતો. બીજાએ ગાડીમાં બેસી લડાઈની બધી વિગત આગ્રા પહોંચાડી હતી.

આગ્રાના સત્તાવાળાઓએ કિલ્લામાં બેઠાં બેઠાં આજુબાજુના પ્રદેશ પર પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેમાંનો આ પહેલો ને છેલ્લો પ્રયત્ન હતો. તેઓ કિલ્લાની બહાર રહેવાનું

સાહસ કરી શક્તા નહોતા છતાં, તેમની નજર ચોતરફ ફરતી હતી. અયોધ્યા અને દિલ્હી વિષે તેઓને ખુબ જિંતા થતી હતી. તેઓ મોગલોની અને નવાબ વાજિદઅલીની રાજધાનીમાં શું બને છે, તે જાણવાને ખુબ ઉત્સુક હતા. એ ઉત્સુકતા કેવી રીતે શાંત પડી તે હવે પછીનાં વર્ણનપરથી સ્પષ્ટ થશે.

આ વખતે લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર ફેલિપ્સ સાહેબનું શરીર ને મન તદ્દન ધસાતું જતું હતું. ૫ મી જુલાઈએ શામિયાની લઢાઈમાં પોતાના સૈનિકોનો પરાજય થયેલો જોઈ તેઓ હતાશ થઈ ગયા. ઝાંડી ચિંતાએ તેમનાં રોગી શરીર પર ખુબ અસર કરી. તેઓ આગળ ક્ષિપ્તમાં કેદી જેવું જીવન ગુજારતા હતા. તેઓની નજર આગળ દિલ્હીમાં બંડખોરા અમલ ચલાવતા હતા, લખનૌર અંગ્રેજ અમલમાંથી ખસી ગયું હતું, ચોતરફ પ્રબલ શત્રુઓ સંખ્યા અને સાધનોની વિપુલતાને લીધે. અંગ્રેજોનું લોહી રેડી રહ્યા હતા, અને હજુ વધારે લોહી રેડવા તત્પર થઈ રહ્યા હતા. આ પ્રભાણે લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની ચોતરફ અશાંતિનાં પ્રચંડ વાવાઝોડાં નજરે પડતાં હતાં. આથી તેઓ દહાડે દહાડે નિસ્તેજ બનતા જતા હતા. પરંતુ તેઓ પોતાના સાથીઓ આગળ આ બાબતની નિરાશા બતાવતા નહિ. તેમના તોબાના પ્રદેશ પર ભયંકર વાદળ ચઢી આવ્યું હતું, પોતાના સ્વદેશબંધુઓનાં જીવન ભયમાં આવી પડ્યાં હતાં, અને ભયંકર રોજથી તેમનું પોતાનું જીવન પણ દહાડે દહાડે ક્ષીણ થતું જતું હતું છતાં તેમણે ઉદમ છોડ્યો નહોતો, ઉત્સાહ છોડ્યો નહોતો, મહેનત છોડી નહોતી તેઓ દરરોજ પધારીમાંથી છીડી કર્તવ્ય બળવતા, કર્તવ્ય બળવવામાં કદી આજસ કરતા નહિ. કાંઈ પણ પ્રકારની વિનંતિ તેમને કર્તવ્ય કરતા

અટકાવી શકતી નહિ. તેમના સાથીઓ અનુભવી, હોશિયાર અને વિશ્વાસુ હતા, છતાં તેઓ કર્તવ્ય છોડતા નહોતા. સામાન્ય બાબત પર પણ તેઓ લક્ષ આપતા હતા. આમાંના જજ રેઇક્રમ માહેબે ભુલાઇ માસમાં લખ્યું હતું કે જો મારે અસ્થાગારમાંથી એક તરવાર કે એક પિસ્તોલ લાવવો હોય, તો પણ મંજુરીની ચિઠ્ઠીપર લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની સહોની જરૂર પડતી! આવી આવી બાબતો પર કેલ્વિન માહેબ તીક્ષ્ણ દષ્ટિ રાખતા. કોઇ પણ વિષય તેમનાથી અજાણ્યો નહોતો, કોઇ પણ કામ તેમની ધ્યાન બહાર પાર પડતું નહોતું. તેઓ કોઈ પણ બાબતમાં બીજા પર આધાર રાખતા નહિ, અને પોતે તે બાબતનો ફેસલો કરવામાં વિલંબ લગાડતા નહિ. પોતાના અમલ નીચેનાં વિશાળ પ્રદેશમાંથી દરરોજ મદદ માટેના પત્રો ફેંચ કે ઝીંક લાપાનાં લખાઇ આવતા. એ બધા પત્રોની અસ્પષ્ટ લિપિ વાંચવાનું કામ બહુ કંટાળાજનક હતું. પરંતુ લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર એ કંટાળા-જનક કામ કરતાં અચકાતા નહિ. તેઓ ધીરજથી એ કાગળોનો અર્થ ખેસાડતા અને બંધી બાબતનો વિચાર કરી યોગ્ય આગ્રહ કરતા.

પરંતુ છેવટે તેઓ જીવનની છેલ્લી હદે જઈ પહોંચ્યા. જેઓ આ બળવા વખતે મોટા મોટા ઓહા બોગવતા હતા, તેઓમાંના કોઇ વાયવ્ય પ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર જેવી દશામાં આવી પડ્યા નહોતા. લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર એક તરફથી માંદા હતા અને બીજી તરફથી તેના પ્રાંતમાં બળવાની જવાળા પૂર્ણ જોસમાં ફેલાતી જતી હતી. તેમની નજર સમક્ષ એક પછી એક પ્રદેશ બળવાખોરોના હાથમાં જતો હતો, એક પછી એક રથને અંગ્રેજોનાં ખૂન ચતાં હતાં, પરંતુ

આં બધાંનો પ્રતીકાર કરવાની શક્તિ તેમનામાં નહોતી. ખુદ તેમનું પોતાનું મધક પશુ બંડખોરોના હુમલાથી જર્જરિત થઈ રહ્યું હતું. આબુબાલુના અનેક સ્વધર્મી બંધુઓ મદદની આશાથી તેમની પાસે આવી રહ્યા હતા. આ લોકોને સુખમાં રાખવા માટે તેઓ પુરતો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. આ રીતે તેમના મગજ પર ચોતરફથી વધારે ને વધારે બોળે લદાતો જતો હતો. તેઓ એકાદ બેવાર ઓકિસરોને દફનાવતી વખતે હાજર રહ્યા હતા. તેઓ ઇસ્પતાલ જોવા જતા, દિવાલ પર ફરતા, બધા તરફ માયા બતાવતા અને બધાની સાથે સંબંધતાપૂર્વક વાતચીત કરતા. પરંતુ એ વખતે કોઈ તેમના તરફ આદરમાન દર્શાવતું નહિ. ઘણા લોકો તેમના તરફ તોછડાઈ ન દર્શાવતા પણ સૌજન્ય બતાવવામાં બખિલાઈ કરતા. કોઈ કોઈ તેમના પર સખત ભાષામાં પત્રો લખતા. તેમની પેટી આવા કાગળોથી દરરોજ ભરપૂર બની જતી. જે લોકો પર તેઓ સત્યાચલાવતા હતા, તે લોકો પોતે તેમની માનસિક શાંતિ ડગમગાવવા તત્પર થયા હતા. પરંતુ તેઓનો પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ. લેક્ટેનેન્ટ ગવર્નર પોતાના તાબાના નોકરોના કડોર તિરસ્કારથી ગુસ્સે થયા નહિ. તેઓ અસાધારણ શક્તિ સંપન્ન હતા. શારીરિક અને માનસિક શક્તિમાં દૃઢ હોવાથી તેઓ કોઈ પણ તરફની અડચણથી ડરી જતા નહિ. પરંતુ હવે વિધાતાના અપરિવર્તનીય નિયમને લીધે એ શક્તિમાન પુરુષની શક્તિ ઘટી ગઈ. તેમને આગ્રાના દિલ્લામાં ભરાઈ રહેવું પડ્યું, કોઈ પણ સ્થળેથી મદદની આશા ન રહી. તાબાના અમલદારો અત્રેતોપ અને કંટાળો દર્શાવવા લાગ્યા. તેમની યો બાબુએ જે ભયંકર વાદળ છવાઈ રહ્યું હતું તે ધીમે ધીમે વધારે ઘટ્ટ થતું ગયું. તેઓ તરત

જન્મેલાં બાળકની પેઠે નિઃસહાય અને સર્વ શક્તિમાન પ્રભુને ખોળે માથું રાખી પડ્યા. ડૉક્ટરોએ તેમની અવસ્થા જોઈ બધી ઉપાધિથી મુક્ત રહેવાની સલાહ આપી. પરંતુ એ સલાહ માનવાની તેમણે ના પાડી. તેમને હવાફેર માટે છાવણીમાં લઈ જવામાં આવ્યા, આ ફેર-ફારથી કંઈક ફાયદો થયો ખરો, પણ તેઓ વળી સખત પરિશ્રમ કરવા મંડ્યા. તેઓ જાણતા હતા કે મારું મરણ પાસે આવ્યું છે. પોતાના પ્રિય સ્વદેશના મનોહર દેખાવોનું સ્મરણ કરી તેઓ આનંદથી પ્રલકિત થતા હતા, પણ એ પ્રિયતમ સ્વદેશમાંના બંધુ-બાંધવોને હું નહિ મળી શકું એ વિચાર તેમને પીડતો હતો. પરંતુ અનિવાર્ય ઘટના આગળ શિર ઝુકાવવામાં જ મનુષ્યત્વ હોવાથી તેઓએ કર્તવ્ય બજાવતાં બજાવતાં મરણ થાય એ બહેતર છે, એમ ધારી વળી કર્તવ્યક્ષેત્રમાં પૂર જોડાઈ મુકાબલું હતું. સપ્ટેમ્બર માસની શરૂઆતમાં તેમણે રેઇક્સ સાહેબને વાયબ્રા પ્રાંતની પોલિસને સુધારવાના નિયમો ઘડવાનો હુકમ આપ્યો. ૭ મી તારીખે એ બાબતપર વિચાર ચલાવવા રેઇક્સ સાહેબ તેમને બંગલે આવ્યા. પરંતુ તેમણે આવી જોયું કે સાહેબ બહુ માંદા છે. કેલ્વિન સાહેબ આ રોગમાંથી બચી શક્યા નહિ. ૯ મી સપ્ટેમ્બરે તેઓ સર્વ શક્તિમાન પ્રભુનું નામ લેતા લેતા મરણ પામ્યા. તેઓ ગંગા યમુનાના કિનારા પાસેના વિશાળ પ્રદેશના સુબા હતા, છતાં તેમની સમાધિ માટે કિલ્લાની બહાર થોડી સરખી જગા પણ ન મળી. ૧૦ મી સપ્ટેમ્બરે કિલ્લામાં જ તેમને દફનાવવામાં આવ્યા. લૉર્ડ કેર્નિંગે તેમનાં મૃત્યુ તરફ ઊંડી લાગણી જાહેર કરી એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. કલકત્તા, મદ્રાસ, મુંબઈ વગેરે સ્થળોમાં તેમના પ્રતિ સાન દર્શાવવા ખાતર અમુક દિવસે અર્ધી

કાઠીએ વાવટો ઉતારવાની અને તોપોના સત્તર બાર કરવાની આજ્ઞા કરી.^૧ આ પ્રમાણે ઇંગ્લાંડના એક મોટા કર્મચીરનું મરણ નીપજ્યું. ઇતિહાસમાં એમનું નામ અમર યજ્ઞ રહ્યું છે. તેણે અંતકાળ વખતે સ્વચ્છતિના અનેક માણસોનો તિરસ્કાર વડ્યો હતો, તેને ઇતિહાસ બહાદુર વીર પુરુષો કરતાં પણ ઊંચાં આસને બેસાડી તેનાં ગૌરવનાં વખાણ કરવા તૈયાર છે.

---

૧. Calcutta Gazette, Extraordinary. Notification, Septembur 19, 1857. •

અધ્યાય ૫ મો

લખતોર-અયોધ્યા

વિષય નિર્દેશ-અયોધ્યાની સ્થિતિ-લોકોની ચિંતા-જમીનદારો-
નવાખના વંશજોની દુર્દશા-સૈનિક દલ-પ્રગતી સ્થિતિ-લખતોરને બચા-
વવાનો બંદોબસ્ત-ઝાવણીમાં સિપાહીઓનું શંક-અયોધ્યાના જુદા જુદા
વિભાગોમાં અશાંતિ-સીતાપુર-મુઝાઓન-મોહમદી-શાહજહાનપુરના
નાસેકુઓ માર્યા ગયા-ફૈઝાબાદ-મુલતાનપુર-બહરિચ-સિકોટા-ગન્ડા-
મોહલાપુર-દરીયાબાદ-કાચાનીના નાસેકુઓની સ્થિતિ.

આ વખતે હિંદના એક છેડથી તે બીજા છેડા સુધીમાં આવેલા
કોઇ પણ પ્રદેશમાં અયોધ્યા જેટલું તોફાન મચ્યું નહોતું. અયોધ્યા
બંગાળના સિપાહીઓનું રહેઠાણ હતું. સિપાહીઓ અંગ્રેજ વીરો પાસે
મુશ્કેલીની ટેળવણી લઈ અંગ્રેજોને ખાતર લગાઇના મેદાનપર પ્રાણ
આપતાં ડરતા નહોતો. તેઓ જ્યારે સ્વદેશ છોડી પરદેશમાં જઈ
વસતા, અંગ્રેજોના શત્રુઓ સાથે લડાઇ કરતા, અંગ્રેજ સરદારોની
આજ્ઞા મુજબ લયકર જંગલો, મહા મહેનતે ચઢી શકાય તેવા પહાડો
કે મોટી નદીઓ ઓળંગતા, ત્યારે તેઓની નજર સમક્ષ પોતાની
સ્વર્ગથી પણ ગરીબસી જન્મભૂમિની છબી તરવરી રહેતી. તેઓ
સ્વદેશની વાત સાંભળી આનંદ પામતા, પોતાનાં સગાંવહાલાંને સુખી
જાણી નિશ્ચિત થતા, અને પોતાની બહુ મહેનતે ભેગી કરેલી મંપત્તિ
સ્વદેશમાં સુરક્ષિત છે, એ જાણી વિદેશી માલીકના હુકમો પાળવા
અધિક ઉત્સાહ દર્શાવતા.

બંગાળના સિપાહીઓની આ પ્રિયતમ વાસબૂમિ-ધનધાન્યથી
 પરિપૂર્ણ વિશાળ પ્રવેશ-કેવી રીતે અંગ્રેજોના હાથમાં જઈ પડી, તેના
 નવાબ વાજિદઅલીએ કેવી રીતે અદૃષ્ટ આગળ મસ્તક નમાવ્યું, તે
 અમે પહેલા ભાગમાં જણાવી ગયા છીએ. અંગ્રેજો અયોધ્યા હાજર
 કરવાનાં કારણો ગમે તે બતાવે, તેના અમલમાં અયોધ્યાની આબાદી
 ગમે તેટલી યાવ પણ છુના રાજાને ખસેડવાથી હિંદના લોકોનાં હૃદય
 ધાયલ થયાં હતાં તે કદી શાંત થાય તેમ નહોતું. આ બનાવથી હિંદુ
 અને મુસલમાન બંને ક્રામ સરખી દિલગીર થઈ હતી. એથી હિંદી
 રાજાઓ ગુસ્સે થયા હતા, કારણ કે તેઓએ જોયું હતું કે સરકાર
 પ્રત્યે આપણે ગમે તેટલો પ્રેમ દર્શાવીએ, -દેવાં તરીકે પૈસા આપીને,
 લડાઈ વખતે લશ્કર આપીને અમવા બીજી કોઈ પણ રીતે સરકારને
 મદદ કરીએ તો પણ સરકાર પોતાની સમવડ ખાતર બીજાની મંપત્તિ
 લઈ લેતાં અગર બીજાનું રાજ્ય ખાલસા કરતાં અચકાવાની નથી.
 સરકાર નવા કાયદા મુજબ જમીનદારોની મંપત્તિનો અર્થ કે તેથી
 વધારે ભાગ લઈ શકે તેમ હતું તેથી એ લોકો પણ બહુ ગુસ્સે થયા
 હતા. સ્વધર્મી નવાબના પદમજ થવાથી પોતાની બધી નોકરીઓ
 જતી રહેશે એ બીકથી મુસલમાનો પણ અંગ્રેજોપર ગુસ્સે થયા હતા.
 નવાબના દરબારમાંથી સૈનિકોનાં કુટુંબને મદદ મળતી તે અથ થવાથી
 નવાબના સૈનિકો ઉરકેગાઈ ગયા હતા. બ્રિટિશ સરકારના સૈનિકોનાં
 (અયોધ્યામાં રહેતા) કુટુંબને નવાબ અહુ સારી રીતે માગવનો હતો
 કારણ કે જો એ લોકોનાં કુટુંબને કંઈ ફરિયાદ કરવાનું કારણ મળતું
 તો સિપાહીઓ બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ માર્શન પેલાની અગજાઓ લખનેર
 મોકલતા; સરકાર માથેની મિત્રતા ખાતર નવાબને સરકારી સિપાહી

ઓની માગણીઓ સ્વીકારવામાં ખાસ ધ્યાન આપવું પડતું; અત્યારે આ સ્થિતિ પશ્ચાત્ત હોવાથી સિટિશ સિપાહીઓ પણ નારાજ થયા હતા. નવાબની રાજ્યપદ્ધતિ ગમે તેવી હોય પણ ખેડુતોને અંગ્રેજોના અમલમાં જોડેલો કર ભરવો પડતો તેટલો કર ત્યારે ભરવો પડતો નહિ, તેથી અયોધ્યાના ખેડુતો અને મજૂરો પણ અસંતોષી બની ગયા હતા. દુકામાં કેદીએ તો અયોધ્યા ખાલસા કરવાથી ત્યાંના ઉંચામાં ઉંચા વર્ગના લોકોથી માંડીને હલકામાં હલકા વર્ગના લોકો સુધીના બધા લોકો અંતઃકરણમાં બગીઝગી રહ્યા હતા.^૧

અંગ્રેજોએ જ્યારે ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં એક વિશાળ રાજ્યના અધિપતિને હિંદુ સામ્રાજ્યની રાજધાનીને સીમાડે દેશનિકાલ કર્યો, ત્યારે અયોધ્યાના વતનીઓને નવાબનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ સિટિશ સિલ્હને અસીમ પ્રતાપ અને અનંત મહત્તા જોઈ દિગ્મુઢ બની ગયા. એથી ઉલટું નવાબ પદ્મજી થવાથી તેઓના ક્ષોભની સીમા રહી નહિ. નવાબ અયોધ્યાના વતનીઓને પ્રિય હતો. તેનામાં દુર્બળતા, સ્વાર્થાધના ને ઉડાઉપણું ગમે તેટલું હો પણ એટલું તો ખરું કે પ્રજા તેના તરફ બહુ અનુરાગ રાખતી હતી. નવાબની રાજ્યપદ્ધતિ સ્વેચ્છાચારવાળી હતી છતાં તેથી પ્રજાને અગવડ નહતી નહિ. પ્રજા આવી રાજ્યપદ્ધતિથી ટેવાએલી હતી અને ટેવાએલી હોવાથી જ સંતોષપૂર્વક સંસારયાત્રા ચલાવતી હતી. વળી નવાબના અમલમાં ઘણાખરાને પેટ ભરવામાં કંઈ કંઈ પડતું નહિ. જેઓ નવાબના આશ્રિત હતા, અગર

૧. સિપાહીઓનાં ગંડનો ઇતિહાસ લખનાર કર્નલ મેલેસન આ સંબંધમાં આવો અભિપ્રાય આપે છે.—Malleison, Indian Mutiny, Vol. I P. 348-349.

કુટુંબી હતા તેઓને દરબારમાંથી નિયમિત રીતે ખજાર મળ્યે જતો હતો. નવાબ પદબ્રજ સ્થવાથી તેઓ બહુ મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા. એ લોકો લિખારી થઈ ગયા. તેઓનું દુઃખ દૂર કરવાનો કોઈએ પ્રયત્ન ન કર્યો. એકાએક દુર્દશાના ભયંકર વમળમાં પડી તેઓ શોચનીય દશા ભોગવવા લાગ્યા. તેઓ ભયંકર ગરિબાઈથી પીડાવા લાગ્યા, ન સહન થાય એવાં કષ્ટથી સીઝાવા લાગ્યા અને પોતાના અમૂલ્ય જીવનને ટકાવવાનું મુખ્ય સાધન-અન્ન-કેવળ એક મુઠ્ઠી અન્નને માટે આંસુ રેડવા લાગ્યા. જે સૌ પુરુષો વંશમર્યાદાને લીધે આબરૂદાર ગણાતાં, આનંદ સાગરમાં કુબ્જાં ખાતાં હતાં, સર્વદા વિલાસ દ્રવ્યથી વિંટળાતાં રહેતાં હતાં, તેઓ અકસ્માત ગરિબાઈપી મેળાંથી ભયંકર બનેલા મહાસાગરમાં કુબ્જાં. તેઓ ચોતરફ ફાંફાં મારવા લાગ્યાં, આમ તેમ હાથ ફેરવવા લાગ્યાં, પરંતુ કંઈ આધાર ન મળ્યો. તેઓમાંનાં કેટલાંક શાહ, બનાત અને બીજાં મૂલ્યવાન દ્રવ્યો વેચી અન્ન મેળવવા લાગ્યાં, કોઈ કોઈ પેટની પીડાથી કાપર બની બીખ માગવા લાગ્યાં.^૧ તેઓની દર્દશા જોઈ એક દયાળુ અંગ્રેજ અમલદારનું હૃદય દ્રવી ગયું હતું. અયોધ્યાનો મહેમુલી કમિશનર ગળિન્સ સાહેબ આ સંબંધમાં લખી ગયો છે કે 'મને લાગે છે કે અયોધ્યાના આબરૂદાર વંશના લોકો અને નવાબના સંપ્રમાણધ કુટુંબીજનો બહુ જ દયાપાત્ર છે. તેઓને નવાબ સરકાર તરફથી મેન્શન મળતું. આપણો અમલ સ્થપાતાં તેઓને મળતી રૂકમ બંધ પડી છે. સરકારે તેઓને મદદ આપવાની વ્યવસ્થા કરી છે ખરી. પણ આ બાબતમાં ચોખ્ખ તપાસ કરી કેને કેને મદદ આપવી જોઈએ તેનાં નામની

સુચિ તૈયાર કરવાની જરૂર હતી. આવી જરૂરને લીધે નકામે વિલંબ થયો છે. આ તરફ એ લોકો પોતાના ગુજરાન માટે અતિશય દુઃખ વેઠે છે. મારા માંભજવામાં આવ્યું છે કે જે સ્ત્રીઓએ કદી અંતઃપુર બહાર પગ મૂક્યો નથી, તે સ્ત્રીઓ રાતના અંધકારમાં સર્વ જન સમક્ષ પોતાની જાત છુપાવી બીખ માગે છે.”^૧ મહેસુલી કમિશનરે આ સ્પષ્ટ વચનોમાં પોતાની સત્યમિયતા દર્શાવી આપી છે અને બીજાની શોચનીય અવસ્થાથી દુઃખી થઇ આત્મસ્થાધાની લાગણી દર્શાવી રાખી છે. મતલબ કે અંગ્રેજોનું રાજ્ય થવાથી આ બધા લોકોનું અધઃપતન થયું હતું. લખનોરના ઘેરાનો ઇતિહાસ લખનાર ટીડ સાહેબ આ સંબંધમાં લખે છે કે “તેઓની (અયોધ્યાના વતનીઓની) પ્રીતિ મેળવવા આપણે બહુ થોડા પ્રયાસ કર્યો છે. તેથી હિલકું તેઓનો ગુસ્સો ઉશ્કેરાય એવાં ઘણાં કાર્યો કર્યા છે, નવાબના અમલમાં હજારો અમીર ઉમરાવોને મારે નાના પ્રકારની કારીગરી થતી. કેાતરણીવાળા લુકા, જોડા અને જરી-કામથી ભરપૂર પાઘડીઓ વેચાતી. નવાબનો અમલ જતાં એ બધા નિર્દોષ કારીગરોનું ગુજરાનનું સાધન ગયું. સાધારણ પ્રજા-તેમાં પણ ગરીબ લોકો આપણા પર બહુ ગુસ્સે થયા છે, કારણ કે તેઓ પર સીધા કે આડકતરે કરનો બોલો વધ્યો છે.”^૨ બ્રિટિશ સરકારે અયોધ્યાના વતનીઓની આવી દશા મટાડવા માટે ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી, પણ એ ઇચ્છા હજી સુધી સંપૂર્ણપણે અમલમાં મૂકી શકાઇ

૧. Gubbins, Mutines in Oudh, p. 78.

૨. R. Seige of Lucknow, p. 34. Comp. Gubbins, p. 78.

નહોતી. ત્યાં સુધી નવાખનો અમલ ચાલતો હતો ત્યાં સુધી તેના
 અશ્રિતોને ગુજરાન જોગા પૈસા મળ્યા જતા હતા. આવા અશ્રિતોની
 સંખ્યાની નોંધ નહોતી; તેમ દરેકને કેટલું કેટલું આપવું તે સંબંધી
 કંઈ નિયમો નવાખ-સરકારના દફતરમાં નોંધાયા નહોતા. અસંખ્ય
 લોકો નવાખ તરફથી આવી મદદ મેળવતા હતા પણ તે સંબંધી કંઈ
 નોંધ દફતરમાં ન હોવાથી બ્રિટિશ સરકાર તુરતમાં એ સંબંધી કંઈ
 કરી શકી નહિ. જેઓ અયોધ્યાનો રાજ્યવહીવટ કરવા નીમાયા હતા
 તેઓ આ સંપ્રદાય તરફ લાગણી દર્શાવતા હોય એવું જણાતું નહોતું.
 તેઓને તો એમ જ લાગ્યું હતું કે અયોધ્યાના નવાખના આશ્રિત
 લોકોને પેન્શન આપવાની સુધ્ધિ કેવળ દફતરમાં જ બંધાઈ રહેવાની
 છે, એ કદી પણ અમલમાં મૂકાય એવો સંભવ નથી. આથી
 જેઓ કામ કરવાને અશક્ત બની ગયા હોવા છતાં બીજા માગી શકે
 તેમ નહોતું, જેઓ હતાશ થઈ કેવળ ઉંચે ચાલ ને નીચે ધરતી
 સિવાય બીજું કંઈ જોઈ શકતા નહોતા. તેઓના જીવનમરણ માટે
 અંગ્રેજ રાજપુરુષોએ પ્રથમ બેદરકારી બતાવી હતી, પરંતુ સર હેન્રી
 લોરેન્સે ઇ. સ. ૧૮૫૭ના માર્ચની ૨૦મી તારીખે અયોધ્યાના સીક્રેટરી
 કમિશનરનો ઓફીસી સ્વિકાર્યો ત્યારે તેણે આ બાબત હાથમાં લીધી.
 ઉદારતા, કોમળતા અને કર્તવ્યપરાયણતામાં હેન્રી લોરેન્સે બહુ
 વખણાતો હતો. તેથી એક વખત જેઓ પરમ આનંદથી ગુજરાન
 ચલાવતા હતા, તેઓનું દુઃખ જોઈ તેનું દયાળુ અંતઃકરણ દ્રવી ગયું.
 તે એ લોકોનું દુઃખ દૂર કરવા તૈયાર થયો. અયોધ્યાની લગભગ
 હાથમાં લેતાં-જ. તેણે આ સંબંધના બધા કાગળો એકત્ર કર્યા, અને
 દુર્દશામાં આવી પડેલાં માણસોને જેમ બને તેમ જલ્દી પેન્શન

આપવામાં આવશે એવું આશ્વાસન આપ્યું. પરંતુ અયોધ્યા બ્રિટિશ અમલમાં આવ્યા પછી લગભગ ૧૪ માસે તે ત્યાંનો ચીફ કમિશનર નીમાયો હતો. આથી તેણે કરવા ધારેલા મહાન કૃત્યને બંદુ વિલંબ થઈ ગયો હતો. એ દરમિયાન ઉપલા વર્ગના લોકોએ અપાર દુઃખ વેઠ્યું હતું અને એ દુઃખનું કારણ અંગ્રેજોનું રાજ્ય છે. એવી દૃઢ માન્યતા તેમના મગજમાં પેસી ગઈ હતી. આથી તેઓ અંગ્રેજોની કંટાળી ગયા હતા.^૧

પદબ્રષ્ટ નવાબના કુટુંબીજનો અને અમીર ઉમરાવ સિવાય એક ખીજો વર્ગ પણ અંગ્રેજો તરફ કંટાળાની દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યો હતો. એ વર્ગનું અયોધ્યામાં બહુ માન હતું, જમીન અને પૈસાને લીધે તેઓની સત્તા વધી ગઈ હતી. બાપદાદાના હક્કો પર તે વર્ગ ભરી શીટતો હતો, અને એ હક્કોમાંથી આપણે ઘડી બાતલ થઈ નહિ એવી તેને આસ્થા બંધાઈ ગઈ હતી. તે વર્ગના લોકો શક્તિમાન, સંપત્તિશાળી, આબરૂદાર, તેજસ્વી, દૃઢતાસંપન્ન અને સાધારણ વર્ગના મુગટ સમાન હતા. પ્રસિદ્ધ રજપુત જાતિમાંથી આ વર્ગનો ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ધીમે ધીમે લખનોરના દરબારના ઉચ્ચ દરજ્જાના હિંદુ અને મુસલમાન અમલદારોના વંશજો આ લોકો સાથે જોડાયા હતા.

અયોધ્યાનો આ આબરૂદાર વર્ગ તાલુકદારના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. બ્રિટિશ સરકારે અયોધ્યા કબ્જે કર્યું ત્યારે તાલુકદારી હક્કોએ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. સરકારના અમલદારો આ વખતે બધા લોકોને સરખા કરી નાખવા માગતા હતા. અયોધ્યાના તાલુકદારો પણ એ અમલદારોની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિમાંથી છુટી શક્યા નહિ. અમલદારોને અયો-

ધ્યાના તાલુકદારો ઉપર જગાપણ મમતા કે આસ્થા નહોતી. તેઓ સમાનતાનો સિદ્ધાંત ફેલાવવા માટે આ લોકોનો નાશ કરવા તૈયાર થયા હતા. તેઓ તાલુકદારોને જીલમી કહી વગોવતા હતા. કર્નલ સિલ્મને પોતાના અધોધ્યાની મુસાફરીના વૃત્તાંતમાં તાલુકદારોના જીલમ વિષે બહુ લખ્યું છે.^૧ આ તાલુકદારોની કાર્યપદ્ધતિ વિષે અંગ્રેજ અમલદારોએ પણ વિરુદ્ધ મત દર્શાવ્યો હતો. એથી તેઓ તેઓના હક્કોમાં કાંપ મૂકવા તૈયાર થયા હતા. જે-લોકો તાલુકદારોના તાબામાં રહી તેઓને કર આપતા હતા અને તેના બદલામાં જમીન ખેડતા હતા, તે લોકો સાથે સરકારે સીધો મંબંધ બાંધ્યો. તાલુકદારો મારફત ઉધરાવતો કર હવે પરભારે સરકારને આપવો હતો, તેથી તાલુકદારોની મહત્તા ઘટી. તેઓ અત્યાર સુધી રાજ્ય ગણાયા હતા. પોતાના તાલુકામાં સર્વે શક્તિમાન ગણાતા હતા. પોતાના તાબાનાં ગામડાંમાંથી પુષ્કળ પૈસા મળતા હતા. અકસ્માત્ તેઓની સત્તા અને પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોનો નાશ થયો.^૨

તાલુકદારોની સત્તા લઇ લેવામાં આવી છતાં બ્રિટિશ સરકાર નિશ્ચિત થઇ શકી નહિ. સરકારી અમલદારોએ તાલુકદારોને જીલમી તરીકે વખોડ્યા હતા. એ જીલમ તોડવા ખાતર તેઓએ તેઓની સત્તા લઇ લીધી હતી. પરંતુ હજી તાલુકદારો પાસે અમૂલ્ય હથિયારબંધ અનુચરો હતા, તેઓ લડવામાં કુશળ હતા. તે લોકોની મદદથી

૧. Sileman, Journey, through the Kingdom of Oude, 2 Vols.

૨. Syed Ahmed Khan, Causes of the Indian Revolts, P. 30.

તાલુકદારો બ્રિટિશ સરકારને હેરાન કરે એ સંભવિત હતું. હથિયારબંધ અનુચરો સિવાય તેઓ પાસે જંગલોથી વીંટળાએલા કિલ્લા હતા. એ કિલ્લા પર તોપો ગોઠવેલી હતી. આ તોપો ડમણ અને મીરતના કુળવાએલા ગોલંદાનેના જેવી ભયંકર નહોતી છતાં કામચલાઉ ઉપયોગમાં આવે તેવી હતી. હવે અંગ્રેજો આ પિયનું કારણ દૂર કરવા તૈયાર થયા. કિલ્લાઓ પરથી તોપો ખસેડી લેવામાં આવી, જંગલો કાપી નાખવામાં આવ્યાં, હથિયારબંધ નોકરોને હથિયારો સોંપી વિખરાઇ જતું પડ્યું. આથી તાલુકદારો બહુ જ ગુસ્સે થઇ ગયા અને વેર વાળવા માટે તક શોધવા લાગ્યા. તેઓના નોકરો પણ ગુજરાનનું સાધન જતું રહેવાથી અસંતોષી વર્ગનું બળ વધારવામાં કારણભૂત થયા. સ્થૂળદૃષ્ટિથી જોતો ગ્રામને નિઃશસ્ત્ર કરવાથી સર્વપ્રકારનો ભય દૂર થયો ગણી શકાય પણ જેઓ કાર્યદક્ષ હોય છે તેઓ નિઃશસ્ત્ર થાય તો પણ સામાપક્ષને ચિંતાજનક થઇ પડે છે. આજે જેઓ નિઃશસ્ત્ર હોય છે, તેઓજ કાલે હથિયારબંધ થઇ સામાપક્ષનું લોહી રેડવા તૈયાર થઇ પોતાની શક્તિ દર્શાવવા તૈયાર થાય છે. પૃથ્વી કોઇ પણ દ્રવ્ય પોતાની છાતીમાં છુપાવતાં ડરતી નથી. ભયંકર હથિયારો જમીનમાં દાટી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે પાછાં મેળવી શકાય છે. એ અસ્ત્રો જમીનમાં લાંબો કાળ દટાઇ રહે છે છતાં ભયંકર કાર્ય સાધવાની શક્તિ ગુમાવી ખેસતાં નથી. આથી જ લડવૈયાઓ ખેતીનો ધંધો કરવા તૈયાર થયા હોય છે તેઓ પણ તક જોઇ દાટેલાં અસ્ત્રો બહાર કાઢી લડવા તૈયાર થવા તત્પર હોય છે. અયોધ્યાના તાલુકદારોના નિઃશસ્ત્ર અનુચરોમાંના બધા ખેડૂતના જેવી શાંતિ જાળવનારાં કાર્યો કરવા લાગ્યા નહોતા. તેઓમાંના ઘણાખરા ખેડારી ભોગવના હતા. તેઓ અત્યારે

બને છે તે જાણવા નિમિત્ત ઉત્સુકતા પ્રગટ કરે એ સ્વાભાવિક છે. જે સ્થળે રહી તેઓ પોતાના ગુજરાનનું સાધન પ્રાપ્ત કરતા હતા, તે સ્થળ વિષે તેઓ વિચાર ન કરે એ અસંભવિત હતું. આથી તેઓ ઉત્સુકતાપૂર્વક અયોધ્યા તરફ નજર રાખી રહ્યા હતા અને અવસ્થાના ફેરફાર સાથે બીજો શો શો ફેરફાર થાય છે તે તરફ નજર નાંખી રહ્યા હતા.

અંગ્રેજો અયોધ્યા ખાલસા કરી પોતાની નવી પદ્ધતિ મુજબ એ રાજ્યમાં અમલ ચલાવવા તૈયાર થયા. તેઓની રાજ્યપદ્ધતિ બહુ ખરચાળ છે, તેથી કર વધાર્યા સિવાય એ રાજ્ય પદ્ધતિ અમલમાં ચૂકી શકાય તેમ નથી. અયોધ્યાનો કારભાર ચલાવવાનો ખર્ચ વધ્યો તેની સાથે કર પણ વધારવો પડ્યો. પ્રજા અત્યાર સુધી થોડા ખર્ચમાં ગુજરાન ચલાવતી હતી, પણ હવે અંગ્રેજ સંસ્કૃતિએ સ્વીકારેલી નવી રાજ્યપદ્ધતિનાં ફળ ભોગવવા જતાં તેને પૈસાની હાયવોયમાં દિગ્મૂઠ બની જતું પડ્યું. અંગ્રેજોએ અશીષુ પર ભારે જકાત નાંખી, વળી નવી વ્યવસ્થા અમલમાં મુકાવાથી જરૂરી ચીજોની કિંમત વધી ગઈ. ફારટમાં મુદ્દમો માંડતા વાદી-બ્રતિવાદીને ઘણું ખર્ચ થવા લાગ્યું. ન્યાય મેદિા થયો તેની સાથે બહુ મોડો મળવા લાગ્યો. આથી નવી પદ્ધતિથી નહિ ટેવાયલી પ્રજા બહુ મુંઝાવા લાગી. લખનૌરમાં અશીલિયાઓનો તોટો નહોતો. પેકિન અને કંતાનની માફક અયોધ્યાની રાજધાની પણ અશીલિયાઓ માટે પ્રખ્યાત ગણાતી હતી. અશીષુ પર કર નંખાવાથી એ લોકો બહુ ગુસ્સે થયા. એમ કહેવાય છે કે એ રીતે મોંઘું થયેલું અશીષુ પણ ન મળવાથી તેઓ પોતે પોતાની મેજે ગળાં કાપવા તૈયાર થયા, કેટલાકે તો એ રીતે આપઘાત કર્યો

પણ ખરો.^૧ આ વાત ખરી હોય કે ખોટી હોય પણ એ પદ્ધતી એટલું તો જણાય છે કે અશીલુ ઉપરની જગ્યાને લીધે લોકોમાં બહુ અમંતોષ ફેલાયો હતો.

અયોધ્યાની લુની રાજ્ય વ્યવસ્થા કરતાં આ નવી વ્યવસ્થા ઉત્તમ હતી તથા અંગ્રેજોએ આ રાજ્યમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમાં મનબેદ હોઈ શકે નહિ. પરંતુ અંગ્રેજોની રાજ્યપદ્ધતિ લુદ્ધ દેશમાં, લુદ્ધી રૂચિના લોકોને અંધપ્રેમથી થતાં વાર લાગે એ સ્વાભાવિક છે. લોકો લાંબા દાગથી જે રાજ્ય વ્યવસ્થાથી ટેવાયલા હોય, તે વ્યવસ્થાનો તદ્દન નાશ કરી તેની જગ્યાએ નવું જ રાજ્યનંતર સ્થાપવા જતાં પ્રજાની ટેવ અને રૂચિ અનુસાર અમલદારોએ થોડો વખત ધીરજ અને મુદનશીલતા રાખવાની જરૂર છે. જંગલી પશુઓ કે આકાશવિદારી પંખીની માફક ન ટેવાયલાં માણસો પણ ધીરે ધીરે ટેવાઈ જાય છે. પોતે પ્રવર્તવિધી પદ્ધતિ ઉત્તમ માની જેમ અને તેમ જલદી લોકો એ પદ્ધતિ મુજબ વર્તન ચલાવે એવી આશા રાખનાર માનવ સ્વભાવથી અગણ્ય છે એમ કહ્યા સિવાય આશનું નથી. અમને લાગે છે કે અયોધ્યામાં અંગ્રેજોએ પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા અમલમાં મૂકતાં આ બાગતનું અત્યાનપણું બનાવ્યું હતું. તેઓએ મુલાગતના અને સારા આચરણના બદલાના નીચે પોતાનું અત્યાનપણું છુપાવ્યું હતું અને બીન કેળવાયેલી પ્રજા પોતાના મુખપ્રદ નિયમો જેમ અને તેમ જલદી પાળવાનો ઉત્સાહ બતાવતી

— ૧. રીજ સાહેબે આ દૃષ્ટિસ્ત જણાવી છે—Siege of Lucknow P. 35.

બને છે તે જાણવા નિમિત્ત ઉત્સુકતા પ્રગટ કરે એ સ્વાભાવિક છે. જે સ્થળે રહી તેઓ પોતાના ગુજરાનનું સાધન પ્રાપ્ત કરતા હતા, તે સ્થળ વિષે તેઓ વિચાર ન કરે એ અર્થભવિત હતું. આથી તેઓ ઉત્સુકતાપૂર્વક અયોધ્યા તરફ નજર રાખી રહ્યા હતા અને અવસ્થાના ફેરફાર સાથે બીજો શો શો ફેરફાર થાય છે તે તરફ નજર નાંખી રહ્યા હતા.

અંગ્રેજો અયોધ્યા ખાસસા કરી પોતાની નવી પદ્ધતિ મુજબ એ રાજ્યમાં અમલ ચલાવવા તૈયાર થયા. તેઓની રાજ્યપદ્ધતિ બહુ ખરચાળ છે, તેથી કર વધાર્યા સિવાય એ રાજ્ય પદ્ધતિ અમલમાં મૂકી શકાય તેમ નથી. અયોધ્યાનો કારભાર ચલાવવાનો ખર્ચ વધ્યો તેની સાથે કર પણ વધારવો પડ્યો. પ્રજા અત્યાર સુધી થોડા ખર્ચમાં ગુજરાન ચલાવતી હતી, પણ હવે અંગ્રેજ સંસ્કૃતિએ સ્વીકારેલી નવી રાજ્યપદ્ધતિનાં ફળ ભોગવવા જતાં તેને પૈસાની હાયવોયમાં દિગ્મુદ બની જવું પડ્યું. અંગ્રેજોએ અશીષુ પર ભારે જકાત નાખી, વળી નવી વ્યવસ્થા અમલમાં મુકાવાથી જરૂરી ચીજોની કિંમત વધી ગઈ. કારણમાં મુકદ્દમે માંડતા વાદી-પ્રતિવાદીને ઘણું ખર્ચ થવા લાગ્યું. ન્યાય મેધિા થયો તેની સાથે બહુ મોડો મળવા લાગ્યો, આથી નવી પદ્ધતિથી નહિ ટેવાયલી પ્રજા બહુ મુંઝાવા લાગી. લખનૌરમાં અશીષિયાઓનો તોટો નહોતો. પેકિન અને કંતાનની માફક અયોધ્યાની રાજધાની પણ અશીષિયાઓ માટે પ્રખ્યાત ગણાતી હતી. અશીષુ પર કર નંખાવાથી એ લોકો બહુ ગુસ્સે થયા. એમ કહેવાય કે એ રીતે મોંઘું થયેલું અશીષુ પણ ન મળવાથી તેઓ પોતે પોતાની મેળે ગળાં કાપવાં તૈયાર થયાં, કેટલાકે તો એ રીતે આપઘાત કર્યો

પણ ખરો.^૧ આ વાત ખરી હોય કે ખોટી હોય પણ એ પરથી એટલું તો જણાય છે કે અશીલુ ઉપરની જઠાતને લીધે લોકોમાં બહુ અમંતોય ફેલાયો હતો.

અયોધ્યાની જુની રાજ્ય વ્યવસ્થા કરતાં આ નવી વ્યવસ્થા ઉત્તમ હતી તથા અંગ્રેજોએ આ રાજ્યમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમાં મનબેદ હોઈ શકે નહિ. પરંતુ અંગ્રેજોની રાજ્યપદ્ધતિ જુદા દેશમાં, જુદી રૂચિના લોકોને અંધબેસતી થતાં વાર લાગે એ સ્વાભાવિક છે. લોકો લાંબા કાળથી જે રાજ્ય વ્યવસ્થાથી ટેવાયલા હોય, તે વ્યવસ્થાનો તદ્દન તારા કરી તેની જગાએ નવું જ રાજ્યતંત્ર સ્થાપવા જતાં પ્રજાની ટેવ અને રૂચિ અનુસાર અમલદારોએ થોડો વખત ધીરજ અને મહનશીલતા રાખવાની જરૂર છે. જંગલી પશુઓ કે આકાશવિહારી પખીની માફક ન ટેવાયલાં માણસો પણ ધીરે ધીરે ટેવાઈ જાય છે. પોતે પ્રવર્તાવેલી પદ્ધતિ ઉત્તમ માની જેમ અને તેમ જલદી લોકો એ પદ્ધતિ મુજબ વર્તન ચલાવે એવી આશા રાખનાર માનવ સ્વભાવથી અમાણુ છે એમ કદા સિવાય આશયું નથી. અમને લાગે છે કે અયોધ્યામાં અંગ્રેજોએ પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા અમલમાં મૂકતાં આ બાબતનું અજાનપણું બતાવ્યું હતું. તેઓએ સુધારાના અને સારા આશયના બદાના નીચે પોતાનું અજાનપણું છુપાવ્યું હતું અને બીન દેખવાએલી પ્રજા પોતાના સુખપ્રદ નિયમો જેમ અને તેમ જલદી પાળવાનો ઉત્સાહ બતાવતી

— ૧. રીજ સાહેબે આ હકીકત જણાવી છે—Siege of—
Lucknow P. 35.

નથી એમ કહી તેને કૃતધ્ન માની નિંદી હતી.^૧ ટુંકામાં કહીએ તો તેઓ પોતાની વહાલી પદ્ધતિનાં અંદર પરિણામો જેમ બને તેમ જલદી જોવાની ઇચ્છા રાખતા હતા કે જેથી પોતાની મહેનત લોકો આગળ ઉગી નીકળે. અંગ્રેજો પરદેશીઓની રાજ્યવ્યવસ્થાને ખરાબ ગણી નિંદતા અચકાતા નથી. પણ કોઈ બાબતમાં સુધારો કરવા જતાં લોકોની રૂચિ સુધરે તે દરમિયાન અમુક મુદ્દતની જરૂર છે એ વાત તેઓનાં લક્ષમાં આવતી નથી. અયોધ્યાના અંગ્રેજ સિવિલિયનો પણ આવી જ ભ્રાન્તિને વશ થઈ પોતે સ્વીકારેલી કાર્યપ્રણાલી જેમ બને તેમ જલદી અમલમાં મૂકવા તત્પર થવા હતા. અલગત તેઓ નવી રાજ્યવ્યવસ્થા માટે જવાબદાર ન હોઈ શકે કારણ કે તે વ્યવસ્થાની ઉત્પત્તિ કલકત્તામાં થઈ હતી. પરંતુ એ પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવામાં તેઓએ સમયની રાહ જોઈ નહોતી. જો કે થોડા સમય પછી એક લાગણી-વાળો, અનુભવી રાજપુરુષ ચીફ કમિશનરની પદવીએ આવ્યો હતો. પરંતુ તે ચીફ કમિશનર થયો તે પહેલાં હઠીલા અમલદારોએ બધી બાબતમાં સુધારો કરવા જતાં એવી ઉથલપાથલ કરી મૂકી હતી કે તેના પરિણામે પ્રચંડ બળવો ફાટી નીકળ્યો અને એ બળવો શાંત પાડવા માટે સંખ્યાબંધ સૈનિકોની જરૂર પડી.

લખનૌરમાં ધર્માંધ મુસલમાનોનો તોટો નહોતો. ગાઝી અને ફકીરો તીખી તમતમતી ભાષામાં પોતાના ધર્મ માટે મરી શીદવાનો બોધ કરતા હતા. એવો એક ફકીર ભાષણ કરતા પકડાયો. તેને ૧૦૦ ફટકા મારવાની સજા થઈ. લખનૌરના મુસલમાનો એ પહેલાં સરકાર સામે ગુરસે થઈ રહ્યા હતા. તેઓનું જીનું ગૌરવ ગયું હતું, ખોરાકોની

ચીજે મોંઘી થઈ હતી, કર વધવાથી અપાર દુઃખ વેડવું પડતું હતું. આ બધું તેઓ મુંઝે મોંઝે સહી રહ્યા હતા. પણ પોતાનાં માનીતા મૌલાનાઓને મુખે સાંભળ્યું કે ફિરંગીઓના રાજ્યમાં આપણા પવિત્ર ધર્મનું અપમાન થશે, આપણી અસ્પર્શ ચીજો સ્પર્શ ગણાશે, આપણે જે ખોરાક અપવિત્ર માનીએ છીએ તે પવિત્ર મનાશે, આ બધું સાંભળી તેઓ ઠાંત રહી શક્યા નહિ. ભયંકર અદેખાઈની આગ તેઓનાં અંતરને બાળવા લાગી. તેઓ કઈ બહાનું જોળી બંડ ઉઠાવવાની તક જોળવા લાગ્યા.

અંગ્રેજોએ જેઓનાપર મુખ્ય મુખ્ય કામો બજાવવાની જવાબદારી મકી હતી, તેઓમાંના કોઇ કોઇ અતિશય દુરાચારી ને જીલમી હતા. આવા નવતર માણસો અંગ્રેજોનાં વડાલા બની નાના પ્રકારના જીલમે ગુજારતા હતા. લખનૌરનો દોટવાળો બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે બહુ જ પ્રેમ દર્શાવતો હતો, સરકારનું કામ બજાવવા સદા તત્પર રહેતો. પરંતુ લોકોમાં તેની આબરૂ કોડીની પણ નહોતી, અંગ્રેજ અમલદારો સિવાય બીજાં કોઇ એનાં કાર્યથી મંતોપ પામતું નહોતું. અમલદારો તેનો ખરો સ્વભાવ જાણતા હોય એવું જણાતું નહોતું. આ માણસ જેવો દુરાચારી હતો તેવો જ રહીબાજ હતો. તેના જીલમથી પિતાને પોતાની દીકરીનું શિયળ સાચવવા સદા સાવચેત રહેવું પડતું, પતિને સ્ત્રીનું માન બજાવવા સદા ચિંતાતુર રહેવું પડતું.^૧ આવા દુરાચારથી લોકો અંગ્રેજ અમલદારો-પર બહુ ગુસ્સે થતા હતા.

ત્યારે અયોધ્યા અંગ્રેજ અમલદારોના શાસનદંડના પ્રતાપથી ખળભળી રહ્યું હતું, ત્યારે સર હેન્રી લોરેન્સ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે

૨૦ મી માર્ચે ચીફ કમિશનરનો ઓફિસ ગ્રહણ કર્યો. આ અમલદાર કેટલાક ઊંચા મુલ્યોથી વિભૂષિત હતો. તે હિંદીઓ સાથે લગતો, તેમના મનના વિચારો જાણતો, તેઓને મીઠી નજરે જોતો અને તેઓપર ઉપકાર કરવાને સદા તત્પર રહેતો. તેની એવી ધારણા હતી કે યુરોપિઅનો સમયની રાહ ન જોતાં એકાએક પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થાના પ્રથંડ મારાથી હિંદીઓની રાજ્યપદ્ધતિનું ગૌરવ જમીનદોસ્ત કરે છે. હિંદીઓનાં નાના પ્રકારનાં અસંતોષનાં કારણો વિદ્યમાન છે એ વાત તે સ્વીકારતો હતો. એ વાતપર આધાર રાખી તેણે પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થાને વ્યવસ્થિત કરવા અને અયોધ્યાના વતનીઓને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.^૧ તેણે આ વખતે ગવર્નર જનરલ અને પોતાના સંબંધીઓ પર જે પત્રો લખ્યા છે, તે બધામાં અયોધ્યાની સમકાલિન અવસ્થા સંબંધીના તેના વિચારો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અમલદારોએ એકદમ નવી રાજ્યવ્યવસ્થા દાખલ કરવા જતાં બગવાનાં ખીજ વાગ્યાં છે એ તેના જાણવામાં આવી ગયું હતું. એપ્રિલ માસમાં તેણે ગવર્નર-જનરલ પર જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં જણાવ્યું હતું કે “ ઉનાવળથી અને કઠોરતાથી શહેરની ઉન્નતિ કરવામાં આવી છે. મકાનો તોડી પાડવાથી લોકોમાં અસંતોષ વધ્યો છે. ધર્મમંદિરો, ખીજાં મકાનો, ખાલી જગા વગેરેને સરકારી મિલકતમાં ગણવાથી આ અસંતોષની ઉત્પત્તિ થઈ છે. મેં એ બધાં સ્થળોમાંનાં ઘણાંખરાં નિહાળ્યાં છે, તેના સંસર્ગમાં આવેલા લોકોને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને સરકારની મંજૂરી સિવાય એવી મિલકત કે એવાં મકાનો તોડી પાડવાની મના કરી છે. મહેસૂલ ઉધરાવવાની પદ્ધતિ પણ

અતિશય અસંતોષજનક થઇ પડી છે. ગયે વરસ કરની આંદોલો એટલી બધી ભારે હતી કે એકંદર સેકડે ૧૫, ૨૦, ૩૦ એટલું જ નહિ પણ ૩૫ રૂપીઆ સુધીનું મહેસલ બાકી રાખવું પડ્યું હતું. તાલુકદારો સાથે પણ બહુ કઠોર વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું છે. દિનબાદ વિલાગના તાલુકદારો પોતાના તાબાનાં ગામડાંમાંથી અર્ધા, અને કાંઈ કાંઈ તો બધાં ગુમાવી બેઠા છે. "૧ સર હેન્રિ લોરેન્સ આ અસંતોષ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. પરંતુ તે બહુ મોડો થયો હતો. હુંધવાતો અમિ ધીરે ધીરે પ્રગટ થતો જતો હતો, બહુ મોડો પ્રયત્ન થવાથી એ હોલાયો નહિ.

સર હેન્રિ લોરેન્સને ખાતરી હતી કે ત્યાં સુધી પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખવામાં આવે, તેના બધા માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી રાજ્યની શાંતિ નાશ પામતી નથી અથવા પ્રભુ પાછા પાછા જાતની શંકાથી ઉશ્કેરાતી નથી. આ ખાતરીને લીધે તે સૈનિકો પર વિશ્વાસ બતાવવા તૈયાર થયો હતો. અયોધ્યામાં યુરોપિઅન પાયદળ સૈન્ય બહુ નહોતું. સમગ્ર પ્રદેશમાં ફક્ત લખનોદમાં જ ૪૨ મી ગોરી પસ્ટલ હતી. એપ્રિલ માસ સુધી તો અયોધ્યામાં શાંતિ જળવાઈ રહી હતી, જે વિશાળ પાણી પાયરણાની માફક સ્થિર ભાવે વિરાજતું હતું, તે પ્રકૃતિની ચંચળાઈ ઉછળ્યું નહિ. અંગ્રેજોની રાજ્યપદ્ધતિ મુજબ બધું કામકાજ ચાલતું હતું, તેઓ પોતાની હંમેશની ટેવ મુજબ રાજ્ય ચલાવવામાં કુશળતા બતાવ્યે જતા હતા. સમગ્ર પ્રદેશ ચાર વિભાગ અને બાર જિલ્લામાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યો હતો. દરેક વિભાગમાં એક કમિશનર અને દરેક જિલ્લામાં એક ડેપુટી કમિશનર

નીમવામાં આવ્યો હતો. સમગ્ર વિભાગના ઉપરિ તરીકે ચીફ કમિશનરની નિમણુક થઈ હતી. વાયવ્યપ્રાંત બહુ વખત થયાં અંગ્રેજોના કબજામાં હતો, તે પર તેઓ ઘણાં વર્ષો થયાં અમલ ચલાવતા આવ્યા હતા છતાં એ પ્રદેશને મુકાબલે અયોધ્યામાં ભયંકર ગુનાઓની સંખ્યા વધારે નહોતી. અંગ્રેજો આ ફળદ્રુપ પ્રદેશ ખાલસા કરી બહુ સંતોષ પામ્યા હતા. ત્યાંના વતનીઓને શાંત જોઈ તેઓનાં હૃદય આનંદની અધીરાં થઈ ગયાં હતાં. પરંતુ એ પ્રકૃષ્ટતા લાંબો વખત પહોંચી નહિ. મે માસની શરૂઆતમાં એ તરફ અશાન્તિનાં મોજાં ફરી વળ્યાં. અયોધ્યા પણ એ અશાન્તિના વમળમાં સપડાયું.

મે માસની શરૂઆતમાં અયોધ્યાની ૭ મી અનિયમિત પ્રાચલ પટ્ટણના સિપાહીઓએ ટોટા વાપરવાની ના પાડી. અધિનાયકો તેઓને પોતાના હુકમ મુજબ વર્તવાનું સમજાવવા લાગ્યા, પરંતુ સફળતા ન મળી. તેઓને હવાયતના મેદાન પર એકત્ર કરવામાં આવ્યા. બ્રિગેડિયરે સમજાવવાનો પુષ્કળ શ્રમ લીધો, પણ બધું નકામું ગયું. ત્યારે સિપાહીઓ વશ ન થયા ત્યારે મર હેન્નિ લોરેન્સ તેઓને નિઃશસ્ત્ર કરવા તૈયાર થયો. એ સિપાહીઓને ટોટા વાપરવા માટે કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓએ જણાવ્યું હતું કે જે કારણને લીધે ખીજ સિપાહીઓએ ટોટા વાપરવાની ના પાડી છે તે જ કારણને લીધે અમે પણ ના પાડીએ છીએ. આ સિપાહીઓએ ૪૮ મી પટ્ટણના સિપાહીઓને પોતાને મદદ કરવા માટે પત્ર લખ્યો હતો. દૈવયોગે એ પત્ર એક ખીજ જુવાન સિપાહીના હાથમાં આવ્યો. એ સિપાહીએ પત્ર મુખેદારને બતાવ્યો. મુખેદાર સેવક તેવારી, હવાલદાર હીરાલાલ દોષ્ટે અને રમાનાથ દોષ્ટે એ ત્રણ જણા એ પત્ર યુરોપિઅન અધિનાયક

પાસે લઈ ગયા. સર હેન્રિ લોરેન્સ આ બનાવ બન્યા પછી શાંત રહી શક્યો નહિ. તે પોતાનો વિચાર અમલમાં મૂકવા તૈયાર થયો. ૧૦ મી મેની રાત્રે એ સિપાહીઓ ક્વાર્ટરના મેદાન પર એકત્ર થયા. એ વખતે ચો તરફ નિસ્તબ્ધતા છવાઈ રહી હતી. ચાંદનીનો પ્રકાશ ચો-તરફ ફેલાઈ રહ્યો હતો. ગુન્હેગાર સિપાહીઓ સામે તોપો સજ્જ કરી રાખવામાં આવી હતી. યુરોપિયન પાયદળ સૈનિકો હથિયારબંધ થઈ તોપો પાસે ઉભા હતા. સર હેન્રિ લોરેન્સ તોપો અને સિપાહીઓની વચ્ચે ઉભો રહ્યો. ગોલ્ડદાને બગતા કાકડા લઈ તોપો પાસે ઉભા રહ્યા. આ દેખાવ જોઈ સિપાહીઓએ ધાર્યું કે આપણને તોપો વડે ઉડાડી નાંખવામાં આવશે. તેઓ એટલા બીધા કે જોમ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યા. કેવળ ૧૨૦ જણા પોતાને રચળે ઉભા રહ્યા. તેઓને હથિયારો છોડી દેવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો કે તુરત એ હુકમ અમલમાં મૂકાયો. ત્યારબાદ સર હેન્રિ લોરેન્સ એ સિપાહીઓ સાથે નાના પ્રકારની વાતો કરવા લાગ્યો. આ બનાવ બન્યા પહેલાં શહેરના ત્રણ માણસો છાવણીમાં જઈ ૧૩ મી પટ્ટણને ખંડ ઉઠાવવાનું સમ-જાવી ગયા હતા. એ લોકોને એ જ પટ્ટણના હુસેનખાન નામના એક સિપાહીએ પકડાવી દીધા. સર હેન્રિ લોરેન્સે જાહેર દરબારમાં એ વિશ્વાસુ સિપાહીને ધનામ આપી નવાજવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

સર હેન્રિ લોરેન્સ એ વખતે મરિયાઓનની છાવણીમાં હતો. ૧૨ મી મેએ સાયંકાળ વખતે તેના જંગલો સામે દરબાર ભરાયો. દરબારનો દેખાવ ચિત્તાકર્ષક અને લય્ય હતો. સભાસ્થાનપર શેતરંજ પાથરેલી હતી. બેનારા માટે ત્રણ બાલુએ એક્ટો ગોઠવવામાં આવી હતી. તેઓની પાછળ સિપાહીઓ પોતાની નમ્રતા બતાવવા માટે

શાંતિપૂર્વક ચીફ કમીશનરનું ભાષણ સાંભળવા માટે ઉત્સુકતા બતાવવા
 હલા હતા. સિપાહીઓને જે ઇનામો આપવાનાં હતાં તે બધા જુએ
 તેમ ગોડવવામાં આવ્યાં હતાં.

બરાબર વખતે ચીફ કમીશનર મહેસૂલી અને લસ્કરી વિભાગના
 મુખ્ય અમલદારો સાથે સભાસ્થાનમાં આવી પહોંચ્યો. તેણે સિપાહીઓને
 સંબોધી સરળ હિંદી ભાષામાં આ મતલબનું ભાષણ કર્યું કે બીજાના
 ધર્મ પર હાથ નાખવો એ સરકારનો રિવાજ નથી. ગયા એકસો વર્ષ
 દરમિયાન હિંદમાં ધણા ધાર્મિક જુલમો થયા છે. બ્રિટિશ સરકારે એ
 જુલમો અટકાવી બધા ધર્મો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે. સરકારની પાસે
 સૈન્ય અને પૈસાનું બળ અપાર છે. સરકાર થોડા સમયમાં વિલાયતથી
 સંખ્યાબંધ ગોરા સૈનિકો લાવી શકે તેમ છે. આવી શક્તિમાન સરકારને
 ઉદ્ધત્તાવી પાડવાની હઠ્ઠા રાખવી એ એક પ્રકારની ગાંડાઈ છે. હું
 (ચીફ કમીશનર) મારા પોતાના લાભ માટે અહીં આવ્યો નથી. આ
 પ્રદેશના વતનીઓને સુખી કરવા ખાતર મેં આ ભારે પદવી સ્વીકારી
 છે. સિપાહીઓએ ઘણાં વર્ષો થયાં સરકારનું નિમક ખાધું છે, વંશ-
 પરંપરા થયાં કંપનિનું કાર્ય બજાવ્યું છે અને ઘણી લડાઈઓમાં પોતાની
 વફાદારી અને બહાદુરી બતાવી કંપનિની સત્તા દૃઢ કરી છે. તેઓએ
 લડાઈ વખતે પોતાના ઓફિસરો સાથે પુષ્કળ દુઃખો વેડયાં છે અને
 એ રીતે અત્યાર સુધી તેઓ અકૃત્રિમ મિત્રતા બતાવતા આવ્યા છે,
 એ તેઓએ યાદ રાખવું જરૂરનું છે.^૧ આવું ભાષણ કરી સર હેન્રિ
 લોરેન્સ વિશ્વાસુ સિપાહીઓને સ્વહસ્તે ઇનામ વહેંચી આપ્યાં. તેનું

^૧ Cave Browne, Punjab and Delhi, Vol I.
 P. 32-36.

ભાપણ બહુ મધુર હતું, તેનાં પ્રત્યેક વચનો સાંભળનારાઓના હૃદયમાં પેડાં હતાં. દરબાર પૂરો થયો. ચીફ કમિશનરે પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવ્યું. સરકારી અમલદારો અને પ્રેક્ષકો સંતોષ પામ્યા. અંગ્રેજ અને દેશી ઓફિસરો ખુલ્લાં દિલથી એક બીજા સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યા. દેશી ઓફિસરો બ્રિટિશ સરકારની સુજનતા અને લજાઈથી સંતોષ પામી વફાદારી દેખાડવા લાગ્યા. સિપાહીઓએ શાંતિપૂર્વક સલાસ્થાન છોડ્યું. એ વખતે બધાના મુખ પર પ્રસન્નતા છવાઈ રહી હતી. બધાના વ્યવહારમાં, વાતચીતમાં, મુખના મરોડમાં સરળતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવતી હતી. પરંતુ આવી સ્થિતિ ક્યાં સુધી ટકશે એ જ સત્તાવાળાઓને માટે મહાન સમસ્યા થઈ પડી હતી. સર હેન્રી લોરેન્સે કહ્યું હતું કે એક પખવાડિયા સુધી આપણે બહુ સાવચેતી રાખવી જોઈએ. અને ખરેખર એક પખવાડિયાની અંદર જ બનવાનું હતું તે બની ગયું. ભાપણના મધુર ગુંજરવથી, યુક્તિપૂર્ણ આશ્વાસનોથી, સત્તાવાળાઓની લાગણીભરી વર્તણૂકથી સિપાહીઓ લાંબો કાળ મોહવશ રહ્યા નહિ. જે ઉશ્કેરણી તેઓને ઉશ્કેરી રહી હતી તેણે જ તેઓને ભયંકર કાર્ય કરવાને પ્રેર્યા.

લખનૌર ગોમતી નદીને જમણે કિનારે આવેલું છે. શહેરની લંબાઈ લગભગ પાંચ માઇલની છે. તેની હવેલીઓ વગેરે આ વખતે લગભગ સાત માઇલના વિસ્તારમાં પથરાઈ રહી હતી.^૧ નદીને બંને કિનારે મરિઆબોન, મુઝફ્ફુર વગેરે રથજે દેશી લશ્કરની ડાવણી હતી; સામે પાર ડાવણીમાંથી શહેરમાં આવવા માટે લોખંડનો પુલ હતો; એ પુલની પાસે એક બીજો પત્થરનો ગાંધેસો પુલ

હતો,^૧ અને થોડે દૂર બેઠો. પુત્ર આવી રહ્યો હતો. લોખંડના પુત્ર પાસે ઉંચી દિવાલોથી ઘેરાયેલું મન્દિરલવન નામનું મકાન હતું. એ મકાન બહુ જીનું હતું, તેણે અનેક ઉચ્ચપાદલો જોઈ હતી. અત્યારે એમાં સરસામાન પડ્યો રહેતો. આ મકાન કિલ્લા તરીકે વાપરી શકાય તેવું વિશાળ અને ઉત્તમ સ્થળે આવેલું હતું. પરંતુ બહુ જીનું હોવાથી કંઈગી ગયું હતું, તેથી શનુઓ સમક્ષ લાંબો વખત ટકાવ કરી શકે તેવું રહ્યું નહોતું, સ્થાનિક માણસો એ મકાનના તકલાદીપણા વિષે શંકાશીલ નહોતા. સીતાપુરના વધારાના મદદગાર કમિશનર કુતલઅલીખાને એક વખતે આ મન્દિરલવન વિષે લખ્યું હતું કે ‘જો અંગ્રેજોની તોપો આ મકાન પાડી નહિ નાંખે તો શનુઓના ગોળા એ કામ બજાવશે.’ આવી વિશાળ હવેલી રાખવી કે નહિ એ સંબંધમાં ખૂબ ચર્ચા ચાલી. છેવટે તેમાં સરસામાન અને હથિયારો રાખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. એ તરફ મકાનો આવેલાં હતાં, તેમાં બંડખોરો છુપાઈ ન રહે એ ખાતર એ મકાનો તોડી પાડવાની માગણી થઈ. પણ સર હેન્રિ લોરેન્સ બહુ ઉદાર હતો. તે માલેકોને જણાવ્યા સિવાય અને વાજખી મુક્ય આખ્યા સિવાય મકાનો તોડી પાડવા તૈયાર નહોતો. વળી ચોખ્ખો બહો આખ્યા સિવાય તે કામ પાર પાડતાં અર્થતોપ વધી પડે તેમ હતું. આથી હેન્રિ લોરેન્સે મકાન માલેકોને બહો આપી એ માગણી કબુલ રાખવાનું વચન આપ્યું. એ કાર્ય પાર પાડવામાં આવ્યું. પરંતુ મકાનો સિવાય કેટકેટલા મરિજો પણ હતા. બંડખોરો મરિજના ધુમટની પાછળ છુપાઈ અંગ્રેજો પર જોળીવાર કરે એવો સંભવ હતો.

^૧ પત્થરનો પુત્ર તો નામનો જ હતો. ખરી રીતે તે પાટી ઇટોનો બાંધેલો હતો.

તોપણુ ધર્મભીરૂ ચીફ કમિશનરે મસ્જિદો તોડી પાડવાની રજા આપી નહિ. તેણે પોતાના મદદનીશોને મસ્જિદો પર હાથ લગાડવાની મના કરી. આથી એ સ્થળો કાયમ રહ્યાં. આજળ જતાં એ પવિત્ર સ્થાનો. ભયંકર કાર્ય સાધવામાં સહાયબૂત થશે, એ જાણતાં છતાં ધર્મભીરૂ-ચીફ કમિશનરે પ્રજાના સનાતન ધર્મ પર હાથ નાખ્યો નહિ.

ગોરા સૈનિકોનાં ઘરો શહેરથી થોડે દૂર રૈસિડેન્સિથી લગભગ દોઢેક માઇલ પૂર્વમાં ગોમતીના વાંક તરફ હતાં. એક પહાડ, ગોમતીના કિનારા તરફ ઝુકી પડ્યો હતો. એ પહાડ પર ત્રણ મકાન શોભી રહ્યું હતું, તે રૈસિડેન્સિ તરીકે ઓળખાતું હતું. રૈસિડેન્સિને રહેવા માટે ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં નવાજ સાદતઅલીએ એ મકાન બંધાવ્યું હતું. રૈસિડેન્સિમાં ફેટલાંક ભોંયરાં હતાં. ઘેરા વખતે એ ભોંયરાંમાં ૩૨ મી પટ્ટણુનાં ભેરાં છોકરાંએ આશ્રય લીધો હતો.^૧ રૈસિડેન્સિ અને તેની હદમાંનાં બધાં મકાનો પ્રજામાં બેલિગાર્ડના નામે ઓળખાતાં હતાં.^૨ શહેરમાં અયોધ્યાના નિયમિત સિપાહીઓમાંનો ઘણો ભાગ રહેતો હતો. અનિયમિત સિપાહીઓમાંના ઘણાખરા સરકારી ઓફિસો પર પહેરો ભરતા હતા.

૧. Browne, Lucknow and its Memorial of the Mutiny P. 1

૨. કર્નેલ બેલિ ત્યારે અયોધ્યાનો રૈસિડેન્ટ હતો, ત્યારે તેણે આ મકાનના દરવાજા પર પહેરગીરો રાખ્યા હતા. એક સુબેદાર તે પહેરગીરોનો અધ્યક્ષ હતો. એ ખાતર આ સ્થળ બેલિગાર્ડના નામથી ઓળખાવા લાગ્યું. Malleon Indian Mutiny, Vol. 1 P. 361, note.

એ બધા સિપાહીઓ એકાએક બંડ ઉઠાવે તો સ્થિતિ લયંકર થઈ પડે એવો સંભવ હતો. તેથી ચીફ કમિશનરે સિપાહીઓનું બળ ઓછું કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પહેરગીરોની મુખ્યા ઘટાડી તેઓમાં સોલ્જરોને રાખવામાં આવ્યા. છાવણી, તેજુરી વગેરેના રક્ષણની જવાબદારી સિપાહીઓ પર હતી. યુરોપિઅનોની જિંદગી અને સુખસુખ પણ એક સમયે સિપાહીઓના જ હાથમાં હતી. રેસિડેન્સની હદમાં તેજુરી હતી. તેમાં ૩૦ લાખ રૂપિયા રોકડા અને તેથી વધારે કિંમતનાં મરકારી દસ્તાવેજ વગેરે ખતપત્રો હતાં. તેજુરીનું રક્ષણ કરનાર સિપાહીઓને ત્યાંથી ખસેડવાનો ઠરાવ થયો. ગબિન્સ માહેબે સૌ પહેલાં આ માગણી કરી હતી. પરંતુ તેની સામે એ દલીલ થઈ કે તેજુરીના રક્ષકોને ખસેડવા જતાં તેઓ 'સરકારને અમારા પર વિશ્વાસ નથી' એવી માન્યતાથી પ્રેરાઈ બંડ ઉઠાવશે તો? ખુદ ચીફ કમિશનરે આ દલીલ કરી હતી. પરંતુ છાવણીના મુખ્ય અમલદારોએ એ ઠરાવની તરફદારી કરી એટલે સર હેન્રી લોરેન્સને સામે પક્ષ છોડી દેવો પડ્યો. રેસિડેન્સમાં ગોફ લશ્કર રાખવાનો બંદોબસ્ત થયો. જે દફતરો જુદે જુદે સ્થળે રાખવામાં આવ્યાં હતાં તે એક જ સ્થળે રાખવામાં આવ્યાં, આથી કેટલાંક મકાનો ખાલી થયાં. તેમાં યુરોપિઅન સૈનિકો અને રોગી તથા બાલબચ્ચાને રાખવાનું ઠરાવ્યું.

એ દરમિયાન વીજળીનાં દોરડાં લખ્ખનોરમાં લયંકર સમાચારો લાવવા લાગ્યાં. પહેલે દિવસે જે સમાચાર આવ્યા તે સત્તાવાળાઓને અતિશયોક્તિમય લાગ્યા. બીજા દિવસના સમાચાર પહેલા કરતાં વધારે ભયંકર હતા. મીરત અને દિલ્હીના બનાવોની જાણ થતાં જ સર હેન્રી લોરેન્સ ચમકી ગયો. અન્ય સ્થળોની માફક અહીં પણ

સમાચાર આવ્યા કે દિલ્હીમાં મોગલ સત્તાનું પુનઃસ્થાપન થયું છે. વૃદ્ધ બહાદુરશાહ શહેનશાહ થયો છે. આ ભયજનક સમાચાર મળતાં જ હેત્રિ લોરેન્સે સૈનિક વિભાગપર સત્તા ચલાવવાનો અધિકાર આપવા ખાતર ગવર્નર જનરલને તાર કર્યો. લૅર્ડ ટર્નિંગે એ સત્તા આપવામાં વિલંબ ન કર્યો. સર હેત્રિ લોરેન્સ સ્વિઝેડિયર-જનરલ બની સૈનિક વિભાગપર સત્તા ચલાવવા તૈયાર થયો.

જુદાં જુદાં સ્થાનોના સમાચાર સાંભળી સિપાહીઓ ધીમે ધીમે અશાંત બનવા લાગ્યા. તેઓની કાર્યપદ્ધતિ સ્થિર નહોતી, તેઓમાં એકના નહોતી, અનૈક્ય અને પરસ્પર લિઝ્મ મતને લીધે તેઓ પોતાનું બળ ઓછું કરી રહ્યા હતા, સિપાહીઓમાંના એક પક્ષે જેમ બને તેમ જલ્દી લડાઈ કરવાનો ઇરાવ મૂક્યો પણ બીજા પક્ષે હજુ રાહ જોવાનું જણાવ્યું. આવા દોભાવમાન ચિત્તવાળા સિપાહીઓ લાંબાકાળ શાંત રહે એવી સંભાવના નહોતી. સર હેત્રિ લોરેન્સ તેઓનો સ્વભાવ સારી રીતે સમજતો હતો. બીજે સ્થળે જે કંઈ બન્યું હતું તે પર તેણે સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરી જોયો હતો. પંજાબના સિપાહીઓ નિઃશસ્ત્ર થયા હતા. લખનૌરમાં પણ એ કાર્ય સહજમાં બની શકત પાશુ સર હેત્રિ લોરેન્સે કંઈ એકલો લખનૌરનો જ સુખો નહોતો આપું. અપોધ્યા તેના કબજામાં હતું. એક સ્થળના સિપાહીઓ નિઃશસ્ત્ર થાય તો બીજા સ્થળના સિપાહીઓ ઉશ્કેરાય એ સ્વાભાવિક હતું. આથી ચીફ કમિશનર એ કાર્ય કરતાં અવગતો હતો. સિપાહીઓમાં જે કારણોતે લીધે અસંતોષ ફેલાયો છે તે કારણો દૂર થઈ શકે તેમ છે કે નહિ તે વિષે તે વિચાર ચલાવવા લાગ્યો. તેને ખ્યાતી હતી કે સિપાહીઓને ફરિયાદ કરવાનાં કારણો વિદ્યમાન છે. વંચી તેની એવી

પણ માન્યતા થઈ હતી કે કપનિ બહાદુરે તેઓને અન્યાય કર્યો છે. પગાર સંબંધમાં અયોધ્યાના અનિયમિત સિપાહીઓની ફરિયાદ હતી. ભત્રું તેઓને બહુ પ્રિય હતું. તેઓ ભત્રા ખાતર કંપનીના કાર્યમાં જીવન કુલ કરવા તૈયાર હતા. પરંતુ કપનિએ બાંધી આપેલું ભત્રું પુરતું નહોતું. નિયમિત સૈનિકો કરતાં અનિયમિત સૈનિકોનો પગાર બહુ ઓછો હતો. એ ખાતર બંને જાતના સિપાહીઓને પગાર સરખો કરવાની માગણી થઈ. એ માગણી સ્વીકારવામાં આવી અને અમલમાં મૂકવામાં આવી. અનિયમિત સૈનિકોનો પગાર નિયમિત સૈનિકોના પગાર જેટલો જ કરવાનો હુકમ બહાર પડ્યો.

આ પ્રમાણે સિપાહીઓને સંતોષવા ખાતર બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. પરંતુ સિપાહીઓ શાંત રહ્યા નહિ. દરરોજ તેઓના મંત્રબંધમાં નાના પ્રકારનાં ગપ્પાં ઉડવા લાગ્યાં. એ ગપ્પાંમાં નવું કંઈ નહોતું. મુરોપિઅન સૈનિકો પણ તે પર કંઈ લક્ષ આપતા નહોતા. પરંતુ તેઓ સિપાહીઓ કાર્યકલાપ પર તીક્ષ્ણ નજર રાખી રહ્યા હતા. સિપાહીઓ પણ બહારથી શાંતિ જાળવી રાખવી પોતાનું કર્તવ્ય જાન્યે જતા હતા.

લખનૌરમાં મોટાં મકાનો પુષ્કળ છે એ બધાં મકાનોમાં કારદબક્ષ, છત્ર મંજિલ, શાહનજી, સિકંદર બાગ, હમામવાડા, બેગમ કુટી, કેસર બાગ વગેરે મુખ્ય છે. શહેરની દક્ષિણ અને પૂર્વ બાજુએ એક નહેર છે, એ નહેરની જમણી બાજુએ આવેલાં સ્થાનો આ વખતે ઇતિહાસમાં બહુ પ્રસિદ્ધિ મેળવી ગયાં છે. એ સ્થાનોમાંનું આલમ બાગ નામનું સ્થાન મુખ્ય છે. આલમ બાગ એક જુનો, વિશાળ બાગ છે. એ શહેરથી બે માઇલ દૂર કાનપુર જવાના રસ્તા પર આવેલો છે. આજ રસ્તા પર ચાર બાગ નામનું એક બીજું

સ્થળ આવેલું છે. આ સ્થળે નહેર ગોમતી નદી સાથે મળી જાય છે. આ સ્થાનથી થોડે દૂર દક્ષિણે દક્ષિણુચ નામનો મહેલ આવેલો છે. એની પાસે માર્ટિનિયા કાલેજ આવેલી છે. રેસિડેન્સીની ઉપરથી જોતાં નગરનું સૌંદર્ય સ્પષ્ટ રીતે અનુભવાય છે. શહેરની સાંકડી ગલીઓ, વિશાળ મહેલો, સુંદર મસ્જિદો વગેરે પ્રેક્ષકની નજર આગળ રમણીય છાંયીના જેવું દેખાય છે.

આ મુશોભિત શહેરમાં સર હેન્રિ લોરેન્સ સુખ શાંતિ ભોગવવા આવ્યો હતો. પરંતુ તેની ઇચ્છા પૂર્ણ ન થઈ. દૈવયોગે તેની એ ઇચ્છા દૂર થઈ ગઈ. અમલ દુઃખ અને ન નિવારી શકાય એવી અશાંતિની ભયંકર જ્વાળાઓથી આખું શહેર સળગી ઉઠ્યું.

મુરોપિઅનો અત્યાર સુધી સિપાહીઓ પર બારીક નજર રાખી રહ્યા હતા, પરંતુ એ બારીક નજર-સિપાહીઓને તેમની સંકલ્પ પાર પાડતાં અટકાવી શકી નહિ. એ માસની આખરે તેઓનો સંકલ્પ અમલમાં મુકાયો. ૩૦ મી મેની રાતે સર હેન્રિ લોરેન્સ મરિયાઓનની છાવણીમાં રેસિડેન્સના મકાનમાં બેઠો બેઠો પોતાના મિત્રો સાથે બોજન કરતો હતો, એ વખતે તેના મિત્રોમાંના એકે કહ્યું કે આજે નવની તોપ થતાં સિપાહીઓ ગંડ ઉઠાવવાના છે. આ વાત પૂરી થતાં જ નવની તોપ થઈ, પરંતુ સિપાહીઓના ગંડનાં કંઈ ચિહ્નો ન જણાયાં. સર હેન્રિ લોરેન્સે હસતાં હસતાં પોતાના મિત્રને કહ્યું કે "આપના મિત્રો નિયમિત વખતે કામ કરતા હોય એમ જણાતું નથી." આ વાત તેના મુખમાંથી બહાર પડતી હતી કે તરત સિપાહીઓના મકાનો તરફ વારંવાર જોળીબાર થવા લાગ્યા. સીક કમીસનર અને તેના સહચરો બેબાકયા બની ઉડ્યા, બહાર આવી ઘોડાઓ તૈયાર

કરી જાવવાની આજ્ઞા કરી પોતે ઘોડાઓ આવી પહોંચે ત્યાં સુધી બહાર ઉભા રહ્યા. તેઓ ધરની બહાર આવેલાં પગથિયાં પર ઉભા હતા. ચંદ્રનાં કિરણોથી ચોતરફ જરા અસ્પષ્ટ દેખાતું હતું. તેઓની પાસે કેટલાક હથિયારબંધ સિપાહીઓ પહેરો ભરતા હતા. તેઓ આં વખતે હારબંધ ઉભા હતા. એ સિપાહીઓના અધિનાયક સેનાપતિ પાસે બંદુકો ભરવાની રજા માગી. તરત જ તેમને એ રજા આપવામાં આવી. ૩૦ સિપાહીઓ બંદુક ભરી, તે પર કેપ ચઢાવી ઉભા. સર હેન્રિ લોરેન્સે સાહસ અને નિર્ભયતાપૂર્વક તેઓને કહ્યું કે “હું એ દુષ્ટોને જાવણીમાંથી નસાડી મૂકવા જાઉં છું. હું જ્યાં સુધી પાછો ન ફરું ત્યાં સુધી તમે અહીં જ રહેજો. કોઈને મારા બંગલામાં પેસવા ન દેશો. નહિ તો તમને ફાંસીએ લટકાવીશ.” પહેરગીરો ભરેલી બંદુકો ખાંધે ચઢાવી બંગલાનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. સર હેન્રિ લોરેન્સના હુકમનું અપમાન ન થયું. એ રાત્રે જાવણીના ધરો સળગતાં હતાં ત્યારે કેવળ રેસિડેન્સિનું મકાન જ એ ભયંકર નારામાંથી સુરક્ષિત રહ્યું હતું.

ઘોડા આવ્યા. સર હેન્રિ લોરેન્સ અને તેના સહચરો જાવણી તરફ રવાના થયા. જાવણીમાંથી એક વિશાળ રસ્તો નગર તરફ જતો હતો. સર હેન્રિ લોરેન્સે પહેલાં એ રસ્તો બચાવવાની પેરવી કરી. તેણે ૩૨ મી સોલ્જર પહોંચના કેટલાક સૈનિકોને કેટલીક તોપો સાથે એ રસ્તો સાચવવા મોકલ્યા. આ તરફ સિપાહીઓ પણ યુરોપિઅનોનું સત્યાનાશ વાળવા કટિબદ્ધ થયા હતા. તેઓએ ધાર્યું હતું જે સાયંકાળ વખતે બધા કિરંગીઓ ભોજનગૃહમાં એકઠા થશે, આથી તેઓ તરત જ ભોજનગૃહ આગળ આવી પહોંચ્યા. પરંતુ યુરોપિઅનો તો બંદુકનો શબ્દ સાંભળતાં જ કવાયતના મેદાન તરફ નાસી ગયા હતા. તેથી

સિપાહીઓની આશા પૂર્ણ થઈ નહિ. તેઓએ બોજનગૃહને સળગાવી દીધું. તેઓના ધ્વિગેડિયરે આવી શાંતિ જાળવવાનું કહ્યું, પણ એક ગોળીથી તેના રામ રમી ગયા. સિપાહીઓ વિકટ બરાડા પાડતા પાડતા ઓફિસરોના બંગલા ભણી જવા લાગ્યા. બંગલા ભૂટવામાં આવ્યા, બાળવામાં આવ્યા. શહેરમાંના યુરોપિઅનોએ પોતાના મકાનની અગાશીપરથી ધુમાડો ને ભડકા જોયા. એ પરથી તેઓએ પોતાના સ્વદેશ બંધુઓની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી લીધો. તેઓ પોતે પણ ભયભીત બની ગયા. પરંતુ સિપાહીઓની બધી દુકડીઓ આ રીતે વિકરી નહોતી. જ્યારે પોતાના સાથીઓ આ રીતે મરણ મુજબ વર્તી રહ્યા હતા ત્યારે તેઓ લુણ્ણરામી ન થતાં વફાદારી જાળવી રહ્યા હતા. તેઓ જેના હાથ તળે કેળવાયા હતા, જેઓને ખાતર અનેક લડાઈઓ લડ્યા હતા તેના અત્યે નિમકહરામ ન થયા.

૭૧ મી પસ્ટણના સિપાહીઓ જ સરકારના શત્રુ થઈ બેઠા હતા. પરંતુ એ પસ્ટણમાં પણ કેટલાક શાંત રહ્યા હતા. તે પસ્ટણના કેટલાક સિપાહીઓ પોતાના સાથીઓ સાથે ન જોડાતાં ૩૨ મી પસ્ટણના ગોરા પાવદળ સૈનિકા પાસે જઈ રહ્યા હતા. ૧૩ મી પસ્ટણના ૩૦૦ સિપાહીઓ પોતાની દુકડીનો વાવટો અને ફપીઆની પેટી લઈ યુરોપિઅનોને જઈ મળ્યા હતા.

૪૮ મી પસ્ટણ જો કે કવાયતના મેદાન પર હાલ્યા ચાલ્યા વગર બિભી હતી, તેણે પોતાના સાથીઓ વિરુદ્ધ લડવાની ના પાડી હતી. જનાં તેઓએ ખુદી રીતે બંડખોરોનો સાથ શોધ્યો નહોતો. તે તે પસ્ટણના અધિનાયકે તેને ૩૨ મી પસ્ટણ પાસે લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો. પછી તેણે શહેરની રેસિડેન્સમાં જવાનું કહ્યું, આ માગણી સ્વીકારવાનું સિપાહીઓએ

વચન આપ્યું પણ છેવટે તેઓમાંના ઘણા ખરા હરોલ તોડી નાસી જવા લાગ્યા. અધિનાયક વાવટા વગેરે લઈ લખનોર તરફ રવાના થયો. ૪૮ મી પટ્ટણુના એકસોથી પણ ઝોછા માણસો અધિનાયક સાથે શહેર તરફ ચાલ્યા.

એક બંડખોર સિપાહીની ગોળીથી ક્ષિગેડિયર મરણ પામ્યો હતો, એ અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ. ૭૧ મી પટ્ટણુનો એક અધિનાયક પણ એ જ રીતે મરાયો હતો. એક સુબેદાર અને કેટલાક સિપાહીઓએ અભાગિઆ માણસને બચાવવા પલંગ નીચે છુપાવી રાખ્યો હતો, પરંતુ તેઓનો પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ. દૈવયોગે એ વખતે છાવણીમાં છોકરાં વધારે નહોતાં, તેથી એ અસલ લોકોના લોહીથી છાવણી અપવિત્ર ન થઈ.

બીજે દિવસે રવિવાર હતો. એ દિવસે ખ્રિસ્તીઓ દેવળોમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા જાય છે. પણ ૩૧ મી મેનો આ રવિવાર તો તેઓને માટે ક્યામતનો દિવસ હતો. એ જ તારીખે સિપાહીઓએ સમગ્ર હિંદુસ્તાનમાં બળવો ઉઠાવવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. મુરોપિઅનો દેવળમાં બેગા થાય ત્યારે તેમને ત્યાં જ દાર કરવા એવો સંકેત હતો. લખનોરમાં એ દિવસ શાંતિમાં પસાર થયો નહિ. ૩૦ મી મેએ રાત્રે બંડખોર સિપાહીઓ સરતના મેદાનમાં એકઠા થયા. સર હેન્રિ લોરેન્સ તેઓને યોગ્ય શિક્ષા કરવા ત્યાં ગયો. તેઓ ત્યાં ટકી શક્યા નહિ. તેઓમાં ભગાણ પડ્યું. સત્તાવાળાઓએ ૬૦ જણને કેદ કર્યા. શહેરમાં કેટલાક ખુસલમાનો ઉસ્કેરાઈ ગયા હતા. પણ પોલિસના પ્રયત્નથી તેઓને વિખરાઈ જવું પડ્યું. અને વિખરાઈ જવા સાથે તેઓનો ઉત્સાહ શાંત પડી ગયો.

અધ્યાય ૬ ફો.

અયોધ્યા.

—

વિપય નિર્દેશ:—બળવાનું સ્વરૂપ—સીતાપુર—મુક્તાઓન—મોહમદી—શાહજહાનપુરના નાસેડુઓનો નાશ—ફૈઝાબાદ—સુલતાનપુર—બહરૈચ વિભાગ—સિક્રોમ—મોસ્લાપુર—દરીયાબાદ—નાસેડુઓની દુર્દશા—લખનૌર—સર હેન્નિ લોરેન્સ મદદ પડ્યો—લખનૌરને બચાવવાનો બંદોબસ્ત—ચિંનહાટ આગળ અંગ્રેજ સેન્યની દાર—મન્નિજલવનના થોડા ભાગનો નાશ—લખનૌરનો ઘેરો—સર હેન્નિ લોરેન્સ મરણ પામ્યો—સેનાપતિ હુવનોક અને આઉટ્રામ આવી પહોંચ્યા.

તરત વેળાએ તો લખનૌરમાં શાંતિ ફેલાઈ, પણ પુરોપિઓના લાંબોદ્ધાળ એ શાંતિ ટકાવી શક્યા નહિ લખનૌરની શાંતિપર બળવાના પ્રયત્ન આધાતો થવા લાગ્યા, આખું અયોધ્યા કંપવા લાગ્યું, સત્તાવાળાઓ ચોમેરથી દુર્દશાઅસ્ત બની ગયા. કેવળ થોડા સિપાહીઓ તેઓના તરફ વફાદારી બળવી રહ્યા હતા. સમગ્ર અયોધ્યા પ્રદેશના એક ઉગ્રથી બીજા છેડા સુધી ભયંકર બળવો ફેલાઈ ગયો. હથિયાર-બંધ સિપાહીઓ સાથે ઉફેરોએલા લોકો, લુટારાઓ અને બદમાસ લોકો આવી મળ્યા. સર્વત્ર અરાજકતા ફેલાઈ ગઈ.

જે વિપ્લવથી બધાં ગામડાંની વ્યવસ્થા તૂટી જાય, બધા લોકોનાં જાનમાલ ભયમાં આવી પડે અને બધી બાબતમાં ભયંકર ત્રાસ ફેલાઈ જાય, તે વિપ્લવ કેવળ અમુક માણસ કે અમુક વર્ગમાં જ બંધાઈ

રહેતો નથી. ફાંસના એક પ્રસિદ્ધ લેખકે (વિક્ટર હ્યુગો) આ સંબંધમાં લખ્યું છે કે જેઓ ક્રાંતિપણુ ખરાબ મતલબ પાર પાડવા ઇચ્છે છે, ક્રાંતિપણુ બાળતનું વેર વાળવા ઇચ્છે છે, અગર પારકાની સપત્તિથી પોતાની ગરિબાઈ દૂર કરવા માગે છે તેઓમાંનાં બધાં વિપ્લવ ફેલાવવામાં મદદગાર નીવડે છે. આવો વિપ્લવ વીજળીના વેગે ચો તરફ ફેલાય છે અને પવનના સપાટાથી ફેલાતી આગની માફક બધું બાળી નાંખે છે. જેઓ નાના પ્રકારની વાતો કહે છે, કલ્પના વડે નાના પ્રકારનાં સ્વપ્નો જીએ છે, પોતાનું વેર વાળી તૃપ્તિ મેળવવાની બેઠ બાંધે છે, માનસિક ઉશ્કેરણીથી અધીરા બની જાય છે, ગરિબાઈનાં દુઃખથી યાનશ્ચન્ન બની જાય છે, તેઓની ઉશ્કેરણીથી આવો વિપ્લવ વિસ્તાર પામે છે અને તેઓની બળવાન વેરવૃત્તિ આ વખતે લયંકર અને સત્યાનાશ વર્તાવનારી થઈ પડે છે. આ પરથી જણાય છે કે માનવજાતિના નીચલા વર્ગમાંથી આ વિપ્લવની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેનો વિકાસ પણ ત્યાં જ થાય છે. જે નિરક્ષર માણસો હલકા વર્ગની કુટુંબલતા વધારવા તૈયાર થાય છે, જે અગ્નિપ્રવા લેટિયા ચો તરફ ભટકતા ફેરે છે, જે લુટારા રાજમાર્ગોની બાજુએ રહે છે, જેઓ રાતને વખતે જ્યાં ત્યાં સૂઈ રહે છે. ઘરની દિવાલ અને છાપરાને બદલે કંડલુ જમીન, ખુલ્લો વાસુ અને અનંત આકાશ જેઓની ઉંધ ઉડાડવામાં કે વધારવામાંનું એક માત્ર સાધન છે, જેઓ મહેનતને બદલે કેવળ અદૃષ્ટ પર પોતાના દરરોજના ગુજરાનનો આધાર રાખે છે, કુટુંબી સ્વજન અથવા માનઆબરૂ સાથે જેને કંઈ સંબંધ નથી, જેઓના શરીરના બચાવ માટે દરરોજ ખપમાં આવે તેવી ચીજોનું દેકાણું નથી, તેઓ જ ધણું કરીને વિપ્લવને પોષનારા થઈ પડે છે.

આ બતના લોકો પોતાની આકાંક્ષા-દુરાકાંક્ષા-તૃપ્ત કરવા ખાતર રાજ્યનો વ્યવસ્થા તોડી પાડે છે. વંદોગિઓ જેમ વસ્તુઓને ઉપાડી ચો તરફ ફેરવી ઉડાડી નાખે છે, તેમ આ લોકોનો અત્યાચાર પ્રવાહ પણ દરેક પ્રકારની વ્યવસ્થાને તોડી થોડા વખત માટે સુખ અને શાંતિમાં ઉખેડી નાંખી દૂર ફેંકી દે છે.

અયોધ્યા પ્રાંતની એવી જ સ્થિતિ થઈ હતી. એ પ્રદેશનાં સિપાહીઓએ જાણ્યું કે રાજધાનીના સિપાહીઓએ બંડ ઉઠાવ્યું છે, ત્યારે તેઓએ પણ કેાઇ પણ બાબત પર નજર ન કરતાં સરકાર વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું. તેની સાથે પ્રજા પણ બગવાની ગતિ વધારવામાં મદદ કરવા લાગી. દરરોજ લખનોરમાં જુદા જુદા સ્થળના લોકોએ બંડ ઉઠાવ્યાના સમાચાર આવવા લાગ્યા. દરરોજ લખનોરના સત્તાવાળાઓ અંગ્રેજોનાં 'મરણ' દ્રવ્યાદિની લૂટફાટ અને બંધલાને સળગાવી મૂકવાની વાતો સાંભળી ચિંતા સાગરમાં ડુબી જવા લાગ્યા. અંગ્રેજોએ થોડા સમય પહેલાં અયોધ્યા કબજે કર્યું હતું, થોડા સમયમાં તેઓની સત્તા ને મદત્તા સાથે સર્વત્ર વ્યવસ્થિત અમલ સ્થપાયો હતો. એ સત્તા, એ મદત્તા ને એ વ્યવસ્થિત અમલ એક ક્ષણમાં કાગળના ધરની પેઠે ક્ષણભંગુર બની ગયાં. ત્યાં જેઓની જરા જેટલી સત્તા હતી તેઓ ત્યાં ફૂલ સત્તાધીશ બની બેઠા. તેઓની ઇચ્છા, કાર્ય, સત્તા ને મદત્તા નિરંકુશપણે મદાલવા લાગ્યાં. જુન માસના પહેલાં દશ દિવસમાં આ મદા વિપ્લવ પુરેપુરી રીતે પ્રસરી ગયો. અંગ્રેજોએ લડાઇ કર્યાં. સિવાય અયોધ્યા કબજે કર્યું હતું, હવે તેઓને એનો કબજો પાછો મેળવવા માટે પુષ્કળ લશ્કરની જરૂર પડી.

સીતાપુર—ખયરાબાદ વિલાયતું મુખ્ય મથક સીતાપુર સૌ

પહેલાં બંડ ઉઠાવવા તત્પર થયું. એ સ્થળે ૪૧ મી પાયટણ પટ્ટણ અને અયોધ્યાનાં અનિયમિત સૈન્યની ૯ મી ને ૧૦ મી પટ્ટણ રહેતી હતી. જ્યોર્જ ક્રિશ્ચિયન આ વિભાગનો કમીશનર હતો. ડેટલાક યુરોપિયન એલિસરો જુદી જુદી પટ્ટણો પર ઉપરિપણું ચલાવતા હતા. મે માસની આખર સુધી સીતાપુરના કમિશનરને કંઈ શંકા પડી નહોતી. તેણે ૩૦ મી મેએ આગ્રાના જજ રેફરુસ સાહેબને લખ્યું હતું કે “બધું શાંત છે. મારા વિભાગના લોકોમાં ગડબડ નથી. ૪૧ મી પટ્ટણના સિપાહીઓમાં પણ કંઈ ધાંધલ હોય એવો મંશય પડ્યો નથી. મારા તાબામાં અત્યારે ૨૫૦ માણસો છે. જે-કંઈ ગડબડ જાગશે તો હું આ લોકોની મદદથી એક જ કલાકમાં બધું શાંત પાડી શકીશ.” કમિશનર સાહેબે અયોધ્યાના અનિયમિત સિપાહીઓ અને પોલિસના સૈનિકપુરૂષોને લક્ષમાં રાખી આ શબ્દો લખ્યા હતા. એ લોકો પર તેમને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેણે ધાયું હતું કે કંઈ ગડબડ થાય તો હું એ લોકોની મદદથી શાંતિ ફેલાવી શકીશ. પરંતુ તેઓની નવીન શાસનપદ્ધતિએ બધી આશાનો ઉચ્છેદ કર્યો હતો. ધનવાન, દરિદ્ર વગેરે બધાને એક જ નાથે નાથ્યા હતા. અમીર ઉમરાવોના વર્ગની સત્તા તોડી પાડી હતી. વાયવ્ય પ્રાંતના જુના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર રોબર્ટસન સાહેબની ભવિષ્ય વાણી અત્યારે ખરી પડ્યા લાગી હતી. નિયમિત અને અનિયમિત સિપાહીઓ એકી સાથે બ્રિટિશ સરકારના વિરોધી બની ગયા હતા. જે આ વખતે તાલુકદારો અંગ્રેજોના પક્ષમાં રહ્યા હોત તો તેમને અસહાય બાળકની માફક એ તરફ વળેલાં મારવાં પડત નહિ. તેઓ એ લોકોની મદદથી બળવો શમાવી શકત.

સીતાપુરના નિયમિત અને અનિયમિત સિપાહીઓ સત્તાવાળાઓ

પાસે પાતાની વફાદારી સાબીત કરવા લાગ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે
 'સરકાર અમારા પર વિશ્વાસ નહિ રાખે તો અમને બહુ દુઃખ થશે.
 એક વૃદ્ધ દેશી ઓફિસરે તો રડતાં રડતાં તેમના અંગ્રેજ સાથીઓને
 જણાવ્યું કે "જેઓ અત્યાર મુઘી કંઈ પણ ન બોલતાં, તમારે પડખે
 આવી ઉભા રહ્યા છે, જાવણીમાં, તંબુઓમાં કે લડાઈના મેદાનમાં
 તમારા દુઃખ સાથે દુઃખ અને તમારી વિપત્તિ સાથે વિપત્તિ માનતા
 આવ્યા છે, તેઓના તરફ કોઈ-પણ તરફનો અવિશ્વાસ ન રાખવામાં
 આવે એવી મારી વિનંતિ છે." પરંતુ સિપાહીઓનાં વચનો અમૂલ્ય
 નીવડ્યાં, વૃદ્ધ ઓફિસરનું રૂદ્ધ બૂહું નીવડ્યું. ૩ જુન સિપાહીઓએ
 બંડ ઉઠાવ્યું. એ રોજ સવારમાં ૪૧ મી પદ્મણના સિપાહીઓ બરાડા
 પાડતા પાડતા કહેવા લાગ્યા કે ૧૦ મી અનિયમિત પદ્મણના
 સિપાહીઓ તેજુરી લૂટે છે. ૪૧ મી પદ્મણના 'કર્નલ બર્ચ નામના એક
 અધિનાયકે ત્યાં જઈ જોયું તો જણાયું કે બધી ગડબડ શાંત પડી છે.
 તે પાછો ફરતો હતો તેવામાં ધનાગાર શ્લોક સિપાહીઓમાંના એકની
 ગોળીથી તે મરણ પામ્યો.^૧ કોઈ કોઈ એમ કહે છે કે ત્યારે સિપા-
 હીઓ ઉશ્કેરાઈ જઈ કોઈ ધનાગાર તરફ ને કોઈ તોપો તરફ આવ
 જ કરી રહ્યા હતા ત્યારે 'કર્નલ બર્ચ તેઓને શાંત પાડવા લાગ્યો,
 પણ ગોળી વાગવાથી મરણ પામ્યો. તેનો એક સાથી પણ ઘાયલ
 થયો.^૨ કમિશનર સાહેબને બંગલે યુરોપિયન બૈરાં છોકરાંને રાખવામાં

૧. Gabbins, Mutinies in Oudh. P. 136.

૨. Hutchinson, Narrative of the Mutinies in
 Oudh. P. 57. Comp. Kaye. Sepoy War. Vol III.
 P. 455.

આત્મા દતાં, હથિયારબંધ પોલિસ તે બંગલાનું રક્ષણ કરતા હતા. પરંતુ એ રક્ષકો જ છેવટે લક્ષકો નીવડ્યા. કમિશનર માહેબ બંગલો છોડી પાસેની નદી તરફ દોડ્યા, તેની મડમ એક બાગદ ઉપાડી તેની પાછળ જવા લાગી. કમિશનર માહેબ નદીને પેલે પાર ગયા અથવા જવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા તે દરમિયાન બંડખોરોની ગોળીથી મરણુચરણ થયા. તેની પત્ની ને બાગકની પણ એ જ દશા થઈ. બીજા યુરોપિઅનોમાંના કોઈ નદીને કિનારે તો કોઈ નદીના પ્રવાહમાં મરણ પામ્યા. કોઈ કોઈ દૈવયોગે બચી ગયા તેઓ મહામુશીબતે સુરક્ષિત રથજે જવા રવાના થયા. ૪૧ મી પસ્ટણના ૩૦ સિપાહીઓએ અસાધારણ વફાદારી બતાવી એ લોકોનો અચાવ કર્યો હતો. એ વિશ્વામુ સિપાહીઓએ બીજે દિવસે સવારમાં આ પ્રમાણે લખનોર મોકલ્યા. તરત જ લખનોરથી ફેટલાક શિખ સિપાહીઓ વાહનો લઈ એ લોકોને તેડવા આત્મા. આ પ્રમાણે નાસેડુઓને આશ્રય મળ્યો, જે સિપાહીઓએ તેઓને બચાવ્યા હતા તેઓ લખનોરથી આવેલા રક્ષકોના હાથમાં યુરોપિઅનોને સોંપી પોતપોતાને ગામ જઈ રહ્યા. તેઓનાં હૃદયમાં ભય પેસી ગયો હતો, તેઓ યુરોપિઅનો સાથે રહેવું તે પોતાને માટે વિપત્તિજનક માનતા હતા. તેઓએ વફાદારી બતાવી હતી ખરી છતાં પોતાના સાથીઓ સામે હથિયાર ઉપાડ્યાં નહોતાં. એટલે તેઓએ પોતાના માર્દકોને અચાવવાડી પવિત્ર કર્મ બજાવ્યા બાદ વફાતી જ-મજૂમિમાં જઈ રહેવું એ જ વધારે સારું ગણ્યું હતું.

મુલાઓન-ખવરાબાદ વિભાગનાં બે નાનાં મથકોએ બંડ ઉઠ્યું હતું. તેમાંનું એક મથક તે મુલાઓન હતું. ત્યાં એક કેપ્ટન કમિશનર રહેતો હતો. અહીં ૪૧ મી પસ્ટણના ફેટલાક સિપાહીઓ અને

અયોધ્યાની ૪ થી અનિયમિત પદ્મણુ રહેતી હતી. એ માસમાં એ સિંધાહીઓપર ડેપ્યુટિ કમિશનરને શક પડ્યો. છતાં તેણે મથક છોડ્યું નહિ. સીતાપુરમાં બંડ ઉઠ્યું, ત્યારે પણ તે પોતાના મથક પર જ રહ્યો હતો. છેવટે ત્યારે ચોતરફ બંડ ફાટી નીકળ્યું, યુરોપિયનો સીતાપુરથી નાસી ગયા, મુઝાઓનના સિંધાહીઓ વધારે ને વધારે ઉશ્કેરાતા ગયા અને સંર્વાપરિ થવા મથવા લાગ્યા, ત્યારે ડેપ્યુટિ કમિશનરે હાથ ધોઈ નાખ્યા. તે ઘોડેસ્વાર થઈ નાઠો, અને લખનૌર નીકળી પહોંચ્યો.

મોહમદી—એ જ વિભાગ ખીજું નાનું મથક મોહમદી હતું. ત્યાં લયંકર બનાવો બન્યા. જે ટોમ્સન વંશના માણસો રાજકીય ક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી ગયા હતા. તે જ વંશનો એક માણસ અર્દોનો ડેપ્યુટિ કમિશનર હતો. કમાન ઓર નામનો એક સૈનિક પુરુષ તેના મદદગાર હતો. નવાબના વખતમાં તે માણસ જે અધ્યક્ષ હતો, તેજ પદ્મણુ-અયોધ્યાની ૬ મી અનિયમિત પદ્મણુ અત્યારે મોહમદીમાં રહેતી હતી. આ સ્થળ રેલિવેજબંડની સરફદ પર અને શહજહાનપુરની પાસે જ આવેલું હતું. શહજહાનપુરના બંડના સમાચાર સાંભળી મોહમદીના સત્તાવાળાઓ બહુ જ ચિંતાતુર બની ગયા. ૧૦ મી જુને શહજહાનપુરના યુરોપિયનો અહીં આવી પહોંચ્યા. એટલે યુરોપિયનોની સંખ્યા વધી. નાસેંકુઓ અહીં આવી પહોંચ્યા પછી એ દિવસે ખીર્ન સ્થળોની માફક મોહમદીમાં લયંકર બનાવો ફાટી નીકળ્યો. ૪ થી જુને સૈનિકોએ તેજુરી લૂટી, જેલ તોડી અને અંગ્રેજોની બંધી વ્યવસ્થા છિન્નલિન્ન કરી નાખી. કમાન ઓર મોહમદીમાંની પદ્મણુ પર ઘણાં વર્ગોથી અધિકાર ભોગવતો આવ્યો હતો. તેથી સૈનિકોએ તેના તરફ

રહ્યા હોત તો અંગ્રેજોને આટલું બધું નુકશાન થાત નહિ. પરંતુ બધા
 તાલુકદારો અંગ્રેજો પર પ્રેમ રાખતા નહોતા. અંગ્રેજોની મહેસૂલ
 ઉધરાવવાની પદ્ધતિ એવા પ્રેમની વિરુદ્ધ હતી. નવો મહેસૂલ પદ્ધતિને
 લીધે તાલુકદારો સાધારણ માણસો જેવા બની ગયા હતા. સર હેન્રી
 લોરેન્સ જેવા લાગણીવાળા અમલદારને આથી બહુ લાગી આવ્યું હતું.
 તાલુકદારો પોતાની પડતી ચવાથી અંગ્રેજો પ્રત્યે બળી રહ્યા હતા.
 તેઓના હૃદયમાં વિદ્રોષની આગ છુપાઈ રહી હતી. છતાં તે તદ્દન
 હોલાઈ ગઈ ન હતી. યોગ્ય સમયે એ આમ પોતાના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં
 પ્રગટ થવાની હતી એમાં શક લાવવા જેવું કંઈ નહોતું. દરે તક
 આવી. તાલુકદારોમાંના ધણીખરા દરે પોતાની જાત પર ગયા. તેઓના
 હૃદયમાં ધૂંધવાતી આગ બચકર સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ, અંગ્રેજો અમક્યા,
 ત્રાસથી બેસાન બની ગયા. તાલુકદારોમાં શાહગંજનો રાજા માનસિંહ
 મુખ્ય હતો. અંગ્રેજોની જમીન વ્યવસ્થાને લીધે તે પોતાની વિશાળ
 જમીનદારીના હક્કો ગુમાવી બેઠો. વળી સરકારના રાજા માનસિંહ
 પાસે ધણી રૂપિયા લેણા નીકળ્યા. રાજા માનસિંહ સમજતો હતો કે
 અંગ્રેજ સરકાર મારા પર ગેરવાજબી દબાવુ કરે છે. નિયમિત રીતે
 ભરણું ન ભરવા સળગ્યું અંગ્રેજ અમલદારોએ તેને દેદ કરવાનો વિચાર
 કર્યો પણ તે વખતે તે લખનોર નહોતો. ન્યાય મેળવવા માટે કે
 પછી કાયદાના સલાહકારો પાસે સલાહ લેવા માટે તે કલકત્તા ગયો
 હતો. કલકત્તામાં તેણે શું કર્યું હતું, શા વિચારથી તે અયોધ્યા પાછો
 ફર્યો હતો, વગેરે બાબત વિષે બહુ જાણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ
 અયોધ્યા આવતાં જ તેને સ્વતંત્ર રીતે ફરતો અટકાવવામાં આવ્યો.
 કોઈ કોઈ ઇતિહાસકારો કહે છે કે બ્રિટિશ સરકારના હુકમથી તેને

નગરકેદ રાખવામાં આવ્યો. કાંઈ કાંઈ કહે છે કે દેવું હોવાથી તેને કેદ કરવામાં આવ્યો હતો. મદદનીશ કમિશનર ઝોર સાહેબ સાથે તેને સારો મેળ હતો. ઝોર સાહેબે તેને છોડી મૂકવાની જવાબબુદરી હતી.^૧ ફ્રેન્ચબાદના ડેપુટી કમિશનરે એ જવાબબુદરી સ્વીકારી નહિ. તો પણ તેને દેદ ખાતી હતી કે માનસિંહ કદી પણ વિરોધ નહિ પડે. એટલું તો ખરું કે મે માસની આખરે તથા જુન માસની શરૂઆતમાં સરકારે માનસિંહ પર ખૂબ ધ્યાન આપ્યું હતું. માનસિંહે મદદનીશ કમિશનરને કહ્યું હતું કે જો મને નગરકેદ ન રાખવામાં આવે તો હું તમને સદકુટુંબ શાદગજના કિસ્સામાં આશ્રય આપી જવાવીશ. મદદનીશ કમિશનરે બધાને માટે એવી વ્યવસ્થા કરવાનું કહ્યું. ચીફ કમિશનરે પણ એ વાત સ્વીકારી. પરંતુ ઇચ્છા દોષ તો પણ માનસિંહ બધાં યુગેપિઅન બંસાં છોકરાંને આશ્રય આપી જવાવી શકે તેવું ન હોતું. તેથી તેણે કેવળ દિવાની ખાતાના અમલદારોનાં કુટુંબોને આશ્રય આપવાનું સ્વીકાર્યું. પણ એ હરાવ ડેપુટી કમિશનરને ન ગમ્યો. એવટે માનસિંહે જોડો વિચાર કર્યા બાદ કહ્યું કે હું બધાંને રક્ષણ આપવા તૈયાર છું પણ તમારે બધાંએ બહુ છુપી રીતે રોશનથી આશ્રય રથળે થઈ પહોંચવું જોઈએ. રાગ માનસિંહને આ હરાવ લશ્કરી અમલદારોને જણાવ્યો. લશ્કરી અમલદારોએ આ માગણી તરફ લક્ષ ન આપ્યું. તેઓ માનસિંહ કરતાં આપ બળ પર અધિક વિશ્વાસ રાખતા હતા. લશ્કરી અધિકારીઓમાંના કેવળ એક જ ઓફિસરે પોતાના કુટુંબને દિવાની અમલદારોના કુટુંબ સાથે શાદગંજ મોકલવાની પ્રેમતિ આપી.

૧. Hutchinson, Narrative of the Mutinies in Oudh, P. 71, note.

રહ્યા હોત તો અંગ્રેજોને આટલું બધું નુકશાન થાત નહિ. પરંતુ બધા
 તાલુકદારો અંગ્રેજો પર પ્રેમ રાખતા નહોતા. અંગ્રેજોની મહેસૂલ
 ઉધરાવવાની પદ્ધતિ એવા પ્રેમની વિરુદ્ધ હતી. નવો મહેસૂલ પદ્ધતિને
 લીધે તાલુકદારો સાધારણ માણસો જેવા બની ગયા હતા. મર હેત્રિ
 સોરેન્સ જેવા લાગણીવાળા અમલદારને આથી બહુ લાગી આવ્યું હતું.
 તાલુકદારો પોતાની પડતી ચવાથી અંગ્રેજો પ્રત્યે બળી રહ્યા હતા.
 તેઓના હૃદયમાં વિદ્રોહની આગ છુપાઈ રહી હતી. છતાં તે તદ્દન
 હોલાઈ ગઈ ન હતી. યોગ્ય સમયે એ આગ પોતાના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં
 પ્રગટ થવાની હતી એમાં શક લાવવા જેવું કંઈ નહોતું. હવે તક
 આવી. તાલુકદારોમાંના ઘણાખરા હવે પોતાની જાત પર ગયા, તેઓના
 હૃદયમાં ધૂધવાતી આગ લયકર સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ, અંગ્રેજો અમક્યા,
 ત્રાસથી બેભાન બની ગયા. તાલુકદારોમાં શાહગંજનો રાજા માનસિંહ
 મુખ્ય હતો. અંગ્રેજોની જમીન વ્યવસ્થાને લીધે તે પોતાની વિશાળ
 જમીનદારીના હક્કો ગુમાવી બેઠો. વળી સરકારના રાજા માનસિંહ
 પાસે ઘણા રૂપિયા લેણા નીકળ્યા. રાજા માનસિંહ સમજતો હતો કે
 અંગ્રેજ સરકાર મારા પર ગેરવાજબી દબાવે કરે છે. નિયમિત રીતે
 ભરણું ન ભરવા સંબંધ અંગ્રેજ અમલદારોએ તેને કેદ કરવાનો વિચાર
 કર્યો પણ તે વખતે તે લખનોર નહોતો. ન્યાય મેળવવા માટે કે
 પછી કાયદાના સલાહકારો પાસે સલાહ લેવા માટે તે કલકત્તા ગયો
 હતો. કલકત્તામાં તેણે શું કર્યું હતું, શા વિચારથી તે અયોધ્યા પાછો
 ફર્યો હતો, વગેરે બાબત વિષે બહુ બાણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ
 અયોધ્યા આવતાં જ તેને સ્વતંત્ર રીતે ફરતો અટકાવવામાં આવ્યો.
 કોઈ કોઈ ઇતિહાસકારો કહે છે કે બ્રિટિશ સરકારના હુકમથી તેને

નજરકેદ રાખવામાં આવ્યો. કોઇ કોઇ કહે છે કે દેહું હોવાથી તેને કેદ કરવામાં આવ્યો હતો. મદદનીશ કમિશનર ઓર સાહેબ સાથે તેને સારો મેળ હતો. ઓર સાહેબે તેને છોડી મૂકવાની ભલામણ કરી હતી.^૧ ફિન્યાના ડિપુટિ કમિશનરે એ ભલામણ સ્વીકારી નહિ. તો પણ તેને દેદ ખાતી હતી કે માનસિંહ કદી પણ વિરૂદ્ધ નહિ પડે. એટલું તો ખરું કે મે માસની આખરે તથા જુન માસની શરૂઆતમાં સરકારે માનસિંહ પર ખૂબ ધ્યાન આપ્યું હતું. માનસિંહે મદદનીશ કમિશનરને કહ્યું હતું કે જો મને નજરકેદ ન રાખવામાં આવે તો હું તમને સહકુટુંબ શાહગંજના કિલ્લામાં આશ્રય આપી બચાવીશ. મદદનીશ કમિશનરે બધાને માટે એવી વ્યવસ્થા કરવાનું કહ્યું. ચીફ કમિશનરે પણ એ વાત સ્વીકારી. પરંતુ ઇચ્છા હોય તો પણ માનસિંહ બધાં યુરોપિઅન જૈરાં છોડરોને આશ્રય આપી બચાવી શકે તેવું ન હોતું. તેથી તેણે કેવળ દિવાની ખાતાના અમલદારોનાં કુટુંબોને આશ્રય આપવાનું સ્વીકાર્યું. પણ એ ઠરાવ ડિપુટિ કમિશનરને ન ગમ્યો. છેવટે માનસિંહે જિંડો વિચાર કર્યા બાદ કહ્યું કે હું બધાંને રક્ષણ આપવા તૈયાર છું પણ તમારે બધાંએ બહુ છુપી રીતે રટેશનથી આશ્રય સ્થળે ચર્ચ પહોંચવું જોઇએ. રાજા માનસિંહનો આ ઠરાવ લશ્કરી અમલદારોને જણાવ્યો. લશ્કરી અમલદારોએ આ માગણી તરફ લક્ષ ન આપ્યું. તેઓ માનસિંહ કરતાં આપ બળ પર અધિક વિશ્વાસ રાખતા હતા. લશ્કરી અધિકારીઓમાંના કેવળ એક જ ઓફિસરે પોતાના કુટુંબને દિવાની અમલદારોના કુટુંબ સાથે શાહગંજ મોકલવાની સંમતિ આપી.

૧. Hutchinson, Narrative of the Mutinies in Oudh, P. 71, note.

રહ્યા હોત તો અંગ્રેજોને આટલું બધું નુકશાન થાત નહિ. પરંતુ બધા
 તાલુકદારો અંગ્રેજો પર પ્રેમ રાખતા નહોતા. અંગ્રેજોની મહેસૂલ
 ઉધરાવવાની પદ્ધતિ એવા પ્રેમની વિરુદ્ધ હતી. નવો મહેસૂલ પદ્ધતિને
 લીધે તાલુકદારો સાધારણ માણસો જેવા બની ગયા હતા. મર હેતુ
 લોરેન્સ જેવા લાગણીવાળા અમલદારને આથી બહુ લાગી આવ્યું હતું.
 તાલુકદારો પોતાની પડતી થવાથી અંગ્રેજો પ્રત્યે બળી રહ્યા હતા.
 તેઓના હૃદયમાં વિદ્રોહની આગ છુપાઈ રહી હતી. છતાં તે તદ્દન
 હોલાઈ ગઈ ન હતી. યોગ્ય સમયે એ આગ પોતાના મંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં
 પ્રગટ થવાની હતી એમાં શક લાવવા જેવું કંઈ નહોતું. હવે તક
 આવી. તાલુકદારોમાંના ધણીખરા હવે પોતાની જાત પર ગયા. તેઓના
 હૃદયમાં ધૂંધવાતી આગ લયકર સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઈ, અંગ્રેજો અમક્યા,
 ત્રાસથી બેલાન બની ગયા. તાલુકદારોમાં શાહજંજનો રાજા માનસિંહ
 મુખ્ય હતો. અંગ્રેજોની જમીન વ્યવસ્થાને લીધે તે પોતાની વિશાળ
 જમીનદારીના હક્કો ગુમાવી બેઠો. વળી સરકારના રાજા માનસિંહ
 પાસે ધણી રૂપિયા લેણા નીકળ્યા. રાજા માનસિંહ સમજતો હતો કે
 અંગ્રેજ સરકાર મારા પર ગેરવાજબી દબાવુ કરે છે. નિયમિત રીતે
 લરાણું ન લરવા સત્તજ અંગ્રેજ અમલદારોએ તેને કેદ કરવાનો વિચાર
 કર્યો પણ તે વખતે તે લખનોર નહોતો. ન્યાય મેળવવા માટે કે
 પછી કાયદાના સલાહકારો પાસે સલાહ લેવા માટે તે કલકત્તા ગયો
 હતો. કલકત્તામાં તેણે શું કર્યું હતું, શા વિચારથી તે અયોધ્યા પાછો
 ફર્યો હતો, વગેરે બાબત વિષે બહુ જાણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ
 અયોધ્યા આવતાં જ તેને સ્વતંત્ર રીતે ફરતો અટકાવવામાં આવ્યો.
 કોઈ કોઈ ઇતિહાસકારો કહે છે કે બ્રિટિશ સરકારના હુકમથી તેને

૭ મી જુને રાત્રે બેરાં છોકરાં કંઈ પણ અડચણ વિના આશ્રય સ્થળે જઈ પહોંચ્યાં. તે પછીના દિવસે સાયકાળ વખતે સિપાહીઓએ ખુલ્લી રીતે ગંડ ઉઠાવ્યું. તેઓએ પ્રથમ તોપો કબજે કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તોપો તૈયાર હતી. ગોલંદાએ જળતા કાઢકા લઈ ઉભા હતા. પરંતુ તેઓ તોપોનો સ્પર્શ કરે તે પહેલાં પાયદળ સિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા. ઓફિસરોનો ટુકમ નાનવાની તેઓએ સ્પષ્ટ ના પાડી. ઓફિસરોની આજીજીભરી ભાષાને તેઓએ તરછોડી કાઢી. તેઓ ખુલ્લા શબ્દોમાં કહેવા લાગ્યા કે તોપો અમારી જ છે. તેઓએ તોપો કબજે કરી છતાં ઓફિસરોને કંઈ ધજા ન કરી. તેઓ ઓફિસરોના રક્ષક બની તેમને છાવણીમાં લઈ આવ્યા.

પાયદળ સિપાહીઓની આવી કૃપા ઘોડેસ્વારોને ન ગમી. તેઓ યુરોપિઅનોને મારી નાખવાનો આગ્રહ દર્શાવવા લાગ્યા. ૧૫ મી અનિયમિત ઘોડેસ્વાર પલ્લટણના એક રમ્માસદારે આ બંડની સરદારી લીધી હતી. એ માણસ ઓફિસરોને મારી નાખવા સિપાહીઓને ઉશ્કેરવા લાગ્યો. પરંતુ ગોલંદાએ અને પાયદળ સૈનિકાએ દઢતા પૂર્વક એ બાબતમાં ના પાડી. અંગ્રેજ ઓફિસરો આખી રાત કેદી જેવી હાલતમાં રહ્યા. પાયદળ અને ગોલંદાજ સૈનિકાએ તેઓને નાસવામાં મદદ કરી. તેઓએ હોડીઓ મેળવી આપી, પેસોટ્રોકો વાપરવા આપ્યો. ૨૨ મી પલ્લટણના સૈનિકા ઓફિસરોને સાથે લઈ નદી કિનારે આવી પહોંચ્યા. હોડીઓ હતી પણ માછીઓ નહોતાં. તેથી નાસેકુઓએ પોતાંની મેળે હલેસાં મારવાં શરૂ કર્યા. આ રીતે તેઓએ ફેળબાદ છોડ્યું.

યુરોપિઅનો સાબળતાનું રવાના થયાં ખરા, પરંતુ તેમાંના બધા

બચ્યા નહિ. આ ઇતિહાસના બીજા બનાવોની પેઠે ફૈઝબાદના યુરો-
પિયનોની નાસલાગનો બનાવ પણ વિચિત્ર હકીકતોથી ભરપૂર છે.
હુટકાદ, આગ લગાડવાથી વગેરે આ બળવાના સામાન્ય બનાવો હતા
તેમાં કેંઈ વિવિધતા કે વિચિત્રતા નહોતી. પણ બીજી બાબતો એક
એકથી બહુ જુદી પડતી હતી. બીજાં સ્થળોની માફક ફૈઝબાદમાં
પણ મિસ્કત હુટકાદ હતી, પરંતુ અહીંના સિપાહીઓએ અન્ય સ્થળોના
સિપાહીઓની માફક ઓફિસરો તરફ નિર્દયતા કે ગેરવિશ્વાસ બતાવ્યો
નહોતો. તેઓએ કમિશ્નર વગેરે યુરોપિયનોને નાસવામાં મદદ કરી
હતી. અંગ્રેજો આ વખતે બંડખોરોના તાબામાં હતા. બંડખોરોની
ધમ્મજા પર તેમનું જીવન ટકી રહેલું હતું. સિપાહીઓએ દયા ન
જતાવી હોત તો તેઓ ઘેટાંની પેઠે રેસાદ બનત. તેઓમાં પોતાનો
બચાવ કરવાની શક્તિ નહોતી. પરંતુ સિપાહીઓમાંના કેાઇ આ
અસહાય જીવોને મારી નાખવા માગતો નહોતો. એવું કહેવાય છે કે
૨૨મી પસ્ટણના સિપાહીઓએ નાસેકુઓને મારી નાખવા માટે
આજિમગઢની ૧૭મી પસ્ટણના સિપાહીઓને કહાવી મોકલ્યું હતું.^૧
ગમે તેમ હો પણ એટલું તો ખરું કે નાસેકુઓ નદી માગે ગયા છતાં
બચ્યા નહિ. તેઓને તો શીતળ જળમાર્ગ પણ મરણનો માર્ગ યુક્ત
પડ્યો. તેઓ ૩૦ માઇલનો રસ્તો કાપી બેમરજ પાસે જઇ પહોંચ્યા.
ત્યાં તેઓએ બેથું કે જમણી બાબુએ પાયદળ અને ઘોડેરવાર
સિપાહીઓ દારબંધ હિલા છે. તેઓનો હિંદુ સમજાઇ ગયો. અહીં
નદીની પહોળાઇ બહુ નહોતી તેથી નાસવાનું બને તેમ નહોતું.
આજિમગઢની ૧૭મી પસ્ટણના પાયદળ સૈનિકો હોડીઓ પર ગોળીબાર

કરવા લાગ્યા, યુરોપિયનો આત્મરક્ષણ માટે પેલે પાર જવા તૈયાર થયા. આ તરફ સિપાહીઓ પણ હોડી પર ચઢી સામે પાર આવ્યા. હવે નદીકિનારે પહોંચી નાહા સિવાય આરો રહ્યો નહિ. કર્નલ ગોલ્ડન મરાયો, પહેલી બે હોડીઓના ઉતારોનો નાસવા જતાં મરણ પામ્યા. કોઈ પાણીમાં ડુબી મુઆ, બાકી રહ્યા તે મહા મુશીબતે આમોરા નામના સ્થળે જઈ પહોંચ્યા, અહીં તેમને ચોથી હોડીના ઉતારો મળ્યા. બધા મળીને આઠ નાસેકુઓ બીન દરકતે કાપ્તેનગંજ જઈ પહોંચ્યા. તેજઅલીખાન નામનો ૨૨મી પટ્ટણુનો એક વફાદાર સિપાહી એ લોકો સાથે હતો. કાપ્તેનગંજ જઈ થોડો વિસામો લીધા બાદ બધી મુશ્કેલીઓમાંથી છૂટવા માટે તેઓ આગળ વધવા લાગ્યા. તેઓ જે ગામડામાંથી પસાર થતા હતા, તે ગામના મુખીઓ તેઓની સાથે સાફ વર્તન ચલાવતા હતા. કોઈએ તો તેમની અડચણો ઘટાડવા ખાતર થોડાને પૈસા પણ આપ્યા હતા. પરંતુ એથી એ લોકો બચ્યા નહિ. કોઈ એક ગામડાના લોકોએ ઉપરની માયા બતાવી એ બિચારાઓને છેતર્યા. એ ગામડામાં મુસલમાનોની સંખ્યા વધુ હતી. તેઓએ બંદુક, તરવાર વગેરે હથિઆરો લઈ એ લોકો પર હુમલો કર્યો. આથી એમાંના લગભગ બધા મરણ પામ્યા કેવળ એકજ જણ પોતાની થયેલી દુર્દશાની વાત જગતને જણાવવા ખાતર બચ્યો.

૮મી જુને ફ્રેન્ચબાદથી જે ચાર હોડીઓ રવાના થઈ હતી, તેમાંની ત્રણ હોડીના ઉતારોઓની આ સ્થિતિ થઈ. અયોધ્યા પ્રાંતની જુની રાજધાની અયોધ્યાની હદમાં રહી ગયેલ ચોથી હોડી દૈવયોગે સિપાહીઓના જોવામાં ન આવી. તેથી એ હોડીના ઉતારો બચ્યા. ફ્રેન્ચબાદથી નાસનારાઓની હકીકત સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં જાહેર થઈ નથી. જેઓ

કોઇ પણ રીતે જીવન જ્યાંથી શક્યા હતા તેઓમાંના કોઇ કોઇ પોતાની હકીકત જણાવી ગયા છે. પરંતુ એ હકીકત બહુ સામાન્ય છે. તેઓએ બહુ દુઃખ ભોગવ્યું હતું. તાપના પ્રચંડ મારાથી મૂર્છાવશ થઇ જવું પડ્યું હતું, કોઇ કોઇ ગામડાંમાં પીવાનું પાણી ને ખાવાનો ખોરાક મળ્યો હતો, તો કોઇ કોઈ સ્થળે આશ્રય સ્થાન વિના અપાર કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું હતું. તેઓના મિત્રો કે સગાં વહાલાં તેમની નંજર આગળ અપાર દુઃખ ભોગવી મરણ પામ્યાં હતાં. તેઓની મર્મભેદી, શોચનીય અવસ્થા તેઓને નજરોનજર જોવી પડી હતી. તેઓનું પરમ સ્નેહનું ધન, વાત્સલ્યનું અદ્વિતીય અવલંબન, પ્રાણથી પણ વધારે વહાલાં બાળકો તેઓના ખોળામાં ટળવળતાં ટળવળતાં અનંત નિદ્રાને વશ થયાં હતાં. તેઓ રડતી આંખે આ બધું જોઇ રહ્યા હતા, અને વળી પાછા જીવ બચાવવા ખુસાફરી શરૂ કરવા લાગ્યા હતા. આવાં આવાં વર્ણનાથી એ નાસેકુઓનાં આત્મ વૃત્તાંતો ભરપૂર છે. ફ્રેન્ચબાદથી રવાના થએલ નાસેકુઓમાંની એક સ્ત્રી પોતાના બાળક સાથે નાસી છટી હતી. તેણે પોતાની નાસભાગની હકીકત લખી છે. એ હકીકત વિચિત્ર બનાવોથી ભરપૂર છે. તેણે કોઇ વખતે ખુલ્લા મેદાનમાં રાત ગુજારી હતી, કોઇ વખતે પ્રચંડ તાપમાં ખુસાફરી કરી હતી, કોઈ વખતે પાણી અને ખોરાક વિના અપાર દુઃખ વેઠ્યું હતું. તેનું બાળક માંદું પડ્યું હતું, તેથી તેને બહુ કષ્ટ વેઠવું પડ્યું હતું. ગામડાંના લોકો સિપાહીઓના ભયથી તેને મદદ કરતાં ડરતા હતા છતાં. કોઇ કોઇ દયા છોડી શક્યા નહોતા. તેઓએ તેને બનતી મદદ કરી હતી. તેનાં બાળકને યાકી મળેલું જોઇ એક દયાળુ દાઇએ તેની સારવાર કરી હતી. રાજા માનસિંહે પણ તેને મદદ કરી હતી. આ પ્રમાણે અપાર

દુઃખ વેડ્યા છતાં એ બાઇ હિંદીઓની અનંત દયા અને સન્નતતાને
 લીધે બચી શકી. કાંઈ કાંઈ નાસેકુઓ ગોરખપુર તરફ નાકા હતા.
 રસ્તામાં તેઓને અટકાવવામાં આવ્યા. અટકાવનારાઓએ તેઓને
 બંડખોર સિપાહીઓને સોંપવાની તૈયારી બતાવી. એ વખતે મહમ્મદ
 હુસેનખાન નામના એક માણસના નોકરાએ એ લોકોને બંધાવ્યા.
 'મહમ્મદહુસેનખાને તેઓને આશ્રય આપ્યો, પાછળથી ગોરખપુરના
 મેજિસ્ટ્રેટ એ લોકોને બોલાવવા માટે રફકો મોકલ્યા. ફૈજબાદથી જે
 સ્ત્રી પોતાના બાળક સાથે નાસી છૂટી હતી તેને બીજા દેટલાક
 નાસેકુઓ રસ્તામાં મળ્યા હતા. તેઓની દુર્દશાનો પાર રહ્યો નહોતો.
 તેઓમાંના એકનું બાળક 'મરણુ પામ્યું. તેઓની પાસે તે બાળકને
 દફનાવવાનાં સાધનો નહોતાં. તેથી તેઓના હાથ વડે ખાડો ખોદી
 જેમ તેમ કરીને આ બાળકને દફનાવ્યું. જેઓ જીવન બચાવવા માટે
 આમ તેમ દોડતાં હતાં તેઓને આવાં આવાં કષ્ટ બોગવવાં પડ્યાં હતાં.

ફૈજબાદના દિવાની વિભાગના ચાર અંગ્રેજ અમલદારોએ 'આત્મ
 રક્ષણ માટે નોકોનો આશ્રય લીધો નહોતો, તેઓ નોકર ચાકર અને
 બાલબચ્ચાં સાથે રાજા માનસિંહની મદદની આશાથી ૧૧ મી જુનને
 'શાહગંજ જઈ પહોંચ્યા. 'એ વખતે માનસિંહ 'શાહગંજ નહોતો.
 સિપાહીઓના બંડનું શું પરિણામ આવે છે તે જાણવાને અર્થોર્થ
 ગયો હતો ત્યાંથી તેણે કહેવરાવી મોકલ્યું કે બાલબચ્ચાંને હું આશ્રય
 આપી શકીશ પણ પુરુષોને તો નહિ જ આપી શકું. પુરુષોએ જેમ
 અને તેમ જલદી રવાના થઈ જવું કારણ કે આવતી કાલે સિપાહીઓ
 મુરોપિઓની તપાસ માટે મારે ઘેર આવવાના છે. સિપાહીઓ આવ-
 વાના હતા તે જ દિવસે ૩૮ જણા નોકામાં બેસી રવાના થયા.

નદી પર આવતાં નવ જણની ગાડી ભાંગી મધ હોવાથી તેઓ નૌકા પકડી શક્યા નહિ. તેઓ પાછાં સાહજંજળાવ્યા. ત્યારબાદ એ લોકોને ગોરખપુર મોકલવામાં આવ્યા. નૌકા પર ચઢી રવાના થયેલા યુરોપિઅનો ગોપાલપુરના રાજાની મદદથી ખીન અડચણે દાનાપુર જઈ પહોંચ્યા.

યુરોપિઅનોની નાસઝામનાં ઘટાંતોમાં આ રીતે હિંદીઓની દયા જણાઈ આવે છે. હિંદી સ્ત્રીઓએ પણ પોતાનાં જીવન મંકટમાં નાખી નાસેલું યુરોપિઅનોને મદદ કરી હતી. એક તરફથી ખૂન થતાં હતાં, લોહીની નદીઓ વહેતી હતી, ત્યારે બીજી તરફથી આવી અસાધારણ દયા, કામળતા અને અતુકંપનાં દસ્યો વિકસી રહ્યાં હતાં. અમે એ છેલ્લા પ્રકારનો એક દાખલો નીચે જણાવીએ છીએ.

ફ્રાંસબાદના ડેપ્યુટિ કમિશનરે કચેરીમાં જઈ સાંભળ્યું કે જાવણીના સીપાહીઓએ બંડ ઉઠાવ્યું છે. આ વાત સાંભળતાં જ તેણે એક વિશ્વાસુ ચપરાશી દ્વારા પોતાની સ્ત્રીને જોમ બને તેમ જલદી બધું છોડી નદી-કિનારે જવાતું કહાવી મોકલ્યું. તે ચપરાશીને મડમ સાહેબ સાથે જવાનો હુકમ થયો હતો. પોતાની સ્ત્રીને આવો સંદેશો મોકલી ડેપ્યુટિ કમિશનર પોતાની ફરજ બતાવવા જાવણી તરફ ગયો. કમિશનરની સ્ત્રી આ સંદેશો મળતાં જ પાલખીમાં બેસી નદી કિનારે જઈ પહોંચી. તેનો વિશ્વાસુ ચપરાશી સાથે જ હતો. સિપાહીઓ આ વખતે ભટકાટ કરવા માટે ચોતરફ ભટકતા હતા. અસદાચ મડમ સાયંકાળ વખતે કોઈ એક ગામડાંમાં જઈ ચઢી. એક દયાળુ સ્ત્રીએ પોતાની બિંદગી જોખમમાં નાંખી મડમને આશ્રય આપ્યો. તેણે એક અવાવર કાઠીમાં મડમ સાહેબને છુપાવી રાખ્યાં. આ તરફ પાલખી ઉપાડનાર

લોકો પાલખી નદી કિનારે મૂકી ચાલ્યા ગયા. કમિશનરની સ્ત્રી બીકથી બેભાન જેવી બની એ કોઠીમાં આખી રાત છુપાઈ રહી. રાત્રે સિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા અને નાસેકુ અંગ્રેજોને ખોળવા લાગ્યા. તેઓએ એવું જણાવ્યું કે જે કોઈ અંગ્રેજ સ્ત્રી કે પુરુષને છુપાવી રાખશે તેને નારી માંખવામાં આવશે. પોતાનો જીવ જાપ એવો વળત હતો છતાં એ દયાળુ બાઈએ પોતાની આશ્રિતાને સિપાહીઓના હાથમાં ન સોંપી. જ્યારે મહમ સાહેબ ગામમાં આવ્યાં હતાં ત્યારે ગામના પુરુષો ખેતીના કામમાં લાગેલા હોવાથી તેના વિષે કોઈ કંઈ જાણતું નહોતું, પણ ગામની સ્ત્રીઓ આ વાત જાણતી હતી છતાં તેઓમાંની કોઈએ આ વાત જાહેર ન કરી. ધીમે ધીમે લયંકર કોલાહલ શાંત પડ્યો, સિપાહીઓ બીજે સ્થળે ચાલ્યા ગયા. સવાર પડી એટલે ઉપ્પુટિ કમિશનરના પેલા વિશ્વાસુ નોકરે મહારાજ માનસિંહ પાસે જઈ એક નોકા માગી. માનસિંહે તરત હોડી રવાના કરી. ઉપ્પુટિ કમિશનરની સ્ત્રી અને બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતપોતાનાં છોકરાં સાથે અંદરના ભાગમાં જઈ બેઠી. બહાર વિશ્વાસુ નોકરો ને સિપાહીઓ બેઠા. કોઈ પૂછે તો યાત્રાળુઓની નોકા છે, એમ કહી તેઓ હોડી આગળ ચલાવવા લાગ્યા. એકાદ બે વખતે તો ખંડખોર સિપાહીઓની મુલાકાત થઈ, પણ તેઓ અંદરના ભાગમાં યુરોપિયન સ્ત્રીઓ છે એ જાણી શક્યા નહિ. મધ્યાહ્ન વખતે હોડી કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે રાખી કેટલાક નોકરો દૂધ અને રોટલી માટે પાસેનાં ગામડામાં ગયા. અહીં પણ ગામડાના લોકોએ તેઓને મદદ આપવામાં આનાકાની કરી નહિ. એક દયાળુ સ્ત્રી બાળકોને જૂએ ટળવળતાં જોઈ એકદમ ગામમાં આવી, અને કેટલીક ધાવોને લઈ હોડી પાસે જઈ પહોંચી.

યુરોપિઅન સ્ત્રીઓએ તેઓને આનંદપૂર્વક હોડી પર ચઢાવ્યાં; તેઓ. બાળકોને ધવરાવવા લાગી. સિપાહીઓને ખબર પડી હોત. તે આ સ્ત્રીઓનું આવી બનત છતાં આ સ્ત્રીઓએ તો કેવળ દયાને વશ થઈ આવું સાહસ કર્યું હતું. આવી મદદે મેળવતી મેળવતી એ નાસેકુ સ્ત્રીઓ અલાહાબાદ જઈ પહોંચી. ડેપુટિ કમિશ્નર અને તેની સ્ત્રી આ ઉપકાર ભૂલી જ્યાં નહિ. લડાઈ પૂરી થયા બાદ તેઓએ એ દયાળુ સ્ત્રીઓને ઇનામ આપ્યું હતું.

સુલતાનપુર—સુલતાનપુર જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર સુલતાનપુર ગોમતી નદીને જમણે કિનારે આવેલું છે. અહીં ૧૫ મી અનિયમિત ધોડેસ્વાર પટ્ટણુની જાવણી હતી. એ સિવાય ૮ મી અનિયમિત પાપ-દળ પટ્ટણુ અને કેટલીક હથિયારબંધ પોલિસ અહી રહેતી હતી. કર્નલ ફિશર આ સૈન્યનો અધિનાયક હતો. ૫મી જુને સુલતાનપુરના દિવાની વિભાગના મુખ્ય અમલદારને સમાચાર મળ્યા કે બહારના બંડખોર સિપાહીઓ સુલતાનપુરના સિપાહીઓ સાથે મળી યુરોપિઅનોનાં ખૂન કરવાની પેરવી કરી રહ્યા છે. બીજે દિવસે પણ આવાજ ભયંકર સમાચાર આવ્યા. કર્નલ ફિશરે ૭મી તારીખે એ અમલદારો સાથે સ્ત્રીઓ તથા છોકરાંને અલાહાબાદ મોકલી દીધાં. ૯મી જુને સવારમાં સિપાહીઓએ બંડ ઉઠાવ્યું. કર્નલ જાવણીમાં જઈ સિપાહીઓને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એ દરમિયાન એક જણની ગોળી કર્નલનો પીડમાં પેસી ગઈ. કર્નલ પોતાના સૈનિકો સમક્ષ ભયંકર રીતે ધવાઈ પડી ગયો. જેઓ પર તેને રુદ્ધ હતો તેમણે તેની આવી અવસ્થા કરી. તેના પ્રિય પાત્રમાંનું ક્રોધ આ વખતે તેની મદદે ન આવ્યું. કુકર નામના એક સેનાનાયકે કર્નલને ડોળીમાં નાંખ્યો. ડોળીની પાસે ઉભેલો એક સેનાનાયક પણ ધવાયો. આ

તરફ કર્નલ ફિશર પણ મરણુવાતના બોગવતો બોગવતો સ્વર્ગ સંચર્યો, સિપાહીઓએ હવે કુકર સાહેબને નાસી જવાની સલાહ આપી. કુકર થોડેસ્વાર થઇ ગોમતી નદી તરફ નાઠો.

ગોમતીના કિનારા પર દડિયા નામના ગામ આગળ રસ્તમશાહ નામનો એક તાલુકદારનો હતો. એ કિલ્લાની ચોમેર ગઢ જંગલ આવેલું હતું. જમીન સંબંધી નવા નિયમો અમલમાં મૂકાતાં રસ્તમશાહને બહુ નુકસાન થયું હતું. અમલદારોએ તેની પુષ્કળ જમીન અન્યાયપૂર્વક ખાલસા કરી હતી. પરંતુ આવી અન્યાયી વર્તણૂકથી પણ એ ઉદાર માણસને અંત્રેજોપર જરાએ ગુસ્સો ચઢ્યો ન હતો. જેઓએ તેને અન્યાય આપ્યો હતો તેને મદદ કરવા આ વખતે તે તૈયાર થયો. કુકર સાહેબને તેના કિલ્લામાં આશ્રય મળ્યો. બીજાં કેટલાંક નાસેકુઓ પણ ત્યાં આવી ભરાયાં હતાં. આશ્રયદાતા તાલુકદારે એ બધાં સાથે બહુ સારી વર્તણૂક ચલાવી હતી. છેવટે બનારસના કમિશનર હેન્નિ કુકરે આ લોકોને બનારસ બોલાવી લીધાં. પરંતુ સુલતાનપુરના દિવાની ખાતાના અમલદારોના ભાગ્યમાં આવું સુખ લખાએલું ન હતું. એ અમલદારોએ સુલતાનપુરના જસિનખાન નામના એક તાલુકદારના ધરમાં આશ્રય લીધો હતો. જસિનખાને બહારથી તો ખૂબ સફલાવ બતાવ્યો, પણ છેવટે તેનો વિશ્વાસઘાત બહાર થયો. તેણે પાતાના આશ્રિતોને બંડખોરો સમક્ષ હાજર કર્યા. તેના કહેવાથી એ લોકોને ગોળીએ દેવામાં આવ્યા. અયોધ્યાના તાલુકદારોના વિશ્વાસઘાતનું આ એક જ દૃષ્ટાંત અમલદારોની જાણમાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે સુલતાનપુરના અંત્રેજોનું પ્રાધાન્ય નાશ પામ્યું. બીજાં સ્થાનોના બંડખોરોએ યુરોપિયનોને મારી નાખી અથવા નસાડી

મકા જેવો ઉત્સવ કર્યો હતો, તેવો જ ઉત્સવ અહીં પણ ઉજવવામાં આવ્યો. અંગ્રેજોના અંગલા લુટાયા ને બળાયા. સગવળા અંગલા ઘોડી વારને માટે સિપાહીઓને આનંદજનક થઈ પડ્યા. આવો આનંદ ભોગવી સિપાહીઓ નવાબજન તરફ રવાના થયા.

સલોનિ—ફૈઝાબાદ વિભાગમાં બીજો એક સ્થળે લશ્કરી ડાવણી હતી. અયોધ્યાની ૧ લી પાયદળ ૧૬૮ણનો મુખ્ય ભાગ સલોનિમાં રહેતો હતો. મે માસમાં અને જુન માસના પહેલા અડવાડિઆમાં અહીં કંઈ અશાંતિ જણાઈ નહોતી. સિપાહીઓ શાંત હતા, લોકો ધૈર્યપૂર્વક પોતાનું કામકાજ કરતા હતા, તાલુકદારો નિર્ધારિત રીતે ભરણું ભરતા હતા. પરિપૂર્ણ શાંતિને વખતે લોકો જે રીતે કામકાજ કરે તેવી જ રીતે સલોનિના લોકો કામકાજ કરતા હતા. આથી સત્તાવાળાઓ એકાએક બળવો ફાટી નીકળશે એવી શંકા રાખતા નહોતા. પરંતુ તેઓને ખબર મળ્યા કે ફૈઝાબાદ અને સુલતાનપુરના સિપાહીઓએ ખંડ ઉઠાવ્યું છે, ત્યારે તેઓને સ્પષ્ટ જણાયું કે સલોનિના સિપાહીઓ હવે વધારે વખત શાંત રહેશે નહિ. ૬ મી જુને સિપાહીઓમાં ઉશ્કેરણી જણાવા લાગી. ૧૦ મી જુને તેઓ ખુલ્લી રીતે બ્રિટિશ સરકાર સામે ઉઠ્યા. પરંતુ તેઓએ કંઈ ત્રાસદાયક કામો કર્યા નહિ. અહીં કોઈપણ યુરોપિઅનને નુકસાન ન થયું. કોઈ પણ યુરોપિઅને પોતાના મિત્રોને મરણશરણુ થતા ન જોયા. સિપાહીઓએ ખંડ ઉઠાવી પોતાની સત્તા બહાર કરી કેદીઓને છોડી મૂક્યા. તેઓએ પોતાના અમલદારોને બચાવવા માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો. તેઓએ બધા અમલદારોને સહીસલામત રીતે શહેર બહાર મોકલી દીધા. ૨૦ વિશ્વાસુ સિપાહીઓએ આ વખતે પણ અમલદારોનો સાથ ન છોડ્યો.

યુરોપિઅન લોકો અહીંથી દરાવપુરના કિલ્લામાં જઈ પહોંચ્યા. આ કિલ્લો હનુમતસિંહ નામના તાલુકદારના તાબામાં હતો. રસ્તમશાહની માફક આ તાલુકદારને પણ અંગ્રેજોના જમીનના નવા કાયદાથી બહુ નુકસાન થયું હતું. છતાં તેણે રસ્તમશાહની માફક અંગ્રેજો પર અતિશય પ્રીતિ બતાવી. તેની ઉદારતા આ વખતે બરાબર જાણવામાં આવી. જે જાતિના લોકોએ તેને પાયમાલ કર્યો હતો, તે જાતિના લોકોનો તેણે પરમ સત્કાર કર્યો. તેણે સાલોનિના યુરોપિઅનોને આશ્રય આપ્યો. તેની સારવાર માટે ભારે શ્રમ લીધો. તેણે તેમની મુલાકાત લઈ બધો ખંદોબસ્ત કરી આપ્યો. ત્યારે યુરોપિઅનોએ તેની પાસેથી વિદાયગીરી લીધી ત્યારે તેમાંના એકે તેને કહ્યું કે બજારોમાં પડશે એટલે હું આપને જે નુકસાન થયું છે તે વાળવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આ વાત સાંભળી ઉદાર સ્વભાવના તાલુકદારે ટદાર ઉભા રહી કહ્યું કે “સાહેબ ! આપના દેશના લોકોએ અહીં આવી અમારા રાજને હાંકી કહાડ્યો છે. આપ લોકોએ અમારી તાલુકદારીના દસ્તાવેજો તપાસવા માટે એ તરફ અમલદારો દોડાવ્યા છે, જે અંપત્તિ અતિ પ્રાચીન કાળથી અમારો વશ ભોગવતો આવ્યો હતો, તે આપે લઈ લીધો છે. હું આપના હુકમ સામે થયો નથી. અત્યારે આપ લોકોનું નસીબ એકાએક ફરી બેઠું છે. આ દેશના લોકો આપના વિરોધી થઈ પડ્યા છે. આપે જે લોકોને હેરાન કર્યા છે તે લોકોની મદદ માગવા આપને આવવું પડ્યું છે. મેં આપ લોકોનું રક્ષણ કર્યું છે. પરંતુ હવે-હવે હું મારાં હથિયારબધ માણસો લઈ લખનૌર જઈશ અને આપ લોકોને આ દેશમાંથી હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરીશ.”

રાજા હનુમંતસિંહે આ બધું બહુ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું હતું. મંત્રોપની વાત એ છે કે બળવો શાંત થયા પછી આ દયાળુ તાલુકદારને તેની બધી સંપત્તિ પાછી આપવામાં આવી હતી. મલોનિના યુરોપિયનો રાજા હનુમંતસિંહની મદદથી સહીસલામત રીતે અજાણ્યાઈ આવી પહોંચ્યા. આ વખતે બીજા આબરૂદાર લોકોએ પણ નાસતા યુરોપિયનોને મદદ કરી હતી.

બહરેઘર—બહરેઘર વિભાગમાં બહરેઘર, ગંડા અને મોલાપુર કે મન્નાપુર જિલ્લા આવેલા છે. પહેલા એ જિલ્લા ધર્ધરા નદીને ડાબે કિનારે અને ત્રીજો જમણે કિનારે આવેલો છે. આ વખતે આર્મ્સ વિંગફિલ્ડ (પછીથી સર આર્મ્સ વિંગફિલ્ડ) આ વિભાગનો કમિશ્નર હતો. તે બહરેઘરમાં રહેતો હતો. આ મથક શિવાય આ વિભાગની પશ્ચિમે મટપુર, દક્ષિણમાં સિકોરા અને નૈઋત્યમાં ગંડા આવેલા હતાં. તેમાનું સિકોરા મુખ્ય લશ્કરી મથક હતું. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના મે માસમાં સિકોરાની લશ્કરી ડાવણીમાં ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ પંદરણ શિવાય અથોખ્યાની અનિયમિત પંદરણના ગોલંદાજ સિપાહીઓ પણ હતા. કેપ્ટાન જોલિઓ આ બધાં લશ્કરનો ઉપરિ હતો.

ન્યારે મિરત અને દિલ્હીના સમાચાર બહરેઘર આબ્યા, ત્યારે સિપાહીઓએ કંઈ ગડબડ ન કરી. સિપાહીઓ અગાઉની માફક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા લાગ્યા. પરંતુ કેવળ મીરત ને દિલ્હીના બનાવોમાં જ આ બળવાની સમાપ્તિ થતી નહોતી. મીરતમાં જે અંકુર ફુટ્યો હતો, તે દિલ્હીમાં વૃક્ષ રૂપ થયો હતો અને બીજો સ્થળ એ વૃક્ષને ડાળાં પાદડાં ફુટી ચોનરક દેવાઈ રહેલું મહાન વૃક્ષ બન્યું હતું. એક લશ્કરી ડાવણીમાંથી બીજી લશ્કરી ડાવણીમાં ને બીજી

માંથી ત્રીજામાં એમ આ એપ સર્વત્ર ફેલાતો હોવાથી બહુરેઘ્યને પણ ઇજ્જા આવે એ સંભવિત હતું. આથી કમિશનરે ઐરાં છોકરાંને લખનોર મોકલી દીધાં. તેણે ખ્રિસ્તીઓને બચાવવા માટે પણ ચોખ્ખા પ્રયત્ન કર્યા. તાલુકદારો આ વખતે ખાસ ઉપયોગી નીવડ્યા. ખ્રિસ્તી સરકારે આ લોકોને પ્રુવ્કળ નુકસાન કર્યું હતું છતાં બહુરેઘ્ય વિભાગના કમિશનરે પણ તેમની જ મદદ માગી. તાલુકદારોમાં બહરામપુરનો રાજા સર દિગ્વિજયસિંહ મુખ્ય હતો. તે કમિશનરનો મિત્ર હતો. તે અંગ્રેજોને વિપત્તિમાં આવી પડેલા જોઇ બહુ દિલગીર થયો. વિગદિલ્ડ સાહેબની માગણી તેણે સ્વીકારી લીધી. કમિશનર સાહેબ રાજા દિગ્વિજયસિંહને પોતાની મદદે આવેલો જણી બહુ પ્રસન્ન થયા.^૧

એક દિવસ રાત્રે જૂમ ઉઠી કે સિપાહીઓ સરકાર વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવવા તૈયાર થયા છે. ઐરાં છોકરાંને લખનોર મોકલ્યા બાદ અમલદારો કમિશનરને બંગલે સૂતા હતા. તેઓ સિપાહીઓને બંડ ઉઠાવવા તત્પર થઇ રહેલા સાંભળી રાતના અંધકારમાં ડાવણી તરફ દોડ્યા. ગોલ્ડાને તેઓનો હુકમ બજાવવા તૈયાર થયા. પરંતુ એ વખતે સિપાહીઓએ કંઈ પણ ઉશ્કેરણીનાં ચિહ્નો બતાવ્યાં નહિ. અમલદારો પાછા થેર આવી સૂઇ રહ્યા. લશ્કરી ડાવણી રાતના શાંત સમયમાં કુખી ગઇ.

અહીંના સિપાહીઓની ઉશ્કેરણી વિષે જુદી જ વાત જણાવવામાં આવે છે. સિપાહીઓને એવો શક આવ્યો હતો કે રાત્રે જ્યારે અમે

૧. દિગ્વિજયસિંહને ત્યારબાદ કે. સિ. એસ. આઇ.ની પદવી આપવામાં આવી હતી અને ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલનો સલાસદ બનાવવામાં આવ્યો હતો.

‘ભરૂંચમાં હોઈશું, ત્યારે અમને ‘મારી નાંખવામાં આવશે. આવી
 ‘કાલ્પનિક શંકાથી તેઓ બહુ ઉદ્વેગ પામવા લાગ્યા. ‘આ ઉદ્વેગ ધીમે
 ધીમે ઉત્કરણીનું રૂપ લેતો ગયો. ‘હવે અધિનાયકને સ્પષ્ટ જણાવું કે
 સૈનિકો હવે ‘વશ રહેશે નહિ. તે પ્રતિજ્ઞાને ‘ભયંકર વિધ્નવની શંકા
 ‘કરવા લાગ્યો. ‘સર હેન્રી ભોરેન્સે દિવાની અને ‘લશ્કરી વિભાગના
 અધ્યક્ષોને લખી ‘મોકલ્યું હતું કે જો બંડ હોતો પોતપોતાને સુરક્ષિત
 કરવા માટે બધી વાતની છુટ રહેશે. ‘સૌ પહેલાં ‘કમિશનર ‘સાહેબે
 આ ‘ઉપદેશ મુજબ વર્તન ચલાવ્યું. તેઓ ધોડેસ્વાર થઈ ફરવાને બદલે
 ગયા તે ગયા જ. તેનો ધોડો ગંડા તરફ દોડવા લાગ્યો.

ગંડા—આ વખતે ગંડામાં ‘કંઈ અશાંતિ જણાતી નહોતી. ‘મે
 ‘માસની ‘આખર સુધી આ શાંતિ કાયમ રહી. ‘લુન ‘માસના પહેલા
 ‘અડવાડીયામાં ‘લોકોમાં ‘અશાંતિના ચિહ્નો ‘જણાવા લાગ્યા. ‘તેમ
 ‘જતાં તેઓએ ‘કંઈ ભયંકર પગલું ‘લેવું નહિ. ‘સિપાહીઓ દંઢના પૂર્વક
 ‘કહેવા લાગ્યા કે ‘અમે ‘કદી નિમકહરામ ‘બંનીશું નહિ. ‘પરંતુ ‘જ્યારે
 ‘વિંગરફિલ્ડ ‘સાહેબ ફ્રેન્ચબાદ અને સિફેરાના સમાચાર ‘લઈ હાજર થયા
 ‘ત્યારે ગંડાના ‘સિપાહીઓ પર સત્તાવાળાઓને ‘અવિશ્વાસ ‘આવ્યો. ‘જો
 ‘કે ‘સિપાહીઓ વફાદાર રહેવાનો ‘અંતર દર્શાવતા હતા, ‘જતાં ‘અધિ-
 ‘નાયકોની ‘શંકા દૂર થતી નહોતી. ‘વિંગરફિલ્ડ ‘સાહેબ દિવાની ‘અમલદારો
 ‘સાથે બલરામપુર તરફ નાડા. બલરામપુરના તાલુકદારે તેઓને આશ્રય
 આપ્યો અને કેટલાક વિશ્વાસુ રક્ષકો સાથે એ બંધાને ગોરખપુર
 મોકલી દીધા. રસ્તામાં એક બીજા દ્વાળુ રાજની મદદ મળી તેથી
 એ લોકો સહીસલામત ગોરખપુર આવી પહોંચ્યા. ગંડાના ‘લશ્કરી
 અમલદારો નાડા નહોતા, તેઓ પોતાના ‘સિપાહીઓને-શાંત રાખવા

હતા પરંતુ ત્યારે તેઓને જણાયું કે બળવો હકીકત સિવાય રહેશે જ નહિ ત્યારે તેઓ વિંગફિલ્ડ સાહેબના ગયા પછી બોન્ડે દિવસે સિક્કોરાના કેટલાક અમલદારો સાથે બલરામપુર તરફ રવાના થયા.

આ પ્રમાણે ગંડા અને સિક્કોરાના ગોરા લોકો પોતાનો જીવ બચાવવા નાહા. કેવળ એક જ આદસિક સેનાનાયક-બન્દામ પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવાની આશાથી સિક્કોરામાં રહ્યો. એ અધિનાયક ગોલંદાજ દુકડીનો અધ્યક્ષ હતો. તેના હાથ નીચેના સિપાહીઓએ તરત વેળાએ તો કંઈ અશાંતિ ન બતાવી. તેઓ તેનો હુકમ પાળતા અને તેના રક્ષણ માટે બહુ સાવચેતી રાખતા. કમિશનર નાસી ગયો હતો, પાયદળ સૈન્યનો ઓફિસરો પણ રવાના થઈ ચૂક્યા હતા,^૧ બ્રિટિશ કંપનીની સત્તા નાશ પામી હતી. આવે વખતે આવા ઉશ્કેરાએલા સૈનિકો વચ્ચે ગોલંદાજ દુકડીનો અધિનાયક રહેવા લાગ્યો. સિપાહીઓએ વફાદાર રહેવાનું વચન આપી તેને પોતાનો અધિનાયક થવાનું જણાવ્યું. તેણે એ વાત કબુલ કરી. તે પાયદળ અને ગોલંદાજ સૈનિકોને સાથે લઈ લખનૌર જવાનો બંદોબસ્ત કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેની આશા ન ફળી. સિપાહીઓએ પ્રતિજ્ઞા ન પાળી. પાયદળ સૈન્ય ફરી બેઠું. ગોલંદાજ સૈન્ય પણ ઉશ્કેરાઈ ગયું. અધિનાયક એથી હિંમત ન હાર્યો, તે પોતાની

૧. કે સાહેબે સાંભળ્યું હતું કે આગલે દિવસે સંધ્યાકાળ વખતે ઓફિસરોને સૈનિકોએ કેદ કર્યા હતા. સવારે પહેરો ન બદલાવાથી પહેરેગીરો છાવણીમાં ચાલ્યા ગયા. આ વખતે ઓફિસરો ઘોડેસ્વાર બલરામપુર તરફ નાસી ગયા. Kaye, Sepoy War, Vol. III, p. 476. note.

તોપ આગળ ઉભો રહ્યો. પાપદળ સૈન્ય તેની સાથે આવવા લાગ્યું, એટલે તેણે ગોલંદાબેને ગોળીબાર કરવાનો હુકમ આપ્યો, પણ ગોલંદાબેએ એ હુકમ પાળ્યો નહિ. ઉલટા એ લોકોએ એના તરફ જ બંદુકો તાકી પરંતુ આ વખતે બધા તેની વિરુદ્ધ થયા નહિ. કેટલાક વફાદાર ગોલંદાબેએ પોતાના અધિનાયક માટે ઘોડો, પૈસા વગેરેની સગવડ કરી આપી અને તેને જેમ અને તેમ જલદી નાસી જવાની સલાહ આપી. સિકોરાનો ગોલંદાજ સેનાધ્યક્ષ કંઈ ઉપાય ન હોવાથી પોતાની ત્રિય તોપો છોડી લખનોર તરફ રવાના થયો.

નાસતી વેળા આ અધિનાયકને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે તમારે નદી પાર જતી વેળા વૈરામઘાટ તરફ ન જવું, કારણ કે આ ઘાટ પર બંડખોરોની છાવણી છે. નાસેકુ અધિનાયકને આ પ્રમાણે બાતમી મળી હોવાથી તે બહુ સાવચેત હતો. પણ બહરહસના યુરોપિઅનોને આ બાતમતની ખબર નહોતી. ત્યાંના સેનાનાયક અને ડેપ્યુટિ કમિશનર પોતાના મદદનીશો સાથે ઘોડેસ્વાર થઈ નવાપાડા તરફ દોડ્યા. પરંતુ ત્યાં તેઓને આશ્રય ન મળ્યો. નવાપાડાનો તાલુકદાર સગીર હતો. જે માણસો તેના વાલી તરીકે કામ કરતાં હતાં તે અગ્નિને તરફ સહાનુજ્વલિ દર્શાવતાં નહોતાં. ગમે તે હોય પણ ત્યાં નાસેકુઓને આશ્રય નહોતો મળ્યો છતાં કંઈ તુકસાન નહોતું થયું એ તો નક્કી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેઓ બંડખોરોની છાવણી તરફ-વૈરામઘાટ તરફ રવાના થયા. નાસેકુઓએ દેશી લોકોનો પોશાક. ધારણ કર્યો હતો. આવા છુપા વેશમાં તેઓ ઘાટ પર આવી પહોંચ્યા. પોતાના ઘોડા છોડી પર ચઢાવ્યા, તેવામાં કેટલાક સિપાહીઓ ફિરંગીઓ નાસી જાય છે એવા ખરાડા પાડવા લાગ્યા.

હતા પરંતુ ત્યારે તેઓને જણાયું કે બળવો ઉઠ્યા સિવાય રહેશેજ નહિ ત્યારે તેઓ વિંગફિલ્ડ સાહેબના ગયા પછી બોન્ને દિવસે સિક્કોરાના કેટલાક અમલદારો સાથે બલરામપુર તરફ રવાના થયા.

આ પ્રમાણે ગંડા અને સિક્કોરાના ગોરા લોકો પોતાનો જીવ બચાવવા નાઠા. કેવળ એકજ સાહસિક સેનાનાયક-બન્દામ પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવાની આશાથી સિક્કોરામાં રહ્યો. એ અધિનાયક ગોલંદાજ દુકડીનો અધ્યક્ષ હતો. તેના હાથ નીચેના સિપાહીઓએ તરત વેળાએ તો કંઈ અશાંતિ ન બતાવી. તેઓ તેનો હુકમ પાળતા અને તેના રક્ષણ માટે બહુ સાવચેતી રાખતા. કમિશનર નાસી ગયો હતો, પાયદળ સૈન્યનો ઓફિસરો પણ રવાના થઈ ચૂક્યા હતા,^૧ બ્રિટિશ કંપનિની સત્તા નાશ પામી હતી. આવે વખતે આવા ઉશ્કેરાએલા સૈનિકો વચ્ચે ગોલંદાજ દુકડીનો અધિનાયક રહેવા લાગ્યો. સિપાહીઓએ વફાદાર રહેવાનું વચન આપી તેને પોતાનો અધિનાયક થવાનું જણાવ્યું. તેણે એ વાત કષ્ટ લ કરી. તે પાયદળ અને ગોલંદાજ સૈનિકોને સાથે લઈ લખનૌર જવાનો બંદોબસ્ત કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેની આશા ન ફળી. સિપાહીઓએ પ્રતિજ્ઞા ન પાળી. પાયદળ સૈન્ય ફરી બેઠું. ગોલંદાજ સૈન્ય પણ ઉશ્કેરાઈ ગયું. અધિનાયક એથી હિંમત ન હાર્યો, તે પોતાની

૧. કે સાહેબે સાંભળ્યું હતું કે આગલે દિવસે સંખ્યાદાળ વખતે ઓફિસરોને સૈનિકોએ કેદ કર્યા હતા. સવારે પહેરો ન બદલાવાથી પહેરેગીરો છાવણીમાં આપ્યા ગયા. આ વખતે ઓફિસરો ધોડેસ્વાર બલરામપુર તરફ નાસી ગયા. Kaye, Sepoy War, Vol. III, p. 476. note.

તોપ આગળ ઉભો રહ્યો. પાયદળ સૈન્ય તેની સાથે આવવા લાગ્યું, એટલે તેણે ગોલંદાબ્બેને ગોળીબાર કરવાનો હુકમ આપ્યો, પણ ગોલંદાબ્બેએ એ હુકમ પાળ્યો નહિ. ઉલટા એ લોકોએ એના તરફ જ બંદુકો તાકી પરંતુ આ વખતે બધા તેની વિરુદ્ધ થયા નહિ. કેટલાક વફાદાર ગોલંદાબ્બેએ પોતાના અધિનાયક મારે ઘોડો, પૈસા વગેરેની સગવડ કરી આપી અને તેને જેમ બને તેમ જલદી નાસી જવાની સલાહ આપી. સિકોરનો ગોલંદાબ્બે સેનાધ્યક્ષ કંઈ ઉપાય ન હોવાથી પોતાની પ્રિય તોપો છોડી લખ્ખોતર તરફ રવાના થયો.

નાસતી વેળા આ અધિનાયકને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે તમારે નદી પાર જતી વેળા વૈરામઘાટ તરફ ન જવું, કારણ કે આ ઘાટ પર બંડખોરોની છાવણી છે. નાસેકુ અધિનાયકને આ પ્રમાણે બાતમી મળી હોવાથી તે બહુ સાવચેત હતો. પણ બહરહસના યુરોપિઅનોએ આ બાબતની ખબર નહોતી. ત્યાંના સેનાનાયક અને ડેપુટી કમિશનર પોતાના મદદનીશો સાથે ઘોડેસ્વાર થઈ નવાપાડા તરફ દોડ્યા. પરંતુ ત્યાં તેઓને આશ્રય ન મળ્યો. નવાપાડાનો તાલુકદાર સગીર હતો. જે માણસો તેના વાલી તરીકે કામ કરતાં હતાં તે અંગ્રેજો તરફ મહાનુભૂતિ દર્શાવતાં નહોતાં. ગમે તે હોય પણ ત્યાં નાસેકુઓને આશ્રય નહોતો મળ્યો છતાં કંઈ નુકસાન નહોતું થયું એ તો નક્કી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તેઓ બંડખોરોની છાવણી તરફ-વૈરામઘાટ તરફ રવાના થયા. નાસેકુઓએ દેશી લોકોનો પોશાક-ધારણ કર્યો હતો, આવા છુપા વેશમાં તેઓ ઘાટ પર આવી પહોંચ્યા. પોતાના ઘોડા છોડી પર ચઢાવ્યા, તેવામાં કેટલાક સિપાહીઓ ‘ફિરંગીઓ નાસી બાય છે’ એવા બરાડા પાડવા લાગ્યા.

તરતજ બીજા સિપાહીઓ નદી કિનારે આવી યુરોપિઅનો પર ગોળી-
 'બાર કરવા લાગ્યા. ડેપ્યુટિ કમિસ્નર અને સેનાનાયક માર્યા 'ગયા.
 ડેપ્યુટિ કમિસ્નરના મદદનીશને હોડી બહાર ખેંચી કાઢવામાં આવ્યો.
 છેવટ તેની પણ એજ દશા થઈ. એમ કહેવાય છે કે બહરહસિના
 'સેનાનાયકે ફજલઅલી નામના એક લુટારાને પકડ્યો હતો. તે 'લુટારા
 પર કામ બાલતાં તેને ફાંસીની શિક્ષા થઈ હતી. એ લુટારાને પકડતી
 વેળા જે સિપાહીઓએ એ સેનાનાયકને મદદ 'કરી 'હતી તેજ
 સિપાહીઓએ અત્યારે કંપનિવિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું હતું. તેઓએ '૫૭મી
 'પલ્ટણના સિપાહીઓને પૂછાવ્યું કે ફજલઅલીના ખૂન માટે સેના
 નાયકને શી સજા કરવી, એ સિપાહીઓએ જવાબ આપ્યો કે
 "શિરચ્છેદ કરવો" તરતજ એ સેનાનાયક અને તેના મદદનીશને
 પકડી 'મારી નાખવામાં આવ્યા.^૧

'મોહલાપુર—મોહલાપુરમાં સિપાહીઓ ન હોવાથી ત્યાં એકાએક
 અશાંતિ ફાટી નીકળશે એવી શંકા નહોતી. પરંતુ થોડા દિવસો પછી
 ત્યાં બદમાશ લોકોએ અશાંતિ ફેલાવી. રાજપુરુષો શાંતિ નળવવી
 શક્યા નહિ ને 'માસી ગયા. રસ્તામાં સીતાપુર અને 'બીજાં સ્થાનોમાં
 નાસેકુઓ તેઓને મળ્યા. તેઓ પહેલાં તો જળ 'માર્ગે નાસતા 'હતા,
 પણ તેમાં 'ભય હોવાથી સ્થળ 'માર્ગે નાસવાનું કરાવ્યું. તેઓ દોડ્યા
 નામના સીમના રાજના મતિયારીમાંના મહેલમાં લગભગ એ માસ
 રહ્યા. ત્યાર પછી કોઈ શત્રુના હાથમાં સપડાયા ને કોઈ નેપાળમાં નાસી
 ગયા. એ સ્થળના એક રાજાએ તેઓને આશ્રય આપ્યો. પરંતુ એથી

૧. Mutiny of the Bengal Army. By one who served under Sir Charles Napier, P. 82.

એ અભાગિઆઓનો બચાવ ન થયો. નેપાલ સરાઇની ખરાબ આબો-
હવાને કીધે ઘણા માર્યા ગયા. કેવળ એક જ જણ એ બધી વિપત્તિ-
માંથી બચ્યો અને જંગલદાદુરની ગેરખપુરની છાવણીમાં આવી પહોંચ્યો.

દરીયાબાદ—લખનૌર વિભાગમાંના દરીયાબાદમાં અયોધ્યાની
૫ મી પટ્ટણુ પડી હતી. મે માસમાં એ પટ્ટણુ શાંત રહી હતી,
કપ્તાન તે પટ્ટણુના સિપાહીઓ પર બહુ રનેહ રાખતો હતો તેઓ
પણ કપ્તાન પર રનેહ રાખતા હતા, અને તેના હુકમો બરાબર
બજાવતા હતા. આથી કપ્તાનને ખાત્રી થઇ ગઇ હતી કે મારા
સિપાહીઓ છેવટ સુધી મને વફાદાર રહેશે. લગભગ ત્રણ લાખ
રૂપિયા દરીયાબાદની તેલુરીમાં હતા. આ પૈસા જ છેવટ અનર્ધનું
મૂલ થઇ પડ્યા. કપ્તાને એ પૈસા લખનૌર લઈ જવાનો વિચાર
કર્ધો. પણ તે ગેરહાજર રહેશે તો ખીજા યુરોપીઓને અડચણ
થશે એવા આશયથી અમલદારોએ તેને લખનૌર જતો અટકાવ્યો;
પરંતુ છેવટે પૈસા ખીજે સ્થળે મોકલવા એ નક્કી થયું. કપ્તાન પૈસા
અને કેદીઓને લશ્કરી છાવણીમાં લાવ્યો. કેદીઓ કંઇ ગડબડ ન
કરે માટે પુષ્કળ બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. ૯ મી જુને પૈસા
ગાડીઓ પર ચઢાવી આનંદના પોકારો સાથે સિપાહીઓ છાવણી
છોડી રવાના થયા. પરંતુ અર્ધો માઈલ ન જતાં તો તેઓ વિદ્યુત
કપ્તાને તેઓને બહુ સમજાવ્યા છતાં કંઇ ન વળ્યું. તેઓ ઉદ્વેગ
દર્શાવવા લાગ્યા. છતાં કેટલાક વિશ્વાસુ સિપાહીઓ વચ્ચે પડ્યા
એટલે તેઓ યુરોપીઓને ઈજા કરતા અટક્યા. સિપાહીઓની
આવી દશા જોઇ યુરોપીઓ હતાશ થઇ ગયા. રૂપિયા ખાજા દરીયાબાદ
લાવવામાં આવ્યા. યુરોપીઓ નાસી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

તૈયારી પૂરી થઇ. કોઇ ગાડી પર તો કોઈ ઘોડેસ્વાર થઇ નાસી છૂટ્યું. સિપાહીઓએ કપ્તાન પર ગોળીબાર કર્યા છતાં તે સહીસલામત લખનૌર જઈ પહોંચ્યો. સિપાહીઓ થોડા રોજ દરીયા-બાદ રહ્યા. ત્યાર બાદ તેઓ પોતાના મુખ્ય મથક નવાબગંજ તરફ ગયા. અંગ્રેજો દરિયાબાદ છોડી ગયા એટલે આખા વિભાગમાં અયોધ્યાના નવાબની સત્તા જાહેર થઇ.

આ પ્રમાણે અયોધ્યામાં સર્વત્ર સૈનિકોએ ખંડ ઉઠાવ્યાં. આ સંબંધમાં સિપાહીઓના બળવાનો ઇતિહાસ લખનાર કે સાહેબ લખે છે કે “આ બનાવોથી અંગ્રેજોનાં જીવન અને સંપત્તિને જે ધન થઇ હતી તે જ રીતે આપણાં જાતીય ગૌરવની પણ હાનિ થઇ હતી. દરેક સ્થળે આપણી સત્તા નાશ પામી હતી. દરેક સ્થળે આપણા સ્વદેશ બંધુઓ શિઆળનો ખોરાક બન્યા હતા, છતાં પોતાનો ગ્રાણી જવાના ભયથી બેભાન બની નાહા હતા. અને થોડા વખત પહેલાં જે લોકો પર તેઓ ઉપરિપક્વ બોગવતા હતા તે જ લોકો પાસે આજીજી પૂર્વક દયા બીખતા હતા, x x તેઓમાંના કોઇ કોઇ બહુ પ્રયાસે લખનૌર આવી પહોંચ્યા હતા, કોઇ કોઈ ગોરખપુર ગયા હતા ને કોઇ દેવચોગે અલાહાબાદ પહોંચી પોતાને સુરક્ષિત માની બેઠા હતા. બાકીના બધા રસ્તામાં માર્યા ગયા હતા. કેવી દુર્દશામાં આવી પડી તેઓએ જીવ બચાવ્યો હતો, કેવાં કષ્ટો વેડી તેઓએ દેહ ત્યાગ કર્યો હતો તે સંપૂર્ણ રીતે જાહેર થયું નથી.” ૧

અહીં આપણે નાસેકુ અમલદારોના થોડા કિસ્સા તપાસી ગયા છીએ, આ વખતે અંગ્રેજોની સ્થિતિ કેવી થઇ પડી હતી, તે એ કિસ્સાઓ

પરથી સમજાશે. સીતાપુરનો મર માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ જેક્સન નામનો એક સિવિલિયન પોતાની બે બહેનો સાથે માંડ માંડ નાસી છૂટ્યો. નાસભાગની ગરબડમાં તેની એક બહેન વિપ્લવી પડી ગઈ. જેક્સન સાહેબ બીજી બહેનને લઈ સુરક્ષિત સ્થળ તરફ દોડ્યા. રસ્તામાં બીજા કેટલાક નાસેકુઓ સાથે બેટો થયો. બધા મિથૌલી આવ્યા. અહીં મોહમદીના મદદનીશ ડિપુટિ કમિશનર કમાન ઓરે પોતાનાં ઘેરી છોકરાં મોકલ્યાં હતાં. અયોધ્યાની ૯ મી અનિયમિત પલ્ટણનો મુખેદાર ધનશરીસિંહ એ લોકોનું રક્ષણ કરતો હતો. મિથૌલીનો રાજા હુશીસિંહ કમાન ઓરનો અનેક વિષયમાં ઝણી હતો. તેથી જ કમાને પોતાનાં ઘેરી છોકરાંને ત્યાં મોકલ્યાં હતાં. ઓર સાહેબની મડમે આખી રાત મુસાફરી કરી સવારના આઠ વાગે મિથૌલીમાં પગ મૂક્યો. એ વખતે રાજા ઉંઘતો હતો. તેમના આવ્યા બાદ બે કલાકે રાજાની ઉંઘ ઉડી. રાજાએ ઓર સાહેબની મડમને પોતાના કિલ્લામાં ન રાખતાં કાચિયાનિ નામના કિલ્લામાં મોકલી દીધી. કારણ કે એ સ્થળ તેને વધારે સુરક્ષિત લાગ્યું હતું. ઓર સાહેબની મડમ કાચિયાનિના કિલ્લામાં આવી પહોંચી. કિલ્લો માટીનો બાંધેલો હતો. ચોતરફ ગાદ જંગલ આવેલું હતું. માણસોનું નામ નહોતું. આ પશુઓની વિહારભૂમિ આગળ આવી મડમ સાહેબ બહુ ગજરાયાં. કિલ્લામાં વાપરવાની ચીજો ન હતી. સાવકાળ વખતે રાજા પોતે કિલ્લામાં આવ્યો અને તેની મુલાકાત લઈ તેણે બનતી મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. જેક્સન સાહેબ, તેની બહેન, કમાન ઓર અને બીજા કેટલાક નાસેકુઓ પણ પાછળથી આ કિલ્લામાં આવી પહોંચ્યા હતા. મિથૌલીના રાજાએ એ લોકોને આશ્રય આપ્યો હતો. તે બંડખોરાથી બંદીતો હતા હતાં

આ લોકોને છુપી રીતે ખોરાકી મોકલતો હતો. કાચિયાનિતું જંગલ જંગલી જનવરોથી એટલું તો ભરપૂર હતું કે હિંમક પશુઓને આવતાં અટકાવવા માટે નાસેકુઓને આખી રાત ખુલ્લી જગામાં અગ્નિ સળગાવી રાખવો પડતો.

સીતાપુરના ખીજ પશુ કેટલાક નાસેકુઓ અહીં આવ્યા હતા. તેઓની દશા પણ અતિ ભયંકર બની ગઈ હતી. તેઓના પોશાક ફાટી ગયા હતા. જંગલનો કાંટાવાળો રસ્તો કાપતાં પગ ચીરાઈ જતા હતા, કારણ કે તેઓનાં પગરખાં ખોવાઈ ગયાં હતાં.^૧ થાકથી, ભૂકથી અને તરસથી તેઓ તદ્દન હેરાન થઈ ગયા હતા. આવી દશા ભોગવતા ભોગવતા તેઓ કાચિયાનિના જંગલમાં પોતાના દોહલા દહાડા ગુજરવા લાગ્યા.

આ દરમિયાન કપ્તાન જોર આવી પહોંચ્યો. થોડી મુદત આ બધા યુરોપિઅનો આ જંગલી પશુઓથી ભરપૂર જંગલમાં રહ્યા. જુન માસ ગયો. જુલાઈ માસ પણ જોતજોતામાં પસાર થઈ ગયો. પરંતુ તેઓનો છુટકો ન થયો. ઓગસ્ટ માસ શરૂ થયો. હવે મિથૌલીનો રાજા આ યુરોપિઅનોને માટે દુઃખરૂપ થઈ પડ્યો. તેની પાસેથી બંડખોરોને આ નાસેકુઓની બાતમી મળી પરંતુ બંડખોરો આ ગાંઠ જંગલમાં પેડા નહિ. રાજાના હુકમથી નાસેકુઓને પોતાનું છૂપું મથન છોડવું પડ્યું. તેઓ ક્યાં જવાના છે, કેના હાથમાં સોંપાવાના છે, તે વાતથી તેઓને અજણ્યા રાખવામાં આવ્યા હતા. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે તાપથી, વરસાદથી અથવા હિંમક પશુઓના આક્રમણથી

૧, English Captive in Oudh, Edited by M. wylie, P. 14.

હવે આપણું આવી જન્યું. પરંતુ તેમના દુઃખનો હલ્લુ છેડો આવ્યો નહોતો, તેઓમાંના કોઈ બહુ થાકી ગયા. કોઈ જંગલના તાવથી પીડાવા લાગ્યા. તેઓમાંનું કોઈ કોઈને મદદ કરી શક્યું નહિ. કેવળ એક બીજા પરપરનું દુઃખ જોઈ રૂદ્ધ કરવા લાગ્યાં. તાપથી બચવા માટે કેંઈ સાધન નહોતું. રસ્તામાં પડેલા કાંટા કે કાંકરાથી બચવા માટે પગમાં પગરખાં નહોતાં. ફાટ્યાં તૂટ્યાં કપડાં સિવાય આથો-હવાના પરાક્રમમાંથી બચવાનું કેંઈ સાધન નહોતું. એકાદ કપડાંનો કંકડો ભાગતાં રક્ષકો સહાનુભૂતિને બદલે કઠોર વચનો કહી સંભળાવતા. આવી રીતે આ લોકોને જંગલમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. જંગલની બહાર બે ગાડી હતી. એ બે ગાડીમાં, બધાને લાદવામાં આવ્યા. ગાડીઓ કોઈ અત્યંત પ્રદેશ તરફ ચાલવા લાગી.

મિથૌલીના રાજાનો અમલદાર જહિરૂલ્લુહુસેન આ વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અસહાય યુરોપિઅનો આટલું દુઃખ વેડવા છતાં હલ્લુ છુટા રહ્યા હતા. જહિરૂલ્લુહુસેને આવી પુરુષોને બેડીઓ પહેરાવી. થોડી વાર બાદ યુરોપિઅનોએ જાણ્યું કે અમને લખનાર લાંબા જવામાં આવે છે. દોહસો હથિયારબંધ માણસો ને એક તોપ તેની આગળ ચાલવા લાગ્યાં. તેટલાં જ માણસો ને તોપ તેની પાછળ જમન કરવા લાગ્યાં. થોડો ખોરાક તેઓ આગળ ફેંકવામાં આવતો. મધ મહા મુશીબતે મળી શકતો. આ પ્રમાણે ૭ દિવસની લાંબી મુસાફરી કર્યા બાદ તેઓને લખનારના કેસરબાગ તરફ લાંબા જવામાં આવ્યા. મહેલથી થોડે દૂર તેઓને ગાડી પરથી ઉતારવામાં આવ્યા. હવે તેઓ પગપાળા ચાલવા લાગ્યા. તેઓનાં શરીર વીંધાઈ ગયાં હતાં. જૂખ તરસથી તેઓ અર્ધમૃત સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હતા. એક જાણુ

(સર માઉન્ટ રુટ્વર્થ જેક્સન) તેા રસ્તામાં બેલાન થઇ પડ્યો હતો. નોકરોએ તેને ખાટલામાં નાખી ઉપાડ્યો. એ મડમે પાણી ખાતર બરાડા પાડવા લાગી. તેઓને એવાં ગંદાં વામણમાં પાણી આપવામાં આવ્યું કે તેઓએ એ પીવાની ચોકખી ના પાડી. આવી શોચનીય સ્થિતિમાં ગોરા લોકોને કંસરબાગમાં લાવવામાં આવ્યા. બાગના કમ્પાઉન્ડમાં કેટલાક નાનાં મોટાં મકાનો હતાં. ઘોડારના એક નાના ઘરમાં કેદીઓને રાખવામાં આવ્યા.

આ વખતે માનવરૂપી રાક્ષસોની પેઠે માનવરૂપી દેવો પણ પ્રગટ થયા હતા. પહેરગીરોમાંનો એક બહુ દયાળુ હતો. તેનું નામ હતું મીર વાન્નિદઅલી. રાત્ર્યબ્રષ્ટ નવાબના જેવું જ નામ હોવા છતાં તે નવાબનું રાત્ર્ય ફરી સ્થાપવાની આશાથી પ્રકુલ બની ગયો નહોતો. વાન્નિદઅલી આ ખરાબ વખતે કેદીઓનો મુખ્ય મહાયક બન્યો હતો. રાત્રે એ પહોર વીત્યા બાદ કેદીઓને એક બીજા મકાનમાં લઇ જવામાં આવ્યા. આ મકાન પહેલાના મકાન કરતાં વધારે સગવડવાળું હતું.

કેદીઓનું શું થયું તે જણાવતા પહેલાં લખનોરના દરબાર વિશે ટુંકામાં જણાવી જવું જોઇએ. નવાબ વાન્નિદઅલીની બેગમ હજરત મહાલના સિનિસ કાદર નામના એક ચૌદ વર્ષના (કોઇ કોઇના અભિપ્રાય મુજબ અગીયાર વર્ષના) પુત્રને નવાબ બનાવવામાં આવ્યો હતો. હજરત મહાલ તેના વાલી તરીકે રાત્ર્ય ચલાવતી હતી. ચક્રાદાર નાજર વગેરે અમલદારો તેને નામે જુદા જુદા વિભાગમાં રાજકીય ઓદ્ધા ભોગવતા હતા. જુદા જુદા વિભાગના તાલુકદારોને લખનોર દરબારમાં આવવાની માગણી કરવામાં આવી હતી. સિવિલ સરકારે

અયોધ્યા ખાલસા કરી સિપાહીઓની ૧૨ પટ્ટણો ઉભી કરી હતી. આ પટ્ટણોનો મોટો લાગ પહેલાં નવાબ સરકારનું કામ કરતો હતો. આ લશ્કર અને કેટલીક ધોડેસ્વાર પટ્ટણો 'અયોધ્યાનું અનિયમિત લશ્કર' એ નામથી ઝોળખાતું હતું. મુખ્યત્વે કરીને આ લશ્કરે જ લખનૌર કબજો કર્યું હતું અને સિનિસ કાદરને નામનો નવાબ બનાવી સર્વત્ર પોતાનું ચલણ ચલાવ્યું હતું. દારોગો મમ્મુખાન હજરત મહાલનો મુખ્ય મદદગાર હતો. ઉપર કહેલ વાનિદઅલી દરબારના મહેમુલી વિભાગમાં કામ કરતો હતો. પરંતુ ઉદ્ધત સિપાહીઓએ એની સત્તા બહુ સંકુચિત કરી નાખી હતી. એ દરમિયાન એક ધર્મોન્મત્ત મૌલવી ફુટી નીકળ્યો. એ માણસે સિપાહીઓપર બહુ સત્તા જમાવી, એટલી બધી કે લખનૌર દરબાર પણ તેનાથી મુંઝા લાગ્યો. એ વાત બહુ મતોરંજક હોવાથી નીચે આપી છે.

એ મૌલવીનું નામ અહમ્મદ ઉલ્લા શાહ હતું. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના જન્યુઆરી માસમાં અહમ્મદ ઉલ્લાએ કેટલાક હથિયારબંધ ચેલ-કાઓ સાથે ફૈઝાબાદની મસ્જિદમાં લાપણ આપવાં શરૂ કર્યાં. સત્તાવાળાઓએ તેને હથિયારો છોડી દેવાનું જણાવ્યું. મૌલવીએ એ હુકમ માનવાની ના પાડી. સત્તાવાળાઓને જાગેરીથી હુકમ પગાવવાની દરજ પડી. મૌલવી ધવાયો અને તેના બે ત્રણ ચેલાઓ માર્યા ગયા. પહેલીવારના મુકદ્દમામાં લખનૌરની વડી અદાલતે નીચલી અદાલતનો ચુકાદો નામંજૂર કર્યો. તેનાપર અંપીલ થયું. પણ અંપીલનું કામ પૂરું થાય તે દરમિયાન ફૈઝાબાદમાં બંડ હિડ્યું. મૌલવી જેલમાંથી છુટી સિપાહીઓનો અધ્યક્ષ થયો. પરંતુ ત્રણ દિવસમાં તો સિપાહીઓ તેના ઉપરિપણથી એટલા બધા કંટાળી ગયા કે ત્રણસો રૂપિયા આપી તેને

રવાના કર્યો. મૌલવી લખનોર આબ્યો. હજરત મહાલે તેને માન આપ્યું. ખર્ચ પેટે તેને દરરોજ પુષ્કળ નાણું આપવામાં આવતું. અંગ્રેજોના પરાક્રમથી ઘણા સિપાહીઓ દિલ્હીથી નાસી લખનોર આવી રહેવા લાગ્યા. તેઓએ મૌલવીની તાબેદારી સ્વીકારી, આવી રીતે પુષ્કળ સૈનિકા એકઠા કરી મૌલવી સાહેબ ગોમતી નદીના ગૌઘાટ ઉપર અથોધ્યાના જુના મંત્રી અલીતકીખાનના વિશાળ મહેલમાં રહેવા લાગ્યા અને દરરોજ તીખી તમતમતી બાપામાં જાહેરનામાં ઠાઠવા લાગ્યા. એ જાહેરનામામાં તેનું સર્વોપરિપણું ૨૫૪૩૫માં જાહેર કરવામાં આવતું હતું. દરબારમાંથી બહાર પડતી આગ્રાઓનો વિરોધ કરવાથી મૌલવી સાહેબને કેદ કરવામાં આવ્યા. પણ દિલ્હીના સિપાહીઓએ તેઓને છોડાવ્યા. ત્યારબાદ મૌલવીની સત્તા દહાડે દહાડે વધવા લાગી.

વાજિદઅલીની પેઠે મદારાજ માનસિંહે પણ કૈસર બાગમાં કેદ થયેલા યુરોપિઅનો તરફ દયા બતાવી હતી. માનસિંહના અમલદાર અનંતરામે કેદીઓને છોડાવવા માટે ખૂબ ધ્યાન આપ્યું હતું. જેઓને બેડીઓ ઠોકવામાં આવી હતી તેઓની બેડીઓ વાજિદઅલીના પ્રયત્નથી ઠાઠી નાંખવામાં આવી. મૌલવીએ આ વાતની ખાત્રી કરવા માટે જાસુસોને મોકલ્યા હતા, પરંતુ વાજિદઅલીએ એ લોકોને લાંચ આપી ફેડાયા, એટલે ખરી વાત મૌલવી પાસે ન પહોંચી. છેવટે જે દિવસે સેનાપતિ હેવલોક અને આઉદ્રામ લખનોર પહોંચ્યા તેજ દિવસે મૌલવીના હુકમથી ઝોગણીશ અંગ્રેજોની કતલ કરવામાં આવી. જેકસન સાહેબની જે બહેન વિખુટી પડી હતી તે એ ઝોગણીશ જયુમાં હતી.^૧ વાજિદઅલી અને રાજા માનસિંહે આ લોકોને બચાવવા છુપી

૧ કહેવાની જરૂર નથી કે આ અંગ્રેજો કાચિયાનિના કેદીઓ નહોતા.

રીતે પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પરંતુ મૌલવી અને તેના ચેલાઓએ (તેઓ બધા દિલ્લીથી આવ્યા હતા) તેઓને કાવવા દીધા નહોતા. વાનિદ્યઅલીપર મૌલવીને શક આવ્યો હતો. તેથી જો તે ખુલ્લી રીતે અંગ્રેજોને બચાવવા તૈયાર થયો હોત તો જરૂર માર્યો જાત.

૨૬ મી અક્ટોબરથી ૧૬ મી નવેમ્બર સુધી મમ્મુખાન વારંવાર કેદીઓને મળી જતો. તેનો એવો ઉદ્દેશ હતો કે કમાન ઓરે સેનાપતિ આઉટ્રામને એવું લખી જણાવવું કે જો અંગ્રેજો અયોધ્યા છોડી ચાલ્યા જાય તો દરબાર બધા કેદીઓને છોડી મૂકવા તૈયાર છે. જેકસન સાહેબે અને ઓર સાહેબે આ બે પત્ર લખવાની ચોકખી ના પડી. પછી મમ્મુખાને એ લોકોને રેસિડેન્સને ઘેરો ધાલનારાં લશ્કરના ઉપરિ ચવાનું જણાવ્યું, પણ એ માગણી તિરસ્કારપૂર્વક તરછોડવામાં આવી. આ રીતે બંને માગણીઓ ૨૬ ચવાથી મમ્મુખાન ચાલ્યો ગયો. કેદીઓએ ધારી લીધું કે હવે અમારું મોત પાસે આવ્યું છે.

ઉવટે તેઓની ધારણા ખરી પડી. ૧૪ મી નવેમ્બરે કેદીઓએ તેઓની ગર્જના સાંભળી. તેઓ સમજી શક્યા કે વડા સેનાપતિ સર ફ્રેક્લિન કેમ્પબેલ લખનોર પર ચઢી આવ્યો છે. બીજો દિવસ પણ ચિંતામાં ને ચિંતામાં પસાર થયો. એ દિવસે કેમ્પરબાગમાં એટલી બધી ગડબડ મચી હતી કે તોપોના અવાજ પણ સંભળાતા નહતા. ૧૬ મી નવેમ્બરે લગભગ ૯ વાગ્યાને સુમારે ૭૧ મી પસ્ટણના કેટલાક સિપાહીઓ હથિયારોથી સજ્જ થઈ પુરુષોને બીજે કોઇ સ્થળે લઈ જવા આવ્યા. તેઓનો ઉદ્દેશ સમજતાં કેમ્પને વાર ન લાગી. પુરુષોએ ધીરજથી બેરાં છોકરાની રજા લીધી. તેઓ રડતી આંખે રવાના થયા.

થોડીવાર પછી દૂર બંદુકના અવાજો થયા. રક્ષકોએ સ્ત્રીઓને સમજાવ્યું કે કેટલાક દેશી કેદીઓને ગોળાથી મારી નાંખવામાં આવે છે. પરંતુ છેવટે બધું જાહેર થયું. સ્ત્રીઓ રક્ષણ વિનાની થઇ ગઇ. પતિ, ભાઇ, અને મુરબ્બીઓ મારાઓનાં લયંકર અસ્ત્રોને ભોગ થઇ પડ્યા. આ બનાવ બન્યા પછી એક બલિકા માંદગી ભોગવતી હતી તે મરણ પામી. પહેરગીરોમાંના એકને દયા આવી. તેણે એક બીજાં માણસ દ્વારા રાતના અંધકારમાં એ બલિકાને દફનાવવાની વ્યવસ્થા કરી. હવે કેવળ એ સ્ત્રીઓ અને એક બલિકા બાકી રહી.

એ વખતે લખનોરની એક દયાળુ સ્ત્રી બાલિકાને બચાવવા તૈયાર થઇ. તેણે દુઃખીને મદદ કરવાનું પવિત્ર કામ માથે લઇ વાન્દિઅલી મારફત આ મડમે અને બાલિકાની સારવાર કરવાની જવાબદારી સ્વીકારી.

દરબારનો ન્યાયાધીશ દયાળુ અને પરોપકારી હતો. કેદી મડમેની અવસ્થા જોઇ તે બહુ દિલગીર થયો. વાન્દિઅલીની સલાહ મુજબ તેણે દરબારના સત્તાવાળાઓને જણાવ્યું કે કેદીઓની બાલિકા બહુ માંદી છે. ન્યાયાધીશ દરરોજ આ સમાચાર દરબારને જણાવવા લાગ્યો. દરરોજ દરબારના અમલદારો ન્યાયાધીશને મોટે બાલિકાનો મંદવાડ વધતો જતો હોવાની ખબર સાંભળવા લાગ્યા, પરંતુ આ વખતે ન્યાયાધીશની માફક પહેરગીરોના અધ્યક્ષને પણ વશ કરવાની જરૂર હતી, નહિ તો વાન્દિઅલીનો વિચાર જાહેર થઇ જાય તેવું હતું. એ દરમિયાન દરબારના કુકમથી પહેરગીરોના ઉપરિને બીજાં કાંમ સોંપવામાં આવ્યું. તેની જગ્યાએ જે માણસ આવ્યો તેને અને તેનાં

માણસોને વાનિદ્વંશીએ પૈસા વડે વશ કર્યા. એ દરમિયાન પેલા ન્યાયાધીશે દરબારમાં જાહેર કર્યું કે બાલિકા મરણ પામી છે. હવે પેલી લખનોરની દયાળુ સ્ત્રી કે જે મડમોની સારવાર કરતી હતી તે બાલિકાને બચાવવા તૈયાર થઈ. તેણે તેના શરીર પર રંગ ચોપડ્યો, શરીર વસોથી ઢાંકી દીધું, ત્યાર પછી તેને ઊપાડી રૂદ્ધ કરતી કરતી એવી રીતે બહાર જવા લાગી કે લોકોને એવો જ લાગ્યો થાય કે એ બાઈ પોતાનાં મુએલાં બાળકને દેનાવવા જાય છે. આ પ્રમાણે એ દયાળુ સ્ત્રી પહેરગીરોને વટાવી રાજા માનસિંહને ઘેર જઈ પહોંચી. થોડા દિવસ બાદ એ બાલિકા સહીસલામત આલબાગમાંની અંગ્રેજ છાવણીમાં જઈ પહોંચી.^૧

ત્યારબાદ પેલી જે મડમોને છોડાવવાની મુક્તિ રચાવા લાગી. આ વખતે ચોતરફ અંગ્રેજોની જીત થતી હતી, તોપણ લખનોર શહેર અને તેના પાદરમાં બંડખોર સિપાહીઓ સર્વોપરિ સત્તા ભોગવી રહ્યા હતા. પરિસ્થિતિ આવી હતી છતાં વાનિદ્વંશી એ બાઈઓને બચાવવા તૈયાર થયો હતો. તે ખાલખીમાં બેસાડી એ બંને બાઈઓને કેમ્પરબાગમાંના એક બીજા મકાનમાં લઈ ગયો. એ વખતે પહેરગીરો એટલા બધા સાવચેત બની ગયા હતા કે વાનિદ્વંશીને છુપા વેશમાં કેદીઓની મુલાકાત લેવી પડતી હતી. વાનિદ્વંશી કેદીઓને છોડાવી શકે તો સેનાપતિ આઉદ્રાંએ તેને એક લાખ રૂપીઆનું ઇનામ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. આ બાબતમાં સરકારે પણ સંમતિ આપી હતી. વાનિદ્વંશીએ કેદી મડમો આગળ પોતાના છોકરાના માથા

પર હાથ મૂકી પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે હું આ બાબતમાં મારાથી બનતું કરીશ. અગાઉનું સ્થળ સુરક્ષિત ન જણાવાથી વાન્દિઅલીએ બંને મડમેને બીજા મકાનમાં રાખવાનું ઠરાવ્યું. વાન્દિઅલીનું કુટુંબ અહીં રહેતું હતું. મડમે તેના કુટુંબ સાથે રહેવા લાગી. અહીં તેની બધી અગવડો દૂર કરવામાં આવી. ઓર સાહેબની મડમે અહીંથી એક પત્ર લખી વાન્દિઅલીના એક કુટુંબીને આપ્યો અને કહ્યું કે સૌ પહેલાં કેાઇ અંગ્રેજ અમલદાર મળે તેને આ પત્ર આપેવા. વિધાતા આ સમયે અનુકૂલ થઇ. પત્ર લઇ જનાર ધર બહાર નીકળ્યો કે તરત એક ગુરખા ટુકડી સાથે બે અંગ્રેજ અમલદારો નજરે પડ્યા. પત્ર તેમને સોંપવામાં આવ્યો. ઓફિસરો તરતજ મડમેને છોડાવવા આવ્યા. તેઓએ આવી મડમેને પાલખી પર ચઢાવી દીધી. પાલખી ઉપાડનારા કેાઇ નહોતા એટલે ઓફિસરોના નોકરો અને ગુરખા સિપાહીઓએ એ કાર્ય ઉપાડી લીધું. ઓફિસરો શહેરના સાંકડા રસ્તા ઓળંગી પાલખી સેનાપતિ મેજૅસ્ટ્રેટની ઓફિસમાં લઇ ગયા. બીજે દિવસે બંને મડમેને સેનાપતિ ઓફિસમાં લાવવામાં પહોંચતી કરી. આ રીતે જે દેશના લોકોએ તેઓને અપાર દુઃખ આપ્યું હતું તેજ દેશના લોકોએ એ મડમેને બચાવી હતી.

અયોધ્યાના જુદા જુદા વિભાગોમાં, જુદી જુદી પસ્ટશોમાં આવી ઉશ્કેરણી ફેલાવાથી ચીફ કમિશનર સર હેન્રી લોરેન્સ બહુ ચિંતામાં પડ્યો. પરંતુ ચિંતામાં પડ્યા છતાં તેણે પોતાનું કર્તવ્ય છોડ્યું નહિ. ન અટકાવી શકાય એવી વિપત્તિના મંદિહથી પણ તેનો ઉદ્યોગ અને સતત કામ કરવાની પ્રવૃત્તિ મંદ પડી નહિ. અયોધ્યાની જવાબદારી લીધા પછી તેની તંદુરસ્તી બગડી હતી. તેનું શરીર દિવસે દિવસે

દુર્બળ થતું જતું હતું. તેની દૃઢતા બેચેન મુખાકૃતિ દલાડે દલાડે મલિન થતી હતી, તો પણ તે કર્તવ્યવિમુખ થયો નહિ. ૧૧ મી જુન સુધીમાં આખા વાયવ્ય પ્રાંતમાં લખનૌર અને કાનપુર એ બે શહેરો અંગ્રેજોના તાબામાં હતાં. ૧૨ મી જુન પછી લખનૌરને બચાવવા માટેનો સર હેન્રી લોરેન્સનો ઉદ્યોગ વધારે વિકાસ પામતો ગયો. તે રાત દલાડો કામ કર્યા કરતો હતો. છુપા વેશમાં શહેરના જુદા જુદા વિભાગ તપાસતો હતો. ડાર્ક વખતે તોપોની પાસે પધારી કરી ગોલંદાજ સૈનિકો સાથે મૂતો હતો. પરંતુ એવી પધારી પણ તેને ઉધવા માટે તૈયાર થતી નહોતી. તે પધારીમાં પડ્યો પડ્યો શહેર બચાવવાની યોજનાઓ ઘડ્યા કરતો હતો. પોતાનું બજા કેવી રીતે વધારવું, શત્રુનું બજા કેવી રીતે ઘટાડવું તે વિચારવામાં તેની રાત પસાર થતી હતી. ટુંકામાં કહીએ તો તે તેના રક્ષણ તળેના શહેરમાં સર્વવ્યાપી બની રહ્યો હતો. તે સધળે સ્થળે હાજરાહાજુર જણાતો હતો.^૧

શહેરમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર થયો હતો. મચ્છિલવનની પાસે કેટલાક ફાંસીના માંચડા ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. જેઓ બ્રિટિશ સરકાર સામે લડનાર તરીકે પકડાતા તેઓ એ માંચડા પર ચઢી જીવન વિસર્જન કરતા. સર હેન્રી લોરેન્સ આવી શિક્ષા વિરુદ્ધ હતો. લોકોને જિંદગી બચે તેવા ઉપાયો તરફ તેની ખાસ નજર રહેતી. પરંતુ પરિસ્થિતિ એવી થઈ પડી હતી કે તેને આવી સખ્ત અમલમાં મૂકવાની મંજૂરી આપવી પડી હતી, સૈનિક પહેરગીરો યુરોપિયન અધિનાયકોની સરદારી નીચે શાંતિ બજાવવા લાગ્યા. યુરોપિયનો

નિયમિતપણે પોતપોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા લાગ્યા. પરંતુ જેના પર બધા કાર્યની જવાબદારી હતી, જે ચાલુ તોફાનમાં ડોલ્યાં ખાતી નૌકાનો મુકાની હતો તેનો મેદવાડ દહાડે દહાડે વધતો ગયો. સર હેન્રિ લોરેન્સ દરરોજ દુર્બળ બનતો ગયો. આથી તેણે જરૂરી કામો બજાવવા માટે એક સમિતિ નીમી. ગબિન્સ સાહેબ એ સમિતિના પ્રમુખ બન્યા. રૂકા ત્રણ દિવસ આ સમિતિ મળી, પણ એ ત્રણ દિવસમાં તો વિપત્તિ ગાદતર બની ગઈ.

૩૦ મી મેના બનાવ પછી ગબિન્સ સાહેબે બધી પદ્ધતિને નિઃશસ્ત્ર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પરંતુ ચીફ કમિશનરે આ વાતનો વિરોધ કર્યો હતો. તે બધા હિંદીઓને શત્રુ માનવા તૈયાર નહોતો. કાળો રંગ ખીજા અંગ્રેજોને લખતું કારણ છતાં સર હેન્રિ લોરેન્સ આગળ તો એ ઘણીવેળા ઉપસ્થિત વિપત્તિના નિવારણ માટે મુખ્ય ઉપાય મનાતો હતો. તે હિંદીઓની વફાદારીપર આધારિત હતો. તે કે સિપાહીઓએ હથિયારો ઉપાડ્યાં હતાં છતાં તેને ખાતરી હતી કે તેઓમાં પણ કેટલાક નિમકદલાક માણસો છે ખરા. આવા વિશ્વાસને લીધે તે બધી પદ્ધતિને તોડી નાખવા માગતો નહોતો. પરંતુ હવે તો ગબિન્સ સાહેબના હાથમાં કુલ સત્તા આવી હતી. તે પોતાનો વિચાર અમલમાં મૂકવા તત્પર થયા. તેના હુકમ મુજબ જુદી જુદી પદ્ધતિના અધિનાયકોએ સિપાહીઓને નિઃશસ્ત્ર કર્યાં, અને તેઓને નવેઅંચર માસ સુધીની રજા આપી પોતપોતાને ઘેર જવાનું કહ્યું. આ વાતની સર હેન્રિ લોરેન્સને ખબર પડી કે તરત તે પધારી છોડી ઉભો થયો. એક ક્ષણમાં તેણે માંદા શરીરે સેનાપતિનો કારભાર ગ્રહણ કર્યો, અને સમિતિનો હુકમ રદ કર્યો. તેના હુકમથી સિપાહીઓને ખોલાવી દાવવા

માટે માણસો મોકલવામાં આવ્યાં. લગભગ ૫૦૦ નિઃશસ્ત્ર સિપાહીઓ પ્રકુલ્લ વદને પાછા ફર્યા અને પોતાને કામે વળગ્યા. આ સિપાહીઓએ ઘેરા વખતે પુષ્કળ વફાદારી બતાવી હતી.^૧ રેસિડેન્સિને બચાવવા માટે પુરતું ગોઈ સૈન્ય નહોતું. વિશ્વાસુ સિપાહીઓ પાછા ફર્યા છતાં સર હેન્રી લોરેન્સનું બળ વધ્યું નહોતું. એ ખાતર તે ભુદી યોજના કરવા તૈયાર થયો. આ યોજનાને લીધે તેની કાળા લોકો પ્રત્યેની અપાર પ્રીતિ અને વિશ્વાસ જલ્પાઈ આવ્યા. જે સિપાહીઓ કંપનિનું પેન્શન ભોગવતા પોતપોતાનાં ગામડાંમાં સુખી દિવસો ગુજારતા હતા, તે લોકોને બોલાવવામાં આવ્યા. ચીફ કમિશનરના બોલાવવાથી લગભગ પાંચસો વૃદ્ધ સિપાહીઓ લખનૌર આવી પહોંચ્યા. સર હેન્રી લોરેન્સે તેઓને આદરમાન આપ્યું. તેઓમાંના અનેક કંપનિનું કાર્ય સાધતાં લૂનાં લંગડા બની ગયા હતા કેઈ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે બળહીન બની ગયા હતા. તો પણ તેઓ એક વખતે જેઓ લશ્કરી પોશાક ધારણ કરતા હતા, જેઓની પાસેથી લડાયક કળા શીખી પીર પુરુષોમાં વંખાણુને પાત્ર થયા હતા, જેઓને ખાતર લડાઈના મેદાનપર શરીર પાડવા તૈયાર થયા હતા, તેઓને ખાતર વળી આ બંધકર સમયમાં આવાં વિકલાંગ શરીર લઈ લખનૌર આવ્યા હતા. સર હેન્રી લોરેન્સે આ વિશ્વાસુ અને વફાદાર સિપાહીઓમાંથી ૧૭૦ જણને પમંદ કર્યાં. આ પહેલાં ભુદી, ભુદી દુકડીઓમાંથી અમુક શિખ સૈનિકોને એકત્ર કરવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે, લગભગ ૮૦૦ દેશી સિપાહીઓ લખનૌરના બચાવ માટે એકત્ર કરવામાં આવ્યા.

૧૨ મી. જુને બજવાનાં ચિહ્નો જણાયાં. જે સૈનિકો પોલિસનું

કામ કરતા હતા, તે લોકોએ ૧૧ મી જુને સરકાર સામે બંડ ઉઠાવ્યું. ખીજે દિવસે ઘોડેસ્વારોએ પણ એજ રસ્તો સ્વીકાર્યો. તેઓ સુઝતાનપુર તરફ રવાના થયા. એક અંગ્રેજ સેના નાયક કેટલુંક સૈન્ય લઈ તેઓની પાછળ પડ્યો. એ સૈનિકોનો અધિનાયક પણ સૈન્ય સાથે પોતાના સૈનિકોને સમજાવવા ગયો. તેણે ઘોડેસ્વારો આગળ આવી તેઓને સમજાવવાની માગણી કરી પરંતુ એ લોકો સમજે શાના? આ વખતે જે માણસે આ બંડખોરોની સરદારી લીધી હતી તે તરવાર ઉઠાળતો ઉઠાળતો આ સમજાવવાના કાર્યમાં અડચણ નાંખવા લાગ્યો. એક બંડખોરે તો પોતાના અધિનાયકો સામે બંદુક તાકી. તરત જ એ બંદુકને ફેંકી દેવા માટે ખીજી બાર બંદુકો ઉપાડી. બાર જથ્થુ બંદુક તાકી એ ઉદ્ધત સિપાહીને અટકાવતાં કહેવા લાગ્યા કે “આવા સાહસિક માણસને મારી નાખનાર છે કોણ?” અધિનાયક અત્યંત શરીરે ચાલ્યો ગયો.

એ વખતે સેનાપતિ સર હુ જીવર બહુ જ મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો હતો. તેણે સર હેન્રી લોરેન્સની મદદ માગી હતી. ગબિન્સ સાહેબે કાનપુરને જમાવવા માટે સૈન્ય મોકલવાની માગણી કરી, પરંતુ એ માગણીને કાંઈએ અનુમોદન ન આપ્યું. ખુદ સર હેન્રી લોરેન્સે પણ એ બાબતમાં પોતાની અસંમતિ જણાવી. તેની પાસે પુરતું લશ્કર ન હોતું. આવા સમયમાં તે પોતે પોતાના બજની અદ્યતા જોઈ ચિંતાતુર બની રહ્યો હતો. વળી ગંગાના કિનારા પર પુષ્કળ બંડખોરો રહેતા હતા. આથી ગંગા ઉતરવાનું કામ અસાધ્ય બની ગયું હતું. થોડું સૈન્ય ગંગાનદી ઉતરી સિપાહીઓની જખરદસ્ત દાર તોડી

કાનપુર પહોંચી શકે એવી સંભાવના ન હોતી. આથી હેત્રિ લોરેન્સે બહુ જ દિલગીરી સાથે કાનપુરના સેનાપતિની માગણી સ્વીકારવાની ના પાડી. જેઓએ વર્તમાન સ્થિતિની સાંગોપાંગ ચર્ચા કરી છે, તેઓ આ બાબતમાં સર હેત્રિ લોરેન્સની દયા કે લાગણીનો અભાવ જોઈ શકતા નથી. તેણે જે દંડીલ કરી છે તેનું ખંડન કોઈ કરી શક્યું નથી. આ વખતે સઘળે ઠેકાણે અંગ્રેજોને થોડાં સરખાં સૈન્ય પર આધાર રાખવો પડ્યો હતો. એક સ્થળ સુરક્ષિત કરવા જતાં બીજા સ્થાનનું બળ ઓછું થાત. વળી આવ-જા કરવાનો રસ્તો વિપત્તિથી ભરપૂર હતો. સર હેત્રિ લોરેન્સ સ્પષ્ટ સમજી શક્યો હતો કે જો હું કાનપુરના સેનાપતિને મદદ કરવા નાનું સરખું સૈન્ય મોકલીશ તો સંખ્યાબંધ સિપાહીઓ ગંગા નદી ઉતરી આવશે. વળી માફ પોતાનું બળ ઓછું થશે તે તો જુદું. આવા વિચારથી તેણે પોતાના કાનપુરના સ્વદેશ બંધુઓ માટે જોડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને એ જોડા નિઃશ્વાસ સાથે પોતાનું મથક બળવી રાખવાની યોજના ઘડવા લાગ્યો. ઉદારતાને લીધે તે બંડખોરોના સ્વદેશબંધુની દયા આકર્ષી શક્યો હતો. તેની અનુકંપાને લીધે જ લખનૌર કાનપુર થતું ગયી ગયું હતું. હિંદીઓમાંના અનેક આ વખતે તેની મદદ આવી ઉભા હતા. અયોધ્યા ખાલસા થયું ત્યારે નવાબ સરકારના કેટલાક ગોસંદાજોએ કંપનિની નોકરી કરવાની ના પાડી હતી. અત્યારે તેઓ ધરાદાપૂર્વક પોતાના અધિ-નાયક મીર ફરજંદઅલી સાથે અંગ્રેજોના લશ્કરમાં જોડાવા આવ્યા હતા. તેઓની માગણી સ્વીકારવામાં આવી હતી. ઘેરા વખતે તે લોકોએ પોતાની વફાદારી બતાવી આપી હતી. તેઓ અંગ્રેજોને ખાતર જાન આપતાં અચકાયા નહોતા. બળવાખોરોએ ફરજંદઅલીના

મકાનની મૂલ્યવાન સામગ્રી લૂટી લીધી હતી. સરકારે એ તુકસાન ન ભરી આપ્યું હોત તો ફરજદારની પોતાની અપરિસીમ વફાદારીના બદલામાં કંઈ મેળવી શકત નહિ.^૧

રામદીન નામના એક અયોધ્યાવાસી વૃદ્ધ પ્લાહણે આવા સમયમાં અંગ્રેજોને સારી મદદ કરી હતી. તે ઓવરસિયરનું કામ કરતો હતો. બળવો થતાં તેનું કામ બંધ પડ્યું. તે જનજિકના સગા સાથે લખનૌર આવી પહોંચ્યો. તેઓને પાયદળ સૈન્યમાં ગોઠવવામાં આવ્યા. આ કામમાં તેઓએ ખૂબ સાહસ દર્શાવ્યું. રાત્રે તેઓ તોપ સાચવતા અને દિવસે શત્રુઓ સામે ઝૂઝતા. લડાઈમાં રામદીન અને તેના બે સગા મરણ પામ્યા. બાકીના જીવતા રહ્યા. સરકારે તેઓને પેન્શન બાંધી આપી તેઓની અસાધારણ વફાદારીનો બદલો આપ્યો. રામદીન અને તેના સગા સિવાય પિરાણ નામના એક મિસ્ત્રીએ પણ આ ભયંકર સમયમાં ધણું કામ કરી બતાવ્યું હતું. ગબિન્સ સાહેબે એના વિષે લખ્યું છે કે “આ માણસ હિતમ કારીગર હતો. તેની અને રામદીનની મદદ વિના અમે જે આંધકામ આરંભ્યું હતું તે કદી પૂરું થાત નહિ. મેં નજરોનજર જોયું છે કે પિરાણ હાથમાં છંટ લઈ ગોઠવવા જતો હતો કે તરત બંદુકની ગોળી આવી તેના હાથમાંની છંટ પાડી નાખતી.”^૨ ઘેરા પહેલાં ગુલાબ નામનો એક કારીગર ઇંગ્લેન્ડેર ખાતામાં કામ કરતો હતો. એ ખાતાના અમલદારે તેને કામ કરવાની કે ઘેર જવાની છંટ આપી હતી. ગુલાબે ઘેર ન જતાં કામ પર રહેવાની ઇચ્છા જણાવી. તેણે ભયંકર મુશ્કેલીઓ વેઠવા પોતાનું કામ ન છોડ્યું.

૧. Gubbins, Mutinies in Oudh, P. 190.

૨. Gubbins, Mutinies in Oudh, P. 190-191.

લખંડર વિપત્તિ વખતે પણ એ કર્મકુશળ અને વફાદાર ગુલામે પોતાના માલીકના લક્ષા ખાતર કર્તવ્ય બજાવવામાં હદ વાળી. જે દિવસે લખંડોર બચાવવા માટે અંગ્રેજ સૈન્ય રેસિડેન્સિમાં પેહુ તેજ દિવસે એ પરમ વિશ્વાસુ, કર્તવ્યપરાયણ નોકર તોપના ગોળાના આધાતથી મૃત્યુવશ થયો.^૧ આ પ્રમાણે અનેક હિંદીઓએ અંગ્રેજોને ખાતર બલિદાન આપ્યા હતાં, પરદેશી માલીકોને ખાતર સ્વદેશબંધુઓને હાથે પ્રાણ ગુમાવતાં અચકાયાં ન હોતા.

અંગ્રેજો બહાદુરીથી ટકાવ કરતા હતા, હિંદીઓ વફાદારીની પરાકાષ્ઠા બતાવતા હતા ત્યારે હિનાગાની સખત ગરમીથી ગોરા લોકોને બહુજ કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું. તેઓ શત્રુઓ સામે તો ઝૂઝી રહ્યા હતા, પણ આ પ્રાકૃતિક શત્રુ સામે ઝૂઝી શકતા નહોતા. જુન માસની શરૂઆતમાં ને સગસગ અરધો માસ વીત્યો ત્યાં સુધી વરસાદ થયો એટલે રેસિડેન્સિમાં શીતળા અને કેલેરાનો રોગ ફાટી નીકળ્યો. ગોરા સૈનિકોનાં બેરાં છોકરાં આ રોગથી પીડાવા લાગ્યાં. જગા થોડી હોવાથી એક જ ઘરમાં ઘણાને રહેવું પડતું હોવાથી રોગ પ્રબળ થવા લાગ્યો. મુલાગ્યે ૨૮ મી જુને વરસાદ થયો એટલે આ રોગનું ત્વેર નરમ પડી ગયું. અંગ્રેજો આ એવી રોગના પંજમાંથી છુટી આનંદ પામતા હતા ત્યારે અન્ય સ્થળના સમાચાર સાંભળી પાછા શોકસાગરમાં ડુબી ગયા. કાનપુરના અંગ્રેજ સેનાપતિ સર હ્યુ વ્હીલર શરણ થયો ત્યાર બાદ ઘણા સિપાહીઓ લખંડોરથી ૨૦ માઇલ દૂર નવાબગંજ બડબાકિ નામની જગાએ આવી પહોંચ્યા. અહીંથી તેઓ લખંડોર આવવા નીકળ્યા. ૨૯ મી

જીને ચીફ કમિશનરને ખાતમી મળી કે સિપાહીઓનું અગ્રગામી દલ લખનોરથી ૮ માઇલ દૂર આવેલા ચિનહાટ નામના ગામ આગળ આવી પહોંચ્યું છે. તરત જ આ ખાતમી ખરી છે કે ખોટી તે જાણવા માટે અને આવનાર સિપાહીઓની ઝંખ્યા નક્કી કરવા માટે કેટલાક ઘોડેસ્વારોને તે તરફ મોકલવામાં આવ્યા. પરંતુ તેઓ પુરતા સમાચાર લાવી શક્યા નહિ. હવે સર હેન્રી લોરેન્સ પોતે થોડું સૈન્ય લઈ એ લોકો સામે જવા તૈયાર થયો. ૩૦ મી જીને સવારના ૬ વાગે તેણે લખનોર છોડ્યું. ચિનહાટ એક મોટું ગામકું હતું. તે એક વિશાળ તળાવને કિનારે આવેલું હતું. લખનોર અને ચિનહાટ વચ્ચે કોક્કઈલ નામની એક નાની નદી આવેલી છે. લખનોરથી ફૂગબાદ જતાં રસ્તામાં કોક્કઈલનો પુલ ઉતરતાંજ ચિનહાટ પહોંચી શકાય છે. અંગ્રેજ સૈન્ય એ પુલ પાસે આવી પહોંચ્યું. કોઈ નકારી કાઢે સર હેન્રી લોરેન્સે સૈન્યને બંડખોરો તરફ ધસવાનો હુકમ આપ્યો. સેનાપતિના હુકમથી સૈનિકો બંડખોરો તરફ ધસ્યા. ચિનહાટની ડાબી બાજુએ બંડખોરોના તંબુઓ હતા. અંગ્રેજ સૈન્ય જે રસ્તે ચિનહાટ તરફ જતું હતું તે રસ્તાની ડાબી બાજુએ ઇસ્માઈલપુર નામનું એક ગામકું આવેલું હતું. એ ગામડામાં સિપાહીઓ સાથે અંગ્રેજોને લડાઈ થઈ. સિપાહીઓએ અંગ્રેજોને જવાના રસ્તા પર તોપો ગોળવી રાખી હતી. સૈન્ય નજરે પડ્યું કે તરત તેઓએ તોપોનાં મોં ખુલ્લાં કરી દીધાં. ત્યાર બાદ ઘોડેસ્વારો, પાયદળ અને ગોલંદાજ સિપાહીઓ બે લાગમાં વહેંચાઈ અંગ્રેજોની બંને બાજુએ આવી ઉભા. અંગ્રેજ સૈન્ય પર આ રીતે બંને બાજુએથી બે પ્રતળ દલ વડે હુમલો થયો તેથી સૈન્યની બ્યવસ્થા તૂટી ગઈ. અંગ્રેજો કોઈ

પણ રીતે સિપાહીઓનો હલ્લો ખાળી શક્યા નહિ. જે યુરોપિઅનો સ્વયંસેવક તરીકે સૈન્યમાં જોડાયા હતા તેઓ કંઈ સુદ્ધકર્મામાં પારદર્શી નહોતા. તેઓ સેનાપતિના હુકમથી આગળ વધ્યા હતા પણ આ વખતે દિગ્મુઢ બની ઉભા. શિખો પણ મેદાન પર દટતાપૂર્વક ઉભા રહી શક્યા નહિ. અંગ્રેજ પાસેથી સેના શત્રુઓને ભારી હઠાવવા આગળ વધી. પરંતુ તેઓનો અધિનાયક માર્યો ગયો. તેઓ પોતાના અધ્યક્ષને માર્યો ગયેલો જોઈ એક ઉચ્ચ પ્રદેશને જોયે જઈ ભરાયા. શત્રુઓના બળ આગળ પોતાના સૈન્યને અધ્યવસ્થિત થઈ ગયેલું જોઈ પાછા હઠવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. સર હેન્રી લોરેન્સના હુકમથી લેફ્ટેનેન્ટ બન્ડામ તોપો લઈ પાછો ફરવા તૈયાર થયે. પરંતુ તોપો ખેંચનાર દાથી ગોળીબારને લીધે ગંડો બની ગયો. બન્ડામ પણ શત્રુઓના ગોળીબારથી ધાયલ થયો, અંગ્રેજોની તોપ શત્રુઓના દાથમાં જઈ પડી, અંગ્રેજ વીરોમાંના કેટલાક રણક્ષેત્ર પર મરણ પામ્યા. સર હેન્રી લોરેન્સ દરોહના ભાગમાં ઉભો ઉભો ઉત્સાહ ચઢાવતો હતો, પણ તેનું દર્ધ ન આવ્યું. શત્રુઓની સંખ્યા જોતાં જ અંગ્રેજ સૈન્યતા હાંજલ ગગડી ગયા હતા. તે દવે ગાંડાની માફક લખનોર ભણી દોડ્યું. ધાયલોને લઈ જવા જેટલો મગવડ નહોતી, કારણ કે ડોળી ઉપાડનારામાંના કેટલાક માર્યા જતાં બધા ઉપાડનારાઓ નાસી ગયા હતા. જીતવાની કંઈ આશા રહી નહોતી કારણ કે પાણી પુરું પાડનારા બીરતી લોટે પણ રણક્ષેત્ર તરફ નાસી ગયા હતા. આ તરફ સૂર્યદેવ તો યાદના વગર પોતાનાં પ્રચંડ કિરણો ફેંકે જતો હતો. શત્રુઓનાં દધિવારના મારામાંથી જેઓ બચ્યા હતા, તેઓ તરસના માર્યા મરણ પામ્યા. આ વખતે દેહી પાયદળોએ

અગ્રેજીને ખૂબ મદદ કરી હતી. તેઓ લયકર તાપથી ડબ્બા નહોતા, સ્વદેશબંધુઓના જળ્મર હુમલા સામે અવ્યવસ્થિત ધર્મ કર્તાવ્યવ્રજ થયા નહોતા. તેઓના પ્રયત્નથી ધાયલ યુરોપિઅનોને શાંતિ મળી હતી. તેઓએ પોતાના સ્વદેશી ધાયલો સામે ન જોતાં યુરોપિઅન ધાયલોની સારવાર કરવામાં ધ્યાન પરાવ્યું હતું. એક વખતે જેઓએ તેઓની વફાદારીમાં શક આપ્યો હતો તે લોકોનો શક આ બનાવથી તદ્દન નષ્ટ પામ્યો. આ સૈનિકોએ પોતાના સ્વદેશી બંડખોરો પર ગોળાઓનો વરસાદ વર્સાવી અપાર વિશ્વાસુપણું બતાવી આપ્યું હતું.

સવારના પહોરમાં કોકબલના પુલપરથી અગ્રેજ સૈન્ય બંડખોરો તરફ ઉત્સાહપૂર્વક ધસ્યું હતું હવે અત્યારે તે જ સૈન્ય નિરૂત્સાહી બની એ પુલની પાસે આવી ઉભું. પુલપરનો માર્ગ બંડખોર ઘોડેરવા-રોએ રોક્યો હતો. મહામહેનતે એ રસ્તો સાફ કરવામાં આવ્યો. થાકેલા સૈનિકો લખનોર આવી પહોંચ્યા એટલે સ્થાનિક સ્ત્રી પુરુષો, બાલક-બાલિકાઓ અને ધની-નિર્ધન લોકોએ એ લોકોને સુશીતલ પાણી આપી સંતોષ પમાડ્યા.

અમે અગાઉ જણાવ્યું છે કે રેસિડેન્સિના બચાવ માટે બહુ થોડું સૈન્ય હતું. તેમાં પણ ચિનહાટની લડાઈમાં ૧૧૯ સૈનિકો માર્યા ગયા. હવે સિપાહીઓના હુમલાને અટકાવી રાકાય એવું રહ્યું નહિ. એટલુંજ નહિ પણ તેઓ સમક્ષ આત્મરક્ષા કરવાનું કાર્ય પણ મુશ્કેલ બની ગયું. ચિનહાટની લડાઈમાં જ્ય મળવાથી બંડખોર સિપાહીઓનાં ટોળેટોળાં ગોમતીને કિનારે આવવા લાગ્યાં.

લોખંડના પૂલના માર્ગપર તોપો ગોઠવવામાં આવી હતી. પત્થરનો પુલ પણ તોપો વડે સુરક્ષિત બનાવવામાં આવ્યો હતો. ગોમતી

નદી ઉતરવાના આ બે ધોરી રસ્તા આ ભયંકર તોપો સારવી રહી હતી. પરંતુ પુલ સિવાય નદી ઉતરવાના બીજા રસ્તા પણ હતા. સિપાહીઓએ એ રસ્તાનો ઉપયોગ કર્યો. તેઓ હોડીઓ વાટે નદી ઉતરવા લાગ્યા. બપોર પહેલાં અંગ્રેજોનું મથક ફૈઝાબાદ, સીતાપુર, મુલતાનપુર વગેરેના બંડખોર સિપાહીઓએ ઘેર્યું. લોકોના 'કોલાહલ મંલગાતો ન હોવાથી કોઈ કોઈ લેખક લખનારને 'મુંગું શહેર' એવું ઉપનામ આપી ગયા છે. પણ હવે તોપોના ગડગડાટથી, બંદુકના કઠોર શબ્દથી અને યુદ્ધના પડકારથી એ નગરની નિઃસ્તબ્ધતા તૂટી. સિપાહીઓનું સાહસ પૂરેપૂરી રીતે વિકાસ પામવા લાગ્યું. તેઓનો આવ-જા કરવાનો રસ્તો મુક્ત હતો. તેઓએ વાનિદઅલીની પ્રસિદ્ધ રાજધાનીમાં આવી અંગ્રેજોનું મથક 'રેસિડેન્સિસ' અને મન્દિરલવન પાસેનાં મકાનો કબજે કર્યા. અને એ મકાનોપરથી એવો કાતિલ મારો ચલાવ્યો કે એ મારો ચોવીસે કલાક અંગ્રેજોને માટે ત્રાસદાયક બની રહ્યો.

સર હેન્રી લોરેન્સે હવે મદદ મેળવવાની આશાથી ચોતરફ કાસદો દોડાવ્યા. બનારસના કમિશનર પાસે ષિમેરિયર હેવલોકના નામે એક પત્ર મોકલવામાં આવ્યો. એ પત્રમાં સર હેન્રી લોરેન્સે પોતાની દુર્દશાનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છે કે “અમે આજે સવારે બંડખોરોને હડાવી મૂકવા માટે આઠ માઈલ દૂર ગયા હતા. પણ અમે તેઓની ગ્રાથેના યુદ્ધમાં હાર્યા છીએ. દેશી ગોલંદાજોના દગાથી અમારી પાંચ તોપો શત્રુઓના હાથમાં ગઈ છે. શત્રુઓ અહીં સુધી અમારી પૂંઠે આવી પહોંચ્યા છે. ચાર કલાક થયાં તેઓએ અમારા પર હલ્લો કર્યો છે. કદાચ આજ રાત્રે જ અમે ચોતરફથી ઘેરાઈ જશું. શત્રુઓ;

અતિશય જોરમાં છે. અમારી સંખ્યા થોડી છે. ગદ્ય કાલ કરતાં આજે અમારી દશા દશગણી ખરાબ બની ગઈ છે. ■ ■ આપ જો જોમ બને તેમ જલદી અર્થાત્ પદર કે વીસ દિવસમાં નહિ આવી પહોંચો તો અમારો બચાવ ધઇ શકશે નહિ. “ સર હેત્રિ લોરેન્સે જે ધાર્યું હતું તે જ બન્યું. જુલાઈ માસ-શરૂ થતામાં તો અંગ્રેજોએ એ તરફથી ઘેરાઈ ગયા. ૩૦ મી જુને ચિનહાટની લડાઈમાં હાર ખમવી પડી. ૧ લી જુલાઈએ શહેરની એવી દશા થઈ કે મચ્છિભવન તથા અંગ્રેજોને રેસિડેન્સિમાં જઈ ભરાવાની જરૂર પડી. ફક્ત એક જ દિવસમાં લખતોરમાંથી અંગ્રેજોની સત્તા નાશ પામી.

મચ્છિભવનમાં લડાઈની સામગ્રી રાખવામાં આવી હતી. તેના મચાવ માટે યુરોપિઅન સૈનિકો ત્રીસ તોપો સાથે રહેતા હતા. દારૂગોળો ખસેડવાનું કામ ખુશ્કેલ હતું. તેથી એ બધાનો નાશ કરવાનો ઠરાવ થયો. આ ઠરાવ બહુ જ કુશળતાપૂર્વક અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. રેસિડેન્સિ અને મચ્છિભવનની વચ્ચે બંડખોર સિપાહીઓ આવી રહ્યા હતા. રેસિડેન્સિમાંથી મચ્છિભવન તરફ માણસ મોકલવામાં આવે તો એ માણસ સિપાહીઓના હાથમાં સપડાય અને એ રીતે અંગ્રેજોનું કાર્ય વણસે એવો સંભવ હતો. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડમાં મચ્છિભવનમાંના પોતાના સ્વદેશબંધુઓને પોતાનો ઠરાવ જણાવવાની કારખી મુક્તિ કરી. એ લોકોએ રેસિડેન્સિના છાપરા પર ચઢી એવો સંકેત કર્યો કે એ સંકેત પરથી મચ્છિભવનમાંના લોકો સમજી ગયા કે આપણે દારૂગોળો સળગાવી નાખી રાતને વખતે કાઢ ન જાણે તેમ રેસિડેન્સિમાં જઈ પહોંચવાનું છે. સંકેત મુજબ કાર્ય થયું. રેસિડેન્સિમાં અંગ્રેજો ઉદ્દેગપૂર્વક મચ્છિભવન તરફ જોઈ રહ્યા હતા. થોડીવારમાં તેઓએ

જોયું કે પ્રબલિત અગ્નિની જ્વાળા સ્તંભના આકારમાં આકાશ તરફ ભલુકી રહી છે, તરત જ ગંભીર શબ્દ તેઓના દાનમાં પેડા. તે સાથે ધૂમાડાનો સ્તંભ આકાશને વીંટી વળ્યો. એ જોઈ રેસિડેન્સિમાંના અંગ્રેજો ૨૫૪ સમજી ગયા કે અમારો સંકેત અમલમાં મૂકાયો છે. જોતજોતામાં દારૂગોળો હથિયારો અને ખોરાકીનો મોટો જથ્થો ભરમીભૂત થઈ ગયો. થોડી વાર પછી મન્નિહલવનના અંગ્રેજો સાળ-તાળ રેસિડેન્સિમાં જઈ પહોંચ્યા. રેસિડેન્સિના લોકોએ આનંદના પોકારો સાથે તેઓને વધાવી લીધા.

ચિનહાટની લડાઈમાં અંગ્રેજોનો પરાજય થતાં સિપાહીઓ ખડુ જ ખડાદુરી અને સાહસપૂર્વક લખનૌર ઘેરી વળ્યા. સિપાહીઓએ ચિનહાટની લડાઈમાં અંગ્રેજોને હરાવ્યા છે, એ વાત સાંભળી અનેક બદમાસો સિપાહીઓને આવી મળ્યા. સિપાહીઓ અંગ્રેજોના મથક પર ગોળા ફેંકવા લાગ્યા. ૨૦ મીએ ચિનહાટનો લડાઈમાં હાર મળી, ૧લી જુલાઈએ અંગ્રેજો લખનૌરમાં ઘેરાયા અને એક દિવસ જતામાં તે સિપાહીઓના કાતિલ ગોળાધી^૧ અંગ્રેજો ખડુ જ ગભરાઈ ગયા. ૧ લી જુલાઈની રાત્રે મન્નિહલવનમાંનો દારૂગોળો સળગાવી મૂકવામાં આવ્યો. ૨ જુલાઈએ સવારમાં સર હેન્રી લોરેન્સે સૈન્યની અને

---

૧. આ ગોળાનું અંગ્રેજી નામ 'શેલ' છે. તેનો અંદરનો ભાગ પોલો હોય છે. એમાં નાના પ્રકારના સળગી ઉઠે તેવા પદાર્થો ભરાય છે. આ ગોળા તોપોમાંથી છોડવામાં આવે છે એટલે ફાટી જાય છે, અને તેના પેટામાં ભરેલા જલદી સળગી ઉઠે તેવા પદાર્થો એ તરફ વીખરાઈ પડે છે. આ પદાર્થોના આધારથી મકાનો પડી જાય છે અને લોકોની જિંદગીનો નાશ થાય છે.

તોપોની ગોઠવણ કરી. સૂર્ય મારી પેઠે ચઢ્યો એટલે તે બહારથી રેસિડેન્સમાં આવી પહોંચ્યો અને પોતાને બેસવાના ઘરમાં એક કાચ પર સૂતો. એક બીજા કાચ પર તેની બાબુએ તેનો ભત્રીજો સૂતો હતો. સર હેન્રિ લોરેન્સનો એક મદદનીશ પોતાનો એક ધુટણ કાચ પર રાખી ઉભો ઉભો એક સરકારી પત્ર વાંચતો હતો. એ સિવાય એક દેશી નોકર પણ એ ઘરમાં હતો. એ વખતે એક ભારે પદાર્થ ભાંગી પડ્યો હોય એવો શબ્દ થયો. થોડીવારમાં ધૂમાડાથી અને રેતીથી આખું ઘર ભરાઈ ગયું. થોડી વાર સુધી ઘરમાં કંઈ ન દેખાયું. ચીફ કમિશનરનો મદદનીશ ભોંય પર પડી ગયો. તે તરત જ ખૂબ પાડી પૂછવા લાગ્યો—“સર હેન્રિ ! તમે શું ધવાયા છો ?” પ્રથમ તો આ પ્રશ્નનો કંઈ જવાબ ન મળ્યો. થોડી વાર પછી ચીફ કમિશનરે અતિ ધીમા અવાજે કહ્યું, “હું મુઓ,” ત્યારે ધૂમાડો દૂર થયો ત્યારે જણાયું કે સર હેન્રિ લોરેન્સનો કાચ લોહીથી પક્ષણા ગયો છે, સિપાહીઓએ ચિનહાટની લડાઈમાં અંગ્રેજોની હોવિટ્ઝર નામની તોપો કબજે કરી હતી, તે તોપનો એક ગોળો સર હેન્રિ લોરેન્સના ઘરમાં આવી ફાટ્યો હતો અને તેનો એક ટુકડો તેના ડાબા સાથળના ઉપલા ભાગમાં પેટા હતો.

તરત જ ડોક્ટર ફેરરને બોલાવવામાં આવ્યો. ડોક્ટરે જોયું કે ધા ભયંકર છે. સર હેન્રિ લોરેન્સનું શરીર એટલું બધું દુર્બળ હતું કે એવી અવસ્થામાં તેનો સાથળ કાપી નાખવામાં આવત તો પણ કંઈ સાઈં પરિણામ ન આવત. ડોક્ટરથી અને તેટલું કરવામાં આવ્યું. તેની પીડા ઘટાડવા માટે પુષ્કળ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. ધા વાગતાં જ સર હેન્રિ લોરેન્સ સમજી ગયો હતો કે હવે માફ આવી બન્યું છે.

તેને અતિશય વેદના થતી હતી. લોહી વહેવાથી તેનું દુર્બળ શરીર વધારે દુર્બળ બની ગયું હતું. પરંતુ તેણે આવા દુઃખમાં પણ ધીરજ છોડી નહિ. મેજર બેકસ્ તેની જગાએ ચીફ કમિશનર થયો. કર્નલ ઇલિસે વડા સેનાપતિની પદવી ધારણ કરી. સર હેન્રિ લોરેન્સે મરણ પધારીમાં પડ્યાં પડ્યાં એ લોકોને યોગ્ય ઉપદેશ આપ્યો. તે જે ઘરમાં હતો, તે શત્રુઓની તોપો સામે હોવાથી તેને અતિ યત્નપૂર્વક રેસિડેન્સિસની હદમાં ડોક્ટર ફેરરને બંગલે લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં તે સર્વ શક્તિમાન લગવાન પર આધાર રાખી મરણની રાહ જોવા લાગ્યો. મરણ વખતે તેણે એવા અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો કે મારા સમાધિ સ્તંભ પર એમ કોતરવું, કે “જેણે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે હેન્રિ લોરેન્સ અહીં શાંતિમાં મૃતો છે.” ત્યારબાદ તેણે કહ્યું કે મને દેખાવતી વેળા કાંઈ પણ પ્રકારનો આડઅર કરવો નહિ. આટલું કહી તેણે બધાની રજા માગી. ૪થી જુલાઈએ સવારના પહોરમાં સર હેન્રિ લોરેન્સે શાંતલાવે દેહત્યાગ કર્યો.

આ પ્રાંતે લખનોરના અંગ્રેજોની આશાનો અદ્વિતીય અધાર ૩૫ રક્ષક મરણ પામ્યો. સર હેન્રિ લોરેન્સના મરણ સમાચાર થોડા દિવસ છુપાવવામાં આવ્યા હતા. તે ધીમે ધીમે સાંજે મૃતો જાણ છે એવા સમાચાર રેસિડેન્સિસમાં જાહેર કરવામાં આવતા હતા. પરંતુ સત્ય કેટલા દિવસ છુપું રહે? થોડા દિવસોમાં આ શૈત્યનીય મંવાદ રેસિડેન્સિસના લોકોના જાણવામાં આવ્યા. જે જે લોકોએ આ સમાચાર સાંભળ્યા તે તે લોકો હવે પોતાને અસહાય ધારી છોડા નિસાસા મૂકવા લાગ્યા. સર હેન્રિ લોરેન્સનું ચરિત્ર બીજાના માનસ પર આલેખી બતાવવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ છે. પૃથ્વી પર જે મહાપુરુષો માનવોના

કલ્યાણુ માટે અવતર્યા છે તેની સાથે સર હેત્રિ લોરેન્સનો મુકાબલો થઈ શકે. તેના ચરિત્રની ગમે તેટલી પ્રશંસા કરીએ તે થોડી જ છે. તે કર્તવ્ય બળવવા આવ્યો હતો અને કર્તવ્ય બળવતાં મરણ પામ્યો. આ કર્તવ્યપરાયણ મહાપુરુષની યોગ્યતા વિષે કંઈને સંદેહ થયો નથી. કંપનિના ડિરેક્ટરો સર હેત્રિના મરણ સમાચાર જાણી શક્યા ન હોવાથી તેઓએ રરમી જીલાઇએ એવો દરાવ કર્યો હતો કે લોર્ડ કેનિંગ મરણ પામે અગર પદત્યાગ કરે તો તેની જગ્યાએ સર હેત્રિ લોરેન્સની નીમણૂક કરવી. આ પરથી જણાશે કે સર હેત્રિ લોરેન્સ પોતાની કર્તવ્યપરાયણતાને લીધે હિંદમાં ને ઇંગ્લાંડમાં પ્રશંસાપાત્ર થઈ પડ્યો હતો. જેમ ટોડ રજપુતોને પ્રિય હતો, મેક્કર્સન ખંડ લોકોને પ્રિય હતો, આઉટ્રામ બીલ લોકોને વહાલો હતો તેમ સર હેત્રિ લોરેન્સ શિખ લોકોને એટલું જ નહિ પણ સમગ્ર હિંદીઓને પ્રિય હતો. લડાઈના મેદાનમાં કે શાંતિમય કર્તવ્યક્ષેત્રમાં સર હેત્રિએ એકસરખું મહત્વ બતાવ્યું છે. દુર્દશામાં આવી પડેલી પરાધીન જાતિ પ્રત્યે કેવી લાગણી દર્શાવવી જોઈએ તે સર હેત્રિ લોરેન્સના જેવું કોઈ જાણતું હોય એમ લાગતું નથી. એ મહાપુરુષે પોતાના સમાધિસ્તંભ પર જે વચનો કોતરવાનાં કર્યાં હતાં તે જ વચનો હંમેશને માટે તેની ઉદાર પ્રકૃતિ જણાવશે. સર હેત્રિએ કેવળ કર્તવ્ય બળવવાના પ્રયત્નમાં જ બલિદાન આપ્યું ન હોતું, તે શક્તિ મુજબ કર્તવ્ય બળવી ગયો હતો અને તેથી તે ઇતિહાસકારોની અપરિસીમ આસ્થા અને પ્રીતિનું પાત્ર બન્યો છે.

સર હેત્રિ લોરેન્સ મરણ પામ્યો. જંડપોર સિપાહીઓ અધિક ઉત્સાહમાં આવી ગોળાનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. લખનૌર હવે

સિપાહીઓનું મુખ્ય મથક બની ગયું હતું. અંગ્રેજોનું આશ્રય સ્થળ-
 રેસિડેન્સિ-અત્યારે સિપાહીઓનું મુખ્ય લક્ષ્ય હતું. શહેરની શાંતિ,
 વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા નાશ પામી હતી. રાજમાર્ગ સુના હતા. લોકો
 બીકના માર્યા રેસિડેન્સિથી દૂર નાસી ગયા હતા. ઘોડા સ્વાગવિનાના
 બની આમ તેમ દોડતા હતા. દાથી અને ઉટાને તેના માલીકો દૂર
 લઇ ગયા હતા. નદીમાંની હોડીઓ રેસિડેન્સિ આગળથી ખસેડી
 લેવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે રેસિડેન્સિ પાસેનાં માણસોએ પોતાનાં
 દરરોજનાં કર્તવ્યો બંધ પાડ્યાં હતાં. દિવસો જવા લાગ્યા. સિપાહી-
 ઓના મારાનું જોસ વધવા લાગ્યું. ગોળાઓના વરમાદથી રેસિડેન્સિના
 લોકો ગભરાટમાં પડ્યા. તેઓનાં મકાનોમાં ખૂબ અવ્યવસ્થા મચી
 રહી. સ્ત્રીઓ અને બાળકો રેસિડેન્સિમાં આવી રહ્યાં હતાં. આ તરફ
 જે તોફાર ચાલે તે સુરોપિઅનોની સેવા કરતા હતા તેઓ નાસી ગયા.
 જેઓ આ ગરમ દેશમાં આવી બીજાની સેવાથી મંત્રોષ પામતાં હતાં,
 ધરકામ કરવાનું બીજાને નાંખી પોતે મુખશાંતિમાં દિવસો ગુજરતાં
 હતાં, તેઓને હવે પોતાને દાથે ધર વાળવું મૂડવું પડતું, કુવામાંથી
 પાણી લાવવું પડતું, પોતાનાં વસ્ત્રો ધોવાં પડતાં અને ખોરાક પકવવો
 પડતો. આ પ્રમાણે જિંદગીની જરૂરીઆતો તેઓને સ્વહસ્તે પૂરી પાડવી
 પડતી. રેસિડેન્સિમાં માણસોની ગંખ્યાને પુરતાં મકાનો નહોતાં. તેથી
 ઘણાં માણસોને એકત્ર રહેવું પડતું, ઘણાંજરાને ઘોડારમાં રહેવું પડતું.
 આ તરફ ઇસ્પતાલની દરા દહાડે દહાડે શોચનીય બનવા લાગી.
 અંગ્રેજો એક વખત જે વિશાળ ઘરમાં ખાધ પી મોજ કરતા હતા
 તે ઘર હવે ઇસ્પતાલનું રૂપ ધારણ કરી રહ્યું હતું. એ ઘર થોડા
 વખતમાં ધાપલોથી ભરપૂર થઇ ગયું એટલે અંગ્રેજોને જલ્દી પીડા થઈ

પડી. સ્ત્રીઓ બધાં કામ છોડી ધાયલોની સેવા કરવા લાગી. તેઓ આ દુર્દશામાં આવી પડેલ જીવોને શીતળ પાણી, દવાદાર અને પવન વડે સંતોષવા લાગી. ધાપર પાટા બાંધી, નિયમિત દવા આપી શાંતિ પ્રમાણવા લાગી અને મમતાળુ સગાની માફક, પ્રીતિમય પરિજનની માફક અપાર શાંતિ બતાવી તેઓને સુખી કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગી.^૧

આ તરફ સિપાહીઓનું પરાક્રમ પણ અલૌકિક બનતું ગયું. અંગ્રેજોનું મથક તોડી પાડવા માટે જે જે સ્થળે તોપો ગોઠવી શકાય તે તે સ્થળે એ ધાતકી અસ્ત્રો ગોઠવી - દેવામાં આવ્યાં. મસ્જિદના ધુમટ, મકાનોનાં છાપરાં અને દિવાલો પર હોશિયાર નિશાનબાજો ગોઠવાઈ ગયા. ન્યારે ન્યારે ગોરા લોકો નજરે પડે ત્યારે ત્યારે આ નિશાનબાજો પોતાના આશ્રય સ્થળની ઓથે રહી તોપોના ગોળા ફેંકવામાં બુલ કરતા નહિ. તેઓની તોપો બહુ ભયંકર કામ કરતી. સૂર્યોદય પછી ત્રણ કલાક સુધી તેઓ અટક્યા સિવાય ગોળા ફેંકતા હતા. બપોર વખતે એ કાર્ય મોળું પડતું હતું. સાંજરે વળી જોસબંધ મારો ચાલતો હતો.^૨

સામી બાજુએ અંગ્રેજો પણ આત્મરક્ષણ માટે યથાશક્તિ પ્રયાસ કરતા હતા. માનવોથી બની શકે તેટલું બધું તેઓ કરતા હતા. ગોળીઓ અટકાવવા ખાતર અંગ્રેજોએ દિવાલ બાંધવા માંડી. દિવાલ બાંધવાનાં સાધનો નહોતાં હતાં તેઓ અટક્યા નહિ. મેહોગનિના લાકડાનાં ટેબલો અને બીજાં અસબાબ, પેટીઓ, ગાડીઓ, ઓફિસના કાગળો, એટલું

૧. Ras, Siege of Lucknow, P. 92.

૨. Lucknow and its Memorials &c. P. 2.

જ નહિ પણ કપ્તાન હે સાહેબની લાઘવેરીનાં મહત્વવાન હાથનાં લખેલાં અને છાપેલાં પુસ્તકો પણ એ દિવાલ બાંધવામાં વપરાવા લાગ્યાં. એક વખતે તેઓ જે પદાર્થોથી આનંદ પામતા હતા, જે પદાર્થો તેમની જરૂરિયાત પૂરી પાડતા હતા, તે બધા પદાર્થો અત્યારે શત્રુઓ સામે ખડકવામાં આવ્યા.

બીજાં સ્થળોની માફક અહીંના યુરોપિયનોએ પણ પોતાની બધી શક્તિ વાપરી બચાવ કર્યો હતો. મુઢ્ઢી ખાતાના અમલદારે પણ લશ્કરી ખાતાના અમલદારોની માફક શત્રુઓનો હલ્લો અટકાવવો ખાતર મરી શીટતા હતા. દિવસ આથમે, રાત પડે છતાં તેઓનું સૈનિક મત પૂરું થતું નહતું. તેઓ રાત છઠ્ઠાડે પોતાના કામમાં અપાર ઉત્સાહ દર્શાવતા હતા. શત્રુઓની પેઠે એવી રાએ પણ તેઓ પર હુમલો કરી રહ્યા હતા. કોલેરા, તાવ, ઝાડા અને શીતળાના રોગથી તેઓ તદ્દન હતાશ બની જવા લાગ્યા. એ સિવાય તેઓને ખોરાકોના પણ સાંસા પડવા લાગ્યા. ફેટલીક વેળા તેમને પોતાના વાહનો ધસડનારા નિર્દોષ બળદોનું માંસ ખાધ પેટ ભરવું પડતું. પ્રચંડ તાપથી માર્યા ગએલા ઘોડાના શરીરમાંથી નીકળતી દુર્ગંધને લીધે તથા માખી અને મચ્છરના ત્રાસને લીધે તેઓને બહુ ત્રાસ વેડવો પડતો. ઘેરો ધાસનારાનો ગોળાબાર તો નિત્યનો બનાવ થઇ પડ્યો હતો. એટલે તેથી તેઓ ટેવાઈ ગયા હતા. તેઓ એ બનાવને સામાન્ય બનાવ ગણી પોતપોતાનું નિત્યકર્મ ક્યે જતા હતા.^૧ ગોળાઓ તેમના પગ પાસે આવી પડતા, ગોળાઓ વાજ પાસેથી પસાર થઇ જતી, પણ તે તરફ નજર

૧. Mrs. Casa, Day by day at Lucknow. P. 144, 171.

કરવાની તેઓને જિલકુલ કુરસદ નહોતી. આવી પડનારાં મૃત્યુમાંથી છૂટકારો મેળવવો એ એક એવા સામાન્ય બનાવ બની ગયો હતો કે આવી આવી મુશ્કેલીઓ પર લક્ષ આપવાનું તેઓને સૂઝતું જ ન હતું. જુલાઈ અને ઓગસ્ટ માસમાં જન્મ અને મૃત્યુ બંને ઘેરાએલા લોકોને સમાન રીતે પીડાકારક થઈ પડ્યાં. એ વખતે અનેક બાળકો મરણ પામ્યાં તેમ અનેક બાળકો નવાં જન્મ્યાં. પરંતુ બંડખોર સિપાહીઓના પ્રચંડ મારાને લીધે સુવાવડી બાઈની કે જન્મેલાં બાળકની સારવાર થઈ શકતી ન હોતી. કોઈના પતિ મરણ પામ્યા હતા. તાબાં જન્મેલાં બાળકોને માટે દૂધ મળતું નહોતું. સુવાવડી બાઈઓ આજીવનપૂર્વક બીજા લોકો પાસે દૂધ માગતી હતી.^૧ ઘેરાએલા લોકોને કોઈ પણ વખતે શાંતિ નહોતી. તેઓ નિરાંતે પ્રાર્થના પણ કરી શકતાં નહોતાં. એ વખતે પણ તેઓના ઘર પાસે ગોળા પડતા અને ફાટતા, તેના પ્રચંડ અવાજથી તેઓની શાંતિ તૂટતી.^૨ એક દિવસ ગોળાનાં પ્રચંડ આઘાતથી રેસિડેન્સના છાપરાનો થોડા ભાગ પડી ગયો, તેથી છ સૈનિકો દબાઈ ગયા. તેમાંના કેવળ બેને જીવતા બહાર કાઢવામાં આવ્યા.^૩ ખોરાક અને મદ્ય એવો મોંઘો થઈ ગયો હતો કે તેની કિંમત તરફ કોઈની નજર પડતી જ નહિ. સર હેન્રિ લોરેન્સની ચીજો વેચતી વેળા એક ડઝન પ્લાંડિની બાટલી બસો રૂપીએ અને ચાર નાની રાટલી પચીસ રૂપીએ વેચાઈ હતી.^૪ એક છંડું આઠ આનાથી માંડીને એક રૂપીઆ

૧. Mrs. Casa, Day by day at Lucknow P. 152

૨. Ibid P. 133

૩. A Lady's Diary of the Siege of Lucknow, P. 99

૪. Mrs. Case, Day by day &c. P. 172.

સુધીં વેચાતું હતું. લુગડાં ધોવાની કંઈ સગવડ ન હોતી. ધોખી લોકો બાર કપડાં ધોવાની મજૂરી દર રૂબીઆ માગતા હતા.^૧

આ પ્રમાણે ધેરાએલા લોકો ચોતરફથી દુઃખી થતા હતા. હવે શત્રુઓ ગોળાઓના વરસાદ સિવાય એ લોકોનું મથક હિડાડી નાખવાં માટે સુરંગ ખોદવા લાગ્યા. અંગ્રેજો પણ આત્મરક્ષણ માટે સામી સુરંગ ખોદવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે જુન, જુલાઈ ને ઑગસ્ટ માસ વીત્યા. આ ત્રણ માસ દરમિયાન હથિયારો અને રોગના ભોગ થઈ ધણા અંગ્રેજો માર્યા ગયા. તેઓનો મુખ્ય ઈજનેર માર્યો ગયો, ચીફ કમિશનર માર્યો ગયો, મુખ્ય ગોલંદાજ-સિમેરાનો પ્રસિદ્ધ અધિનાયક ધાયલ્ડ થઈ પડ્યો. આ વખતે દરેક પુરુષે હથિયાર પકડ્યાં હતાં છતાં તેઓનું બળ વધ્યું નહિ. રેસિડેન્સના બચાવ માટે ૧૬૬૨ માણસો તૈયાર થયા હતા. તેમાં ૬૨૭ યુરોપિઅનો ને ૭૬૫ હિંદીઓ હતા. ધેરા વખતે ૩૫૦ યુરોપિઅનો અને ૧૩૩ હિંદીઓ માર્યા ગયા અને ધવાયા.^૨ એ સિવાય રોગને લીધે અંખ્યાબંધ બચ્ચાઓ મરણ પામ્યાં^૩ ૨૩૦ હિંદીઓ નાસી ગયા. શત્રુઓની મોટી અંખ્યાનો હલ્લો અટકાવવા માટે આટલા થોડા લોકો પુરતા નહોતા. તેઓ આશાતુર હૃદયે મદદની રાહ જોવા લાગ્યા. સપ્ટેમ્બર માસ અરધો પુરો થયો. પરંતુ મદદગાર સંન્ય આવી પહોંચ્યું નહિ. આ વખતે અંગદ નામનો એક

૧. Mrs. Case. Day by day &c. P. 187.

૨. Lucknow and its Memorials of the Mutiny. P. 3.

૩. Lieut. Innes, Rough Narrative of the Siege of Lucknow, P. 13.

વિશ્વાસુ સિપાહી જામુસનું કામ કરતો હતો. અંગદ કંપનિતો પેન્શનર હતો. તેણે ઘેરા વખતે જામુસનું કામ સ્વીકાર્યું હતું. તે છુપી રીતે અંગ્રેજોને બધી ખાતમી પૂરી પાડતો હતો. આ વખતે બીજા લોકો ન સમજી શકે એ ખાતર ઘણાખરા પત્રો ગ્રીક વગેરે ભાષાઓમાં લખાતા હતા. પરંતુ બધા અંગ્રેજો એ ભાષા જાણતા નહોતા. તેથી ફેટલાક અંગ્રેજો બહુ નાના કાગળના ટુકડાપર ગ્રીણા અક્ષરે અંગ્રેજી ભાષામાં પત્રો લખતા હતા. જામુસો એ પત્રો બહુ છુપી રીતે નક્કી કરેલે રથળે પહોંચાડતા હતા. કોઇ કોઇ વખતે બરૂની કલમમાં એવા પત્રો નાંખવામાં આવતા. સંદેશવાહકો એવી કલમો કાને ખોસી રવાના થતા હતા. લખનોરના અંગ્રેજોએ પોતાના વિશ્વાસુ જામુસ અંગદ પાસેથી જાણ્યું કે હેવલોક લખનોર તરફ નીકળી ચૂક્યો છે. આ સમાચારથી અંગ્રેજો બહુ રાજી થયા; અને હેવલોકના આગમનની રાહ જોતા બેઠા. સપ્ટેમ્બરની આખરે તેઓની આશા ફળી. લગભગ ત્રણ માસ પછી તેઓએ દૂરથી મદદગાર સૈનિકો આવ્યાની નિશાનીઓ જોઇ. એ વખતે આખું શહેર વાગાઓડાથી ઉજળતા સમુદ્રની માફક ખળભળી ઉઠ્યું. લોકો આમ તેમ દોડવા લાગ્યાં. ઘણાંખરાં પોતપોતાનો સરસામાન લઇ નાસી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. ઘેરો ધાલનારા સિપાહીઓ પહેલા કરતાં પાંચારે જોરથી ગોળા ફેંકવા લાગ્યા. હેવલોકનું સૈન્ય શહેરના રસ્તાપર શત્રુઓ સાથે લડાઇ કરતું રેસિડેન્સ પાસે આવી પહોંચ્યું.^૧ તેના આગમનથી ઘેરાએલા અંગ્રેજો પ્રમુદ્ધ બની રેસિડેન્સની

૧. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બરે બપોરે મદદગાર સૈન્યના આગમનનાં ચિહ્નો જણાવા લાગ્યાં. સાજના પાંચ વાગે સૈન્ય રેસિડેન્સની પાસેના રસ્તાપર થઇ આવી પહોંચ્યું. સેનાનાયક નીલ એ રસ્તાપર માર્ચો

ચાંમેરથી બહાર નીકળવા લાગ્યા. ચતુઓની ખીક તેના હૃદયમાંથી નીકળી ગઈ. ચતુઓનાં હથિયારો હજુ હાનિ કરી શકે તેમ છે તે તરફ તેનું ધ્યાન ન રહ્યું. તેઓ તોપોની પાછળથી, ખંડિયેર પાછળથી, અને દિવાલની આડ્યમાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ રેસિડેન્સિની નાની ફોટડીઓમાંથી બહાર આવી. ધાવતો ઇસ્પતાલમાંથી ખોડંગતા ખોડંગતા બહાર નીકળ્યા. ઉડવાની શક્તિ વિનાના ધાયલો પથારીમાં પડ્યા પડ્યા ઉંચું માયું કરી જોવાં લાગ્યા. રેસિડેન્સિ જાણે અપૂર્વ જાદુમંત્રથી સજીવ બની ગઈ હોય એવું જણાવા લાગ્યું. હેલ-લોક અને આઉટ્રામ રૂપ મી સપ્ટેમ્બરે પોતાના સૈનિકો સાથે ઘેરા-એલા લોકો સમક્ષ હાજર થયા. હાઇલેન્ડર પંદરણ સ્ત્રીઓ પાસે આવી પહોંચી અને તેઓના હાથમાંથી ગાળકો લઈ પ્રીતિપૂર્વક મુંબતો કરવા લાગી. આ પ્રમાણે છોકરાંઓ એક સૈનિકના હાથમાંથી 'મીજ સૈનિકના હાથમાં જવા લાગ્યાં.^૧ ઘેરાએલા લોકો પ્રકુલભાવે મદદે આવેલા અધિનાયકોને ભેટવા લાગ્યા અને સર્વ શક્તિમાન ભગવાનને ધન્યવાદ આપી આ ભયંકર વખતે પોતાના મદદગારોપર આધાર રાખી રહ્યા.

ગયો. અત્યારે એ રસ્તો નીલરોડના નામથી ઓળખાય છે.—Lucknow and its memorials of the Mutiny. P. 3.

૧. Marshman, Memories of Sir Henry Have-lock, P. 414.

ખાંડ ૨ જો

અધ્યાય ૧ લો

દિલ્હી

વિષય નિર્દેશ:- દિલ્હીમાં અંગ્રેજોનાં સૈન્યનો જમાવ-શહેરપર હસ્તો કરવાનો બંદોગસ્ત-શહેરપર હસ્તો-સિપાહીઓની બદાદુરી-અંગ્રેજ સૈન્યની ઉદ્ધતાઈ-રાજમહેલ તાબે કર્યો-મોગલ શહેનશાહ નાહો-તેને કેદ કર્યો-શાહજહાનાં ખૂન-કપ્તાન હઝમનના કાર્યની ચર્ચા-દિલ્હીના રહેવાશીઓને ફાંસી-નિકલ્સન મરણ પામ્યો

સેનાપતિ હેવલોક જે દિવસે સર જેમ્સ આલિદ્રામ સાથે લખનૌરનો ઘેરો ઉડાવવા જઈ પહોંચ્યો તે વખતે દિલ્હી જીતાયાને થોડો જ વખત થયો હતો. ઓગસ્ટ માસની આખર સુધી અંગ્રેજ સૈન્યે દિલ્હી જીતવાનો ખાસ પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ તેઓની સંખ્યા થોડી હતી. લડાઈનાં સાધનો પણ બહુ ન હોતાં. તેઓ દિલ્હી જીતવા જતાં પોતે જ કેદી જેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હતા. છેવટે તેઓની સંખ્યા વધી. લડાઈનાં સાધનો પણ આવી પહોંચ્યા. પંગબના ચીફ કમિશનરે તેમની મદદમાં સૈન્યને તોપો મોકલી દીધી. પ્રસિદ્ધ વીર નિકલ્સન દિલ્હીને જીતવામાં પોતાનું બલિદાન આપવા માટે આવી પહોંચ્યો. સાહસિક સેનાનાયક નિવિલ એમ્પરલેન જે કે ધાયલ થયો હતો છતાં મુકરર કાર્ય કરવા માટે અગાઉની માફક ઉત્સાહ અને મહેનત બતાવવા લાગ્યો. ૬ઠી સપ્ટેમ્બરે મિરતથી એક સૈન્ય આવી પહોંચ્યું. એ સૈન્ય જમ્મુના રાજા

ગુલાબસિંહે મોકલ્યું હતું. મિરતનાં મદદગાર સૈન્યના આવ્યા પછી બે દિવસે આ લશ્કર આવી પહોંચ્યું હતું. આ પ્રમાણે સહાય આવી પહોંચવાથી સેનાપતિએ દિલ્હી પર હલ્લો કરવાની તૈયારી કરી. સૈન્ય, દાડગોળો, ખંડુકા, તોપો વગેરે જે કંઈ મોકલી શકાય તેવી ચીજો આ વખતે અંગ્રેજોની છત્વણીમાં મોકલાઈ ચૂકી હતી. સપ્ટેમ્બર માસની શરૂઆતમાં આ બધી ચીજો આવી પહોંચતાં જ અંગ્રેજ સૈન્યે દિલ્હીને ખરેખરી રીતે ઘેર્યું.

વડા ઈન્જનેર બેયર્ડસ્મિથે શહેર પર હલ્લો કરવાની બધી વ્યવસ્થા કરી હતી; વડા સેનાપતિએ તેની યોજના સ્વીકારી ટ્રેનિંગ પ્રત્યે જાહેરનામું કાઢ્યું. એ જાહેરનામામાં તેણે જણાવ્યું કે હવે તમારે માટે સાદમ, હોશિયારી અને બહાદુરી સાથે ધીરજ દર્શાવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. તમારે તમારા કર્તવ્યથી ડગમગવાનું નથી. તમારે હંમેશાં ઈન્જનેરોને મદદ કરવી. ખાંધ ખોદવામાં, તોપો ગોઠવવામાં, કે પછી દિવાલો બાંધવામાં-ટુંકામાં કોઈ પણ બાબતમાં તમારે જરા પણ ઉદાસીનતા બતાવવી નહિ. ગોલંદાજોએ અત્યાર સુધીમાં ખાસ શ્રમ ઉઠાવ્યો છે, પણ હજી તેઓએ અગાઉ કરતાં પણ વધારે શ્રમસાધ્ય કામ કરવાને તૈયાર થઈ રહેવું જોઈએ, તમારે કદી ઉંચેરાવું નહિ. શત્રુઓએ નિર્દયતાપૂર્વક ખૂન કર્યા છે ખરાં પણ તે તરફ લક્ષ રાખી તમારે નિરાધાર બૈરાં છોકરાં પર કોઈ પણ જાતનો જુલમ ગુજારવો નહિ અને તેઓના જાનને ધ્વજ કરવા તૈયાર થવું નહિ. આટલી સાવચેતી રાખી પ્રત્યેક કાર્ય કરવામાં લક્ષ આપવું.

ત્યાર બાદ અંગ્રેજો પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવવા તૈયાર થયા. સમયના પરિવર્તન સાથે લશ્કરી પ્રણાલીમાં પણ ફેરફાર થયો હતો.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આ બાજતની ઉન્નતિમાં પ્રધાન સહાયબૂત થયું હતું. જેઓ સુધરેલા અને પંડિત તરીકે જગતમાં વખણાય છે, વિજ્ઞાન તેઓની સેવા આગાવાહક નોકરની માફક કરી રહ્યું છે. જગતની ઉન્નતિ કરનારાં કાર્યોની માફક સુધરેલા માણસોએ પોતાના માનવ બંધુઓનો મંદાર કરવામાં પણ વિજ્ઞાનની મદદ લીધી છે. આ વખતે પણ અંગ્રેજોએ સામા પક્ષનું બળ ઘટાડવા માટે વિજ્ઞાનનો આશ્રય લીધો હતો. તેઓની પાસે ૬૫૦૦ સૈનિકો હતા. તેઓમાં ૧૨૦૦ મુરોપિઅનો હતા. આટલું સૈન્ય સામા પક્ષના લગભગ ૩૦૦૦૦ સિપાહીઓને મારી હઠાવવા તૈયાર થયું હતું.^૧

અમે પહેલા બાગમાં દિલ્હીનું વર્ણન આપેલું છે તે પરથી તેના જુદા જુદા દરવાજા, કિલ્લો, દિવાલ અને આસપાસનાં સ્થળો વિષે બધી માબત રપષ્ટ જણાશે. અંગ્રેજો જુદા જુદા દરવાજા તરફ તોપો ગોઠવવા તૈયાર થયા. કાશ્મીર અને મેરી દરવાજા એ માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા. સપ્ટેમ્બરની ૭મી તારીખે રાત્રે એક કાર્ય કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. એ દિવસે સેનાપતિ વિલ્સને સૈનિકો સમક્ષ ઉપજુ જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું. એ દિવસે સાયંકાળ વખતે ઈંગ્લેન્ડે નક્કી કરેલાં કામ કરવા મંડી પડ્યા.^૨ રાત્રે ને રાત્રે તોપો ગોઠવવાનો સામાન ઉઠા પર ચઢાવી લઈ જવામાં આવ્યો. બળદ ગાડીઓમાં દારૂગોળો મોક્કલવામાં આવ્યો. તેની પાછળ મોટી તોપો જવા લાગી. અદેક તોપને ચાળીશ ચાળીશ બળદો ખેંચતા હતા. તોપની ગાડીના સખ્તથી, ચલા-

૧. Major-General Handcock, Siege of Delhi in 1857 P. 29

૨. Handcock, Siege of Delhi, P. 18

નનારાઓના કાલાહલથી અતિશય ગડગડ થઈ. પરંતુ શત્રુઓ આટલી બધી ગડગડ થઈ છતાં હલ્લો કરનારાનો ઉદ્દેશ સમજી શક્યા નહિ. તેઓની તોપો ને બંદુકો શાંત રહી. તેઓના સરદારોએ જાણે કંઈ ન બનતું હોય તેવી વૃત્તિ દાખવી. શત્રુઓને આ પ્રમાણે હિંદાસીન જોતાં અંગ્રેજોએ વધારે ઉત્સાહમાં આવી ચાર સ્થળે તોપો ગોઠવી દીધી. એ તોપોમાંથી શહેર તરફ ગોળા છૂટવા લાગ્યા. ૧૩મી સપ્ટેમ્બરના બપોર સુધી એવો જગમગો મારો ચાલ્યો કે કોટ બે-જગાએ તૂટી પડ્યો. ત્યાર બાદ એ તુટેલા ભાગમાં થઈ સૈનિકોએ પેસવું એવો ઠરાવ થયો. ઠરાવ મુજબ કાર્ય શરૂ થયું. સૈનિકો પાંચ ભાગમાં વહેંચાઈ ગયા. ચાર વિભાગના ચાર સરદારો પોતપોતાનાં સૈન્ય લઈ જુદી જુદી બાજુએ રવાના થયા. છેવટનો વિભાગ એટલે પાંચમો વિભાગ પહેલા વિભાગની મદદમાં રહ્યો.

શત્રુઓ સંખ્યામાં વધારે હતા. હથિયારોનો પણ તેઓની પાસે પુરતો જથ્થો હતો. તેઓના અધિનાયક બખતખાં પણ હોશિયાર હતો. પરંતુ તેઓમાં બેવસ્થા નહોતી. વૈજ્ઞાનિક યુક્તિઓથી તેઓનું બળ વધતું જતું નહોતું. અંગ્રેજ સૈન્ય કરતાં કેટલીક બાબતમાં ઉતરતા છતાં સિપાહીઓએ લડાઈમાં ખૂબ બહાદુરી બતાવી હતી. તેઓએ પોતાનો સંખ્યા વધારવા માટે જુદે જુદે સ્થળેથી સિપાહીઓને બોલાવ્યા હતા. એ આમંત્રણ પત્રમાં તેઓનું કવિત્વ પણ ઝગઝગી ઉઠ્યું હતું. લાગણીવાળા કવિની પેઠે તેઓએ જુદા જુદા સ્થળોના સિપાહીઓને સંબોધી લખ્યું હતું કે વસંતઋતુ વિના જેમ શુભાળ વિકસતું નથી, દૂધ વિના બાળક પ્રકુલ રહેતું નથી, તેમ તમારા સમાગમ વિના અમારા હૃદય પણ વિકસિત થતાં નથી.^૧ આવી કવિત્વમય ભાષામાં

તેઓએ સિપાહીઓને રાજધાનીમાં આવવાનું આમંત્રણ પાડ્યું હતું. તેઓના પ્રયત્નથી પ્રસિદ્ધ રાજધાનીમાં વિશાળ સૈન્યસાગર ઉલટ્યો હતો. આ સૈનિકો પોતાને કેળવનાર અંગ્રેજો પ્રત્યે સન્નિધ રીતે દશિયારો વાપરતાં અચકાયા નહોતા. અંગ્રેજો પણ તેઓનું સાહસ, રણકૌશલ, અને વીરત્વ જોઈ આનંદ પામ્યા હતા અને તેઓએ પોતાના પરાજય વખતે પણ એ લોકોના ગુણોનાં વખાણ કરી વીર પુરુષને લાયક-ઉદારતા બતાવી હતી.^૧

૧૪મી સપ્ટેમ્બરે રાતના ત્રણ વાગતાં અંગ્રેજોની જુદી જુદી ટુકડીઓ તૈયાર થઈ. પરાદિઆમાં તે ટુકડીઓ શહેરના જુદા જુદા દરવાજા બહારી રવાના થઈ. બ્રિટિશ સૈનિકોની બાજુએ તેજસ્વી શિખ, સાહસિક સિપાહીઓ અને મજબૂત બાંધાના ગુરખા પોતાનું વીરત્વ બતાવવા આવી ઉભા હતા. જેઓએ એક વખત ચિનિયનવાલાની પ્રસિદ્ધ લડાઈમાં અંગ્રેજોને તોળા પોકરાવી હતી, તેઓ પણ અત્યારે અંગ્રેજોની રાજ્યપદ્ધતિને પ્રતાપે એ પુરાતન શત્રુતા ભૂલી અંગ્રેજોને માટે પોતાની જાતનું બલિદાન આપવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞ લઈ આવ્યા હતા.^૨ અંગ્રેજો આ પ્રમાણે સ્પર્દેશની માફક પરદેશના વીર પુરુષોનું બળ મેળવી પરાક્રમી શત્રુ સામા ચાલ્યા.^૩

૧. Kaye, Sepoy War, Vol. III P. 610

૨. Twelve years of a Soldier's Life in India P. 289. ખાનસિંહ નામના એક શિખ સરદારે ચિનિયનવાલામાં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ યુદ્ધ કર્યું હતું. આ વખતે તે અંગ્રેજોના પક્ષમાં રહી દિલ્હીના સિપાહીઓ સામે લડ્યો હતો—Kaye, Sepoy War, Vol. III P. 610, note.

૩. દિલ્હીની લડાઈમાં જે શિખ સૈનિકો મરણ પામ્યા હતા,

સેનાનાયક નિકલ્સનના હુકમથી પહેલી ને બીજી દુકડી શહેર તરફ રવાના થઈ. સિપાહીઓએ એવા જોરથી ગોળીઓ વરસાવી, એવા જોરથી ઈંટા ને પથરાનો મારો ચલાવ્યો કે અંગ્રેજ સૈન્ય

તેઓમાં સુખેદાર રતનસિંહ વિશેષ પ્રખ્યાત થયો છે. રતનસિંહ પત્યા-
ગાનો શિખ હતો. તદુરસ્તી બગડવાથી તેણે સરદારી લશ્કરમાંથી
રજા લીધી હતી. ત્યારે પંજાબની પહેલી પાયદળ પંદરણ દિલ્હી જવા
નીકળી ત્યારે એ પંદરણના અધિનાયક જોયું કે વૃદ્ધ રતનસિંહ એ
હાથમાં એ તરવારો લઈ રસ્તાની બાજુએ ઉભો છે. રતનસિંહે લશ્કરમાં
જોડાવાની માગણી કરી, અધિનાયકે પ્રથમ તો ના પાડી. રતનસિંહે
કહ્યું, "શું ! મારી જીની પંદરણ મને મૂકી દિલ્હીમાં લડાઈ કરવા
જશે ? મને આશા છે કે આપ મારા જીના શિખોની સરદારી લેવા
માટે મને ફરીથી લડાઈના મેદાન પર જવાની રજા આપશો. હું
આપને ખાતર આ બંને તરવારો લાંગીશ." અધિનાયક-વૃદ્ધ શિખની
આટલી બધી વફાદારી જોઈ તેને લશ્કરમાં દાખલ કર્યો. આ વૃદ્ધ
સુખેદારે લડાઈમાં ખૂબ બડાદુરી બતાવી. ૧ સી ને ૨ જી ઓગસ્ટે
સિપાહીઓએ અંગ્રેજો પર સખત ગોળીબાર ચાલાવ્યો. એ ગોળીબારમાં
સુખેદારની દુકડીનો અંગ્રેજ અધિનાયક મરણ પામ્યો. એટલે વૃદ્ધ
સુખેદાર એ પ્રચંડ ગોળીબાર વચ્ચે એકજ કુદકે દિવાલ પર ચઢી
ગયો અને બંડખોરોને કહેવા લાગ્યો કે "જો કોઈને લડાઈ કરવાની
છત્તા હોય તો તેણે બાવજાની પેઠે એક સ્થળે ઉભા ઉભા ગોળીબાર
ન કરતાં અહીં આવવું. હું પત્યાગાનો રતનસિંહ છું." એમ કહી તેણે
દિવાલ પરથી પડતું મેલ્યું, તેની દુકડી પણ તેની પાછળ જઈ પહોંચી.
એ લોકોએ શનુઓને હાંપી કાઢ્યા હતા.

ખાઇની નીચે નીસરણી રાખી તૂટેલી દિવાલ ઉપર ચઢી શક્યા નહિ. છેવટે તેઓનો પ્રયાસ સફળ થયો. એ ત્રણ નિસરણી મૂકી સાહસિક સૈનિકોમાંના કોઇ કોઇ દિવાલપર ચઢ્યા. સિપાહીઓની ગોળાથી તેમાંનો એક પડ્યો. છતાં બીજો ઉપર ચઢતો અટક્યો નહિ. તેઓ કાશ્મીર દરવાજા પાસેનું એ સ્થાન કબજે કરી મેઇનગાર્ડ આગળ આવી પહોંચ્યા. બીજી દુકડી એ વખતે કાશુલ દરવાજા તરફ વધતી હતી. તેણે તે તરફના સિપાહીઓનું જોર તોડ્યું. એ સ્થળે અંગ્રેજોને બહુ જ નુકસાન વેઠવું પડ્યું હતું. સિપાહીઓના પ્રચંડ ગોળીબારથી ઘણા અંગ્રેજ સૈનિકોનો ખોરકુટો વળી ગયો હતો. તો પણ છેવટે અંગ્રેજ સૈન્યે ધારેલું મથક કબજે કર્યું.

કાશુલ દરવાજો કબજે થયા બાદ નિકલ્સન લાહોર દરવાજા બાજુ વધ્યો. એ દરવાજાના રસ્તાના બંને બાજુએ આવેલાં મકાનોમાં સિપાહીઓ રહેતા હતા. એ માર્ગે જતાં સાહસિક વીરોમાંના અનેક મરણ પામ્યા. સેનાનાયક નિકલ્સન પોતે પણ ભયંકર રીતે ધવાયો. તેને લશ્કરી જાવણીમાંની ઇસ્પતાલમાં લઇ જવામાં આવ્યો.

આ તરફ ત્રીજી દુકડીએ કાશ્મીર દરવાજો ઉડાડી નાખવાની તૈયારી કરી. હોમ, રિમથ, કાર્માઇકલ, હવાલદાર મધુ વગેરે સાહસિક સૈનિકો દારૂના થેલા દરવાજા નીચે નાખવા લાગ્યા. આ કાર્ય કરતાં

જે દિવસે સવારે દિલ્હી પર હલ્લો થયો, તે દિવસે પણ વૃદ્ધ સુબેદાર એક હલ્લો કરનારી દુકડીની હરોળમાં હતો. થોડી મિનિટમાં તે ધવાયો. તેની દુકડીનો જમાદાર દયાલસિંહ તેની બાજુએ જ મરણ પામ્યો હતો. Lord Roberts, Forty-one years in India, Vol. I. P. 254, note.

કાર્માધિકલ માર્યો ગયો અને હવાલદાર મધુ ધાયલ થયો. ત્યારબાદ સોલકેલ્ડ નામનો એક સૈનિક ગોડવેલા થેલાને સળગાવવા માટે હાથમાં કાકડો લઈ તૈયાર થયો. પરંતુ થેલા સળગાવે તે પહેલાં તે ધાયલ થયો. જમીન પર પડતી વેળા આ સાહસિક પુરુષે એક બીજા સૈનિકના હાથમાં સળગતો કાકડો આપ્યો. એ સૈનિક પાસે એક ત્રીજો સૈનિક ઉભો હતો, તે માણસને ગોળી વાગવાથી પડ્યો. જેના હાથમાં કાકડો હતો તે પણ એક ગોળીથી માર્યો ગયો. પછી એક સૈનિકે દિવાસળી સળગાવી દારૂના થેલામાં મૂકી. એક ક્ષણમાં દરવાજો ઉડ્યો. દારૂના થેલા સળગાવવાની ક્રિયામાં ઘણા સૈનિકાનો ભોગ દેવાયો હતો. સોલકેલ્ડની પડખે જ હવાલદાર તિલકસિંહ ધવાયો હતો. રામહેત નામનો એક સૈનિક પણ માર્યો ગયો હતો. એ સિવાય બીજા છ હિંદી સૈનિકાએ આ કાર્યમાં અપૂર્વ સાહસ દર્શાવ્યું હતું. આ કાર્ય પાર પાડવામાં અંગ્રેજ સૈનિકાની સાથે હિંદી સૈનિકો પણ દહતાપૂર્વક લડાઈ કરતાં કરતાં ઘવાયા હતા અને કાંઈ કાંઈ એ લડાઈમાં અનંત નિદ્રાને વશ થયા હતા.^૧

પરંતુ ચોથી ટુકડી ત્રીજી ટુકડીની મધ્યે સફળ થઈ નહોતી. તે શહેરની બહાર આવેલા કૃષ્ણગંજ નામના ગામ આગળથી ગંડ-ખોરોને હડાવી લાહોર દરવાજો કરી શકી નહોતી. પહેલાં જમ્મુના સૈનિકાને આ કાર્ય કરવાનું ફરમાન થયું હતું. પરંતુ તેઓ અતિશય નુકસાન થવાથી નાસી ગયા. સેનાનાયક રીડ ગુર્ખા પટ્ટણ સાથે તોપો લઈ એ લોકોની મદદે ગયો. પણ તે ધવાયો ને હાર્યો. નીવિલ એન્થર્લેન પોતે ધવાયો હતો છતાં આ વખતે શિપાહીઓને અટકાવવાની તૈયારી

કરવા લાગ્યો. તેના દુકમથી હથિયારઅંધ રક્ષકો દિંદુરાવના મકાનના
છાપરાપર ગોડવાઈ ગયા. ઘણા ઘાયલ સૈનિકો હાથમાં ખંદુક લઈ ત્યાં
જઈ રહ્યા. સિપાહીઓએ રીડને હરાવ્યો એ વખતે સેનાનાયક હોપ
ગ્રાન્ડ સેનાપતિ વિલ્સનના દુકમથી કેટલાક શિખ અને યુરોપિઅન
સૈનિકો સાથે તેની મદદે આવી પહોંચ્યો. ખંડખોર સિપાહીઓએ
પોતાનું પરાક્રમ બતાવવામાં મથ્યા ન રાખી. મુશિક્ષિત અંગ્રેજ વીર
પુરુષો પણ તેઓનું અસામાન્ય સાહસ અને અદ્ભુત રણકૌશલ જોઈ
બહુ નવાઈ પામ્યા. ધીમે ધીમે સિપાહીઓની તોપો ધીમી પડવા લાગી.
છેવટે તેઓએ અંગ્રેજોની ચોથી દુકડીને અટકાવવાનું માંડી વાળ્યું.

આ પ્રમાણે ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે અંગ્રેજ સૈન્યની મહેનત ધણે
અંશે સફળ થઈ. અંગ્રેજો દેાટ બેદી શહેરમાં પેડા. સેનાપતિ વિલ્સન
ધોડેસ્વાર થઈ એક હાથમાં દિલ્હીનો નકશો લઈ શહેરમાં આવ્યો.
વડો ઇન્જનેર પણ પ્રકુલ ભાવે શહેરમાં આવ્યો. સેનાપતિ અને તેના
સહચરોએ શહેરના મધ્યભાગમાં આવેલાં સ્કિનર હાઉસમાં રાત ગાળી.^૧

બીજે દિવસે લડાઈનો કાલાહલ શાંત પડ્યો. એ દિવસે અંગ્રેજ
સૈનિકોએ પોતાની વિજયી વૃત્તિ બીજી રીતે વૃદ્ધ કરી. દિલ્હી અનેક
મુશ્કેલીવાન સામગ્રીથી ભરપૂર હતું. સોનું, રૂપું, મણિ, વસ્ત્ર વગેરે મુશ્કે-

૧. સ્કિનર નામના એક ફિરંગીએ આ મકાન બાંધ્યું હતું.
સ્કિનર પ્રથમ મોગલ શહેનશાહના દરબારમાં નોકરી કરતો હતો.
લોર્ડ લેફે દિલ્હી જતું એટલે સ્કિનરે કંપનિના લશ્કરી ખાતામાં
નોકરી લીધી. ધીમે ધીમે તે ઉંચી પદવીએ ચઢ્યો હતો. Lord
Roberts, Forty one years in India, Vol. I. P.
241, note.

વાન પદાર્થો માટે એ પ્રખ્યાત ગણાતું. આ સમૃદ્ધિ વિજયી સૈનિકાને લક્ષ્યાવનારી હતી, પરંતુ સોનું રૂપું વગેરે તો ઘણે લાગે ખીજે રથને ખસેડવામાં અગર તો છુપાવવામાં આવ્યું હતું. જેઓ દિલ્હીથી નાસી ગયા હતા. તેઓ એ ચીજો સાથે લઈ ગયા હતા. કોઈએ ફરી મેળવવાની આશાથી છુપી રીતે દાટી દીધું હતું. પરંતુ એક પદાર્થને છુપાવવામાં બહુ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નહોતું. કાળા, ઘોળા કે લીલા રંગની મઘ પરિપૂર્ણ ખાટલીઓ દિલ્હીના રહેવાશીઓ આગળ ધિક્કારવા યોગ્ય ગણાતી હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ અંગ્રેજ સૈનિકાને માટે તો એ બહુ લક્ષ્યાવનારી ચીજો ગણાય. જે પીવાથી એક વખતે તેઓની જડતા હરાઈ જતી, તેજ પદાર્થ ખીજી વેળાએ તેને સંપૂર્ણ જડ બનાવી દેતો હતો. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બરે દિલ્હીમાંના અંગ્રેજ સૈનિકા આ લક્ષ્યાવનારી ચીજને છોડી શક્યા નહિ. દિલ્હીનો કેટલોક ભાગ તાબે કરી તે લોકોએ દુકાનોમાં છૂટ ચલાવી અને ખાટલીઓ ફેંટી તેમાંનો તીવ્ર માદક પદાર્થ પેટમાં પથરાવી દીધો. બધા બેભાન બની આવ્યા તેમ ટહેલવા લાગ્યા. અંગ્રેજોની પેટે પંખળબના શિખો પણ એજ કાર્ય કરવા લાગ્યા. તેઓમાં કંઈ બ્યવસ્થા રહી નહિ, અધિનાયકોના હુકમ મુજબ વર્તવાનો આગ્રહ રહ્યો નહિ. સુરાપાનથી બધા પોતે પોતાના બાદશાહ બની બેઠા. એક અંગ્રેજ અધિનાયકે (કેપ્ટન હડ્ડન). લખ્યું છે કે “મારી જિંદગીમાં આ પહેલી જ વાર મેં અંગ્રેજ સૈનિકાને વારંવાર તેઓના અધિનાયકોનો હુકમ માનવાની અસંમતિ દર્શાવતા જોયા છે.”^૧ એક ખીજે સદાયારી અંગ્રેજ આવ્યા સુરામત

અંગ્રેજોને ઉઝૂંખણ લાવે વર્તતા જોઈ બહુ તિરસ્કાર બતાવી ગયો છે.^૧ સેનાપતિ વિલ્સન સૈનિકોમાં આવી ગેરવ્યવસ્થા જોઈ બહુ ચિંતાતુર બની ગયો. સેનાપતિ હેવલોકે કાનપુરમાંના પોતાના સૈનિકોને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે દારૂની બાટલીઓ રસદ વિભાગના અમલદારના કબજામાં સોંપી હતી. સેનાપતિ વિલ્સને એમ ન કરતાં ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે બંધો દારૂ ઢોળી નાખવાનો હુકમ આપ્યો. દિલ્હીના રાજમાર્ગે દારૂથી ઘોવાવા લાગ્યા, સુરાથી ભરપૂર સેંકડો બાટલીઓ ફેાડી નાખવામાં આવી. તેમાંના પ્રવાહી પદાર્થ ધૂળ સાથે ભળી ગયો, રસ્તાઓ કાદવમય બની ગયા. જે પદાર્થ ઇસ્પતાલમાંના રોગીઓ અને ધાપલો માટે અતિ જરૂરનો હતો, તે આમ ધૂળમાં મળ્યો.^૨

૧. Martin, Indian Empire. Vol II. P. 444.

૨. રોબર્ટસ નામનો એક સૈનિક (પાછળથી લોર્ડ રોબર્ટસ; એ હિંદનો વડો સેનાપતિ બન્યો હતો.) એ વખતે દિલ્હીના સૈનિકોમાં હતો. તેણે લખ્યું છે કે કોઇએ તાપ અને અતિશય શ્રમને કીધે થાકી જઈ સુરાપાન કર્યું હતું ખરૂં, પરંતુ મેં એ દિવસે કોઇને પણ મદ્યપાનથી પ્રભત બનેલો જોયો નહોતો. Lord Roberts, Forty one year in India, Vol. I. P. 243, note. પરંતુ ખીજ કેટલાક લેખકોએ સાધારણ રીતે સૈનિકોને પમત ગણી વર્ણન કર્યું છે. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે શહેરનો ચોડો જ ભાગ અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યો હતો. અજાગાર, રાજમહેલ, સલીમગઢ અને શહેરનો ખીજો ગાદ વસ્તીવાળો પ્રદેશ સિપાહીઓના તાબામાં હતો.—Lord Roberts, Forty one years in India, Vol I P. 240-241.

૬૬ મોગલ શહેનશાહનો એક અમલદાર (એના વિષે આગળ

૧૫ મી સપ્ટેમ્બરે અંગ્રેજ સૈનિકોની આવી દશા થઈ હતી. તે વખતે બંડખોર સિપાહીઓએ બે સામાન્ય અક્કલ વાપરી હોત તો તેઓનો ઉદ્દેશ પાર પડત, અને તેઓને સફળતા મળતાં જ અંગ્રેજોને

ઉપર જણાવવામાં આવશે.) આ વખતે દિલ્હીમાં હાજર હતો. તેણે લખ્યું છે કે “૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે અંગ્રેજ લશ્કર કમિશનર દરવાજા વાટે શહેરમાં પેહુ. તે લશ્કર કોટવાળા અને જુમ્મામસ્જિદ સુધી આગલ વધ્યું હતું. કેટલાક સ્વારોએ કોટવાળામાંથી અંગ્રેજોના સૈન્ય પર ગોળા ફેંક્યા હતા. એથી તેઓના પચાસ માણસો મરાયા અને ધાયલ થયા હતા. સિપાહીઓએ જુમ્મામસ્જિદમાં રહી અંગ્રેજોને અટકાવ્યા હતા. આથી એ લોકો પાછા કાશ્મીર દરવાજા તરફ ચાલ્યા ગયા હતા.—Two-Native Narratives of the Mutiny in Delhi, P. 70. જુમ્મામસ્જિદ શહેરનાં મધ્ય ભાગમાં આવેલી છે. તે શહેરનાહ શહાનશાને બાંધેલી છે. અંગ્રેજોએ દિલ્હી તાબે કર્યું એટલે એક માણસે અમંતોપ પામી એ મસ્જિદની દિવાલ પર ચાક વડે આવી મતલબની કવિતા લખી હતી કે “લડાઇ જાહેર થયા પછી ભયંકર રણસંઘામ જોઇ ભગવાન અને સૈનિકોને વારંવાર પડકારવામાં આવે છે, પરંતુ લડાઇમાં જય મળતાં ધધર કે સૈનિકોને કોઇ સંભાળતુંએ નથી.”

ત્યારબાદ આ મુંદર મસ્જિદ તોડી પાડવાની માગણી થઈ હતી. પરંતુ લોર્ડ લોરેન્સના પ્રયત્નોથી એ માગણી અમલમાં મૂકવામાં આવી નહોતી. Address on Ancient Buildings in India by Lord Curzon, at the Annual Meeting of the Asiatic Society of Bengal, 7th February, 1900.

અતિશય મુશ્કેલીમાં ઉતરવું પડત. કૃષ્ણગજ હલુ તેઓના તાબામાં હતું. લાહોર દરવાને અને દિલ્હીના મધ્યભાગમાં આવેલા મંખ્યાબંધ મકાનો તેઓના હાથમાં હતાં. પહાડ પરની અંગ્રેજોની છાવણીમાં બહુ થોડા સૈનિકો હતા. અને હતા તેમના મોટા ભાગ તો ધાયલોનો હતો. આ તરફ શહેરના મધ્યભાગમાં અંગ્રેજ સૈનિકો અવ્યવસ્થિત ભાવે ભટકતા હતા. સાયક સેનાપતિની પ્રતિભાથી દોરવાયા હોત તો આ વખતે સિપાહીઓ આખા અંગ્રેજ લશ્કરને દરાવી વૃદ્ધ મોગલ શહેન-શાહની જયપતાકા સ્થાપવાને અસમર્થ નીવડત નહિ. ટુંકામાં ૧૫ મી સપ્ટેમ્બરે દિલ્હીમાંના અંગ્રેજ લશ્કર પર ભયંકર વાદળ ચઢ્યું હતું. એ વાદળમાંથી ઠડઠડતી વીજળી વૃટ્ટી પડવાનો ભય હતો. પરંતુ અંગ્રેજોના ભાગ્યે એ ભયંકર વાદળ વિખરાઇ ગયું. યુગ્મોનો જય હેવટે તેઓના જ પરાજયનું પગથિઈ થઇ પડ્યું.

૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ખીન હરકતે પસાર થઇ. સેનાપતિ વિલ્સન ખીન્ન મદદનીશ સૈન્ય વિના દિલ્હીનાં ખીન્ન સ્થળો પર હલ્લો કરવો કે નહિ તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેના મદદનીશો પાછાં પગલાં કરવાની વિરૂદ્ધ હતા. એક સો વર્ષ પહેલાં લોર્ડ ક્લાઇવે હિંદમાં અંગ્રેજી સત્તા સ્થાપતી વેળા કહ્યું હતું કે “ એક સ્થળે સ્થિર થઇ રહેવું એ વિપત્તિજનક છે, પાછાં પગલાં કરવાં એ સત્યાનાશનું કારણ થઇ પડે છે. ” દિલ્હીનો અંગ્રેજ સેનાપતિ હવે આ વચનોનું તાત્પર્ય સમજ્યો. આથી તેણે સૈનિકોને આગળ વધવાને તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરની સવાર અંગ્રેજો સમક્ષ શાંતપણે ઉપસ્થિત થઇ. દિલ્હીના અંગ્રેજ આ બે દિવસો દરમિયાન પહેલા કરતાં વધારે આશાવંત બન્યા હતા. બે દિવસ પહેલાં બંડખોર સિપાહી-

ઓએ અંગ્રેજોની ચોથી દુકડીને હરાવી કૃષ્ણગંજ કબ્જે રાખ્યું હતું. તે સિપાહીઓ આજ સવારે કૃષ્ણગંજ છોડી ગયા હતા. કૃષ્ણગંજ સાથે તેનું જુદા જુદા પ્રકારનાં હથિયારોથી ભરપૂર અસ્ત્રાગાર પણ અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યું. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે માયંકાળ વખતે અંગ્રેજ સૈન્ય દિલ્હીના રસ્તાઓ પર લડાઇ કરતું કરતું શહેનશાહના મહેલ ભણી જવા લાગ્યું. સિપાહીઓ એ સૈન્યને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ધરના છાપરા પરથી, બારીઓમાંથી, દરવાજામાંથી અંગ્રેજો પર ભથ્થકર ગોળીબાર થવા લાગ્યો. ૧૮ મી તારીખે લાહોર દરવાજો કબ્જે કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો, પરંતુ સિપાહીઓએ મકાનો પરથી છુપી રીતે એવો સખત ગોળીબાર ચલાવ્યો કે યુરોપિઅન સૈન્ય ડરી ગયું, અને આગળ ન વધ્યું. આથી સેનાપતિ વિલ્સન ચિંતામાં પડ્યો. તેના શરીરમાં કમકમમાં આવી ગયાં. પણ ખીજે દિવસે તે ચિંતા દૂર થઇ. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે અંગ્રેજોએ લાહોર દરવાજો, જુમ્મામસ્જિદ, અજમેર દરવાજો વગેરે કબ્જે કર્યું. એ જ દિવસે શહેનશાહના મહેલ પર અંગ્રેજોની જળ પતાકા ઉડવા લાગી.

૬જી જો કે દિલ્હીના કેટલાક ભાગમાં સિપાહીઓ ભરાઇ રહ્યા હતા, છતાં હવે એ મહા નગરીમાં અંગ્રેજોની સત્તા જામતાં વાર ન લાગી. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે દિલ્હી અંપૂર્ણ કબજામાં આવ્યું. અંગ્રેજોએ તે તારીખે દિલ્હીના દિવાન-છ-ખાસમાં-૫૫વીં પરના અમર નિકેતનમાં-ખાસ દરબાર ભરી અમનચમન ઉડાવ્યાં.^૧

૧ મોગલ શહેનશાહોનું ખાસ દરબાર મુદ-દિવાન-છ-ખાસ ધોળા આરસનું બાંધેલું છે અને તેમાં જાતજાતની કાતરણી કાતરેલી છે. તેમાંના યાંત્રણા પણ શ્વેત આરસના છે. આ દરબારમુદમાં

દિલ્હી છૂતાયું. બંડખોર સિપાહીઓ હતાશ થઇ ગયા. રહેવા-
 શીઓ પોતપોતાનો પૈસો ટકા લઇ નાસી જવા તૈયાર થયા. હવે
 અંગ્રેજ સૈનિકોને વેર વાળવાની તક મળી. જે સ્થળે તેમનાં અસહાય
 બૈરાં છોકરાં માર્યા ગયા હતાં, વહાલાં બાળકોનાં અંગો કપાયાં હતાં,
 હવે તેઓ તે સ્થળના અધિકારી થયા હતા. તેમના હથિયારબંધ શત્રુ-
 ઓમાંના અનેક માર્યા ગયા હતા અથવા નાસી ગયા હતા. તેથી
 સોલ્જરોને કોઈ પણ જાતનો પ્રતિબંધ રહ્યો નહોતો. તેઓ જેને
 જોતા તેના પર હથિયારો ચલાવવા લાગ્યા. આ તરફ શિખોએ પણ
 લુટલાદ અને મારફાડ કરવામાં સોલ્જરોની હરિફાઇ કરવા માંડી.
 દિલ્હી અંગ્રેજોની માફક શિખોને પણ આકર્ષે ચર્ષ પડ્યું હતું. મોગ-
 લોના હુકમથી તેમના ગુરૂ તેગબહાદુર અહીં માર્યા ગયા હતા. દિલ્હીના
 પ્રબળ પ્રતાપી રાહેનશાહે તરફથી ગુરૂ ગોવિંદસિંહને ધણું ખમવું
 પડ્યું હતું. એ બધું શિખો વિસરી ગયા નહોતા. પોતાના પૂજ્ય
 ગુરૂઓની રોચનીય દશા સાથે દિલ્હી અને મોગલોનું નામ ગુલાએહું
 હતું. તેઓ દિલ્હી અને મોગલના નામથી ઉશ્કેરાઇ જતા, તિરસ્કાર
 દર્શાવતા અને વેર વાળવા માટે તલસી રહેતા. આમ હોવાથી અત્યારે
 અંગ્રેજોને શિખો પોતપોતાનું વેર વાળવાની હરિફાઇમાં ઉતર્યા ન હોય
 એવો ભાસ થવા લાગ્યો. જેઓએ અંગ્રેજોનાં બૈરાં છોકરાંને કતલ
 કર્યા હતાં તેઓ ન્યાયાનુસારે દયાને પાત્ર ન હોઇ શકે. પરંતુ જેઓએ

સુપ્રસિદ્ધ મમુરાસન રાખવામાં આવ્યું હતું. દિવાત-પ-ખાસમાં આ
 વચનો કાતરેલાં હતાં કે ‘જે પૃથ્વીમાં સ્વર્ગ હોય, તો તે આ છે, આ
 છે, આ છે.’ Two Native Narratives of the Mutiny
 in Delhi, P. 11.

કદી પણ અંગ્રેજોને વિરુદ્ધ હથિયાર ચલાવ્યાં નહોતાં, અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાનો કે મારી નાખવાનો આગ્રહ બતાવ્યો નહોતો, સંસારનો શાંતિમય માર્ગ છોડ્યો નહોતો; જેઓ પોતાના બંડખોર સ્વદેશ બંધુઓથી લૂટાયા હતા છતાં જન્મભૂમિ પરના અપાર ગ્રેમને લીધે ચિંતાતુર અવસ્થામાં જેમ તેમ કરીને વસવાટ કરી રહ્યા હતા, એવા લોકોની નિંદગી તરફ અંગ્રેજ સૈનિકોએ નજર રાખવાની જરૂર હતી. પરંતુ આ પવિત્ર કર્તવ્ય બળવવા તરફ દરેકે સમાન રીતે ધ્યાન ન આપ્યું. પ્રચંડ વિપ્લવના તરંગોથી ખરાબ વ્યવસ્થાની સાથે કેટલીક સારી વ્યવસ્થા પણ લુપ્ત થાય છે. ઉદ્ધત લોકોની સાથે નિર્દોષ લોકો પણ માર્યા જાય છે. દુનિયા પરની બધી ઉચ્ચપાયલોમાં આવું જ બન્યું છે. દિલ્હી બળવામાં એ ખાસ રૂપમાં જણાવ્યું હતું. જેઓએ ક્રાંતિપણ પ્રકારે શાંતિમાં વિદ્ય નાખ્યું નહોતું, તેઓનાં હૃદય અંગ્રેજોની સંગીનોથી વીંધાઇ ગયાં, જેઓએ અંગ્રેજ જૈરાંછોકરાને હાથ પણ અડાડ્યો નહોતો તેઓનાં શરીર અંગ્રેજોની તરવારથી કપાઇ ગયાં ! દિલ્હીના ક્રાંતી અંદર રહેતાં બધાં માણસો અત્યારે અંગ્રેજો ને દેશી સૈનિકોને શત્રુ રૂપે ભાસવા લાગ્યાં અને શત્રુ રૂપે ભાસતાં હોવાથી વધ્ય ગણાવા લાગ્યાં.^૧ અપરાધી કે નિરપરાધી, શાંત કે અશાંત વગેરે બધાં આ મહાપાપનું કૃષ્ણ ભોગવવા તૈયાર થયાં. દિલ્હી તાબે થયા પછી થોડા દિવસો સુધી તો આવા નિર્દોષ માણસોને બંદુકની ગોળાઓથી કે બીજી રીતે મારી નાખવાનું કામ ચાલ્યું. સાહસ અને રણકૌશલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અંગ્રેજ વીર પુરુષોમાંના ઘણાખરા આ નિંદનીય કાર્યનો જવાબદારી પોતે માથે લીધી નહોતી છતાં એ કાર્યમાં તેઓનું અનુ-

મોદન હતું એ તો નક્કી.^૧ લડાઈમાં ધાયલ થયેલા, રોગથી પીડાતા લોકો નરક પણ આ વખતે દયા દર્શાવવામાં આવી નહોતી. શત્રુઓ લગભગ એકસો ધાયલ ને રોગી સિપાહીઓને પોતાની ઝાવણીમાં મૂકી ગયા હતા. કમોન હડસનના સૈનિકોએ એ નિરાધાર જીવોને મારી નાખ્યા. કેટલાક ધાયલ સિપાહીઓ મોગલોના પ્રસિદ્ધ દરબાર-ગૃહમાં મૃતા હતા. અંગ્રેજોની સંગીનોથી વીંધાઈ તેઓનો જીવ અનંત આકાશમાં વિલીન થઈ ગયો, એક અંગ્રેજ ઇન્જનેરે આ વખતે લખ્યું છે કે “તરવારના ધાથી એક સિપાહીના બંને હાથ કપાઈ ગયા હતા. શરીરમાં બંદુકની ગોળી પેસી ગઈ હતી. પેટમાં બે જગાએ સંગીનના ધા વાગ્યા હતા. આ માણસ હજી જીવતો હતો. એક અંગ્રેજ સૈનિકે બંદુકની ગોળી મારી આવા દુર્દસાગ્રસ્ત અને અસહાય માણસનું માથું ખેંચી કાઢ્યું. એ જોઈ મને એટલો બધો તિરસ્કાર છૂટ્યો હતો કે તે વર્ણવી શકાય તેવો નથી.”^૨ પરંતુ એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે સૈનિકોએ દેશી સ્ત્રીઓ અત્યે કંઈ જીલમ ગુન્ગર્યો નહોતો. બાલકબાલિકાઓ પણ તેઓનાં હથિયારોને ભોગ થઈ પડ્યાં નહોતાં. જો કે અગ્નિજ્વળતાં કાંઈ કાંઈ સ્ત્રી પર ગોળીબાર થઈ ગયા હતા, પણ ઇરાદાપૂર્વક એવા જીલમો ગુન્ગરવામાં આવ્યા નહોતા. બંડખોર મુસલમાનો મસ્જિદ વગેરે છુપાં સ્થળોમાં છુપાઈ રહ્યા હતા. તેઓ ત્યાં બેઠા બેઠા અંગ્રેજ સૈનિકો પર ગોળીબાર કરતા હતા. તેઓના ગોળીબારથી કેટલાક અંગ્રેજ ને દેશી સૈનિકો માર્યા ગયા હતા. એ લોકોનાં છુપાં સ્થળો તોડી પાડવામાં આવ્યાં હતાં અને એ લોકોને

૧. Kaye, Sepoy War, Vol. III P. 636.

૨. Martin, Indian Empire, Vol. II. P. 445.

પકડી મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. આ બનાવથી દિલ્હીના લોકોમાં એટલી બધી શેઠ ફેલાઈ ગઈ કે ત્યારબાદ કોઈએ અંગ્રેજોના લશ્કરના કોઈપણ માણસને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો.

દિલ્હીનો રાજમહેલ કબજે થયો હતો ખરો, પરંતુ હજુ બહાદુરશાહ પકડાયો નહોતો. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે તેની રાજધાની પર હલ્લો થયો. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે રાત્રે અંગ્રેજોએ ચંદનીચોક વગેરે કબજે કર્યું, એટલે સેનાપતિ બખ્તખાંએ નાસી જવાનો ઠરાવ કર્યો. તેણે મહેલમાં જઈ બહાદુરશાહને જણાવ્યું કે જો કે રાજધાની શત્રુના હાથમાં ગઈ છે, છતાં હજુ બીજાં અનેક સ્થળો છે કે જ્યાં આપણું કાર્ય સિદ્ધ થાય તેમ છે. આપના નામથી અને આપની હાજરીથી અનેક માણસોને ઉત્સાહ અદ્યો અને શત્રુઓ સામે લડાઈ કરવા તત્પર થશે. કર્નલ મેલિસન આ સંબંધમાં લખે છે કે જો બહાદુરશાહ પોતાના પૂર્વજો બાબર, હુમાયુ કે અકબરના જેવો દૃઢ મનનો ને ઉદ્યોગી હોત તો બખ્તખાંનાં વચનો ખોટાં પડત નહિ. પરંતુ તેનામાં દૃઢતાનું નામ નહોતું. વૃદ્ધાવસ્થાથી તે બહુ જ લથડી ગયો હતો. લડાઈ વખતે પણ તે બીજાના હાથનું રમકડું થઈ રહ્યો હતો. ઘેરા વખતે સિપાહીઓના અધિનાયકો તેના પર સત્તા ચલાવતા હતા. તેઓની હારથી આ સત્તા પણ નાશ પામી.^૧

અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર વૃદ્ધ બહાદુરશાહની દુર્દશાનું આવું ચિત્ર આપે છે. બખ્તખાંની માગણી સ્વીકારવામાં ન આવી. તે 'કાલે મળીશ' કહી ચાલ્યો ગયો. એ વખતે એક બીજો માણસ કર્મક્ષેત્ર પર આવી ઉતર્યો. તેણે બખ્તખાંની જેમ ન કરતાં. વૃદ્ધ બહાદુરશાહને પોતાના પક્ષમાં લીધો.

મીર્જાલાલિબક્ષ બહાદુરશાહનો સગો હતો. બહાદુરશાહની મોટા દીકરા દારાબખતની સાથે તેની દીકરીનો વિવાહ થયો હતો. બખતખાં ચાલ્યો ગયો એટલે ધલાહિબક્ષ પાદશાહને પોતાને ઘેર લાવ્યો. અહીં તેણે પાદશાહને મમળચું કે જંડખોરો સાથે જવાથી આપને કંઈ કાયદો થશે નહિ. જરો તો નકામા હેરાન થશે. દુર્દશામાં આવી પડેલા જુદે આ વાત સ્વીકારી. ત્યારબાદ તે ધલાહિબક્ષને ઘેરથી જીવત મદાલ અને તેના પંદર વર્ષના પુત્ર સાથે હુમાયુના કબર-સ્તાનમાં જઈ રહ્યો. જેને રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યો હતો, જે રાજ્ય જવાથી લિખારી દશા ભોગવતો ચોતરફ ભટકતો હતો અને એવી ભટકતી સ્થિતિમાંથી પોતાના અપૂર્વ સાહસને લીધે પાછો શહેનશાહ બન્યો હતો અને છેવટે પ્રધાનોના તરફતે લીધે રાજ્ય ભોગવવાનું સુખ કાયમને માટે તજી સ્વર્ગે મંચર્યો હતો તે બક્ષા હુમાયુનું શરીર અહીં માટીમાં મળ્યું હતું. હુમાયુ સિવાય ગાજિઉદ્દીને મારી નાખેલો ખીજો આલમગીર પણ અહીં જ સૂતો હતો. અત્યારે આ જ સ્થળે છેલ્લા ભોગવ પાદશાહની બધી આશાનું દફન થયું.

રજબઅલી નામનો માણસ હડસન સાહેબનો જમણો હાથ હતો. દિલ્હીમાં શું બને છે તે રજબઅલી હડસન સાહેબને જણાવતો. આ વખતે દિલ્હીના ધણા આબરુદાર માણસો અંગ્રેજોના પક્ષમાં હતા. મુન્શી જીવણલાલે આ સમયે અંગ્રેજોને પુષ્કળ મદદ કરી હતી.^૧ જુદા પાદશાહ હુમાયુના કબરસ્તાનમાં જઈ ભરાયો છે એ વાત સાંભળી તેણે ધલાહિબક્ષને કહ્યું કે “તમારે ગમે તે યુક્તિ કરી પાદશાહને રજ

૧. A Short account of the Life of Rai jeewanlal Bahadur. By his son.

કલાકે ત્યાં ને ત્યાં રોકી રાખવો." ઇલાહિબક્ષ જમાનાનો ખાધેલ હતો, ઉગતાને પૂજનારો હતો. તેણે જોઈ લીધું કે અંગ્રેજોના પરાક્રમે અટકાવી શકાય તેમ નથી. તેમને જય થયો છે. આ વખતે પાદશાહને અંગ્રેજોના હાથમાં સોંપીશ તો કંઈક ફાયદો થશે, આથી તેણે રજબ-અલીની સલાહ માની. રજબઅલીએ કમાન હડસનને ખગર આપ્યા. હડસને પાદશાહને પકડવાની સેનાપતિ વિલ્સન પાસે રજ માગી. સેનાપતિએ એવી શરતે રજ આપી કે પાદશાહ તરફ કોઈ પણ જાતની ગેરવર્તણૂક ન ચલાવવી તેમ તેના શરીરને ઇજા ન કરવી. કમાન હડસન પોતાના ૫૦ સૈનિકો સાથે રજબઅલીને સાથે લઈ હુમાયુના મકબરા તરફ રવાના થયો.

મકબરાની આબુબાબુ સૈનિકો ગોડવી દીધા. ત્યારબાદ રજબઅલી અને તેનો એક સહચર જીનતમહાલ પાસે ગયા. બે કલાક પસાર થયા. આ બે કલાક સુધી હડસન બહાર ચિંતાતુર સ્થિતિમાં ઉભો ઉભો તેના આગમનની રાહ જોતો ઉભો. છેવટે તેની ચિંતા દૂર થઈ. જીનતમહાલ જોઈ લીધું કે જિંદગી ખચતી હોય તો શરણ થવું એ જ શ્રેયસ્કર છે. તેણે આ બાબતમાં પાદશાહને સમજાવ્યો એટલે રજબઅલીનું કાર્ય સરલ થયું. રજબઅલીએ આવી હડસનને કહ્યું કે 'જો આપ જાતે આવી કહો કે સરકાર પાદશાહને કંઈ નુકસાન નહિ કરે તો તે શરણ થવા તૈયાર છે.' કમાન હડસને આ વાત સ્વીકારી.

તરતજ ઢોકેલી પાલખીમાં જીનત મહાલ બહાર આવી. તરણુ ભુવાનબખ્ત તેની પાછળ આવ્યો. તેની પાછળ જુદા પાદશાહની પાલખી ધીરે ધીરે બહાર આવી. કપ્તાન હડસન ઉધાડી તરવારે તેના આગમનની રાહ જોતો મકબરાના દરવાજા પાસે ઉભો હતો. તમુરને વંશધર બીકથી ધ્રુજતો ધ્રુજતો તેની પાસે આવી પહોંચ્યો. આ દશ્ય

માનવ માત્રને શિક્ષાપ્રદ હતું. જેઓ મોગલ શહેનશાહતથી અપૂર્વ સમૃદ્ધિથી જાણીતા છે તેઓ આ દૃશ્ય જોઈ નશ્વર માનવનો અણુ-ધાર્યો દશા પલટો જોઈ વિસ્મય પામશે. લોકો જેના નામ આગળ શિર ઝુકાવતા, વૃદ્ધાવસ્થામાં બનેલા બનાવોના ધાત પ્રતિધાતથી, સર્વોપરિ અનિવાર્ય નિયતિનાં અપરિવર્તનીય નિયમોથી જે સત્તા ગુમાવી બેઠો હતો, છતાં હજી સુધી જે બીજાની સત્તા ને ઉત્સાહનો આધાર-સ્તંભ હતો તે અત્યારે પ્રિયતમા પત્ની, વહાલા પુત્ર, અને પોતાના જીવનની બીજા માગવા એક ભિખારીની પેઠે એક હલકા દરજ્જાના સૈનિક અમલદાર પાસે દીન વેશે આવી ઉભો. જેઓ એક વખત દિલ્હીનગર કે જગદીશ્વરના નામથી સંખોધાતા તે મહા પરાક્રમી શહેન-શાહોનો વંશધર અત્યારે આવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. લોકો અંગ્રે-જોની અપાર સત્તા જોઈ દિગ્ભ્રમ બની ગયા. વૃદ્ધ પાદશાહના સંખ્યા-બંધ નોકર ચાકરોએ બીન હરકતે એ મહા શક્તિ આગળ બચબીત બની માથું નમાવ્યું.

કપ્તાન હડસને બહાદુરશાહને હથિયારો સોંપી દેવાનું કહ્યું. પાદ-શાહે પૂછ્યું કે 'શું આપ જ હડસન બહાદુર?' એ પ્રશ્નનો યોગ્ય જવાબ આપવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ પાદશાહે પોતાનાં, પોતાની સ્ત્રીના અને પુત્રોના જીવન જત્યાવવા માટે જે વચન આપવામાં આવ્યું હતું તે હડસનને મોંએ સાંભળવા માગ્યું. એ માગણી સ્વીકારવામાં આવી. એ વખતે હડસને દંડતાપૂર્વક કહ્યું કે 'જે તમે તાસી જવાનો પ્રયત્ન કરશો તો હું તમને કુતરાને મોતે મારીશ.' પાદશાહે કપ્તાનને પોતાની બે તરવારો સોંપી દીધી. કપ્તાને તે લઈ

પોતાના નોકરોને સોંપી દીધી. ત્યારબાદ બહાદુરશાહ, છન્નતમહાલ અને જુવાનબખ્તને શહેરમાં લાવવામાં આવ્યાં. તેઓની પાલખીઓ પાસે સંખ્યાબંધ નોકરચાકરો હતા. તે ધીમે ધીમે વીખરાઈ ગયા. દિલ્હીના પ્રસિદ્ધ ચંદનીચોકમાંથી બહાદુરશાહની સ્વારી જવા લાગી ત્યારે બધા લોકો આંખો ફાડી ફાડીને આ બધું જોઈ રહ્યાં. પાદશાહને સ્ત્રી પુત્ર સાથે વડા મુદ્દત અધિકારી સેન્ડર્સ સાહેબના હવાલામાં સોંપવામાં આવ્યો.

કબ્જાત હડસને જો આ વખતે સદ્ગૃહસ્થની માફક વર્તણૂક અલાવી હોત તો તેના કાર્યમાં અડચણ પડત નહિ. ઉલટો તે ઇતિહાસમાં માન મેળવી જાત. પરંતુ તે કર્તવ્ય બળવતી વેળા સદ્ગૃહસ્થાઈ બતાવી શક્યો નથી. એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર આ સંબંધમાં લખે છે કે “બહાદુરશાહને કુતરાને મોતે મારવાનો અગર કસાઈખાનાના સાંઢની માફક હલાલ કરવાનો હુકમ આપતાં આ સાહસિક સૈનિકનું હૃદય ઉઠાળા મારે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેને તેના સ્વભાવને લાયક કામ કરવા દેવામાં આવ્યું નહિ. તેનો બંદી શોચનીય દશામાં આવી પડ્યો હતો, અશક્તિમાન હતો અને વૃદ્ધ હતો. તે નકારી સલાહને લીધે બળવામાં જોડાયો હતો. બળવાના પ્રબળ પ્રવાહને નિયમમાં રાખવાની શક્તિ તેનામાં નહોતી. તેના નામે કેટલાંય કરપીણ કામો થયાં હતાં. આવા નિર્બળ પુરુષ પ્રત્યે પાશવિક જુલમ આદરવો, એ સ્ત્રી હત્યા કરત વધારે શ્રેષ્ઠ કામ ગણી શકાય નહિ.”^૧ એક બીજા ઇતિહાસકારે પણ હડસન સાહેબના આ કાર્યને વખોડી કાઢ્યું છે. કબ્જાત હડસનને પાદશાહ પ્રત્યે માન રાખવાનો હુકમ મળ્યો હતો. પરંતુ તેણે એ હુકમ તરફ

લક્ષ આપ્યું નહોતું.^૧ હડસન સાહેબે પોતે કબુલ કર્યું હતું કે પાદશાહ વૃદ્ધ અને અશક્તિમાન હતો. તેના નામે તેના પુત્રોએ ગેરવર્તણૂક ચલાવી હતી. તોપણ તેણે તો આ વૃદ્ધ અને અશક્તિમાન માણસને જીવતી કે મુએલી સ્થિતિમાં દિલ્હી લાવવાની ઇચ્છા કરી હતી.^૨ તેણે બહાદુરશાહ પાસેથી જે જે તરવારો મેળવી હતી તેમાંની એક પરાક્રમી નાદિરશાહની હતી. અને બીજી જહાંગીરની હતી. કમાન હડસને એ બીજી તરવાર મહારાણી વિક્ટોરિઆને ભેટ કરવા રાખી હતી.^૩

પરંતુ કમાન હડસનની શિકારી વૃત્તિ આટલેથી મંતોપ પામી નહિ. હજુ વૃદ્ધ પાદશાહના પુત્રો અથવા નિકટના સગાઓ છુપાઈ રહ્યા હતા. હડસન સાહેબને તેના વિષે પોતાના વિશ્વાસુ બાલુસ રજબઅલી મારફત ખાતમી મળી. આ તરફ ઇલાહિબક્ષે એ લોકોને સપડાવવાની તૈયારી કરી. આ બંને માણસો દિલ્હીના શહેનશાહી કુટુંબમાંના હતા, અને શહેનશાહ સાથે અતલગના મુબંધથી જોડાયા હતા. હવે એ બંને પોતાના જ સગાઓને નરકમાં મોકલવાનો રસ્તો મોકળો કરવા લાગ્યા.^૪ ત્રણ શાહબદા-મીર્જા ખાજર સુલતાન, મીર્જા મોગલ, અને મીર્જા અબુબકર વૃદ્ધ શહેનશાહને પકડવામાં આવ્યો હતો તે મકબરામાં છુપાઈ રહ્યા હતા. કમાન હડસને તેઓને પકડી લાવવા માટે સેનાપતિ વિલ્સનની રજા માગી. સેનાપતિ કમાન હડ-

૧. Martin, Indian Empire, Vol. II, P. 447

૨. Twelve years in India, P. 300

૩. Twelve years in India, P. 301-308

૪. Kaye, Sepoy War, Vol. III P. 649, note

સનનેા સ્વભાવ બળુતો હતો. તેથી તેણે રાજ આપતા આનાકાની કરી, પણ સેનાનાયક નિકલ્સનના આગ્રહને લીધે કમને રાજ આપી. કમાન હડસન એક સો સૈનિકો અને મદદનીશો સહિત ફરી હુમાયુના મકબરા તરફ દોડ્યો. રાજ્યઅલી ને ઇલાહિબક્ષ પણ થોડેસ્વાર થઈ ત્યાં ગયા. શાહબદાશને નાસવાનો રસ્તો ન રહ્યો. તેના ઘણા નોકરો ત્યાં આવી રહ્યા હતા. સૌથી સાહસિક શાહબદાશે મરી ખૂટવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. પણ ખીજા બે શાહબદાશને એ ઇચ્છા ન રહી. પદ્મ પિતાનું અનુકરણ કરી તેઓએ જીવન બચાવવાની શરતે શરણ થવાની આજીજી કરી. બે કલાક સુધી તેઓએ વિજેતા આગળ આ સંબંધમાં કાલાવાલા કર્યા, પરંતુ કમાન હડસને એ વાત સ્વીકારી નહિ. તેણે ખીજા શરતે શરણ થવાનું જણાવ્યું. છેવટે ત્રણ શાહબદાશ વિજેતાની દયા પર આધાર રાખી શરણ થયા.

રથના જેવી બંધ બળદ ગાડીમાં ત્રણે શાહબદાશ પોતાનું મથક છોડી બહાર આવ્યા. તેઓએ કમાન હડસન પાસે આવી સલામ કરી. કહ્યું કે અમારો ન્યાય અદાલતમાં છણારો એવી અમને આશા છે. હડસને સલામનો જવાબ સલામથી વાળ્યો પણ અદાલતમાં કામ ચલાવવા વિષે કંઈ વચન આપ્યું નહિ. તેને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે રાજકુમારોએ જ અમારાં અસહાય ઈરાછોકરાંને મારી નાખ્યાં છે. આથી તેણે તેઓને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પ્રબળ વૈર વૃત્તિએ તેની બધી કામળ વૃત્તિઓને દબાવી દીધી હતી. તેણે સૌ પહેલાં શરણ આવેલા લોકોનાં હથિયારો જિનવી લેવાની તૈયારી કરી. આ વખતે અંગ્રેજોની સત્તા બોમ્બે લોકો સમક્ષીત બની ગયા હતા. લોકો શહેનશાહના મહેલ પર અંગ્રેજ પતાકા ઉડતી નિહાળી તેઓ

વિરૂદ્ધ વર્તન ચલાવવું એ નિરર્થક માની બેઠા હતા. હડસન સાહેબે બધા અનુચરોને હથિયારો છોડી દેવાનો હુકમ કર્યો. કમાનના સૈનિકોએ તેઓનાં હથિયારો, ઘોડાઓ અને વાહનો આંગણુના મધ્ય ભાગમાં ખડકી દીધાં.

છેવટે કપ્તાન હડસને રથ હાંકનારને રથ નગર તરફ હાંકવાનો હુકમ કર્યો. તેના સૈનિકો રથને વીંટાઈ ચાલવા લાગ્યા. રથ શહેર પાસે આવી પહોંચ્યો. કપ્તાન હડસને પોતાના સૈનિકોને સંબંધી પાસેના લોકો સાંભળી શકે એવા મોટા અવાજે કહ્યું કે આ શાહજાદાઓ ખૂની છે. તેઓએ આપણાં ઘૈરાં છોકરાંને મારી નાખ્યાં છે. સરકારની ઈચ્છા મુજબ હવે તેઓને એ કૃત્યની શિક્ષા ભોગવવી પડશે. એમ કહી તેણે શાહજાદાઓને રથમાંથી ઉતરી શરીરનું નીચકું વસ્ત્ર ખસેડી નાંખવાનો હુકમ કર્યો. શાહજાદાઓએ એ હુકમ અમલમાં મૂક્યો. એટલે તેણે તેઓને પાછા રથપર ચઢવાની આજ્ઞા કરી, ત્યાર બાદ કમાન હડસન પોતાનો વિચાર અમલમાં મૂકવા તૈયાર થયો. મારા સ્વારો હુકમ નહિ માને એવા વિચારથી કે પછી મારે જાતે આ તપાસને વધ કરવા જોઈએ અને એ રીતે વૈર વૃત્તિને તૃપ્ત કરી આનંદ પામવું જોઈએ એવી ઈચ્છાથી તેણે બીજા કોઈને હુકમ ન આપતાં એક સ્વાર પાસેથી પિસ્તોલ માગી લીધી. પછી તેણે એ શાહજાદાઓને સ્વહસ્તે ગોળાથી વીધી નાખ્યા. ત્યારબાદ તે પોતાના શિકારને લઈ આનંદ પામતો પામતો શહેરમાં પેઠો. પ્રજા જોઈ શકે તે ખાતર શાહજાદાનાં શબો કાઢવાળી આગળ મૂકવામાં આવ્યાં. લગભગ બસો વર્ષ પહેલાં ઔરંગઝેબની આજ્ઞાથી સિખગુરૂ તંગબહાદુરના શબને જે સ્થળે રાખવામાં આવ્યું હતું; તે સ્થળે શાહજાદાઓનાં

શબોને પણ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. આ કૃત્યથી કંમીલા શિષો આનંદ પામ્યા, વૈર વૈર પોકારતા અંગ્રેજો પણ સંતોષ પામ્યા. શબો કેટલા દિવસ ત્યાં જ રહ્યાં, છેવટે સડવા લાગ્યાં અને ચોતરફ માથું ભમાવી નાખે તેવી દુર્ગંધ ફેલાવવા લાગ્યાં એટલે તદુરસ્તીની જાળવણી ખાતર દૂર લઈ જઈ દાટી દેવામાં આવ્યાં.

કમાન હડસને વૈર વાળવા ખાતર જ આ કૃત્ય કર્યું હતું. જેઓ પોતાના પક્ષના માણસોને માર્યા ગયેલાં જોઈ આતતાયીના અપરાધનું વૈર વાળવા માટે અધીરા બની જાય છે, તેઓ સારાસારનો વિચાર કરી શકતા નથી. કમાન હડસન પણ એવી જ અવસ્થા ભોગવી રહ્યો હતો. કમાન હડસન સાદસિક વીર પુરુષ હતો. શાહજાદાઓમાંના એકની ઇચ્છા પાર પડી હોત અને કમાન હડસને રણક્ષેત્ર પર સત્તુઓને મારી નાખ્યા હોત તો તેની વિરુદ્ધ કોઈ કંઈ બોલી શકત નહિ. સૌ પહેલાં તેણે જે જે કાર્યો કર્યા હતાં તે તેની બહાદુરીને જાણે તેવાં હતાં. તેણે રાજકુમારોને કેદ કર્યા હતા. તેના હથિયારબંધ અનુચરોનાં હથિયારો ઉતરાવ્યાં હતાં. એ બધા અનુચરોને શાહજાદાના રથથી દૂર રાખ્યા હતા. ત્યારબાદ તેણે જો કેદી શાહજાદાઓને જુદા શહેનશાહની માફક મુલકી અધિકારીઓને સોંપી દીધા હોત તો તેનું અસાધારણ સાહસવાળું વીરત્વ જરૂર વખણાત. પરંતુ તેણે અતિશય નિર્દયપણે પોતાના નિઃરાત્ર, અસહાય, બંદીવાનોને મારી નાખ્યા હતા. તેથી તેનું વીરત્વ ઝળકતું નથી, તેના કૃત્યથી કોઈ કોઈ રાજપુરુષ અતિશય ઉસ્કેરાઈ ગયાં હોવાથી સંતોષ પામ્યા હતા,^૧ પરંતુ તે તેના બધા

૧ 'પંજાબના વડા ન્યાયાધીશ (પાછળથી અયોધ્યાના ચીફ કમિશનર) રોબર્ટ મોન્ટગોમરિએ આ બાબતમાં સંતોષ પ્રગટ કરી

સ્વદેશી બંધુઓની પ્રશંસા મેળવી શક્યો નથી. ઉશ્કેરણી વખતે જેઓએ આ કૃત્યને વખાણ્યું હતું, તેઓ પણ પાછળથી પસ્તાયા હતા. કર્નલ મેલિસન સાહેબ આ સંબંધમાં લખે છે કે “ આ કરતાં વધારે પાશવિક અને વધારેમાં વધારે ખીનજરૂરી જીલમ ખીન્ને કોઇ હોઇ શકે નહિ. આ ભારેમાં ભારે જૂલ હતી, ભારેમાં ભારે પાપ હતું. આપણી જાવણીમાં એવી ગપ્પ ઉડી હતી કે રાજકુમારો મે માસમાં આપણાં બેરાં છોકરાંની ખૂનરેજીના કૃત્યમાં ભળ્યા હતા, પરંતુ એ અપરાધ સાબીત કરવા માટે કશી સાબીતિ દર્શાવવામાં આવી નહોતી. અદાલતમાં આ બાબત પર પુષ્કળ અજવાળું પડે તેવું હતું. જે એ શુનો સાબીત થયો હોત તો ઇંગ્લાંડના લોકો યોગ્ય ને યોગ્ય સજા થઇ છે માની મંતોય પામત. શાહજહાંઓ શરણ થયા હતા. તેના અનુચરોમાંના કોઇએ તેઓને છોડાવવો અચલ કર્યો નહોતો. ભારે હડસન સાહેબે પોતાના શિકારને ગાડી પરથી ઉતરી શરીરપરનાં લુગડાં ઉતારવાનું જણાવ્યું ત્યારે કોઇએ કંઇ ઉશ્કેરણી બતાવી ન હોતી. જેનામાં સાહસ કે દહતા ઓછી હોય તે પોતાની ચોતરફ અસંખ્ય માણસોને વીંટાઈ વળેલાં બેઇ કદાચ નિરાશામાં ને નિરાશામાં કેદીઓને મારી નાખે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ કપ્તાન હડસનની ધમની તો લોહમય હતી. તે સંપૂર્ણ જ્ઞાનમાં હતો. દિલ્હીના શહેનશાહને મારી નાખવાનો હુકમ ન મળવાથી તે બહુ દુઃખી થયો હતો. તેને પશુવત્તિ વૃત્ત કરવાની જરૂર હતી તેથી જ તેણે આ પ્રમાણે બાબલાની માફક ખૂન કરી એ વૃત્તિ વૃત્ત કરી હતી.

કપ્તાન હડસન પર પત્ર લખ્યો હતો, Twelve years in India P. 316, note, Comp. Martin, Indian Empire, Vol. II, P. 440

“બહુ દિલગીરીની વાત છે કે હડસને પોતાની વૃત્તિને વચ-
ચક આતું કાર્ય કર્યું હતું. ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોતાં આ કાર્ય બહુ ખોટું
ગણાય. કારણ કે આવી ખૂનરેણુ તદ્દન બીન જરૂરી હતી. રાજકુમારો
પર અદાલતમાં કામ ચલાવવામાં આવ્યું હોત તો ઘણું જાણુવા જેવું
મળી આવત એ કારણથી સમાન્ય પ્રજાને માટે પણ આ બનાવ
દિલગીરીભર્યો ગણી શકાય. લોકો ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા તેથી જો કે
આવાં કાર્યો તરફ તેઓનું બહુ ધ્યાન ન હોતું પરંતુ છેવટે ન્યારે તેઓ
શાંત થશે ત્યારે હડસન સાહેબના નામ પર હંમેશને માટે કલંક ચઢાવશે.
જ, આ એક તેની આબરૂને માટે બહુ શોચનીય ગણી શકાય. આ
વિપ્લવના ઇતિહાસમાં હડસનના નામ સાથે જે જે બાબતોને સંબંધ
છે, તે તે બાબતોમાં આ બનાવ સૌથી વધારે કટકારક છે.” ૧

કે સાહેબે પણ એવો જ અભિપ્રાય આપ્યો છે: ઇતિહાસકાર
જણાવે છે કે “તેણે (કપ્તાન હડસને) આનંદમાં આવી જઈ ૨૩મી
સપ્ટેમ્બરે લખ્યું હતું કે-” મેં ચોવીસ કલાકમાં તૈમુરના વંશના મુખ્ય
માણસોનું કામ તમામ કર્યું છે. હું નિષ્કુર નથી. છતાં હું સ્વીકારું છું
કે પૃથ્વીને આ નરપિશાચોના પંજમાંથી મુક્ત કરવાની તક મળી
એ ખાતર મને ઘણો આનંદ થયો છે.” x x હડસન સાહેબ આ
નરહત્યા કરી આનંદ પામ્યા હતા, અને મગર બન્યા હતા. એથી
તેમને જરાય દુઃખ જણાયું નહોતું. તેણે એ ખૂનરેણું સમર્થન
કરવાની જરૂર જોઈ નહોતી. પરંતુ તેના કરતાં વધારે માણસાણાના
સત્તાવાળાઓ શાહજાદાઓની ખૂનરેણુ વિષે કંઈ પ્રશ્ન ઉભો કરે તેના
ખુલાસા માટે, તેણે આ બે દલીલો બતાવી છે-પહેલી એ કે સેનાપતિએ
મને કહ્યું હતું કે બંદીઓ માટે હું વધારે તકલિફ લેવા કરવા માગતો

નથી. બીજું એ કે જો હું એ લોકોને ન મારી નાખત તો તેનાજ લોકો અમને ઠાર કરત. પરંતુ શાહજહાંએ વગર વિચારે મારી નાખવા એમ સેનાપતિ વિલ્સને કહ્યું નહોતું. તેણે બનતાં સુધી એમ કહ્યું હતું કે તેઓને મુલ્કી ખાતાના અમલદારોના હાથમાં સોંપી દેવા બીજી દલીલ પ્રબળ છે. પરંતુ લોકો એ વખતે એટલા બધા નિર્જીવ બની ગયા હતા કે તેઓએ હડસનના હુકમથી હુમાયુના મકબરામાં પોતાનાં હથિયારો ઉતારી આપ્યાં હતાં; આ પરથી તેઓની દુર્બળતા પ્રગટ થતી હતી.

“ X X ખરી વાત એ છે કે દિલ્હી તાબે કર્યા પછી આપણા લોકો એવા ઉત્ક્રાંતિ ગયા હતા, શત્રુઓના અસંખ્ય જુલમે યાદ લાવી અંતઃકરણમાં એવી પ્રબળ આગ સળગતી હતી કે આપણા હિંદમાંના સંજ્ઞનમાં સંજ્ઞન ગણાતા માણસોમાંના કોઈ કોઈએ પણ આ ખૂનરેણને પ્રથમ તો વખાણી હતી, પણ છેવટે શાંતિપૂર્વક વિચાર કરતાં તેમણે જ એ ખાતર દિલ્હીની બતાવી હતી. જો કે કપ્તાન હડસનને ખાતરી હતી કે સમગ્ર અંગ્રેજ જાતિ આ બનાવથી આનંદ પામશે પણ હું નિઃશંકપણે કહું છું, કે ઇંગ્લાંડના લોકો આ કૃત્ય માટે તિરસ્કાર દર્શાવી અતિશય દિલ્હીર થયા હતા. કોઈ આ ખૂનરેણને વખાણે છે એવું મેં સાંભળ્યું નથી; એટલું જ નહિ. પણ એ બાબતનું સમર્થન કરનારા પણ ત્યાં કોઈ હોય એવું મારે કાને પડ્યું નથી. ”^૧

માર્ટિન સાહેબ પણ આ ખૂનરેણનું સમર્થન કરતા નથી.^૨ અમે

^૧ Kaye, Sepoy War, Vol. III, P. 652-654.

^૨ Martin, Indian Empire, Vol. II, P. 448.

અગાઉ જણાવ્યું છે કે લોર્ડ રોબર્ટ્સ આ વખતે દિલ્હીના સૈનિકામાં હતો. તેણે લખ્યું છે કે “હું બીજા લોકો સાથે દિલ્હીના શહેનશાહને બેઠા ગયો હતો. તેની દશા બહુ ખરાબ જણાતી હતી. x x પાછા ફરતી વેળા શહેનશાહના બે પુત્રો અને એક પૌત્રનું શબ બેઠા હું નવાઈ પામ્યો હતો. એ સળો કાટવાળી પાસે આવેલી શિક્ષા પર પડ્યા હતાં.” ત્યારબાદ તેણે આ શાહજાદાના ખૂનની વિગત આપી તે ખાતર દિલ્હીની બતાવી છે.^૧

આ વખતે અંગ્રેજોમાંના ઘણાખરા એવા ઉસ્કેરાઈ ગયા હતા કે એક માણસે કાંઈ એક વર્તમાન પત્રમાં લખ્યું હતું કે “ભીંઓ અને બાળકોને ન મારવાનો હુકમ કરવામાં સેનાપતિની ભૂલ થઈ છે. તેઓ મનુષ્ય નથી પણ રાક્ષસો છે કે જંગલી પ્રાણીઓ છે. તેઓને તો કુતરાને માતે મારવા એ જ ઠીક છે.” ૨૧મી સપ્ટેમ્બરે દિલ્હીની સ્થિતિ કેવી હતી એ અંગ્રેજોમાં આ લેખકે લખ્યું છે કે—“બધા બંડ-ખોરો દિલ્હી છોડી ચાલ્યા ગયા હતા. આપણા સૈનિકો સિવાય બહુ થોડાં માણસો શહેરમાં જણાતાં હતાં, ત્યારે આપણું લશ્કર શહેરમાં ચેકુ ત્યારે જે લોકો નજરે પડ્યા તે બધાને મંગીનથી વીંધી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. કાંઈકાંઈ મકાનમાં ૪૦ થી ૫૦ માણસો છુપાયાં હતાં.” આ પરથી જ આપ સમજી શકશો કે માર્યા ગયેલા લોકોની સંખ્યા કેટલી બધી હશે. તેઓ બળવાખોરો નહોતા, પણ શહેરના વતનીઓ હતા. તેઓને આશા હતી કે દયાળુ અંગ્રેજ સરકાર આપણને

---

^૧ Lord Roberts, Forty one years in India, Vol. I, P. 249-250.

ગયાવશે. હું આનંદપૂર્વક જણાવું છું કે એ લોકો એ બાબતમાં નિરાશ થયા હતા. ”^૧ વિજયી સૈનિકોએ જે દિવસ સુધી દિલ્હીમાં આવો ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. ખૂન કરવાં ને લૂટફાટ કરવી એ તેઓનું મુખ્ય કૃત્ય ગણાયું હતું.^૨ આ વખતે વિલાયતના પ્રખ્યાત વર્તમાન પત્ર ટાઇમ્સના

૧. Martin, Indian Empire, Vol. II. P. 449.

૨. લુદાએલી સંપત્તિની સંખ્યા બહુ મોટી હતી. એક અંગ્રેજ આ વખતે ત્યાં હાજર હતો. તેણે નજરોનજર જોઇ લખ્યું હતું કે રાઇફલ નામની દુકડીનો એક સૈનિક લૂટફાટની સંપત્તિ અને ઇનામ મળી દશ હજારથી પણ વધારે રૂપીઆ લઇ ઈંગ્લાંડ જશે.—Times November 21st, 1857, quoted in the Indian Empire Vol. II. p. 449. note.

સૈનિકોની માફક અંગ્રેજોના પક્ષના સામાન્ય લોકો પણ લૂટફાટમાં મથગુલ બની ગયાં હતા. લોર્ડ રૉબર્ટસે લખ્યું છે કે “ન્યારે હું ઘોડેસ્વાર થઇ કાશ્મીર દરવાજામાં થઇ મારે કામે જતો હતો ત્યારે જણાયું કે રસ્તાની બાજુએ એક ડાળી પડી છે, તે ડાળીને ઊપાડનારા કોઇ નહોતા. મને જણાયું કે એમાં કોઇ ધાયલ માણસ હશે. હું ખાત્રી કરવા માટે ઘોડા પરથી ઉતર્યો; મેં જે કંઇ જોયું તેથી મારા હૃદયમાં દુઃખ અને બયની લાગણી એક સાથે પેદા થઇ. ષિંગેડિયર જોન નિકલ્સન એ ડાળીમાં પડ્યો હતો. તેણે મને કહ્યું કે મોઢ લોકો ડાળી અહીં રાખી લૂટફાટ કરવા ચાલ્યા ગયા છે. મને બહુ દુઃખ થાય છે; મને ઇસ્પતાલમાં લઇ જવામાં આવે તો સાફ. તે ડાળીમાં અટ્ટેલીને સૂતો હતો, ધા દેખાતો નહોતો. મેં કહ્યું ‘આપનો ધા સખત હોય એવું જણાવું નથી.’ તેણે જવાબ આપ્યો

મુંબઈના ખજરપત્રીએ લખ્યું હતું કે “જે દિવસે નાદિરશાહ ચંદની-ચોકની નાની મસ્જિદમાં બેસી દિલ્હીના લોકોનાં ખૂન જોતો હતો, તે દિવસ પછી શાહજહાનના નગરમાં આવો દેખાવ લોકોની નગરે કદી પડ્યો નહોતો.”^૧

જેઓ મંસારની જગમાં જકડાયેલા છે, જેઓ પ્રકૃતિના દાસ છે, તેઓ પોતાના સર્ગાત્મબંધીઓના નાશથી ધ્યાવા બેલાન બની જાય

“હું મરવા પડ્યો છું. હવે કંઈ આશા નથી.” આવ્યા મહાન પુરુષને આવી અસંદાય સ્થિતિમાં મરતો જોઈ મને બહુ દુઃખ થયું. મારી ચોતરફ અસંખ્ય લોકો મરતા હતા; મારા મિત્રો-સાથીઓ મારી જ બાલુએ દેહત્યાગ કરતા હતા ત્યારે મારા મનની સ્થિતિ આવી થઈ નહોતી. પણ આ વખતે તો મને જણાયું કે નિકેસનને શુભાવતાં બધું શુભાવતું પડશે.

ડોળીના બોઈઓ પહલુના લોકો સાથે પાસેનાં મકાનો તે દુકાનો લૂટવા ગયા હતા. તેઓ જે કંઈ મળે તે લૂટી લેતા હતા. મેં બહુ કષ્ટે ચાર મહુરો એકત્ર કર્યાં. ૬૧ મી પહલુના એક સાર્જન્ટનું નામ લખી લીધું અને તેને ડોળીમાં ફાલુ છે તે જણાવી પેલા મહુરો મારફત ડોળી ઇસ્પતાલમાં લઈ જવાનું ક્યું.

નિકેસનની સાથે આ મારો છેલ્લો મેળાપ હતો. મેં કેટલીકવાર ઇસ્પતાલમાં જઈ તેને વિષે પૂછપરછ કરી હતી. પરંતુ તેને મળવાની રજા મળી નહોતી.—Roberts, Forty one years in India, Vol. I, P. 236

^૧ Bombay Correspondent, Times, November 16th 1857, quoted in the Indian Empire, Vol. II, P. 450

અને એવી બેલાન સ્થિતિમાં કર્મીલુ કામ કરી બેસે એમાં કંઈ નવાઈ જોવું નથી. સંસારક્ષેત્ર પર મનુષ્યો આવા જ સ્વભાવ બતાવ્યા કરે છે. પરંતુ જેઓ આ વખતે પરદેશના નિર્દોષ લોકોનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા અને પોતાનાં માણસોને પરદેશીઓ પ્રત્યે ગેર-વાજબી વર્તન ચલાવતાં જોઈ તિરસ્કારપૂર્વક તેઓનાં અપકૃત્યોને વખોડતા હતા, તેઓને સાધારણ મનુષ્યોના વર્ગમાં ગણી શકાય નહિ. તેઓ ખરેખર મૃત્યુલોકમાં દેવ જેવા ગણી શકાય. આનંદની વાત એ છે કે આવી ભયંકર હિંસકરણી વખતે કેટલાક અંગ્રેજોએ આવી દેવ-પ્રકૃતિ દર્શાવી હતી.

જે દિવસે સેનાપતિ હેવલોક અને આલિટ્રામના આગમનથી લખનોરના અંગ્રજો આનંદમાં મસ્ત બની ગયા હતા, બાલક બાલિકાઓ પણ આનંદથી અધીરાં બની ગયાં હતાં, માતાના મુખ પર સુંબસ કરતાં કરતાં ભગવાનની અપાર કરુણા વિશે વાતો કરતાં હતાં, તે સમયથી થોડા દિવસ પહેલાં દિલ્હીના નિર્દોષ લોકો નિરાશાથી અધીરા બની સંસારમાં જે કર્મ સર્વથી કઠોર છે, સર્વથી શોચનીય છે, સર્વથી વધારે નિર્દય ગણાય છે, તે કરવા તત્પર થયા હતા. પાછળથી પોતાની પ્રાણાધિક પત્નીઓ, અને સ્ત્રીઓ વિજયના મદમાં ગાંડા બની ગયેલા ફેનિકાના હાથમાં જઈ પડે એ સંદેહથી તેઓએ સ્વહસ્તે તેઓનો સંહાર કર્યો. એક પ્રેક્ષક લખી ગયો છે કે “મેં ચૌદ સ્ત્રીઓનાં શબો જોયાં હતાં. શબો શાલથી ઢાંકેલાં હતાં. દરેક સ્ત્રીનું ગળું કાનના એક છેડાથી બોજા છેડા મુધી વીધાએલું હતું. મેં આ બાબત એક જણને પૂછ્યું; તેણે કહ્યું કે, ‘પાછળથી આપના હાથમાં ન પડે એ ખાતર તેઓના પતિદેવોએ આ સ્ત્રીઓને મારી નાખી છે’ એમ કહી પેલા માણસે તે સ્ત્રીઓના પતિદેવોનાં શબ બતાવ્યાં. તે લોકો પોતાનું કાર્ય પૂરું કરી છેલ્લા આપઘાત

કરી મુવા હતા. ”^૧ દિલ્હીના રહેવાશીઓની આ શંકા ખોટી હતી તેઓ ત્રાસના માર્યા બેલાન બની ગયા હતા અને આવી કંટોરતા બતાવી મરણ પામ્યા હતા. દિલ્હીના કમિશનર ટ્રિથેડ સાહેબે રાહરની શોચનીય સ્થિતિ વિશે પોતાની પત્નીને આ પ્રમાણે લખ્યું હતું કે “જો પાદશાહને પોતાના કુટુંબનો અને પોતાનો બચાવ કરવાની ઇચ્છા હતી તો તેમણે આપણા હાથમાં મહેલનો કબજો સોંપી દેવો હતો. એમ થયું હોત તો હું આ ખૂનરેણ અટકાવી શકત. મંખ્યાબંધ સ્ત્રીઓ આપણી દયા પર આધાર રાખી શરણ થઈ હતી. તેઓ બીન અડમણે મુરક્ષિત સ્થળે જઈ પહોંચી હતી. અભાગિયાં મુસાફરોની સ્થિતિ બહુ ખુરી હતી. તેઓમાંનાં કેટલાંક તો બાગકો અને વૃદ્ધોને સીધે મુસાફરી કરી શકતાં નહોતાં. ”^૨

દિલ્હીના ઉન્મત્ત લોકોને હાથે મુરોપિઓના જીવ ગયા હતાં. તે જ રીતે ઉન્મત્ત સૈનિકોને હાથે દિલ્હીના લોકોએ જીવ ગુમાવ્યા હતા. વૈરની ટેવી પ્રાચીનકાળથી મોગલોની સમૃદ્ધ રાજધાનીમાં આવી રીતે વારંવાર લોહીની નીકા ચલાવતી આવી છે. એ પ્રળય વૃત્તિની હિંદુસ્તાનીમાંથી મુક્ત થઈ છેવટે બધા એ સર્વ મંગલમય, સર્વસાક્ષી, સર્વપ્રકારના પક્ષપાતથી અસંગ એવા પ્રભુની સમક્ષ જઈ પહોંચ્યા છે. હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રીસ્તી, નાના, મોટા-બધાંને એ મહાન ન્યાયાધીશના દરબારમાં દયાના લિખારી બની ઉભા રહેવું પડ્યું છે. જેનામાં હૃદય છે, લાગણી છે, તેઓએ હવે એ લોહી અને માંસની વાતો છોડી એ લોકોની સદ્ગતિ થાય એવી પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

૧. Times, November 19th, 1857, quoted in the Indian Empire, Vol. II. P. 450.

૨. Greathed. Letters, P. 285.

દિલ્હીમાં અંગ્રેજોની સત્તા જમી. અંગ્રેજોની ગ્રામી વિપત્તિએ દર થઇ ગઇ. વૃદ્ધ મોગલ અંગ્રેજોનો કેદી થયો. તેની વિશાળ રાજ-ધાનીનો મોટો ભાગ ખડિયર બની ગયો. સૈનિકોની વૈર વૃત્તિ અને લૂટફાટ કરવાની એજ શાંત પડી. જે અમલદારો એક વખતે બીકના માર્યા કાઢ અગોચર જગામાં જઈ છુપાયા હતા, તેઓ હવે પોતપોતાના કામ પર હાજર થઈ કર્તવ્ય જનનવવા લાગ્યા. દરરોજ, દર અડવાડીએ, દર માસે મેજિસ્ટ્રેટ સર ટોમસ મેટકાફના હુકમથી લોકોને ફાંસીની સજા થવા લાગી.^૧ દિલ્હી ગંડખોર સિપાહીઓનું આશાસ્થળ હતું. વૃદ્ધ મોગલ પાદશાહ તેઓની એકાગ્રતા, ઉત્સાહ, અને વ્યવસાયનું મુખ્ય અવલંબન રૂપ હતો. હવે એ અવલંબન તો ગયું. સિપાહીઓનો જમ ભાંગ્યો. આ સાધના સાધતાં અંગ્રેજોને પણ બહુ નુકસાન વેડું પડ્યું. તેઓના ૩૮૩૭ સૈનિકા માર્યા ગયા, ધવાયા કે ગુમ થયા હતા. તેઓને લગભગ ૬૧,૦૦૦૦૦ રૂપીઆનું ખર્ચ થયું.^૨ એ ઉપરાંત તેઓનો એક પ્રસિદ્ધ વીર મરણ પામવાથી તેઓને બહુ દિલગીરી થઈ. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બરે સેનાનાયક નિકલ્સન ધાયલ થયો હતો. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બરે તેનું મરણ નીપજ્યું. દિલ્હી કબજો થવાથી થયેલો હર્ષ નિકલ્સનના મરણથી વિપાદના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો. એક શહેરમાંથી બીજા શહેરમાં, એક છાવણીમાંથી બીજી છાવણીમાં આ સમાચાર પહોંચવા લાગ્યા કે દિલ્હી જતાયું છે; વૃદ્ધ મોગલ પાદશાહ ગંદીવાન થયો છે, પરંતુ નિકલ્સન મરણ પામ્યો છે; આ સમાચાર સાંભળી અંગ્રેજો આનંદ પામતા હતા ખરા પણ એ આનંદ પાછળ નિકલ્સનના મરણનો ઊંડો વિપાદ દષ્ટિગોચર થતો હતો.

-૧. Martin, Indian Empire, Vol. II, P. 451-452.

-૨. Martin, Indian Empire Vol. II, P. 450

અધ્યાય ૨ બે

અંગ્રેજ સેનાપતિની લખનોર તરફ કુચ

વિષય નિર્દેશ:—સેનાપતિ હેવલોક કાનપુરમાં—તેની લખનોર તરફ કુચની તૈયારી—તે મંગલોચરમાં આવી પહોંચ્યો—કિનાવ અને અસિરથ-ગંગાની લડાઈ—હેવલોકની કાનપુર પાછા ફરવાની તૈયારી—સેનાનાયક નીકનો ગુરસો—હેવલોક ફરીથી લખનોર તરફ—અસિરથગંગાની 'મીઠી' લડાઈ—હેવલોકની પાછા કાનપુર જવાની તૈયારી—તે મંગલોચર પાછો આવ્યો—ફરી લખનોર તરફ—અસિરથગંગાની ત્રીજી લડાઈ—હેવલોક કાનપુર પાછો આવ્યો—બિથુરની લડાઈ—આકિદ્રામનું કાનપુરમાં આવાગમન—એનું જાહેરનામું—હેવલોક, આકિદ્રામ ને નીકની લખનોર તરફ મુસાફરી—તેઓ આસમખાગમાં આવી પહોંચ્યા—ચારઆગતા પુલ્લના માર્ગ પર લડાઈ—છત્રમંજિત અને ફરિદઅક્ષ—ખાસખજાર—નીક મુઝો—હેવલોક અને, આકિદ્રામ રેસિડેન્સમાં આવી પહોંચ્યા.

અત્યાર મુઘી જંડખોરોનું મુખ્ય મથક દિલ્હી હતું. ચાતરફથી સિપાહીઓ દિલ્હીમાં એકત્ર થતા હતા. દિલ્હીનો વૃદ્ધ શહેનશાહ તેઓનો મુખ્ય આધાર હતો. તેઓ વૃદ્ધ મોગલને નામે બધાં કામ બળવતા હતા. આથી દિલ્હીમાં તેઓની સર્વોપરિ સત્તા વિરાજતી હતી. પણ હવે તો દિલ્હી ગયું. વૃદ્ધ શહેનશાહ પડકાર્યો. દિલ્હીમાં આશાલંગ બનતું પડ્યું. આથી તેઓને બીજું સ્થળ શોધી લેવું પડ્યું. તેઓમાંના ઘણાખરાએ લખનોર જઈ નવા અધિનાયકની સરદારી સ્વીકારી.

દિલ્હી કબજે થવાથી લોકોને અંગ્રેજોની સત્તાનું લાન થયું ખરું.

પણ એથી વિપ્લવ શાંત થયો નહિ. ઉદ્ધત લોકો પણ સાહસિક કામો કરતા અટક્યા નહિ. હજુ જુદે જુદે સ્થળે સિપાહીઓનાં ટોળાં ટકાવ કરી રહ્યાં હતાં. જુદે જુદે સ્થળે સાહસિક અધિનાયકો એ લોકોને અંગ્રેજો વિરુદ્ધ દોરી રહ્યા હતા. બરેલીમાં ખાનબહાદુર ખાનની સનાટકી રહી હતી. ફરક્કાગાદમાં ત્યાંના નવાબનો અમલ આમતો હતો. અયોધ્યામાં ચાતરફ અંજોર સિપાહીઓની ઉશ્કેરણીનાં ચિહ્નો જણાતાં હતાં. કુમારસિંહે આખું જિલ્લો એટલું જ નહિ પણ વાયવ્ય પ્રાંતનો ઘણો ભાગ ગજવી મક્યો હતો. ઝાંસીની રાણી અંગ્રેજોની સત્તા ઉથલાવી નાંખવા તૈયાર થઈ રહી હતી. તાત્યાતોપી અંગ્રેજ સૈન્યને ગભરાવી મંકવાના ભગીરથ પ્રયત્નો કરી રહ્યો હતો. મધ્યપ્રાંત, દખ્ખણ અને મુંબાઈ ઈલાકાના સિપાહીઓની વફાદારી ડગમગવા લાગી હતી, તે પ્રદેશોની પ્રજા પણ ઉશ્કેરાઈ રહી હતી. આ વખતે હિંદના જુદા જુદા ભાગના સિપાહીઓ એક જ ઉદ્દેશ પાર પાડવા એક સંપ થયા હતા. જુદા જુદા સ્થળના લોકો પણ એકજ કાર્યપદ્ધતિને અનુસરી રહ્યા હતા. એક સ્થળે જે બનાવ જનનો તે જ બનાવ બીજે સ્થળે જનતો હતો. તેથી એ વૈચિત્ર્યહીન બાબતો. હુંકાણુમાં વર્ણવી જવી યોગ્ય છે. આ બળવા વિષે અત્યાર મુઘીમાં જે કંઈ વર્ણવેલું છે તે પરથી તેના સ્વરૂપ વિષે વાચકવર્ગને સાધારણ રીતે ખ્યાલ આવી ગયો હશે. હવે વારંવાર એક જ જાતની બાબતો વર્ણવતાં તેમની ધીરજ ખૂટી પડે તો તેમાં અમે અજળ ન થઈએ. જે બાબતો વિચિત્રતાથી પરિપૂર્ણ છે તે અમે વાચકો સમક્ષ રજૂ કરવામાં લોભ કર્યો નથી. પરાક્રમી કુમારસિંહ વગેરેની માફક ઝાંસીની રાણી અને તાત્યાતોપીની વાતો પણ વિચિત્રતાથી પરિપૂર્ણ છે, માટે તેનો ઇતિ-

હાસ યોગ્યસ્થાને કંધવામાં આવશે. એ વાત લખ્યા પહેલાં અમે
બીજાં સ્થળેએ જે કંઈ બન્યું હતું, તે હુંકાણુમાં જણાવી જઈએ છીએ.

દિલ્હી છતાંયું ત્યારે લખનોરનો ઘેરો પૂર બેસમાં ચાલતો હતો.
એ ઘેરો ઉઠાવવા માટે સેનાપતિ હેવલોક અને આઉટ્રામ ૨૫ મી
સપ્ટેમ્બરે લખનોર આવી પહોંચ્યા. એ દરમિયાન કાનપુરમાં શું
બન્યું હતું તે આપણે જોઈ જઈએ. અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે કે
સેનાપતિ હેવલોકે નાના સાહેબને હરાવી કાનપુરમાં શાંતિ સ્થાપી હતી.
તેણે સેનાનાથક નીલને કાનપુર રાખી લખનોર તરફ સૈન્ય દોર્યું હતું.
તેનું સૈન્ય હતું નહોતું. રસ્તો હતો ગંડખોરોથી ભરપૂર. વળી વર્ષાઋતુ
મુસાફરીમાં વારંવાર અડચણ ઠરતી હતી. છતાં એ સાદસિક પીરનર
કસાથી ન ડરતાં આગળ વધ્યો. ૨૧ મી જુલાઈએ સવારમાં વરસાદ
ધ્યો. વરસાદ આવવાથી ગંગા નદીનું કલેવર પુષ્ટ થયું. આવા સમયમાં
હેવલોકની તોપો અને સૈનિકોનો થોડો ભાગ એક નાની સ્ટીમરની
મદદથી ગંગાને સામે દિનારે જઈ પહોંચ્યો. બધું સૈન્ય પાર ઉતરે તે
દરમિયાન ચાર દિવસ પસાર થઈ ગયા. ૨૪ મી જુલાઈએ સેનાપતિ
પોતે ગંગા ઉતર્યો. રાત્રે સૈનિકો સાથે લખનોરના રસ્તા પર આવેલા
મંગલોયર નામના ગામડામાં રહ પહોંચ્યો. વાદનો અને સરમામાન
સંધરવા માટે સેનાપતિને અહીં ૪ દિવસ થોભવું પડ્યું. ત્યારબાદ તે
૨૬ મી તારીખે ઉનાવ તરફ વધ્યો. તેણે ત્રણ માઈલની મુસાફરી
કરી ત્યાં તે શત્રુઓનો ભેટો થયો. શત્રુઓની જમણી બાજુએ પાણીથી
ભરપૂર જમીન હતી. તેઓના આગલા ભાગમાં-ઉનાવ અને બ્રિટિશ
સૈન્ય વચ્ચે-ઘણા ખાગોની હચી દિવાલોની દાર હતી. આ દિવાલો
જે ગામ મુખી પહોંચેલી હતી, ત્યાંથી ઉનાવ મુખી એક સાંકડો રસ્તો

હતો. ગામનાં મકાનોમાં શત્રુઓ રહેતા હતા. મકાનોની જાળીઓ, દરવાજા અને બીજાં બાકાંમાંથી તેઓ અંગ્રેજ સૈન્ય પર ગોળીઆર ચલાવવા તૈયાર હતાં.^૧ સેનાપતિ હેવલોક સાહસપૂર્વક આગળ વધ્યો. શત્રુઓ નાકા ખરા, પરંતુ ઊનાવ તેઓના તાબામાં રહ્યું. પરંતુ એ રથને પણ તેઓ હાર્યા અને ૧૫ તોપો છોડી ચાલ્યા ગયા.

ત્યારબાદ સેનાપતિ હેવલોકે પોતાના સંનિકાને થોડીવાર થાક ઉતારવાનો હુકમ આપ્યો. જ્યારે ખોરાક તૈયાર થતો હતો ત્યારે તેણે શત્રુઓની તોપો સાથે લઇ જવાની સગવડ ન હોવાથી તે બધી તોપો નકામી કરી નાખી. વિત્રાંતિ લેતાં લગભગ ત્રણ કલાક પસાર થયા. ત્યારબાદ સેનાપતિ વળી પોતાના લક્ષ્ય સ્થાન તરફ ચાલ્યો. છ માઈલ દૂર ગયા બાદ એક વિશાળ મેદાનમાં ઉંચી દિવાલથી ઘેરાયેલું એક ગામકું નજરે પડ્યું. આ ગામનું નામ બસિરથગંજ હતું. તેની આગળ એક વિશાળ તળાવ વર્ષાઋતુને લીધે નદીના જેવું દેખાતું હતું. લખનૌરને માગે એક બીજું તળાવ પણ નજરે પડતું હતું. લોકોની આવજા માટે તેના પર બંધ બાંધેલો હતો. ગામમાં પેસવાના રસ્તા પર એક માટીના ઓટલા પર ચાર તોપો ગોઠવવામાં આવી હતી. સિપાહીઓ અહીંથી અંગ્રેજ સૈન્યને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેઓ સફળ થઇ શક્યા નહિ. લડાઇ કરતાં તેઓએ અપાર શૌર્ય દર્શાવ્યું. પણ હેવલોકે તેઓને પેલા બંધની મદદ લઇ અંગ્રેજ સૈન્યના હાથમાંથી મુક્તિ મેળવવી પડી. આ પ્રમાણે હેવલોકે લખનૌર જતા બે રથજન-ઉનાવ ને બસિરથગંજ-જીત્યો.

1. Marshman, Memoirs of Sir Henry Have-
lock, P. 329.

પરંતુ છત મળતા છતાં તેનું હૃદય પ્રકૃષ્ઠ ચયું નહિ. બંને લડાઈઓ પૂરી થઈ ત્યારે તેણે બેયું કે પાપજ્ઞ લશ્કરમાં સાડા આઠસોથી વધારે સૈનિકો રહ્યા નથી. વળી જેઓ યુદ્ધમાં ઘવાયા હતા તેને સાથે લઈ જવાનું કામ મુશ્કેલ હતું. વળી તેનું સૈન્ય એટલું મોટું ન હોતું કે તેઓને માટે ખાસ રસ્તો રાખી શકે. તે જાણતો હતો કે લખનોર તરફ જતાં હજી અનેક લડાઈઓ લડવી પડશે. હજી લખનોર ૩૬ માઈલ દૂર હતું. વર્ષાઋતુને લીધે અનેક સ્થળ પાણીથી ભરપૂર બની ગયાં હતાં. વરસાદ અને ભેજવાળા પવનથી શરીરનો ખચાવ કરે તેવાં કપડાં હતાં નહિ. એક તરફથી સૂર્યનો પ્રચંડ તડકો, અને બીજી તરફથી વરસાદ અને ખાઓચિયાંવાળી જમીનમાં રખડવાથી તેના સૈનિકોમાં કોલેરાનો રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો. વળી નાના સાહેબના ઘોડેરવાર તે કાનપુર પાછો ન ફરી શકે તે માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતાં. ચોતરફ આવાં વિધ્ન બેધ હેવલોક કાનપુર પાછો ફરવા તત્પર થયો. તે ૩૦મી. જુલાઈએ ઉનાવ અને તેને બીજે દિવસે મંગલોચર આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી તેણે રોગી અને ઘાયલ સિપાહીઓને કાનપુર મોકલી દીધા, અને સેનાનાયક નીલ પર એવી મતલબનો પત્ર લખ્યો કે લખનોર જવા માટે હજી એક હજાર સૈનિકો અને તોપો સહિત ગોલંદાજ સૈન્યની એક ટુકડીની જરૂર છે.

સેનાપતિ નીલ કાનપુરમાં શાંતિ જાળવવા માટે તીમાયો હતો. તેનું સાહસ અને તેની ઉદ્ધત પ્રકૃતિ વિશે અગાઉ બહુ કહેવાઈ ગયું છે. હેવલોકનો પત્ર આ લાઈ સાહેબના હાથમાં આવતાં જ એ બહુ શુરસે થઈ ગયો. તેને લાગ્યું કે સેનાપતિ હેવલોક પાછો ફર્યો છે તો પંચી લોકો તેની છતના સમાચાર કેવી રીતે સાચા માનશે? હેવલોકની

મદદે સૈનિકાની એક દુકડી અને કેટલીક તોપો મોકલવામાં આવી
 ખરી પણ તે સાથે નીચ કંઠાર લાપામાં તેના પત્રનો જવાબ આપતાં
 ચૂક્યો નહિ. નીચ હેવલોકના હાથ નીચેનો અમલદાર હતો. નીચના
 પત્રના જવાબમાં હેવલોકે લખ્યું હતું કે ‘ મેં મારી જિંદગીમાં કદી
 આવો પત્રો વાંચ્યો નથી. ’ હેવલોકને ખાતરી હતી કે કલકત્તાથી મારી
 મદદે બે પસ્ટરો આવશે. પરંતુ આ વખતે વાયવ્ય પ્રાંતની પેઠે બિહાર
 પણ સંગમી હોયું હતું. હેવલોક જે સૈન્યની રાહ જોતો હતો તે એ
 પ્રદેશનું જંડ બેસાડી દેવા ગયું હતું. હેવલોકને જે કંઈ મદદ મળી તે
 લઈ જઈ ઓગસ્ટે બીજવાર લખનૌ તરફ રવાના થયો. તેણે
 સાંભળ્યું કે જંડખોર સિપાહીઓ વળી બસિરથગંજ આગળ એકત્ર થયા
 છે. અહીં બીજવાર લડાઈ થઈ. સિપાહીઓ વળી હારી નાસી ગયા.
 પરંતુ તેઓની હાર થયા છતાં હેવલોકનો ઉદ્દેશ સર્યો નહિ. સેનાપતિએ
 આ ગામ આગળ થએલી પહેલી લડાઈમાં પકડાએલી ૧૫ તોપોને
 નકામી કરી દેવાનો હુકમ ગોલંદાજ દુકડીના અધ્યક્ષને આપ્યો હતો
 પરંતુ એ બધી તોપો મંપૂર્ણ રીતે નકામી બનાવી શકાઈ નહોતી.
 તેમાંની બે સિપાહીઓએ કામમાં લીધી હતી. વળી હેવલોકના સૈન્યમાં
 કોલેરાનો પ્રકોપ વધ્યો હતો. બસિરથગંજની લડાઈમાં તોપોના ગોળા,
 દારૂ વગેરેનો ચોથો ભાગ ખરચાઈ ગયો હતો. રસ્તામાં સઘ નામની
 એક ઊંડી નદી આવતી હતી. એ સિવાય બીજાં ત્રણ સ્થળે
 પુબ્બળ સિપાહીઓ અડો જમાવી પડ્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ
 અવાલિયરના સૈનિકા ત્યાંના મહારાજાનો હુકમ ન માનતાં કાઠપી તરફ

આવતા હતા. કાલ્પી કાનપુરથી ૪૬ માઇલ નૈઋત્યમાં હતું. એ સ્થળેથી કાનપુર પર સહેલાઈથી હલ્લો કરી શકાય તેમ હતું. વળી ત્યાંથી અલાહાબાદનો રસ્તો રોકવાનો પણ સંભવ હતો. આ બંધી બાબતો પર ગંભીર વિચાર અથવા બાદ તેણે પાછા કાનપુર બતાવેલો નિર્ણય કર્યો. તેણે આ નિર્ણય કરવામાં બહુ સાવચેતી રાખી હતી. વર્ષાઋતુ આવતી હોવાથી પાણીની રેડો આવતી હતી. દારૂ, ઊંટ, માઠી વગેરે વાહનો મહા સુથીબતે મળતાં હતાં. લખતોરનો રસ્તો બંડખોર સિપાહીઓથી ભરપૂર હતો. તેઓની સાથે લડાઈ કરવામાં અને કોલેરાથી લશ્કરની સંખ્યા ઘટી ગઈ હતી વળી ફરક્કાબાદનો નવાબ સંખ્યાબંધ સિપાહીઓનો અધિનાયક બની અંગ્રેજોની સત્તા તોડવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. દક્ષિણે ગ્વાલિયરના સૈનિકો કાનપુર તરફ આવતા હતા. આવી સ્થિતિમાં લખતોરનો બચાવ કરવાનું કામ અવશ્યનું હતાં એ કાર્ય થોડા સૈન્ય વડે બની શકે તેમ નહોતું. આ બધાં કારણોને લીધે હેવલોકે કાનપુર પાછા ફરવાનો બીજા વાર વિચાર કર્યો.

તે પાછો મંગલોથર આવ્યો. અહીં બધા સૈન્યને એકત્ર કરવા માટે ત્રણ દિવસ રહી ૧૨ મી ઓગસ્ટે તે ગંગા નદી ઉતરવા તૈયાર થયો. પણ એ વખતે તેણે સાંભળ્યું કે બંડખોર સિપાહીઓ પાછા ખસિરથગંજમાં એકત્ર થયા છે. તેઓની એકે દુકાદી ઉનાવ તરફ આવે છે અને ગંગા ઉતરતી વેળા અંગ્રેજ લશ્કરને હેરાન કરવા માગે છે. આથી હેવલોકને વળી એ સિપાહીઓને હાંકી કાઢવા માટે લખતોર તરફ જતું પડ્યું. શત્રુઓને ઉનાવમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. રાત્રે હેવલોક ગામની ચોતરફ તપાસ કરવા લાગ્યો. ૧૨ મી ઓગસ્ટે સવારમાં તેણે થોડે દૂર ગયા બાદ બેથું કે શત્રુઓ ખસિરથગંજની

આગળ માટીની દિવાલની પાછળ એકત્ર થઈ રહ્યા છે. બસિરથગંગાની ત્રીજી લડાઈ શરૂ થઈ. આ લડાઈમાં પણ સિપાહીઓ હાર્યા ને નાશ. સેનાપતિ હેવલોક ૧૨ મી ઓગસ્ટે ગંગા ઉતરી પાછો કાનપુર આવ્યો. તેણે પોતાના સૈનિકોને બે દિવસની વિશ્રાંતિ આપી. ત્યાંબાદ ૧૬ મી તારીખે સવારમાં સેનાનાયર નીલ પાસે ૧૦૦ સૈનિકો રાખી તે બિયુર તરફ ચાલ્યો. અહીં જુદી જુદી પટ્ટણોના અગ્રંખ્ય સિપાહીઓ રહેતા હતા. નાના સાહેબનાં માણસો બે તોપો સાથે તેમને મદદ કરતાં હતાં. બધા મળીને લગભગ ચાર હજાર હથિયારગ્રંથ લોકો અંગ્રેજો વિરૂદ્ધ એકઠા થયા હતા. આ માણસોએ અંગ્રેજ સેનાપતિના હક્કોનો જવાબ બહુ બહાદુરીથી વાળ્યો. તેઓએ એવા પરાક્રમથી પોતાની તોપો જળવી રાખી હતી, એવા સાહસથી અંગ્રેજોનો વ્યૂહ તોડવા માટે ધસારો કર્યો હતો, એવી કુશળતાથી અંગ્રેજોનો સરસામાન અટકાવવાની પેરવી કરી હતી કે ખુદ અંગ્રેજો પણ એ લોકોનાં એ બાબતસર વખાણ કર્યા સિવાય રહી શક્યા નથી, પરંતુ છેવટે તેઓને હારવું પડ્યું. સેનાપતિ ૧૭ મી ઓગસ્ટે પાછો કાનપુર આવ્યો. અહીં ૫ મી ઓગસ્ટનું કલકત્તા ગેઝેટ તેના હાથમાં આવ્યું. તે ગેઝેટમાં તેણે જોયું કે સર જેમ્સ આઉટ્રામ લખનાર પર ચડાઈ કરવા માટે પોતાની જગાએ સેનાપતિ તરીકે નીમાયો છે.

અમને લાગે છે કે લોર્ડ કર્નિંગ હેવલોક પાછો આવેલો જોઈ દિલગીરી થયો હશે. પરંતુ જો તેણે બધી બાબતનો વિચાર કર્યો હોય તો આ વીર સેનાપતિને આવો અન્યાય કરવા તૈયાર થાત નહિ. સેનાનાયક આઉટ્રામને માટે આવી મુશ્કેલીઓ રહી નહોતી. આઉટ્રામ ૧૧ લી ઓગસ્ટે કલકત્તા આવ્યો હતો. ત્યાર પછી ચાર દિવસે તેની

અયોધ્યાના ચીફ કમિશનર તરીકે નીમણુક થઇ હતી. તે તરત જ કલકત્તાથી રવાના થયો. રસ્તામાં બંડખોર સિપાહીઓને હડાવતો હડાવતો તે ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે કાનપુર આવી પહોંચ્યો. સરકારે તેને સેનાપતિ-બનાવ્યો હતો, પરંતુ અહીં આવી આઉટ્રામે જોયું કે હું એ પદ ગ્રહણ કરીશ તો સેનાપતિ હેવલોકેને બહુ દુઃખ થશે. શત્રુઓને આશાલગ્ન કરવા જતાં પ્રથમ મારે સ્વપક્ષના મુખ્ય માણસનો ઉત્સાહ તોડવામાં કારણમૂલક થવું પડશે. આ બાબત પર વિચાર કરી આઉટ્રામે ઉદારતાપૂર્વક એક બહેરનામું પ્રગટ કર્યું કે 'સેનાપતિ હેવલોકના કાર્યથી મને બહુ સંતોષ થયો છે. હું મુશ્કી ખાતાના અધિકારી તરીકે અયોધ્યામાં હાજર રહીશ અને મારી પેતાની મરજીથી લશ્કરીખાતાના સેનાપતિને મદદ કરીશ.' આઉટ્રામની આવી ઉદારતાથી વડો સેનાપતિ બહુ રાજી થયો હતો.

આ પ્રમાણે હેવલોકે લખનોર છતવા માટે જે લશ્કર તૈયાર થયું હતું તેનો મુખ્ય અધ્યક્ષ તરીકે ચાલુ રહ્યો. આઉટ્રામ તેનો મદદનીશ બન્યો. આ લશ્કરના એક ભાગની સરદારી નીક્ષને સોંપવામાં આવી. ત્રણ સાહસિક સેનાપતિઓ લખનોરને છતવા માટે તૈયાર થયા. ગંગા નદી ઉતરવા માટે હોડકાંનો મુલ બંધાવા લાગ્યો. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરે બંધાઇ રહ્યો. તે જ દિવસે લશ્કર ગંગા ઉતરવા લાગ્યું. પહેલે દિવસે બધું લશ્કર ગંગાને પેલે પાર જઈ પહોંચ્યું, બીજો દિવસે તોપો વગેરે સરસામાન પેલે પાર લઈ જવામાં આવ્યો. ૨૧ મીએ સૈન્ય મંગલોપર જઈ પહોંચ્યું. મંગલોપરમાં બંડખોર સિપાહીઓ આવી રહ્યા હતા; તેઓને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા, ત્યારબાદ બધું લશ્કર ઊનાવમાં થાકે ઉતારી બીજો દિવસે અસિરથગંજ પહોંચ્યું. સૈનિકો સતત વરસાદમાં

સોળ માઇલ ચાલી બાનિ નામના ગામ આગળ જઈ પહોંચ્યા. બાનિથી લખનૌર જતાં સહ નદી ઉતરવી પડે છે. નદી ઉતરવામાં કંઈ મુશ્કેલી ન પડી. કારણ કે તે પર પુલ બાંધેલો તૈયાર હતો. લસ્કર નદી ઉતરી આલમબાગ તરફ જવા લાગ્યું. એ વિશાળ બાગમાં શત્રુઓ છ તોપો સાથે પડાવ નાખી રહ્યા હતા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બરે થોડી વિશ્રાંતિ લઈ સૈનિકો એ તરફ ધસ્યા. સેનાનાયક નીચે આજુબાજુનાં ગામડાં-માંથી ફેટલાક શત્રુઓને હાંકી કાઢ્યા. શત્રુઓએ આલમબાગ અને તેની પાસેનાં મકાનોમાં રહી ખૂબ બહાદુરીપૂર્વક અંગ્રેજ સૈન્યની ગતિ અટકાવી. પરંતુ છેવટે તેઓને એ સ્થળ છોડી જવું પડ્યું. સંધ્યાકાળ વખતે હેવલોકે પોતાના સૈનિકોને વિશ્રાંતિ લેવાનો હુકમ કર્યો. તેઓ તોપો ગોળવી વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા. પરંતુ અકસ્માત તોપોના ગડગડાટ થવા લાગ્યા. નાસેકુ સિપાહીઓ નવી તોપો લાવી તેઓ પર ગોળા ફેંકવા લાગ્યા. એ વખતે વરસાક બેસબંધ પડતો હતો. મેઘલી રાત બરાબર જામી હતી. રસ્તો હાથી, ઘોડા વગેરે ચોપમાં સાથે બે પગ-વાળાં મનુષ્યો અને તોપો વગેરે જઈ હથિયારોથી ભરપૂર હતો. ગમે તેમ હો પણ આ યુક્તિ પણ સિપાહીઓને માટે સફળ નીવડી નહિ. અંગ્રેજોએ આમલબાગ છોડ્યો નહિ. છેવટે સિપાહીઓનું મથક પણ અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું. તેઓની એ ટુકડી ધુંટણ ભર કાઢવ પડી ચોતરફ ચોકી કરવા લાગી. એ વખતે વરસાદ બંધ પડ્યો હતો. આ વખતે દિલ્હી તાબે થયાના મુમાયાર પણ છાવણીમાં જાહેર થયા હતા. અંગ્રેજ લસ્કર આ મુમાયાર સાંભળી લખનૌર આગળના મેદાનમાં તોપોના અવાજ કરી હર્ષ પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યું. બીજે દિવસે વિશ્રાંતિ લેવામાં આવી. આલમબાગમાં સરસામાન રાખવામાં આવ્યો હતો. અહીંસો સૈનિકો એ પર પહેરો ભરના હતા.

૨૫મી સપ્ટેમ્બરે સવારમાં હેવલોક આઉટ્રામ સાથે મમલત કરી, સીધા રસ્તાને બદલે જરા ફેરવાળો રસ્તો લઈ રેસિડેન્સ તરફ જવા લાગ્યો. સૈનિકો ચાર બાગ પાસે આવી પહોંચ્યા એટલે ત્યાંના સિપાહીઓએ ગોળીનો સખત મારો ચલાવ્યો. તેઓએ ચાર બાગના પુલની ઉપલાણે ઝાડવેલી તોપોમાંથી એટલા જોશથી ગોળા ફેંક્યા કે અગ્રેજોની તોપોના ગોળા નકામા જવા લાગ્યાં. સેનાપતિનો ભુવાન પુત્ર હેવલોક ત્યાં હાજર હતો. તેણે જોયું કે મારા પિતા કે આઉટ્રામ-માંનું કોઈ અહીં હાજર નથી. તે તેના પિતા તરફ દોડ્યો અને ત્રણ ચાર મિનિટમાં પાછો આવ્યો. તેણે નીલને કહ્યું કે સૈનિકોને પુલના માર્ગ પર આગળ વધવાનો હુકમ આપો. સેનાનાયક નીલના હુકમથી પચીસ સૈનિકો આગળ વધ્યા. પરંતુ એક સણમાં તેઓનાં શરીરના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા. સેનાપતિનો પુત્ર પણ ન બચ્યો. એ વખતે સેનાપતિ હેવલોક ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને ઉઘાડી તરવાર હલાવતો હલાવતો સૈનિકોને આગળ વધવાનો હુકમ આપવા લાગ્યો. સૈનિકો નિર્ભયપણે તોપોના ગોળાના વરસાદ વચ્ચે પુલ ઉતરી પેલે પાર જઈ પહોંચ્યા. તેઓએ તોપો કબજે કરી, ઝંખીનોના મારાથી શત્રુઓ-માંના અનેકનો જીવ લીધો અને પ્રત્યેક પરાક્રમ દાખવતા દાખવતા લખનોરમાં પેહા.

ત્યારબાદ સૈનિકો ફેસર બાગ તરફ ધમ્યા. શત્રુઓ ત્યાંથી ગોળાઓનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા, તેથી અંગ્રેજ સૂન્યને બહુ નુકસાન થવા લાગ્યું. આટલું નુકસાન વેડતા છતાં તેઓએ પુલ માર્ગે નાળું પસાર કરી છત્રમંજિલ અને ફરિદખા મહેલ કબજે કર્યા. પાછળનાં લશ્કર સાથે એકત્ર થવા માટે આઉટ્રામ આગળના લશ્કરને

છત્રમંજિલમાં થોડા કલાક રોકવાની સલાહ આપી. પરંતુ હેવલોક એ સલાહ પર ધ્યાન ન આપતાં રેસિડેન્સિ તરફ જવા લાગ્યો. આ પહેલાં આઉદ્રામના હાથમાં ગોળી વાગી હતી. લોહી અટકાવવા માટે તેણે હાથ પર રૂમાલ બાંધ્યો હતો. એક જણે ઘા પર પાટો બાંધવા માટે તેને થોડા પરથી ઉતરવાનું કહ્યું. આઉદ્રામે જવાબ આપ્યો કે “ત્યાં સુધી રેસિડેન્સિમાં ન જઈ પહોંચીએ ત્યાં સુધી આ સ્થિતિમાં રહેવું એ જ બહેતર છે.” રેસિડેન્સિ તરફ જતી વેળા હાઇલેન્ડર સૈન્ય આગળ રાખવામાં આવ્યું. તેની પાછળ શિખો અને તેની પાછળ મદ્રાસી સૈનિકો રવાના થયા. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત થઈ અંગ્રેજ સૈન્ય શહેરની સાંકડી ગલીઓમાં થઈ રેસિડેન્સિ તરફ જવા લાગ્યું. ગલીઓની બાજુએ આવેલાં ઉંચાં મકાનોમાં સિપાહીઓ રહેતા હતા. હેવલોકનું સૈન્ય આવા વિપત્તિમય માર્ગ વાટે ખાસ બજાર નામના રસ્તે આવી પહોંચ્યું. અહીંનાં મકાનો સિપાહીઓથી ભરપૂર હતાં. અંગ્રેજ સૈન્ય ખાસ બજારના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યું એટલે સિપાહીઓએ ગોળીબાર શરૂ કર્યો. આ સૈન્યની સરદારી સેનાનાયક નીલના હાથમાં હતી. તે દરવાજાં ઓળંગી પોતાના મહત્વરે કહેવા લાગ્યો કે તોપો જુદે માર્ગે ગઈ છે, તે પાછી લાવવી પડશે. એમ કહી તેણે તોપો મંગાવી. ત્યારબાદ તે થોડાની લગામ ખેંચી તોપો આવે છે કે નહિ તે જોવા માટે મુખ ફેરવી રહ્યો: એ વખતે એક સિપાહીએ દરવાજા પરથી તેના માથાને લક્ષી ગોળી છોડી. ગોળી માથું વીધી ડાબા કાનના નીચલા ભાગમાં પેસી ગઈ. આ ગોળીબારથી તે તરત જ મરણ પામ્યો અને થોડા પરથી પડી ગયો. પરંતુ સૈનિકો આથી ડગ-મગ્યાં નહિ. તેઓ હેવલોક અને આઉદ્રામનાં ઉત્સાહ વાક્યો સાંભળતા

સાંભળતા ગોળીઓના વરસાદ વચ્ચે રેસિડેન્સિ તરફ જવા લાગ્યા. છેવટે તેઓમાંના ધણીખરા ૨૫ મી સપ્ટેમ્બરે રાતના અંધકારમાં આનંદના પોકારો કરતા કરતા નિશ્ચિત સ્થાને જઈ પહોંચ્યા.^૧ તેઓના આગ-મનથી રેસિડેન્સિની સ્થિતિ કેવી થઈ હતી તે અગાઉ વર્ણવાઈ ગયું છે. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બરે બધું લશ્કર રેસિડેન્સિમાં પેસી શક્યું નહોતું. તેનો મોટો ભાગ ૨૬ મીએ સવારમાં ત્યાં જઈ પહોંચ્યો હતો. પાછળનું સૈન્ય રોગી અને ધવાએલા સૈનિકોને લઈ કર્નલ નેપિયરની (પાછળથી લોર્ડ નેપિયર, એ હિંદનો વડો સેનાપતિ થયો હતો.) સરદારી નીચે રેસિડેન્સિમાં આવી પહોંચ્યું. આ પ્રમાણે બધાં વિદ્નો ખસેડી સેનાપતિ હેવલોક અને આઉટ્રામ લખનોરની રેસિડેન્સિમાં આવી પહોંચ્યા. રસ્તામાં સેનાનાયક નીલ મરણ પામ્યો. સૈનિકોમાંના અનેક રોગના સખત હુમલાથી દુર્બળ'બની ગયા હતા. અનેક રોગના સખત હુમલાથી માર્યા ગયા હતા. ઘણા સિપાહીઓના હલ્લાથી ધવાયા ને મરણ પામ્યા હતા.

Col. H. H. H. H. H.

અધ્યાય ૩ જે

વાયવ્ય પ્રાંત ને અયોધ્યા

વિષય નિર્દેશ:—સેનાપતિ ત્રિથેડની દિલ્હીથી રવાનગી—ગાજ-
ઉદ્દીન નગર—ખુલ્લદ શહેર—માલદાર—શુર્જન—મૌની—મું-ચાસી—અલીગઢ—
અકબરાબાદ—આગ્રા—મૈનપુરી—સેનાપતિ આઉદ્રામનો પત્ર—કાલી નદીને
કિનારે લડાઈ—વડો સેનાપતિ સર કાલિન કેમ્પબેલ યુદ્ધ ક્ષેત્ર પર—
કજવારની લડાઈ—વડો સેનાપતિ અયોધ્યામાં—જંગ બહાદુર—વડો સેના-
પતિ લખનૌરમાં—તેની સાથે સેનાપતિ હેવલોક ને આઉદ્રામનો મેળાપ
—સેનાપતિ હેવલોક મરણ પામ્યો—આઉદ્રામનું આલમબાગમાં રહેઠાણ—
વડો સેનાપતિ કાનપુર તરફ.

સેનાપતિ વિલ્સન માંદો પડ્યો હતો. તેથી તે દિલ્હી છૂટાયા
બાદ હવાફેર માટે સીમલા ગયો હતો. દિલ્હી છોડતાં પહેલાં તેણે
ગંગાચત્રુના વચ્ચે આવેલા પ્રદેશમાંથી સિપાહીઓને હાંકી કાઢવા માટે
લશ્કર મોકલવાની ગોઠવણ કરી હતી. ૭૫૦ ગોરા અને ૧૬૦૦ ફેરી
સૈનિકો એ માટે તૈયાર થયા. લેફ્ટેનેન્ટ કર્નલ ત્રિથેડ એ લશ્કરનો
સરદાર બન્યો. ૨૪ મી સપ્ટેમ્બરે સવારમાં આ લશ્કર દિલ્હીથી
રવાના થયું. આ વખતે મહાન મોગલોની રાજધાની સ્મશાન જેવી
બની ગઈ હતી. રસ્તા પર લેક્ટ્રીનું નામ જણાતું નહોતું. અંગ્રેજ
સૈનિકોના પગરવ સિવાય કોઈ પણ શબ્દ સંભળાતો નહોતો. એ
તરફ મુઝાં પડ્યાં હતાં. સડતાં શબોની દુર્ગંધ ચોતરફ ફેલાઈ વાયુને
ખરાબ કરતી હતી. કોઈ સ્થળે કુતરાં શબોને ચુંચતાં માલમ પડતાં

હતાં. કોઈ સ્થળે ગીધ અને કાગડા પોતાની ચાંચોમાં પોતાનો પ્રિય ખોરાક ગ્રહણ કરી આનંદ પામતાં હતાં. સૈનિકોના પગરવથી એ પક્ષીઓ દૂર જઈ બેસતાં છતાં તેમની આંખો તો એ રાખના તરફ જ ચોંટી રહેતી હતી. કોઈ સ્થળે તો રાખ ગળે છવતું જ હોય એવું જણાતું હતું. કોઈ સ્થળે રાખના હાથમાંની તરવાર અગાઉની જેમ ઉગામેલી જ રહી હતી. અંગ્રેજ સૈનિકોની માફક ઘોડાઓ પણ આ ભયંકર દેખાવ જોઈ અમક્તા હતાં. સૈનિકો મુંગા મુંગા આ ભયંકર સ્થાન ઓળંગી શહેર બહાર જઈ પહોંચ્યા.

એ બીભત્સ દેખાવ અને દુર્ગંધ તણ સૈનિકો ત્યારે શહેર બહાર મેદાનમાં જઈ પહોંચ્યા ત્યારે તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ સુખરૂપ વાસુથી પ્રકુલ બની આગળ વધવા લાગ્યા. અગિયાર માઇલની મુસાફરી કરી તેઓ ગાણઉદ્દીન નગર વિશે જઈ પહોંચ્યા. બંડખોર સિપાહીઓ અહીંથી નાસી ગયા હતા. કેટલાક સિવિલિયનો જે દિવસે દિલ્હી છતાયું તેના બીજે દિવસે અહીં આવી પહોંચ્યા હતા. તેઓમાં ખુલ્લું શહેરની મદદનીશ મેજિસ્ટ્રેટ લાયલ પણ હતો.^૧ સિવિલિયનો ફરીથી પોતાની જગાઓ સંભાળી લેવા લશ્કર સાથે જોડાયા.

ફર્નલ ગ્રિથેડ ૨૮ મી સપ્ટેમ્બરે પરોદિયામાં ખુલ્લું શહેર તરફ રવાના થયો. સૈન્યનો અગ્રભાગ મ્યુરોઈય વખતે ચાર રસ્તાના મંધિ સ્થળ આગળ જઈ પહોંચ્યો. અહીં સિપાહીઓના કેટલાક સ્વારો ઓછી દરતા હતા. તે અંગ્રેજ લશ્કરને જોતાં જ રવાના થઈ ગયા. સેનાનાયક ગ્રિથેડે ખુલ્લું શહેર પર હુમલો કર્યો. મુખ્યત્વે કરીને ઘોડે-

૧. એ પાછળથી વાયવ્ય પ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર થયો હતો અને સર આર્થર લાયલને નામે જાણીતો થયો હતો.

સ્વારો અને ગોલદાઓએ આ હુમલામાં ભાગ લીધો હતો. શત્રુએ હાર્યા અને નાકા. તેઓના ત્રણસો માણસો રણક્ષેત્રપર મરણ પામ્યા. અંગ્રેજોના ૪૭ માણસોને ઈજા થઈ. સિપાહીઓ ત્રણ તોપો અને બીજો સરંજામ છોડી ગયા હતા. ખુલ્લેશહેરની લડાઈ પછી સેનાપતિએ ત્યાંથી એક માધ્યમ દ્વારા કાલી નદીને કિનારે ઠાવણી નાખી. એજ દિવસે સાંજે તેના સૈનિકો માલધર જઈ પહોંચ્યા. માલધરનો નવાબ વલીદાદખાન દિલ્હીના જુદા શહેરશાહને નામે એ ગામ પર હુકમત ચલાવતો હતો. અંગ્રેજોને આવેલા જાણી તે રવાના થઈ ગયો. તેના કિલ્લામાં પુષ્કળ સરંજામ હતો. ૧ લી અક્ટોબરે એ કિલ્લાનો નાશ કરવામાં આવ્યો. નાશ કરતી વેળા સળગતા દારૂના ધડાકાથી એક ગોરો સૈનિક માર્યો ગયો. ત્રિથેડનું સૈન્ય ધાયલોને મિરત મોકલવા માટે ચાર દિવસ ખુલ્લે શહેરમાં રહ્યું. લાયન્ન સાહેબ આ જગાની શાંતિ રક્ષક નીમાયા. બે ત્રણ દિવસ પછી તેમની મદદે મિરતથી ફેટલાક સૈનિકો આવી પહોંચ્યા. ખુલ્લે શહેરની પશ્ચિમે રોહિલખંડનો વિશાળ પ્રદેશ આવેલો હતો. એ પ્રદેશ હજુ સિપાહીઓના અધિકારમાં હતો. સિપાહીઓ રોહિલખંડમાંથી ધણી વેળા ખુલ્લે શહેરમાં આવી ચડતા. લાયન્ન સાહેબના સૈનિકો એ લોકોને મારી હઠાવવા તૈયાર થઈ રહ્યા.

ત્રિથેડનું લશ્કર ૩ જી અક્ટોબરે ખુલ્લે શહેર છોડી રવાના થયું. તે દિવસે બપોરે સુર્જ નામના ગામમાં જઈ પહોંચ્યું. સુર્જ અલી-ગઢના માર્ગમાં આવેલું છે. અહીંની વસ્તીનો મોટો ભાગ મુસલમાનોનો છે. સૈનિકોએ સુર્જમાં પ્રવેશ કરી બેથું કે રસ્તાની ખાણોએ એક રાત્ર લટકે છે. તેનું માથું કાપી નાખવામાં આવ્યું છે. ભાગેલાં દારૂકાં પર મારનાં ચિહ્નો દેખાય છે. ડોક્ટરોએ પરીક્ષા કરી કહ્યું કે આ

રાગ કોઇ સુરોપિચ્છન આપ્યું છે. આ સાંલળી સોલ્જરો બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયા અને લોકોને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કરી બેઠા. તેઓને મહા-મુશીબતે શાંત પાડવામાં આવ્યા. ગામના રહેવાશીઓએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે 'અમારો કંઈ વાંક નથી, અમે તો સરકારના શુભામ છીએ.' આ વખતે સામાન્ય બાળકોમાં પણ સોલ્જરો કેટલા ઉશ્કેરાઈ જતા તે આ દૃષ્ટાંત પરથી સમજાય છે.

એક ખીજી બાળકને લીધે અંગ્રેજ સૈનિકોમાં ખૂબ ઉશ્કેરણી ફેલાઈ. જે રથજે તેણી નાખવામાં આવ્યા, તેની પાસેના ઝાડ નીચે એક મંન્યાસી બેઠો હતો. એ મંન્યાસીને મુંઝા રહેવાનું વત હતું. આથી સૈનિકોના પ્રશ્નોનો જવાબ ન આપતાં તેણે પોતાની પાસે પડેલી નાની પેટી તપાસવાનો હસારો કર્યો. તે પેટીમાં ખોરાકની ચીજો ભરી હતી. પ્રથમ તો તેમાં કંઈ જોવા જેવું જણાયું નહિ. બારીક તપાસ કરતાં જણાયું કે પેટી નીચે છિદ્ર છે, એક નાનું ચોખ્ખુ છિદ્ર લાકડું એ છિદ્રને ટાંકી રહ્યું છે. એ લાકડું ખેંચી કાઢતાં પેલા છિદ્રમાંથી એક નાનો સરખો કાગળ મળ્યો. એ કાગળ સેનાપતિ હેવલોડે થીક લાપામાં લખેલો હતો. તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે હું લખનેરના અંગ્રેજોને બચાવવા બહાલ છું. મારી પાસે લશ્કર બહુ થોડું છે. વાહનાદિ નથી. આવે વખતે મારે મદદની બહુ જરૂર છે. જે કોઈ અંગ્રેજ સેનાપતિના હાથમાં આ પત્ર આવે તેણે મારી મદદ આવી પહોંચવું. 'ત્રિથેડે આ પત્ર વાંચી કાનપુર જવાની હજી દર્શાવી.'^૧ આ વખતે અંગ્રેજોને સમાચાર મોકલવા માટે ગરુસો પર

આધાર રાખવો પડતો. તેઓ લોકો ન જાણી શકે તેવી ભાષામાં પત્રો લખી જામુસોને સોંપતા. જામુસો એ પત્રો છુપાવી નિશ્ચિત સ્થળે લઈ જતા. ઘણી વેળા તેઓ રાત્રીઓની છાવણીમાં જઈ જોઈતી ખબર લાવી આપતા. લખનોરના ઘેરા વખતે પણ અંગ્રેજોને આવા જામુસોની મદદ લેવી પડી હતી, તે અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ.

ત્યારબાદ અંગ્રેજ સૈન્ય અલીગઢ જઈ પહોંચ્યું. સિપાહીઓએ અગાઉથી આ સ્થળ છોડી દીધું હતું. ત્યારે લશ્કર આવી પહોંચ્યું ત્યારે ઉજ્જવલ લોકો રણસિંગડાં અને દોલ વગાડતા વગાડતા, ભૂંડી ગાળો આપતા આપતા, અંગ્રેજોને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ ત્યારે ધોડેસ્વારો તોપો લઈ આવી પહોંચ્યા ત્યારે એ લોકોનું માલસ અને ઘાયાળપણું કાણ જાણે ક્યાં નાસી ગયું. તેઓ જે તોપો છોડી શહેરમાં નાદા અને દરવાજો વાસી પાછલે દરવાજો ખડાર નીકળ્યા ગયા. સૈનિકોએ તેમની પૂછ લીધી. તેઓમાંના ઘણાખરા ખેતરોમાં ઉમેલા પાકના ઘેરામાં છુપાઈ ગયા હતા. અંગ્રેજોના ધોડેસ્વારોએ પાછા ફરતી વેળા એ લોકોને જોવા અને તેઓમાંના ઘણાખરાને મારી નાખ્યા. અલીગઢના શાંત વતનીઓ અંગ્રેજોને પાછા આવેલા જોઈ બહુ આનંદ પામ્યા અને તેઓએ લશ્કરને જોઈતો સરસામાન મેળવી આપવામાં હિસાબ બતાવ્યો.

અલીગઢથી ચૌદ માઈલ દૂર કાનપુર તરફ અકબરાબાદ આવેલું છે. સેનાનાયક ત્રિવેડ અલીગઢના ખ્યાલ માટે થોડા સૈનિકો રાખી અકબરાબાદ તરફ ચાલ્યો. અકબરાબાદમાં મંગલસિંહ અને મહતાબસિંહ નામના જે ભાઈઓ મતા ચલાવતા હતા. આ બંને ભાઈઓએ સરકારના રાત્રીઓનો પક્ષ લીધો હતો તેઓને પકડવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા.

સાચકાળ વખતે અંગ્રેજ ઘોડેસ્વારોએ એ ગામને ઘેરા ઘાલ્યો. નાસતી વેળા એ ગંને રાજપુત ભાઈઓ મરણ પામ્યા. તેઓના મકાનમાં તથા નાની તોપો અને યુરોપિઅન સ્ત્રીઓને કામનો ફેટલોક સરસામાન મળી આવ્યો.

થિથેડને પેલા મૌની મંન્યાસી પાસેથી હેવલોકનો પત્ર મળ્યો તે જ અરસામાં તેને આઝાદી પ્રાચીન ને આધુનિક ભાષામાં લખેલા અનેક પત્રો મળ્યા. એ પત્રોમાં આઝાના કિલ્લામાં સપડાએલા અંગ્રેજોએ પોતાની દુર્દશાનું વર્ણન કર્યું હતું ને મદદ માટે પ્રાર્થના કરી હતી. આથી થિથેડ કાનપુર તરફ ન જતાં આઝા જવા તૈયાર થયો.

લેફ્ટનેન્ટ ગવર્નર ફેલિવન સાહેબ મરણ પામ્યા ત્યાં સુધીની આઝાની હકીકત અમે જણાવી ગયા છીએ. ફેલિવનના મરણ પછી થોડા દિવસ તેની જગાએ રીડ સાહેબે કામ કર્યું હતું. પરંતુ એ વખતે લશ્કરી ખાતાના અમલદારો પર આધાર રાખતો પડતો હોવાથી તેમની જગાએ કર્નલ ફેજરની નીમણૂક થઈ. સત્તાવાળાઓ આઝા અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં શાંતિ સ્થાપી શક્યા નહિ. તેઓની સત્તા નાશ પામી હતી, વ્યવસ્થા જળવવાની શક્તિ આઝાના સત્તાવાળાઓમાં નહોતી. બધા બંડખોર સિપાહીઓનો હલ્લો થવાના ભયથી ડરતા હતા. ફેલિવન સાહેબ મરણ પામ્યા તે પહેલાં એવા સમાચાર આવ્યા હતા કે જ્વાલિયરના બંડખોર સિપાહીઓ મેદિદપુર, માળવા, ભોપાલ વગેરે સ્થળોના સિપાહીઓ સાથે આઝા પર ચઢી આવે છે. જ્વાલિયરના સિપાહીઓને થોડા રોજ સુધી સિંધિઆએ ત્યાંના ત્યાં રોકી રાખ્યા હતા એ વાત અગાઉ જણાવી ગયા છીએ. પરંતુ તે લોકો લાંબો વખત જ્વાલિયર રહ્યા નહિ. તેઓ મહારાજાને

હુકમ ન માનતાં ચો તરફ દોડ્યા. ધીમે ધીમે મધ્ય હિંદનાં ગામડાંમાં બળવાનું જોર વધતું ગયું. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે અંગ્રેજોએ દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાર બાદ ચાર દિવસોમાં દિલ્હી પુરેપૂરું કબ્જે થયું, સિપાહીઓ હતારા થયા અને ચો તરફ નાકા. ફિરોજશાહ નામના એક શાહજાદાની સરદારી નીચે સિપાહીઓ ૨૬ મી સપ્ટેમ્બરે મથુરા આવી પહોંચ્યા. અહીં હીરાસિંહ નામના એક મુખેદારની સરદારી નીચે ૭૨ મી પસ્ટણના પાયદળ સિપાહીઓ તેમને આવી મળ્યા. છેવટે આ ટોળું મધ્ય હિંદના સિપાહીઓને જઈ મળ્યું. આ વિશાળ સૈનિક દલના હક્કાની ખીકથી આગ્રાના અંગ્રેજો બહુ ડરવા લાગ્યા. તેઓએ સેના નાયક ત્રિથેડની મદદ માગી. ત્રિથેડ વખત ન વીતાડતાં આગ્રા લાલ્ચી ચાલ્યો.

ત્રિથેડ ૭ મી અક્ટોબરે વિજયગઢ નામના ગામ આગળ આવી પહોંચ્યો. ખીજે દિવસે રાતના બે પહોર વીત્યા બાદ મુસાફરી શરૂ કરી ૧૦ મી તારીખે સવારે હોડીઓના પુલ્લદારા જમના નદી ઉતરી તે આગ્રાના કિલ્લા પાસે આવી પહોંચ્યો. સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી સૈનિકોનાં મુખ ભેલાં થઈ ગયાં હતાં. રસ્તાની ધૂળથી તેઓના પોશાક બુખરા બની ગયા હતા. તેઓ જ્યારે કિલ્લા પાસે આવી પહોંચ્યા ત્યારે દરવાજા પર તેમને માન આપવા ઉભેલા લોકોએ તેઓને સ્વદેશખંધુઓ તરીકે ઓળખ્યા નહિ. એક મડમે તો પોતાની પાસે ઉભેલા રેઇફ્લ સાહેબને કહ્યું હતું કે “આ ભયંકર દેખાવના લોકો ખરેખર અફગાનો જ છે.” રેઇફ્લ સાહેબ પણ પ્રથમ તો તેઓને અંગ્રેજો તરીકે ઓળખી શક્યા નહોતા. ૧ તાપ, ધૂળ, કાદવ અને વરસાદને ન ગણકારતાં એકી

સામગ્રી ૪૮ કલાકની મુસાફરી ક્યાંએ વિશામો લીધા સિવાય તેઓએ કરી હતી. તેઓ કિશ્ના પાસે આવેલા મેદાનમાં હિલા રહ્યા. તેઓના અધિનાયકે જાવણી ક્યાં નાખવી એ બાબત કિશ્નાના સત્તાવાળાઓ સાથે બે કલાક સુધી મસજત કરી. છેવટે કવાયતના વિશાળ મેદાનમાં તંત્રીઓ ઠોકવાનું નક્કી થયું. આ બે કલાક સુધી આખું સૈન્ય મેદાનમાં હિંમું રહ્યું. તંત્રીઓ ઠોકાયા, ઘોડાઓને બાંધવા માટે જગ્યા મુકરર થઇ. સૈન્ય ખાયા પીવાની સગવડ કરવા લાગ્યું કોઇ કોઇ અમલદારો કિશ્નામાં ગયા. કિશ્નાના લોકો આટલું બધું લશ્કર પોતાની મદદે આવેલું જોઇ બહુ આનંદ પામ્યા. તેઓ હવે બહાર આવવા લાગ્યા. ધણા દિવસનું બંદીખાનું વેડ્યા બાદ હવે તેઓ બધારની ખુશી હવામાં આનંદ કરવા લાગ્યા. જાવણીમાંના સૈનિકો બોજન કરી નાના પ્રકારના કામમાં જોડાઇ ગયા. કોઇ કોઇ જે સરંજામ પાછળથી આવતો હતો તેની રાહ જોતા જોતા જમીન પર મૂકી ગયા, કોઇ કોઇ પાસે બેઠેલા બંધુઓ સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યા, કોઇ કોઇ ઝાડ નીચે બેસી થાક ઉતારવા લાગ્યા. જે સૈનિકોએ દિલ્હી છૂટ્યું હતું, વૃદ્ધ રાજેનરાહને દેદ કર્યો હતો, તેઓને જોવા માટે આશ્રાના દોઢ લાખ રહેવાશીઓમાંના બે તૃતીયાંશ કવાયતના વિશાળ મેદાનમાં આવી હિલા. જ્યાં સુધી નગર પહોંચતી હતી ત્યાં સુધી જોતાં શત્રુઓના આગમનની નિશાની જણાતી નહોતી. આશ્રાના સત્તાવાળાઓએ જણાવ્યું કે દિલ્હીનાં વિજયી સૈન્યને આવેલું જણી બંડખોરો અહીંથી ૯ માઇલ દૂર આવેલી કાલી નદી ઉતરી પેલે પાર ચાલ્યા ગયા છે. તેઓ આ વાત ખરી છે તે દૃઢતાપૂર્વક સાબીત કરવા લાગ્યા. પરંતુ અમે જણાવ્યું છે કે આશ્રાના સત્તાવાળાઓ કોઇ મજા જતની વ્યવસ્થા બજાવી શક્યા નહોતા. અત્યારે એ ગેરવ્યવસ્થા પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવી.

ત્રિથેડના સૈનિકો શાંતિપૂર્વક વિસામાં લેતા હતા, તે વખતે ચાર માણસો નગારાં વગાડના વગાડના ક્વાયતના મેદાન પર પહેરગીરો આગળ આવી પહોંચ્યા. એક પહેરગીરે તેઓને આજ્ઞા જવાનું જણાવ્યું. તરત જ તે લોકોમાંના એકે છુપાવેલી તરવાર બહાર કાઢી અને તે પહેરગીરને કાપી નાખ્યો. બીજો એક પહેરગીર પોતાના સાથીની મદદે આવ્યો, પરંતુ તે પણ ધાયલ થયો. છેવટે મેદાન પરના સૈનિકોના હથિયારો વડે એ ચારે જણા માર્યા ગયા. પરંતુ એ સમાચાર પાછળના સૈનિકોમાં જઈ પહોંચે તે દરમિયાન તોપનો અવાજ સંભળાયો. એક ક્ષણમાં મેદાન પર ગોળાઓનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. જેઓ હરિયાણી જમીન પર પડ્યા પડ્યા ઉઠતા હતા, જેઓ મિત્રો સાથે નાના પ્રકારની વાતચીત કરતા હતા, જેઓ ઝાડ નીચે બેસી નિર્શ્રિન ચિત્તે શારીરિક શિથિલતા ઉતારતા હતા, જેઓ તંબુઓ ઠોકવાનો સરસામાન યોગ્ય રથળે ગોડવતા હતા, તેઓ બધા આ આકસ્મિક હુલામી ચમકી ઉઠ્યા. સૈનિકો તૈયાર થવા લાગ્યા, હથિયારો બાંધવા લાગ્યા. ઘોડેસ્વારો ઘોડા પર ચઢી સજ્જ થઈ ઉભા. એક ક્ષણમાં બધું લશ્કર તૈયાર થઈ ગયું. પરંતુ એ એક ક્ષણમાં તો છાવણીમાંના નોકરો. સૈનિકો અને જોવા આવનાર પ્રેક્ષકો શત્રુઓની તોપોના ગોળાથી તદ્દન પાગલ બની ગયા.

જે ઓફિસરો (તેઓમાં લોર્ડ રૉબર્ટ્સ પણ હતા) કિલ્લામાં ગયા હતા, તેઓ આનંદપૂર્વક ભોજન કરતા હતા, પણ એવામાં તેઓના કાનમાં તોપોનો ભયંકર શબ્દ આવી અથડાયો. એક, બે, ત્રણ એમ સેંકડો શબ્દો આવી કિલ્લામાંના લોકોને ગભરાવી મૂકવા લાગ્યા. ભોજન કરતા ઓફિસરો ચકિત બની ઉભા થઈ ગયા, અને એક બીજાને

કહેવા લાગ્યા કે “આ શું! આ કદી શનુઓની તોપોના અવાજ ન જ હોય.” પરંતુ આ વચ્ચે જોટાં પડ્યાં. શનુઓએ ત્રિથેડની છાવણી પર હલ્લો કર્યો હતો. તેઓની તોપો આ ભંધકર ગર્જના કરી રહી હતી. અમલદારો એક ક્ષણનો વિલંબ ન કરતાં સીડી વાટે નીચે કુદી પડ્યા, ઘોડેસ્વાર થયા, અને જે દિશા તરફ તોપોનો અવાજ આવતો હતો, તે તરફ દોડ્યા. તેઓ અર્ધે રસ્તે જઈ પહોંચ્યા એ વખતે ભંધકર ગડબડને લીધે મુંઝાઈ ગયા. લોર્ડ રૉબર્ટ્સ આ દેખાવનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે—“જુદા જુદા રંગના લોકો,—ખાળક, બાલિકા, સ્ત્રી, પુરુષ; નાના પ્રકારનાં પશુઓ—હાથી, ઘોડા, ગિંટ, બગદ; નાના પ્રકારની ચીજો, નાના પ્રકારનાં વાહનો એક સ્થળે આવી પડ્યાં હતાં. લોકો એવી દોડધામ કરી રહ્યા હતા કે જાણે કોઈ દૈત્ય પાછળ પડ્યો ન હોય. જેઓ મદદગાર લશ્કર આવી પહોંચવાથી આનંદમાં આવી જઈ કિલ્લા બહાર નીકળ્યા હતા, તેઓ અત્યારે કિલ્લામાં પાછા જવા માટે બાકૂળ થઈ રહ્યા હતા. જેઓ કુતૂહલતા થાંત પાડવા માટે શહેરમાંથી છાવણી તરફ આવ્યા હતા, તેઓ બેઆકળા બની પાછા શહેરમાં જવા દોડતા હતા. તોપનો અવાજ સાંભળતાં જ એ પ્રેક્ષકોનું પ્રચંડ ટોળું ચોતરફ દોડવા લાગ્યું અને જે ગાડાંમાં ત્રિથેડના સૈન્યનો સરંજામ આવતો હતો, જે વાહનોમાં રોગી અને ધાવણ સૈનિકો આવતા હતા. તે વાહનો સાથે અથડાયું. બધાં જેમ બને તેમ જલદી પોતાને ઘેર જવા તત્પર હતાં, બધાં પોતાનો માર્ગ મુક્ત કરવા માગતાં હતાં. ગાડીઓ અને હાથીઓ વડે રસ્તો રૂંધાયો. માણસોનું ટોળું હાથીઓની હડકેટે ચઢ્યું. ગિંટો સાથે બગદો અડળાવા લાગ્યા. અતિશય ગડબડ અને ગેરવ્યવસ્થાને લીધે બધાને

જવાનો રસ્તો રોકાઈ ગયો. છતાં બધા પોતપોતાનો માર્ગ કરી લેવા
 ઠેલા ઠેલી કરી રહ્યા હતા. તોપોની ગર્જનાથી માવતોની માફક હાથીઓ
 પણ ગાંડાતુર બની ગયા. તેઓ લયના માર્યા, અંકુશનો માર ન
 સહન થવાથી લયકર બરાડા પાડવા લાગ્યા. ગાડાં હાંકનારા બળદોને
 જોરથી ચલાવવા માટે તેનાં પૂછડાં આમળવા લાગ્યા. જિંટાને ઘોડાની
 માફક ઢોડાવવા માટે તેના પર બેઠેલા સ્વારો એટલા બધા આતુર
 બની ગયા હતા કે તેઓના તાણુવાથી જિંટાની નાથ તૂટી ગઈ. ”
 આ પ્રમાણે બધાને એકી સાથે એક જ સ્થળે જવું હતું.
 અમલદારો મહા મુશીબતે છાવણી પર જઈ પહોંચ્યા. તેઓએ ત્યાં
 જઈ જે જોયું, તેથી તેઓની નવાઈનો પાર રહ્યો નહિ. આખી
 છાવણી બધે દંડયુદ્ધનું મથક બની ગઈ હોય એવું જણાતું હતું. એક
 સ્થળે બે ઘોડેસ્વારો પરસ્પર તરવારો ચલાવી રહ્યા હતા. એક સ્થળે
 એક માણસ તરવાર ને બીજો માણસ સંગીન વડે એક બીજાને મારી
 નાખવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. એક સ્થળે શત્રુઓના કેટલાક ઘોડેસ્વારો
 અંગ્રેજોની એક તોપ દૂર ધસડી જતા હતા. કેાઈ સ્થળે અંગ્રેજ સૈનિકો
 લશ્કરી પોશાક પહેરી શક્યા ન હોવાથી કેવળ ડગલો પહેરી શત્રુઓના
 ઘોડેસ્વારોને હઠાવવા તૈયાર થયા હતા. એ સૈનિકાથી થોડે દૂર ડાબી
 બાજુએ અંગ્રેજોના ગોલંદાને તોપોમાંથી ગોળા ફેંકાયે જતા હતા.
 તેઓને પણ લશ્કરી પોશાક પહેરવા જોડલો સમય મળ્યો નહોતો.
 એક બાજુએ ઘોડા તૈયાર થતા હતા. જુદી જુદી ટુકડીના પાયદળ
 સૈનિકો પોતપોતાનાં હથિયારો માટે ગલરાટ બતાવી રહ્યા હતા.
 સેનાપતિ ગ્રિથેડ આ દલ્લો ચલાવી પછી થોડી મિનિટમાં આવી પહોંચ્યો.
 તેણે સૈનિકાને આગળ વધવાનો હુકમ આપ્યો. સિપાહીઓ અંગ્રેજોની

છાવણી પર એકાએક છાપો મારી પાછા હડી ગયા. અંગ્રેજ સૈન્ય તેઓની પાછળ પડ્યું. તેઓ તોપો છોડી કાઢી નદી ઉતરી ચાલ્યા ગયા. તેઓની ૧૩ તોપો અંગ્રેજોના હાથમાં આવી.

ત્રિથેડના સૈનિકો ૧૩ મી અક્ટોબર સુધી આગ્રામાં રહ્યા. ૧૪ મી અક્ટોબરે તેઓ આગ્રાથી મૈનપુરી તરફ રવાના થયા. રસ્તામાં તેમનો અધિનાયક બદલાયો. સત્તાવાળાઓના હુકમથી કર્નલ હોપ્કિન્સ ત્રિથેડની જગાએ નીમાયો હતો. તેણે દિલ્હીથી ત્રિથેડની છાવણી પર આવી પોતાની જગાનો ચાર્જ સંભાળી લીધો. મૈનપુરી વિષે અગાઉ કહેવાયું છે. મૈનપુરીના રાજાએ સંરક્ષક સામે બંડ ઉઠાવ્યું હતું. તેના એક સગાની મદદથી તેજુરી જળવાઈ રહી હતી. અંગ્રેજ લશ્કર આવી પહોંચે તે પહેલાં રાજા તોપો, દારૂગોળો વગેરે છોડી નાસી ગયો હતો. અંગ્રેજ સૈન્યે આવી તેના કિલ્લાનો નાશ કર્યો. દારૂગોળો સળગાવી દીધો. મૈનપુરીના મુદ્દતી અધિકારીઓ બળવો થતાં નાસી આગ્રાના કિલ્લામાં જઈ ભરાયા હતા. હવે તેઓ આ લશ્કર સાથે અહીં આવી પહોંચ્યા હતા. તેઓએ બધી સત્તા હાથમાં લીધી. ત્યારબાદ લશ્કર ખિવર નામના ગામ આગળ જઈ પહોંચ્યું. અહીં ભિરત, આગ્રા, ફતેહગઢ, અને ઠાનપુરના રસ્તા આવી મળ્યા હતા. અહીં સેનાપતિ કર્નલ હોપ્કિન્સે મર જેમ્સ આલિટ્રામનો પત્ર મળ્યો. આ પત્ર પણ હેવલોકના પત્રની માફક ઠીક લાખામાં લખાયેલો હતો. આ પત્ર એક બરની કલમમાં નાંખી એ કલમ લાકડીના પોલા ભાગમાં છુપાવવામાં આવી હતી. આ રીતે બસુસ બંડખોરાથી છુપી રીતે આ પત્ર અહીં લાવ્યો હતો. બસુસે કેવી સુકિતથી અંગ્રેજોના પત્રો એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જતા હતા, તે આ પરથી જરાબર સમજાય

છે. સેનાપતિ આહિદ્રામે દિલ્હીના સેનાપતિ પાસે મદદ માગી હતી. આથી કર્નલ હોપ આન્ટ તરત જ લખનૌ તરફ રવાના થયો. તે ૧૨ મી અક્ટોબરે બિવર છોડી ૨૮ માઇલનો રસ્તો કાપી ગુરસાહિ-ગંજ આગળ આવી પહોંચ્યો અને તેને બીજે દિવસે કનોજ પાસેના મિરજુકી સરાઇ નામના ગામ આગળ જઇ પહોંચ્યો.

એ દિવસે બંડખોર સિપાહીઓ સાથે અંગ્રેજ સૈન્યને નાનું સરખું યુદ્ધ થયું. સિપાહીઓ પોતાની તોપો લઇ કાલી નદીને પેલે પાર ગયા. અંગ્રજ લશ્કરે આ પરથી તોપોના બાર કર્યા એટલે તેઓ તોપો છોડી નાસી ગયા. હોપ આન્ટ નદી ઉતરી તેની પાછળ દોડ્યો. બંડખોર પામદળ સિપાહીઓ એ ધસારામાંથી બચવા માટે નાસી છૂટ્યા. ઘોડેસ્વારો ગંગામાં કુદી પડ્યા. તેમાંના લણખરા પ્રવાહમાં તણાઇ ગયા. કોઇ કોઇ સામે પાર જઇ પહોંચ્યા. ૨૬ મી અક્ટોબરે હોપ આન્ટનું સૈન્ય કાનપુર જઇ પહોંચ્યું. ૩૧ મીએ તે આલમબાગ અને બાનિના પુલ વચ્ચેના મેદાનમાં જઇ પહોંચ્યું. વડો સેનાપતિ આવી પહોંચ્યો ત્યાં મુઘી તે સૈન્ય ત્યાં જ પડ્યું રહ્યું.

સર કોલિન કેમ્પબેલે દિલ્હીના વડો સેનાપતિ બન્યો હતો. તે ૧૩ મી ઓગસ્ટે ઈંગ્લાંડથી ફક્કત્તા આવી પહોંચ્યો હતો. આ વખતે બજાવો ચોમેર ફાટી નીકળ્યો હતો. સમગ્ર અયોધ્યા પ્રાંત, ગોહિલખંડ અને ગંગાપ્રમુનાનો દોઅબ બજાવોની પ્રચંડ જવાબાથી સળગી રહ્યાં હતાં. મોગલ રાજધાની પાસે અંગ્રેજોનું સૈન્ય અરાળ બની બેઠું હતું. મધ્યદિલ્હીમાં બજાવાનાં મોઝાં ફરી વળતાં હતાં. સમાચાર મોકલવા જેવી સગવડ રહી નહોતી. આવા સમયમાં સર કોલિન કેમ્પબેલે વડો સેનાપતિ બની ફક્કત્તે આવ્યો. તેણે કેવી રીતે આ લશ્કરની આગ શાંત કરી તે હવે સંક્ષેપમાં જણાવીએ છીએ.

સૌ પહેલાં વડા સેનાપતિએ બળવાના પ્રદેશમાં મૈન્ય મોકલવાનો
 બંદોબસ્ત કર્યો. ચીન જતાં લશ્કરને હિંદનો બળવો શમાવવા બોલ-
 વવામાં આવ્યું. એ કાફલાનો અધ્યક્ષ કમાન પીલ પોતાનો કાફલો
 અને તોપો લઈ કલકત્તા આવી પહોંચ્યો. જુદાં જુદાં સંસ્થાનોમાંથી
 લશ્કર અને લડાઈનો સરંજામ એકત્ર કરવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે
 એકત્ર થયેલું લશ્કર બળવાવાળા પ્રદેશમાં મોકલવામાં આવ્યું. સર
 કોલિન કેમ્પબેલ ૨૭ મી અક્ટોબરે કલકત્તાથી રવાના થયો. રાતદિવસ
 ધોડાની ટપાલ મારફત મુસાફરી કરતો કરતો તે ૧લી નવેમ્બરે
 અક્કાહાબાદ જઈ પહોંચ્યો. તેને બીજે દિવસે તે ફતેહપુર ગયો. વડો
 પ્રધાન ત્યારે આમ અપાઠ્યાંધ મુસાફરી કરી રહ્યો હતો ત્યારે કાનપુરના
 માર્ગ પર કમાન પીલે સિપાહીઓ સાથેની લડાઈમાં જીત મેળવી.
 હિંદના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ સ્વયં આગળ આ લડાઈ થઈ હતી.
 ફતેહપુરથી લગભગ ૨૪ માર્ગલ વાયવ્યમાં કળવા નામનું ગ્રામ આવેલું
 છે. ઇ. સ. ૧૬૫૬માં ઔરંગઝેબે અહીં પોતાના લાઇ સુલતાન સુખને
 હરાવ્યો હતો. કાનપુરના સંખ્યાબંધ સિપાહીઓ કળવામાં આવી
 હરાયા હતા. ૧ લી નવેમ્બરે અંગ્રેજ લશ્કર તેઓની સામે આવ્યું.
 લડાઈમાં અંગ્રેજ સેનાનાયક મરાયો, પરંતુ નૌકાના અધ્યક્ષ કમાન
 પીલની કુરાળતાથી સિપાહીઓ નાસી ગયા. આ લડાઈને 'બીજે દિવસે
 અર્થાત્ ૨ જી નવેમ્બરે વડો સેનાપતિ કાનપુર આવી પહોંચ્યો. આ
 વખતે લખનૌર તરફ તેની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ હતી. તેને બાતમી મળી હતી
 કે લખનૌરમાંના યુરોપિયનો પાસે જે ખોરાકી છે, તે નવેમ્બરની
 આખર સુધી ચાલશે. ખોરાક વિના, પ્રજાળ શત્રુઓના પરાક્રમ આગળ
 એ લોકો લાંબો વખત ટકી શકશે નહિ. એવો વિચાર કરી તે સૌ

પહેલાં લખનોર જવા તૈયાર થયા. સેનાપતિ હોપ આન્ટનું લશ્કર આલમબાગ અને બાનિના પુલ વચ્ચેના મેદાનમાં પડ્યું હતું. વડો સેનાપતિ પોતાના મુખ્ય મદદગાર ષિગેડિયર મેન્સરીલ્ડ સાથે ૯ મી નવેમ્બરે ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. તેના હુકમ મુજબ સેનાનાયક વાઇન્ડહામ કાનપુરમાં રહ્યો.

સર કોલિન કેમ્પબેલના સૈનિકોએ ત્યારે અયોધ્યામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેને ચોતરફ લયંકર બજવાની નિશાનીઓ જણાવા લાગી. રસ્તામાં માણસનું જણ્યું સામું મળતું નહિ. હડખાયાં કુતરાં ચોતરફ ભટકતાં નજરે પડતાં. ગામડાંમાં માણસોનું નામ નહોતું. સેનાપતિ હેવલોક આવ્યો ત્યારે જ ગામડાંના લોકો પોતપોતાનાં ઘરબાર છોડી ચાલ્યા ગયા હતા. માણસોથી ખદબદતાં ગામડાં, લોકોથી પરિપૂર્ણ રાજમાર્ગ, ખેડુતોથી ભરપૂર ખેતરો, બધું નિસ્તબ્ધ જણાતું હતું. આવાં ઉજડ સ્થાનો ઓળંગી વડો સેનાપતિ વાલ્કિદઅલીની રાજધાનીના પાધરમાં આવી પહોંચ્યો. વડા સેનાપતિની મદદે નેપાળનો વડો પ્રધાન જંગબહાદુર આવી પહોંચ્યો હતો, તેણે બળવો શરૂ થયો કે તરત લોર્ડ કેનિંગને લખી જણાડ્યું કે ‘મારું લશ્કર આપની મદદમાં હાજર છે’ લોર્ડ કેનિંગે આ મદદ સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેથી જંગબહાદુર પોતે ત્રણ હજારનું ગુરખા સૈન્ય લઈ હિંદનાં સપાટ મેદાન પર આવી પહોંચ્યો હતો. જંગબહાદુર ઇંગ્લાંડ જઈ આવ્યો હતો. ઇંગ્લાંડ વસવાટ કર્યાથી તેને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે અંગ્રેજો હિંદમાં પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવાને કદી અશક્ત નહિ

૧. તેને પાછળથી લોર્ડની પૂર્વો મળી હતી. ત્યારથી તે લોર્ડ સેન્ડહર્સ્ટના નામથી ઓળખાતો હતો.

ખતે,^૧ આ વખતે વાસ્તવિક રીતે જંગમહાદુર જ નેપાળનો ધણી હતો. અંગ્રેજો પર તેને પ્રીતિ હતી અને સિપાહીઓ પર દ્વેષ હતો. આથી તે આ વખતે અંગ્રેજોની મદદે જઈ સિપાહીઓનું લોહી રેડવા તત્પર બન્યો. પરંતુ જંગલમય તરાઈ ઝોળાંઓ બાદ તેને સમાચાર મળ્યા કે બ્રિટિશ સરકારે હજી તમારી મદદ લેવાનો નિર્ણય કર્યો નથી, તેનું સૈન્ય ૧૫ મી જુન દરમિયાન અયોધ્યા પહોંચી શકે તેમ હતું. પરંતુ સરકારના કહેવાથી તેને પાછું ખટમંડુ તરફ જવું પડ્યું. જંગલનાં હવા પાણીથી તે લશ્કરમાંના ધણાખરા માંદા પડ્યા હતા. આવી સ્થિતિમાં અપાર દુઃખ વેડી સૈન્ય ખટમંડુ પહોંચ્યું. એવામાં નેને ખબર મળ્યા કે બ્રિટિશ સરકારે તમારી મદદ સ્વીકારવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આથી ૨૬ મી જુને ગુરખા સૈન્ય પાછું નેપાળથી રવાના થયું. ગુરખા સૈન્યે બ્રિટિશ હથ્થમાં પગ મૂક્યો ત્યારે સર હેન્રી લોરેન્સ મરણ પામ્યો હતો અને સર હુ વ્હીલર સિપાહીઓને હાથે અર્નત નિદ્રામાં મૂતો હતો. સરકારના આવા વ્યવહારથી જંગમહાદુર બહુ કંટાળ્યો હતો. તેણે પોતાના એક અંગ્રેજ મિત્રને કહ્યું હતું કે "આપ જુઓ તો ખરા, મારા પ્રત્યે કેવી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવી છે તે. આવા અમલદારો જ્યાં સુધી અમલ ચલાવે છે, ત્યાં સુધી આપ લેફ્ટી હિંદનો ખચાવ કરવાની આશા શી રીતે રાખી શકો?"^૨ પરંતુ જેના હાથમાં આ વખતે હિંદ પર સત્તા ચલાવવાની દોરી હતી, તેને બહુ સાવચેતીથી દરેક કામ કરવું પડતું હતું. ગુરખાઓ પર લોડ

૧. William Digby, A friend in need: Friendship forgotten P. 43.

૨. Mead, Sepoy Revolt, P. 86.

ડેક્લાઉઝીને બહુ વિશ્વાસ નહોતો. જ્યારે યુરોપમાં લડાઈ જાગતી ત્યારે ગુરખાઓ હથિયાળે ભેગાં કરવામાં ચિત્ત પરોવતા હતા. તેઓમાં એ વખતે શત્રુતાચરણ જણાતાં હતાં.^૧ આવા વિચારથી લોર્ડ ટુર્નિંગ નેપાળ સરકારની મદદ સ્વીકારવી કે નહિ એ બાબત દૃઢ રહ્યો નહોતો. પરંતુ છેવટે ફરીથી વિચાર કરતાં તેણે તેની મદદ સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. સર હેન્રિ લોરેન્સે દૃઢતા સંપન્ન ગુરખાઓને મદદ ઘોષાવવા માટે ગવર્નર જનરલ પર તાર કર્યો હતો. કોઈ કોઈ જણાવે છે કે જો ગુરખા સૈન્ય બરાબર વખતે લખનૌર જઈ પહોંચ્યું હોત તો સર હેન્રિ લોરેન્સ બંડખોરોને હરાવી સર લ્યુ બ્લીલરની મદદે જઈ પહોંચત.^૨ ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો ખરું કે બ્રિટિશ સરકારે પ્રથમ ગુરખાઓ પર વહેમ આણ્યો હતો છતાં એ વીરનરોએ અંગ્રેજોની તરફેણમાં લડતાં જરાએ દગડાઈ કરી નહોતી. ઇતિહાસકારોએ બહુ જ આનંદપૂર્વક એ લોકોની અસાધારણ વીરતાના વખાણ કર્યા છે. હવે આપણે વડો સેનાપતિ આવી પહોંચ્યો તે પહેલાં લખનૌરમાં શું બન્યું હતું તે સંક્ષેપમાં તપાસી જઈએ.

સેનાપતિ હેવલોક અને આઉદ્રામ બંડખોર સિપાહીઓને લખનૌરમાંથી હાંકી દાઢી શક્યા નહિ. તેઓએ લખનૌરનો ઘેરા ઉડાડ્યો હતો એ વાત વાસ્તવિક રીતે ખરી નથી. તેઓના આગમનથી ઘેરાએલા લોકોનું બળ વધ્યું હતું. એ સિવાય ખીજે કંઈ ફાયદો થયો નહોતો. વાજિદ-અલીની રાજધાનીનાં જુદાં જુદાં સ્થાનો હજુ સિપાહીઓના કબજામાં હતાં. સેનાપતિ આઉદ્રામ સિપાહીઓનાં ટોળાં વિખેરી નાખી કાનપુરનો

^૧ Martin, Indian Empire, Vol, II. P. 278.

^૨ Mead, Sepoy Revolt, P. 86.

રસ્તો સાફ કરી શક્યો નહોતો. આઉદ્રામે પ્રથમ મૈનિકાને રહેવા માટે નદી કિનારે આવેલાં તારાકોડી, જગમંજિલ, ફરિદબક્ષ વગેરે સ્થાનો કબ્જે કરવાની તૈયારી કરી. ૨૬ મી સપ્ટેમ્બરે એ સ્થળો કબ્જે થયાં. ૬ ટી નવેમ્બરે તેને બાતમી મળી કે હોપ ગ્રાન્ટ પોતાનું લશ્કર લઇ આવમખામ ખાસેના મેદાનમાં આવી પહોંચ્યો છે. ત્યાં તે વડા સેનાપતિની રાહ જોતો જાવણી નાખી પડ્યો છે.

સર જેમ્સ આઉદ્રામે વડા સેનાપતિને લખતોરની અવસ્થા અને પોતાના સૈન્યની ગોઠવણી વિષે બધી હકીકત જણાવવાની ઈચ્છા કરી હતી. પણ એ ઇચ્છા અમલમાં મૂકી શકાય તેમ નહોતું. રસ્તામાં સિપાહીઓનાં ધાણાં પડ્યાં હતાં. એ લોકોની ચોકીઓ ભેદી જવાનું કામ અસાધ્ય હતું. હેત્રિ કામેના નામના એક મુલ્કી ખાતાના અધિકારીએ આ અસાધ્ય કાર્ય કરવાનું બીકું ઝડપ્યું. અંગ્રેજોના અવયવોમાં જે ખાસ લક્ષણો હોય છે, તેવાં લક્ષણો કામેનાના શરીરમાં પણ જણાતાં હતાં. તેનું શરીર લાંબું, વર્ણુ ગોરો અને વાળ નખખીરીયા હતા. આ લક્ષણો છુપો વેશ ધારણ કરવામાં અંતરાયરૂપ હતાં. સર જેમ્સ આઉદ્રામ જો કે સાદસિક કામો કરવામાં હંમેશાં ઉત્સાહ આપનારો હતો છતાં કામેનાનાં આવાં ખાસ લક્ષણો જોઇ તે આનાકાની કરવા લાગ્યો. પરંતુ કામેના દલ હતો, તે આઉદ્રામના કહેવાથી અટક્યો નહિ. આઉદ્રામે તેનો અતિશય આગ્રહ જોઇ જવાની રજા આપી. કામેનાએ હુટારાનો વેશ લીધો. તેણે વાળો કાપી કુંડા કરી નાખ્યા. રેશમી પાયજામો, મસ્લિનનું પહેરણ અને તેના પણ પીળા રંગનું અંગરખું પહેર્યું. કમર પર ઘોળા રંગનો કમરબંધ વીંટાળ્યો. ખાંધ પર એક રંગીન દુપટ્ટો નાખ્યો. તેના માથા પર ઘોળા રંગની પાંચડી

શોભવા લાગી. ખાંધ મુધીના ચરીરના બધા ઉપલા ભાગ પર અને કોણી મુધીના હાથ પર તેલવાળી મેચ લગાડી દીધી. આવો આપૂર્વ વેશ ધારણ કરી તે એક હાથમાં દાલ અને બીજા હાથમાં તરવાર લઈ કાનોજીલાલ નામના એક વિશ્વાસુ જસુસ સાથે ૯ મી નવેમ્બરે રાતના ૯ વાગે સેનાપતિના તથા તરફ રવાના થયો. બીજો દિવસે તે સહીસલામત વડા સેનાપતિની છાવણીમાં જઈ પહોંચ્યો. કાબેનાનાં આ માહસૂથી સર જેમ્સ આઉદ્રામની બધી યોજના સર કોલિનના જાણવામાં આવી. વડા સેનાપતિ હોપ આન્ટને મળ્યો ત્યારે સિપાહીઓ રથજે રથજે એકત્ર થઈ, તોપો ગોઠવી, તેઓને અટકાવવા તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. આઉદ્રામે કાબેનાની સાથે વડા સેનાપતિએ કયે રસ્તે થઈ આવવું તે કહાવી મોકલ્યું હતું. તે મુજબ વડા સેનાપતિએ પોતાનો રસ્તો નક્કી કરી લીધો હતો. તેણે ૧૧ મી નવેમ્બરે સાંજે સેનિકાની મુલાકાત લીધી. બીજો દિવસે સવારમાં તેનું સૈન્ય રેસિડેન્સ તરફ રવાના થયું.

૧૩ મી નવેમ્બરે વડા સેનાપતિએ આલમબાગ અને દિલખુશ-બાગની વચ્ચે આવેલો જેલેલાબાગ નામનો કિલ્લો છૂટી લીધો. દિવસે સવારમાં તેનું લશ્કર દિલખુશ બાગમાં આવી પહોંચ્યું. અહીં આવી તેણે આ બાગ અને માર્ટિનિયર કોલેજ કબજે કરી. માર્ટિનિયરથી સૈનિકો સિકંદર બાગ પાસેના ગામડા આગળ આવી પહોંચ્યા. આ ગામડાની સાંકડી ગલીમાં થઈ તેઓ સિકંદર બાગ તરફ વધવા લાગ્યા. સિપાહીઓએ સિકંદર બાગની વચ્ચે આવેલી બે માળની હવેલી પરથી એવો સખત ગેળીબાર કર્યો કે અગ્રજ સૈન્ય બહુ હેરાન થઈ ગયું. એ વખતે શિખ લોકોએ બહુ જ પરાક્રમ દર્શાવ્યું. તોપોના ગોળાથી સિકંદર બાગની દિવાલ તુટી એટલે હાઇલેન્ડર, શિખ, પંજાબના

મુસલમાનો વગેરે બધાને અંદર પેસવાનો હુકમ મળ્યો. તેઓ બધા અપાર શૌર્ય દર્શાવવા લાગ્યા. પ્રથમ એક હાઇલેન્ડર વટેલી દિવાલ પર ચઢી અંદર કુદી પડ્યો કે તરત ગોળીના આઘાતથી તેનો જીવ નીકળી ગયો. પંજબની ૪ થી પલ્ટણનો એક શિખ તેની પાછળ કુદી પડ્યો. પરંતુ તેની પણ એવી જ દશા થઈ. ત્યારબાદ અંગ્રેજોના બીજા સૈનિકો આગળ વધ્યા. ગોડુલસિંહ નામનો શિખ સુબેદાર એ માર્ગે પોતાના સૈનિકોને દોરી ગયો. એ ટુકડીના મોકદારખ ખાન નામના એક પંજાબી મુસલમાને અતિશય પરાક્રમ દાખવ્યું. સિકંદર બાગના દરવાજા બંધ કરવાનો પ્રયત્ન થયો ત્યારે મોકદારખખાને તેમાં અટકાવ નાખવા ખાતર પોતાનો ડાબો હાથ બંને બારણાં વચ્ચે રાખ્યો. તરવારથી એ હાથ પર ધા મારવામાં આવ્યા, એટલે તેણે એ હાથ પાછો ખેંચી જમણો હાથ રાખ્યો. તરવારના ધારી એ હાથ કાંડા મુધી કપાઈ ગયો. પરંતુ એ દરમિયાન મોકદારખ ખાનનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો. બારણાં બંધ થાય તે દરમિયાન અંગ્રેજ લશ્કરનાં અસંખ્ય માણસો આવી પહોંચ્યા. અને એ દાર વાટે સિકંદર બાગમાં પેટા.^૧ આ લડાઈમાં વડા સેનાપતિના સાથગમાં ધા પડ્યો હતો. પરંતુ એ ધા બહુ ઊંડો નહોતો.

જે સૈનિક પુરુષો આ વખતે વડા સેનાપતિના લશ્કરમાં હતા, તેઓમાંના કોઈ કોઈએ આ લડાઈની વિગત લખી જતલાવી છે. ૬૩ મી હાઇલેન્ડર પલ્ટણમાં ફોર્બ્સ મિચેલ નામનો એક સાર્જન્ટ હતો. તેણે કહ્યું છે કે સિકંદર બાગના મધ્યભાગમાં એક મોટો પીપળો હતો. એની

૧. Lord Roberts, Forty one years in India.
Vol. I. P. 326-327.

ડાળોમાંથી નીકળેલી ડાંખળીઓ પર પુષ્કળ પાંદડાં હતાં. એ પીપળાનીચે હંડા પાણીથી ભરપૂર ગોળા પડ્યા હતા. લડાઇ પૂરી થઇ એટલે કેટલાક અંગ્રેજ સૈનિકો વિશ્રાંતિ લેવા ખાતર અને હંડુ પાણી પી શાંત થવા ખાતર એ સ્થળે આવી પહોંચ્યા. તેઓએ ત્યાં પોતાની દુકડીના કેટલાક સોલ્જરોનાં શબો પડેલાં જોયાં. તેઓમાંના એકે એ શબોના ધા તપાસી કહ્યું કે ઝાડ ઉપરથી ગોળીબાર થવા લાગે છે અને એ ગોળીબારથી આ બધા મરણ પામ્યા છે. એમ કહી તેણે ઝાડ પર ક્રાઇ છે કે નહિ તે જોવા માટે એક બીજા માણસને વિનંતિ કરી. એ માણસે ઉંચું જોઇ ખૂબ પાડી કે “હા ! હું જોઇ શકું છું,” એમ કહી તેણે બંદુક છોડી. તરત જ વૃક્ષ પરથી એક શબ જમીન પર પડ્યું. તેણે શુભાખી રંગનો રેશમી પાયજામો અને અંગરખું પહેર્યું હતું. જમીન પર પડતાં તેની છાતી પરનો અંગરખાનો ભાગ ફાટી ગયો હતો. ઉધાડી છાતી પરથી તે સ્ત્રી હોય એવું જણાયું. આ સ્ત્રીએ બે બંદુકો રાખી હતી. એક ભરેલી બંદુક તેની કેડે લટકતી હતી. જે માણસની ગોળાથી આ બાઇ નીચે પડી તે આ દશ્ય જોઇ રડતો રડતો બોલ્યો, “જો મને ખબર પડી હોત કે આ સ્ત્રી છે, તો હું મરી ખૂટ્યો હોત તો પણ તેના પર ગોળી ચલાવત નહિ”^૧ ત્યારબાદ સિકંદરબાગનું મકાન તોડી પાડવામાં આવ્યું. અત્યારે એક નાની કોટડી સિવાય એ મકાનની કંઈ નિશાની રહી નથી. એક વખત બળવા વખતનાં બધાં ચિહ્નોનો નાશ કરવાની માગણી થઇ હતી. ઘણા અંગ્રેજોની એવી ઈચ્છા હતી કે દિલ્હીના પહાડનાં સ્મૃતિ ચિહ્નો અને લખનોરની મુંદર રેસિડેન્સ તોડી પાડવી. પરંતુ દાર્દ

૧. Forbes-Mitchell, Reminiscences of the Great Mutiny P. 57-58

દષ્ટિવાળા લોકોને આ માગણી ન ગમી. એ જ્યાં ચિહ્નો મહારાણીની પ્રજાનાં અસાધારણ વીરત્વ સાથે દર્શાવાયેલી રાજભક્તિનાં સાક્ષી રૂપ છે. અંગ્રેજો અને દેશી લોકોએ સાથે રહી પોતાનાં કર્તવ્ય બજાવ્યાં છે, એ બધું આ ચિહ્નો જોનારને સમજાય છે. વળી એ ચિહ્નો અમ-સદાર વર્ગને પ્રજાજન સાથે સહવ્યવહાર ચલાવવાનો ઉપદેશ આપી રહ્યાં છે. વાસ્તવિક રીતે આવાં ચિહ્નો જેમ અંગ્રેજો અને હિંદીઓની બદાદુરી બતાવનારાં છે, રાજભક્તિ ઉત્કેરનારાં છે, તેમ ધટનાયોગે માનવ પ્રકૃતિ કેવી પશુભાવથી ભરપૂર બની જાય છે તે બતાવનારાં છે. આવાં ચિહ્નોથી નાના પ્રકારનો ઉપદેશ મળે છે. લોડ લોરેન્સ જેવા મદા પુરુષે લુખ્યા મસ્જિદને તોડી પાડવા દીધી નહોતી. લોડ રોબર્ટસ જેવા વીર પુરુષે આવી અભુગતી માગણી તુચ્છકારી કાઢી છે.^૧

૧૬ મી નવેમ્બરે સાંજરે અંગ્રેજોના બાકી રહેલા સૈનિકો વળી રેસિડેન્સિ ભણી રવાના થયા. તેઓની કાપી બાબુએ લગભગ ૧૧૦૦ ગજ પહોળું મેદાન હતું; મેદાનની બાબુએ એક નાનું ગામડું હતું; જમણી બાબુએ લગભગ ત્રણસો ગજનું મેદાન હતું; ત્યાર પછી ચાર ગજનો માર્ગ નાનાં નાનાં મકાનો અને બાગોથી ભરપૂર હતો. ત્યાર બાદ નવાબ ગાજીઉદ્દીન દૈદરની કબર શાહનજિશ્ આપેલી હતી.^૨ આ કબર શ્વેત પથ્થરના ધુમટથી ચોભળી હતી; તેનું વિશાળ આંગણું હિંદી દિવાલથી ઘેરાયેલું હતું. શાહનજિશ્થી થોડે દૂર કદમરસુસ નામની એક નાની મસ્જિદ હતી.^૩

૧. Forty one years in India, Preface, P. IX.

૨. હજરત મહમ્મદના જમાઇ અલીની કબર નજીક પહાડ પર આવેલી છે. શાહનજિશ્ એ અકબરની પ્રતિકૃતિ રૂપ છે.

૩. દદમ રમુલમાં હજરત મહમ્મદનાં પગલાં છે. અરબસ્તાનથી

ડાળોમાંથી નીકળેલી ડાંખળીઓ પર પુષ્કળ પાંદડાં હતાં. એ પીપળા
નીચે ઠંડા પાણીથી ભરપૂર ગોળા પડ્યા હતા. હડાધ પૂરી થઇ એટલે
કેટલાક અંગ્રેજ સૈનિકો વિશ્રાંતિ લેવા ખાતર અને ઠંડુ પાણી પી શાંત
થવા ખાતર એ સ્થળે આવી પહોંચ્યા. તેઓએ ત્યાં પોતાની દુકડીના
કેટલાક સોલ્જરોનાં શબો પડેલાં જોયાં. તેઓમાંના એકે એ શબોના
ધા તપાસી કહ્યું કે ઝાડ ઉપરથી ગોળીબાર થયા લાગે છે અને એ
ગોળીબારથી આ બધા મરણ પામ્યા છે. એમ કહી તેણે ઝાડ પર
ઢાંધ છે કે નહિ તે જોવા માટે એક બીજા માણસને વિનંતિ કરી.
એ માણસે ઉંચું જોઇ ખૂબ પાડી કે “હા ! હું જોઇ શકું છું,” એમ
કહી તેણે બંદુક છોડી. તરત જ વૃક્ષ પરથી એક શબ જમીન પર
પડ્યું. તેણે શુભાખી રંગનો રેશમી પાયજામો અને અંગરખું પહેર્યું હતું.
જમીન પર પડતાં તેની છાતી પરનો અંગરખાનો લાગ ફાટી ગયો
હતો. ઉઘાડી છાતી પરથી તે ઓ હોય એવું જણાયું. આ સ્ત્રીએ
એ બંદુક રાખી હતી. એક ભરેલી બંદુક તેની કેડે લટકતી હતી.
જે માણસની ગોળીથી આ બાઇ નીચે પડી તે આ દશ્ય જોઇ રડતો
રડતો બોલ્યો, “જો મને ખબર પડી હોત કે આ સ્ત્રી છે, તો હું
મરી ખૂટ્યો હોત તો પણ તેના પર ગોળી ચલાવત નહિ”^૧ ત્યારબાદ
સિફ્ટરબાગનું મકાન તોડી પાડવામાં આવ્યું. અત્યારે જો નાની
કાટડી સિવાય એ મકાનની કંઈ નિશાની રહી નથી.
બગવા વખતનાં બધાં ચિહ્નોનો નાશ કરવાની માર
ધણા અંગ્રેજોની એવી ઇચ્છા હતી કે દિલ્હીના
ચિહ્નો અને લખનારની મુંદર રેસિડેન્સ તોડી

૧. Forbes-Mitchell,
Great Mutiny P. 57-58

અમંલવિત જણાયું. તેનું સૈન્ય આગળ વધી શકતું નહોતું; પાછું હટવા તૈયાર નહોતું. સૈન્ય આગળ ધસારો કરતું કે તરત સામેની ઉંચી દિવાલનાં કાણુંમાંથી અસંખ્ય ગોળીઓ આવી તેમાંના કેટલાકને મારી નાખતી હતી. છેવટે અંગ્રેજ સૈન્ય મહા મુશીબતે દિવાલ પાસે આવી પહોંચ્યું ખરૂં પણ ત્યાં દરવાજો હોય એવું જણાયું નહિ. નીસરણી સાથે નહોતી. આથી દિવાલ પર ચઢવાની કંઈ મગવડ ન મળી. તોપો વડે એ દિવાલમાં ગાખડાં પાડવાનો પ્રયત્ન થયો. પણ પ્રયત્ન દિવાલની દૃઢતાએ તોપોને પણ હરાવી. બધી એટા બર્થ મધ્ય જોઈ કમાન વીલે તોપો પાછી ફેરવવાનો હુકમ આપ્યો. વડા સેનાપતિએ ધાયલ અને માર્પા ગએલ સૈનિકોને લઈ આવવા માટે સૈનાનાયક હોપક્રાન્ટને હુકમ આપ્યો. આ પ્રમાણે પાછળ હતી જવું એવો નિશ્ચય થયો હોય એવું જણાયું.

વડા સેનાપતિનો હુકમ લઈ જનાર માણસ સાથે મસલત કર્યા પછી સેનાનાયક હોપે નક્કી કર્યું કે વડા સેનાપતિનો હુકમ અમલમાં મૂક્યા પહેલાં દિવાલના કોઈ પણ ભાગમાં થઈ અંદર પ્રવેશ કરી શકાય તેમ છે કે નહિ તેની તપાસ કરવી. તેઓ બંને જંગલમાં થઈ દિવાલની બારીક તપાસ ચલાવવા લાગ્યા. છેવટે તેઓનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો. તેઓએ દિવાલના એક ભાગમાં રસ્તો જોયો. તેઓ બંને એ રસ્તા દ્વારા અંદર પેડા. સૈનિકો પણ એ લોકો પાછળ અંદર ગયા. સિપાહીઓ અગાઉથી નાસી ગયા હોય એવું જણાયું. અંગ્રેજો હવે કંઈ મુશીબત વેઠ્યા સિવાય અંદર પેડા. દરવાજો ઉઘાડી નાખવામાં આવ્યો. વડા સેનાપતિને જણાવવામાં આવ્યું કે હવે પાછળ હટવાની જરૂર નથી. આ મુશ્કેલ સ્થળ કબજે થયું છે.

અંગ્રેજોને મેદાનની જાણુએ આવેલું ગામડું કળજે કરતાં બહુ ખમવું ન પડ્યું. ત્યારબાદ ગોલદાબે શાહનજિક અને કદમરસુલ તરફ ગોળા ફેંકવા લાગ્યા. શિખ પાયદળ સેનાએ કદમરસુલ કળજે કરી. પરંતુ શાહનજિક કળજે કરવાનું કામ મુશ્કેલ નીવડ્યું. એ મસ્જિદની પાસેના જંગલમાં અને તેની ઉંચી દિવાલના અંદરના ભાગમાં છુપાઇ સિપાહીઓ ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. વડો સેનાપતિ ઘોડેસ્વાર થઇ અતિશય દિલગીર ચહેરે એ મસ્જિદ તરફ જોઇ રહ્યો. તેના મદદનીશો તેની પાસે ઉભા ઉભા પોતાના સૈનિકોનો કાર્યકલાપ નિહાળી રહ્યા હતા. મસ્જિદ પર હલ્લો કરનારા સૈનિકોની મદદમાં ખીજ પાયદળ સૈનિકો મોકલવામાં આવ્યા, પરંતુ તેથી પરિણામ કંઇ ન આવ્યું. સિપાહીઓએ ત્રણ કલાક સુધી એકી સરખું પરાક્રમ દાખવી અંગ્રેજોને અટકાવી રાખ્યા. તેઓની તોપો અને બંદુકોએ અંગ્રેજોનાં લશ્કરમાં ફેર વર્તાવ્યો. વડો સેનાપતિ પોતાનું બળ ઓછું થતું જોઈ ચિંતા કરવા લાગ્યો. તેની પાસે ઉભેલામાંના એકનો હાથ કપાઇ ગયો, એક ખીજે ધામલ થયો. એક સેનાનાયકનો ઘોડો મરાવાથી તે જમીન પર પડ્યો. આ તરફ રાતનો અંધકાર ચોતરફ ફેલાવા લાગ્યો. આ બધાં કારણોને લીધે વડો સેનાપતિ બહુ ચિંતાતુર થઇ ગયો, તેના કપાળપર કરચલીઓ પડી, મુખ પર ચિંતાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યાં. શત્રુઓને મારી હાવવાનું કાર્ય તેને

હજરત મહમ્મદનાં પગલાંવાળો એક પથર લાવી આ મસ્જિદમાં રાખવામાં આવ્યો છે. બળવા વખતે એ પવિત્ર પથર ખસેડવામાં આવ્યો હતો.—Forty one years in India. Vol. I P. 330, note

અસંભવિત જણાયું. તેનું સૈન્ય આગળ વધી ચક્રતું નહોતું; પાછું હડવા તૈયાર નહોતું. સૈન્ય આગળ ધસારો કરતું કે તરત સામેની હિંચી દિવાલનાં કાણાંમાંથી અસંખ્ય ગોળીઓ આવી તેમાંના કેટલાકને મારી નાખતી હતી. છેવટે અંગ્રેજ સૈન્ય મહા મુશીબતે દિવાલ પાસે આવી પહોંચ્યું પણ પછી ત્યાં દરવાજો હોય એવું જણાયું નહિ. નીસરણી સાથે નહોતી. આથી દિવાલ પર ચઢવાની કંઈ સગવડ ન મળી. તોપણ વડે એ દિવાલમાં ગાજડાં પાડવાનો પ્રયત્ન થયો. પણ પ્રયત્ન દિવાલની દૃઢતાએ તોપોને પણ હરાવી. બધી એટાવ્યર્થ ગદ્દ જોઇ ક્રોધ વીલે તોપો પાછી ફેરવવાનો હુકમ આપ્યો. વડા સેનાપતિએ ધાયલ અને માર્યા ગએલ સૈનિકોને લઇ આવવા માટે સૈનાનાયક હોપક્રાન્ટને હુકમ આપ્યો. આ પ્રમાણે પાછળ હટી જવું એવો નિશ્ચય થયો હોય એવું જણાયું.

વડા સેનાપતિનો હુકમ લઇ જનાર માલુસ સાથે મસલત કર્યા પછી સેનાનાયક હોપે નક્કી કર્યું કે વડા સેનાપતિનો હુકમ અમલમાં મૂક્યા પહેલાં દિવાલના કોઈ પણ ભાગમાં થઇ અંદર પ્રવેશ કરી શકાય તેમ છે કે નહિ તેની તપાસ કરવી. તેઓ જાને જંગલમાં થઈ દિવાલની બારીક તપાસ ચલાવવા લાગ્યા. છેવટે તેઓનો હિંદેશ સિદ્ધ થયો. તેઓએ દિવાલના એક ભાગમાં રસ્તો જોયો. તેઓ જાને એ રસ્તા દ્વારા અંદર પેડા. સૈનિકો પણ એ લોકો પાછળ અંદર ગયા. સિપાહીઓ અગાઉથી નાસી ગયા હોય એવું જણાયું. અંગ્રેજો હવે કરી મુશીબત વેડ્યા સિવાય અંદર પેડા. દરવાજો ઉઘાડી નાખવામાં આપ્યો. વડા સેનાપતિને જણાવવામાં આવ્યું કે હવે પાછળ હડવાની જરૂર નથી. આ મુશ્કેલ સ્થળ કબજે થયું છે.

અંગ્રેજ સૈન્ય સાયકાળ પછી શાહનજીદમાં પેહું. સિપાહીઓ પોતાનું ખાવાનું છોડી એકદમ નાસી ગયા હતા. સૈનિકોએ અંદર જઈ જોયું કે દિવાઓ બળે છે, ચપાટી તૈયાર પડી છે, દાળ હાથમાં ઉકળ્યા કરે છે. શાહનજીદ પછી બીજાં બે સ્થળો કબજે કરવાની જરૂર પડી. આ તરફ રેસિડેન્સના સેનાનાયકો પણ જાના રહ્યા નહિ. વડા સેનાપતિ તેમની સાથે જેમ બને તેમ જલદી જોડાઈ શકે તે ખાતર તેઓ પુષ્કળ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. સેનાપતિ હેવલોકે જાણ્યું કે સિકંદરબાગ વડાસેનાપતિને કબજે થયો છે ત્યારે તેણે સુરગ દ્વારા ફરિદબક્ષની દિવાલ ઉડાડી દીધી અને એ તૂટેલી દિવાલ પર તોપ ગોઠવી અંડખોરોપર સખત મારો ચલાવ્યો. એ દરમિયાન તેના પાવણ સૈનિકોએ ફરિદબક્ષ અને મોતિમહાલની વચ્ચેનાં બે મકાનો પર હુમલો કર્યો અને ત્યાંથી સિપાહીઓને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. આથી વડા સેનાપતિનો માર્ગ વધુ સુગમ થયો. ૧૬મી નવેમ્બરે આ બનાવ બન્યો. ૧૭મી નવેમ્બરે સૂર્યોદય પહેલાં સર ફોલિન કેમ્પબેલના સૈનિકો શત્રુઓના નગરાં અને ઘટોના અવાજથી જાગ્રત થઈ ખુરશેદમંજિલ પર હલ્લો કરવા તૈયાર થયા. શાહનજીદ કબજે કરતાં સર ફોલિનને બહુ નુકસાન થયું હતું. આથી આ વખતે તેણે અતિ સાવચેતીથી પોતાના લશ્કરમાંથી ખાસ ચુંટી કાઢેલા સૈનિકોને આ કામ સોંપ્યું. ખુરશેદમંજિલ કબજે થયું. સિપાહીઓ અહિંથી મોતિમહાલ પહોંચ્યા. ઉપર કહ્યું છે તેમ સેનાપતિ હેવલોકે મોતિમહાલ સુધીનો રસ્તો કબજે કર્યો હતો. મોતિમહાલ છતાંય કે

૧. ખુરશેદ=સૂર્યમંજિલ=ગૃહ. લખનોરના અંગ્રેજો આ મકાનને બોજનગૃહને નામે ઓળખતા. ટરમી પસ્ટણના સૈનિકો આ ઘરમાં જમતા.

તરત જાને અંગ્રેજી લશ્કરનો ભેટો થાય તેમ હતું. સિપાહીઓએ મોતિમહાલ ટકાવી રાખવા ખૂબ શૌર્ય દાખવ્યું, પરંતુ છેવટે તેમને હારી નાસી જવું પડ્યું. સૂર્યાસ્ત પહેલાં અંગ્રેજ સૈન્યે મોતિમહાલ છત્યો.

ત્યારે ખુરશેદમંજિલ કબજે થયો, ત્યારે વડા સેનાપતિએ રોબર્ટસને પોતાની હુકડીની પતાકા એ ઘર પર ચઢાવવાની આજ્ઞા આપી. તેઓ ક્યાં સુધી આવી પહોંચ્યા છે, તે આંકિદામને જણાવવા માટે આવો હુકમ આપવામાં આવ્યો હતો. રોબર્ટમે વડા સેનાપતિના નોકરની અને એક સૈનિકની મદદથી એ કામ બજાવ્યું. શત્રુઓના એક જમાદારે કૈસરબાગમાંથી એ પતાકા પર ગોળા ફેંક્યા. તેથી પતાકા ઉડી પડી. રોબર્ટમે એ ફરીથી ચઢાવી. એક ખીજ ગોળાએ એ વખતે પણ પતાકા પાડી નાખી. પણ રોબર્ટસ્ ડગ્યો નહિ. તેણે ત્રીજી વાર પોતાની જય પતાકા ખુરશેદમંજિલ પર ફરકાવી.^૧ હિંદના જુના વડા સેનાપતિએ એક વખતે આવું સાહસ દર્શાવ્યું હતું. જે જમાદારના ગોળાથી અંગ્રેજોનો વાવટો ઉડી ગયો હતો તે જમાદારની કુશળતાથી ખુશી થઈ શત્રુઓએ ૫૦૦ રૂપિયાનું ધનામ આપ્યું હતું.^૨

મોતિમહાલ ગયો છતાં સિપાહીઓ હતાશ થયા નહિ. તેઓ કૈસરબાગમાંથી મોતિમહાલ અને ખુરશેદમંજિલના મધ્યભાગમાં ગોળા ફેંકવા લાગ્યા. વડા સેનાપતિ ખુરશેદમંજિલમાં હતો. રેસિડેન્સના સૈનિકો આ ગોળાના વરસાદમાં પણ મોતિમહાલથી ખુરશેદમંજિલ

^૧ Forbes—Mitchell, Reminiscences of the Great Mutiny, P. 101. Comp. Forty one years in India Vol- I P. 337

^૨ The English Captives in Oudh. P. 38.

જવા લાગ્યા. સર હેન્રી હેવલોક અને સર જેમ્સ આલિદ્રામ અદ્વત શરીરે ત્યાં જઈ વડા સેનાપતિને મળ્યા. કર્નલ નેપિયર (પાછળથી હિંદનો વડા સેનાપતિ લોર્ડ નેપિયર) રસ્તામાં ધાયલ થયો. હેવલોકના અંગરક્ષકે આવા પ્રચડ મારા વચ્ચે ખુરશેદમજિલમાં જઈ હેવલોકને જણાવ્યું કે ‘ આપનો પુત્ર પણ ધાયલ થયો છે ! પણ હેવલોક આ સમાચાર સાંભળી જરાએ ઉતાવળ ન કરી. તે તો વડા સેનાપતિ સાથે ધીમાશયી વાતચીત કરવા લાગ્યો. છેવટે તેને માલમ પડ્યું કે પોતાના પુત્રનો ધા બહુ ઊંડો નથી. આ પ્રમાણે વડા સેનાપતિ આલમબાગ પાસેના મેદાન પરથી પાંચ દિવસે નિશ્ચિત રથને આવી પહોંચ્યો. આ લડાઈમાં તેને પુષ્કળ નુકસાન થયું હતું. એ તેણે પોતે કબુલ કર્યું છે, તેના ૪૫ ઓફિસરો અને ૪૯૬ સૈનિકો—અર્થાત્ તેનાં કુલ લશ્કરના દશમા ભાગથી પણ વધુ ભાગ ધવાયા અને માર્યા ગયા હતા.^૧

ત્યારબાદ વડા સેનાપતિએ ઐરાંછાકરાં માથે રેસિડેન્સિ છોડવાને વિચાર કર્યો. હેવલોક અને આલિદ્રામ આ વિચાર સામા થયા. બીજા બેના સેનાનાયકો પણ વિરૂદ્ધ પડ્યા. તેઓએ લગલગ પાંચ માસ થયાં અહીં રહી સિપાહીઓ સાથે બચાવ કર્યો હતો, અત્યારે એ સ્થળ એકાએક તજી જતાં તેઓને બહુ લાગી આવ્યું. તેઓ બંડખોરોને હાંકી કાઢી સમગ્ર અયોધ્યા પર પોતાની સત્તા જમાવવા માગતા હતા. સેનાનાયક ઇલિસે એ કામ બજાવવા માટે વડા સેનાપતિ પાસે કેવળ ૬૦૦ સૈનિકો માગ્યા. પરંતુ વડા પ્રધાને તેની આવી માગણી સ્વીકારી નહિ. તેને લખનોર આવતાં બહુ નુકસાન થયું હતું. વળી કાનપુરના

ખખર ન મળવાથી તેને બહુ ચિંતા થતી હતી. લખનેરની રેસિડેન્સિસ
તેને ઉપયોગી ન જણાઈ. આથી તેણે કોઠની વિનંતિ પર લક્ષ ન
આપતાં રેસિડેન્સિસ છોડી જવાનો હુકમ આપ્યો. રેસિડેન્સિસથી પ્રથમ
દિલ્લખુશ જવાનું નક્કી થયું. રેસિડેન્સિસથી દિલ્લખુશ બાગ પાંચ માઈલ
દૂર હતો. મોતિમહાલથી શાહનજી સુધી વિશાળ મેદાન હતું. એ
મેદાનપર સિપાહીઓ ફેસર બાગમાંથી ગોળાઓનો વરસાદ વરસાવતા
હતા. આથી એ મેદાન પસાર કરવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ હતું.
એથી એ મેદાનપર માટીની દિવાલ ઊભી કરવામાં આવી અને
તે પર તોપો ગોઠવવામાં આવી. તોપોમાંથી સિપાહીઓના મથક પર
ગોળાઓ ફેંકવા લાગ્યા. ૧૬ મી નવેમ્બરે બેરાં છોકરાં દિલ્લખુશ બાગ
નજીક રવાના થયાં. તેઓને માટે વાહનોનો કંઈ બંદોબસ્ત નહોતો.
નાના પ્રકારની ગેરવ્યવસ્થાથી બારે ગડબડ થવા લાગી. સૂર્યાસ્ત વખતે
તેઓ સિંકદરબાગમાં આવી પહોંચ્યાં. અહીં પણ રહેવાની સગવડ
નહોતી. સિંકદરબાગમાં લગભગ બે દબાર સિપાહીઓ મરણ પામ્યા હતા.
યુરોપિયન સૈનિકોનાં શબો દફનાવવામાં આવ્યાં હતાં, શિખોએ પણ
મોતાના જાતિ બંધુઓનાં શબો બાળ્યાં હતાં, પણ સિપાહીઓનાં શબો
હજી જેમનાં તેમ પડ્યાં હતાં. આ કામ કરવા માટે અંગ્રેજ સૈન્યને
કંઈ સગવડ મળી નહોતી. આથી સિપાહીઓનાં શબો કુતરાં ને
શિયાળોનો ખોરાક બન્યાં હતાં. એ શબોની દુર્ગંધથી સિંકદરબાગ
મંધાઈ ઉઠ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૮ના માર્ચમાં ત્યારે અંગ્રેજ સૈનિકો
સિંકદર બાગમાં આવી કિતર્યા ત્યારે આ અભાગિયા જીવોનાં ધોળાં
હાડપિંજરાં તેઓની નજરે પડ્યાં હતાં. સિપાહીઓનાં હાડકાં પડી ૭
માસે તેઓનાં હાડકાંને દફનાવવામાં આવ્યાં હતાં.^૧

ઝેરાં છોકરાં સહિસત્રામન દિવખુશ બાગમાં જઈ પહોંચ્યાં. ૨૦મી, ૨૧મી અને ૨૨મી તારીખે વાહનો ખાજવામાં આવ્યાં. અહીં નવાળના કુટુંબનું લગભગ પચીસ લાખ રૂપિયાનું જવાહીર મળી આવ્યું. એ સિવાય નાના પ્રકારની ખાવાની ચીજો અને બીજી ઉપયોગી જાણુસો અંગ્રેજોના હાથમાં આવી.^૧ પરંતુ આ રથને બનેલા એક બનાવથી અંગ્રેજોને બહુજ સંતાપ થયો. ૨૦મી નવેમ્બરે સેનાપતિ હેવલોકને કોનેરા લાગુ પડ્યો. બીજો દિવસે રાત્રે તેને ડોળીમાં ઘાલી દિલખુશ બાગમાં લાવવામાં આવ્યો. તે અહીં એક જુદા તંત્રમાં એ ડોળીમાં જ રહેવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે રોગ વધી ગયો. તેનો પુત્ર ધવાયો હતો. તેનો હાથ એ વખતે ગળામાં ઘાલેલા પાટા પર જીલતો હતો. તો પણ એ પિતૃભક્ત પુત્ર પોતાના પિતાની બધી માગણી બીજો હાથે પૂરી પાડવા લાગ્યો. પરંતુ રોગ ન મટ્યો. ૨૪મી નવેમ્બરે સેનાપતિ હેવલોક એ ડોળીમાં જ મરણ પામ્યો. તેણે લશ્કરી કાર્યમાં એવી કુશળતા બતાવી હતી કે તેના સ્વદેશબંધુઓ તેના પ્રત્યે યોગ્ય માન દર્શાવતા હતા. મરણ પહેલાં થોડા દિવસો અગાઉ તેને 'નાઇટ'ની પદવી મળી હતી. તેના મરણ સમાચાર ઇંગ્લાંડ પહોંચે તે પહેલાં સત્તાવાળાઓએ તેને બીજી પદવી અને વાર્ષિક પેન્શન આપવાની ગોઠવણ કરી હતી. ઇંગ્લાંડના લોકો તેને મરણ પામેલો જાણી બહુ દિલગીર થયાં. તેઓએ ઉધરાણું કરી તેની યાદગીરી કાયમ રાખી છે. હેવલોકની મૂર્તિ પ્રસિદ્ધ નૌકાધિપતિ નેલ્સનની બાજુએ ઉભી છે.^૨

૧. Forty one years in India. Vol. I. P. 347.

૨. Marshman, Memoirs of Sir Henry Have-
lock, P. 450.

એક બિસ્કુટ ભરેલી ગાડી જાંધી વળી ગઈ, અને તેનું પૈડું ભાંગી ગયું. રસદ વિભાગના હીરાલાલ ચટ્ટોપાધ્યાય નામના એકવીશ વર્ષના બંગાળી યુવક ઉપર આ સરસામાન સાચવવાની ફરજ નાંખવામાં આવી હતી. હીરાલાલ બિસ્કુટોને સાચવી રાખવા માટે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ હાઇલેન્ડર પસ્ટણના સોલ્જરો એને દૂર હડસેલી બિસ્કુટના થેલા તોડી તેમાંથી જોટલી લઈ શકાય તેટલી બિસ્કુટો લઈ લેવા લાગ્યા. એ દરમિયાન વડા સેનાપતિ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. હીરાલાલે તેની પાસે જઈ કહ્યું કે ‘સાહેબ ! આપ મારાં માખાપ છે ! આપને તે શું કહું ! આ ઉત્ખલ હાઇલેન્ડર પસ્ટણ મારી મના છતાં આ રીતે રસદવિભાગની બિસ્કુટો ચોરી લે છે. એને મન તો જાણે મળ થતી ન હોય એવો ભાસ થાય છે.’ વડા સેનાપતિએ ઘોડાની લગામ ખેંચી પૂછ્યું કે “કોઈપણ ઓફિસર પાસે છે કે નહિ ?” નિરૂપાય બંગાળી જુવાને જવાબ આપ્યો—“ના સાહેબ ! કોઈપણ ઓફિસર પાસે નથી. કેવળ એક હલકા દરજ્જાનો સૈનિક છે. તેણે મને કહ્યું કે ‘થેલા બંધ કરો, નહિ તો તમારા પર ગોળીબાર કરવામાં આવશે.’ આ વાત સાંભળી પેલો સૈનિક વડા સેનાપતિ પાસે આવી પહોંચ્યો અને તેને સલામ ભરી કહેવા લાગ્યો કે ‘મારી દુકાનીના સ્તગભગ બધા ઓફિસરો ધાયલ થયા છે, કેવળ એક જ અક્ષત શરીરે રહ્યો છે, પરંતુ તે દુકાનીના અગ્ર ભાગમાં છે. ગાડી ભાંગી જવાથી બિસ્કુટો સાચવવાનો કંઈ ઉપાય રહ્યો નહોતો. એથી સોલ્જરોએ એ બિસ્કુટો જમીનપર પડવા ન દેતાં પોતપોતાની થેલીમાં ભરી દીધી છે.’ આ સાંભળી હીરાલાલે હાથ જોડી કહ્યું કે “પણ સાહેબ ! બિસ્કુટની એક ગાડી ઓછી થશે તો રસદ વિભાગનો

ઉપરિ નાફું નહિ માને. તે મને ૩૦ ફૂટકા મારવાનો વૃદ્ધમ આપશે. આ વંચલી હાથલેન્ડર સમક્ષ એક ગરીબ બંગાળી શું કરી શકે !” વડા સેનાપતિએ હસતાં હસતાં કહ્યું, “ હા બાણુ ! હું તે. જાણું છું કે આ હાથલેન્ડરે જ્યારે જૂખ્યા ઘાય છે ત્યારે અતિશય ઉન્મત્ત બની જાય છે. તેઓને ખિસ્કુટ લેવા દો. ” એમ કહી તેણે પોતાના મદદનીશને હીરાલાલને એવી મતલબની રસિદ આપવાનો હુકમ કર્યો કે એક ખિસ્કુટની ગાડી ભાંગી જવાથી તેમાંની બધી ખિસ્કુટો વડા સેનાપતિના હુકમ મુજબ પછાડીના સૈનિકોને વહેંચી આપવામાં આવી છે. ત્યારબાદ તેણે સૈનિકોને સંબોધી કહ્યું કે “ મેં આ ખિસ્કુટો તમને અપાવી છે. તે તમે તમારા આગળના માથીઓને વહેંચી આપશો. પરંતુ તમારે મને એક બાબતનું વચન આપવું પડશે. જો રમની (એક જાતનો વિલાયતી દારૂ) ગાડી ભાંગી જાય તો તમે તે લઈ શકશો નહિ. ” સૈનિકોએ જવાબ આપ્યો, “ ના, અમે કદી રમનો સ્પર્શ કરશું નહિ. ” સેનાપતિએ કહ્યું કે “ વાફ, એટલું લક્ષમાં રાખશો કે મેં તમારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો છે. ” એમ કહી વડા સેનાપતિએ પોતાનો ઘોરો આગળ ધપાવ્યો.^૧

---

૧. શ્રીકૃત હીરાલાલ ચટ્ટોપાધ્યાય અત્યારે મેક્સીકો કંપનીની ઓફિસમાં ફેશિયરનું કામ કરે છે. લેખકે તેની પાસેથી આ બાબત સિવાય બજવા વિષેની બીજી હકીકતો પણ મેળવી છે.

વિષય નિર્દેશ:—તાત્યા તોપી—તેનું યુદ્ધકૌશલ—પાન્ડુનદીને કિનારે વાઈન્ડહામ સાથે લડાઈ—તેની જીત—કાનપુરમાં રહેકાણુ અને વ્યૂહરચના—સર ક્રાલિન કેમ્પબેલ કાનપુર આવી પહોંચ્યો—તેની સાથેની લડાઈમાં તાત્યા તોપીનો પરાજય.

૧૬મી નવેમ્બરે સવારે વડા સેનાપતિએ કાનપુરનો છોડીઓનો પુલ ઓળંગ્યો. એ વખતે કાનપુરનું અંગ્રેજસૈન્ય બહુ ઉદ્દેગપૂર્વક તેની રાહ બ્લેક રજું હતું. સેનાનાયક વાઈન્ડહામને કિલ્લામાં રહી સિપાહીઓના હક્કાને અટકાવવાના પ્રયત્ન કરવા પડતા હતા. અત્યારે ત્યાં થોડાના સરંજામનું સરકારી કારખાનું આવેલું છે ત્યાં આ કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો હતો. કપ્તાન મૌલ્સે ટોમ્સન^૧ કાનપુરના દુરાચારી આગ્રિમ કિલ્લાના કાવતરામાંથી મુક્ત થઈ અત્યારે ફરીથી પોતાની શોચનીય દશાના ચિહ્ન રૂપ રથળે આત્મરક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. તેની દેખરેખ નીચે ચાર હજાર મળૂરો દરરોજ સવારથી સાંજ સુધી કિલ્લો બાંધતા હતા. સેનાપતિ વ્હોલર શત્રુઓની દગલબાજી સમજી ન શક્યો તેથી રક્ષણસ્થાન તજી કાવતરામાં ફસાઈ કપાઈ મુકી ત્યારે સેનાપતિ વાઈન્ડહામ પોતાની સત્તાના ગર્વથી—નગરના ઈરાદાપૂર્વક કાનપુર છોડી શત્રુઓ સામે લડવા ગયો.

૧. મૌલ્સે ટોમ્સનના આત્મરક્ષણ વિષે

ભાગમાં જુઓ.

સૈનિકોને ગુમાવી ઝીંકે મોટે પાછો ફર્યો. કાવનફ અને વિશ્વાસઘાત સેનાપતિ ઝીંકરના પતનનાં કારણભૂત થયાં હતાં ત્યારે ગર્વ અને ઉપલક્ષદષ્ટિવાદ-હામના પ્રગલ્ભતાનાં કારણભૂત બન્યાં હતાં. કાવતરાખેર, ખારીના મિપાલીઓએ બાથપાણું દાખવી ઝીંકરનાં અમહાય માણસોને મારી નાખ્યાં હતાં, ત્યારે વાદ-હામના સૈનિકોને એક રણકુશળ વીરે સામી લગાઇમાં મારી હાથ્યાં હતાં.

આ યુદ્ધકુશળ વીરનું નામ તાત્યાતોપી હતું. એ મરાઠા, બ્રાહ્મણ હતો. તેનો જન્મ અદમ્બદનગરમાં થયો હતો. તે નાના સાહેબનો સહચર હતો. પાણલુદાર માલીક પર તેને અપાર વિશ્વાસ હતો. તેણે પોતાના માલીકનું કામ કરવામાં અતુલ વફાદારી અને કુશળતા દર્શાવી આપી હતી. અત્યારે તેની ઉંમર સમસ્ય પચાસ વર્ષની હતી. તેનું ઉચું સરીર, મોટું મસ્તક, વિશાળ લગાટ, મુગદિન કહેવર અને પ્રતિભા-વ્યંજક મુખ અસાધારણ કુશળતા સાથે વીરત્વ દર્શાવી રહ્યાં હતાં તેણે પોતાના માલીક ખાતર અંગ્રેજો વિરુદ્ધ હથિયાર પકડ્યાં હતાં. અને પોતાની અપાર શક્તિ અને રણકુશળતાથી અંગ્રેજ વીરપુરુષોની માફક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોનો પણ માનીતો થઇ પડ્યો હતો.

આ પ્રસિદ્ધ વીરપુરુષ ગ્વાલિયરના લશ્કરનો સેનાપતિ બન્યો હતો. એ લશ્કર કેળવાયેલું અને પરાક્રમી હતું. અત્યાર સુધીની કોઇ પણ લગાઇમાં એ લશ્કર હાર્યું નહોતું. મદારાજા મિંધિયા અને તેનો ચતુર દિવાન પણ તેને કમળમાં રાખી શક્યા નહોતા. કાનપુરના સેનાનાયક વાઈસ-હામ પાસે ૨૪૦૦ સૈનિકો હતા. તેણે ધાર્યું કે આટલાં લશ્કર વડે હું જરૂર સત્તુઓને હાંટી કાઢી શકીશ. સત્તુઓ કાનપુરથી માત્ર માઇલ દૂર પાંડુ નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યા છે એ જાતથી મળતાં જ તેણે તેઓને હાંટી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો.

વિષય નિર્દેશ:—તાત્યા તોપી—તેનું યુદ્ધકૌશલ—ખાનુદીને દિનારે વાઈ-ઝહામ સાથે લડાઈ—તેની જીત—કાનપુરમાં રહેલાં અને વ્યૂહરચના—સર ફાલિન કેમ્પબેલ કાનપુર આવી પહોંચ્યો—તેની સાથેની લડાઈમાં તાત્યા તોપીનો પરાજય.

૧૬મી નવેમ્બરે સવારે વડા સેનાપતિએ કાનપુરનો હોડીઓનો પુલ ઓળંગ્યો. એ વખતે કાનપુરનું અંગ્રેજસૈન્ય બહુ ઉદ્દેશપૂર્વક તેની રાહ બેઠું રહ્યું હતું. સેનાનાયક વાઈ-ઝહામને કિશામાં રહી સિપાહીઓના હક્કને અટકાવવાના પ્રયત્ન કરવા પડતા હતા. અત્યારે ત્યાં ધોડાના સરળમનું સરકારી કારખાનું આવેલું છે ત્યાં આ કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો હતો. કેપ્ટાન મૌલે ટામ્સન^૧ કાનપુરના દુરાચારી આગ્રિમ ઉશ્કારના કાવતરામાંથી મુક્ત થઈ અત્યારે ફરીથી પોતાની શોચનીય દશાના ચિહ્ન રૂપ રથને આત્મરક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. તેની દેખરેખ નીચે ચાર હજાર મજૂરો દરરોજ સવારથી સાંજ સુધી કિલ્લો બાંધતા હતા. સેનાપતિ જોલર શત્રુઓની દમલબાજી સમજી ન શક્યો તેથી રક્ષણરચાન તજ કાવતરામાં ફસાઈ દેખાઈ મુઓ, ત્યારે સેનાપતિ વાઈ-ઝહામ પોતાની સત્તાના ગર્વથી અધીરો બની ઈરાદાપૂર્વક કાનપુર છોડી શત્રુઓ સામે લડવા ગયો અને મંખ્યાબંધ

૧. મૌલે ટામ્સનના આત્મરક્ષણ વિશે આ ગ્રંથના બીજા ભાગમાં જુઓ.

સૈનિકાને શુભાવી ઝીલે મોઢે પાછો કર્યો. કાવતરું અને વિશ્વાસઘાત સેનાપતિ વ્હીસરના પતનનાં કારણબૃત્ત યથાં હતાં ત્યારે ગર્વ અને હિપ્સકદષ્ટિ વાઘન્ડકામના પરાજયનાં કારણબૃત્ત બન્યાં હતાં. કાવતરાખોર, ખારીતા સિપાહીઓએ બામઘાપણું દાખવી વ્હીસરનાં અસહાય માણસોને મારી નાખ્યાં હતાં, ત્યારે વાઘન્ડકામના સૈનિકાને એક રણકુશળ વીરે સામી લડાઈમાં મારી હઠાવ્યાં હતાં.

આ યુદ્ધકુશળ વીરનું નામ તાત્યાતોપી હતું. એ મરાઠા, ખાત્તણુ હતો. તેનો જન્મ અદ્ભુતનગરમાં થયો હતો. તે નાના સાહેબનો સહચર હતો. પાલણુદાર માલીક પર તેને અપાર વિશ્વાસ હતો. તેણે પોતાના માલીકનું કામ કરવામાં અતુલ વફાદારી અને કુશળતા દર્શાવી આપી હતી. અત્યારે તેની ઉંમર લગભગ પચાસ વર્ષની હતી. તેનું હૃદય શરીર, મોઢું મસ્તક, વિશાળ લલાટ, સુગંધિત ક્ષેત્ર અને પ્રતિભા-વ્યંજક મુખ અસાધારણ કુશળતા ગ્રાથે વીરત્વ દર્શાવી રહ્યાં હતાં તેણે પોતાના માલીક ખાતર અંગ્રેજો વિરુદ્ધ હથિયાર પકડ્યાં હતાં. અને પોતાની અપાર શક્તિ અને રણકુશળતાથી અંગ્રેજ વીરપુરુષોની માફક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોનો પણ માનીનો થઈ પડ્યો હતો.

આ પ્રસિદ્ધ વીરપુરુષ આલિયરના લશ્કરનો સેનાપતિ બન્યો હતો. એ લશ્કર કેળવાયેલું અને પરાક્રમી હતું. અત્યાર મુઘીની કોઈ પણ લડાઈમાં એ લશ્કર હાર્યું નહોતું. મહારાજ સિંધિયા અને તેનો ચતુર દિવાન પણ તેને કબજામાં રાખી શક્યા નહોતા. કાનપુરના સેનાનાયક વાઘન્ડકામ પાસે ૨૪૦૦ સૈનિકા હતા. તેણે ધાર્યું કે આટલાં લશ્કર વડે, હું જરૂર શત્રુઓને હાંપી કાઢી શકીશ. શત્રુઓ કાનપુરથી સાત માઈલ દૂર ખાંડુ નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યા છે એ બાતમી મળતાં જ તેણે તેઓને હાંપી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સેનાપતિ વાઈ-હામ ૨૬ મી નવેમ્બરે પાંડુ નદી તરફ ચાલ્યો. તાત્યાતોપી તે જગ્યાને માટે તૈયાર હતો. તે ૬ મી નવેમ્બરે કાઠ્પી આવી પહોંચ્યો. કાઠ્પી યમુના નદીના જમણા કિનારા પર કાનપુરથી ૪૬ માઈલ નૈઋત્યમાં આવેલું છે. કાઠ્પી અને કાનપુરના માર્ગમાં ભગિનીપુર અને સુચંડી નામનાં ગામડાં આવેલાં છે. સુચંડીથી કાનપુર ૧૪ માઈલ દૂર આવેલું છે. માર્ગ પાંડુ નદી અને ગંગાની નહેર એમ બે જગા માર્ગને લીધે બે જગાએ તૂટ્યો છે. સુચંડીથી ૪ માઈલ આગળ જતાં પાંડુ નદી અને બીજા ૪ માઈલ આગળ જતાં ગંગા નદીની નહેર આવે છે. એક બીજે રસ્તે કાઠ્પીથી નીકળતાં કાનપુર જતા ઇશાન ખુણામાં રહી જાય છે. આ રસ્તાની ઝોડ શાખા અકબરપુર જાય છે. અકબરપુરથી થોડે દૂર ઉત્તરમાં જતાં શિવલી નામના ગામ આગળ એ રસ્તો પાંડુ નદીને જઈ મળે છે. ત્યારબાદ ૪ માઈલ વાયવ્યમાં ગંગાની નહેર દ્વારા એ રસ્તો તૂટક બની જાય છે. એ નહેર ઓળંગી બે માઈલ ચાલતાં શિવરાજપુર નામના ગામડામાં જઈ પહોંચાય છે. એ ગામડું ટુંકરોડની પાસે આવેલા ગંગા સરાઈ બાદથી લગભગ ત્રણ માઈલ દૂર અને કાનપુરથી લગભગ એકવીસ માઈલ વાયવ્યમાં આવેલું છે.

ચતુર તાત્યાતોપીએ કાનપુર તરફ જતાં આ બધા રસ્તા પર ખાસ નજર રાખી હતી. જસુસો મારફત સર કેપ્લિન કેમ્પબેલની હિલચાલની બધી હકીકત તેના જાણવામાં આવી હતી. તે ૩૦૦૦ સૈનિકો અને ૨૦ તોપો વડે કાઠ્પીને સુરક્ષિત બનાવી આગળ વધ્યો. તેનો રસ્તો મોડ્યો હતો. તે ૧૦ મી નવેમ્બરે જમના નદી ઉતર્યો. અને ભગિનીપુર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે ૧૨૦૦ સૈનિકો અને ૪

તોપો રાખી. ત્યાર બાદ તે અકબરપુર થઇ સિવલી અને શિવરાજપુર
 આવી પહોંચ્યો. અકબરપુરમાં ૨૦૦૦ સૈનિકા અને ૬ તોપો, સિવલીમાં
 ૨૦૦૦ સૈનિકા અને ૪ તોપો અને શિવરાજપુરમાં ૧૦૦૦ સૈનિકા
 અને ૪ તોપો રાખવામાં આવી. આ પ્રમાણે ચતુર મરાઠા સરદારે
 ૧૦ મીથી ૧૬ મી તારીખ સુધીમાં—અર્થાત્ ૯ દિવસમાં ખીન
 અડચણે જુદાં જુદાં સ્થળો કબજે કરી એ સ્થળોએ પોતાનું લશ્કર
 ગોઠવી દીધું. કાનપુરની પશ્ચિમમાંથી અને વાયવ્ય ખુણા તરફનાં ગામડાં-
 માંથી અંગ્રેજ લશ્કરને માટે ખોરાકી વગેરે જતું હતું. તાત્પ્રતોપીની
 વ્યૂહ રચનાથી અંગ્રેજ લશ્કરને સરસામાન મોકલવાનું કામ બંધ પડ્યું.
 મરાઠા સેનાપતિની આ કુશળતાપૂર્વક કરેલી ગોઠવણ કાનપુરના અંગ્રેજ
 સેનાનાયકથી અજાણી નહોતી. વાઇન્ડહામને ૨૦ મી નવેમ્બરે કાઢપીથી
 શિવરાજપુર સુધીની વ્યૂહ રચનાની ખાતમી મળી. અમે અગાઉ
 જણાવ્યું છે કે મરાઠા સેનાપતિએ અકબરપુર, ભગિનીપુર, સિવલી
 અને શિવરાજપુર હતી લીલાં હતાં. છેલ્લાં બે ગામડાં વચ્ચે ગંગાની
 નહેર હતી. વાઇન્ડહામે રાતને વખતે એ નહેર વાટે થોડું સૈન્ય અને
 તોપો શિવલી અથવા શિવરાજપુર પર હલ્લો લઇ જવા મોકલવાનો
 વિચાર કર્યો. આવી વ્યવસ્થાને લીધે અકબરપુરથી શત્રુઓ આવી
 પહોંચે તે પહેલાં અંગ્રેજ સૈન્ય પાછું કાનપુર આવે એવી સગવડ
 થતી હતી.

વાઇન્ડહામે પોતાની ઇચ્છા વડા સેનાપતિને લખી જણાવી.
 પરંતુ તેનો કંઈ જવાબ આવ્યો નહિ. રસ્તો રોકાયો હતો. દવે વાઇન્ડ-
 હામ પણ વિલંબ ન કરતાં ગ્વાલિયરના રણકુશળ સેનાપતિને અટ-
 કાવવા તૈયાર થયો. તે ૨૪ મી નવેમ્બરે સવારે કાનપુરથી રવાના થયો.

તેણે કાઢી જવાના રસ્તા પર ગંગાની નહેર પર આવેલા પુલ પાસે જાવણી નાખી. તાત્કાલે વાઈન્ડહામને આગળ વધતો જોઈ સમજી ગયો હતો કે તે મને અટકાવવા આવે છે. આથી તે પણ તેને હાથવા તૈયાર થયો. એજ દિવસે તેનું અકબરપુરમાંનું સૈન્ય સુયંદી તરફ રવાના થયું. સુયંદી અને ગંગાની નહેરની વચ્ચે પાંકુ નદી આવેલી હતી. ગ્વાલિયરનું સૈન્ય ૨૫ મી તારીખે પાંકુ નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યું. આ સમાચાર મળતાં જ અંગ્રેજ સેનાપતિ ૨૬ મી તારીખે પાંકુ નદી તરફ વધ્યો હતો તે અમે અગાઉ જાણવી ગયા છીએ. આ નાની નદીના કિનારા પર હવે તેની સાથે મરાઠા સેનાપતિને લડાઈ શરૂ થઈ.

૨૬મી નવેમ્બરે સુર્યોદય પહેલાં વાઈન્ડહામ પોતાનો સરસામાન ગોઠવી શત્રુઓની વ્યૂહરચના તપાસવા માટે થોડે દૂર આગળ વધ્યો. તેણે જોયું કે સુકાવા મારિકી પાંકુ નદીને કિનારે શત્રુ, ૨૫૦૦ પાયદળ, ૫૦૦ ઘોડેસ્વાર અને ૬ તોપો લઈ પડ્યો છે. અંગ્રેજ સેનાપતિએ એના પર હુમલો કરવાનો હુકમ આપ્યો. સિપાહીઓની આગળ પાસે પાસે આવેલાં ઝાડોની હાર હતી. અંગ્રેજ સૈન્યને આગળ વધતું જોઈ તેઓ જમાણી બાજુએ ખસી ગયા. ત્યારબાદ ઝાડ નીચે ગોઠવેલી તોપોમાંથી ગોળા ફેંકવા લાગ્યા. અંગ્રેજોની તોપોનાં મોં પણ ઉઘડી ગયાં હતાં. એ તોપોએ શત્રુઓની તોપોને શાંત પાડી દીધી. ત્રણ તોપો અંગ્રેજોના હાથમાં આવી. ત્યારબાદ સિપાહીઓ રણક્ષેત્રપરથી હટી ગયા. અંગ્રેજ સેનાપતિ પોતાના સૈનિકો સાથે શહેર તરફ રવાના થયો. વાઈન્ડહામને પાછો જતો જોઈ ગ્વાલિયરના સૈનિકોમાં ફરીથી સાહસનો સંચાર થયો. તેઓના ઘોડેસ્વારો ફરીથી આગળ વધ્યા.

અંગ્રેજ સેનાપતિ એ લોકોને આવતા જોઈ ઉભો રહ્યો. પરંતુ શત્રુઓએ અંગ્રેજ સૈન્ય પર હુમલો કરવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો. આથી સેનાપતિ પાછળ હટતો હટતો કાલ્પીના રસ્તા પાસે આવેલા કાચી છોટા પકવવાના નિભાડા આગળ આવી જાવણી નાખી પડ્યો. તેના લશ્કરના હર જણા ધવાયા હતા અને માર્યા ગયા હતા. શત્રુઓને તેથી વધારે નુકસાન થયું હતું. અહીં તેને વડા સેનાપતિનો પત્ર મળ્યો. તેમાં જણાવ્યું હતું કે લખનોરનું કામ પત્યું છે, હવે હું કાનપુર તરફ આવું છું. વાઘન્ડહામે ધાર્યું કે શત્રુઓને પાંકુ નદીને કિનારે જે નુકસાન થયું છે, તે તરફ જોતાં તેઓ જનતાં મુઘી વડો સેનાપતિ આવી પહોંચે ત્યાં મુઘી તો આગળ વધી શકવાના નથીજ. આવા વિચારથી તે પોતાની જાવણીમાં શાંતિથી રહેવા લાગ્યો.

પરંતુ તાત્કાલિકાથી કંઈ મૂર્ખ નહોતો. પોતાના સ્વદેશજાંધવોની રણકુશળતાથી તે બરાબર વાકેફ હતો. તે દરેક પ્રકારની રણચાતુરીથી જાણીતો હતો. અંગ્રેજ સેનાપતિની સાથેનાં પહેલાં યુદ્ધમાં તેની હાર અર્ધ તેથી તે ડરી ગયો નહિ, ઉલટો તે અંગ્રેજ સેનાપતિની લશ્કરી કુશળતામાં ખામી જોઈ વધારે સાહસિક બન્યો. તેનું સૈન્ય પાછું હઠી ગયું હતું. છતાં અંગ્રેજ સેનાપતિ પાછો ફર્યો એટલે તેની પ્રતિભા તેને કૌશલમય કર્મ સાધવા તૈયાર કરવા લાગી. તે જાણતો હતો કે જે સેનાપતિ શત્રુઓને નસાડી મૂકે છે તે કદી પોતાની જગા છોડી પાછો ફરતો નથી. અહીં તો તેની માન્યતા ખોટી ઠરી. અંગ્રેજ સેનાપતિ તેની ત્રણ તોપો દબાવે કરી પાછો ફર્યો. એટલું જ નહિ પણ તેણે શત્રુઓના ઘોડેસવારોને ધમ્મારો કરવાને તક આપી. એ સિવાય વાઘન્ડહામે લડાઈની શરૂઆતમાં જ્યાં જાવણી નાખી હતી,

તે સ્થળ છોડી હવે કાનપુરની નજીકમાં જ ઢાવણી નાખી. અનુભવી વાયકોને આટલી હમીકત વાંચતાં અંગ્રેજ સેનાપતિની જે બુદ્ધ નગરે તરી રહે છે તેજ બુદ્ધ, તેટલી જ સ્પષ્ટતાથી તાત્પર્યોપીના સમજવામાં આવી ગઈ. આવી તક ને જવા દે તેવો નહોતો. તે આ તક જોઈ ખરા સેનાપતિની મક્કં પોતાની અસૌકિક શુદ્ધિના પ્રભાવથી ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ કરવા તૈયાર થયો.^૧

યુદ્ધક્રુશળ મરાઠા સેનાપતિએ પોતાના ઇન્તુને ૨૪ ફેબ્રુઆરી પછી વખત ન આપ્યો, તેણે હુકમ આપ્યો કે જે લશ્કરે ૨૬ મી તારીએ ઇન્તુઓ સામે ગોઠવાયું હતું, તે જ લશ્કરે ખીજે દિવસે સવારમાં તૈયાર રહેવું. સિવલી અને શિવરાજ પુરના સૈનિકો ૨૬ મી તારીએ રાત્રે આવી પહોંચી જ્યારે અંગ્રેજ સૈન્યની જમણી ગાલુ પર ગોળીબાર ચલાવે તે જ વખતે આ સૈનિકોએ હુમલો કરવો. આવો હુકમ આપી ચતુર મરાઠા સેનાપતિ લડાઈ કરવા તૈયાર થયો. અંગ્રેજ સૈન્યને જોતાં જ તાત્પર્યોપીના સૈનિકો ગોળા ફેંકવા લાગ્યા. અંગ્રેજોની તોપો પણ ગર્જના કરવા લાગી. પરંતુ એક ક્ષણમાં સિપાહીઓની તોપોનો મારો એવો કાતિલ થઈ પડ્યો કે તેથી વાઈ-હામના સૈનિકો વ્યાકૂળ બની ગયા. તાત્પર્યોપીએ તો આ વખતે વ્યૂહ ગોઠવવામાં કમાલ કરી હતી. તેણે પ્રથમ કેવળ તોપો વડે જ અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધ ચલાવ્યું તેનું પાયદળ સૈન્ય પાછલા ભાગમાં અર્ધચંદ્રાકારે ગોઠવાઈ ગયું હતું. અંગ્રેજ સેનાપતિ જો વ્યૂહ બેદલા

---

૧ કર્નલ મેલિસને પણ તત્પર્યોપીનાં આવાં જ વખાણ કર્યા છે. Indian Mutiny Vol. II. P. 237.

તૈયાર થાય તો પાછલા ભાગમાં ગોડવાએલું અર્ધચંદ્રાકાર સૈન્ય ફરી વળી તેઓનો તદ્દન નાશ કરી નાખે તેમ હતું. પાંચ કલાક સુધી ભયંકર લડાઇ કર્યા બાદ અંગ્રેજ સેનાપતિને જણાવ્યું કે શત્રુઓ તો શહેરમાં પેઠા છે. હવે કંઈ નહિ વળે એમ માની તેણે પોતાના લશ્કરને કિલ્લા તરફ હંકવાનો હુકમ આપ્યો. પાછા હઠતી વેળા અંગ્રેજ સૈનિકો શત્રુઓના ગોળાથી અવ્યવસ્થિત થઇ ગયા. સૈન્યના તંત્ર ઉપાડનારા નોકરો નાસી ગયા હતા. તેઓની ઘણી ચીજો શત્રુઓના હાથમાં ગઇ હતી. તેઓના લગભગ ૩૦૦ માણસો માર્યા ગયા હતા. તેઓ એટલા બધા બી ગયા હતા કે કોઇપણ જાતની વ્યવસ્થા જાળવી શકતા નહોતા. તેઓએ માલની ગુદામ ઉઘાડી પીડાતુર માણસોને માટે સંઘરી રાખેલો દારૂ પીધો અને દારૂ પી મસ્ત બની પોતાના ઓફિસરોની પેટીઓ ભાંગી નાખી. એક વૃદ્ધ શિખ સરદાર કિલ્લાના દરવાજા પર ઉભો હતો. તેણે અંગ્રેજોને તદ્દન ભયગ્રસ્ત દશામાં આવી પડેલા જોઈ, વ્યવસ્થા સાચવવા ખાતર તેઓને થોભાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ જ્યારે તેઓએ વૃદ્ધને હડસેલી કિલ્લામાં દાખલ થવા લાગ્યા ત્યારે તેણે તેઓને કહ્યું કે “જેઓએ ખાલસા સૈન્યની દરાવી પંજાબ કબજે કર્યું હતું તેના તમે જાત ભાગ્યો હો એમ લાગતું નથી,” એમ કહી એ વૃદ્ધ સરદાર નાસતાં સૈન્ય પાછળ જવા લાગ્યો અને કોઇ કોઇની પીઠ ઠોકી કહેવા લાગ્યો—“દોડો નહિ, કંઈ બીક નથી; અહીં તમને કોઇ મારી શકશે નહિ.”^૧ તાત્કાલિક તોપીની રણકુશળતાથી અંગ્રેજ સૈન્ય ૨૭ મી નવેમ્બરે આ સ્થિતિમાં આવી પડ્યું. વાઇસરોયને મરાઠા વીરની ચતુરાઇ આગળ હારી નાસવું પડ્યું.

અગ્રેજ સેનાપતિ આ વખતે પણ કિસ્લામાં ભરાઈ રહેવાનું પસંદ ન કરતા. ગમા અને નગર વચ્ચેની ઝાડીમાં આવી રહ્યો. અહીંનાં પ્રાર્થના મંદિર અને બીજાં ઘરામાં ૫૦૦ તંબુ, ૧૧૦૦૦ ટોટા, ઘોડાનો સરસામાન, સૈનિકોના પોશાક વગેરે મળી લગભગ પાંચ લાખનો સામાન હતો. અગ્રેજ સેનાપતિ એ બધું રહી તારીખે રાત્રે કિસ્લામાં લઈ જઈ શકત. પરંતુ તેણે એ બાબત પર શક ન આપ્યું. તેની એવી ધારણા હોય એ સંભવિત છે કે હું એ બધો સરસામાન મારી છાવણીમાં રહ્યો રહ્યો બચાવી શકીશ. બીજો દિવસે સવારમાં તાત્યાનાંપીએ શહેર કબજે કર્યું. બીજીઘર મુખોનો ગંગાનો કિનારો તેના નાખામાં આવ્યો. શહેરના આગલા ભાગમાં તેણે ગોડવવામાં આવી. અહીંથી એવો સખત મારો ચલાવવામાં આવ્યો કે મોઢુંકાગ પહેલાં અગ્રેજ સૈન્યને કિસ્લામાં જઈ બસાવું પડ્યું. આ તરફ પેલે બધો સામાન શત્રુઓના હાથમાં જઈ પડ્યો. એ રથલે જેટલી બીજી જરૂરી બીજી હતી તેટલી સગવાવી મુકવામાં આવી. સૈનિકોના પોશાકો, લડાઈનો સરંજામ વગેરેનો નાશ થયો. કર્નલ નેપિયરે ઇન્જિનેર ખાતામાં રહી મહા મહેનતે જે કાગળો તૈયાર કર્યા હતા, તે બધા એ નકામા સરસામાન સાથે બરમ થઈ ગયા. સર્વભક્ષી અગ્નિદોર બ્યારે એ બધું ભક્ષ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે વડો સેનાપતિ કાનપુર પાસે આવી પહોંચ્યો.

સેનાપતિ વાઘ-હામના લશ્કરમાંની કોઈ કોઈ હુકડી શત્રુઓને મારી હાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી પણ તાત્યાતોપીના સૈનિકો મધ્ય ભાગમાંની તોપોમાં એટલા જોરથી ગોળા ફેંકતા હતા કે તેઓના અધિનાયકો એ હલ્લો કોઈપણ રીતે અટકાવી શકતા નહોતા. વૃદ્ધ

શ્રિગેડિયર વિસ્મનનો ઘોડો માર્યો ગયો. છેવટે તે પોતે પણ મરણ પામ્યો. બીજા બે અધિનાયકો પણ માર્યા ગયા. પરંતુ તેઓના સાહસને કીધે શત્રુઓ આગળ વધી શક્યા નહિ. શત્રુઓએ હોડીઓના પુલનો નારા કર્યો નહોતો. તેમ તેઓ ગંગા નદીની નહેર ઓળંગી ગયા ન હોવાથી હજુ લખનોરથી કાનપુર સુધીનો રસ્તો અને કાનપુરથી અક્ષાદાબાદ જવાનો રસ્તો ખુલ્લો હતો. ૨૭ મી તારીખનું શત્રુઓનું પરાક્રમ જોઈ કાનપુરનું સૈન્ય બહુ ચિંતાનુર મની ગયું. રાત્રે શી દશા થશે એવા વિચારથી તે મુંઝવા લાગ્યું. પણ રાત પડતા પહેલાં તેની ચિંતા જતી રહી. ત્યારે સૂર્યદેવ પોતાનાં કિરણો મંડત કરી રહ્યો હતો ત્યારે હોડીઓના પુલ પાસે વડો સેનાપતિ આવી પહોંચ્યો.

સર કૌલિન કેમ્પબેલ લખનોર છોડી જેમ અને તેમ જલહી કાનપુર તરફ ધસ્યો આવતો હતો. ૨૬ મી નવેમ્બરે ત્યારે તાત્કાલિક તોપીના પરાક્રમના ફળ આખવામાં આવ્યાં ત્યારે વાઈન્ડહામે સર કૌલિન કેમ્પબેલ અથવા કાનપુરના રસ્તા પર કોઈ અંગ્રેજ સેનાનાયક હોય તેને મદદમાં આવી પહોંચવાના સંદેશ મોકલ્યા. એક દેશી હાસદે સર કૌલિનના સૈન્યના એક સૈનિકના હાથમાં આ મતલબનો પત્ર આપ્યો. પત્ર વાંચી સર કૌલિન સમજી ગયો કે કાનપુર ભયમાં આવી પડ્યું છે. આથી તે હડમજલ કરતો કાનપુર તરફ ધસવા લાગ્યો. ગંગા નદીના કિનારા પર આવી તેણે જોયું કે પુલ હજુ સુરક્ષિત રહ્યો છે. તેણે ગંગાને પેલે પાર જાવણી નાખી. તે પોતે પુલ ઓળંગી વાઈન્ડહામના કિલ્લા તરફ રવાના થયો. જેઓ કિલ્લામાં હતા તેઓ વડા સેનાપતિને આવેલો જાણી આનંદના પોકારો કરવા લાગ્યા. એક ક્ષણમાં એક પછી એક દિવાલ પર સંકડો સૈનિકો વડા સેનાપતિને

જોવા મળ્યા. વડા સેનાપતિએ કિલ્લામાં આવી વાઘ-હામની મુલાકાત લીધી. આ વખતે તેની બધી ચતુરાઈ નાશ પામી હતી. વડા સેનાપતિ તેની આ રિયતિ જોઈ બહુ દિલગીર થયો. ત્યારબાદ પોતાની યોજના સમજાવી તે જાવણીમાં પાછો આવ્યો. આખી રાત તોપો, સરસામાન, બૈરાં છોકરાં અને રોગી તેની જાવણી પર રવાના થવા લાગ્યાં.

ખીજે દિવસે સવારમાં તાત્યાતોપીએ જોયું કે ગંગા નદીને સામે કિનારે અંગ્રેજોની ખીજ જાવણી પડી છે. તેણે એ જોઈ અંગ્રેજો આ તરફ ન આવી શકે એ ખાતર પુલ તોડી પાડવાની તૈયારી કરી. મોટી તોપો પુલ સામે ગોઠવાઈ ગઈ. પરંતુ કમાન પીલની તોપોના જોર આગળ એ તોપો કંઈ કરી શકી નહિ. વડા સેનાપતિનું લશ્કર હવે પુલ પર ચર્ચ કાનપુર આવવા ઉપડ્યું. તેમની પાછળ સરસામાન, બૈરાં છોકરાં, ધામણ સૈનિકો વગેરે ગાડીઓમાં તે ડોળીઓમાં આવવા લાગ્યાં. રહ મી નવેબખરે સાંજના ૩ વાગતાં આ બધું કાનપુર તરફ આવવા ઉપડ્યું. સાંજનો બધો વખત, આખી રાત અને ખીજ દિવસના સાંજના ૬ વાગતા સુધીમાં એ રીતે સમગ્ર સૈન્ય કાનપુર આવી પહોંચ્યું. પુલ ઉતરતી વેળા તેઓને કંઈ અડચણ ન નડી. ગંગાની નહેરની ખીજ બાજુએ-એક વિશાળ મેદાનમાં જાવણી નંખાઈ. ૫ માસ પહેલાં અસહાય યુરોપિઅનો પોતાના વૃદ્ધ સેનાપતિ સાથે જે સ્થાનમાંથી બહાર આવી સિપાહીઓને હાથે માર્યા ગયા હતા, તે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ સ્થળ આગળ આ જાવણી નાંખવામાં આવી હતી.

આ વખતે શત્રુઓ અગાઉની જેમ આખું શહેર અને ગંગાનો

વડા સેનાપતિએ આ બધા નિર્ણય કરી મૂક્યો. પણ તેણે એકદમ હલ્લો કર્યો નહિ. આ વખતે અનેક અસહાય માણસો તેની સાથે હતાં. લખનોરથી અમૂંખ્ય નિરાધાર માણસો સાથે આત્મા હતાં, તેઓની દુર્દશા જોઇ તેને બહુ દિલગીરી થતી હતી. તેઓમાંનાં કોઇ પાલણુદાર વિનાનાં થઇ પડ્યાં હોય, કોઇ હાથ પગ કપાઇ જવાથી લૂંલાં, લંગડાં બની ગયાં હતાં, કોઇ લયંકર રોગથી પીડાતાં હતાં. સર કોસિન તેઓને માટે બહુ ચિંતાતુર બની ગયો. ૧ સી ૨ જી ને ૩ જી ડીસેમ્બરે એ લોકોને અલાહાબાદ મોકલવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. ૩ જી તારીખે રાત્રે તેઓને અલાહાબાદ તરફ રવાના કરવામાં આવ્યાં, એ દરમિયાન સિપાહીઓએ અંગ્રેજો પર છુટાછવાયા હુમલા કર્યા હતા, પણ અંગ્રેજોએ તેમને મારી હઠાવ્યા હતા. હવે વડો સેનાપતિ નિશ્ચિત બની શત્રુઓને મારી હઠાવવા તૈયાર થયો. તેની પાસે ૫૦૦૦ પાયદળ, ૬૦૦ ઘોડેસ્વારો અને ૩૫ તોપો હતા. શત્રુઓ પાસે ૨૫૦૦૦ સૈનિકો અને ૩૫ તોપો હતા. પરંતુ તેઓમાંના ૧૪૦૦૦ સૈનિકો કેળવાએલા હતા, ચાર ગોલંદાજની ચાર ટુકડી, ઘોડેસ્વારોની બે ટુકડી, અને પાયદળોની સાત ટુકડી મળી બધા મળીને ૭૦૦૦ સૈનિકો ગ્વાલિયરના સૈન્યમાં હતા. નાના સાહેબના અનુચરો અને જુદેલખેડ અને મધ્ય હિંદના સિપાહીઓ શત્રુઓની મદદમાં આવી હોવા હતા. તાત્કાલિકતાએ બધાં લશ્કરનો અધ્યક્ષ હતો. નાનાસાહેબ સૈનિકોની ડાબી પાંખ અર્થાત્ તેના તાબાનું સૈન્ય અને પોતાના માણસોને દોરતો હતો.^૧

^૧. માર્ટિન સાહેબ જણાવે છે નાના સાહેબનો લાઇ બાલા સાહેબ' ઓમાં હતો-Indian Empire, Vol. II. P. 474.

૧ ફ્રી ડિસેમ્બરે સવારમાં બંને પક્ષ વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ. તાત્કાલિકાથી ને નાનાસાહેબ સિપાહીઓને દોરવા લાગ્યા. વડો સેનાપતિ અને વાઇસરોય, વેકપોલ વગેરે સેનાનાયકો અંગ્રેજ લશ્કરને દોરવા લાગ્યા. લગભગ આખો દિવસ બંને પક્ષો વચ્ચે લડાઈ ચાલી. કપ્તાન પીલની તોષોએ બહુ સારું કામ બજાવ્યું. તાત્કાલિકાથી હાર્યો. તેનું વિશાળ લશ્કર આમતેમ નાસવા લાગ્યું. અંગ્રેજ સૈન્યે લગભગ ૧૪ માઈલ સુધી તેની પૂઠ પકડી. રાત્રીએ નસાડી લગભગ મધરાતે અંગ્રેજ સૈન્ય પાછું કાનપુર આવ્યું.

ગ્વાલિયરના સૈન્યની એટલી ઝડપથી ધાવણી તજવી પડી હતી કે તેઓ ઠંછ પશુ સાથે લઈ જઈ શક્યા નહિ. વિજયી અંગ્રેજ સૈન્ય જ્યારે તેમની ધાવણીમાં આવી પહોંચ્યું ત્યારે “ચપાટી રોકાતી હતી, બળદો ગાડીની પાછળ ઊભા હતા, ધાવણ તથા રોગી ઇસ્પતાલમાં પડ્યા હતા.” આ પ્રમાણે બધું જેમનું તેમ પડ્યું હતું, કેવળ સૈનિકો ને તેના સરદારો હાજર નહોતા. કાલ્પીના માર્ચ પાસે ગ્વાલિયરનું સૈન્ય તેના મધ્ય અને ડાબા ભાગથી વિખુટું પડી ગયું હતું. આ બે ભાગના સિપાહીઓને માટે બિયુર સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો ખુલ્લો નહોતો. આ રસ્તો રોકાયો હોત તો તે સૈન્ય બીજો કોઈ રસ્તો જઈ શકત નહિ. સેનાપતિ મેન્સફીલ્ડને એ રસ્તો બંધ કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ તે એ બાબતમાં સફળ થઈ શક્યો નહિ. સિપાહીઓ કાનપુર છોડી બિયુર બણી નાઠા. વળી તેઓ સિવરાજપુરથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલા સરાઈ ઘાટ આગળ ગંગા ઉતરી અયોધ્યા તરફ

૧ Blackwood's, Magazine, October, 1858, quoted in Malleon's Indian Mutiny. Vol. II. P. 271. note.

ન. જય એવી શંકથી વડા સેનાપતિએ સેનાનાયક હોપ આન્ટને તેઓની વિરૂદ્ધ તે દિશામાં મોકલ્યો. સિપાહીઓ પોતાની તોપો વગેરે લઈ સરાઇ ધાટ આગળ ગયા નદી ઉતરવાનો પ્રયાસ કરતા હતા, એ વખતે હોપ આન્ટ આવી પહોંચ્યો. સિપાહીઓ હારી નાંકા. તેઓની ૧૫ તોપો અંગ્રેજોના હાથમાં આવી. આ લડાઈ દેખી ડિસેમ્બરે થઈ હતી. આ પ્રમાણે ૬ ઠી અને ૬ મી તારીખની લડાઈમાં હારી સિપાહીઓનાં બે ટોળાં પરસ્પર છુટાં થઈ ગયાં. જ્વાલિયરનું સૈન્ય કાઢી જઈ એકત્ર થયું. તાત્કાલિક તેને ફરીથી વ્યવસ્થિત કર્યું. નાના સાહેબ બિથુર જઈ પહોંચ્યો. પરંતુ અંગ્રેજ સૈન્યના આગમન સમાચાર સાંભળીને સરાઇ ધાટની લડાઈ પહેલાં પોતાની તોપો અને અનુચરો સાથે અયોધ્યા તરફ રવાના થયો.^૧ જુલાઈ માસમાં સેનાપતિ હેવલોડે

૧ ૬૩મી હાઇલેન્ડર પલ્ટલુનો સાર્જન્ટ ફોર્બ્સ મિચેલ સર કૅલિન કેમ્પબેલના લશ્કરમાં હતો. તેણે બળવા વખતે પોતાની ટુકડીએ જે જે કાર્ય કર્યા હતાં તેનું વર્ણન લખ્યું છે તેમાં જણાવ્યું છે કે સરાઇ ધાટ પર સિપાહીઓ પર હુમલો થયો તે પહેલાં નાના સાહેબની નૌકા ગંગા નદી ઉતરી ચૂકી હતી. નાના સાહેબ ત્યાંથી અયોધ્યા તરફ રવાના થયો હતો. Farbes-Mitchell, Reminiscences &c. P. 150.

લોર્ડ રોબર્ટસ લખી ગયો છે કે અર્જુન તેવારી નામનો એક જસુસ ૧લી પલ્ટલુમાં સિપાહીનું કામ કરતો હતો. બળવા વખતે આ માણસે અંગ્રેજો તરફ બહુ વફાદારી દર્શાવી હતી. બાંદની ગઝ-બડવેળા આ માણસે એક યુરોપિયન જોડાને બચાવ્યું હતું. ત્યારબાદ તેને જસુસનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. તે અંગ્રેજ સેનાપતિઓના

બિથુરમાં નાના સાહેબનો મહેલ તોડી પાડવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું, હવે એ કાર્ય પૂર્ણ સેનાપતિના હુકમથી હોપ ગ્રાન્ટે ૧૧ મી ડિસેમ્બર બિથુર જઈ તોપ વડે મંદિર ઉડાડી દીધું, મહેલ જાળી નાંખ્યો. વિશ્વાસઘાતી આજિમુલ્લા જે મકાનમાં રહેતો હતો, તે મકાનમાંથી ફેટલાક પત્રો મળી આવ્યા.^૨ એ સિવાય બીજી ફેટલીક વિચિત્ર

પત્રો નિશ્ચિત સ્થળે લઈ જતો હતો. આ વખતે રોબર્ટસે આ વિશ્વાસુ જનસુસ પાસે નાના સાહેબના સમાચાર જાણવા માગ્યા. અલ્બુન તેવારી બીજે દિવસે મળવાનો વાયદો કરી બિથુર તરફ રવાના થયો. ૮મી ડિસેમ્બરે એ વકાદાર જનસુસે રોબર્ટસ પાસે આવી જણાવ્યું કે નાના સાહેબ ગઈ કાલે રાત્રે બિથુરમાંના પોતાના મહેલમાં મૃતો હતો, પરંતુ અંગ્રેજો આવ્યાના સમાચાર સાંભળી તોપો અને અનુચરો સાથે અયોધ્યા જઈ પહોંચ્યા માટે અહીંથી થોડા માઈલ દુર ગંગા નદી ઉતરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. લડાઈ પૂરી થયા બાદ લોર્ડ રોબર્ટસના પ્રયત્નથી અર્જુન તેવારીને સરકારે તે જીવે ત્યાં મુઘી વાર્ષિક ૧૨૦૦ રૂપિયાનું પેન્શન બાંધી આપ્યું હતું.—Forty one years &c. Vol. I. P. 375, note.

૨ જે પત્રો લાર્ડ નામના એક ફેંચે લખેલા હતા. આ ચંદ્ર નગરમાંના ફેંચોના સંસ્થાનને લગતા હતા. ફેટલાક પત્રો ઇંગ્લાંડથી આવ્યા હતા. આજિમુલ્લાખાન રૂપાળો હતો. તેના રૂપથી આકર્ષાઈ ઇંગ્લાંડની એક મુવતી તેની સાથે પરણવા માટે હિંદમાં આવવા માગતી હતી એવું એક પત્ર પરથી જણાતું હતું. આ પત્રોમાંના ઘણાખરા ઇંગ્લાંડની મુળવાન સ્ત્રીઓએ લખેલા હતા. એક પ્રૌઢાએ પોતાના પત્રમાં પૂર્વ દેશના પ્રિય પુત્ર તરીકે આજિમુલ્લાને સંબોધ્યો હતો.

પરતુઓ કબજે કરવામાં આવી. નાના સાહેબે ત્રીસ લાખ રૂપીઆ દારૂગોળો લરવાની પેટીઓમાં નાંખી એક મોટા કુવામાં ફેંકી દીધા હતા. જામુસો ભારત આ બાતમી મળતાં અંગ્રેજ સૈન્યે ૧૫ મીથી ૨૬ મી ડિસેમ્બર સુધી રાત દિવસ એ દ્રવ્ય કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પૈસા તથા મુશ્કવાન વાસણો મળ્યાં ખરાં, પરતુ સૈનિકોને આ બારે મહેનતના બદલામાં કંઈ ઇનામ મળ્યું નહિ.

કેટલાક પત્રો આજિમુદ્દાના હાથના હતા. જે પત્રો કોન્સ્ટાન્ટિનો-પોલના ઓમર પાશા પર સિપાહીઓનો અસંતોષ અને દિંદની ચાહુ પરિસ્થિતિ વિષે લખેલા હતા—Forty one years &c. Vol. 1 P. 427-429.

અધ્યાય ૫ મો

ફતેહગઢ છત્તુ—વડો સેનાપતિ લખનોર તરફ.

વિષય નિર્દેશ—ફતેહગઢ છત્તુ—સર કોલિન કેમ્પબેલની બરેલી તરફ જવાની ઇચ્છા—ગવર્નર જનરલ સાથે મતભેદ—સર કોલિન લખનોર તરફ ઉપડયો—તેના સૈનિકોની ઉનાવમાં છાવણી—અંગ્રેજ છાવણીમાં જામુસો—તેઓ કેદ થયા—તેઓનાં વિચિત્ર આત્મ-વૃત્તાંત—તેઓને ફાંસી મળી.

ગ્વાલિયરના સાહસિક સિપાહીઓના હક્કમાંથી કાનપુર મુક્ત થયું. પરંતુ હજી ગંગા યમુનાના દોઆબમાં સિપાહીઓ જડ ઘાલી બેઠા હતા. સેનાપતિ ગ્રિયેડ અને હોવગ્રાન્ટ જુદે જુદે સ્થળે જઈ પહોંચ્યા હતા ખરા, પરંતુ તેઓ સર્વાંશે શાંતિ સ્થાપી શક્યા નહોતા. સિપાહીઓ પાછા જોર પર આવ્યા હતા અને અંગ્રેજોની સત્તા ઉખેડી નાખવા તત્પર થયા હતા. મૈનપુરી, ફતેહગઢ વગેરે સ્થળે એ લોકોની સત્તા હજી ટકી રહી હતી. સર કોલિન કેમ્પબેલે એ ઠેકાણે શાંતિ ફેલાવવાની તૈયારી કરી. તેણે દોઆબ છતી રાહિલ ખંડમાંથી શત્રુઓને હાંકી કાઢવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. વાયવ્ય-પ્રાંતનાં ત્રણ મુખ્ય શહેરો તેના કબજામાં આવ્યાં હતાં. વાયવ્ય ખુણામાંનું દિલ્હી, અગ્નિ ખુણામાંનું અલાહાબાદ અને એ બંનેની વચ્ચે આવેલું આગ્રા અત્યારે અંગ્રેજોની સત્તા તળે હતું. પરંતુ ફતેહગઢ પર ફરકાબાદનો નવાબ સત્તા ચલાવતો હતો. વડા સેનાપતિએ પ્રથમ એ તરફ જવાની તૈયારી કરી. તેણે મૈનપુરી સુધીનો પ્રદેશ કબજે કરવા પિગેડિયર વોલપોલને રવાના કર્યો. કર્નલ સીટનની

અગાઉથી કાલી નદીનો પુલ તોડી વડા સેનાપતિને અટકાવી શકત. પરંતુ તેઓમાં આવી સમયસૂચકતા નહોતી. અંગ્રેજ સૈન્ય ગુરસાહિગંજ આવી પહોંચ્યું ત્યારે તેઓએ પુલ તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો હતો. વડા સેનાપતિની મરજી એવી હતી કે ત્યાં સુધી વેલપોલ અને સીટનનું સૈન્ય એકત્ર ન થાય ત્યાં સુધી ફતેહગઢ તરફ આગળ ન વધવું. પરંતુ પુલ તોડવાના સમાચાર સાંભળી તેણે પોતાની ઇચ્છા જતી કરી. નવા વર્ષની પહેલી તારીખે તેના હૃદયમાં નવીન આશા અને ઉત્સાહ જાગ્રત થયાં હતાં. તે એ આશાથી પ્રકુલ બની ખોદાગંજ નામના ગામડા આગળ આવેલા કાલી નદીના પુલ આગળ આવી પહોંચ્યો. થોડા સમયમાં ઇજનેરાએ પુલનો તોડી પાડેલો ભાગ સમારી લીધો. ખીજે દિવસે ભયંકર વાવાઝોડામાં બંડખોરો ફતેહગઢ છોડી અંગ્રેજ સૈન્યને અટકાવવા કાલી નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યા. વાવાઝોડું બંધ થયું એટલે જણાયું કે ફરકકાબાદના નવાબના સંખ્યાબંધ સિપાહીઓ ખોદાગંજમાં આવી પહોંચ્યા છે. અંગ્રેજ સૈન્ય પુલ વાટે નદી ઉતર્યું. નદીને કિનારે, ખોદાગંજ ગામ આગળ ૨ ૭ જાન્યુઆરીએ બંને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ જામ્યું. સિપાહીઓએ દૃઢતા અને પરાક્રમ બતાવવામાં બાકી રાખ્યું નહિ. તેઓની એક તોપ પુલ પાસેનાં ટોલગૃહની પાછળ ગોઠવાએલી હતી. આ તોપના ગોળાથી અંગ્રેજોના અનેક યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા. એ તોપને મુંગી બનાવવા માટે કંઠાન ખીસતી તોપો છૂટવા લાગી. અંગ્રેજ સૈન્યની તોપોએ ટોલગૃહ પર ભયંકર મારો ચલાવ્યો. આથી શત્રુઓના ધણા સૈનિકો માર્યા ગયા. તેઓની તોપો પણ બંધ ચર્મ ગઈ. તેઓ અંગ્રેજોની તોપો આગળ

દેખરેખ નીચે દોઆખના ઉત્તરભાગમાંથી સરસામાન વગેરે આવતું હતું. તેને મૈનપુરી આગળ વોલપોલને મળવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ એ બંને અધિનાયકોનાં લશ્કરોએ મળી કૃતેહગઢ પર હલ્લો કરવો એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

કર્નલ સીટન ખાદસામગ્રી વગેરેના રક્ષણ માટે નીમાયો હતો. તે ૯ મી ડિસેમ્બરે દિલ્હીથી રવાના થયો. શત્રુઓ અલીગઢ વિભાગમાં આવી રહ્યા છે, એ સમાચાર તેના જાણવામાં આવ્યા હતા. તે અલી-ગઢમાં ખાદસામગ્રી વગેરે અને તેના બચાવ માટે પુરૂં સૈન્ય તથા તોપો રાખી શત્રુઓ સામે આસ્યો. ડિસેમ્બર માસની અધવચમાં તેણે ખાસગંજ અને પાતિયાલી આગળ શત્રુઓને હરાવ્યાઃ આ લડાઈમાં દિલ્હીના પ્રસિદ્ધ કમાન હડસને પોતાના ઘોડેસ્વારો સાથે અંગ્રેજ સેનાનાયકને મદદ કરી હતી. ત્યારબાદ અંગ્રેજ સૈન્ય મૈનપુરી તરફ રવાના થયું. મૈનપુરીના રાજા તેજસિંહે અંગ્રેજોને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. ૨૭ મી ડિસેમ્બરે અંગ્રેજ સૈન્ય મૈનપુરીની લડાઈમાં જીત્યું. આ તરફ ખિગેડિયર વોલપોલ અકબરપુર અને ઇટાવાથી મૈનપુરી પાસેના બેવર નામના સ્થળે આવી કર્નલ સીટનના સૈન્ય સાથે જોડાયો. સંયુક્ત લશ્કર કૃતેહગઢ તરફ રવાના થયું.

૨૪ મી ડિસેમ્બરે વડા સેનાપતિએ કાનપુર છોડ્યું. ૩૧ મી તારીખે તે ગુરસાહિગંજ આવી પહોંચ્યો. કપ્તાન હડસન, સેનાનાયક વોલપોલ અને સીટનની પહેલાં વડા સેનાપતિની ડાવણી પર હાજર થયો. ગુરસાહિગંજથી પંદર માઈલ દૂર મીરનકા સરાઈ આગળ વડા સેનાપતિની ડાવણી હતી. ગુરસાહિગંજથી પાંચ માઈલ દૂર કાલી નદી વહેતી હતી. શત્રુઓમાં જે કંઈ પણ શુદ્ધિ હોત તો તેઓ

અગાઉથી કાલી નદીનો પુલ તોડી વડા સેનાપતિને અટકાવી શકત. પરંતુ તેઓમાં આવી સમયસૂચકતા નહોતી. અંગ્રેજ સૈન્ય ગુરસાહિગંજ આવી પહોંચ્યું ત્યારે તેઓએ પુલ તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો હતો. વડા સેનાપતિની મરજી એવી હતી કે જ્યાં સુધી વોલપોલ અને સીટનનું સૈન્ય એકત્ર ન થાય ત્યાં સુધી ફતેહગઢ તરફ આગળ ન વધવું. પરંતુ પુલ તોડવાના સમાચાર સાંભળી તેણે પોતાની છત્રછા જતી કરી. નવા વર્ષની પહેલી તારીખે તેના હૃદયમાં નવીન આશા અને ઉત્સાહ જાગ્રત થયાં હતાં. તે એ આશાથી પ્રકુલ બની ખોદાગંજ નામના ગામડા આગળ આવેલા કાલી નદીના પુલ આગળ આવી પહોંચ્યો. થોડા સમયમાં ઇબનેરાએ પુલનો તોડી પાડેલો ભાગ સમારી લીધો. બીજો દિવસે ભયંકર વાવાઝોડામાં બંડખોરો ફતેહગઢ છોડી અંગ્રેજ સૈન્યને અટકાવવા કાલી નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યા. વાવાઝોડું બંધ થયું એટલે જણાવ્યું કે ફરકકાળાદના નવાબના સંખ્યાબંધ સિપાહીઓ ખોદાગંજમાં આવી પહોંચ્યા છે. અંગ્રેજ સૈન્ય પુલ વાટે નદી ઉતર્યું. નદીને કિનારે, ખોદાગંજ ગામ આગળ ૨ થી જાન્યુઆરીએ બંને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ જામ્યું. સિપાહીઓએ દૃઢતા અને પરાક્રમ બતાવવામાં બાકી રાખ્યું નહિ. તેઓની એક તોપ પુલ પ્રાસેનાં ટોલગૃહની પાછળ ગોઠવાએલી હતી. આ તોપના ગોળાથી અંગ્રેજોના અનેક યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા. એ તોપને મુંગી બનાવવા માટે કમાન પીલની તોપો છૂટવા લાગી. અંગ્રેજ સૈન્યની તોપોએ ટોલગૃહ પર ભયંકર મારો ચલાવ્યો. આથી શત્રુઓના ધણા સૈનિકો માર્યા ગયા. તેઓની તોપો પણ બંધ થઈ ગઈ. તેઓ અંગ્રેજોની તોપો આગળ

ટકી ન શક્યા. ફતેહગઢ તરફ ૩-૪ માઇલ સુધી વ્યવસ્થિત રીતે પાછા હટી ગયા. ત્યાર બાદ વળી તેઓમાં સાહસ આવ્યું. તેઓ અંગ્રેજો સામે દંઢતાપૂર્વક ઉભા રહ્યા પરંતુ અંગ્રેજોના ઘોડેસ્વારોના અસ્ત્રાધાતથી, શિખોના ગોળીબારથી અને બરછીવાળાઓની બરછી-ઓથી તેઓના અનેક સિપાહીઓ મરણ પામ્યા. શમોથી મેદાન ભરપૂર થઇ ગયું. બાકી રહેલા સિપાહીઓ એકદમ ફતેહગઢ છોડી, ગંગાનદી ઉતરી રોહિલખંડમાં નાસી ગયા.

બીજે દિવસે સર કૉલિન ટેમ્પબેલ કિલ્લા તરફ રવાના થયો. તોપના ગોળાથી બારણું તોડી પાડવામાં આવ્યાં. અંગ્રેજસૈન્ય બીન-અડચણે કિલ્લામાં પેહું. સિપાહીઓ બધો સરસામાન તથા ચાલ્યા ગયા હતા. કિલ્લામાં તોપોની ગાડી માટે સાગનાં લાકડાં સંઘરી રાખવામાં આવ્યાં હતાં. એ સિવાય એન્જિન, નાના પ્રકારની તોપો, સૈનિકોના પોશાકો વગેરે બધું મળી લગભગ દસ લાખ રૂપિયાનો સામાન હતો. સિપાહીઓએ એ સામાન બાળી નાખ્યો નહોતો. ગંગા નદી પર હોડકાંનો પુલ હતો તે પણ જોમનો તેમ હયાત હતો. હવે એ બધો સામાન અને પુલ અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યાં.

ગ્વાલિયરના સૈનિકોના પરાજય પછી ગંગા નદીની દક્ષિણે આવેલાં ગામડાંમાં સરકરી કાયદાને બદલે સાધારણ કાયદો જારી કરવામાં આવ્યો. ત્યાં હવે શહેરીઓના જનમાલનું રક્ષણ કરવાનું કામ મુસ્લી ખાતાના અધિકારીઓએ હાથમાં લીધું હતું. આ વખતે જૂમ ઉડી કે ફરકા-બાદતો નવાબ શહેરમાં છે. અંગ્રેજ મેજિસ્ટ્રેટ જાહેર કર્યું કે જો નવાબ નહિ પકડાય તો અંગ્રેજ સૈન્ય શહેર લૂટશે. થોડીવારમાં નવાબ પકડાયો અને મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ હાજર થયો. પરંતુ એ ખરો નવાબ

નહોતો; નવાબનો સગો હતો. તેનું નામ નાજરખાન હતું. તેના પર ફેવાં વીતકે વીત્યાં તે સાર્જન્ટ ફ્રાન્સ મિચેલે આ પ્રમાણે જણાવ્યા છે:—એક સાધારણ ખાટલા પર આ નવાબવંશી સરદારને હાથ પગ બાંધી સુવાડવામાં આવ્યો હતો.^૧ મજૂરો ખાટલો ઉપાડી આવ્યા હતા. તેના પરથી કેવી રીતે કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું તે હું જાણતો નથી. પરંતુ મને ખાતરી છે કે જ્યુરિ કે વકીલ તો હતો જ નહિ. હું જાણું છું કે પ્રથમ તેના શરીર પર હુકમની ચરબી ચોપડવામાં આવી હતી, પછી ફટકા મારનારાઓએ તેના શરીર પર સખત ફટકા માર્યા હતા. ત્યાર બાદ તેને ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યો હતો.”^૨ કર્નલ એલિસન નામના એક બીજા સૈનિક અમલદારે લખ્યું છે કે “૪ થી તારીખે તેને (નાજરખાનને) ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યો. ફાંસીએ ચઢાવ્યા પહેલાં તેના પ્રત્યે અનર્થક નિર્દયતા પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. તેને જોર જીલમથી હુકમનું માંસ ખવરાવવામાં આવ્યું. હલકી જાતના લોકો પાસે સખત ફટકા મરાવવામાં આવ્યા. આ કાર્ય એક મહાન અને વિજયી જાતિને માટે અયોગ્ય ગણાય.”^૩ રેઇકસ સાહેબે લખ્યું છે કે અંગ્રેજોની હત્યા કરવાના ગુના સખત ૨૬ મી જાન્યુઆરીએ ફરકાબાદના બે નવાબને ફાંસી મળી. તેઓનાં નામ પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં નથી. મેજિસ્ટ્રેટ તેઓને ફાંસી આપી હતી ખરી, પણ તેઓ ખરા ગુનેહગાર હતા કે નહિ તે બાબત પુરતી

૧ લેખકે તેને ફરકાબાદના નવાબ તરીકે જોળખાવ્યો છે. પરંતુ તે ખરો નવાબ નહોતો, ખરા નવાબ વિષે આગળ જણાવવામાં આવશે.

૨ Reminiscences, &c. P. 168-169.

૩ Martin, Indian Empire. Vol. II P. 476.

ચોકસાઈ થઈ નહોતી.^૧ અંગ્રેજ મેજિસ્ટ્રેટ ખરેખર હિંદુસ્તાની વશ થઈ આ કામ કર્યું હતું. કદાચ તેને એવો સંશય આવ્યો હોય કે આ નવાબ વેશી લોકોએજ મારા જાતિબંધુઓને મારી નાંખ્યા છે. આવા ખૂન કરનારા તો રાક્ષસો ગણાય અને રાક્ષસોને તો આવી રાક્ષસી સંજ્ઞા યોગ્ય ગણાય, પરંતુ તેણે જાણવું જોઈતું હતું કે મારા પોતાના જાતિબંધુઓના વિચારો પણ આવા નહોતા અને હિંદુસ્તાની લીધે અધીરા બની તેઓ મારા જેવા વિચારો કરવાના પણ નથી. ખુદ તેનાજ જાતિ બાંધઓએ તેનાં કૃત્યને વખોડી કાઢ્યું છે.^૨ અને જે સરકારે

૧ Raikes, Notes on the Revolt &c. P. 104
Indian Empire. Vol. II. P. 476.

૨ ટાઈમ્સનો ખબરપત્રી ડોક્ટર રસલ ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના મે માસમાં ફોટોગ્રાફ આવ્યો. તેણે આ બાબતમાં લખ્યું છે, કે “ અમે મિસ્ત્રે સાહેબ સાથે જોજન કરતા કરતા જુની વાતો કહેવા અથવા સાંભળવા લાગ્યા. જે ધરમાં આપણાં અભાગિયાં ઘેરાં છોકરાં માર્યા ગયાં હતાં, તેજ ધરમાં અમે બેઠાં હતાં. મિસ્ત્રે સાહેબે કહ્યું કે બે મહિનાને તોપ વડે ઊડાડી દેવામાં આવી હતી અને ૧૧ મી અને ૪૧ મી દેશી પદ્ધતિના પાલકો સિપાહીઓએ નિશાનબાજી વખતે બચ્ચાંઓને નિશાનરૂપ ગણ્યાં હતાં. એમાં મને કશો સંદેહ રહ્યો નથી. મારા મત મુજબ આ એક રાક્ષસી કૃત્ય હતું. પરંતુ આજ રથજે આપણે ફરકાબાદના નવાબના નજીકના સંબંધીને અતિશય ઘૃણા ઉપજાવે તેવી રીતે ફ્રાંસીએ લટકાવ્યો હતો; એક ખ્રીસ્તી પાદરી એ વખતે પ્રેક્ષકો સાથે ઉભો હતો, આપણું આ કૃત્ય શું ખ્રીસ્તી ધર્મ પાળનારી સુધરેલી પ્રજાને યોગ્ય

તેને ન્યાયાસનનો અધિષ્ઠાતા બનાવ્યો હતો તેણે પણ તેનાં વખાણ કરવાને બદલે તેને સજા કરી હતી.^૧

રેઇફસ સાહેબે લખ્યું છે કે નવાબનો મહેલ જુદી જુદી વિદ્યા-સની ચીનોથી ભરપૂર હતો. અરીસા, ઝુમર, છબી, પુસ્તક વગેરે બધું વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવેલું હતું. અંતઃપુરમાં બે ત્રણ વૃદ્ધાઓ સિવાય મહેલમાં બીજું કોઈ નહોતું. બિલાડી, મેના, કુતરાં વગેરે ઘાંટાઘાંટ કરતાં કરતાં વિશાળ ચોકમાં ધૂમતાં હતાં; જૂખથી પીડાતા છતાં એ બધાં પશુપક્ષીનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય નાશ પામ્યું નહોતું. એક હાથી

હતું? એ ખરું છે કે એ શોચનીય દશામાં આવી પડેલ માણસે પોતાના મરણને આગલે દિવસે પોતાના મકાનમાં અંગ્રેજ રેજિમેન્ટના એક અથવા બે ઓફિસરોને ખાણું આપ્યું હતું. તેણે પોતાનાં નિર્દોષ-પણા વિષે જે કંઈ કહ્યું હતું તે પેલા બે ઓફિસરોને રૂમ્યું હોય એવું તેને જણાયું હતું: પરંતુ આ અતિયિ સત્કાર પછી થોડા કલાકમાં તેને મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ લઈ જવામાં આવ્યો. તેને એવી રીતે ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યો કે પ્રેક્ષકોમાંનો દરેક તેમાં પણ ખાસ કરીને સર વિલિયમ પીલ બહુ જ અર્મતુષ્ટ બની ગયો. ફાંસી પહેલાં મુસલમાનોને કુકરના ચામડામાં સીવવા, કુકરની ચરબી તેના શરીરપર ચોપડવી અને છેવટે તેનાં શબ બાળવાં એ બધાં વૈરભાવ સૂચક કૃત્યો ખરેખર ભયંકર જીલમરૂપ જ ગણાય. Russell, Diary, Vol. II. P. 43-52

૧. મેજિસ્ટ્રેટ પોવર સાહેબે આ કૃત્ય કર્યું હતું. આવી કડોરતા અને બીજાં કેટલાંક કારણોને લીધે તેને સરપેન્ડ કરવામાં આવ્યો હતો. Martin, Indian Empire, Vol. II P. 476, note.

-સાંકળો તોડી પોતાનો ખોરાક મેળવવાના કામમાં લાગી ગયો હતો. પરંતુ સુંદર દેખાવવાળા ધોડાઓના લાગ્યમાં આવું સુખ લખેલું હોય એવું જણાતું નહોતું. તેઓ પોતપોતાને સ્થાને ઉભા ઉભા ચંદી માટે થગ પછાડયા કરતા હતા, અનાજ થોડે દૂર પડ્યું હતું તે તરફ નજર કરી રહ્યા હતા. મજબુત દોરડાં વડે બાંધેલા હોવાથી તેઓ તે તરફ જઈ શકતા નહોતા. એ બધા ખોરાક પોતાને આપવા માટે કોઈ આવે છે કે નહિ તે તેઓ વારંવાર જોતા હોય એવું જણાતું હતું. નીલગાય, ખારશીંગાં, હંસ, વાનર વગેરે ખાદ્યને માટે ચો તરફ ધુમતાં હતાં. રૈહલખંડમાં એ બધા મુંગા જીવોને ખોરાક આપવાનો બંદોબસ્ત ક્યો?!

વડા સેનાપતિ ક્તેહગઢમાં છાવણી નાખી પડ્યો. રૈહલખંડના સંખ્યાબંધ સિપાહીઓ તેની દિલચાલ પર બારીક નજર રાખવા લાગ્યા. ત્યારે તેઓએ સાંભળ્યું કે વડા સેનાપતિ જાતે રામગંગાને તટેથી પુલ તપાસે છે, ત્યારે તેઓ શાંત રહી શક્યા નહિ. ક્તેહગઢ તરફથી રૈહલખંડમાં પ્રવેશ કરવો હોય તો રામગંગા ઉતરવી પડે છે. રૈહલખંડના સિપાહીઓએ ધાર્યું કે અંગ્રેજ સેનાપતિ આપણા પર હલ્લો કરવાની તક જુએ છે. આથી સેનાપતિને તેમ કરતો અટકાવવા ૫૦૦૦ સિપાહીઓએ ૫ તોપો લઈ ક્તેહગઢથી લગભગ ૧૨ માઈલ ઉપલાણે ગંગા ઉતરી અંગ્રેજના તાબાનાં મામસાબાદ નામના ગામ પર હલ્લો કર્યો. પરંતુ તેઓનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહિ. તેઓને હાંટી કાઢવામાં આવ્યા. અંગ્રેજ સેનાપતિએ તેઓની તોપો હસ્તગત કરી. આ વિલાગતું પાલમ્હાઉ નામનું ગામડું કબજે થયું. અહીંનો જુનો તહશીલદાર બંડ ઉઠેતાં જ દિલ્હીના શહેનશાહનો નોકર બન્યો હતો,

તે બિચારાની હવે દશા ફરી બેડી સરકારના વિરોધીઓને કેદ કરવામાં આવ્યા. જેઓ પોતાને મોગલ સહેનશાહના તાબાના રાજા કે નવાબ તરીકે ઓળખાવતા હતા તેઓને હવે સાધારણ કેદીઓની સાથે બેડીઓ ખખડાવતાં ખખડાવતાં રાજમાર્ગ પર વિચરવું પડ્યું. એ લોકો પર કેવી રીતે કામ ચલાવવામાં આવ્યું તે બાબત કંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. હૃડ મી હાઇલેન્ડર પસ્ટણના સોલ્જર સાર્જન્ટ ફોર્સ મિચેલ વિષે અગાઉ જણાવવામાં આવ્યું છે. એ માણસ અહીં હાજર હતો. તેણે કેવળ એટલું જ જોયું હતું કે કેદીઓનાં ટોબેટોળાંને કાટવાળાના આંગણામાં આવી રહેલાં મોટા વડના ઝાડ તલે લાઇ જવામાં આવતાં, તેના ગળામાં દોરી બાંધવામાં આવતી ને પછી તેને ઝાડની ડાળીએ લટકાવવામાં આવતાં. સાંજના ત્રણ વાગતાથી માંડીને બીજે દિવસે સૂર્યોદય સુધી આ કાર્ય ચાલ્યું હતું. છેવટે ઝાડની ડાળીઓ તો રાખોના જથ્થાથી ભરપૂર બની ગઇ. આ પ્રમાણે ૧૩ માણસોને ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યા હતા. કમ્તાન હડસનની કઠોર પ્રકૃત વિષે અગાઉ જણાવવામાં આવ્યું છે. એવા કઠોર માણસને પણ આ કાર્ય તિરસ્કાર-જનક લાગ્યું હતું. મેન્નિસ્ટ્રેટે હૃડ મી હાઇલેન્ડર પસ્ટણમાંના કાઇ આ લોકોને ફાંસીએ લટકાવવાને તૈયાર છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. તેણે એવો લોક બતાવ્યો હતો કે જે ફાંસીએ ચડાવવાનું કામ કરશે, તેને ફાંસીએ લટકાવેલ માણસની વીંટી અને પૈસો ટકો મળશે પરંતુ એ પસ્ટણનો એક પક્ષ સોલ્જર આવું કરીને કાર્ય કરવા તૈયાર થયો નહિ. છેવટે મેન્નિસ્ટ્રેટે એ પસ્ટણના એક કદાવર બાંધાના સોલ્જરનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. એ સૈનિકે અતિશય ચિરામ ભરી બાવામાં જણાવ્યું કે “આપ અમને એવું કેમ પૂછો છો? આ હૃડ મી

પલ્લણમાં અમે હથિયારબંધ લોકો સાથે લડવા માટે જોડાયા છીએ. હિંદનું લુટાએલું બધું દ્રવ્ય મળે તો પણ અમે જહાદનું કામ કરવા તૈયાર નથી. " કમાન હડસન પણ ત્યાં જ ઉભો હતો. તેણે પેલા સોલ્જરનાં વચનો સાંભળી કહ્યું—“ શાબાશ ! બહુ સારું બોલ્યા, મને તમારી સાથે હસ્તધૂનન કરવાની ઇચ્છા થાય છે ” ત્યાર બાદ તેણે એ સોલ્જર સાથે હાથ મિલાવ્યો અને પાસે ઉભેલા એક કમાન તરફ જોઈ કહ્યું, “ આવાં કૃત્યો પર મને બહુ કંટાળો આવ્યો છે. આવાં કામ પર મારી નીમણુંક થઈ નથી તેથી મને બહુ સંતાપ વળે છે ” એમ કહી તે ધોડેસ્વાર ચાલ્યા ગયો. ત્યાર બાદ કેટલાક હસકી બંધુના હિંદી મળી આવ્યા. તેઓને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું. બધા કેદીઓનાં રાખો ઝાડની ડાળીઓ પર લટકવા લાગ્યા.^૧

સર ફ્રાન્સિસ કેમ્પબેલ લગભગ એક માસ ફતેહગઢ રહ્યો. આટલી બધી મુદત એક જ સ્થળે પડ્યા રહેવાથી તેના પ્રત્યે કેટલાક અંગ્રેજોને ગુસ્સો ચઢ્યો. અંગ્રેજી વર્તમાન પત્રકારો તો તેને આળસુ અને એકીના નામથી સંબોધવા લાગ્યા. પરંતુ એથી વડા સેનાપતિની શાંતિમાં ખલેલ પહોંચી નહિ. એક ઇતિહાસકારે જણાવ્યું છે કે ગ્રિથેડ વગેરે સેનાનાથકો ટુંક સમયમાં અનેક સ્થળોએ ફરી વળ્યા હતા. તેઓએ શત્રુઓને હરાવ્યા હતા ખરા પણ એથી સંપૂર્ણ શાંતિ જળવાઈ નહોતી. તેઓ ગયા કે તરત પાછું હતું તેમનું તેમ થઈ ગયું. પરંતુ વડા સેનાપતિ એ રીતે ઝપાટાબંધ વધતો નહોતો. તે જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં સંપૂર્ણ શાંતિ થઈ હતી.^૨ ગમે તેમ હો, પણ આટલું તો ખરું કે વડા સેનાપતિએ ફતેહગઢમાં લાંબો સમય શત્રુઓની હિલચાલ તપાસવામાં

કાઢ્યો. તેની એવી મરજી હતી કે ક્રોલેગઢથી રોહિલખંડ તરફ કુચ કરવી. પરંતુ આ બાબતમાં ગવર્નર જનરલ વિરુદ્ધ હતો. લોર્ડ કેનિંગે જણાવ્યું કે "સમગ્ર વાયવ્ય પ્રાંતમાં રોહિલખંડ જીતવાનું કામ ધમ્મજા યોગ્ય છે ખરું પરંતુ સૌ પહેલાં લખનૌર કબજે કરવું એ વધારે જરૂરનું છે. પહેલાં જેમ બધી પ્રજાની નજર દિલ્હી પર હતી તેમ અત્યારે અયોધ્યા પર છે. અયોધ્યા બળવાનું કેંદ્ર બની રહ્યું છે. એ સ્થળ પર સિપાહીઓની અઢતી કે પડતી આધાર રાખે છે ! વડા સેનાપતિને પણ ગવર્નર જનરલની આ વાત ખરી લાગી. તેણે ચોતાનું ધૈર્ય અને ગાંભીર્ય સાચવી જણાવ્યું કે ક્યે ક્યે સ્થળે સૈન્ય લઈ જવું, કય રીતે યુદ્ધક્ષેત્ર પસંદ કરવું તે બાબતો પર લડાઈ કરતી પસ્ટરો પર ગવર્નર જનરલની સત્તા સર્વોપરિ છે. એમ દર્શાવી સર કોલિન ડેમ્પબેલ લખનૌર જવા તૈયાર થયો. સૈનિકાના પગાર સંબંધમાં લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી સાથે સર આર્ચર નેપિયરને મતભેદ પડ્યો હતો, તેથી નેપિયરને રાજીનામું આપી સ્વદેશ જવું પડ્યું હતું. પરંતુ સર કોલિન ડેમ્પબેલ સાથે લોર્ડ કેનિંગને મતભેદ પડ્યો છતાં વડા સેનાપતિએ ગવર્નર જનરલની સર્વોપરિ સત્તા સ્વીકારવામાં આનાકાની કરી નહિ. ૩ જ ફેબ્રુઆરીએ તેનું સૈન્ય ક્રોલેગઢ તજી લખનૌર તરફ રવાના થયું. તે કાનપુર થઈ ૮ મી ફેબ્રુઆરીએ ઉનાવ જઈ પહોંચ્યું. એ વખતે ગવર્નર જનરલ અલાહાબાદ આવી રહ્યો હતો. વડા 'સેનાપતિએ' કાનપુરથી ત્યાં જઈ તેની મુલાકાત લીધી. ત્યારબાદ તેણે ૧૦ મી ફેબ્રુઆરીએ ઉનાવ આવી લખનૌર તરફ કુચ કરવાનો દુક્રમ આપ્યો.

લખનૌર કબજે કરવા માટે લશ્કર એકત્ર કરવાના પુષ્કળ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. ફેબ્રુઆરીની આખરે શિન્ત શિન્ત પસ્ટરો

ઉનાવમાં એકત્ર થઇ અંગ્રેજ, શિખ, વગેરે જુદી જુદી જાતિના વીર પુરુષો લખતોર પાસે રહી પરાક્રમી શત્રુઓની સત્તા તોડવા ખાતર શક્તિ સંઘરવા લાગ્યા. જુદા જુદા અધિનાયકોએ આ મોટાં લશ્કરની જુદા જુદા ભાગને દોરવાની જવાબદારી અદલુ કરી. કમાન પીલ પોતાની તોપો અને નૌકા સૈન્ય લઇ એ લશ્કર સાથે જોડાયો.

ઉનાવમાં જ્યારે આ પ્રમાણે લશ્કર એકત્ર થઇ રહ્યું હતું, સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા થઇ રહી હતી, તોપો લઈ જવાનો બંદોબસ્ત થતો હતો, સરસામાન એકત્ર થતો હતો, જુદાં જુદાં વાહનો, સંખ્યાબંધ નોકરો, વિવિધ પશુઓ અને મોટા મોટા તંત્રીઓ એકઠા કરવામાં આવતા હતા, તે વખતે એક બાબતે સત્તાવાળાઓનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું. મેલિસન વગેરેના ગ્રંથોમાં આ બાબતનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ ઇતિહાસકારોની દૃષ્ટિએ એ બનાવ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય નથી. ૬૩ મી હાઇલેન્ડર પદ્ધતનના એક સાર્જન્ટે આ બનાવની નોંધ કરી રાખી છે, ઐતિહાસિક સત્ય ખાતર એ બિનાનો સારાંશ અહીં નોંધવામાં આવે છે. ફ્રાન્સ મિચેલ એ બાબત આ રીતે સમજાવે છે—‘એ વખતે અમારે ખાસ કામકાજ નહોતું. હું મારા તંત્રીમાં પડયો પડયો સ્વદેશમાંથી આવેલાં વર્તમાનપત્રો વાંચતો હતો. એ દરમિયાન એક માણસને મેં અમારી ડાવણીમાં ઉંચે અવાજે બોલતો સાંભળ્યો કે ‘પુરીઓ લો પુરીઓ. સુંદર મઝાની પુરીઓ, ખરીદતા પહેલાં તપાસી જુઓ! x x x વેચનાર હતો પૂર્ણ યૌવન સંપન્ન. જોતાં જ મન પ્રસન્ન થાય તેવો હતો. દાદી ને મૂછ કાળાં લમર હતાં. કંપનીના સિપાઇઓ જે રીતે દાદીમૂછ હોજે છે તે મુજબ તેણે પણ હોજેલાં હતાં. તેનું કપાળ વિશાળ, નાક પોપટની યાંચ જેવું વળેલું અને આંખો તીવ્ર ભુદ્ધિ

બતાવનારી હતી. હુંકામાં કહું તો જાવણીના નોકર ચાકરો કરતાં તે દરેક પ્રકારે બુદ્ધિ પડતો હતો. પરંતુ જે માણસે તેની પુરીઓની ટોપલી ઉપાડી હતી તે બદમાશ જેવો લાગતો હતો. રેન્જિમેન્ટની ખાસ બજાર હતી. જોઈતો સામાન બધો ત્યાંથી જ લાવવામાં આવતો હતો. જેઓ બજારમાં ન બેસતા તે વેપારીઓ ઉપરી અધિકારીની સહી સાથેનો પાસ મેળવ્યા સિવાય જાવણીમાં કંઈ પણ ચીજ વેચવા આવી શકતા નહિ. મેં તેની પાસેથી પાસ છે કે નહિ તે બાબત પૂછપરછ કરી. તેણે અંગ્રેજીમાં કહ્યું કે ' ષિંગેડિયર આડિયાન હોપે મને પાસ આપ્યો છે. મારું નામ જેમી ગ્રીન છે. હું હોટલમાં નોકરી કરું છું. x x x જેમી ગ્રીનનો આકાર જોયા બાદ તેનું શુદ્ધ અને સરલ અંગ્રેજી ઉચ્ચારણ સાંભળી હું વિસ્મય પામ્યો. અંગ્રેજી જાણતો હોવાથી તેણે મારી પાસે બેઠક લીધી અને પાસે પડેલાં વર્તમાનપત્રો જોવા માગ્યાં. મને લાગ્યું કે ચાલુ જળવા વિષે વિલાયતમાં વર્તમાનપત્રો શો મત દર્શાવે છે તે તેને જાણવાનું મન થયું છે. વાતચીત વખતે મેં તેનાં અંગ્રેજી ઉચ્ચારણનાં વખાણ કર્યાં. તેણે કહ્યું કે ' મારો બાપ અંગ્રેજી રેન્જિમેન્ટની વીથીમાં નોકર હતો. હું બાલપણથી અંગ્રેજી બોલતાં શીખ્યો છું. રેન્જિમેન્ટની નિશાળમાં હું લખ્યો છું. લાંબો સમય મેં લશ્કરમાં કારકુનનું કામ કર્યું છે. હિસાબકિતાબ બધો મારે અંગ્રેજીમાં જ લખવો પડતો. જેમિ ગ્રીનની સાથે મારે આ પ્રમાણે વાતચીત ચતી હતી તે દરમિયાન માલની કીમત અંબંધમાં તેના નોકરને ખરીદનાર સાથે તકરાર થઈ. મેં તેના નોકરની તીવ્ર નજર વિષે બે-ચાર શબ્દો કહ્યા. જેમિ ગ્રીને જવાબ આપ્યો કે ' એના વિષે ખોટા ખ્યાલ લાવતા નહિ. એ જાતે આધરિય છે. તેનું નામ મેકિ છે. તેની

મા ૮૭મી આઈરિશ પલટણના જાગરમાં રહે છે. પિતાના મંબંધ તરીકે તે સાર્જન્ટ, મેજરથી માંડીને જાગરથી સુધીના બધા ઉપર તેનો હક છે. હાલમાં એ પંજબમાં આવ્યો છે. કાનપુરમાં સેનાપતિને એક જીવાન ઘેરી છે. તેની આકૃતિ આ લાખસાહેબને ગમી ગએલી. એટલે ત્યાંથી તેને રજા મળી છે! ત્યાર બાદ જેમિ ત્રીને કહ્યું કે 'ગમત તે ગમત, પણ એક માણસની પુરીઓ ખાધ પછી તેની કીંમત ન આપવી એ પણ હાઇવેન્ડરની ગમત છે.' જેમિ ત્રીનેનો આ કટાક્ષ સાંભળી બીજા સોલજરો જે માણસ પૈસા આપવાની ના પાડતો હતો તેને હિસાબ ચૂકવી આપવાની તાકીદ કરવા લાગ્યા. છેવટે તેને કીંમત ભરપાઈ કરવી પડી. બંને જણા બીજા તંત્રુ તરફ ચાલ્યા. જતી વેળા મારી પાસેથી ચોડાંક વર્તમાન પત્રો માગી લીધાં. આ પ્રમાણે એક ફેરી કરનારા સાથેની મારી પહેલી મુલાકાત પુરી થઈ.

"બીજી વારની વાતચીત આ કરતાં વધારે કૌતુહલજનક હતી અને તેનું પરિણામ અતિ શોચનીય હતું. જે દિવસે એ ફેરીવાળો મોંઝા તંત્રુમાં આવ્યો હતો તે જ દિવસે સાયેકાળ વખતે હું પહેરા પર હતો. સૂર્યાસ્ત વખતે એક સૈનિકે આવી મને જણાવ્યું કે પેલો ફેરીવાળો લખનોરના જાસુસ તરીકે પકડાયો છે. x x x અત્યારે રાત પડી હોવાથી કંસી સવાર પર મુલતવી રહી છે. તેને તમારા કબજામાં રાખવાનો છે. છાવણીમાં પહેરો ભરવા માટે સિપાઈઓની સંખ્યા વધારવામાં આવી છે. આ રમાયાર સાંભળી હું અતિશય દુઃખી થયો એ કહેવાની જરૂર નથી. જે કે જાસુસો હંમેશાં સિપાઈ-ઓમાં ઘૂણા ને કંટાળો પેદા કરનારા હોય છે. તેના પ્રત્યે કોઈ

ધ્યાં પ્રગટ કરતું નથી, છતાં આ માણસ પ્રત્યે મને અતિશય શ્રદ્ધા પેદા થઇ હતી. થોડી વાતચીત પરથીજ હું તેની શક્તિ સમજી ગયો હતો. આવાં સૌમ્ય દર્શન અને કેળવાએલા માણસે સામાન્ય નોકર આકેરનું કામ શા માટે પ્રદણ કર્યું હશે એ બાબતનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો. મને હવે સમજ પડી કે જાસુસ હોવાથીજ એ એવા સામાન્ય વેશમાં મારી પાસે આવ્યો હતો.

“જેઓ અમારી સાથે લડાઇ ચલાવતા હતા અને અમારો વિરોધ કરવા તત્પર હતા તેઓના ઉપર અમને કેટલો તિરસ્કાર જન્મ્યો હતો તેનું અત્રે વર્ણન કરવું આવશ્યક છે. કોઇ માણસ જાસુસ તરીકે પકડાતો એટલે તે સજાગતા અગ્નિમાં ઘી હોમવાનું જ કામ બજાવતો. યુરોપિઅનોની અંદરે અંદરની લડાઇ કરતાં તેઓની એશિઆ-વાસીઓની લડાઇ હંમેશાં વધુ નિર્દયતાપૂર્વક લડાઇ છે. પરંતુ હું જે બળવાની વાત કરું છું તે તો એશિઆવાસીઓ સાથેની લડાઇ કરતાં પણ હલકું કાર્ય હતું. x x x આ યુદ્ધ કેવળ નરહત્યા રૂપજ હતું. જ્યાં કોઇ ખોરતી અગર યુરોપિઅન બળવાખોરોના હાથમાં પડ્યો ત્યાં તરતજ તેને નિર્દયપણે મારી નાખવામાં આવતો. એટલુંજ નહિ પણ તેને આશ્રય આપનાર પણ સુરક્ષિત રહી શકતો નહિ. સામે પક્ષ પણ તેવોજ હતો. લશ્કરી અદાલત હો કે સાધારણ અદાલત હો. ગમે તે સ્થળે ખરો બળવાખોર કે શંકાવાળો બળવાખોર જીવતો જનો નહોતો. સામાન્ય ન્યાયાધીશો અમારી શક્તિ સ્થાપનાની શરુઆતમાં જુદી જુદી પદ્ધતિ સાથે રહી જે રીતે ન્યાય ચુકવતા હતા તે રીત ન્યાયરૂપતાનું કેવળ અપમાન કરનારી હતી, નિર્દયતાની મૂર્તિરૂપ હતી. લશ્કરી કાયદા અનુસારે જે સજા થતી તે વાજબી હો કે ગેર-

વાજખી છતાં તરત જ તેનો અમલ થતો જ. જે જે ન્યાયાધીશો બળવાખોરોનો ન્યાય ચુકવવા માટે જુદી જુદી પલટનો સાથે હતા તેઓ બધા મારી બધુ મુજબ અતિશય નિર્દયપણે સજા કરતા. એ ન્યાયાધીશો માનતા હતા કે અમે બળવો દાખી દેવા નીમાયા હોવાથી ગમે તેટલી નિર્દયતા દર્શાવીએ તે વાજખી છે. તેજ પ્રમાણે સામે પક્ષ પણ અતિશય પાપજનક કાર્યો કરતાં અચકાતો નહોતો. વડો સેનાપતિ પણ આવી શિક્ષાઓનો વિરોધ કરતો હતો. x x x ફતેહ-ગઢથી કાનપુર ફરતી વેળા રસ્તામાં આવેલ એક બગીચામાં તે આરામ લેવા થોભ્યો. ત્યાં તેણે જોયું કે પ્રત્યેક આંખાની ડાળ પર અંકક મુઠ્ઠું લટકે છે. તેનું શરીર ખંવાઇ ગયું છે, કોહી ગયું છે. આ જોઇ તેણે અતિશય તિરસ્કાર દર્શાવ્યો હતો. થોડા દિવસ પહેલાં ઉપર્યુક્ત શ્રેણીના એક ન્યાયાધીશે કોઇ એક પલટન સાથે જતાં આ બધી ફાંસીને લાકડે લટકાવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી.

“હવે હું મારી વાત આગળ લંબાવું છું, જેમિ ત્રીન જસુસ તરીકે પકડાયો છે. એ સમાચાર સાંભળ્યા બાદ તરત જ પ્રોવૉસ્ટ માર્શલજના મદદનીશોમાંના કેટલાક તેને મારા તંત્રમાં લાવ્યા અને ફેદી મને સોંપ્યા બાદ સવાર સુધી સાવધાનપણે તેને સાચવી રાખવાનો ઉપરી અધિકારીઓનો હુકમ કહી સંભળાવ્યો. તેની સાથે પેલો ટોપલો ઉપાડનારો મેકી પણ હતો. નિશ્ચય થયો હતો કે જે જે માણસોએ ૧૮૫૭ ના જુલાઇ માસમાં ચએલ યુરોપીઅનોની ખૂનરે-જમાં ભાગ લીધો હતો તેઓમાં આ બંને પણ હતા. x x x મેં

* જે અમલદાર પલટણના કેદીઓની સંભાળ લેવા, સત્તાવાળાઓના હુકમ મુજબ અપરાધીઓને શિક્ષા કરવી અને સૈનિક વિભાગના નિયમો મુજબ વ્યવસ્થા બળવવી વગેરે કામો કરે તે.

એ બંને કેદીઓનો કબજો લીધો કે તરત જ કેટલાક પહેરગીરો તેઓને વટાળવા માટે બજારમાંથી હુકરતું માંસ લાવવા દેવાની વિનંતિ કરવા લાગ્યા. મેં તેમની વિનંતિનો અનાદર કર્યો અને સ્પષ્ટતા-પૂર્વક જણાવી દીધું કે જ્યાં સુધી હું પહેરગીરોનો ઉપરી છું ત્યાં સુધી એવું કૃત્ય થવા દષ્ટિ નહિ. એટલુંજ નહિ પણ મેં બીજા પહેરગીરોને પણ ધમકી આપી કહ્યું કે જો કોઈ સિપાઈ કેદીઓને વટાળવાનો પ્રયત્ન કરશે તેનો પટ્ટો લઈ લેવામાં આવશે. હુકમ અમાન્ય ક્યાં બદલ કેદ કરવામાં આવશે, શાંત પહેરગીરોએ મારા આ નિશ્ચયને અનુમોદન આપ્યું. જે અભાગીઓએ પોતાનું નામ જેમિ ગ્રીન રાખ્યું હતું તે મારો આ ઠરાવ સાંભળી શાંત થયો. તેના મુખ પર કૃતસતાની જે લાગણી હવાઈ રહી તે હું કદી પણ વિસરી શકીશ નહિ. તેણે કહ્યું કે મેં તમારા તરફથી આવી દયાની આશા કદી રાખી નહોતી. આવી કૃપા ખાતર હું આપનો ઉપકાર માનું છું. હું અક્ષાને વિનંતિ કરું છું કે આપને તે આ લડાઈમાં સલામત રાખો. x x x મેં કેદીઓને તેમની આ પ્રાર્થના ખાતર ધન્યવાદ આપ્યો. અને સાંજની પ્રાર્થના કરી શકે માટે તેના હાથનાં બંધન ખોલી નાખ્યાં. મારી આવી વર્તણૂકથી તેનો સાથી બહુ ખુશ ન જણાયો છતાં તેણે એટલું તો કબૂલ કર્યું કે સાર્જન્ટ સાહેબ મુસલમાનોની કૃતસતાને પાત્ર છે. કારણ કે તેમણે અમને હુકરતા માંસના મારમાંથી બચાવ્યા છે.

“કેદીઓને તેમની સાંજની પ્રાર્થના પૂરી કરવા દીધી. સમય અને અવસ્થા મુજબ તેને જેટલી છૂટ આપી શકાય તેટલી છૂટ આપવામાં મેં આનાકાની ન કરી. મેં આખી રાત જાગવાનો નિશ્ચય

કર્યો. કારણ કે બેમાંથી એક પણ કેદી નો નાસી જાય તે મારે માટે સહીસલામત નહતું. x x x મેં રેજિમેન્ટના બજારમાંથી એક મુસલમાનને બોલાવ્યા. મારે ખરચે કેદીઓ માટે ઉપયોગી ખોરાક તૈયાર કરવાનું હતું. આ સાંભળી તે મુસલમાને કહ્યું કે 'આપ જ્યારે મુસલમાનોની આવી શૌચનીય અવસ્થા વખતે તેના તરફ આવી કૃપા દર્શાવો છો, ત્યારે તે ખાતર અમને પણ થોડું ખર્ચ કરવાની પરવાનગી ન આપે! તો અમે કર્તવ્ય ચૂક્યા ગણાઇએ !

"બજારમાંથી ખોરાક આવ્યો, જેમિ ગ્રીન તે જમ્યા બાદ એક ચટાઇ ઉપર બેઠો બેઠો કુકો પીવા લાગ્યો, અને બોલવા લાગ્યો, 'આપના જેવા કૃપાળુ સાહેબના આશ્રય તમે મારા જીવનની છેલ્લી રાત પસાર થાય છે એ ખુદાની મોટી મહેરબાની છે સાહેબ, ત્યારબાદ તેણે મને સંબોધી કહ્યું કે 'આપે મને મારા જીવનનું વૃત્તાંત કહેવાનું કહ્યું છે. એ ખરું છે કે હું જામસુસ છું, પરંતુ સામાન્ય જામસુસ જેવો નથી. હું લખનોરની બેગમનાં સૈન્યનો એક અમલદાર છું. અમારી સામે જે લશ્કર લડવા આવે છે તેનું બલાબલ ને સામગ્રીનો અંદાજ કાઢવા માટે હું અત્રે આવ્યો હતો. હું લખનોરના સૈન્યનો મુખ્ય ઇન્જનેર છું. તમારી સ્થિતિ ને હિલચાલ જાણવા માટે જ અત્રે આવ્યો છું. પરંતુ ખુદાએ મારી મનની મનમાં રાખી દીધી. હું આજ સાયકાળ સમયે પાછો ચાલ્યો જવાનો હતો. જે કિસ્મત પાધરું હોત તો સૂર્યોદય પહેલાં લખનોર પહોંચી ગયો હોત. કારણ કે બધી જોઇતી માહિતી મેં મેજબી લીધી હતી. પરંતુ કિનારે લખનોર જતાં રસ્તામાં આવતું હોવાથી ત્યાંથી તોપાદિ સામગ્રી લખનોર તરફ જાય છે કે નહિ તે તપાસવા માટે અહીં થોડો હતો. પરંતુ તે દરમિયાન

એક વેસ્થાપુત્રે મને જાણુસ તરીકે પકડાવી દીધો. એ . પાખંડીએ પોતે ફાંસીએ લટકતો અટકે તે ખાતર આવું દેશદોષી કૃત્ય કર્યું છે. પરંતુ ખુદા મહેરબાન છે. એ દુષ્ટ નક્કી જહાન્નમમાં જઈ પોતાની વિશ્વાસઘાતકતા માટે જરૂર આગમાં બળશે.*

"આપ માફ નામ જાણુવા માગો છો. મારા દુર્ભાગ્યની વાત સ્કોટલેન્ડમાંના આપના મિત્રોને લખી મોકલવા માગો છો. મને તેમાં કંઈ જ હરકત નથી. ઇંગ્લાંડના-ઇંગ્લાંડમાં અમે સ્કોટલેન્ડનો પણ સમાવેશ કરીએ છીએ-લોકો ન્યાયી છે. ખુદાના આ નોકરના કિંમતની દહાણી વાંચી તેમાંના કોઈ કોઈ દુઃખી થાય એ સ્વાભાવિક છે. મેં બે વાર લંડન ને એડિનબરોની મુલાકાત લીધી છે, એ બંને સ્થળોમાં મારા અમંજ્ય મિત્રો છે. માફ નામ મહંમદ અલીખાં છે. રાહિલખેડના આઅરફાર મુસલમાન વંશમાં મારો જન્મ થયો છે. બરેલીની કોલેજમાં મેં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે. મેં ત્યાં અંગ્રેજીમાં પહેલે નંબરે પરીક્ષા પસાર કરી છે. ત્યાંથી ફૂડકિની એન્જિનીઅરીંગ કોલેજમાં દાખલ થઈ ત્યાં કંપનિની નોકરી મેળવવા માટે ઇંગ્લેન્ડની પરીક્ષા આપી છે. એ કોલેજની છેવટની પરીક્ષામાં મેં સૈનિકે ને સામાન્ય વિભાગના બધા યુરોપીઅન વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વધારે માર્ક્સ મેળવી પરીક્ષા પસાર કરી છે પણ એ બધાનું પરિણામ શું આવ્યું ? મને કંપનિના ઇંગ્લેન્ડમાં જમાદારની નોકરી મળી. એક પહાડ ટોચે રસ્તો દરવાના કામ પર મોકલવામાં આવ્યો. એક યુરોપીઅન મારો ઉપરી

* જે માણસે જેમિ ગ્રીનને જાણુસ કરી પકડાવી દીધો હતો તેણે બરેલીના બળવાં વખતે પોતાના પાળક યુરોપીઅનોનો વધ કર્યો હતો. આ શુદ્ધ સત્યજ્ઞ પછીના મે માસમાં તેને ફાંસીની સજા થઈ હતી.

ચંદ્ર આબ્યો. એક પાસવિક શક્તિ સિવાય દરેક પ્રકારે એ મારા ઉપરી મારા કરતાં ઉતરતો હતો. તે કંઈ જ લખ્યો ન હતો. ઇંગ્લાંડમાં એ માણસ કદી હિંમે દરબજે ચઢી શક્યો ન હોત. મૂર્ખના હાથમાં સળા આવતાં જેમ અને તેમ એ માણસ મુરોપિઅનોના સામાન્ય દોષો- ઉદ્દતાઈ, ગર્વ અને સ્વાર્થપરાયણતાનો એટલો બધો દેખાવ કરતો કે અમે ઉચ્કેરાઈ જતા, તેનાથી કંટાળતા. આવા માણસો વડે આપની જાનિગત આબરૂને કેટલો ધક્કો પહોંચે છે તે અમારી બાપા ન જાણે અને અમારા દેશના કેળવાએલા વર્ગની સાથે ન લાગે. ત્યાં સુધી આપ કદી પણ જાણી શકો તેમ નથી. આપની જાનિગત સ્વાર્થ-પરાયણતા અને દાંબિકતા વિષે તમારા પરમ શત્રુઓ જે કંઈ કહે છે તે સાબીત કરવા માટે આવું એક જ દૃષ્ટાંત પુરતું છે. આવા દૃષ્ટાંતો જોઈ લોકો આપની હિદાયતા અને સમવેદનાને કેવળ દંભ માને છે. હું પૈસા ખાતર કંપનિની નોકરીમાં જોડાયો ન હતો. મારી આબરૂ વધશે એ જ આશાથી મેં નોકરી ગ્રહણ કરી હતી. પરંતુ શરુઆતથી જ જોતે હું તિરસ્કારે તેના તાબામાં મુકાયાથી માફે સ્વમાન ધવાયું એ સિવાય બીજો કંઈ લાભ મને થયો નહિ. મેં મારા પિતાને આ વાત જણાવી. તેની પાસે નોકરી છોડી દેવાની રજા આપવાની માગણી કરી. તેમણે આ બાબતની રજા આપતાં મને લખી જણાવ્યું કે રાજવંશીઓ આ રીતે કંપનિની નોકરી કરી શકે નહિ. મેં અયોધ્યાના નવાજ નાસિરદીનના દરબારમાં નોકરી કરવાના ઇરાદાથી મારી જગતું રાજનામું આપ્યું. નોકરી છોડી ધેર ગયો. જ્યારે હું લખનૌર પહોંચ્યો ત્યારે નેપાળના જંગ બહાદુર ઇંગ્લાંડ જવાની તૈયારીમાં હતા. તેને એક અંગ્રેજી ભણેલા સેક્રેટરીની જરૂર હતી. મેં તરત જ એ કાર્ય

માટે અરજી કરી. ઘણા રાજાઓ અને અંગ્રેજ અમલદારોએ મારી અરજીનું સમર્થન કર્યું. હું મહારાજાનો સેક્રેટરી બની તેમની સાથે ઇંગ્લાંડ ગયો. અમારી મુસાફરી દરમિયાન અમે એડિનબરોની પણ મુલાકાત લીધી હતી. મહારાજાને માન આપવા તમારી ૯૩ મી હાઇલેન્ડર પલટન લશ્કરી પોશાકમાં સજ્જ થઈ ઉભી હતી. મેં જ્યારે એ હાઇલેન્ડના પોશાકવાળા રેજિમેન્ટ જોઈ ત્યારે મને ખ્યાલ પણ ન હતો કે હિંદના મેદાન પર એ જ પલટનના કબજામાં હું કેદી અવસ્થા ભોગવીશ. પરંતુ કિસ્મતની કળા કાણ જાણી શકયું છે અને એના પંજમાંથી કાણ છૂટી શકયું છે ?

“હિંદમાં આવ્યા બાદ ઇ. સ. ૧૮૫૬ સુધીમાં મેં જુદાં જુદાં રજવાડામાં નોકરી કરી, એ સાક્ષમાં આંખિમઉદ્ધાની સાથે હું ફરીથી ઇંગ્લાંડ ગયો. આપે ચાલુ બજવામાં આંખિમઉદ્ધાનું નામ તો જરૂર સાંભળ્યું હશે. પેશવાના મરણ બાદ નાનાસાહેબે તેને પોતાનો એજન્ટ બનાવ્યો હતો. મારી માફક આંખિમ-ઉલ્લાખાં પણ કાન-પુરની સરકારી નિયામના મુખ્ય શિક્ષક ગંગાદીનના પ્રતાપથી અંગ્રેજી ભાષામાં વ્યુત્પન્ન થયો હતો. તેને ખાતરી હતી કે જો તે ઇંગ્લાંડ જઈ શકે તો પોતાના માલિકના વિરુદ્ધ લોર્ડ ડેલહાઉઝીએ આપેલો ફેસલો અવશ્ય ફેરવાવી શકે. આંખિમ-ઉલ્લા હોશિયાર કામદારશાસ્ત્રી-ઓને રોકવા માટે અને જરૂર પડે તો ઉંચા દરજ્જાના રાજપુરુષોને લાંચ આપવા માટે પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ ઇંગ્લાંડ ગયો. આપ જાણો છો કે ઇંગ્લાંડની સમાજમાં તેણે ભારે આખર મેળવી હતી. પરંતુ તે પોતાના કાર્યમાં સફળ થઈ શક્યો નહિ. પાંચ લાખ કરતાં પણ વધારે પૈસા વાપરી છેવટે અમે ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં કોન્સ્ટાન્ટિનોપલને

રસ્તે હિંદ આવવા ઇંગ્લાંડ છોડ્યું. કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ થઈ અમે કિમિયા જોવા ગયા. એ સ્થળે ૧૮ મી જુનને રોજ અંગ્રેજ લશ્કરનો હુમલો અને તેનો પરાજય અમે નજરોનજર ચતાં જોયાં. સેબાસ્ટોપોલની આગળ ખંતે લશ્કરની શોચનીય સ્થિતિ જોઈ અમારા માનસિક ભાવો બદલાયા. અમે કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ પાછા આવ્યા. એ સ્થળે કેટલાંક માણસો અમને મળ્યાં. તેઓ રશિયાના અમલદાર તરીકે અમને ઝોળખાણ આપતા હતા. તેઓએ આજિમ-ઉલ્લાને કહ્યું હતું કે જો તમે હિંદમાં બળવો ફેલાવશો તો અમે તમને દરેક બાબતમાં મદદ આપીશું. એજ વખતે આજિમ અને હું હિંદમાંથી કંપનિનું રાજ્ય ફાંકી કાઢવાના સંકલ્પમાં જોડાયા. અત્યારે ઇશ્વરનો આભાર માનું છું કે એ કાર્યમાં અમને સફળતા મળી છે. આપે અમને જે વર્તમાનપત્રો આપ્યાં છે તે પરથી મેં જાણ્યું છે કે કંપનિનું રાજ્ય ગયું છે. તેને હવે પારકુ લૂટવા માટે અથવા પરરાજ્ય તાબે કરવા માટે સનંદ આપવામાં નહિ આવે. જો કે અમે આ દેશ અંગ્રેજોના પગમાંથી છોડાવી શક્યા નથી, તો પણ અમે થોડા અંશમાં પણ સુકૃત્ય તો કર્યું જ છે. અમારાં જીવનનાં બલિદાનો વ્યર્થ ગયાં નથી. કારણ કે મને ખાતરી છે કે કારભાર પાર્લમેન્ટના સીધા અમલ નીચે આવશે ત્યારે તે અવશ્ય કંપનિના અમલ કરતાં વધારે ન્યાયી બનશે, અને હું નજરે જોઈ જઈશ નહિ છતાં મને વિશ્વાસ છે કે મારા દુઃખમાં દયાએલા સ્વદેશબંધુઓ લવિધ્યમાં ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકશે.

“ સાહેબ ! આપની ખુશામત ખાતર અથવા આપની કૃપા મેળવવા ખાતર આ બધું કહેનો નથી. આપે મારા પર ભારે કૃપા

દર્શાવી છે. હું જાણું છું કે આથી વધારે કૃપા આપ દર્શાવી શકો તેમ નથી. દર્શાવવાની ઇચ્છા હોય તો પણ આપની કર્તવ્યસુદ્ધિ તેમ કરવા દેશે નહિ. મારે નક્કી મરવું જ પડશે. આપે મારા પ્રત્યે જે અર્થિત્યપૂર્વ દયા પ્રગટ કરી છે તેથી મારું હૃદય આપોઆપ ખુલી ગયું છે. મારા હૃદયમાં આપના પ્રત્યે તિરસ્કાર ભરાઇ રહ્યો છે. મારા મુખમાં આપના પ્રત્યે વાપરી શકાય તેવા કઠોર શબ્દો પણ ભરાઇ રહ્યા છે. હું એ બધા ભાવો સાથેજ આપની છાવણીમાં આવ્યો હતો, પરંતુ મારા જેવા અભાગી પ્રત્યે આપની આ કૃપા જોઇ હું લખનેર છોડ્યા બાદ આ બીજી વાર ચાલુ વિપ્લવમાં થયેલા અત્યાચારો માટે શરમાઈ છું. કેટલાક દિવસ પહેલાં કાનપુરમાં હતો ત્યારે એક બનાવને લીધે પહેલી વાર મને શરમ ઉપજી હતી. ન્યારે કર્નલ નેપિયરે કાનપુરના ઘાટ પર આવેલાં કેટલાંક હિંદુ મંદિરો તોપના ગોળાથી ઉડાડી દેવાની તૈયારી કરી ત્યારે પૂજારીઓ તેમની પાસે ગયા. વિનંતિ કરી કે અમારાં મંદિરો સુધામત રાખો. કર્નલ નેપિયરે આ વિનંતિના જવાબમાં તેઓને જણાવ્યું કે ‘હવે મારી વાત સાંભળો. ન્યારે અમારાં બાલબચ્ચાં, અમારી સાખી સ્ત્રીઓ માર્યા ગયા ત્યારે આપ સર્વ અહીંજ હતા. આપ જાણો છો કે અમે વેર વાળવા ખાતર આ બધાં મંદિરો તોડી પાડતા નથી. નૌકાસેતુ સુરક્ષિત રાખવા ખાતરજ આ બધું અમારે કરવું પડે છે. છતાં આપ લોકોમાંનો કોઇ એવી સાખીતી આપી શકે કે તેણે એકાદ પણ ખ્રીસ્તી પુરુષ, સ્ત્રી કે બાળકને માટે જરા જેટલી પણ દવા પ્રદર્શિત કરી છે, અગર તે જો એક પણ એવી સાખીતી આપી શકે કે તેણે એકાદ પણ ખ્રીસ્તીનો જીવ બચાવવા માટે વચન પણ કાઢ્યું છે તો હું

ખાત્રી આપું છું કે તે જે સ્થળે દેવની આરાધના કરે છે તે સ્થાન
હું સુરક્ષિત રાખીશ. ' હું એ વખતે લોકોનાં ટોળાં સાથે કર્નલ નેપિયર
પાસે જ ઉભો હતો. કર્નલે સાચી વાત કહી હતી. કોઈએ આ બાબ-
તનો જવાબ આપ્યો નહિ. બાહ્યે મુંઝે મોઢે ચાલ્યા ગયા હતા.
કર્નલ નેપિયરે ઇસારો કર્યો. એક ક્ષણમાં મંદિરો આકાશમાં ઉડ્યાં.
નેપિયરની ન્યાયસરની વાત સાંભળી મેં સરમનું માર્કુ મોં નીચું કર્યું હતું.

'આ વાત સાંભળી મેં પૂછ્યું કે 'જ્યારે બળવો ફાટી નીકળ્યો
ત્યારે આપ ડાનપુર હતા કે નહિ?' બંદીવાને જવાબ આપ્યો, 'ના
અમરનો આભાર માનું છું કે તે વખતે હું રોહિલખંડમાં મારે ઘેર
હતો. મેં કેવળ ખુલ્લી લડાઈમાં જ ખુનેરજી કરી છે. દગાબાજીથી
કે રણક્ષેત્ર સિવાય બીજે કોઈ સ્થળે મારા હાથ રૂધિરથી ખરડાયા
નથી. હું જાણતો હતો કે આંધી ચઢી છે એટલે બૈરાંછોકરને સુરક્ષિત
રાખવા માટે ઘેર ગયો હતો. જ્યારે હું ઘેર આરામ લેતો હતો.
ત્યારે મેં મિસ્ત્ર ને ખરેલીના બળવાની વાતો સાંભળેલી. હું તરત જ
ખરેલી ગયો અને ત્યાંના સિપાઈઓ સાથે જોડાયો. તેઓની સાથે હું
દીલ્હી ગયો. મેં દીલ્હીમાં વડા ઇજનેર તરીકે બચાવનાં બધાં
બાંધકામો પર નજર રાખી હતી. ત્રપેઝર માસમાં અંગ્રેજોએ શહેર
જીત્યું, ત્યાં સુધી હું ત્યાં જ હતો. ત્યારબાદ નાસેકુ સિપાઈઓમાંના
જેટલા એકત્ર કરી રાડ્યો તેઓને લઈ લખનોર રવાના થયો. અમે
પ્રથમ મથુરા આવ્યા. સૈનિકોને સામે પાર જવા માટે નૌકાસેતુ ન
રચાય ત્યાં સુધી અમે ત્યાં રહ્યાં. શાહજાદા ફિરોજશાહ અને સેનાપતિ
બખ્તખાંના તાબામાં હજુ ત્રીશ હજાર સિપાઈઓ છે. લખનોરમાં
આવ્યા બાદ મને વડા ઇજનેરનો હોદ્દો આપવામાં આવ્યો. નવેમ્બર

માસમાં ત્યારે તમારૂં લક્ષ્મી રેસિડેન્સના બચાવ માટે આવી પહોંચ્યું ત્યારે હું લખનોરમાં હતો. મેં સિકંદરબાગની લાયકર ખૂનરેજી નજરે નજર નોંધી છે. ત્યારે તેના પર હલ્લો થવાનો હતો ત્યારે તેના બચાવ માટેની ગોઠવણ મેં જ કરી હતી. ત્યારે આપનાં લક્ષ્મી શાહેનશાહ પર હલ્લો કર્યો ત્યારે તે સ્થળેથી હું આપની ગતિની તપાસ કરતો હતો. મેં લખનોરના સૌથી શ્રેષ્ઠ સિપાઇઓમાંથી ત્રણ હજારની પસંગી કરી તેઓને સિકંદરબાગના બચાવ માટે રોક્યા હતા. તેમાંનો એક પણ બચ્ચો ન હતો. રાત્રે મેં રોપેલા લીલા વાવટાના દંડ પર ત્યારે હાઇલેન્ડની ટોપી ઝુલવા લાગી ત્યારે હું લગભગ ખેંચાન દશામાં હતો. મારું કલેજું પાણી પાણી થઇ જતું હતું. મને જણાતું હતું કે અમારું બધું નષ્ટ થવા ખેંડું છે. સિકંદરબાગમાં ગોળા ફેંકવા માટે શાહનશાહમાં તોપો ગોઠવી રાખી હતી. તે સમયથી મેં લખનોર શહેરમાં અને તેની ચોમેર ન્યાં ન્યાં દિવાલ વગેરે તૈયાર કરવાનું હતું તે બધું નક્કી કરી રાખ્યું હતું અને તે બધું તૈયાર કરવાને કારીગરો રોકી કાઢ્યા હતા. આપ લખનોર પહોંચશે ત્યારે એ બધું નજરે નજર નોંધી શકશે. જો સિપાઇઓ અને ગોલંદારો એ દિવાલો પાછળ દબતાપૂર્વક ઊભા રહેશે તો આપના સૈન્યને ખૂબ સહન કરવું પડશે એમાં કશી શંકા નથી.

ત્યારબાદ મેં તેને પૂછ્યું કે ‘આપણે પહેલા મળ્યા ત્યારે તમે જોને મેકિં તરીકે ઓળખાવ્યો હતો તે કાનપુરમાંના હત્યાકાંડ વખતે, નાનાસાહેબનો મદદગાર હતો કે નહિ ?’ બંદીવાને જવાબ આપ્યો કે ‘એ વાત ખરી છે. પરંતુ ત્યારે મેં તેને મારા કામમાં રોક્યો ત્યારે તેની મને ખબર ન હતી. એ વિશ્વાસુ માણસ છે એમ ધારી તેને

સાથે લીધો હતો. જો જાણુતો હોત કે આ માણસે સ્ત્રીઓ અને બાળકોનો વધ કરવામાં બાગ લીધો છે તો હું કદી તેને સાથે ન રાખત' x x x આ વાત પરથી મેં પૂછ્યું કે માર્યા પહેલાં યુરોપી-અન સ્ત્રીઓની આબરૂ લેવામાં આવી હતી એ વાત સૂંચેલી તમે શું જાણો છો? બદીએ કહ્યું કે 'સાહેબ, આપ વિદેશી છો, તેમ ન હોત તો આવી જાતનો પ્રશ્ન ઉઠી શકત જ નહિ. જેઓ આ દેશનાં આચારવિચાર જાણે છે, અહીંના રીતરિવાજોની કઠોરતા જાણે છે તેઓ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકે છે કે એ વાત તદ્દન જૂઠી છે. કેવળ જાતિગત વૈરવૃત્તિ ફેલાવવા માટે જ એ બનાવટી વાત ફેલાવવામાં આવી છે. હું કબૂલ કરું છું કે સ્ત્રીઓ અને બાળકોને મારી નાખવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ તેમાંનાં દોષની આબરૂ લેવામાં આવી નથી. આપણે જંગલીઓની ઇચ્છા પર ટકી રહ્યા છીએ. તેઓએ જીવન ને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની મુજબ લીધી છે' આવી આવી વાતો કાનપુરના મકાનોની દિવાલો પર લખેલી હતી. એ બધાં વચનો આ દેશમાં અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાં છપાયાં હતાં અને ઈંગ્લાંડનાં વર્તમાન-પત્રોએ તેમાંથી ઉતારા કર્યા હતા. પરંતુ કાનપુરમાંનાં મકાનો પર લખેલાં આ વચનો તદ્દન બનાવટી છે. સેનાપતિ આહિદ્રામ ને હેવ-લોકનાં લશ્કરો બ્યારે શહેરમાં પેકાં ત્યારે આવાં વચનો ઇરાદાપૂર્વક લખવામાં આવ્યાં હતાં. જો કે હું તે વખતે ત્યાં ન હતો તોપણ, જેઓ હતા તેઓની વાતો પરથી આ બધું કહું છું, અને હું જો કંઈ કહું છું તે તદ્દન ખરું છે.

.. ' નાના સાહેબે આવો નિર્દય જૂલમ શા માટે ગુજાર્યો એ વિશે

બંદીવાનને પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેના જવાબમાં તેણે કહ્યું કે ‘એશિઆ-
 િઓ દૃઢ નિશ્ચયી નથી. તેમનાં વચનો પર વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ.
 તુ પ્રથમથી ધારી રાખેલા વિશ્વાસઘાતના ધરાદા પરથી આવું
 હતું નથી. આમ બનવાનું મુખ્ય કારણ કર્તવ્ય પાલન તરફની
 સીનતા હોય છે. જ્યારે તેઓ કેાઇ પણ બાબતનું વચન આપી
 તે ત્યારે તેઓને એ વચન પાળવાની ઇચ્છા હોય છે ખરી પરંતુ
 મવડ નજરે પડતાં જ એ બધું વિસરી જાય છે. મને ખાત્રી છે
 નાના સાહેબના સંબંધમાં પણ આવું જ બન્યું છે. નાના સાહેબે
 િઓ અને બાળકોને બચાવવાં ધાર્યા હતાં, પરંતુ તેના અંતઃપુરમાં
 રાક્ષસી હયાત હતી. એ સ્ત્રી પહેલાં બાંદી હતી. નાના સાહેબના
 િતીઆઓમાંના ઘણા ખરા (અનિમ-ઉલ્લાખાં તેમાંનો એક હતો)
 આ બળવામાં એવી રીતે સંડોવવા માગતા હતા કે જેથી ધરાદો
 ય છતાં તે છુટો પડી શકે જ નહિ. માટે દૃઢતાપૂર્વક તેઓએ એ
 સ્ત્રીના ઠરાવને ટેકા આપ્યો હતો. છેવટે એ રાક્ષસીને અંગ્રેજ સ્ત્રી
 બંકોનેા વધ કરવાની પરવાનગી મળી. જ્યારે છઠ્ઠી પાયદળ પસદના
 પાઇઓ અને નાના સાહેબના પહેરગીરો આ ભયંકર કર્મ પાર
 કરવા તૈયાર ન થયા ત્યારે એ રાક્ષસી કેટલાક દુરાત્માઓને લઇ
 િવી. એ લોકો દ્વારા કૃત્ય પૂર્ણ થયું. મેં આ વાત સેનાપતિ તાત્યા
 પી પાસેથી સાંભળી છે. સંમતિ આપવા બદલ તાત્યા ટોપીને અને
 ના સાહેબને ટંટો થયો હતો. હું જે કંઇ કહું છું તે સત્ય છે.
 નપુરમાં યુરોપીઅન ઈરાં છોકરાંની કતલ માટે એક સ્ત્રી જ જવા-
 નાર છે. નર રાક્ષસ કરતાં નારી રાક્ષસી વધારે ભયંકર છે. પરંતુ
 બાઇને આ અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આટલી બધી ઘૃણા કેમ હતી

તે હું જાણી શક્યો નથી. મેં એ જાળતમાં તપાસ પણ કરી નથી*

‘ત્યાર બાદ મેં પૂછ્યું કે સેનાપતિ બીજરની દીકરીએ પિસ્તોલની ગોળાથી ચાર પાંચ જણનાં ખૂન કર્યાં અને પછી કાનપુરના કુવામાં તે કૂદી પડી એ વાત સાચી કે નહિ? બંદીવાને કહ્યું કે ‘એ બંધી વાતો તદ્દન કલ્પનામય છે. તેના મૂગમાં સત્યનો અંશ પણ નથી. સેનાપતિ બીજરની પુત્રી હજી છત્રે છે. તે અત્યારે લખનોદમાં છે, જે મુસલમાને તેનો બચાવ કર્યો હતો તેની સાથે તેણે ઇસ્લામી ધર્મની દીક્ષા લઈ લગ્ન કર્યા છે.

‘બંદીવાનની સાથે આમ વાતચીત કરતાં કરતાં પ્રભાત થવા આવ્યું. મેં તેને સવારની પ્રાર્થના કરી લેવાનું જણાવ્યું. પ્રાર્થના પૂરી કર્યા બાદ આમ કૃપા દર્શાવવા માટે તેણે વળી મારો આભાર માન્યો. ત્યારે તેણે કહ્યું કે મારી સ્ત્રી અને એ પુત્રા રાહિલખંડમાં બેઠા છે. અત્યારે તેઓ પોતાના અભાગી પિતાના કિસ્મતમાં થઈ લખાયું છે તે જાણતા નહિ હોય ત્યારે તેનામાં દબતાને બદલે કંઈક દુર્બળતા આવી જણાતી હતી. પરંતુ એ દુર્બળતા તેણે તરત જ છુપાવી હતી. તેણે કહ્યું હતું કે ‘મેં ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસની માફક ક્રાંસનો ઇતિહાસ પણ વાંચ્યો છે. દાંતુન વિષે મને જરાબર ખ્યાલ છે. હું કોઈ પણ જાતનું દીલાવણું નહિ બતાવું.’ ત્યારબાદ તેણે પોતાના વાજમાં છુપાવેલી એક અંગુઠી બહાર કાઢી અને તે મને ફેતલતાના ઇનામ તરીકે આપવાની માગણી કરી તેણે કહ્યું કે

* ચાલુ ગ્રંથના બીજા ભાગમાં કાનપુરની આ શોચનીય ઘટના આ પ્રમાણે જ વર્ણવવામાં આવી છે. કહેવાની જરૂર નથી કે ત્યારે ફોર્સ મિરોલ સાહેબનો ગ્રંથ પ્રગટ થયો ન હતો.

અત્યારે કેવળ આટલી મિલકત મારી પાસે રહી છે. બાકી ખીજું બધું જપ્ત કરવામાં આવ્યું છે. આ મિલકત બહુ નજીવી છે. દસ રૂપીઆથી વધારે કીંમતની નહિ હોય. પરંતુ કૉન્સ્ટાન્ટિનોપલના એક ફકીરે આ વીંટી આપતાં મને કહ્યું હતું કે આ વીંટી પહેરનારને કોઈ પણ જાતની હરકત નહિ નડે. મેં વીંટી રવીકારી લીધી. તેણે મેં જ લણી વીંટી મારી આંગળીએ પહેરાવી દીધી પછી કહ્યું કે 'ત્યારે આજ લખનોર પહોંચે ત્યારે આ વીંટી સામે જોઈ મહમદ-અલીખાંને યાદ કરજો. આપનો વાળ પણ વાંકો નહિ થાય.' આ વચનો પૂરાં થયાં કે તરત એક પહેરગીર આવી પહોંચ્યો. તેને મેં બહુ જ દીલગીરી સાથે બંદી સોંપી દીધો.

'ચોડીવારમાં લખનોર તરફ કુચ કરવાનો હુકમ મળ્યો. મધ્યાહ્ન વખતે અમે હાવણી છોડી દીધી. રસ્તા પર ચઢીને જતાં જોયું કે રસ્તાની એક બાજુ પર આવેલાં ઝાડની ડાળે મારો બંદી અને તેનો સાથી લટકી રહ્યા છે. આ જોઈ મેં અતિ કષ્ટે આંસુ ખાળ્યાં. ૧૧ મી માર્ચને રોજ બેગમદાડી પર હુમલો કરતી વેળા મેં મહમદઅલીખાંનું નામ યાદ લાવી વીંટીનું દર્શન કર્યું હતું. લડાઈ વખતે મને એક નાનો સરખો પણ ધા થયો નહોતો. x x x બળવા વખતે ઘણાં સિપાઈઓએ લૂટફાટમાં ભાગ લીધો હતો. મારે ભાગે કેવળ આ વીંટી જ આવી હતી.*

આ પ્રમાણે મહમદઅલીખાંની વાત પૂરી થઈ. દુઃખની વાત એ કે તે જેવો કેળવાએલો હતો તેવો દીર્ઘદર્શી ન હતો. તે ધગલાંડ ગયો હતો, કૉન્સ્ટાન્ટિનોપલમાં ફર્યો હતો, કિમિયાની લડાઈમાં વિચર્યો

હતો. આ પ્રમાણે અંગ્રેજોની રાજધાનીમાં, તુર્કની રાજનગરીમાં અને યુરોપીઅનોની બહાદુરીના ક્ષેત્રમાં તેનું ગમન થયું હતું, પરંતુ તે પોતાની કેળવણીના પ્રતાપે એ બધા સ્થળેથી વાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવી શક્યો ન હતો. તેની અંતર્દષ્ટિ ઝાઝી હતી. તે જે વીર પુરુષના સેક્રેટરી તરીકે પહેલી વાર ઈંગ્લાંડ ગયો હતો, તે વીર પુરુષની માફક અંગ્રેજોની શક્તિ અને સામર્થ્યનું માપ કાઢી શક્યો નહોતો. કિમિયાની લડાઈમાં બનેલી આકસ્મિક બનાવે તેની મતિ ફેરવી નાખી હતી. આ મતિબ્રમને લીધે જ તે દિંદમાંથી અંગ્રેજોને દૂર કરવા તૈયાર થયો હતો. અંગ્રેજોએ આપેલી નોકરી તેને અપમાનકારક લાગવાથી તે તેના પ્રત્યે દ્વેષી બન્યો હતો. એ દ્વેષભાવે તેને એ સાહસીક કૃત્ય કરવા ઉશ્કેર્યો હતો. જંગબહાદુર વીર પુરુષ હતો. તે વીરની મહત્તા બરાબર સમજ્યો હતો. મહમદઅલી એમાંનું કંઈ ન સમજી શકવાથી અધોગતિના માર્ગે ધસડાયો હતો. ભર જુવાનીમાં સુશિક્ષિત અને ધર્મોષ્ઠ માણસનું આવું બલિદાન ખરેખર અતિ શોચનીય હતું.

અધ્યાય ૬ દ્વિ

લખનોર જીત્યું—રોહિલખંડ અને બીજાં સ્થળોએ
બળવાની શાંતિ

વિષય નિર્દેશ:—લખનોર જીત્યું—ફૈઝબાદનો મૌલવી—તેની સાથે યુદ્ધ—તેનું મૃત્યુ—રૂઝયા—રોહિલખંડ—સાગર અને નર્મદા પ્રદેશ— મુંબઈ ઇલાકા—દક્ષિણ.

સર ફાલિન કેમ્પબેલ લખનોર આવી રેસિડેન્સિમાંની સ્ત્રીઓ, બાળકો, રોગીઓ, ધાયલો વગેરે લોકોને લઈ પાછો કાનપુર જતો રહ્યો હતો, એ વાત અગાઉ જણાવી દીધી છે. તેણે ફક્ત રેસિડેન્સિના દુઃખી માણસોના બચાવ પુરતી જ આ ચડાઈ કરી હતી. વાનિદ-અલીની રાજધાની હતું સર્વાશે અંગ્રેજોના કબજામાં આવી નહોતી. કેમ્પબેલે જીતેલાં સ્થળો પણ પાછાં સિપાઈઓએ જીતી લીધાં હતાં. પદ્મવ્રટ નવાબની બેગમ હજરતમહલ શાસન ચલાવતી હતી. જેઓએ એક વખતે યુરોપીઓને આશ્રય આપ્યો હતો તેઓ પણ આ વખત નવાબની બેગમને મદદ કરવા તૈયાર થયા હતા. મેદિફુસેન અને તેનો સગો મહમદહુસેન અંગ્રેજોની સામે પડ્યા હતા. ફૈઝબાદના મહારાજા માનસિંહે જો કે અનેક કાર્યમાં અંગ્રેજોને મદદ કરી હતી છતાં તે હજરતમહલનો પક્ષ તદ્દન તેજી શક્યો નહોતો તેને પણ ઉરફરાએલા સિપાઈઓની તંરફેણમાં ઉજું રહેવું પડ્યું હતું* સેનાપતિ આલિદ્દામ

---

* રેસિડેન્સિના ઘેરા વખતે મહારાજા માનસિંહ જો કે બેગમના પક્ષમાં રહી એક સ્થળનો ઘેરા ટકાવવામાં મદદ કરતા હતા,

આલમખાગમાં છાવણી નાખી પડ્યો હતો. સિપાહીઓ તેની છાવણી પર પણ છાપો મારતાં અચકાતા નહોતા. રામાયણની વીરત્વમય વાતોએ તેઓનાં હૃદયમાં શૌર્ય રેડ્યું હતું. તેઓ મહાવીરના વેશમાં સંજ્ઞ થઈ રણક્ષેત્ર પર આવતા હતા અને હારતા છતાં પોતાની બહાદુરી દર્શાવવામાં પાછા પડતા ન હતા.* બેગમ હજરતમહલ દરબારમાં હાજર થઈ તાલુકદારો અને સૈનિકોને ઉશ્કેરતી હતી. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીએ જ્યારે આલમખાગ પર હુલો કરવામાં આવ્યો ત્યારે હજરતમહલ હાથી પર ચઢી લડાઈના મેદાન પર હાજર રહી હતી. પરંતુ બેગમની આવી બહાદુરીથી પરિણામ કંઈ જ ન આવ્યું. તેની

તો પણ તે હંમેશાં અંગ્રેજોની ખબર અંતર પૂછતા. જો સામા પક્ષના સિપાહીઓ પ્રત્યે તે વધુ પ્રીતિ રાખતા હોત તો અવશ્ય અંગ્રેજોને બહુ ખમવું પડ્યું હોત. લખનોર અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યા બાદ મહારાજા માનસિંહ તેના સાહગંજના કિલ્લામાં ગયા હતા. એ રથે તેના પર મેદિહુસેન અને મહમદહુસેને ચઢાઈ કરી હતી. સર હોપ ઓટે ઇ. સ. ૧૮૫૮ના જુલાઈમાં એ કિલ્લાને છોડાવ્યો હતો, Carnegy, Historical Sketch of Fyzabad Tersil Purgana Puchhimrath P. 19.

* ૧૬ મી જાન્યુઆરીએ સિપાહીઓએ આલમખાગ પર હુલો કર્યો. એ સૈન્યનો નાયક હનુમાનના વેશમાં ધોડેસ્વાર થઈ આવ્યો હતો. એ નાયકને લડાઈમાં પ્રુકળ ધા પડ્યા. તેને પકડી અંગ્રેજ સૈન્યમાં લાવવામાં આવ્યો. તેની વિચિત્ર પાઘડી યુરોપીઅન સૈનિકોએ અને પૂજી શિખોએ કબજે કરી હતી. Outram at the Alumbagh-Calcutta Review, March 1860 P. 4.

અધોગતિનો કાળ નજીક આવ્યો. સર કોલિન કેમ્પબેલ ૩૧૦૦૦નું લશ્કર અને ૧૬૦ તોપો લઈ લખનૌ તરફ આગળ વધ્યો.

સર કોલિન કેમ્પબેલ પાસે લશ્કર ને તોપો વંધારે હતી ખરી પરંતુ લગભગ વીસ માઇલમાં પથરાએલા સહેરને કબ્જે કરવા માટે એ પુરતું નહતું. પરંતુ વડા સેનાપતિની ચતુરાઈને લીધે ઇષ્ટસિદ્ધિનો રસ્તો સાફ થતો થયો. સિપાઇઓમાં સંખ્યાબળ હતું, પણ હુદ્દિબળની ખામી હતી. સેનાપતિ હેવલોક અને આઉટ્રામ જે રસ્તે થઈ લખનૌર આવી પહોંચ્યા હતા, સર કોલિન કેમ્પબેલ જે રસ્તે ચાલી તેઓને આવી મળ્યો હતો, તેજ રસ્તે વડા સેનાપતિ પણ ખીજ વાર લખનૌર આવશે એમ ધારી સિપાઇઓએ એ રસ્તો રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કેમ્પબેલ ગોમતી નદીના બંને કિનારે લશ્કરો મોકલ્યાં તેથી સિપાઇઓનો વ્યથ મેદવાની અનાયાસે અનુકૂલતા મળી ગઈ. ૨ જી માર્ચ સહેરપર હલ્લો થયો. હલ્લો કરનાર સૈન્યે સિક્કરબાગ અને શાદનગિફ સહેલાઈથી કબ્જે કર્યા. કૈસરબાગ અને તેની પાસે આવેલી બેગમ કોડીમાં અસંખ્ય સિપાઇઓ રહેતા હતા. એ બંને સ્થળો કબ્જે કર્યા પહેલાં અંગ્રેજ લશ્કરે શરતના મેદાન પાસે આવેલું એક મકાન કબ્જે કર્યું સિપાઇઓનો મોટો ભાગ એ મકાન છોડી ગયા હતા. ફક્ત થોડા સિપાઇઓ તેના બચાવ માટે રહ્યા હતા. પરંતુ એ થોડા સિપાઇઓએ પણ હલ્લો કરનારાઓનો એવો સામનો કર્યો કે અંગ્રેજ સૈન્યને પાછું હટવું પડ્યું. છેવટે સેનાપતિ આઉટ્રામના હુકમથી તોપ લાવવામાં આવી. તોપના ગોળાથી સિપાઇઓની શક્તિ ઘટી ગઈ. આ તક મળતાં શિખ સૈનિકોએ હુમલો કર્યો અને લગભગ બધા સિપાઇઓનો વધ કર્યો. કેવળ એક જણને ધાયલ અવસ્થામાં અંગ્રેજ સૈન્યના ખુશાલીના પોકારો વચ્ચે જાવણીમાં લાવવામાં આવ્યો.

એક અંગ્રેજ ઓફિસરે જાતે આ બનાવ જોઈ કહ્યું છે કે 'કેટલાક શિખ અને અંગ્રેજ સૈનિકોએ પ્રથમ એ ધાયલના બને પગે પકડી ચીરી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમાં ન ફાવવાથી તેના મોં પર સંગીનના ધા કરતા કરતા તેઓ ધમ્મડી બંધા લાખ્યા. તેઓનો હેતુ પાર પાડવા માટે થોડે દૂર લાકડાં સળગાવવામાં આવ્યાં હતાં. તેમાં એ બિચારાને ધરાદઃપૂર્વક સળગાવી મૂકવામાં આવ્યો. 'એ અમલદારે છેવટે લખ્યું છે કે 'આ યોગણીસમી સદીના મુધરેલા જમાનામાં મનુષ્યને સળગતી આગમાં જીવતો સળગાવી મૂકવો અને ચોમેર ઉભા રહી શિખને યુરોપીઅન સિપાઇઓનું એ બધું આનંદથી જોવું એ ઘટના અતિ રોચનીય છે.* ઉદાર દ્વિતી અંગ્રેજ વીર પુરુષો આ રીતે સ્વજાતિ બંધુઓના પારાવિક અત્યાચારોથી સંતાપ પામી વીર પુરુષને ઉચિત વચનો લખી ગયા છે. આ વખતે અનેક સ્થળે દાનવ પ્રકૃતિની પાસે જ આવી દેવ પ્રકૃતિ પણ અગદ થતી હતી.

૧૦ મી માર્ચે બેગમ કોડી પર હલ્તો કરવામાં આવ્યો. એ જ વખતે સર ફ્રાન્સિસ કેમ્પબેલ જંગ બહાદુરના માનમાં દરબાર ભરવાના કાર્યમાં રોકાયો હતો. અગાઉ કહ્યું છે તેમ જંગ બહાદુર ગુરખા સૈન્ય સાથે બ્રિટિશ સૈન્યની મદદમાં આવી પહોંચ્યો હતો. તેના લશ્કરે સંયુક્ત પ્રાંતોના મુદ્દમાં અતિશય કાર્યક્ષતા દર્શાવી હતી. ગંબીરસિંહ નામના એક ગુરખા અમલદારે પોતાને હાથે પાંચ ગોલંદાગ્નેને મારી તોપ કબજે કરી હતી. જંગ બહાદુર ગોરખપુર જતી ફૂલપુરના બળવાખોર સિપાઇઓને હરાવી અયોધ્યા આવી પહોંચ્યો હતો. સર ફ્રાન્સિસ કેમ્પબેલ દરબારના સ્થળે જ્યારે તેની અભ્યર્ચના કરતો હતો,

બરાબર તેજ વખતે બેગમ કોઠી જીતાયાના સમાચાર તેને મળ્યા. આ સમાચાર સાંભળી સેનાપતિએ પ્રસન્ન વદને તેપાળના મુખ્ય પ્રધાન આગળ પોતાના સૈનિકાની બહાદુરીનાં વખાણ કર્યાં.

તેણે દીલ્હીના પૃથ્વિ મોગલ શાહશાહને બંદી બનાવ્યો હતો અને સ્વહસ્તે શાહનંદાઓનો વધ કરી સ્વદેશીઓની પણ અપ્રીતિ વહોરી લીધી હતી, તે આ બેગમ કોઠીની લડાઇમાં મરણ પામ્યો. એ કોઠીનાં જુદાં જુદાં મકાનોમાં સિપાઇઓ બરાબ બેઠા હતા. આથી અંગ્રેજ સૈન્ય જુદી જુદી ટુકડીમાં વહેંચાઇ તેના પર હલ્લો કરવા લાગી. એક મકાનના બંધ બારણાની ફાટમાંથી જોતાં જણાયું કે અંદર હથિયારબંધ સિપાઇઓ બેઠા છે. દારૂગળાથી એ મકાનને ઉડાડી દેવા માટે તૈયારીઓ ચલાવવા લાગી. હલ્લો કરનારી ટોળી દારૂના થેલાની રાહ જોવા લાગી. પરંતુ હડસન સાહેબથી આ વિલંબ સહન ન થયો. તેઓ તો ખુસ્તી તરવારે આગળ વધ્યા. માર્ગન્ટ ફોર્સ મિએલ તેની પાસે જ હતો. તેણે તેને અટકાવ્યો. પરંતુ તેણે તેનું કહ્યું ન માન્યું, તેણે આગળ વધવા પગ લંબાવ્યો. ફોર્સ મિએલે તેને પાછો ખેંચવા ખભા પર હાથ મૂક્યો, પણ તેનામાં તો કમોત સાહેબ 'ઓ બાપ' કરતા ઢગી પડ્યા. એક સિપાઇની ઝાળાથી તેની છતી વીંધાઇ ગઇ હતી. આ પ્રમાણે કમોત હડસન સાહેબ જોડવા જતાં મરણ પામ્યો.

મૌલવી અહમદ-ઉદ-દૌલા આ સમયે લખનૌરમાં હાજર હતો. અંગ્રેજો અત્યેની ઇર્ષ્યામિતી તે કેવો પીડાતો હતો તે અગાઉ દર્શાવ્યું છે. અંગ્રેજોની સત્તા તોડી પાડવા માટે તે કટિબદ્ધ થયો હતો. ધર્મને નામે તેણે સિપાઇઓને પ્રુક્કળ ઉત્કેષો હતા. મુમલમાનો તેની જુસ્સાદાર વાણી સાંભળી સ્વધર્મના રક્ષણ ખાતર જીવ આપતાં પણ

અચકાતા નહતા. એમ કહેવાય છે કે તેના હાથમાં એક ચાણુક માત્ર રહેતો. તે લડાઈના સ્થળે હાજર રહી કેવળ ચાણુકના જોરે જ સિપાઈઓને ઉશ્કેરતો હતો. લખનોરનો લશ્કર શાહ નામનો ફકીર તેની સાથે જોડાયો હતો. એ બે જણની ઉશ્કેરણીથી સિપાઈઓ વધારે બળવાન બન્યા હતા. અંગ્રેજ લશ્કર ૨૧ મી માર્ચને રોજ મૌલવીની વિરુદ્ધ રવાના થયું. મૌલવી એ સમયે સાદતગંજમાં રહેતો હતો. તેણે સામાપક્ષ તરફ એટલી બધી દબતા દર્શાવી હતી કે સૈનાનાયક લુગાર્ડ એથી અતિશય વિરમય પામ્યો હતો. આવી મહેનત અને સાહસિક દબતા તેણે કદી નજરોનજર નિહાળી નહોતી. તેની ટુકડીના ધણા સૈનિકો માર્યા ગયા હતા અને ધણા સખત ધવાયા હતા. ઉવટે મૌલવીનું દળ છાંયું. અંગ્રેજ લશ્કર તેની પાછળ દોડ્યું. મૌલવી પોતે અક્ષત શરીરે નાઠો.

૨૧ મી માર્ચે સિપાઈઓએ લખનોર છોડ્યું. અંગ્રેજોએ ફરીથી વાજિદઅલીની રાજધાની કબજે કરી. તેજસ્વિની હજરતમદલ રાજધાની તથા બીજો સ્થળે જઈ અંગ્રેજોને દરાવવાના ઉદ્દેશમાં પડી. જે જે તાલુકદારો અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા તેઓ નાના પ્રદારનાં સ્થળોમાં પોતાની સત્તા જમાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એમ કહેવાય છે કે રાજ માનસિંહે દસ હજારનું લશ્કર એકત્ર કર્યું હતું. એણે અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ આચરણ કર્યું નહોતું. લખનોરનો રાજમહેલ કબજે થયો. માનસિંહને ખબર મળી કે અંગ્રેજો અંતઃપુરવાસી ઐરીઓની મર્યાદાનો નાશ કરે છે, તે તરત લખનોર તરફ દોડ્યો. ઉવટે તેને સાચી બાતમી મળી કે એ વાત તદ્દન જૂઠી છે. અંગ્રેજ લશ્કરે અસહાય સ્ત્રીઓ તથા બાળકો પ્રત્યે અત્યાચાર કર્યો નથી.

માનસિંહ સંતોષ પામ્યો. તેણે ૫૬૭૪ નવાબનું લુણુ ખાધું હતું; અને લુણુનું ગૌરવ સાચવવા તે સદા તૈયાર રહેતો.

મોગલોની રાજધાનીમાં લૂટફાટનું ભયંકર દશ્ય દૃષ્ટિગોચર થયું હતું. ત્યાં અંગ્રેજ, શિખ ને ગુરખા સૈનિકો આ ભયંકર દેખાવમાં પ્રધાન પાત્રો હતાં. વાન્દિઆસ્લીની રાજધાનીમાં પણ આ દશ્ય ઢાંક્યું ન રહ્યું. અહીં પણ અંગ્રેજોની બાબુએ શિખ ને ગુરખા આવી રહ્યા હતા. અહીં પણ મુશ્વવાન સામગ્રી સૈનિકોની લાલચ રોકી શકી ન હતી. અંગ્રેજ હસ્તકરે કેસરબાગ વગેરે સ્થળોમાં કેવળ પ્રતિપક્ષને હરાવવાનું જ કાર્ય કર્યું નહતું પણ ત્યાં તેણે લૂટફાટ પણ એટલાજ જોરથી ચલાવી હતી. લૂટફાટના દેખાવનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. ઉન્મત્ત સૈનિકોએ દ્રવ્યાદિનો ભંડાર તોડીફોડી નાખ્યો હતો. જરીનાં વસ્ત્રો, રૂપાનાં પત્રો, નાના પ્રકારનાં લુગડાં, વાવટા, શાલ, વાળ, પુસ્તક આંગણામાં ઢગલાના રૂપમાં ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. બધા એ સમયે લૂટારા બન્યા હતા. પિસ્તોલ, તરવાર વગેરેમાં રત્નો પડ્યાં હતાં. તે લેવા માટે એ સાધનેને લોડી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. સોનેરી તારવાળાં વસ્ત્રોમાંથી સોનું મેળવવા માટે તેની હોળી કરવામાં આવી હતી. ચિનાઇ માટીનાં વાસણો, કાચના વાસણો વગેરેના ચુરેચુરા થવા લાગ્યા હતા.* એક લેખક (સાર્જન્ટ ફ્રાન્સિસ મિચેલ) આ લૂટફાટનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરી ગયો છે. 'સમગ્ર નગર લૂટારાઓના હાથમાં આવી પડ્યું હતું. યુરોપીયન, શિખ, ગુરખા સૈનિકો અને જાવણીના નોકરચાકરો એટલું જ નહિ પણ શહેરના બદમાસો લૂટફાટમાં મશગુલ બની ગયા હતા. ધમામવાડી,

કૈસરખાગ અને હજરતગંજની દશા અતિ શોચનીય હતી. વ્યવસ્થાનું નામ નહતું, નીતિનું બંધન નહતું. હુંકામાં કહીએ તો મનુષ્યના ગુણોથી વાનાવરણ વિમુખ બની ગયું હતું. માનવ સ્વભાવ પણ સ્વભાવના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો હતો. એક યુરોપીઅન સૈનિકે લખે રૂપીઆથી વધારે કીંમતના કંપનિના કાગળો સળગતી આગમાંથી બચાવ્યા હતા. છેવટે તે તેના ખરા અધિકારીને સોંપવામાં આવ્યા હતા. બચાવનારને આ કીંમત પર સેકડે પાંચ ટકા પ્રમાણે કમિશન મળ્યું હતું. શિખ અને શુરખાઓને આ લુટકાટનો લાભ પુરેપુરો મળ્યો હતો. અંગ્રેજ સૈનિકો દ્રવ્યાદિનું ખર્ચ મૂલ્ય જાણવાને સમર્થ ન હતા. તેઓ એક બાટલી દારૂ અગર ચોડાક પૈસા ખાતર મૂલ્યવાન પદાર્થ ખીજાને આપી દેવા તૈયાર થતા હતા.* લુટકાટમાં મરાઠા સૈનિકો અને તોકર ચાકર મરેલાના ઉપર પણ પોતાનું જળ અજમાવતાં અટકતા ન હોતા. દારૂના થેલામાં સળગતી દીવાસળી આંખી ધરોમાં ભરાઈ રહેલા સિપાઈઓને ઊઠાડી દેવાના પ્રયત્નો થયા હતા. જ્યારે દારૂ સળગી ઉઠે ત્યારે હલ્લો કરનારા ધરનાં કપડાં ઓઢવાના ગોદડાં વગેરેમાં તથા લકડા કામમાં આગ ફેલાવતા હતા. આ પ્રમાણે અગ્નિ દેવને બંધા પદાર્થો સમર્પણ કરવામાં આવતાં. જેઓ માર્યા ગયા હતા તેઓનાં શબ આ આગમાં ભસ્મ થઈ જતાં, જેઓ અર્ધમૃત અવ-

* એક સૈનિક કાઠ ઓફિસરને અને ટાઈમ્સના ખબર પત્રી રસલ સાહેબને મણિ-માણિક્ય પૂર્ણ એક રૂપાની પેટી એક બોટલરમ અને બે સોના મહેરના બદલામાં દેવા તૈયાર હતો. પણ તેઓએ એ અંદલો બદલો ન કર્યો. છેવટે એક ઓફિસરે એ પેટી ઝવેરીને ૭૫ હજાર રૂપીએ વેચી હતી. -Diary, Vol. I. P. 332.

રયામાં હતા તેઓ પણ મરેલાના શબ સાથે આ અર્થક હતાશનને
 શરણ થતા. આવાં ઘરો દુર્ગંધને લીધે અતિશય બીંતિજનક થઈ
 પડ્યાં હતાં. ઇતિહાસકારો કહે છે કે ફાંસીનો રાજ નવમે. આર્લ્સ
 મરેલા શંકુઓની ગંધ આવતી જોઈ આનંદ પામતો. પરંતુ તે જો
 ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના માર્ચ માસમાં લખનોરના રસ્તાઓ પર ફરવા
 નીકળ્યો હોત તો જરૂર તેનો મત ફેરવાઈ જત. ”*

લખનોર પર હલ્લો કર્યો તે વખતે ગવર્નરજનરલે અયોધ્યા
 સંબંધમાં પ્રગટ કરેલું એક જાહેરનામું સર જેમ્સ આલિદ્રામના હાથમાં
 આપ્યું ગવર્નર-જનરલે એ જાહેર નામામાં જણાવ્યું હતું કે સરકારના
 પક્ષમાં રહેલા છ જમીનદારો સિવાય બીજા બધા જમીનદારોની જમીનો
 જપ્ત કરવામાં આવશે. જેઓ ખુલ્લી રીતે મુરોપીઓમાં ખૂન
 કરવામાં સામેલ થયા ન હોય તેઓ જો તરતમાં હથિયાર તજશે તો
 તેઓને ફાંસીની સગમાંથી જતા કરવામાં આવશે. આ મુજબનું
 જાહેરનામું તૈયાર કરી ગવર્નરજનરલે સર જેમ્સ આલિદ્રામે લખ્યું
 હતું કે જ્યાં સુધી લખનોર ન જતાય ત્યાં સુધી આ જાહેરનામું
 પ્રગટ કરવું નહિ. સર જેમ્સ આલિદ્રામે આ જાહેરનામાની પહોંચ
 સ્વીકારી ગવર્નર જનરલને લખી મોકલ્યું કે ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં
 જમીનના બંદોબસ્ત કરતી વેળા તાલુકદારો પ્રત્યે અન્યાયી વર્તણૂક
 અલાવવામાં આવી હતી. તેઓ મિલકત હાથમાંથી જતી રહી હોવાથી જ
 સ્વાર્થ સાધવા માટે સરકારની વિરુદ્ધ પડ્યા છે. તેઓને બળવાખોર
 ન ગણતાં વિરોધી કહેવા એ વધારે ન્યાયયુક્ત છે. આ લખાણ પરથી
 આ જાહેરનામાનો અમુક ભાગ ફેરવવામાં આવ્યો. સર જેમ્સ

આઉદ્રામે જે દલીલ કરી હતી તે પરથી તેની ઉદારતા અને મહત્વ જાણાઈ આવે છે. ઇંગ્લાંડનો રાજા જૉન જે કંઈક અંશે સહાનુભૂતિવાળો હોત તો રનિમીડના મેદાન પર મેઝાકાર્ટા પર સહી થઈ ન હોત. આયોધ્યાના તાલુકદારો પ્રત્યે જે થોડા પ્રમાણમાં ઉદારતા દર્શાવવામાં આવી હોત તો આ વખતે લૉર્ડ કેર્નિંગને આવી સ્થિતિમાં ઉતરવું પડ્યું નહોત. લૉર્ડ ઑવ કન્ટ્રોલનો પ્રમુખ લૉર્ડ એલેનબરો પણ આઉદ્રામની માફક આ જાહેરનામાનો વિરોધી બન્યો હતો. પરંતુ ઇંગ્લાંડના લોકોએ લૉર્ડ કેર્નિંગનો પક્ષ લીધો. એટલે તેને પોતાની જગાનું રાજીનામું આપવું પડ્યું હતું. છેવટે લૉર્ડ કેર્નિંગ ઇ. સ. ૧૮૫૯ ના અક્ટોબરમાં લખનૌ ગયો ત્યારે તેણે આ જાહેરનામું સર્વ જન સમક્ષ પાઠું ખેંચી લીધું હતું. તાલુકદારો સાથે અન્યાયી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવી હતી એ તે વખતે તેને સ્પષ્ટ જાણાયું હતું * ટુંકામાં કહીએ તો આ જાહેરનામું ધણા લોકોને અત્રિય થઈ પડ્યું હતું.

લખનૌર કબજે થયું ખરૂં પણ એ જે પ્રદેશની રાજધાની હતું તે પ્રદેશ હજી સુધી અંપૂર્ણ તાબે થયો નહોતો. વડા સેનાપતિએ અયોધ્યાનાં જુદાં જુદાં સ્થળો તાબે કરવા માટે ત્રણ મદદનીશ સેનાધિકારીઓને જુદાં જુદાં લશ્કર સાથે રવાના કરી દીધા. સેનાતાલક હ્યુગાર્ડને કુમારસિંહ વિરુદ્ધ મોકલવામાં આવ્યો હતો એ હકીકત ખીજા ભાગમાં આવી ગઈ છે. એ ત્રણે લશ્કરો પોતાનું કામ પાર પાડી આવે એટલે રોહિલખંડ પર એકત્ર હુમલો કરવો એવું પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. આ બધી વાત ટુંકાણમાં વર્ણવવી યોગ્ય છે.

* Lord Roberts, Forty one years in India Vol. 1. P. 462.

મૌલવી અહમદ-હિદ-દૌલા લખનોરથી એકવીસ માઇલ દૂર
 ખારિનામક સ્થળે આવી વસ્યો હતો. એ સ્થળે તેણે જે રીતે સૈન્ય
 ગોઠવ્યું હતું. તે પર ધ્યાન આપતાં તેની ચતુરાઈની પ્રશંસા કર્યા
 સિવાય રહેવાય તેમ નહોતું. પરંતુ ઘોડેસ્વાર સૈન્યની બેદરકારીથી
 એની બધી ચતુરાઈ નકામી ગઈ. મૌલવી ખારિ થઈ શાહ-
 જહાનપુર ગયો. સર ફાલિન આવી પહોંચ્યો છે એવા સમાચાર
 સાંભળી તેને એ સ્થળ પણ છોડવું પડ્યું. તે ત્યાંથી મોહમદી ગયો.
 એ સ્થળે તેને ખાતમી મળી કે વડો સેનાપતિ શાહજહાનપુર છોડી
 ગયો છે. આથી મૌલવી પણ મોહમદી છોડી શાહજહાનપુરમાંનાં
 અંગ્રેજ સૈન્ય સામે લડવા તૈયાર થયો. જો તેણે રસ્તામાં વિશ્રાંતિ
 લીધી ન હોત તો ધાર્યું કાર્ય પાર પડત. ત્યારે તે શાહજહાનપુરથી
 ચાર માઇલ દૂર વિશ્રાંતિ લેતો હતો ત્યારે એક રાજલક્ત ગામડિયાએ
 શાહજહાનપુરમાંના અંગ્રેજ સેનાનાયકને તેની ખાતમી પહોંચાડી.
 સેનાનાયક નગર તજી જોલખાનામાં પેસી બચાવ કરવા લાગ્યો આખું
 શહેર મૌલવીના કબજામાં આવ્યું. મૌલવીએ ધનવાનો પાસેથી પૈસા
 પડાવ્યા પણ કોઈને તેણે તે બદલ હેરાન કર્યા નહિ. યુરોપીયન
 સૈન્યની માફક તેણે પણ આ કાર્ય લડાઈના સિદ્ધાંતો લક્ષમાં રાખી
 કર્યું હતું. તેણે ૧૮ તોપો યોગ્ય સ્થળે ગોઠવી. ૩૭ મેથી ૧૧ મી મે
 સુધી એ તોપોએ સામાપક્ષ પર ખૂબ ગોળા ફેંક્યા. સર ફાલિન
 કેમ્પબેલને આ સમાચાર મળતાંજ મદદ મોકલી. એ સૈન્ય ૧૧ મી
 મેએ શાહજહાનપુર આવી પહોંચ્યું. પરંતુ મૌલવી ઘોડેસ્વાર સૈન્યને
 લોધે સુરક્ષિત હતો. તેને હરાવવાનું કામ વિકટ હતું. આ તરફ તેની
 મદદમાં પણ ચોતરફથી સિપાઈ સૈન્ય આવવા લાગ્યું. શાહજહાન-
 શિરોજશાહ પોતાના લશ્કર સાથે આવી પહોંચ્યો. બેગમ હજરત-

પક્ષમાં આણી અંગ્રેજો સાથે લડાઈ કરવી. પોયાઇન જતા પહેલાં રાજાને તેણે પોતાની આ ધમ્મજ દર્શાવી હતી. રાજાએ પણ તેની સાથે મુલાકાત કરવાનું વચન આપ્યું હતું. આથી મૌલવી મોકળે મને પોયાઇન તરફ રવાના થયો. પરંતુ શહેર આંગળ પહોંચતાં જ તેને જણાયું કે કિલ્લાનાં દાર બંધ છે. કોટ પર રાજા, તેનાં ભાઇને હથિયારબંધ સિંપાઇઓ બેઠા છે. આ અણધાર્યું દંસ્ય જોઇ મૌલવી નવાઇ પામ્યો. તેને સ્પષ્ટ જણાયું કે ત્યાં સુધી પોતાની વંકટત્વ શક્તિથી રાજાના હૃદયમાં ભય ને વિશ્વસ્ય પેદા નહિ કરે ત્યાં સુધી ઉદ્દેશ સિદ્ધ નહિ થાય. તે જ હાથી પર બેઠો હતો તે હાથી વડે નગરના દરવાજાનાં બારણાં તોડી નાખવા તૈયાર થયો. માવતના ઇસારાથી શક્તિશાલી ગજરાજ ગરજાવે ઠેલવા લાગ્યો. થોડીવારમાં કમાડ તૂટવા જેવાં થઇ ગયાં. રાજાના ભાઇએ આ બધું જોઇ મૌલવી તરફ ગોળી છોડી. એ ગોળીના ધાથી મૌલવી મરણ પામ્યો. તેના અનુચરો નાસી ગયા. રાજા અને તેના ભાઇએ ત્યારબાદ મૌલવીનું માથું કાપી તેને કપડામાં વીંટી શાહજહાનપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યારે તેઓ આંખ્યા ત્યારે મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ મિત્રો સાથે ભોજન કરતા હતા. તરત જ લુંગડામાં વીંટાળેલો મૃત્યુવાન પદાર્થ તેને બેટ કરવામાં આવ્યો. લુંગડું ફર કરતાં જ તેમણે જોયું કે પોતાના પરમ શત્રુ મૌલવીનું માથું પગ તળે રડવડે છે. બીજે દિવસે લોકોને ત્રાસ આપવા માટે એ માથું ખુલ્લી જગ્યાએ ટાંચવામાં આવ્યું. સરકારે રાજાને પચાસ હજારનું ધનનામ આપ્યું. એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર લખે છે કે 'આ રીતે ફ્રેન્ચઆદના મૌલવી અહમદુલ્લાનું મૃત્યુ થયું. કોઈ અન્યાય રીતે સ્વતંત્રતાનું ખૂન થતું જોઇ તેનાં અન્યાય માટે મુદ્દમાં તત્પર અને તો તેને સ્વદેશાભિમાન ગણી શકોએ તો જરૂર

મહલ તેની મદદમાં આવી પહોંચી. નાના સાહેબનું લશ્કર પણ તેના મળમાં વૃદ્ધિ કરવા આવી પહોંચ્યું. મૌલવીએ ૧૫ મી મેએ અંગ્રેજ લશ્કર સામે હલ્લો કર્યો. આખો દિવસ લડાઇ ચાલી. કાઠનો જય-પરાજય થયો નહિ. આ સમાચાર સાંભળી વડો સેનાપતિ લડાઇને સ્થળે આવી પહોંચ્યો. પાનહાટ નામના સ્થળે બહાદુરી દર્શાવી સિપાઇઓ પાછા હઠ્યા ખરા પણ અંગ્રેજ લશ્કરે તેની પૂંદ પકડી નહિ. મૌલવી હજી અજેય રહ્યો. વડો સેનાપતિએ પોતાના તાબાના એક સેનાનાયકને આવી પહોંચવાનો સંદેશો મોકલ્યો. તે આવ્યો એટલે ૨૪ મી મેએ તેણે મૌલવી સામે હલ્લો કર્યો. મૌલવી મોહમદીમાં હતો, તેના ઘોડે સ્વારો અંગ્રેજ લશ્કરને અટકાવવા લાગ્યા. તેથી અંગ્રેજ પક્ષના સૈનિકોએ તોપો ચલાવવા સહેજ વિલંબ કર્યો, પણ તે દરમિયાન મૌલવી કિલ્લાનો નાશ કરી નાસી છૂટ્યો. કાચિયાનીનો જંગલમાં આવેલો માદીનો કિલ્લો કે જે એક સમયે નાસતા યુરોપીઓનાં આશ્રય સ્થળ હતું તે પણ આ વખતે નષ્ટ થયો.

મૌલવી હવે બળવાન થવા માટે નવા હિપાચો યોજવા લાગ્યો. અંગ્રેજો પ્રત્યે તેને બહુ દ્રેષ હતો. એમ કહેવાય છે કે યુદ્ધની શરૂઆતમાં તે આખા હિંદમાં ફર્યો હતો અને લોકોને અંગ્રેજો સામે ઉશ્કેરવાને પ્રયત્ન કરી ચૂક્યો હતો. અત્યારે તેને અયોધ્યાની બેગમ તરફથી પૈસા મળતા હતા એટલે અર્યબલ અને જનબલથી અટલ બની ૫ મી જુને તે અયોધ્યા અને રાહિલખંડના છેડે આવેલા-શાહજહાનપુરથી તેર માઇલ વાયવ્યમાં આવેલા-પોયાઇન નામના શહેર તરફ ગયો. આ સ્થળનો રાજા જગન્નાથસિંહ સત્તાવાળો અને શક્તિમાન હતો. મૌલવીની ઇચ્છા એવી હતી કે આ રાજાને પોતાના

પક્ષમાં આણી અંગ્રેજો સાથે લડાઈ કરવી. પોયાઈન જતા પહેલાં રાજાને તેણે પોતાની આ ઇચ્છા દર્શાવી હતી. રાજાએ પણ તેની સાથે મુલાકાત કરવાનું વચન આપ્યું હતું. આથી મૌલવી મોકળે મને પોયાઈન તરફ રવાના થયો. પરંતુ શહેર આગળ પહોંચતાં જ તેને જણાયું કે કિલ્લાનાં દાર બંધ છે. કાટ પર રાજા, તેના ભાઈ ને હથિયારબંધ સિપાઈઓ બેઠા છે. આ અણુધાર્યુ દસ્ય જોઈ મૌલવી નવાઈ પામ્યો. તેને સ્પષ્ટ જણાયું કે ત્યાં સુધી પોતાની વકતૃત્વ શક્તિથી રાજાના હૃદયમાં ભય ને વિશ્વસ્ય પેદા નહિ કરે ત્યાં સુધી હિંદુ સિદ્ધ નહિ થાય. તે જે હાથી પર બેઠો હતો તે હાથી વંડે નગરના દરવાજાનાં બારણાં તોડી નાખવા તૈયાર થયો. માવતના ઇસારાથી શક્તિશાલી ગજરાજ બારણાંને ઢેલવા લાગ્યો. થોડીવારમાં કમાડ તૂટવા જેવાં થઈ ગયાં. રાજાના ભાઈએ આ બધું જોઈ મૌલવી તરફ ગોળી છોડી. એ ગોળીના ઘાથી મૌલવી મરણ પામ્યો. તેના અનુચરો નાસી ગયા. રાજા અને તેના ભાઈએ ત્યારબાદ મૌલવીનું માથું કાપી તેને કપડામાં વીંટી શાહજહાનપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યારે તેઓ આંખા ત્યારે મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ મિત્રો સાથે ભોજન કરતા હતા. તરત જ હુજડામાં વીંટાળેલો મૃત્યુવંશ પદાર્થ તેને બેઠ કરવામાં આવ્યો. હુગકું દૂર કરતાં જ તેમણે જોયું કે પોતાના પરમ શત્રુ મૌલવીનું માથું પગ તળે રડવડે છે. બીજે દિવસે લોકોને ગ્રીસ આપવા માટે એ માથું ખુલ્લી જગાએ ટાંગવામાં આવ્યું. સરકારે રાજાને પચાસ હજારનું ધનામ આપ્યું. એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર લખે છે કે 'આ રીતે ફ્રેન્ચબાદના મૌલવી અહમદુલ્લાનું મૃત્યું થયું. કાઈ અન્યાય રીતે સ્વતંત્રતાનું ખૂન થતું જોઈ તેના અન્યાય માટે મુદ્દમાં તત્પર બને તો તેનું સ્વદેશાભિમાન જણી શકોએ તો જરૂર

આ મૌલવી પણ ખરો સ્વદેશાભિમાની હતો. તેણે છુપી રીતે કાઠનો વધ કરી તલવાર કથકિત કરી નહોતી. જે વિદેશીઓએ તેનો દેશ તાબે કર્યો હતો તેની સામે લડવામાં તેણે અપૂર્વ દૃઢતા અને ન્યાય પુરઃસરનું પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું. તે ખરેખર જગતના સાહસિક અને હૃદયવાન લોકોને વંદનીય છે.*

આ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ પોતાના પરમ શત્રુની પણ પ્રશંસા કરી અપરિસીમ ઉદારતા દર્શાવી છે. સ્વદેશ પ્રેમી અંગ્રેજો મૌલવીના કાર્યમાં સ્વદેશ પ્રેમનો જુસ્સો જુએ, બહાદુર અંગ્રેજો મુમક્ષુ તેની બહાદુરી પ્રશંસા પામે છતાં આ વીરનું મૃત્યુ તે વખતે અંગ્રેજોને માટે આશ્વાસન લેવા લાયક હતું એમાં કંઈ મંદેહ નથી. મૌલવી અતિશય શક્તિશાળી, નિર્ભય, દૃઢ અને અંગ્રેજોના શત્રુઓમાંનો ઉત્કૃષ્ટ ચોક્કો હતો. તેનું શરીર લાંબું ને સુગકિત હતું, તેની આંખો વિશાળ હતી, તેનું લલાટ વિસ્તૃત અને નાક ઉન્નત હતું. તેના શત્રુઓ તેની ચતુરાઈ અને સૈન્ય ચાલનાનો કુશળતાનો પ્રશંસા કરી ચાકતા નહોતા. તેણે લડાઈના મેદાન પર બે વાર વડા સેનાપતિ સર કૉલિન કેમ્પબેલના પ્રયત્નને વ્યર્થ કર્યો હતો. સર કૉલિનના જેવા વીર પુરુષને પણ તેની સમચ્ચાતુરીનાં વખાણ કરવાં પડ્યાં હતાં.

---

* Malleon, Indian Mutiny Vol. II., P. 544.

આ અંશમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે મૌલવીના હુકમથી લખનોરમાં ૬૬ પકડાએલા કેટલાક અંગ્રેજોને મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. English Captives in Oudh નામના અંશ લેખકે મૌલવી પર આ આરોપ મૂક્યો હતો. (P. 35, 38) પરંતુ તે વખતે દિલ્હીના સિપાઈઓ લખનોર આવ્યા હતા, તેઓએ આ કામ કર્યું હતું.

આ-બનાવ બન્યા પહેલાં અંગ્રિજોના એક પરાક્રમી વીરનું મરણ નીપળ્યું. આ-પહેલાં નૌકા સેનાપતિ કમાન પીલતી શક્તિ વિષે અમે લખી ગયા છીએ. તે લખનારમાં ધાયલ થયો હતો. એ સ્થળ તાબામાં આવ્યા બાદ એનું કાર્ય પુરું થયું. તે લખનાર છોડી કાનપુર આવ્યો. આ સ્થળે બળાઆ નીકળવાથી રજૂ મી એપ્રિલે તેનું મરણ થયું. કમાનનાં નૌકાસૈન્યે આ લડાઈમાં ખૂબ બહાદુરી દર્શાવી હતી. કમાન પીલે જતે એવી વ્યવસ્થા અને શક્તિ સાથે પોતાના સૈન્યને દોરું હતું કે તેના સ્વદેશબાંધવો તેની બહાદુરી પ્રત્યે સન્માન દર્શાવ્યા સિવાય રહી શક્યા નહિ. તેની યાદગીરી જળવવા આરસની મૂર્તિ અત્યારે પણ કલકત્તાના ઇડન ગાર્ડનની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરી રહી છે.

લખનાર તામે થયા બાદ વડો સેનાપતિ રોહિલખંડ કબજે કરવા તૈયાર થયો. અનેક સિપાઈઓ લખનાર છોડી રોહિલખંડ રવાના થયા હતા. ખરેલીમાં ખાં બહાદુરખાનું પ્રાધાન્ય હતું. ફિરોજશાહના સૈનિકો તેના બળમાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યા હતા. તેઓ જોઓની સાથે લડાઈમાં ઉતાર્યા હતા તેઓની શક્તિ, તેનું લશ્કરી બળ, તેઓની ચતુરાઈ વગેરેથી તેઓ અજબ થયા નહોતા. એ માટે જ તેણે ખરેલીમાં સૈનિકો સમક્ષ આ મુજબ જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું હતું કે 'તમે કાફૂરોની સાથે સામી લડાઈમાં ન જોડાઓ કારણ કે તેઓ તમારા કરતાં વધારે વ્યવસ્થિત છે, તેઓની પાસે અગણિત તોપો છે. તમે તેઓને તપાસતા રહેજો. નદીના ઘાટો રોકી રાખજો. તેના રસ્તા રૂધી દેજો. તેની સામગ્રી અટકાવી રાખજો. તેઓની ટપાલ લૂંટજો. તેની 'જાવંશીની' ચોમેર રહી તેને સુખે જંપવા દેશો નહિ.' x

ખાં બહાદુરખાં મરાઠા સૈન્યની માફક વર્તવાની સલાહ આપી બુદ્ધિ કૌશલ્ય બતાવી આપે છે. જે સેનાનાયકોને વડા સેનાપતિએ ચોતરફ મોકલ્યા હતા તેઓમાંના ધિગેડિયર વોલપોલને રૂઢયા તરફ મોકલવામાં આવ્યો હતો. રૂઢયા લખનૌરથી ૧૧ માઈલ દૂર આવેલું છે. તેનો કિલ્લો ઉંચી માટીના દિવાલથી સુરક્ષિત છે. તેનો રાજા નૃપતસિંહ વૃદ્ધ અને અપંગ હોવાથી એટલો બધો શક્તિશાળી નહોતો. અંગ્રેજોની વિરૂદ્ધ વર્તવાની તત્પરતા દર્શાવવા તૈયાર નહોતો છતાં તેને કેવળ અયોધ્યાની બેગમના હુકમ ખાતર આ યુદ્ધમાં જોડાવું પડ્યું હતું. કેટલાક બળવાખોરો તેના કિલ્લામાં આવી લરાયા હતા. કસાન હડસનની ટોળામાંનો એક સૈનિક આ કિલ્લામાં કેદ થયો હતો. તે ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો અને ધિગેડિયર વોલપોલને તેણે કિલ્લાની સ્થિતિ તથા નૃપતસિંહની ઇચ્છાથી વાકેફ કર્યો. પરંતુ ધિગેડિયરને તેની વાત પર વિશ્વાસ ન આવ્યો. તેણે કિલ્લાની તપાસ કર્યા વિના હલ્લો કર્યો. ૧૫ મી એપ્રિલે કિલ્લા પર હલ્લો કરવામાં આવ્યો. કિલ્લામાંના સૈનિકોની ગોળાઓથી ધણી સૈનિકો ધવાયા. કિલ્લાની અંદર એક ઉંચું ઝાડ હતું. એમ કહેવાય છે કે તે ઝાડ પર એક યુરોપીઅન બેઠો હતો. તેની ગોળાથી સેનાનાયક આફ્રીયાન હોપ મરણ પામ્યો. કોઈ કોઈ એમ પણ કહે છે કે આ વિગ્રહમાં સિપાઈઓ સાથે યુરોપીઅનો પણ હતા. x

■ જેઓએ આ લડાઈના વૃત્તાંતો લખ્યા છે. તેઓમાંના ધણીખરા એમ માને છે કે બળવાખોર સિપાઈઓમાં યુરોપીઅનો હતા. રીજ સાહેબે મિનકાટના યુદ્ધ પ્રસંગે લખ્યું છે કે કોકબલના પુલ પાસે એક યુરોપીઅને સિપાઈઓની આગેવાની લીધી હતી. એ

આ તરફ બાકી રહેલાં માણસો પાછાં ફર્યા. રાત વખતે કિસ્લામાંના માણસો નામી છટ્યા. બીજે દિવસે અંગ્રેજ લશ્કરે કિસ્લો

માણસ સુંદર ને બળવાન હતો. ઉંમર લગભગ ૨૫ વર્ષની હતી. માથાપર જરી લરેલી ટોપી હતી. રીજ સાહેબ અતુમાન કરે છે કે એ માણસ રશિયન અગર સ્વધર્મ દ્રોહી ખ્રીસ્તી હોવો જોઈએ.

રૂઢવાના કિસ્લામાં આવેલા 'વૃક્ષ પરથી' જે માણસે આઝિયાન હોપને ગોળા મારી હતી તે પણ યુરોપીયન મનાયો છે. કારણ કે તે ચોકખી રીતે અંગ્રેજ બોલતો હતો. ફોર્બ્સ મિચેલ સાહેબે લખ્યું છે કે બળવા પછી મારા તાબાની એક કોડી પર દરવાનની જગા ખાલી પડી. જમાદારે એ કામ માટે ફટલાક માણસોને મારી પાસે હાજર કર્યાં. તેમાંના દુર્ગાસિંહ નામના એક માણસને એ જગા પર નીમવામાં આવ્યો. દુર્ગાસિંહ છ. સ. ૧૮૫૭ના બળવામાં ૯ મી પમટનનો સિપાઇ હતો. એ પલટણે પોતાના અમલદારોને નુકસાન કર્યું નહોતું. દુર્ગાસિંહે કહ્યું હતું કે 'મેં પોતે એક બે યુરોપીયનોને જોયા હતા. એક મિસ્તના બળવાખોરો સાથે હતો. એ માણસ બુદ્ધેકા સરાઇની લડાઇમાં માર્યો ગયો. બીજો માણસ રોહિલખંડના બરેલીના સિપાઇઓ સાથે દીલ્હી આવ્યો હતો. એ માણસ પદ્મીમાં સેનાપતિ બખ્તમાં પછીની પદ્મીનો હતો. દીલ્હીના ઘેરા વખતે તેના ઉપર તોપો ચલાવવાની જવાબદારી નાંખવામાં આવી હતી. ક્યાં કેવી રીતે તોપો ગોડવવી, તોપો ફેટલી ઉંચે ગોડવવાથી ગોળા ફેંકવામાં સરળતા થાય, એ બધાં કામો એ યુરોપીયન કરતો હતો. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બરે એ માણસે બૂતની માફક યુદ્ધ કર્યું હતું. દીલ્હી કબ્જે થતાં એ માણસે મથુરા જઈ સિપાઇઓને જમના ઉતારવાનો બંદોબસ્ત કર્યો.

તોડી પાડ્યો, તેઓ ૧૭ મી એપ્રિલે વિશ્રાંતિ લઈ ખીજે દિવસે રોહિલખંડ તરફ રવાના થયા. ૨૨ મી એપ્રિલે રામગંગાના કિનારે આનેલા શીર્ષા નામના સ્થળે તેઓએ શત્રુઓને જોયા. (તેઓમાં નૃપેતસિંહના નોકરો પણ હતા.) તેઓ નૌકાસેતુ દ્વારા રામગંગા ઉતરી નાહા. કેટલાક અંગ્રેજ સૈનિકો તેની પાછળ પડ્યા. આથી તેઓ પરાજય પામી નાહા. કેટલાક રામગંગામાં ડુખી મુવા. સિપાઇઓની હાર થવાને લીધે નૌકાસેતુ અક્ષત રહ્યો. લગભગ ત્રણેક વાગ્યાને સુમારે અકસ્માત આંધી ચઢી વરસાદ વરસવા લાગ્યો. વળગના કડાકા

હતો. એ વખતે લગભગ ૩૦ હજાર સૈનિકો બખ્તખાં અને ફિરોજ-શાહના કબજામાં હતા. વ્યવસ્થાના સંબંધમાં ગડબડ થઈ હતી. પરંતુ સિપાઇઓ બખ્તખાં અને ફિરોજશાહ કરતાં એ યુરોપીઅનને વધુ માન આપતા હતા. એ સિપાઇઓ અયોધ્યા આવ્યા બાદ તે માણસ તેઓની સાથે થોડા રોજ રહ્યો હતો. ત્યારબાદ મેં તેને રૂધામાં જોયો હતો. એની ગોળીથી આડ્રિયન હોપ મરણ પામ્યો હતો. રૂધાથી એ માણસ બેઠેલી ગયો. નવાબગંજની લડાઈમાં બખ્તખાં માર્યો ગયો એટલે ધણી સિપાઇઓ નેપાળમાં નાસી ગયા. ધણી મહારાણીના જાહેરનામા મુજબ શરણ થવા તૈયાર થયા. એ 'યુરોપીઅન-એ લોકોને ફરીથી યુદ્ધમાં જોડવાનો આગ્રહ કર્યો. પરંતુ તેના પ્રયત્ન ફળિભૂત થયો નહિ. છેવટે તેણે આંસુ ઢાળતાં ઢાળતાં કહ્યું હતું કે 'મારે ધર નથી, બાર નથી, દેશ નથી, પાછો ફરવાનું કોઈ સ્થાન નથી.' 'દુર્ગાસિંહની સાથે આ તેની છેલ્લી મુલાકાત હતી. ત્યારબાદ એના અદૃશ્યમાં શું બન્યું હતું એ જાણી શકાયું નથી. Reminiscences &c. Appendix. B.

ચવા લાગ્યા. સતત વૃષ્ટિબળથી રામગંગા બંને કાંઠામાં ભરપૂર થઈ રહી. અંગ્રેજ સૈન્યનો જે ભાગ સામે કિનારે હતો તેને તંબુ અને ખોરાકને અભાવે બહુ હેરાનગતિ વેઠવી પડી. એક ઉજડ ગામ તેમને આશ્રયદાતા થઈ પડ્યું. સિપાઈઓ જે હોડીઓ વડે નદી પાર ગયા હતા તે બધી હોડીઓ આ પાવાઝોડામાં કાણુ બાણે ક્યાં ઘસડાઈ ગઈ. આમ ચવાથી રામગંગા ઉતરવામાં અગવડ નહી. આવા સમયમાં કામિસરિએટનો ગુમાસ્તો હીરાલાલ સામે કિનારે પડેલાં સૈન્યને માટે પીવાના પદાર્થોની જોઈવણ કરવા ઉપડ્યો. તે કાપડ, આ વગેરે બાંધી એ બધું માથા પર જકડી લીધું. પછી તરતો તરતો સામે પાર ગયો. સૈનિકો આ પી તાજા થયા. અમલદારોએ હીરાલાલને આ પ્રમાણે નદી ઉતરવાની મના કરી હતી પણ તે એમ કરતો અટક્યો નહોતો. તરુણ બંગાળી યુવક પોતાની કર્મકુશળતાથી ધાર્યું પાર પાડી શક્યો. તેનાં સાહસ ને વફાદારી આ વખતે ખાસ કાર્યકર નીવડી.

૨૭ મી એપ્રિલે બ્રિગેડિયર વોલપોલ વડા સેનાપતિ સાથે જઈ મળ્યો. તેઓ નૌસેણુ દ્વારા રામગંગા ઉતરી રેહિલખંડ જઈ પહોંચ્યા. જે વિશાળ શહેરો અગાઉ પોતાના કબજામાં હતાં તેજ શહેરો ફરી જીતવા માટે અંગ્રેજોને આ પ્રદેશમાં પગ મૂકવો પડ્યો. અંગ્રેજોના આગ્રિતોને માટે અત્યારે હથિયારોની ખાસ જરૂર હતી. સર કોલિન કેમ્પબેલ નિર્દોષ રહેવાશીઓનાં જીવન તથા સંપત્તિના બચાવ માટે તત્પર બન્યો. તેણે હુકમ ફેરવ્યો કે કોઈએ કોઈની સંપત્તિ છૂટી લેવી નહિ તેમ કોઈના જીવનને વિનાશરણુ હાનિ પહોંચાડવી નહિ. રેહિલખંડમાં આવેલા જલાલાબાદમાં એક માટીનો કિલ્લો હતો. સિપાઈઓ આ કિલ્લો છોડી ગયા હતા. કંપનિના અધિકાર વખતે જે આ સ્થળનો તહસીલદાર હતો તે બળવાખોર

માપરીઓ પણ તેના ધાને લીધે બે લાગમાં વિલક્ત થઇ ગઇ હતી. કાંઈકેકાંઈ તો તેના ધાથી ખલાથી માંડીને છાતી સુધી ચિરાઇ ગયા હતા. આ પ્રમાણે પાંચ જણ સાહસિક સવારો તરવારના અયોગથી અસાધારણ કુશળતા દર્શાવી રણક્ષેત્ર પર મરણ પામ્યા. અંગ્રેજોના ગોલંદાઓમાંના એક કેળવાએલો સૈનિક આ સમયે સિપાઇઓની સાથે જઇ લાગ્યો હતો. એ માણસ આ લડાઇમાં ઘવાયો અને તેને એ સ્થિતિમાં અંગ્રેજોની છાવણીમાં લાવવામાં આવ્યો. તેને જોઇ લાગણીવાળા અંગ્રેજ અમલદારો રડતા રડતા બોલ્યા હતા કે આ માણસ એવો કેળવાએલો અને સાહસિક હતો કે ત્યારે અમે તેને શત્રુઓની કાંઈ પણ તોપ બંધ કરી દેવાની આજ્ઞા કરતા ત્યારે તે તોપ બંધ કર્યા સિવાય રહેતો જ નહિ. અમારી પાસે કેળવાઇ એ આમ સામા પક્ષમાં ભળ્યો એ અતિશય શોકજનક છે. ૭ મી મેએ બરેલી તાબે થયું. બહાદુરખાં નાસી છૂટ્યો. આ પ્રમાણે દીલ્હી, લખનૌર, કાનપુર અને બરેલીમાં બ્રિટિશ સિંહની વિજયવંતી ધ્વજ ફરકવા લાગી. ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના જુન માસમાં સિપાઇઓને વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી હાંફી કાઢવામાં આવ્યા. તેઓ છુટા છવાયા વિખરાઇ ગયા. તેઓનાં મુખ્ય મથકો પર ફરીથી કંપનિના અમલદારો શાસન સ્થાપવા લાગ્યા.

રોહિલખંડમાં આવેલા વિજનૌર જિલ્લામાં ગડબડ મચી હતી. પ્રેક્ષકથીઅર આ જિલ્લાનો મેજિસ્ટ્રેટ અને કલેક્ટર હતો. અસીગઢ નેવાસી સૈયદ અહમદ સખજનનું કામ કરતો હતો. ચાલુ ઉપલસાયલમાં એની રાજસાક્તિ અને કર્મકુશળતા પ્રગટ થઇ હતી. એની મદદથી ઘણા અંગ્રેજો બચ્યા હતા. તે અંગ્રેજોની ગેરહાજરીમાં વિજનૌરની વ્યવસ્થા બળવતો હતો. છેવટે વિજનૌરની ગડબડ શાંત થઇ.

તોડી પાડ્યો, તેઓ ૧૭ મી એપ્રિલે વિશ્રાંતિ લઇ બીજે દિવસે રોહિલખંડ તરફ રવાના થયા. ૨૨ મી એપ્રિલે રામગંગાના કિનારે આવેલા શીર્ષા નામના સ્થળે તેઓએ શત્રુઓને જોયા. (તેઓમાં નૃપતસિંહના તોફરો પણ હતા.) તેઓ નૌકાસેતુ દ્વારા રામગંગા ઉતરી નાંકા. કેટલાક અંગ્રેજ સૈનિકો તેની પાછળ પડ્યા. આથી તેઓ પરાજય પામી નાંકા. કેટલાક રામગંગામાં ડુબી મુવા. સિપાઇઓની હાર થવાને લીધે નૌકાસેતુ અક્ષત રહ્યો. લગભગ ત્રણેક વાગ્યાને સુમારે અકસ્માત આંધી ચઢી વરસાદ વરસવા લાગ્યો. વજનના કડાકા

હતો. એ વખતે લગભગ ૩૦ હજાર સૈનિકો બખ્તખાં અને ફિરોજ-શાહના કબજામાં હતા. વ્યવસ્થાના સંબંધમાં ગડબડ થઇ હતી. પરંતુ સિપાઇઓ બખ્તખાં અને ફિરોજશાહ કરતાં એ યુરોપીઅનને વધુ માન આપતા હતા. એ સિપાઇઓ અયોધ્યા આવ્યા બાદ તે માણસ તેઓની સાથે થોડા રોજ રહ્યો હતો. ત્યારબાદ મેં તેને રૂઝામાં જોયો હતો. એની ગોળાથી આફ્રિયન હોપ મરણ પામ્યો હતો. રૂઝાથી એ માણસ બરેલી ગયો. નવાબગંજની લડાઈમાં બખ્તખાં માર્યો ગયો એટલે ધણી સિપાઇઓ તેપાળમાં નાસી ગયા. ધણી મહારાણીના જાહેરનામા મુજબ શરણ થવા તૈયાર થયા. એ યુરોપી-ઓને એ સોંકાને ફરીથી યુદ્ધમાં જોડાવાનો આગ્રહ કર્યો. પરંતુ તેના ન હોત તે જોયો નહિ. છેવટે તેણે આંસુ ઢાળતાં ઢાળતાં કહ્યું હતું ગાજીઓ લગભગ હારા પડ્યા. પાછો ફરવાનું કોઇ સ્થાન પાંચ હાથમાં ઉઘાડી તરવાર લઇ અંગ્રેજ સૈન્ય પર એવા તૂટી પડ્યા કે તેઓની તરવારથી અંગ્રેજ પક્ષના લગભગ સો જણ મરણ પામ્યા. તેઓએ એવા બળથી તરવાર વીંઝી હતી કે કોઇ કોઇની

ચવા લાગ્યા. સતત ઘટિબળથી રામગંગા બંને કાંઠામાં ભરપૂર થઈ રહી. અંગ્રેજ સૈન્યનો જે ભાગ સામે કિનારે હતો તેને તંબુ અને ખોરાકને અભાવે બહુ હેરાનગતિ વેઠવી પડી. એક ઊંચડ ગામ તેમને આશ્રયદાતા થઈ પડ્યું. સિપાઈઓ જે હોડીઓ વડે નદી પાર ગયા હતા તે બધી હોડીઓ આ વાવાઝોડામાં ફાણુ બળે ક્યાં ધસડાઈ ગઈ. આમ થવાથી રામગંગા ઉતરવામાં અગવડ નહી. આવા સમયમાં કામિસરિએટનો શુભાર્તો હીરાલાલ સામે કિનારે પડેલાં સૈન્યને માટે પીવાના પદાર્થોની ગોઠવણ કરવા ઉપડ્યો. તે કાપડ, ચા વગેરે બાંધી એ બધું માથા પર જકડી લીધું. પછી તરતો તરતો સામે પાર ગયો. સૈનિકો આ પી તાજા થયા, અમલદારોએ હીરાલાલને આ પ્રમાણે નદી ઉતરવાની મના કરી હતી પણ તે એમ કરતો અટક્યો નહોતો. તરણ બંગાળી યુવક પોતાની કર્મકુશળતાથી ધારૂં પાર પાડી શક્યો. તેનાં સાહસ તે વફાદારી આ વખતે ખાસ કાર્યકર નીવડી.

૨૭ મી એપ્રિલે બ્રિગેડિયર વોલપોલ વડા સેનાપતિ સાથે જઈ મળ્યો. તેઓ નૌસેતુ દ્વારા રામગંગા ઉતરી રાહિલખંડ જઈ પહોંચ્યા. જે વિશાળ શહેરો અગાઉ પોતાના કબજામાં હતાં તેજ શહેરો ફરી છતવા માટે અંગ્રેજોને આ પ્રદેશમાં પગ મૂકવો પડ્યો. અંગ્રેજોના આશ્રિતોને માટે અત્યારે હથિયારોની ખાસ જરૂર હતી. સર ફાલિન કેમ્પબેલ નિર્દોષ રહેવાશીઓનાં જીવન તથા સંપત્તિના બચાવ માટે તત્પર બન્યો. તેણે હુકમ ફેરવ્યો કે કોઈએ નાણાં ઉધણ-
 વગી લેવી નહિ. નેમ્સ-સાહુ નાંકુશળતા પ્રગટ થઈ હતી. એની મદદથી ઘણા અંગ્રેજો બચ્યા હતા. તે અંગ્રેજોની ગેરલાગુરીમાં વિજ-
 નોરની વ્યવસ્થા બળવતો હતો. છેવટે વિજનોરની મુઝાડ શાંત થઈ.

મિરતના મેજિસ્ટ્રેટ ડનલોપ સાહેબે ઉશ્કેરાએલા લોકોનો હલ્લો ખાળવા માટે અને પોતાનું પ્રાધાન્ય જળવળી રાખવા માટે નવું ધોડે-સ્વાર સૈન્ય ઉભું કર્યું હતું. એ સૈન્યનો કુમાડીઓ લશ્કરી પોશાક ખાખી હોવાથી તે ખાખી રસાલાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું.^x આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના જુન માસમાં ઉત્તર હિંદમાં શાંતિ ફેલાઈ. સાગર અને નર્મદા પ્રદેશમાં, મધ્ય હિંદ અને મુંબઈ પ્રલાકામાં પણ લોકો ઉશ્કેરાયા હતા તેઓ શાંત પડ્યા અને શાસન વ્યવસ્થામાં જે કંઈ અવ્યવસ્થા મચી હતી તે દૂર ચઢ.

સાગર અને નર્મદા પ્રદેશ વાયવ્ય પ્રાંતની નજીક આવેલો છે. ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં આ પ્રદેશ સાગર, જબલપુર, હુસંગાબાદ વગેરે અગિયાર જિલ્લામાં વહેંચાયેલો હતો. ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં જ્વાલિઅરના સિંધિઆએ અંગ્રેજો સામે જંગ માંડ્યો તેની પૂર્ણાકૃતિ મહારાજપુરની લડાઈમાં ચઢ. ત્યારથી આ પ્રદેશનાં રજવાડાંઓ-અંગ્રેજોની શાસન પદ્ધતિના દોષને લીધે હો કે ખદી સિંધિઆની ઉશ્કેરણીને લીધે હો-સરકારની વિરુદ્ધ પડ્યાં હતાં. તે વખતનો ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ એલેનબરોએ આ ઉચ્ચપાયેલી શાંતિ માટે ઈર્નલ સિલમાનને નીમ્યો હતો. સિલમાને સારી શાસન પદ્ધતિ વડે આ પ્રદેશમાં શાંતિ ફેલાવી હતી. લોકો પણ સંતુષ્ટ થયા હતા. પરંતુ છેવટે આ પ્રદેશ વાયવ્ય પ્રાંતના ઉપરીના અધિકાર નીચે આવ્યો. વાયવ્ય પ્રાંતના લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર ટોમ્સન સાહેબની પાસે પડાવી લેવાની નીતિને લીધે વળી લોકોમાં અસંતોષ ફેલાયો. આ સ્થળે એક દૃષ્ટાંત

---

x Dunlop Service and Adventure with the Kharee Ressalah.

આપીએ. ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં સરકારે દિલ્હરિના ગોંડરાજની વધાદ-
રીથી સંતોષ પામી તેને એક સોનાનો ચાંદ બેટ આપ્યો. આ રાજ
દેવાળાએ નીકળ્યો. ન્યારે સાગર ને નર્મદાનો પ્રદેશ વાયવ્ય પ્રાંત
સાથે ભેડાયો ત્યાર બાદ એ રાજ દેવામાંથી છૂટ્યો. પરંતુ એ પ્રદેશની
સરકારની શાસન પદ્ધતિ જુદી હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં લેફ્ટેનેન્ટ
ગવર્નરે દિલ્હરિના રાજની પદ્ધતિ ને જમીન લઈ લેવાની તૈયારી
કરી. જે વિભાગમાં રાજની જમીન હતી તે વિભાગ પર કમાન
ટર્ણન નામનો એક લાગણીવાળો અમલદાર શાસન ચલાવતો હતો.
વાયવ્ય પ્રાંતના ગવર્નરે નક્કી કર્યું કે રાજ પોતાનું કાર્ય ચલાવવાને
નાલાયક છે તેની 'રાજ'ની પદ્ધતિ લઈ લેવામાં આવે છે. તેની
જમીનદારી પ્રજાને વહેંચી આપવામાં આવે છે. તેને પ્રજા પાસેથી
સેકડે કંઈક સાલિયાણું મળશે. કમાન ટર્ણન ઉદાર દિલ્લો હતો.
સરકારની આ રાજનીતિ પ્રત્યે તેને જરાકે શ્રદ્ધા નહોતી. તેણે અનિચ્છા
પૂર્વક સરકારનો ઠરાવ રાજને જણાવ્યો. વૃદ્ધ રાજએ અતિશય ક્ષોભ
સાથે સરકારે આપેલો ચાંદ છાતી પરથી છોડી આપ્યો અને કમાનને
કહ્યું કે 'જેઓએ મને ચાંદ આપ્યો હતો તેઓ જ મારી આબરૂ
પર છીણી મૂકવા તૈયાર થયા છે તો પછી આ ચાંદ તેને પાછો
આપવો એવી મારી ઇચ્છા છે. ' કમાને મહા મહેનતે તેને શાંત
કર્યો. ગોંડવનના લોકો ધારતા હતા કે આ અપમાનને લીધે રાજ
સરકારનો વિરોધી બનશે. પણ એવું કંઈ બન્યું નહિ. રાજનો પક્ષ
લેવા બદલ કમાનને સરકાર તરફથી ઠપકા મળ્યો હતો. તે ખાતર
રાજએ કમાન પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની લાગણી બતાવવામાં બાકી રાખ્યું
નહિ. ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં ન્યારે નરસિંહપુર જિલ્લામાં બગવાની

શંરૂઆત થઈ ત્યારે કમાને પોતાનું રહેવાનું સ્થળ બદલવાની આના-
કાની કરી. એક દિવસ સવારમાં તેનું ઘર સંખ્યાબંધ બંદુકધારીઓએ
ઘેર્યું. કમાને બેસ્યું કે એ દિલ્હિદેરિના માણસો હતા. તેણે તરત જ
આગેવાનને બોલાવી દારણ પૂછ્યું. આગેવાને ગંભીરપણે જવાબ
વાળ્યો કે 'ત્યારે અમારી પદવી અને સંપત્તિ લઈ લેવામાં આવી
ત્યારે આપે અમારા પ્રત્યે દયાલાપ બતાવ્યો હતો અને અમારા
ખાતર ખાસ પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ ખાતર આપને ઠપકો પણ સહન
કરવો પડ્યો હતો. અત્યારે અમે સાંભળ્યું છે કે મડબડ વધી પડી
છે, માટે આપને ખાતર અમે અહીં આત્યા છીએ. આપ જેમ
અમારા પક્ષમાં હતા તેમ અમે પણ અત્યારે આપના પક્ષમાં છીએ.
અમારે હવે શું કરવું તે કહો.' કમાને તેઓની મદદ સ્વીકારી.
બળવા વખતે આ વંશના બધા લોકો સરકારના પક્ષમાં રહ્યાં. x

દિલ્હિદેરિના રાજાના સંબંધમાં જે કંઈ બન્યું હતું તેવું જ આ
પ્રદેશના બીજા રાજાઓના સંબંધમાં પણ બન્યું હતું. પણ તેઓ આ
રાજાની પેઠે આ વખતે સરકારને વફાદાર રહી શક્યા નહોતા.
તેઓની અશાંતિએ બંકર ઘટના ઉત્પન્ન કરી. સર હ્યુ રોઝ મધ્ય
હિંદનો બળવો સમાવવા રોકાયો હતો. ઇંદોરથી કાલ્પી સુધીની ઉચ્ચ-
પાયલ દાબી દેવા તેને ખાસ પ્રયત્ન કરવા પડ્યા હતા. રથગડ,
સાગર, ચંદેરી, જબલપુર વગેરે સ્થળે સૈનિક બળ વડે બળવો દાબી
દેવામાં આવ્યો. રથગડ મધ્ય હિંદનો એક જુનો કિલ્લો છે. એ
સાગરથી ચોવીસ માઈલ દૂર આવેલો છે. મહંમદ ફજિલખાં નામનો

એક માણસ 'મુંદેશ્વરના નવાળ'ની પદ્ધતિ ધારણ કરી આ કિલ્લામાં બ્રિટિશ સરકારનાં વિરુદ્ધ પક્ષનો નાયક બન્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના જાન્યુઆરી માસમાં સર જુ રોમે કિલ્લા પર હુમલો કર્યો, સામા પક્ષના ઘણા ખરા લોકો નાસી ગયા. ફિઝલખાં કેદ પકડાયો. કિલ્લાના મુખ્ય દરવાજા આગળ તેને ફાંસી દેવામાં આવી. સાગરના કિલ્લામાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો મળી દોઢસોથી વધારે લોકો કેદ હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના ફેબ્રુઆરી માસની શરૂઆતમાં આ કિલ્લો છૂટાયો અને બંદીવાનો છૂટ્યા. બાણપુરના સાહસિક રાજાએ એક વખતે અંગ્રેજ નાસેકુઓને આશરો આપ્યો હતો છતાં તે પાછળથી અનિચ્છા પૂર્વક બળવામાં જળ્યો હતો. શાહગઝનો રાજા પણ વિરુદ્ધ પક્ષમાં જળ્યો હતો. એ બંને હાર્યા. મોગલ સમ્રાટ અકબરના વખતમાં ચંદેરી એક મુખ્ય સ્થળ હતું. 'જો તમે કોઈ એવું શહેર જોવાની ઇચ્છા રાખો કે જેનાં મકાનો મહેલ જેવાં હોય તો તમારે ચંદેરી જોવું' આ વાત અકબરના રાજ્યઅમલમાં કહેવત રૂપ થઈ પડ્યું હતું. એ વખતે ચંદેરીમાં ૧૪૦૦૦ પત્થરનાં મકાનો, ૩૮૪ બજારો, ૩૬૦ ધર્મશાળાઓ અને ૧૨૦૦૦ મસ્જિદો હતી. આ પ્રસિદ્ધ શહેર બળવાખોરાના હાથમાં આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના માર્ચ માસમાં એ અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યું. સિકંદર બેગમ પોતાની દીકરીના નામે બોખાળની રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવતી હતી. તેના પ્રયત્નથી ત્યાં શાંતિ જળવાઈ રહી હતી.

મુંગદ ખલાકામાં દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રના જમીનદારો ઇનામ કમિશનને લીધે નુકસાનમાં આવી પડ્યા હતા.* તે ઉપરાંત એ સમયે

* આ ગ્રંથના પહેલા વિભાગમાં આ વિષે હકીકત આપી છે.

નાના સાહેબ અને તાત્યા ટોપીનાં કાર્ય પણ તેમના જાણવામાં આવ્યાં હતાં. આથી ઉત્તર હિંદની ઉચ્ચપાયલનો તરંગ તેમને પણ ઉશ્કેરી રહ્યો હતો પરંતુ એ સમયે લૉર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન મુંબઈનો ગવર્નર હતો. એની કુશળતાથી શાંતિ ફેલાઈ હતી.

દક્ષિણમાં હૈદરાબાદના નિઝામ અને તેના પ્રસિદ્ધ મંત્રી સાહાર જંગની કુશળતાથી શાંતિ ટકી રહી હતી. આ પ્રમાણે અનેક રથળે અંગ્રેજોની માફક દેશો લોટાની કુશળતાથી પણ બળવો શાંત થયો હતો. પરંતુ મધ્ય હિંદના એક રથળનો બળવો દાબી દેવા માટે બહુ સૈન્ય અને યુદ્ધ કૌશલની જરૂર પડી હતી. અંસીમાં બળવો પુર બહારમાં ખીલી નીકળ્યો હતો. રાણી લક્ષ્મીબાઈનાં વીરત્વથી અંગ્રેજ સેનાપતિ ગભરાઈ ગયો હતો. હવે પછીના ખંડમાં એ વિષે વિગતવાર વર્ણન કરીશું.

Princess of Wales

ખંડ ૩ નો

અધ્યાય ૧ લો

ઝાંસી—લક્ષ્મીબાઇ

વિષય નિર્દેશ—ઝાંસીનું સ્થાન—લક્ષ્મીબાઇ—તેનું બાળપણ—
તેનો વિવાહ—તેના પતિનું મરણ—ઝાંસીમાં બ્રિટિશ રાજ્ય અમલની
સ્થાપના—ઝાંસીનો બળવો—એ વખતે લક્ષ્મીબાઈનાં કાર્ય—અંગ્રેજ
સેનાપતિનું ઝાંસી ગમન—તેની સાથે લડાઈ કરવાની લક્ષ્મીબાઈની
તૈયારી—ઝાંસીનાં કિલ્લા પર હુલ્લો—લક્ષ્મીબાઈની બહાદુરી—તે ઝાંસી
છોડે છે—ઝાંસીનો કિલ્લો અંગ્રેજ સેનાપતિના કબજામાં—રાવ સાહેબ
અને તાત્યા ટોપી સાથે લક્ષ્મીબાઈ જઈ મળે છે—કુચેનું પુલ—અંગ્રેજ
સૈન્ય કાઢી જીતે છે—રાવ સાહેબ વગેરેનું ગ્વાલિયર ગમન—મહારાજા
સિંધિયાનું પલાયન—ગ્વાલિયર રાવ સાહેબના કબજામાં—અંગ્રેજ
સેનાપતિનું ગ્વાલિયર ગમન—ગ્વાલિયરની લડાઈ—લક્ષ્મીબાઈ લડાઈનું
સ્થળ તળે છે—તેની પૂઠ પકડી—તેનો દેહત્યાગ—ગ્વાલિયરમાં મહારાજા
સિંધિયા ફરીથી અમલ સ્થાપે છે—દામોદર રાવ.

ઝાંસી સાગર અને નર્મદા પ્રદેશમાં આવેલું છે. સાગર અને
નર્મદા પ્રદેશની ઉત્તરે બ્રિટિશ તાબાના બાંદા, અલાહાબાદ અને
મીરજપુર જિલ્લા, દક્ષિણે નાગપુર અને નિઝામનું રાજ્ય, પશ્ચિમે
ગ્વાલિયર અને ભોપાળનું રાજ્ય આવેલાં છે. આ પ્રદેશનો ધણો ખેત
ભાગ બ્રિટિશોના તાબામાં આવેલો છે. ઝાંસીમાં લોર્ડ ડેલહાઉઝીના
હુકમથી કંપનિનું આધિપત્ય સ્થપાયું હતું. ઝાંસીના બળવાની હકીકત:

લખતાં ત્યાંની પ્રસિદ્ધ રાણી લક્ષ્મીબાઈની વાત યાદ આવે છે. ચર્મોપિલિના નામ સાથે જેમ લિઓનીડાસ, હલદિધાટના નામ સાથે જેમ પ્રતાપસિંહ, લોકાના માનસ પટ પર આર્વિભૂત થાય છે તેમ ઝાંસીના નામ સાથે લક્ષ્મીબાઈનું નામ લોકાના મનમાં ઉદય પામે છે. અમે પ્રથમ ઝાંસીની એ વીર રમણીનું જીવન વૃત્તાંત વર્ણવીએ છીએ. x

કૃષ્ણરાવ તાંબે નામનો એક મહારાષ્ટ્રિય બ્રાહ્મણ કૃષ્ણ નદીને તીરે આવેલા વાંછ ગામમાં રહેતો હતો. પેશ્વાના તાબામાં એ મામલતદારની પદવી પર હતો. તેનો પુત્ર બલવંતરાવ પેશ્વા સરકારના સેનાનાયકનું કામ કરતો હતો. બલવંતરાવના બે પુત્રોમાંનો મોટો મોરોપત પિતાની સાથે પુણા રહેતો હતો. એ છેવટે પેશ્વા બાહુરાવના સહોદર ચિમાજી આપ્પાનો અતિ પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યો હતો. બાહુરાવ બિયુર ગયો એટલે ચિમાજી કાશી જઈ વસ્યા. તેનો પ્રિય સહચર મોરોપત તાંબે પણ સહ પરિવાર કાશીવાસી થયો. અહીં તે ચિમાજીના દિવાનનું કામ કરતો હતો.

હિંદુના આ ચિરખવિત્ર ધામમાં ઇ. સ. ૧૮૪૫ ના નવેમ્બર માસની ઓગણીસમી તારીખે મોરોપત તાંબેને ઘેર એક કન્યા જન્મી. આ કન્યા પિતાને ઘેર મનુબાઈના નામથી ઓળખાતી હતી. મનુની જન્મ ૨-૪ વર્ષની થઈ ત્યારે તેની મા લાગીરથીબાઈ મરણ પામી. એ જ વખતે મોરોપતનો મુખ્ય સહાયક ચિમાજી આપ્પા પણ ગુજરી ગયાં.

x શ્રીયુત દત્તાત્રય બલવન્ત પારસનવીસે મરાઠી ભાષામાં લક્ષ્મી-બાઈનું જીવન લખ્યું છે. આ બાબતનો સારાંશ એ નવેમ્બર પૃષ્ઠા ૧૦૦૦ પર મળી શકે છે.

આપી મોરોપંત કાશી છોડી બિયુરમાં બાજીરાવને આશરે જઈ રહ્યો. મા વિનાની મનુષ્યાધ પિતાને અતિશય વહાલી હતી. તે સર્વદા પિતાની પાસે જ રહેતી, પિતાના અસાધારણ સન્માનને લીધે માતાના વિયોગનું દુઃખ ભૂલી જતી, પિતા સમક્ષ નાના પ્રકારના ખેલો કરી આનંદ પામતી. ઘરમાં બાધ માણસ ન હોવાથી તેને પુરુષોનાજ સહવાસમાં ઉઠરતું પડ્યું હતું. મનુષ્ય રૂપાળું શરીર, પ્રકુલ દેહકાંતિ, સરલતામય સદાચાર જોઈ બાજીરાવનો અનુચર વર્ગ તેને આદરમાનમાં 'છબેલી' (મેના) કહી બોલાવતો. પેશ્વાના દત્તક પુત્ર નાના સાહેબ અને રાવ સાહેબ સાથે આ બાલિકા હંમેશાં નાના પ્રકારની રમતો રમતી. તેના પ્રત્યે બાજીરાવ અતિશય પ્રેમ રાખતો હતો. તેના સ્નેહને લીધે તેની બધી બાલિકા પુરી થતી હતી. નાના સાહેબ જ્યારે ઘોડા પર ચઢી ફરવા જતો ત્યારે મનુ પણ તેની સાથે ઘોડેસ્વાર થઈ જતી હતી. નાના સાહેબને તરવારના પટ્ટા ખેલતો જોઈ મનુ પણ તેની સાથે પટ્ટા ખેલતી હતી. એ સિવાય તે પતંગો ઊડાડતી, પોતે રાણી બની સોબતલો-માંની કાષ્ટને સખી, કાષ્ટને દાસી બનાવતી અને કાષ્ટ તેનો હુકમ ન માને તેને શિક્ષા કરતી. આવી રમતથી તેને બહુ આનંદ થતો હતો. પદ્મશ્રી પેશ્વાના પુત્રો સાથે જેમ તે બહાદુરીના કાર્યોમાં ભાગ લેતી તેમ બહુવા ગણવામાં પણ ભાગ લેતી હતી. બાળપણમાં તે કંકા બારાખડી શીખી ગઈ હતી. એમ કહેવાય છે કે તે ભાષણીજને દિવસે નાના સાહેબને અલિનંદન આપતી. અદૃષ્ટના અપરિવર્તનીય વિધાન અનુસાર સંસારક્ષેત્રને વિષે આ બંનેનાં પરિણામ પણ લગભગ એક સરખાં આવ્યાં છે.

એક દિવસ એક જ્યોતિષી મનુની જન્મપત્રિકા જોઈ બોલ્યો

લખતાં ત્યાંની પ્રસિદ્ધ રાણી લક્ષ્મીબાઇની વાત યાદ આવે છે. યર્મોપિલિના નામ સાથે જેમ લિઓનીડાસ, હલદિઘાટના નામ સાથે જેમ પ્રતાપસિંહ, લોડોના માનસ પટ પર આર્વિભૂત થાય છે તેમ ઝાંસીના નામ સાથે લક્ષ્મીબાઇનું નામ લોડોના મનમાં ઉદય પામે છે. અમે પ્રથમ ઝાંસીની એ વીર રમણીનું જીવન વૃત્તાંત વર્ણવીએ છીએ. x

કૃષ્ણરાવ તાંબે નામનો એક મહારાષ્ટ્રિય બ્રાહ્મણ કૃષ્ણ નદીને તીરે આવેલા વાંઘ ગામમાં રહેતો હતો. પેશ્વાના તાબામાં એ મામલતદારનો પદવી પર હતો. તેનો પુત્ર બલવંતરાવ પેશ્વા સરકારના સેનાનાયકનું કામ કરતો હતો. બલવંતરાવના એ પુત્રાભાઈ મોરોપંત પિતાની સાથે પુણા રહેતો હતો. એ છેવટે પેશ્વા બાજુરાવના સહોદર ચિમાજી આપ્પાનો અતિ પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યો હતો. બાજુરાવ બિથુર ગયો એટલે ચિમાજી કાશી જઈ વસ્યા. તેનો પ્રિય સહચર મોરોપંત તાંબે પણ સહ પરિવાર કાશીવાસી થયો. અહીં તે ચિમાજીના દિવાનનું કામ કરતો હતો.

હિંદુના આ ચિરર્પવિત્ર વામમાં ઇ. સ. ૧૮૩૫ ના નવેમ્બર માસની ઝોગણીસમી તારીખે મોરોપંત તાંબેને ઘેર એક કન્યા જન્મી. આ કન્યા પિતાને ઘેર મનુબાઇના નામથી ઝોળખાતી હતી. મનુની ઉંમર ૨-૪ વર્ષની થઈ ત્યારે તેની મા લાગીરથીબાઇ મરણ પામી. એ જ વખતે મોરોપંતનો મુખ્ય સહાયક ચિમાજી આપ્પા પણ ગુજરી ગયા.

x શ્રીયુત દત્તાત્રય બલવંત પારસનવીસે મરાઠી ભાષામાં લક્ષ્મીબાઇનું જીવન લખ્યું છે. આ બાબતનો સારાંશ એ જ ગ્રંથ પરથી લીધેલો છે.

આપી મોરોપંત કાશી છોડી બિયુરમાં બાજરાવને આશ્વરે જઈરહો. મા વિનોની મનુષ્યાઈ પિતાને અતિશય વહાલી હતી. તે સર્વદા પિતાની પાસે જ રહેતી, પિતાના અસાધારણ સન્માનને લીધે માતાના વિયોગનું દુઃખ ભૂલી જતી, પિતા સમક્ષ નાના પ્રકારના ખેલો કરી આનંદ પામતી. ધરમાં બાઈ માણસ ન હોવાથી તેને પુરુષોનાજ સહવાસમાં ઉછરવું પડ્યું હતું. મનુનું રૂપાળું શરીર, પ્રકુલ્લ દેહકાંતિ, સરલતામય મદાચાર જોઈ બાજરાવનો અનુચર વર્ગ તેને આદરમાનમાં 'છમેલો' (મેના) કહી બોલાવતો. પેશવાના દત્તક પુત્ર નાના સાહેબ અને રાવ સાહેબ સાથે આ બાલિકા હંમેશાં નાના પ્રકારની રમતો રમતી. તેના પ્રત્યે બાજરાવ અતિશય પ્રેમ રાખતો હતો. તેના સ્નેહને લીધે તેની બધી બાલકાઈ પુરી થતી હતી. નાના સાહેબ ત્યારે ધોડા પર ચઢી ફરવા જતો ત્યારે મનુ પણ તેની સાથે ધોડેસ્વાર થઈ જતી હતી. નાના સાહેબને તરવારના પટ્ટા ખેલતો જોઈ મનુ પણ તેની સાથે પટ્ટા ખેલતી હતી. એ સિવાય તે પતંગો ઉડાડતી, પોતે રાણી બની સોબતણોમાંની કોઇને સખી, કોઇને દાસી બનાવતી અને કોઈ તેનો હુકમ ન માને તેને શિક્ષા કરતી. આવી રમતથી તેને બહુ આનંદ થતો હતો. પદ્મજી પેશવાના પુત્રો સાથે જેમ તે બહાદુરીના કાર્યોમાં લાગ લેતી તેમ લશ્વના ગણવામાં પણ લાગ લેતી હતી. બાળપણમાં તે કંકા આરાખડી શીખી ગઈ હતી. એમ કહેવાય છે કે તે ભાઈખીજને દિવસે નાના સાહેબને અલિનંદન આપતી. અદૃશના અપરિવર્તનીય વિધાન અનુસાર સંસારક્ષેત્રને વિષે આ બંનેનાં પરિણામ પણ લગલગ એક સરખાં આવ્યાં છે.

એક દિવસ એક ન્યોતિષી મનુની જન્મપત્રિકા જોઈ બોલ્યો

હતો. કે તે રાજરાણી યશે. મોરોપંતને જોશીના કહેવા પર વિશ્વાસ આવ્યો નહોતો. આ પહેલાં તેણે પુત્રી માટે લાયક મુરતિયો જોળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ તે સફળ થઈ શક્યો નહોતો. આથી તેને જોશીના કહેવા પર વિશ્વાસ એકઠો નહિ. પરંતુ જોશીએ દહતા-પૂર્વક કહ્યું કે મારી ગણતરી કદી ખોટી પડે જ નહિ. એ સમયે ઝાંસીના મહારાજ ગંગાધરરાવ વિધુર બન્યા. જોશીએ મોરોપંતને તેની સાથે કન્યાનો વિવાહ કરવાનું કહ્યું. મોરોપંતે જોશીની દહતા જોઈ તેને જ બાજીરાવના ભક્ષામણુ પત્ર સાથે ઝાંસીના અધિપતિ પાસે મોકલ્યો.

ગંગાધરરાવે કન્યા જોવા માટે એક અમાત્ય મોકલ્યો. ત્યારબાદ તેણે આ અમાત્યના મુખે મનુના રૂપ, — લાવણ્ય અને શુણનું કૃત્તિત્ત સાંભળ્યાં. એટલે બાજીરાવની ભક્ષામણુ સ્વીકારી લીધી. ઇ. સ. ૧૮૪૨ ના વૈશાખ માસમાં ધામધુમ સાથે ઝાંસીના મહારાજ સાથે આઠ વર્ષની મનુબાઈનાં લગ્ન થયાં. જોશી પોતાની ગણતરી સફળ થઈ જાણી સંતોષ પામ્યો. મોરોપંત ગંગાધરરાવને કન્યા સંપ્રદાન કરી પોતાને કૃતાર્ય માનવા લાગ્યા. પુરોહિતે ત્યારે ગંગાધરરાવના હેડા સાથે મનુનો હેડો બાંધ્યો ત્યારે મનુએ પુરોહિતને કહ્યું કે 'બરાબર મજબૂત ગાંઠ બાંધજો.' જેણે મોટી હંમરે અપૂર્વ તેજસ્વિતા સાથે કહ્યું, હવે કે 'મેરિ ઝાંસિ નહિ દેહંગી' અને એમ કહી ઉંચા દરબગના મિટિશ રાજપુરુષને નવાઈ પેદા કરી હતી તેની વાફ્યાતુરી આઠમે વર્ષે પણ આવી. સપ્ત જણાઈ આવતી હતી.

નવી વહુએ રજવાડામાં પ્રવેશ કર્યો એટલે મરાઠી રીત મુંબઈ તેનું નવું નામ પાડવામાં આવ્યું. મનુના શરીરનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય

વસ્ત્રાલંકારથી, વધારે સુશોભિત બન્યું હતું. તેની દિવ્ય કાંતિ જોઈ નગરવાસીઓના આનંદની સીમા રહી નહોતી. તેઓ વહુને મૂર્તિમતી લક્ષ્મી માનવા લાગી, એ માટે લક્ષ્મી સ્વરૂપિણી વહુનું નામ 'લક્ષ્મી-બાઈ' રાખવામાં આવ્યું, મોરોપંતની મનુ, દેશના નોકરોની છબેલી આ રીતે લક્ષ્મીબાઈના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ. વિવાહ બાદ લક્ષ્મીબાઈના પિતાં ઝાંસીના, દરબારમાં સંરદાર બન્યા, તેમણે બીજી વાર લગ્ન કર્યું. તેની બીજી પત્નીનું નામ ચિત્તાબાઈ હતું. તેનાથી તેમને એક પુત્ર તે એક કન્યા જન્મ્યા.*

ઇ. સ. ૧૮૫૦ ના માગસર માસમાં લક્ષ્મીબાઈને એક પુત્ર પ્રસવ્યો. કુમારના જન્મથી ગંગાધરરાવ બહુ આનંદ પામ્યો, શહેરમાં ઉત્સવ ચાલ્યો. પરંતુ બાળક તણુ માસનો થતા ન થતામાં મરણ પામ્યો. પુત્ર શોકથી લક્ષ્મીબાઈને આઘાત થયો. ગંગાધરરાવ પણ આ આઘાત સમાલી શક્યા નહિ. તેઓ માંદા પડ્યા. દવાદાર કરાવ્યા છતાં પ્રકૃતિ ધસાતી ચાલી. છેવટે તેઓ એ રોગમાંજ મરણ પામ્યાં. તેના મરણ પછી ઝાંસી કંઈ રીતે સ્થિતિશીના પંજમાં આવી પડ્યું તે વૃત્તાંત પહેલાં બાગમાં આવી ગયેલ છે. મરણ પહેલાં ગંગાધરરાવે યથાવિધિ દત્તક લીધો હતો. એ દત્તક દામોદરરાવના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

ઝાંસી સ્થિતિશીના કંજબમાં આવ્યું એટલે જુના અધિકારીઓને રજા આપવામાં આવી. મોરોપંત અને લક્ષ્મણરાવ રાણીના ખાનગી

* આ પુત્ર ને કન્યા જન્મ્યાં છે. પુત્રનું નામ ચિતામણીરાવ છે. તેની માસેથી લક્ષ્મીબાઈના જન્મ વિષે લખનારે અનેક વૃત્તાંત મેળવ્યા છે.

મૃદુભંત્રી બન્યા. દામોદરરાવ સાત વર્ષનો થયો એટલે ૪. સ. ૧૮૫૫ ના માધ માસમાં તેને જનોષ્ઠ આપવાનો વિચાર આવ્યો. પરંતુ પૈસા ન હોવાથી લક્ષ્મીબાઈએ તેના નામે સંધરી રાખેલા પૈસા કંપનિ પાસેથી માગ્યા, પણ કંપનિએ જવાબ આપ્યો કે દામોદરરાવ સાથેક ઉમરનો થાય ત્યારે એ પૈસા પાછા માગે તો રાણીએ આપવા અને તે બદલ ચાર આબરૂદાર માણસોના જમીન આપવા. આ સંલગ્ની રાણી બહુ દુઃખી થઈ પણ પૈસાની જરૂર હતી એટલે છેવટે તેણે આ માગણી સ્વીકારી. એક લાખ રૂપીઆ ઉપાડ્યા અને ઉત્સવપૂર્વક જનોષ્ઠનો વિધિ સંપૂર્ણ કર્યો.

લક્ષ્મીબાઈ ધાર્મિક કાર્યો કરી, પ્રભુ 'લજનમાં' પોતાનો સંતાપ ભૂલી જવાનો પ્રયત્ન કરતી. તે રાતના ચાર વાગે ઉઠતી, સ્નાનાદિ કાર્યથી પરંવારી સિવપૂજનમાં બેસતી. આઠ વાગે પૂજા પૂરી થતી. ત્યારબાદ વસ્ત્રાદિ પહેરી મહેલના ચોગાનમાં ૪, ૫ ઘોડા ઉપર લગભગ બે કલાક સવારી કરતી. ૧૧ વાગે ફરીથી સ્નાન કરી શાસ્ત્રાનુસાર દાન વિધિ કરી ભોજન કરતી. ભોજન બાદ ૩ વાગ્યા સુધીમાં અંગીઆરસો રામનામ આઠ પ્રકારનાં ચંદન વડે નાના નાના કાગળના ટુકડાં પર લખતી અને એ કાગળના ટુકડા ધઉના સોટની ગોળીઓમાં નાખી એ ગોળીઓ માછલાને ખવરાવતી; સાયંકાળથી રાતના આઠ વાગ્યા સુધી પુરાણ સાંભળતી. જ્યેષ્ઠા તેને મળવા માંગતા તેઓ આ સમયે તેની મુલાકાત લઈ શકતા. ત્યારબાદ ફરીથી નાદી દેવસેવામાં બેસતી, ત્યારબાદ રાતના બાર વાગ્યા પહેલાં સૂઈ જતી. મહાલક્ષ્મી પ્રત્યે તેને ખાસ ભક્તિ હતી. તે દર શુક્રવારે ઉપવાસ કરતી. સૂર્યાસ્ત વખતે મહાલક્ષ્મીના મંદિરમાં દર્શન કરવા જતી.

રાણીએદલીલ પૂર્વક જણાવ્યું કે મારા પતિનું દેવું એ તેનું પોતાનું દેવું નહોતું માટે હું તે માટે જવાબદાર ન હોઈ શકું. તેણે ઝાંસી છોટી કોશીમાં જઈ વસવાતી સરકારની રજા માગવાની ઇચ્છા દર્શાવી. રાણીની સાથે જે જાતની વર્તણૂક ચલાવવામાં આવી હતી તેનું પરિણામ શું આવવાનું છે તે કહી શકાય તેમ નહોતું, પરંતુ આ સંબંધમાં જે કંઈ બન્યું હતું તે એટલું અનુદાર, એટલું ન્યાય બહિર્ભૂત હતું જે કેલિવન સાહેબ જો તેનું પરિણામ વિચારવા બેઠા હોત તો જરૂર તેઓ પણ ચમકી જાત. ^૧ આ પ્રમાણે સરકાર પ્રત્યે રાણીનો વિરાગ, ધીમે ધીમે વધતો ગયો. તેનામાં જેવી પુરુષને લાયકની શક્તિ હતી તેવી જ સ્ત્રીજન. ઉચિત વેરવૃત્તિ પણ હતું. તે વાવાઝોડાની તપાસ કરતી બેઠી. રાણીએ નક્કી ધારી લીધું હતું કે સમય આવ્યો છે. ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં તેની ઉંમર ત્રીસ વરસની ચંદ્ર હતી. ^૨ તેની

૧. માંસમાં વાગેલા કાંટાની માફક નીચે લખેલું પારકાનું હરી લેવાનું કાર્ય પણ કંઈ ઓછી ઉસ્કરણી ફેલાવે તેનું નહોતું. ઝાંસીની પૂર્વમાં ફાટની બહાર લક્ષ્મી દેવીનું મંદિર છે. ગંગાધરરાવના પૂર્વજોએ એ મંદિરના ખર્ચ પેટે બે ગામ, લખી આખ્યાં હતાં. ગંગાધરરાવનું મૃત્યુ પછી કે. કમિશનરે એ બંદોબસ્ત ચાલુ રાખવા સરકારને વિનંતિ કરી. પરંતુ બંને ગામ કબજે કરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. રાણીએ આ કાર્ય વિરુદ્ધ વાંધો લીધો. આ બાબત ફરીથી સરકારમાં ગઈ. તેનું પરિણામ કંઈ ન આવ્યું. પરંતુ સરકારનો હુકમ અમલમાં આવે તે પહેલાં ઝાંસીમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો.

૨. મરાઠી જીવનચરિતમાં રાણીનો, જન્મ ૧૮૩૫ માં લખ્યો છે. આથી ૧૮૫૭ માં તેની ઉંમર ૨૨ વર્ષની ચંદ્ર ગણાય.

તીવ્ર બુદ્ધિ; કર્તવ્ય પાર પાડવામાં દૃઢતા, વાક્યકૌશલ અને ઉત્કૃષ્ટ
 દલીલશક્તિ અનુપમ હતાં. તે પોતાનો મુકદ્દમો કમિશનર કે ગવર્નર
 પાસે બરાબર રજૂ કરી શકતી. ત્યારે તે અંગ્રેજ અમલદારો સાથે
 વાત કરતી ત્યારે પોતાના અંતરનો જુસ્સો દબાવી દેતી. તેના વિરુદ્ધ
 નાના પ્રકારની વાતો ફેલાઈ હતી, પરંતુ એ તો આપણી રીત છે.
 કોઈપણ રાજ્ય પદ્મશ્રી થાય તો તેની વિરુદ્ધ નાના પ્રકારની વાતો
 ફેલાય જ. એમ કહેવાય છે કે રાણીને દોરનારા ખીજા હતા. તે ઉગાઠિ
 હતી ને સદા એ જ હાલતમાં મસ્ત રહેતી. પરંતુ એ બંને આરોપ
 અસત્ય હતા. ખીજાની સાથેની વાતચીત પરથી તેની પ્રગલ્ભતા જણાઈ
 આવતી. અને તેને ઉગાઠિ કહેતા એ તો કેવળ કલ્પના સિવાય બીજું
 કંઈ જ નહોતું. ”૧

આ વખતે ઝાંસીમાં ૧૨ મી દેશી પલટણનો એક લાગ, ૧૪
 મી અનિયમિત ઘોડેસ્વાર પલટણનો થોડો લાગ અને કેટલુંક ગોલંદાજ
 સૈન્ય હતું. કમાન ડનલોપ આ બધાં સૈન્યનો ઉપરી હતો. ઝાંસી
 ખાલસા થયું ત્યારથી કમાન સ્કીન કમિશનરની પદવી પર હતો.
 ઝાંસીમાં કંઈ ઉચ્ચપાયલ થશે એમ સ્કીને ધાર્યું નહોતું. ત્યારે મિત્ર-
 ત્વમાં બળવો શરૂ થયો ત્યારે પણ સ્કીનને ખાતરી નહોતી કે ઝાંસીના
 સિપાઈઓ ઉશ્કેરાઈ સરકાર વિરુદ્ધ પડશે, અથવા બહારના માણસો
 તેને ઉશ્કેરી શકશે. તેણે ૧૮ મી ગેએ આગ્રા લખી મોકલ્યું કે
 ‘અહીં કોઈ પણ પ્રકારની ચંકાનું કારણ હોય એમ મને લાગતું

૧. Kaye, Sepoy War Vol. III P. 562-56૦

સર જૉન માલકસે પણ રાણીના ચારિત્રની પ્રશંસા કરી છે. આ
 ગ્રંથના પહેલા લાગમાં એ વિષે વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે.

નથી. અહીંના સિપાઇઓ વિશ્વાસુ છે અને મિરત તથા દોહીના બનાવોને તિરસ્કારે છે. તેઓ કમાન ડનલોપ જેવા ઉપરી નીચે સંતુષ્ટ છે અને તેઓને કંઈ રીતે વશ રાખવા તે કમાન સારી રીતે જાણે છે. તેમને તેઓમાં કોઈ પણ પ્રકારના અસંતોષનું ચિહ્ન જણાતું નથી. ' મેં માસ પૂરો થયો. જુન માસની શરુઆતમાં પણ કમિશનર સાહેબ સિપાઇઓની રાજલક્ષિત પર શંકા લાવી શક્યા નહિ, પરંતુ જોતજોતામાં વિપત્તિનું વાદળ ચઢવા લાગ્યું.

કમિશનર સાહેબે ૩ જુનને રાજ સિપાઇઓની વફાદારી માટે જરા પણ શક બતાવ્યો નહોતો પણ ત્યારબાદ એકાદ બે દિવસ પછી ઘોળે દિવસે છાવણીમાંના બે બંગલા આગથી સળગી ગયા. ૫ મી તારીખે કિલ્લા તરફ બંદુકના અવાજો સંભળાવા લાગ્યા. હવે સત્તાચાળાઓ ખોતાનો ખચાવ કરવા તૈયાર થયા. લડાઈ કરી શકે તેવા યુરોપીઅનો કુટુંબ ને ધનદોલત સાથે કિલ્લામાં જઈ રહ્યા. સિપાઇઓના અમલદારો છાવણીમાં જ રહ્યા. કપ્તાન ડનલોપ અને તેના અમલદારો સિપાઇઓને શાંત રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પરંતુ સિપાઇઓ નિમકહલાલ ન રહ્યા. બીજે દિવસે સવારમાં કવાયત થશે એવો હુકમ જાહેર કરવામાં આવ્યો. નિશ્ચિત સમયે અમલદારોએ ઝાંસીના સિપાઇઓને કવાયતના મેદાનપર એકત્ર કર્યા. સિપાઇઓએ તે વખતે કશી ઉશ્કેરણી ન દર્શાવી. તેઓ શાંતિથી માનપૂર્વક ઉપરીના હુકમને વશ થયા પરંતુ એ લોકોની શાંતિ ફલદાયી ન નીવડી. વાવાઝોડાની શરુઆતમાં કુદરત જેમ શાંત બની જાય તેમ સિપાઇઓ પણ તોફાન પહેલાંની શાંતિ દર્શાવતા હતા. એ સમયે સ્ક્રીન અને ગોર્ડન સાહેબે છાવણીમાં જઈ કપ્તાન ડનલોપની મુલાકાત લીધી.

ત્યારબાદ સ્કીન સાહેબ કિલ્લામાં પાછા ફર્યા, ગોર્ડન સાહેબે ઘેર આવી જમ્યા બાદ મદદ માટે આજુબાજુનાં રજવાડાંને પત્રો લખ્યા પરંતુ વિપત્તિ અનિવાર્ય બની બેઠી. એ દિવસે સવારમાં બધા સિપાઇઓ સરકાર વિરુદ્ધ પડી પોતાના અમલદારોપર ગોળી ચલાવવા લાગ્યા. યુરોપીઅનોમાંના લગભગ બધા માર્યા ગયા. કેવળ એક અમલદાર ધવાયા છતાં પોડેસ્વાર થઇ કિલ્લા તરફ રવાના થઇ શક્યો. ઉશ્કેરા-એલા સિપાઇઓએ આ પ્રભાણે જાવણી લોહીથી રંગી નાખી. ત્યાર બાદ તેઓએ જેલ તોડી કેદીઓને છોડી મૂક્યા. કચેરી સળગાવી મૂકી. છેવટે તે સિપાઇઓ, કેદીઓ, પોલિસ પહેરેગીરો વગેરે બધાએ મળી કિલ્લાને ઘેર્યો.

૭ મી જુને કિલ્લામાંના યુરોપીઅનોનું નસીબ ફર્યું. ચોમેર વાદળ ચઢી આવ્યું. વાવાઝોડું મચ્યું. આવા પ્રબળ વાવાઝોડામાં યુરોપીઅનોથી નાશી શકાયું નહિ. આથી તેઓ નિરપાય બની એક વખતે જેના પ્રત્યે તેઓએ અત્યાચની પરંપરા ચલાવી હતી તેઓની મદદ માગવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૭ મી જુને સવારમાં કપ્તાન સ્કીને કિલ્લામાંથી સહીસલામત સુરક્ષિત સ્થળે જવા દેવાનો બક્ષિયસ્ત કરવા માટે લક્ષ્મીબાઇ સમક્ષ કેટલાક અમલદારોને મોકલ્યા. કહેવાય છે કે તેઓને રસ્તામાં જ પકડવામાં આવ્યા અને રાણી પાસે લાવવામાં આવ્યા. રાણીએ તેને સિપાઇઓના હાથમાં સોંપ્યા. છેવટે તેઓ માર્યા ગયા.^૧ ઝાંસીનો વડો સદર અમીન રાણીના નોકરોને હાથે માર્યો ગયો. સ્કીન અને ગોર્ડન સાહેબે તે રાણીપર વારંવાર પત્રો લખ્યા.

૧ આ વૃત્તાંત અંગ્રેજોનાં પુસ્તકોમાં છે. લક્ષ્મીબાઇનાં જીવન અરિત લેખકના વૃત્તાંતમાં આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ નથી.

પરંતુ એ પત્રો ક્યાં ગયા તેનો પતો લાગ્યો નહિ, એ વાગ્યાને સુમારે લોકોએ કિલ્લાપર હલ્લો કર્યો. પરંતુ તેથી કિલ્લામાંના લોકોને કંઈ નુકસાન ન થયું. ૮ મી જુને ફરી બીજાવાર કિલ્લાપર હલ્લો થયો. કિલ્લાની બહારની ખેંઠે અંદર પણ વિશ્વાસઘાતકોએ પોતાનું કામ બજાવ્યું. બહારના લોકો અંદર પેસી શકે માટે કિલ્લાનો દરવાજો ખોલી નાખવાનો પ્રયત્ન થયો. પરંતુ સુભાએ એ પ્રયત્ન વખતસર નિષ્ફળ ગયો. આથી થોડા વખત માટે તો કિલ્લામાંના લોકો અક્ષત શરીરે રહ્યા, પરંતુ હલ્લો કરનારાને હાંફી કાઢવાનું ન બન્યું, કપ્તાન મોર્ડન માર્યો ગયો. ખોરાક ને દારૂઓનો ખૂટમાં. ચોમેરથી હલ્લો કરનારાનું દળ વધવા લાગ્યું. આથી શરણ થયા સિવાય બીજો આરો રહ્યો નહિ, છેવટે કપ્તાન સ્કીને ધોળો વાવટો ફરકાવ્યો.

સિપાઈઓના આગેવાનો આ પ્રકારે જોઈ કિલ્લાના દરવાજા આગળ એકઠા થયા અને કમાન-સ્કીનને સંધિ કરવા માટે ગંભીરપણે શપથ ખાતો જોઈ શાલેમહમદ નામના એકદેશી દાક્તર દ્વારા તેઓએ તેને જણાવ્યું કે અંગ્રેજો હથિયાર છોડી શરણ થશે તો તેમનો વાળ પણ વાંકો થશે નહિ, આ કરાવે કબુલ રાખવામાં આવ્યો. કિલ્લાનાં લોકોએ હથિયાર છોડી દીધાં. કિલ્લો છોડવાની તૈયારી થવા માંડી. પણ એ બેનસિબ લોકોનું નસીબ રૂઝુ હતું. કિલ્લાનો દરવાજો ખસાર કરે છે ત્યાં સિપાઈઓ તેમના પર કૂદી પડ્યા. તેઓને કેદ કરવામાં આવ્યા, અશસ્ત્ર લોકો તેમને તેમ કરતા અટકાવી ન શક્યા. ઘેટાંની માફક બધા લોકો કેદ પકડાયા. તેઓને રાજ માર્ગ ઉપર ચઈ શહેર બહાર લઈ જવામાં આવ્યો. એ સમયે કેટલાક સવારોએ આવી કહ્યું કે રસાલદારના હુકમથી કેદીઓને મારી નાખવામાં આવશે. પછી આ

શોચનીય દશાવાળા જીવોને ઝાડની દાર, આગળ દારબંધ ઉભા રાખવામાં આવ્યાં. જેલ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટનો વિશ્વાસ દારોગો આ ભયંકર કાર્યની જવાબદારી લેતો હતો. જેલના દારોગાએ સૌથી પહેલાં પોતાના જુના માલિકને મારી નાખ્યો સ્ત્રીઓ અને બાળક બાલિકાઓને પુરુષોથી જુદાં રાખ્યાં હતાં. એ બધાં પણ મારાઓને દાથે હતલ થયાં, તેઓનાં શરીર ત્રણ દિવસ સુધી રસ્તા પર રઝળતાં રાખવામાં આવ્યાં. ત્યાર બાદ અતિ સામાન્ય રીતે એક ભાગમાં પુરુષોને અને બીજા ભાગમાં સ્ત્રીઓને દાટવામાં આવ્યાં. આ પ્રમાણે થયાસથી સાડ નિર્દોષ ખ્રીસ્તીઓના લોહીથી તરતની કબજે થએલી ઝાંસી નગરી કલકિત થઈ.^૧

કે સાહેબે આ ભયંકર વૃત્તાંત લખ્યા બાદ જણાવ્યું છે કે ખાત્રીપૂર્વકનાં પ્રમાણો પરથી જણાયું છે કે 'આ ભયંકર ક્રત્ત વખતે રાણીના નોકર ચાકરમનિ એક પણ માણસ હાજર નહોતો. મુખ્યત્વે કરીને આ કૃત્ય આપણા જુના નોકરોનું જ ગણાય. અનિયમિત ઘોડે-સ્વાર સેનામાંથી આ કતલનો હુકમ બહાર પડ્યો હતો. જેલનાં દારોગાએ એ હુકમ અમલમાં મૂક્યો હતો.'^૨ કે સાહેબની આ ઉક્તિ પરથી સાબીત થાય છે કે ઝાંસીની આ કતલ સાથે રાણી લક્ષ્મીબાઈને જરા પણ સંબંધ નથી.

મરાઠી લેખકના મત મુજબ ૭૫ સાહેબ, ૧૬ મડમો અને ૨૩ છોકરાં આ વખતે કતલ થયાં. આ નિર્દય કર્મમાં રાણી લક્ષ્મીબાઈનો દાથ

૧ Kaye Sepoy War Vol. III P. 369.

૨ Ibid.

હતો કે નહિ તેના સંબંધમાં તેનો જીવન કથાકાર લખે છે કે 'જીન માસની શરૂઆતમાં ઝાંસીના સેનિકામાં ઉચ્છેદરણી થતાં જોષ ડેપુટિ કમિશનર કમાન ગોર્ડન અને બીજા યુરોપીઓએ ઝાંસીની રાણી પાસેથી આશ્રય માટે તથા ઝાંસીના રક્ષણ માટે સૈન્યની માગણી કરી. રાણીએ માગણી પુરી કરવા વચન આપ્યું, પણ તેની પાસે વધુ સૈન્ય નહોતું માટે લશ્કરમાં ભરતી કરવાની સામી માગણી કરી. આ વખતે આ માગણી અમલદારોએ સ્વીકારી પણ ખરી.

પહેલો દિવસ આ પ્રમાણે ગયો. બીજો દિવસે ગોર્ડન સાહેબ એકલા રાણીની મુલાકાતે આવ્યા અને કેવળ સ્ત્રીઓ અને છોકરાંના બચાવની જવાબદારી રાણીએ પોતા પર લેવી એવી વિનંતિ કરી. રાણીએ આ માગણી સ્વીકારી. બીજો દિવસે અંગ્રેજોનાં બૈરાંછોકરાં રાણીના મહેલમાં આવી પહોંચ્યા, રાણીએ તેઓનો આદરસતકાર કરી તેમને રહેવા માટે જગા દાદી આપી અને તેના બચાવ માટે પહેરગીરો મૂક્યા. પરંતુ આ બૈરાંછોકરાં લાંબો સમય રાણીના મહેલમાં ન રહ્યાં. સિપાઈઓ સરકાર સામે ઉઠ્યા. અંગ્રેજો કિલ્લામાં જઈ રહ્યા અને પોતાનું આશ્રય સ્થળ વધારે સુરક્ષિત અને નિરાપદ માની તેઓ પોતાનાં બૈરાંછોકરાંને પણ ત્યાં લઈ ગયા. સ્ત્રીઓ રાણીનો મહેલ છોડી ગઈ છતાં ત્રણ દિવસ સુધી દરરોજ રાત્રે સિપાઈઓ ન જાણે તેમ તેઓને માટે ત્રણ મણ રોટલી કિલ્લામાં પહોંચતી કરવામાં આવતી. રાણીની આટલી મદદ છતાં છેવટે તેઓનું શું થયું તે ઉપર

૧. લક્ષ્મીબાઈના એક જીના કામદારે ઝાંસીની લડાઈ નજરે જોઈ હતી; તે ઉજ્જનમાં રહેતો હતો. ઉજ્જનના જગ રાવ બહાદુર ચિંતામણી નારાયણ વેલ્લે આ કામદાર પાસેથી આ વિગત મેળવી હતી.

લખેલ કે સાહેબના વૃત્તાંત પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. રાણીની પાસે
 બે પુરતું લશ્કર હોત તો ૮ મી જુનની કતલ કદી ન થાત. રાણીએ
 મુન્શી અયોધ્યાપ્રસાદ દ્વારા કસ્ટોન ગોર્ડન સાહેબને કહાવી મોકલ્યું.
 હતું કે જો મને હુકમ મળશે તો હું આ વખતે તેમને મદદ કરવા
 માટે ઠાકુરનું સૈન્ય એકત્ર કરીશ. આના જવાબમાં ગોર્ડન સાહેબે કહાવી
 મોકલ્યું હતું કે 'અમે આપની મદદ સ્વીકારવાની ઇચ્છા રાખતાં
 નથી. અમારી ચિંતા ન કરતાં તમારો પોતાનો ખ્યાલ કરો.' આથી
 યુરોપીઅનોના ખ્યાલ માટે રાણી પાસે બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો
 નહોતો. સિપાઇઓ દિલ્હી તરફ ગયા એટલે રાણીએ યુરોપીઅનોનાં
 શબ્દોને વિધિપૂર્વક દટાવ્યાં હતાં. બે અંગ્રેજ અને એક મુઝમ આ
 બંધકર બનાવમાંથી કોઈ પણ રીતે નાસી છૂટ્યાં હતાં. તેઓમાંનો
 એક માર્ટિન નામનો સાહેબ આગ્રામાં રહેતો હતો. તેણે રાણીના ફત્તે
 પુત્ર દામોદરરાવને સ્પષ્ટ રીતે લખી જણાવ્યું હતું કે 'આપના
 પ્રત્યે અતિશય ગેરવાજબી અને નિર્દયપણે આ વિષયનો દોષ ચઢા-
 વવામાં આવ્યો છે. મારા સિવાય બીજા કોઈ ખરી વાત જાણતું
 નથી. આપની ગરીબ માતા ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના જુન માસમાં થયેલી
 યુરોપીઅનોની કતલમાં કોઈ પણ પ્રકારે સંડોવાયેલી નથી. યુરોપીઅનો
 કિલ્લામાં ગયા પછી પણ બે ત્રણ દિવસ સુધી તેમણે અમને ખોરાક પુરો
 પાડ્યો હતો. કહેરાથી એકસો બુંદુકધારી લોકો બોલાવી તેઓને તેમણે
 અમારી મદદે મોકલ્યા હતા. પરંતુ અંગ્રેજોએ તેઓને એક દિવસ રાખી
 પાછળથી રજા આપી હતી. ત્યારબાદ રાણીએ મેજર સ્ટ્રીન અને
 કસ્ટોન ગોર્ડનને નાસી જઈ દતિયા નામના સ્થળના રાખને આયરે
 જઈ રહેવાની વિનંતિ કરી હતી. આ વિનંતિ પણ માન્ય રાખવામાં

આવી નહોતી. છેવટે તેઓ પોતાના સૈન્ય અને પોલીસ પહેરગીરોને કાઢી માર્યા ગયા હતા.*

ઉશ્કેરાએલા સિપાઇઓએ યુરોપીઓને મારી નાખ્યા. છાવણી નહૂદી લીધી. ઝાંસીના કિલ્લામાં, ઝાંસીની છાવણીમાં સિપાઇઓ બળવાન થઇ પડ્યા. હવે તેઓનું ધ્યાન રાજમહેલ તરફ દોડ્યું. તેઓએ રાજમહેલ ઘેર્યો અને રાણીને કહ્યું કે અમે દીલ્હી તરફ જઈએ છીએ. તો અમને ખર્ચ પેટે ત્રણ લાખ રૂપીઆ નહિ આપવામાં આવે તો અમે મહેલ તોપોના ગોળા વડે ઉડાડી દઈશું રાણીમાં પ્રત્યુત્પન્નમતિ હતી. તેણે કહાવી મોકલ્યું કે મારી બધી દોત્તત તો બીજાના હાથમાં છે. અત્યારે હું અનાથ છું. પારકાપર આધાર રાખી બેઠી છું. મારા જોવી ગરીબ પર જૂલમ ગુમરવો એ તમારા જોવા સ્વદેશ બાંધવોને ન શોભે. પરંતુ સિપાઇઓએ રાણીના કાલાવાલા તરફ લક્ષ ને આપ્યું. આ તરફ રાણીના પિતાએ સિપાઇઓને સમજાવવા માટે તેના આજેવાનોની મુલાકાત લીધી. પણ તેમને કેદ કરવામાં આવ્યા. સિપાઇઓએ કહ્યું કે થોડાધણા પૈસા નહિ મળે તો અમે ઝાંસીની ગાદીએ રાણીના

* કે સાહેબે લખ્યું છે કે (Sepoy War III 365) રાણી ફઠી જીને સાંજરે વાવટો ઉડાડી, સંખ્યાગ્રંથ 'નોકરો' સાથે સિપાઇઓની છાવણી પર. આવી. આહસુન અલી નામના એક મુલ્લાએ યુસ્ત મુસલમાનોને ઉપાસના માટે બોલાવ્યા. આ પ્રમાણે અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ એકત્ર થવાનો સંકેત કરવામાં આવ્યો. કર્નલ મેલિસન પણ આ બાબતનો ઉલ્લેખ કરે છે. (Indian Mutiny I: 185) પરંતુ રાણીની ઓરમાન માં કહે છે કે આ વખતે રાણીએ એક વાર પણ મહેલ છોડ્યો નહોતો.

સગા સદાશિવરાવ નારાયણને બેસાડીયું. રાણી નિરૂપાય બની. તેણે પોતાના પિતાને છોડાવવા ખાતર ધરેણાંમાં વેચી એક લાખ રૂપીયા આપી સિપાઇઓને શાંત કર્યા. સિપાઇઓ પૈસા મળતાં 'મુલક ખુદાકા, મુલક બાદશાહકા, અમલ રાણી લક્ષ્મીબાઇકા' કહેતા કહેતા દીલ્હી તરફ રવાના થયા, રાણીએ આ બાબત અંગ્રેજ સત્તાવાળાઓને લખી મોકલી. . .

કેનલ મેલિસન આ સંબંધમાં લખે છે કે સિપાઇઓને પૈસા નોંધતા હતા. ને રાણીને ઝાંસીની ગાદી નોંધતી હતી. આથી તેણે પૈસાના બદલામાં પોતાનું કાર્ય પાર પાડ્યું. સિપાઇઓ લાંચને વશ થઇ લક્ષ્મીબાઇને ઝાંસીની રાણી બહેર કરી ગયા. કે સાહેબ પણ આજ હકીકત લખી ગયા છે. પરંતુ ઉપરની વાત પરથી સાબીત થશે કે રાણી ઝાંસીની ગાદી ખાતર સિપાઇઓને જઇ મળી નહોતી. તે તદ્દન આધાર વિનાની થઇ પડી હતી. પૈસા આપ્યા સિવાય સિપાઇઓના 'જનમીયાં' તે મુક્ત થઇ શકે તેમ નહોતું. સિપાઇઓની માથે નોડાઇ હોત તો તેને ધરેણાં વેચી પૈસા આપવા પડ્યા ન હોત. તેમ તે બાબત અંગ્રેજોને જણાવવાની પણ જરૂર પડી ન હોત. કેવળ સંજોગોને વશ થઇ તેને આ કૃત્ય કરવું પડ્યું હતું.^૨

સિપાઇઓ આત્મા ગયા બાદ રાણીએ સરકારે નીમેલા ફાજદારીના સિરસ્તેદાર ગોપાળરાવ વગેરે આબરૂદાર માણસોને બોલાવો હવે શું કરવું તે બાબત પૂછપરછ આરંભી. સાગર પ્રદેશમાં એ વખતે બહુ પાંધલ નહોતી. આથી ત્યાંના કમિશનરને સલાયત કરવા ઝાંસીના

૧ Malleon, Indian Mutiny. Vol. I. P. 190-191

૨ Kaye, Sepoy War. Vol. III. P. 370

અનાવોની ખબર આપવી અને ઝાંસીમાં કંઈ રીતે વર્તવું એ બાબતમાં તેની સલાહ માગવી એવો નિર્ણય થયો. આ મુજબ ગોપાળરાવે બધી વિગત સામરના કમિશનરને લખી મોકલી, રાણીએ પોતે પણ જુદા જુદા સ્થળોના અમલદારોને બધી હકીકત જણાવી પોતાનો બચાવ કર્યો. ઝાંસીના કમિશનર કપ્તાન પિંકન સાહેબ લખી ગયા છે કે 'ખાત્રી લાયક થયેથી જાણવામાં આવ્યું છે કે રાણીએ આપણા સ્વદેશ આંધવોની હત્યા માટે દુઃખ પ્રગટ કરી જબલપુરના કમિશનર પર એક પત્ર લખ્યો હતો. પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે આ વ્યાપારમાં મારો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નહોતો, ત્યાં સુધી અંગ્રેજ સરકાર ઝાંસીનો કબજો ફરીથી ન લે ત્યાં સુધી હું અહીંની વ્યવસ્થા જળવીશ એવું જણાવી રાણીએ અંગ્રેજો સાથેનો મિત્રતાનો સંબંધ જળવી રાખ્યો હતો.' આ પરથી સાબીત થાય છે કે રાણીએ અંગ્રેજ સરકારના પ્રતિનિધિ રૂપે ઝાંસી પોતાના તાબામાં રાખ્યું હતું એ સમયે અંગ્રેજ સરકાર તરફથી કંઈ પણ પત્ર આવતો તેનો જવાબ અમલદારોના અવ્યવસ્થિતપણાને લીધે રીતસર આપી શકાતો નહિ, તેથી ઘણી વેળા રાણીનો ઉદ્દેશ અંગ્રેજો જાણી શકતા નહિ. આવી ગડબડમાં પણ રાણીનો પૂર્વોક્ત પત્ર ચોખ્ખું રચેલો પહોંચ્યો હતો, પરંતુ વિધાતાએ રાણીનું લાગ્ય અગાઉથી નક્કી કરી રાખ્યું હતું. આથી એ લાગ્ય

× કે સાહેબ લખે છે કે મને જબલપુરના કમિશનર મેજર એરસ્કિનના જાહેરનામામાંથી આવી કાંઈ પણ પ્રકારની બાતંત્રી મળી નથી. (Sepoy War, III P. 350) પરંતુ આંગ્રેજાનિવાસી માર્ટિન સાહેબે જાતે જોએલી જે ઘટના વર્ણવી છે તેની સાથે પિંકન સાહેબની ઉપલી હકીકત મળતી આવે છે.

ઉલટાવી શકાયું નહિ. માર્ટિન સાહેબના પત્રમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે 'તેણે (રાણીએ) જળલપુરના કમિશનર મેજર એસ્કિન અને આગરાના વડા કમિશનર કર્નલ ફેઝરપર ખરિતો મોકલ્યો હતો. મેં જાતે એ ખરિતો આગરાના વડા કમિશનરને વાંચ્યો હતો. રાણીનો પત્ર વાંચી કમિશનર થું કહે છે તે જણવાની મને ખૂબ ઉત્કંઠા હતી, પરંતુ ઝાંસીનું નામ આ અગાઉ તેની આગળ કદાચિત થયું ચૂક્યું હતું. તેણે કંઈ પણ ન સાંભળતાં રાણીને અપરાધી માનવાનું ચાહુ રાખ્યું હતું. "

આ પ્રમાણે અભાજિનીનું અદૃશ્યક વળી નીચું ફરવા લાગ્યું. તેના વિશ્વાસુ કામદારોને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા. તેનો પિતા મોરોપત રાજનીતિ ચતુર નહોતો. તેનો દિવાન સદ્મજુરાવ નવો હતો એથી તેનામાં કર્મકુશળતા કે અનુભવ નહોતો. દેશની સ્થિતિથી જાણીતો અને અંગ્રેજ ભાષા જાણતો કોઈપણ માર્ણસ આ સંકટને વખતે તેને સલાહ આપવા હાજર નહોતો. ઝાંસીની નવી રાજ્યવ્યવસ્થા વખતે ખોરજા વગેરે સ્થળે જે લોકો અમલદાર તરીકે નીમાયા હતા તેઓની સાથે રાણીને જહુ બનતું નહોતું. આ પ્રમાણે ચોમેરથી અંધકાર છવાયો હતો. નિસહાય, અનાથ રાણી સંસાર સાગરના પ્રયંડ મોજામાં ધસડાતી હતી. આ લયંકર તોફાનમાં પ્રકાશનું એક પણ કિરણ તેની નજરમાં આવ્યું નહિ. કદાચ એ તેને આ લયંકર ઝેરા-વાતમાંથી બહાર કાઢવા હાથ લંગાવ્યો નહિ.

સિપાઈઓના હુલાયો ઝાંસીમાં અંગ્રેજોનો અમલ નાશ પામ્યો હતો. રાણીએ આ હકીકત અંગ્રેજ અમલદારોને જણાવી હતી. અંગ્રેજોની ગેરહાજરીમાં તેણે બધી સત્તા હાથમાં લીધી હતી. બરાબર

આજ સમયે તેના સગા સદાશિવરાવ નારાયણે ઝાંસીની ગાદી માટે ઉમેદવારી બહાર કરી. સદાશિવે ઝાંસીથી ત્રીસ માઇલ દૂર આવેલો કરેશ નામનો કિલ્લો ખીલી લીધો. ત્યાંથી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢ્યા. ત્યાંથી આબુગાબુનાં ગામડાં કબજે કરી સદાશિવે 'ઝાંસીના મહારાજ'નું પદ ધારણ કર્યું. લક્ષ્મીબાઈએ તેની સામે લશ્કર મોકલ્યું. લશ્કરે કહેરાના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો એટલે સદાશિવ ત્યાંથી નાસી સિંધિઆના રાજ્યમાં જઈ જરાયો અને ત્યાં બેઠો બેઠો લશ્કર ભેગું કરી ઝાંસી પર ચઢી આવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેની સામે એક બીજું લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું. આ વખતે સદાશિવ બંદી બન્યો. તેને ઝાંસી લાવવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ આબુગાબુના કોકોરો અને છુંદલાઓ રાણીની વ્યવસ્થા સંકિતથી ચાંત બની ગુપચુપ બેસી રહ્યા. ૧

.. રાણીએ એક શત્રુને તો હરાવી કેદ પકડ્યો. પણ એક બીજો વધારે પરાક્રમી શત્રુ તેની સામે થયો. ઝાંસીથી દોઢ માઈલ દૂર બેરછા નામનું ગામ (બીજું નામ તેહરા) આવેલું છે, એ રાજ્યનો દિવાન નાથેખાં ઝાંસી છૂતવા માટે વીસ હજારનું લશ્કર લઈ શહેર પાસેની વેતવતીને કિનારે આવી ઉભો. આ સમયે રાણી પાસે બહુ લશ્કર નહોતું. અંગ્રેજ સરકારે ઝાંસી કબજે લીધા પછી લશ્કર ઓછું કરી

૧ કહેરાને ઘેરો ઘાલવા સખળ તથા ઝાંસી પર હલ્લો કરવાના કારણે સર સદાશિવને ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના જુનની ૨૬ મી તારીખે અંગ્રેજ સરકાર તરફથી દેશનિકાલની સજા થઈ. એ સ્થળેથી સાડા આઠ વર્ષ બાદ તેને 'મુક્તિ મળ્યા' ત્યારબાદ અંગ્રેજ સરકારે તેને માસિક વીસ રૂપિયાનું પેન્શન બાંધી આપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં તે મરણ પામ્યો.

નાખ્યું હતું. તોપો અને દારૂગોળો પણ એાછાં હતાં. પરંતુ રાણી આથી
 ડરી નહિ. તેણે નવું લશ્કર ઉભું કર્યું. દારૂગોળા માટે કારખાનાં
 ઉઘાડ્યાં. કિલ્લામાં દોટેલી ત્રણ અને મહેલમાં છુપાવેલી ચાર તોપો
 બહાર કઢાવી. જમીનમાં દટાએલાં છતાં, નિર્જન ધરમાં બંધ રહેલાં
 છતાં આ હથિયારો આ વખતે ઉપયોગી નીવડ્યાં. બીજી તરફથી
 તેણે છુંદેલા સરદારોને મદદે બોલાવ્યા. તેના બોલાવવાથી સરદારો ઝાંસી
 આવ્યા અને અંગ્રેજ સત્તા ટકાવી રાખવા રાણીને જોઇતી મદદ
 આપવા તૈયાર થયાં. રાણી આથી બહુ સંતોષ પામી. તેના હુકમથી
 તોપો કિલ્લાની દિવાલો પર ગોઠવવામાં આવી. તેના આમંત્રણથી
 ઝાંસીના સરદારો હથિયારબંધ નોકરો સાથે આવી પહોંચ્યાં. તેની
 ઇચ્છાથી વડો સેનાપતિ પસંદ કરવામાં આવ્યો. સેનાપતિએ સૈન્ય
 ગોઠવ્યું. રાણી પડાણના પોશાક સાથે કિલ્લાના મુખ્ય દુરગ પર
 આવી ઉભી. એ સ્થળે અંગ્રેજોનો અને પેશવાનો વાવટો ઉઠાવવામાં
 આવ્યો. નથેખાંએ કિલ્લા પર હલ્લો કર્યો પણ તેમાં તેને સફળતા ન મળી.
 તેનો પરાજય થયો. ત્યારબાદ બોરછા દરબારની માગણીથી અને પક્ષ
 વચ્ચે સંધી થઇ. બોરછાની રાણી લક્ષ્મીબાઇ સાથે ઝાંસીની રાણી
 લક્ષ્મીબાઇને સખીપણાં થયાં. લક્ષ્મીબાઇએ આ બનાવની હકીકત
 છોદરના એજન્ટ સર રોબર્ટ હેમિલ્ટન આગળ લખી મોકલી. પરંતુ
 પત્ર હેમિલ્ટન સાહેબને ન મળ્યો. નથેખાંએ મંદેશવાહકને પકડી પત્ર
 પડાવી લીધો એટલું જ નહિ પણ જુદા પત્રમાં હેમિલ્ટન સાહેબને
 લખી મોકલ્યું કે રાણી લક્ષ્મીબાઇ બળવાખોર સિપાઇઓ સાથે બળી
 હોવાથી હું તેની વિરુદ્ધ લડવા તૈયાર થયો છું. આથી ખરી વાત
 અંગ્રેજ અમલદારોના બલુવામાં ન આવી. રાણી અંધારામાં જ રહી.
 નિપતિતું અપરિવર્તનીય વિધાન અચળ રહ્યું.

આગરા નિવાસી માર્ટિન માહેબે રાણીએ કરેલ ઝાંસીની વ્યવસ્થા ઝંખંધમાં પોતાના પત્રમાં લખ્યું છે કે ' બળવાખોરો ઝાંસી તણ ગયા બાદ રાણીએ પોતાનું રાજ્ય કબજે કર્યું હતું. દતિયા અને તેહરીના રાજ્યોના અનાયાસે આપણા માણસોનું રક્ષણ કરી શકત. જો કે ઝાંસીના કવાયતના મેદાનથી ખોરછા (તેહરી) રાજ્યની સીમા દોઢ માઇલ અને દતિયાની સીમા છ માઇલથી વધારે દૂર નથી. તો પણ એ બંને રાજ્યની હદમાં સંખ્યાબંધ હથિયારબંધ માણસો આપણાં સૈન્યની દશા તપાસતા હોવા છતાં એમાંનું કોઇ આપણી મદદે આવ્યું નહોતું. એ બંને રાજ્યના રાજ્યોના ધારી ખેડા હતા કે લડાઇ માટે રાણીની તૈયારી નથી, માટે અમે અનાયાસે રાજ્ય જીતી શકીશું; એ ખાતર તેઓનાં સંમિશ્રિત સૈન્યોએ ઝાંસી પર હલ્લો કર્યો પણ એ તેજસ્વી રાણીના પરાક્રમ આગળ તેઓને વારંવાર હારવું પડ્યું, આ લખાણ પરથી સ્પષ્ટ સાબીત થાય છે કે રાણીએ પોતાના બાહુબળ વડે રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું હતું. પાસેનાં દતિયા ને તેહરીનાં રાજ્યો ઝાંસી ગળી જવા તૈયાર થયા છતાં તેઓનું કંઇ ચાલ્યું નહોતું. છતાં દતિયા અને તેહરી બ્રિટિશ સરકારની કૃપા પ્રાપ્ત કરી શક્યાં ત્યારે ઝાંસીની અદૃષ્ટ લિપિ અખંડિત રહી.

ઝાંસી અંગ્રેજોના તાબામાંથી ગયા બાદ રાણીએ નવ દસ માસ વ્યવસ્થાપૂર્વક રાજ્ય ચલાવ્યું. સૈનિકોની વ્યવસ્થા, ન્યાય તોળવાનું કાર્ય, શાંતિની સ્થાપના વગેરે પ્રત્યેક કાર્યમાં તેની અસાધારણ પ્રતિભા પ્રગટ થઈ. યૌવનના પૂર્ણ વિકાસને લીધે જોગ તેનું શરીર સુગંધિત અને સૌંદર્યશાલી હતું, તેજ રીતે દયા સૌજન્ય વગેરે ગુણોના સમવાયથી તેનો સ્વભાવ પણ તેટલોજ કમનીય થઇ પડ્યો હતો. તે કોઇ પણ

આબતમાં નમતું આપતી નહોતી, કોઇ પણ આબતમાં દુર્બળતા દર્શાવતી નહોતી, કોઇ પણ પ્રકારનું કર્તવ્ય બજાવવાની આનાકાની કરતી નહોતી. ગ્રજ તેના આ ગુણો પર અનન્ય અદ્વા દર્શાવતી હતી. તે જેના પર શાસન ચલાવતી હતી તેના હૃદય પર તેની પુરેપુરી સત્તા જામી હતી. આ આધિપત્ય અને સાહસમય ચારિત્રને યોગે જ તે હવે પછી ઘટના ચક્રમાં આવી પડી અંગ્રેજ સેનાપતિ સામે થવા શક્તિમાન થઈ હતી. તેની સામે હતો તેના કરતાં સહેજ ઓછો શક્તિશાલી સેનાપતિ હોત તો અવશ્ય તેની જીત થાત એમ અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર લખી ગયો છે.^૧ જે યુદ્ધકુશલ સાહસિક સેનાપતિ તેની સામે લડવા આવ્યો હતો, તે પણ તેની શક્તિથી મોહિત થઈ લખી ગયો છે કે ‘રાણીનું વંશ ગૌરવ, સૈનિકા અને નોકરો પ્રત્યેની અપરિચીમ ઉદારતા, તેની સર્વ પ્રકારની વિપત્તિમાં ટકી રહેલી અવિચલિત દૃઢતાએ તેને આપણી અતિશય શક્તિમાન અને ભયંકર જરીક બનાવી મૂકી હતી.’^૨

રાણી દરરોજ ત્રણ વાગે પુરુષ વેશમાં અગર સ્ત્રી વેશમાં સજ્જ થઈ દરબારમાં આવતી. પાથજમો, રોંગણીઆ રંગનું અંગરખું, ટોપી અને તેના ઉપર પકાણી પાઘડી, કમર પર જરીનો દુપટ્ટો અને તેમાં લાંબી રત્નજડિત અસિ એ પુરુષ વેશ તેની યૌવનથી ઉછળી પડતી ગૌરકાન્તિને અતિશય શોભતો. પતિના મરણ બાદ તે હાથમાં

૧ Malleon, Indian Mutiny. Vol I. P. 191.

૨ Sir Hugh Rose's Despatch, April 30th 1858, quoted in chartin's Indian Empire, Vol. II. p. 485, note.

હીરાની બંગડી, ગળામાં મોતીની માળા અને આનામિકામાં હીરાની વોટી સિવાય બીજાં એકેય અલકાર પહેરતી નહિ. તેના વાળ બાંધેલા રહેતા, ઘોળા સાડી અને ઘોળા કાંચળા તેને હંમેશનો પહેરવેશ હતો. આવા વેશમાં એ મૂર્તિમાન ગૌરી સમાન જણાતી હતી. તે દરબાર ભરવાના ઓરડામાં બેસતી નહિ પણ તેનો એકાંત ઓરડો દરબાર ગૃહ સાથે જોડાયેલો હતો. તેના ખારણા પર પડેલો ઝૂલતો આધી બહારના માણસો તેને જોઈ શકતા નહિ, તે ગાદી ઉપર તકીઆને અડીંગીને બેસતી તથા પાસેના અમલદારોને આજ્ઞા આપતી. કોઈ કોઈ વેળા આજ્ઞા પત્ર લખાવતી. નયેબાં સાથેની લડાઈમાં તેની દયાળુતા અતિશય પ્રગટ થઈ હતી. તે જાતે ધવાએલાની સેવા કરતી અને સ્નેહમયી જનનીની માફક તેના પર હાથ ફેરવી સાંત્વતાનાં વચનો ઉચ્ચારતી. આ પ્રમાણે દયાળુતા, મિનઝ બ્યવહાર અને પ્રીતિ-મય ક્રોમળતાને લીધે તે પ્રગતી મા બની હતી તેની સલામાં નાના દેશના ગુણીજનો એકત્ર થતા. મહાલક્ષ્મી તેની ઇષ્ટદેવી હતી. આ સમયે દર મંગળ ને શુક્રવારે અંબાકાળ વખતે પોતાના પ્રિય પુત્ર દામોદર રાવને સાથે લઈ સરોવર વચ્ચે આવેલાં મહાલક્ષ્મીનાં મંદિરમાં તે દર્શન જતી.

આ પ્રમાણે લક્ષ્મીબાઈએ આઠ દસ માસ ઝાંસીનું રક્ષણ કર્યું. દિવાની ને ફોજદારી સિવાય બીજાં કાર્યો પર પણ તેની નજર રહેતી હતી. તેના હુકમથી ટંકરાળ સ્થપાઈ હતી, કિલ્લાનું સમારકામ થયું હતું, સૈન્ય એકત્ર થયું હતું, તોપો બનાવવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના જુન માસમાં સૌથી વિશેષ શક્તિમાન, સૌથી વિશેષ કર્મ કુશળ રાજવી તરીકે તે વિખ્યાત થઈ હતી. તે

અંગ્રેજોની ગેરહાજરીમાં રાજકાર્ય ચલાવતી હતી. તેનો ઉદ્દેશ એક જ હતો કે અંગ્રેજો આવે ત્યારે સુવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં રાજ્ય પાછું સોંપવું. તેણે ઝાંસીની બંધી દુકાકત અંગ્રેજ અમલદારોને લખી જણાવી હતી. કારણ કે તેને ખાતરી હતી કે આ બંધી વિગત તેઓના જાણવામાં આવતાં તેઓ મારો ઉદ્દેશ સમજી શકે ને મારા પ્રત્યે સંતુષ્ટ રહે. તેણે ઇંગ્લાંડમાં પોતાનો દૂત મોકલ્યો હતો કારણ કે તેને અંગ્રેજોના ન્યાયમાં વિશ્વાસ હતો. તેને ખાતરી હતી કે પોતાના પુત્રના હક્કમાં જરૂર અંગ્રેજો લાભદાયી ગોઠવણ કરશે. આ પ્રમાણે બંધી બાબતમાં તેને આશા હતી, પરંતુ એ આશા ફલવતી ન નીવડી. તેના ઉપર અમલદારોને શંકા જન્મી હતી. એ શંકા શત્રુપણામાં પરિણમી હતી. છેવટે અંગ્રેજ સેનાપતિ સર હ્યુ રોઝ તેના સામે આગળ વધ્યા.

સર હ્યુ રોઝ ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના માર્ચની ૧૯ મી તારીખે ઝાંસીથી ૧૯ માઇલ દૂર આવેલાં ચંદનપુર નામના રથળે આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી બીજે દિવસે તેણે એક ઘોડેસવાર દુકડી અને તોપો સાથે એક ગોલંદાજ દુકડી ઝાંસીની તપાસ માટે મોકલી આપી. અંગ્રેજ લશ્કર ઝાંસી તરફ આવે છે એ સમાચાર રાજમહેલમાં આવી પહોંચ્યા. અગાઉ કહ્યું છે તેમ ઝાંસીના દરબારમાં થોડા કામદાર નહોતો. નવો દિવાન લક્ષ્મણરાવ કર્મકૃષ્ણ નહોતો. આથી આ મંકટ વખતે શું કરવું તે મંત્રબંધમાં ગડબડ મચી રહી. એક જુના અમલદારે નવા દિવાનને બહુ સમજાવ્યું, પણ દિવાને તેના કહેવા તરફ લક્ષ ન આપ્યું. છેવટે તે છુપી રીતે રાણીને મળ્યો. તેને સરકાર સામે પોતાની વફાદારી જાહેર કરવા માટે એક દૂત મોકલવાનું

સમજાવ્યું. રાણીએ એ વાત કબુલ કરી. ઝાંસી ઇંદોરના એજન્ટને તાબે હતું. રાણીએ દિવાનને એ સ્થગના એજન્ટ સર રેખર્ટ હેમિલ્ટન પાસે એક મોઝ દૂત મોકલવાનું જણાવ્યું. પરંતુ દિવાને પોતાના માણસોમાંથી એક એવા નમાલા માણસને આ કાર્ય સોંપ્યું કે તે ઇંદોર તો ન જ ગયો પણ ઝાંસીથી બીજો કોઈ ગામ જઈ ઝાંસીના દરબારમાં ગપ્પાં લખી મોકલવા લાગ્યો. દરબારના લોકો આ ગપ્પાં પર વિશ્વાસ રાખી રહ્યા ને અભાજિની રાણીની પડતી નજીક આવતી ગઈ.

અંગ્રેજી લશ્કર ઝાંસી આગળ આવ્યું એટલે દરબારમાં ગડબડ શરૂ થઈ. ઝાંસી બ્રિટિશ સરકારના અધિકારમાં આવતાં જૂના નોકરોને રજા મળી હતી. તે બધા નયેખાં સાથેની લડાઈ દરમિયાન પાછા નોકરીમાં નોડાયા હતા. અત્યારે એ બધા અંગ્રેજો સાથે લડી લેવા તૈયાર થઈ. નવા અમલદારો પણ તેઓના મતના હતા. જુના અમલદારોએ અંગ્રેજો સાથે મિત્રતાનો સંબંધ ટકાવી રાખવાનો આગ્રહ કર્યો. આ બાબતમાં રાણી પણ તેને ટેકા આપવા લાગી પરંતુ આ મત નવા અમલદારોને પસંદ ન પડ્યો. અંગ્રેજોના અમલમાં તેમને શોષણ પડ્યું હતું આથી અંગ્રેજો સામે તેઓને અંગત વાંધો હતો. તેઓ અત્યારે દેખથી ત્રેરાઈ અંગ્રેજો સાથે લડાઈ લડવા તૈયાર થવા લાગ્યા. રાણી કિંદામાં હતી. વડા અમલદારો સિવાય બીજાં કોઈ તેની પાસે જઈ શકતું નહિ. આથી ખરી હકીકત તે જાણી શકી નહિ. આ સમયની હકીકત જુદી જુદી રીતે લખાઈ છે.^૧ ગમે તેમ

૧. કોઈ કોઈ કહે છે કે આ સમયે અંગ્રેજો તરફથી કહેણ આવ્યું કે રાણી હથિયાર તજ દિવાન વગેરે મંત્રીઓ સાથે અંગ્રેજ

હો પણ ઉવટે ઘટના ચક્રમાં પડી રાણીને લડાઈની તૈયારી કરવી પડી. આ બાબતમાં બાણ કુમારસિંહ સાથે તેનું મળતાપણું જણાઈ આવે છે. જુદી જુદી અતિદૂલ ઘટનાઓએ તેને લડાઈમાં કિતારી હતી. તેણે ત્યારે જોયું કે અંગ્રેજો સાથે મિત્રતા જળવવાના પ્રયત્નો થતા કંઈ કારી ફાવતી નથી, ત્યારે તેણે જોયું કે જેને માટે મેં આટલું કર્યું તે મને હેરાન કરવા માગે છે ત્યારે લડાઈ સિવાય બીજો ઉપાય તેને માલમ પડ્યો નહિ. અભિમાનિની નારી અપમાન વિપત્તી અકારી બની લડાઈ કરવા તત્પર બની.

બહુ યોગ સમયમાં ફેળવાએલાં અંગ્રેજ લશ્કર સાથે લડાઈ કરવી એ કંઈ સહેલું કાર્ય નથી. પરંતુ લક્ષ્મીબાઈ આ દુર્ઘર્ષ કાર્ય પાર પાડવા તૈયાર થઈ. રાજકાર્યની જેમ લડાઈના મેદાન પર પણ પોતાનું પરાક્રમ બતાવવાની તેણે શરૂઆત કરી. તેની પાસે અધ્યાન ને જુદેલા સૈનિકોનો તોટો નહોતો પણ તેઓ ફેળવાએલા નહોતા. ઇતિહાસકાર મેલિસનના મત મુજબ રાણી પાસે અગિઆર હજારનું લશ્કર હતું. રાણી એ સૈનિકોને વ્યવસ્થિત ગોઠવવા લાગી. કિલ્લાને સમરાવવા લાગી અને તોપોને ઉચિત સ્થાને ગોઠવવાના હુકમો

જાવણીમાં આવશે તો તેને ક્ષમા મળશે. આ વાત રાણીને ન ગમી. આથી લડાઈની શરૂઆત થઈ. કોઈ કોઈ કહે છે કે અંગ્રેજોએ નક્કી કર્યું હતું કે રાણી જાવણીમાં આવે કે તરત તેને ફેદ કરવી. આ સમાચાર સાંભળી રાણી લડવા તૈયાર થઈ. વળી કોઈ કહે છે કે રાણીએ અંગ્રેજો સાથે સંધિ કરવા દૂત મોકલ્યો હતો. તેને અંગ્રેજોએ ફાંસી આપી તેથી લડાઈ થઈ હતી. આ બાબતમાં આમ જુદી જુદી હકીકતો દર્શાવવામાં આવે છે.

સમજાવ્યું. રાણીએ એ વાત કબુલ કરી. ઝાંસી ઇદારના એજન્ટને તાબે હતું. રાણીએ દિવાનને એ સ્થગના એજન્ટ સર રોબર્ટ હેમિલ્ટન પાસે એક ચોખ્ખા દૂત મોકલવાનું જણાવ્યું. પરંતુ દિવાને પોતાના માણસોમાંથી એક એવા નમાલા માણસને આ કાર્ય સોંપ્યું કે તે ઇદાર તો ન જ ગયો પણ ઝાંસીથી બીજો કોઈ ગામ જઈ ઝાંસીના દરબારમાં ગંધાં લખી મોકલવા લાગ્યો. દરબારના લોકો આ ગંધાં પર વિશ્વાસ રાખી રહ્યા ને અભાગિની રાણીની પડતી નજીક આવતી ગઈ.

અંગ્રેજી લશ્કર ઝાંસી આગળ આવ્યું એટલે દરબારમાં ગડબડ શરૂ થઈ. ઝાંસી બ્રિટિશ સરકારના અધિકારમાં આવતાં જૂના નોકરોને રજા મળી હતી. તે બધા નથેખાં સાથેની લડાઈ દરમિયાન પાછા નોકરીમાં જોડાયા હતા. અત્યારે એ બધા અંગ્રેજો સાથે લડી લેવા તૈયાર થઈ. નવા અમલદારો પણ તેઓના મતના હતા. જુના અમલદારોએ અંગ્રેજો સાથે મિત્રતાનો સંબંધ ટકાવી રાખવાનો આગ્રહ કર્યો. આ બાબતમાં રાણી પણ તેને ટેકા આપવા લાગી પરંતુ આ મત નવા અમલદારોને પસંદ ન પડ્યો. અંગ્રેજોના અમલમાં તેમને શોષણું પડ્યું હતું આથી અંગ્રેજો સામે તેઓને અંગત વાંધો હતો. તેઓ અત્યારે દેખથી ત્રેરાઈ અંગ્રેજો સાથે લડાઈ લડવા તૈયાર થવા લાગ્યા. રાણી કિલ્લામાં હતી. પણ અમલદારો સિવાય બીજાં કોઈ તેની પાસે જઈ શકતાં નહિ. આથી ખરી હકીકત તે જાણી શકી નહિ. આ સમયની હકીકત જુદી જુદી રીતે લખાઈ છે.^૧ ગમે તેમ

૧. કોઈ કોઈ કહે છે કે આ સમયે અંગ્રેજો તરફથી કહેણ આવ્યું કે રાણી હથિયાર તજ દિવાન વગેરે મંત્રીઓ સાથે અંગ્રેજ

હો પણ છેવટે ઘટના ચક્રમાં પડી રાણીને લડાઇની તૈયારી કરવી પડી. આ બાબતમાં બાણ કુમારસિંહ સાથે તેનું મળતાપણું જણાઇ આવે છે. જુદી જુદી પ્રતિકૂલ ઘટનાઓએ તેને લડાઇમાં કિતારી હતી. તેણે ત્યારે જોયું કે અંગ્રેજો સાથે મિત્રતા જાળવવાના પ્રયત્નો થતા કંઇ કારી ફાવતી નથી, ત્યારે તેણે જોયું કે જેને માટે મેં આટલું કર્યું તે મને હેરાન કરવા માગે છે ત્યારે લડાઇ સિવાય બીજો ઉપાય તેને માલમ પડ્યો નહિ. અલિમાનિની નારી અપમાન વિષયી આકારી બની લડાઇ કરવા તત્પર બની.

બહુ થોડા સમયમાં ફળવાએલાં અંગ્રેજ લશ્કર સાથે લડાઈ કરવી એ કંઇ સહેલું કાર્ય નથી. પરંતુ લક્ષ્મીબાઈ આ દુર્ઘર્ષ કાર્ય પાર પાડવા તૈયાર થઈ. રાજકાર્યની જેમ લડાઇના મેદાન પર પણ પોતાનું પરાક્રમ બતાવવાની તેણે શરુઆત કરી. તેની પાસે અશ્વાત્ત ને છુદેલા સૈનિકાનો તોટો નહોતો પણ તેઓ ફળવાએલા નહોતા. ઇતિહાસકાર મેલિસનના મત મુજબ રાણી પાસે અગિયાર હજારનું લશ્કર હતું. રાણી એ સૈનિકાને વ્યવસ્થિત ગોઠવવા લાગી. કિલ્લાને સમરાવવા લાગી અને તોપોને ઉચિત સ્થાને ગોઠવવાના હુકમો

જાવણીમાં આવશે તો તેને ક્ષમા મળશે. આ વાત રાણીને ન ગમી. આથી લડાઇની શરુઆત થઈ. કોઈ કોઈ કહે છે કે અંગ્રેજોએ નક્કી કર્યું હતું કે રાણી જાવણીમાં આવે કે તરત તેને ફેદ કરવી. આ સમાચાર સાંભળી રાણી લડવા તૈયાર થઈ. વળી કોઈ કહે છે કે રાણીએ અંગ્રેજો સાથે સંધિ કરવા દૂત મોકલ્યો હતો. તેને અંગ્રેજોએ ફાંસી આપી તેથી લડાઈ થઈ હતી. આ બાબતમાં આમ જુદી જુદી હકીકતો દર્શાવવામાં આવે છે.

આપવા લાગી. નાના સાહેબ પાસેથી પણ તેણે મદદ મંગાવી. આ કાર્યમાં તેની કાર્યતત્પરતા પ્રગટ થવા લાગી. ઝાંસીની વીર રમણીઓ પણ તેને મદદ આપવા તૈયાર થઈ. એટલા હુંકા સમયમાં વ્યવસ્થા થઈ ગઈ કે અંગ્રેજોને પણ આ બાજતમાં નવાઈ દર્શાવવી પડી.

ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ કેનિંગ અને મુંબાઈનો ગવર્નર લૉર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન બંને ઝાંસીને તાબે કરવાનું કાર્ય મહત્વનું ગણતા હતા. ઝાંસીમાંથી અંગ્રેજ સત્તાનું નામ નિશાન નાશ પામ્યું હતું અને એ સંબંધમાં ઝાંસીની રાણી પર તેમને પુરેપુરો સંદેહ હતો. આથી ક્રોધ પણ રીતે ઝાંસી કબજે કરવું એવી તેમની મનોભાવના હતી. સેનાપતિ સર હ્યુ રોઝને આ કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેણે પહેલાં ઘોડેસ્વારને ગોલંદાજ સૈન્ય ઝાંસી તરફ રવાના કર્યું અને ત્યાર બાદ તે પોતે પાયદળ સેના સાથે ૨૧ મી માર્ચે ઝાંસી આવી પહોંચ્યો.

સર હ્યુ રોઝે જે સ્થળે છાવણી નાખી હતી તે સ્થળ અને નગર તથા કિલ્લા વચ્ચે કેટલાક ભાંગ્યા વૃક્ષો બંગલા હતા. નગર નિકટ કેટલાક દેવમંદિર અને આંબલીનાં ઝાડ હતાં. અંગ્રેજ છાવણીના જમણા ભાગમાં પહાડોની હાર બહુ દૂર સુધી વિસ્તાર પામી હતી. એ પહાડોમાં થઈ કાળીનો રસ્તો પસાર થતો હતો. ડાબી બાજુએ બીજા પહાડો અને દતિયાનો રસ્તો પસાર થતો હતો ઉત્તર દિશામાં હયા પર્વત પર ઝાંસીનો પ્રસિદ્ધ કિલ્લો પોતાની દૃઢતા દર્શાવી રહ્યો હતો.

કુદરતી અને માનવી શક્તિથી ઝાંસીનો કિલ્લો અજેય મનાતો હતો. એ હયા પર્વત પર મજબુતાઈથી બાંધેલો હતો. તેની ચોમેર કુલેંઘ દિવાલો આવી રહી હતી. કિલ્લાની પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશાના ભાગ સિવાય બીજી બધી બાજુએ ઝાંસી શહેર ફેલાઈ રહ્યું હતું.

ઝાંસી શહેરનો ઘેરાવો સાડાચાર માઇલનો હતો. એ અદારથી ત્રીસ ફૂટ ઉંચી દિવાલથી ઘેરાયેલું હતું. કિલ્લાની દિવાલોની માફક શહેરની દિવાલોમાં પણ ગોળીઓ ફેંકવા માટે ઠેકઠેકાણે માર્ગો કરી રાખેલા હતા. સર હ્યુ રોએ ૨૧ મી માર્ચે કિલ્લાને બારીકીથી તપાસ્યો એજ દિવસે સૈનિકોને ખરાબર જાણવા માટે અને કિલ્લામાં તપાસ રાખવા માટે એક ઉંચો માંચડો બનાવવામાં આવ્યો. રાત્રે પહેલી ઘોડેસ્વાર બ્રિગેડ બીજે સ્થળેથી હાવણીમાં આવી પહોંચી. બીજે દિવસે ઘોડેસ્વાર દુકડીઓ વડે શહેર ને કિલ્લાને ઘેરા ધાલવામાં આવ્યો. રાત્રે લશ્કરે કિલ્લા પર હુમલો કર્યો. લડાઇ પહેલાં રાણીએ એક બાખતમાં ચતુરાઇ દર્શાવી હતી. તેણે આભુઆભુનાં સ્થળોમાંથી ધાસનું તરણું રહેવા દીધું નહોતું. આથી ઘોડાઓ માટે ધાસ મળ્યું નહિ પરંતુ તેહરિની રાણી તથા સિંધિઆએ આ અડચણ ટાળી હતી. તેઓના યત્નથી ધાસ, બળતણ, શાક વગેરે પુરતા પ્રમાણમાં એકત્ર કરવામાં આવ્યું.

આ પ્રમાણે ૨૩ મી માર્ચે બંને પક્ષ વચ્ચે ખર્ચ જોતાં યુદ્ધનો આરંભ થયો. પહેલો હલ્લો ઝાંસીના ગોલંદાનેની બહાદુરીથી નિષ્ફળ નીવડ્યો. રાત્રે અંગ્રેજો તક જોઈ આગળ વધ્યા. પરંતુ રાણી આગમ્તુ નહોતી. તેના સૈન્યમાં આખી રાત લડાઈની તૈયારી ચલાવવા કરતી હતી. આખી રાત ચોમેર રણવાદોથી અને મજામતી મશાલોથી ઝળાંદળાં ચાલ રહી હતી. સવાર પડતાં જ ગોલંદાને સાથે ફાટ પરથી ગોળા ચલાવવા માંડ્યા. પરંતુ એ ગોળાઓ કાર્યકર નીવડ્યા નહિ. એ અંગ્રેજ લશ્કરને માથે ચાલ દૂર જઈ પડ્યા. પરંતુ જ્યારે 'ધનગજ' નામની પ્રસિદ્ધ તોપમાંથી ગોળા પડવા લાગ્યા ત્યારે અંગ્રેજો દાંત

રહી શક્યા નહિ. આ તોપમાંથી એટલા વેગથી ગોળા બહાર પડવા લાગ્યા કે શત્રુઓમાં ગોળો જઈ પડે તે પહેલાં તેનો ધૂમાડો દષ્ટિ-ગોચર થતો નહોતો. અને તેથી સાવધાન રહેવા જેટલો અવસર મળતો નહિ. ૧

૨૪ મી તારીખે અંગ્રેજોએ ચાર માંચડા ઉભા કરી શહેરની દક્ષિણ પાંખ પર ગોળા ચલાવવા શરૂ કર્યા. આ ગોળાથી ઝાંસીના તોપચીઓમાંના થોડા મરણ પામ્યા. તેઓ જે તોપો પર કામ કરતા હતા તે તોપો બંધ પડી અને ફાટનો થોડો ભાગ તૂટી પડ્યો. આ પહેલાં અંગ્રેજી લશ્કરે શહેર સન્મુખ માંચડો ઉભો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તેમાં સફળતા મળી નહોતી. ત્રીજે દિવસે અંગ્રેજ સેનાપતિને સમજ પડી કે પશ્ચિમ દિશામાં હલ્લો કરવામાં આવે તો શહેર સહેલાઈથી તાબે થાય તેમ છે. આથી એ દિશા તરફ હુમલો કરવામાં આવ્યો. અંગ્રેજ લશ્કરે ફેંકેલા ‘શેલ્’ નામના ગોળાઓએ શહેરના લોકોને બહુજ અકળાવ્યા. લોકો રસ્તામાં નીકળતા બંધ થઈ ગયા. કેટલાક મકાનો સળગી ઉઠ્યાં. કેટલાક લોકો પણ મરણ પામ્યા. આવા કટોકટીના વખતમાં ગણી અપાર શક્તિ તે ઉદારતા દર્શાવવા લાગી. જ્યાં જ્યાં બળ ક્ષય થતો ત્યાં ત્યાં તે જાતે હાજર રહેતી. તે સૈનિકોને ઉત્સાહ ચઢાવતી, ધરબાર વિનાને આશ્રય આપતી અને ખોરાક પૂરો પાડવાને અનુદાન ખોલતી, આ પ્રમાણે દરેક બાબતની સગવડો તૈયાર રાખતી. એક તરફથી ખરા વીરની માફક શત્રુઓ સામે લડતી ત્યારે બીજી તરફથી કામગીરી હલ્લની માતાની જેમ સિનગ્ધ ભાવ દર્શાવી અનાથોનું રક્ષણ કરતી.

૧ એ માટે જ અંગ્રેજોએ એ તોપનું નામ ‘વિસલિંડિક’ રાખ્યું હતું.

૨૫ મી તરીકે કિલ્લાની દક્ષિણ-દિશા પર હુમલો થયો. એ સમયે રાણીને ગોલંદાજ ગોશખાંએ તે બાબુનાં ધુરજ પરથી એવી સખત તોપ ચલાવી કે હલ્લો કરનારાની તોપ બંધ થઈ ગઈ. રાણી આ વીર પુરુષને ઉત્સાહ ચઢાવવા તત્પર થઈ. તેણે તેને રૂપીઆની કાથળી બેટ આપી અભિનંદન આપ્યું. આ પ્રમાણે ૨૧ મી માર્ચ સુધી બંને પક્ષે અતિ બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું. બે કે રાણીના સૈનિકો અંગ્રેજ સૈન્ય જેટલા કેળવાએલા નહોતા તો પણ તેઓનું પરાક્રમ એટલું હતું કે અંગ્રેજ સેનાપતિ ચકિત થઈ ગયો. ૩૧ મી માર્ચ સુધી રાણીએ આ રીતે શત્રુઓની બાજુ ધૂળમાં મેળવી. તે સર્વદા સૈનિકોને વ્યવસ્થિત રાખતી અને ઉત્સાહ વચનોથી તેમને ઉત્સાહિત કરતી તેની પ્રેરણાથી. સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ ઉત્સાહિત થઈ જતાં હતાં. તેઓ પણ ઢાટ પર લડતા સૈનિકો માટે ખોરાક ને પાણી લાવવા કરતાં હતાં.

ઝાંસીના એક મોસાવાળા મૂઠસથે આ યુદ્ધ નજરે નજર જોયું હતું. તેણે તેનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે 'દરરોજ રાતને વખતે શહેરમાં અને કિલ્લામાં અનેક ગોળા પડતા હતા. આ દેખાવ અતિશય બપાનક હતો. અંગ્રેજોની તોપોમાંથી ૫૦ થી ૬૦ શેર વજનના ગોળા જ્યારે નગર તરફ દોડ્યા આવતા ત્યારે બળતા અંગારા સમાન લાગતા હતા. દિવસે સૂર્યના તાપમાં તો એ ગોળા સ્પષ્ટ દેખાતા નહિ પણ રાત્રે લાલ રંગના પ્રકાશિત તેજોમય સૂર્યની માફક આમ તેમ દોડા દોડી કરતા એ ગોળા અપૂર્વ લાગતા હતા. કિલ્લામાંનો પ્રત્યેક માણસ એ ગોળો પોતાના ઉપર આવી પડશે એમ માનતો હતો પણ દર વખતે તે સાત આઠસો ડગલાં દૂર જઈ પડતો. રાતે ને દિવસે

સતત યુદ્ધ ચાલ્યા જ કરતું. આ જોઇ નગરવાસી ત્રાસી ગયા હતા. પાંચમે ને છઠે દિવસે પણ આ પ્રમાણે યુદ્ધ ચાલ્યું હતું. લગભગ દોઢ પહોર સુધી રાણીનો પક્ષ જીતમાં રહેતો. અંગ્રેજોનાં ધણાં માણસો માર્યા જતાં અને તેઓની તોપો પણ બંધ પડી જતી. પણ ત્યારબાદ વળી રાણીને હાર ખમવી પડતી. તેની તોપો કામ કરતી બંધ પડતી. સાતમે દિવસે સૂર્યાસ્ત પછી કિલ્લાની પશ્ચિમે આવેલી તોપ બંધ પડી. અંગ્રેજોના માંચડા પરથી આવતા ગોળાથી કોઇ શાંત રહી શક્યું નહિ. આ મારાથી રાણીનો માંચડો પણ તૂટી ગયો. રાણીએ રાતોરાત એ માંચડો ઉભો કરવા તૈયારી કરી. મિત્રી ને મળુરો કાળા કામગોળી શરીર ઢાંકી સૂતા સૂતા ઇંટો ગોઠવવા લાગ્યા. અવાજ ન આવ તેમ થર પર થર ચઢવા લાગ્યા. થોડી વારમાં કામ પૂર્ણ થયું ને અચાનક અંગ્રેજ સૈન્યમાં ગોળા જઇ પડવા લાગ્યા. અંગ્રેજો નિશ્ચિત હતા તેથી અચાનક ગોળાવૃષ્ટિ ચતાં ગભરાયા. તેમને બહુ નુકસાન થયું એટલું જ નહિ પણ લગભગ ૭ કલાક તેઓની તોપ બંધ રહી.

આઠમે દિવસે સવારમાં અંગ્રેજોએ ફરીથી તોપ ચલાવી. તેઓની પાસે કિલ્લો તપાસવા માટે ઉત્તમ પ્રકારનાં દૂરળીનો હતાં તે વડે તપાસ કરી તેઓએ પાણીના હોજ તરફ તોપો છોડવા માંડી. તે વખતે સાત આઠ બીસ્તી પાણી ભરવા આવ્યા હતા, તેઓમાંના ચાર જથ્થુ માર્યા ગયા. બાકી રહેલા મરાઠ ફેંકી નાસી ગયા. પાણી વગર કિલ્લામાંના લોકો નાહ્યા ધોયા વિના બેસી રહ્યા. આમ ત્રણ કલાક ચાલ્યું. ત્યારબાદ કિલ્લાની દક્ષિણ અને પશ્ચિમ બુરજની તોપોએ અંગ્રેજોની તોપ બંધ કરવા તે તરફ ગોળા ચલાવ્યા. અંગ્રેજોની તોપ બંધ પડી. હોજ પર ફેંકાતા ગોળા બંધ પડ્યા. બધાએ રનાનાદિ

ક્રિયા પૂરી કરી. બધા જમવા બેઠા. જમતા હતા તેવામાં એકાએક એક વિકટ નાદ થયો. તે સાથે આકાશ તરફ ધૂમાડાનો સ્તંભ ચઢ્યો. ચોમેર ધૂમાડો ફેલાઈ ગયો. થોડી વારે ધૂમાડો દૂર થતાં જણાયું કે રાજમહેલની આગળ આવેલા મેદાનમાં દારૂનું કારખાનું હતું. અંગ્રેજોએ તેના પર ગોળો ફેંક્યો હતો તેનું આ પરિણામ આવ્યું હતું. આ બનાવથી ત્રીશ પુરુષને આડ સ્ત્રીઓ માર્યા ગયા તથા ૪૦ થી ૫૦ માણસો અર્ધદગ્ધ સ્થિતિમાં આવી પડ્યાં.

આઠમે દિવસે શહેરમાં અતિશય બૂમાડો ઉઠ્યો. તે દિવસનું યુદ્ધ સૌથી ભયંકર હતું વીર પુરુષોના સિંહનાદથી, બુદ્ધ, તોપ ને રણવાહોથી ગગનમંડળ છવાઈ ગયું હતું. ધૂળ ને ધૂમાડાથી દિશાઓ ઢંકાઈ ગઈ હતી. અંગ્રેજ લશ્કરે તે દિવસે પરાક્રમની પરાકાષ્ટા દર્શાવી હતી. શહેરના હબર કરતાં વધારે માણસો માર્યા ગયા હતા. કેટલાક પર જે ગોલંદાજો ને સિપાઈઓ હતા તેઓમનિ મોટા ભાગ નાશ પામ્યો હતો. લક્ષ્મીબાઈએ એ મૃત સૈનિકો ને ગોલંદાજોની જગ્યા નવા માણસોથી પૂરી દીધી હતી. આ થોડા દિવસનાં યુદ્ધથી તેને અતિશય શ્રમ પડ્યો હતો. તે ચોમેર દૃષ્ટિ રાખતી અને પોતાના પક્ષની નમજાઈ પૂરવા સતત દૃષ્ટિ દોડાવતી હતી. આ ખાતર જ તેના સૈનિકો જીવ આધો મૂકી લડતા હતા. અંગ્રેજ લશ્કર પણ પરાક્રમ દર્શાવવામાં પાછી પાની કરતું નહોતું છતાં ૩૧ મી માર્ચ સુધી ઝાંસીના લોખંડી સૈનિકોએ તેઓને કિલ્લામાં પેસવા દીધું નહિ.

ત્યારે ઝાંસીની આ સ્થિતિ હતી ત્યારે અંગ્રેજ સેનાપતિને એક બીજી ચિંતામાં મન પરોવવું પડ્યું. ૩૧ મી માર્ચ સર હ્યુ રોઝને ખાતમી મંળી કે ઉત્તર દિશામાંથી ઝાંસીના જગ્યાવ માટે બીજાં લશ્કર.

આવી પહોંચ્યું છે. એ સૈન્યનો અધિપતિ તાત્યાટોપી હતો. તાત્યા-
ટોપી સેનાપતિ વાઘ-હઠામ સાથેના યુદ્ધમાં જીત્યા છતાં છેવટે વડા
સેનાપતિ સર કોલિન કેમ્પબેલને હાથે હાર્યો હતો તે વાંચકોથી
અજાણ્યું નથી. છેવટે રાવ સાહેબના હુકમથી તે કાઢી આવ્યો.
તેણે ત્યારે ચિરકારિ નામનું સ્થળ જીત્યું ત્યારે તેને લક્ષ્મીબાઈ
તરફથી મદદ માટેનો સંદેશો મળ્યો. તાત્યા ટોપીએ આ બાબતમાં
રાવસાહેબના હુકમની રાહ જોઈ. રાવસાહેબે રાણીને મદદ આપવાનો
હુકમ કર્યો. આથી તે વીસ હજારનું લશ્કર અને ૨૮ તોપો લઈ
ઝાંસીને ઘેરો ધાલી પડેલ અંગ્રેજ સૈન્ય વિરુદ્ધ લડવા રવાના થયો.

તાત્યાટોપી મોટું લશ્કર લઈ ઝાંસી તરફ ધસ્યો આવે છે
આ સમાચાર સાંભળી સર હુ રોઝ બહુ ચિંતાતુર બન્યો. ઝાંસીનો
મજબૂત કિલ્લો હતો અજેય હિમો હતો. તેમાંનું સૈન્ય હતું શરણ થયું
નહોતું. તેની રક્ષણહાર વીર રાણી હતો જેવી ને તેવી અજેય બની
હિમી હતી આવા સંકટ વખતે વળી મોટા સૈન્ય સાથે બીજો એક
રણકુશળ સેનાપતિ સાથે લડવું પડે એ અંગ્રેજ સેનાપતિ માટે મુશ્કેલ
તો હતું જ છતાં તે કર્તવ્ય બજાવવામાં પાછો પડ્યો નહિ. આ
ઉદયલપાથલના ઇતિહાસમાં ઘણી જગાએ માલમ પડ્યું છે કે સામે
પક્ષ સંખ્યાબળ ને અસ્ત્રબલથી બળવાન છતાં અંગ્રેજો સમક્ષ હાર્યો છે.
અંગ્રેજો જે ચતુરાઈ દર્શાવી શક્યા છે તેવી ચતુરાઈ સિપાઈઓ દર્શાવી
શક્યા નથી. અંગ્રેજો જીતેલો ઉઘમ દર્શાવી શક્યા છે તેટલી સત્તા
સિપાઈઓ દર્શાવી શક્યા નથી. તાત્યાટોપી વેત્રવતીને કિનારે આવેલાં
મેદાન પર છાવણી નાખી પડ્યો. અંગ્રેજોના સૈન્યની અદ્યતાએ તેને
નિર્ધિત બનાવ્યો હતો. ઝાંસીનો ઘેરો ઉઠાડવા માટે તેણે એક લશ્કર

મોકલ્યું હતું: પરંતુ સર છુ રોજ તેની માફક નિશ્ચેષ્ટ ખેડો નહિ. તેની પાસે લશ્કર મોકલું હતું. છતાં ઘેરા પુરતું લશ્કર રાખી બાકીનું લશ્કર તેણે તાત્યાટોપીના સૈનિકો તરફ દોર્યું. તાત્યાટોપીના અગ્ર-ગામી સૈનિકો એ લશ્કર આગળ પરાજય પામ્યા. તેઓને હાર પામેલા બોઈ તાત્યાટોપીને સંદેહ આવ્યો. તેનું મુખ્ય લશ્કર પણ ભય પામ્યું. તેણે જે સ્થળે છાવણી નાખી હતી તેનો આગલો ભાગ જંગલથી ખરપૂર હતો. સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી જંગલ સુકાઈ ગયું હતું. તેણે જંગલને સળગાવી મૂક્યું. ધૂમાડાથી એ દિશ અંધકાર ફેલાઈ ગયો. તાત્યાટોપી આ અમાણે શત્રુઓના રસ્તાને કંટકમય બનાવી કાઢી તરફ રવાના થયો. અંગ્રેજ સૈન્ય આ વિપત્તિમય રસ્તે પણ તેની પાછળ પડ્યું. લડાઈમાં તાત્યાટોપીના ધણા સિપાઈઓ માર્યા ગયા. તેની લગભગ બધી તોપો અંગ્રેજોના કબજામાં આવી.

તાત્યાટોપીની આગમન વાર્તા સાંભળી કિલ્લામાંના લોકો આનંદ પામ્યા હતા. તેઓએ આખી રાત મશાલો સળગાવી યુદ્ધની તૈયારી કરી હતી, રાણીએ સૈનિકોને ખૂબ ઉત્સાહ ચઢાવ્યો હતો. તે એટલે સુધી કે તાત્યાટોપીની હારના સમાચાર પણ સૈનિકોને ઉત્સાહહીન બનાવી શક્યા નહિ. ૧ લી એપ્રિલે સૈનિકો અગાઉની માફક લડ્યા. ત્યારપછીના બે દિવસો પણ એવી જ અહાદુરી દર્શાવવામાં પસાર થયા. ત્રીજે દિવસે એટલે ત્રીજી એપ્રિલને રોજ અંગ્રેજ લશ્કરને શહેરમાં પેસવાની સગવડ મળી. અંગ્રેજ સૈન્યે શહેરમાં પેસવાનો મુખ્ય રસ્તો બોરછા દરવાજો કબજે કર્યો અને નીસરણી દ્વારા દોઢ પર ચઢવાની તૈયારી કરી.^૧ અંગ્રેજો પાસે જે નીસરણીઓ હતી તે

૧. લક્ષ્મીબાઈનું જીવનચરિત્ર લખનાર કહે છે કે રાણીના પક્ષના

હુંકી પડી. કોઇ કોઇ તો ઉપર ચઢનારાના ભારથી લાંગી ગઇ. છેવટે એક સૈનિક ઉપર ચઢ્યો તેની પાછળ બીજા સૈનિકો પણ ચઢ્યા. આ પ્રમાણે લશ્કર શહેરમાં પેકું. લશ્કર જે રસ્તે આગળ ચાલ્યું તે રસ્તાની બંને બાજુનાં ઘરોને સળગાવતું ચાલ્યું. આગ પ્રચંડ રૂપ ધારણ કરવા લાગી. આ તરફ લશ્કરનાં હથિયારો નગરવાસીઓનાં શરીરોને મારી નાખવા લાગ્યા. નાનાં બચ્ચાં પણ આ ખૂનરેણમાંથી છૂટ્યા નહિ.^૨ લોકો પ્રાણીના લયથી ચોમેરે નાસભાગ કરવા લાગ્યા. કોઇ કોઇ સાંકડી ગલીઓમાં જઇ છુપાયા. કોઇ કોઇ ઘરના ખુણામાં જઇ ભરાયા. કોઇ કોઇ દાઢીમૂછ મુંડાવી સ્ત્રીનો પહેરવેશ પહેરી બેઠા. આ પ્રમાણે પોતપોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે દરેક પોતાનો બચાવ કરવા લાગ્યા.^૩

સર હુ શેઝે હવે શહેરના મધ્યમાં આવેલા રાજમહેલ પર

દલાજી ઠાકુર નામના એક ભુંદેલા સરદારની મદદથી અંગ્રેજ સૈન્ય બોરછા દરવાજા તામે કરવા શક્તિમાન થયું હતું.

૨. આ ખૂનરેણ ઝાંસીમાં 'વિજન'ના નામથી ઓળખાઇ છે.

૩. શહેરમાં 'ભિડેનોબાગ' નામનો એક બગીચો હતો. ઘણા માણસો તેમાં જઇ ભરાયા હતા. અંગ્રેજ સૈન્ય બગીચામાં પેકું એટલે તેઓએ હાથ જોડી વિનંતિ કરી કે અમારે આ લડાઇ સાથે કોઇ પણ જાતનો સંબંધ નથી. અમે લડવૈયા નથી, નિરપરાધી, નિર્દોષ પ્રજા છીએ. જીવ બચાવવા માટે અહીં આવી ભરાયા છીએ. અંગ્રેજ સેનાનાથકે આ લોકોને અભય વચન આપ્યું અને ચોમેર પહોરેગીરો ગોઠવી અંદરના લોકોને બહાર અને બહારના લોકોને અંદર આવજા કરવા દેવાનો રસ્તો બંધ કર્યો.

હલ્લો કર્યો. પહેરેગીરો તેને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પણ અંગ્રેજ લશ્કરે એક પછી એક ચોરડાઓ કબજે કરવા માંડ્યા. પહેરેગીરોએ ધરાકમ દર્શાવવામાં કચ્છા રાખી નહિ પણ અંગ્રેજ લશ્કરે મંગીન વડે તેઓને મારી હડાવ્યા. આ તરફથી સંજગતી આગે પહેરેગીરોને લાચાર બનાવી દીધા. છેવટે મહેલ સેનાપતિના કબજામાં આવ્યો. મહેલની ઘોડારમાં ૫૦ ઘોડેસ્વારો હતા. તેઓએ રાણીના પક્ષમાં લડતાં પ્રાણુ ગુમાવ્યો. લોડ વિલિયમ બેન્ડીક રાણીના પતિ ગંગાધર રાવને તેની વફાદારીથી ખુશ થઇ એક રાષ્ટ્રધ્વજ આપ્યો હતો. અને તે ધ્વજ તે ત્યાં જાય ત્યાં લઇ જાય એમાં સંમતિ આપી હતી. રાજમહેલ સાથે એ ધ્વજ પણ અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યો.

અંગ્રેજો શહેરમાં પેડા એટલે લક્ષ્મીબાઇ કિશ્તામાં જઇ રહ્યા. અંગ્રેજ સેનાપતિનાં જોરાકપાણી ખૂટયાં હતાં. તાત્કાલિક સાથેની લડાઇમાં એ બધું તેમને અનાયાસે મળ્યું હતું. આથી હથિયારો ઉપરાંત જોરાક વગેરેમાં પણ અંગ્રેજ સેના ચઢિઆતી બની હતી. આમ થયું એટલે રાણી સામા પક્ષને અટકાવવા સમર્થ નીવડી નહિ. તેના શહેરનો મોટો ભાગ બળી ગયો હતો. તેના સાહસિક ગોલ્ડદાગ્ને રણભૂમિ પર પડ્યો હતા. તેના વિશ્વાસુ સૈનિકોનો મોટો ભાગ મરણ પામ્યો હતો. આથી તેણે છેવટના ઉપાય તરીકે પોતાનું વહાલું વતન તળવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ નિશ્ચય પાર પાડવામાં કંઈ અડચણ ન નડી. તેના પિતા મોરોપતે બધી તૈયારી કરી રાખી હતી. તેના વિશ્વાસુ નોકરો સજ્જ થયા. તેની દાસીઓ મુસાફરીની તૈયારી કરવા લાગી. તે પોતે પુરુષ પોશાક પહેરી ઘોડેસ્વાર થઇ મોરોપતે પણ

ઘોડેસ્વાર થયા. એક હાથીના હોદા પર મણિમાણિક્ય લાદી દીધાં. દામોદરરાવને રાણીએ એક રેશમી લુગડાં વડે પોતાની પીઠ સાથે બાંધી લીધો.

આ પ્રમાણેની તૈયારી કરી રાણી પોતાના અનુચરો સાથે અંગ્રેજો ન જાણે તેમ ૪ થી અગ્રિલે મધરાતે કિશ્નાના ઉત્તર દરવાજામાંથી બહાર નીકળી. તેની બાતમી અંગ્રેજ સેનાપતિને મળતાં. તેણે લેફ્ટેનેન્ટ વૌકરને પાછળ મોકલ્યો. વૌકર એકવીસ માઇલ પાછળ દોડ્યો. પણ તેને પકડી શક્યો નહિ. રાણીનો વેગવાન ઘોડો અદશ્ય થઇ ગયો. અંગ્રેજ સેનાની ધરાઇ પાછો ફર્યો. પરંતુ રાણીના પિતાનું નસીબ એટલું પાધરૂં નહોતું. મોરોપંથ હાથી સાથે જતો હતો. રસ્તામાં અચાનક તેની પોતાની જ તરવારથી તેની જાંઘ ચિરાઇ ગઇ લોહીના સાવધી તેનાં કપડાં ભીજાઇ ગયાં. આવી સ્થિતિમાં તે દતિયા રાજ્યની હદમાં જઇ પહોંચ્યો. રાજમંત્રીએ તેને પકડી અંગ્રેજોને સ્વાધીન કર્યો. સર રોબર્ટ હેમિલ્ટનના હુકમથી તેને કાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યો.

રાણીના ગમન પછી વળી કાંસીમાં ભયંકર કતલ ચાલી. કાનપુર અને દિલ્હીની માફક કાંસી પણ અંગ્રેજોને અતિશય ઉશ્કેરી મૂકતું હતું. કાનપુર અને દિલ્હીની માફક અહીં પણ તેમનાં જૈરાં છોકરાં કપાઇ મૂવાં હતાં; આથી કાનપુર દિલ્હીનું નાટક અહીં પણ લજવાયું. કહેવાય છે કે અંગ્રેજ લશ્કરે પાંચ હજાર કાંસીના શહેરીઓની કતલ કરી. ધણીએ, તો આબરૂ જવાની ખીંકે પોતપોતાની મેળે પોતાનાં સંબંધીને મારી નાખ્યાં. ધણી સ્ત્રીઓએ શિયળ સાચવવા; કુવામાં

ફૂદી પડી જન આપ્યા. પરંતુ એટલું તો કહેવું જોઈએ કે અંગ્રેજ સેનાએ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે શસ્ત્ર ચલાવ્યાં નહોતાં. જો કે અંગ્રેજોને વશ થઈ કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ મરી ગઈ હતી પરંતુ સીધી રીતે કોઈ પણ અંગ્રેજ સેનાનીએ ઝેરી પર હાથ ચલાવ્યો નહોતો. ઝાંસીનો કિલ્લો તથા શહેર લૂટવામાં આવ્યાં, અંગ્રેજ સેનાપતિએ લૂટફાટની સામગ્રીમાંથી અનાશ્રિત લોકોને અનાજ આપવાની સંમતિ આપી.^૧ ૫ મી એપ્રિલે ઝાંસીના કિલ્લામાં અંગ્રેજ સેના આવી હતી. ઝાંસીના સૈનિકોએ ૧૩ દિવસ સુધી લડાઈ ચલાવી હતી. તેર દિવસ સુધી આ કિલ્લામાંથી અંગ્રેજો પર અગ્નિના વરસાદ વરસ્યો હતો. એક અંગ્રેજ લેખકે કહે છે કે 'લડાઈ વેળા જાણે સાક્ષાત્ ચમરાજ અને તેની સર્પવેણી ધારિણી, ઉગ્ર દાસીઓ અમારામાં આવી પડતાં ન હોય એવું લાગતું હતું. કિલ્લામાંથી સતત ભેરી, ટમટમ વગેરેના અવાજ આવ્યા કરતા હતા. બહારના ભાગમાં બંદુક અને તોપોના અવાજથી ચોદિશ ધ્રુજ ઉઠતી હતી. આ સાથે ચમરાજ અમારા સૈનિકોને ટપોટપ ઉપાડી જતા હતા. આવાં ૧૩ દિવસનાં દારૂણ યુદ્ધ બાદ ઝાંસીનું સૈન્ય હાર્યું.

૧. લડાઈ બાદ દીલ્હી અને લખનૌરમાં લૂટફાટ તથા નાશનું જે તાંડવ મચી રહ્યું હતું તેની નવીન આવૃત્તિ ઝાંસીમાં પણ થઈ. ઉન્મત્ત સૈનિકોએ ભાંગ તોડ શરૂ કરી. આરસી, જુમર, ખુરશી, શેતરંજી, સાટિનનાં બિછાનાં, રૂપાના પાયાવાળી ખાટ, હાથીદાંતની બનાવટનો સામાને વગેરે તોડી ફાડી નાખવામાં આવતું. 'હેવટે' આ ઉન્મત્ત સૈનિકોને વશ રાખવામાં આવ્યા અને કંઈક અંશે વ્યવસ્થાની સ્થાપના થઈ.

૨. Lowe, Central India

હાર્યા છતાં તેઓ વીર સમાજમાં વંદનીય છે. જે સ્ત્રીના પ્રભાવથી તેઓ આ લડાઈ લડ્યા હતા તે પૃથ્વીના પ્રતિભાશાળી વીર પુરુષોમાં સદાને માટે પંકાશે.

હવે રાણી કાલ્પી જઈ પહોંચી. આ સ્થળે રાવ સાહેબ અને તાત્યાટોપી હાવણી નાખી પડ્યા હતા. રાણીની સાથે લશ્કર નહોતું. આથી તેણે રાવ સાહેબની મદદ માગી. રાવ સાહેબે પણ સૈનિકાની મુલાકાત લઈ તેને લડાઈ કરવા ઉત્કેષ્યાં. લશ્કરની સરદારી તાત્યાને સોંપવામાં આવી. જ્યારે બધું સૈન્ય એક સ્થળે એકત્ર થશે ત્યારે તાત્યાએ રાવ સાહેબને જઈ મળવું એવા મોકેત મુજબ હાજર રહેલા સૈનિકા સાથે તાત્યાટોપી કાલ્પીથી ૪૦ માઈલ દૂર કુચ નામના સ્થળે જઈ રહ્યો. આ સ્થળે સર હુ રૉડ સાથે તેને લડાઈ થઈ. લડાઈમાં તાત્યા હાર્યો. રાણી લડાઈના મથક પર હાજર હતી, પરંતુ તાત્યાએ તેની સલાહ લીધી નહોતી. ગમે તેમ થયું તો પણ હાર ખમ્યો છતાં તેના લશ્કરે એવી કુશળતાથી પીછે હઠ કરી કરી અંગ્રેજ સેનાની તેની કુશળતા જોઈ વિસ્મય પામ્યો. કર્નલ મેલિસન સાહેબ લખી ગયા છે કે તે સૈન્ય જે પદ્ધતિથી પાછું હઠવું હતું તે પદ્ધતિથી વધારે. સારી પદ્ધતિ બીજી. હોઈ શકે જ નહિ. જે કે તેમની હાર બે માઈલ લાંબી ફેલાઈ હતી છતાં તે લાંબા ગાળા વચ્ચે જરા પણ ગાળકું પડવા દીધા સિવાય પાછું હઠવું એ બહાદુરીનું કામ છે. લડાઈ વખતે સૈનિકાની હારમાં જેવી વ્યવસ્થા જળવાઈ રહે છે, તેવી જ વ્યવસ્થા આ લોકોમાં પણ જળવાઈ રહી હતી. એક ટોળા પાછળ પડનાર શત્રુઓ તરફ બંદુકની ગોળી છોડતી, અને

તરત જ દોડી બીજી ટોળી પાસે જતી. 'બીજી ટોળી વળી પહેલી ટોળીની માફક બંદુકો છોડી પાછળ હસતી. આમ આખું લશ્કર વ્યવસ્થાપૂર્વક પાછું હઠી ગયું.

કુચની લડાઈ બાદ કાલ્પીથી ૭ માઈલ દૂર યમુનાના કિનારે આવેલાં ગલાવલી નામના સ્થળે યુદ્ધ થયું. આ લડાઈમાં બાંદાનો નવાબ એ હજાર ઘોડેસ્વારો અને કેટલીક તોપો સાથે હાજર હતો. આ પહેલાં લક્ષ્મીબાઈએ રાવ સાહેબને લશ્કરને વ્યવસ્થિત કરવા માટે કહ્યું હતું. પરંતુ રાવ સાહેબ બાઈ માણસ પ્રત્યે અવિશ્વાસ હોવાથી આખાં લશ્કરની સરદારી લક્ષ્મીબાઈને સોંપવા તૈયાર નહોતા. યશ મેળવવા ખાતર એ કાર્ય તેમણે પોતે હાથમાં લીધું હતું. રાણીને કેવળ અઘીસો ઘોડેસ્વારની સરદારી મળી. તેને યમુનાની દિશા સાચવવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. તે પોતાના સવારો એ દિશામાં ગોઠવી તૈયાર હોતી. અંગ્રેજ સેના ગલાવલીની લડાઈમાં જ્ય પામી. મે માસના છેલ્લા દિવસોમાં કાલ્પી આવી પહોંચી. તેણે કાલ્પી છત્યું. ગલાવલીના યુદ્ધમાં હાર પામ્યા બાદ રાવ સાહેબ, બાંદાનો નવાબ વગેરે નાસવાની તૈયારીમાં હતા પણ કેવળ લક્ષ્મીબાઈના અટકાવવાથી જ સ્થિર થઈ રહ્યા હતા. લક્ષ્મીબાઈના સૈનિકોએ કાલ્પીની લડાઈમાં ભારે શૌર્ય દર્શાવ્યું હતું. તેના પરાક્રમથી અંગ્રેજ સેના ભારે મુંઝવણમાં આવી પડી હતી. લક્ષ્મીબાઈના સવારો એટલી ઝડપથી વધતા જતા હતા, એટલું યુદ્ધકૌશલ બતાવતા હતા કે અંગ્રેજો લગભગ હારવાની અણી પર આવી ગયા હતા. લક્ષ્મીબાઈએ જાતે અંગ્રેજોની દક્ષિણ પાંખ પર એવો સખત હુમલો કર્યો હતો કે ત્યાંથી અંગ્રેજોને પાછા હઠવું પડ્યું હતું. તે એટલા નેગથી આગળ વધી હતી કે અંગ્રેજોની તોપોથી કેવળ વીસ ગજ

દૂર રહી હતી. પરંતુ એવામાં અંગ્રેજ સેનાને કુમક મળી આથી રાણીની છતની આસા ગઈ. એક અંગ્રેજ સેનાનાયક આ લડાઈમાં હાજર હતો. તેણે કર્નલ મોલસન આગળ આ યુદ્ધનો પ્રસંગ લખી મોકલતાં દર્શાવ્યું છે કે 'અમે લગભગ હારવાની અણી પર હતા. એવા વખતે ઉટવાહી સૈનિક દુકડી^૧ અને લગભગ દોઢસો નવા સૈનિકો આવી પહોંચ્યા અને સંતોષે બદલાઈ ગયા. ઉટવાહી સૈનિક દુકડીએ સર હુ રોઝના સૈન્યની રક્ષા કરી. રાત્રીએ અમારી તોપોથી વીસ-ગજ દૂર આવી પહોંચ્યા હતા. પદર મિનિટ વધારે ગઈ હોત તો અમે કંપાઈ જાત. આ દિવસથી મને ઉંટ પ્રત્યે બહુ માન ઉપજ્યું છે. 'વાસ્તવિક રીતે લડાઈમાં લક્ષ્મીનાથએ કોઈ પણ રીતે રાત્રીએ આગળ હાર સ્વીકારી નથી. તે પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી એક સરખી રીતે પરાક્રમ દર્શાવી ગઈ છે. છેવટે રાવ સાહેબ લશ્કર સાથે નાકા એટલે તેને પણ નાસવું પડ્યું. તાત્કાલિકાથી કાલ્પીમાં દારૂગોળા બનાવવાનું કારખાનું કાઢ્યું હતું. તોપો, દારૂ વગેરે પુરતા પ્રમાણમાં સંધરેલું હતું. આ રથળ અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યું એટલે રાવ સાહેબ વગેરે ગ્વાલીઅરથી ૪૬ માઇલ દૂર આવેલ ગોપાલપુર જઈ રહ્યા.

હવે શું કરવું તે બાબતની મસલત આવી. રાવ સાહેબ, બાંદાનો નવાબ, તાત્કાલિકાથી અને રાણી ચારે એકત્ર મળી વિચાર કરવા લાગ્યાં. પહેલા બે જણા કોઈ પણ પ્રકારની હિંમત દર્શાવી શક્યા નહિ. ત્રીજા માણસમાં પણ તેવી જાતની શક્તિ નહોતી. પરંતુ રાણી લક્ષ્મી-બાઈમાં શૌર્ય ને શુદ્ધિ બંનેનો સમાવેશ થયો હતો.^૨ તેણે એક નવો

૧ તેઓ મોટે ભાગે તીરકામડાં વાપરી લડાઈ કરે છે.

૨ મેલિસન સાહેબે આ પ્રમાણે રાણીનાં વખાણ કર્યાં છે.
Indian, Mutiny Vol. III P. 204.

ઉપાય શોધી કાઢ્યો. હાર ખમવાંથી તેની બુદ્ધિ ઉલટી વધારે તીક્ષ્ણ બની હતી. તેણે કહ્યું કે કિલ્લાની ઝોથે લલ્યા સિવાય આપણે શંત્રુને અટકાવી શકીશું નહિ. ગ્વાલિઅરનો કિલ્લો તાબે કરી ધર્મ અને સ્વદેશભક્તિ દ્વારા ત્યાંના સૈનિકોને ઉશ્કેરીશું તો અંગ્રેજો સામે ટકી શકીશું એવી સંભાવના છે. આવી યુક્તિ સાહસિક રણકુશળ વીરપુરુષના મગજમાંથી જ પેદા થઈ શકે. ગ્વાલિઅરમાં મહારાજ જ્યાજ્ઞરાવ સિંધિઆ રાજ્ય કરતા હતા. વિચક્ષણ મંત્રી દિનકરરાવ તેનો મંત્રી હતો. ગ્વાલિઅરનો કિલ્લો ન ચઢી શકાય તેવા પર્વત પર આવેલો છે. કર્મદક્ષ મંત્રી વડે રક્ષાએલા મહારાજ પાસેથી કિલ્લાનો કમળો લેવો એ સાહસિકતાની પરાકાષ્ઠા ગણાય. પરંતુ રાણી આ કાર્ય અમલમાં મૂકતા ન અટકી. રાવસાહેબ પણ રાણીના નિશ્ચયેથી સંતોષ પામ્યા. તાત્કાલિક પાંચ આ કાર્યમાં સંમત આપી. ૩૦ મી મેએ તેઓએ ગ્વાલિઅર જવા ગોપાલપુર તજ્યું.

ગ્વાલિઅરના વિચક્ષણ મંત્રી દિનકરરાવે આ વખતે આત્મ-રક્ષણ માટે દૂટ રાજનીતિનો આશ્રય લીધો. તે જાણતો હતો કે ખુદ પેશ્વાનો બાઈ આવી પહોંચશે એટલે સૈન્ય ગ્રાહ્યું નહિ રહે, માટે રાવ સાહેબ સાથે ખુલ્લો વિરોધ જાહેર ન કરવો. એમ ધારી તે રાવ સાહેબના સૈનિકો તરફ લાગણી દર્શાવવા લાગ્યો. પરંતુ અંદર-ખાતેથી તેઓને હાંકી કાઢવા માટે અંગ્રેજોની મદદ માગવા તત્પર થયો. તાત્કાલિક તે આવેલા સૈનિકોના તરફ હલ્લો ન લઈ જતાં આત્મરક્ષણ કરવું એવી તેની નીતિ હતી. મહારાજ સિંધિઆએ પણ તેમાં સંમતિ દર્શાવી હતી. ૩૧ મી મેએ મધરાતે મંત્રી મહેલ છોડી પોતાને ઘેર ગયો. મહારાજ પણ મંત્રીની વાત વિસરી રાવ-

સાહેબના સૈનિકો સમક્ષ પોતાની સત્તા દર્શાવવા તૈયાર થયા. નેમ્ષ લીધું હતું કે દીલ્હી અંગ્રેજોના તાબામાં આવ્યું છે. લખનોર વગેરે મથકોએ પણ પાછી અંગ્રેજોની સત્તા સ્વીકારી છે. મધ્ય હિંદનો મોટો ભાગ પાછો અંગ્રેજ વાવટા નીચે આવ્યો છે. આથી અંગ્રેજો આખરે છત્તીસગઢ એવી તેને ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી. આથી નિઃસંદેહ ચિત્તે અંગ્રેજ સરકાર પ્રત્યે પોતાની ઝીંતિ ઝોટલું જ નહિ પણ અંગ્રેજો આગળ પોતાની બહાદુરી દર્શાવવા તેઓ સત્તજ થયા. બીજો દિવસે સવારમાં તેના સેક્રેટ મુજબ તૈયારી થઈ ચુકી. તેજ દિવસે (૧ લી જુન) તેઓ ૬૦૦૦ પાયદળ, ૧૫૦૦ ઘોડેસવારો અને પોતાના ૬૦૦ અંમરક્ષકો તથા આઠ તોપો સાથે મોરારથી બે માઇલ પૂર્વમાં આવી હિંમત, લગભગ ૭ વાગ્યાને સુમારે તેમની તોપો ઝાળા ફેંકવા લાગી. રાવસાહેબે ધાર્યું કે મહારાજા મને માન આપવા આવ્યા છે અને માત્ર ખાતર જ આ તોપોના અવાજ થાય છે. આથી તેઓ નિર્ચિત રહ્યા. પરંતુ લક્ષ્મીબાઈ નિર્ચિત બેઠી નહિ. તે કેવળ બસો સૈનિકો સાથે એવા વેગથી ગોલંદાજો પાસે જઈ પહોંચી કે તોપચીઓ ખિચારા તેનો પ્રતાપ ન મહેવાથી નાસી છૂટ્યા. આ તરફ ગલાલિઅરના સૈનિકો રાવસાહેબના લશ્કર પ્રત્યે લાગણી દર્શાવવા લાગ્યા. ધણુ ખરા તો સામા પક્ષમાં ગયા પણ ખરા. ધણુખરા લડાઈનું મેદાન તજી તરબુચનાં ક્ષેત્ર પર જઈ પોતાની તરફ ને શૂંખ મટાડવા લાગ્યા. મહારાજાના શરીર રક્ષકો વફાદાર રહ્યા ખરા પણ લક્ષ્મીબાઈના ધસારા આગળ મહારાજા હાર્યા. તેના અનેક સૈનિકો માર્યા ગયા. તેમને થોડા સૈનિકો સાથે નાસવું પડ્યું. તે ઝોટલા બેરથી કે આઘાના ઝાંપામાં પગ મૂક્યા પહેલાં ધોડાની લગામ ખેંચી શક્યા નહિ.

આ રીતે ગ્વાલિયરના રણક્ષેત્ર પર વીરાંગના લક્ષ્મીબાઇની ગર્જના
-આપી રહી.

દિનકરરાવે આ સમાચાર સાંભળી રાણી વગેરેને નરવર
નામના રથજે મોકલી પોતે પણ મહારાજનું અનુસરણ કર્યું. રાવસાહેબ
વિજયના ઉત્સાસમાં શહેરમાં પેઠા. શહેર સાથે કિલ્લો, ખજનો,
હથિયાર વગેરે બધું કબજામાં આવ્યું. તેના હુકમથી લશ્કર લૂટફાટ
કરતું અટક્યું. નાના સાહેબને પેશ્વા તરીકે અને રાવસાહેબને તેના
પ્રતિનિધિ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા. ગ્વાલિયરના અને રાવ-
સાહેબના સૈનિકાને પુરતા પ્રમાણમાં બક્ષીશ મળી એટલે તેઓ સંતોષ
પામ્યા. રામરાવ ગોવિંદ નામના ગ્વાલિયર દરબારના પદમ્વજ્ર
માણસને મંત્રી બનાવવામાં આવ્યો. બાણપુર અને શાહગઢના રાજાને
ગ્વાલિયર આવવાનાં ફરમાનો છટ્યાં.

આ વખતે એક બાબતમાં રાવસાહેબ તદ્દન બેદરકાર રહ્યા.
ગંગાદશહરાના પર્વ નિમિત્ત તેઓ સૈન્યની વ્યસ્થા કરવાનું કામ મૂકી
બ્રહ્મભોજન તરફ લક્ષ આપવા લાગ્યા. હજારો બ્રાહ્મણો જમવા
લાગ્યા. આ તરફ સર હુ રોઝ સિંધિયાને ગ્વાલિયર આવવાનું
નિમંત્ર મોકલી પોતે તે તરફ આવવા નીકળ્યો. પરંતુ રાવસાહેબ તો
બ્રહ્મ-ભોજનમાંથી પરવાર્યા નહિ. રાણીએ એક બે વાર તેમનું ધ્યાન
ખેંચ્યું પણ તે તરફ ધ્યાન ન અપાયું એ જોઇ તે પણ બહુ જ
અસંતોષ પામી. અંગ્રેજ સેનાપતિ આવે છે એવા સમાચાર મળ્યા
છતાં રાવસાહેબને અકબર ન આવી. તેઓ તો કેવળ તાત્કાલિકીને
લગાઇની તૈયારી કરવાનો હુકમ આપી નિર્શિત રહ્યા. તાત્કાલિકી
પોતાનું સૈન્ય લઇ અંગ્રેજ સેનાપતિ તરફ ચાલ્યો. પરંતુ તેનું કાર્ય

સિદ્ધ થયું નહિ. ૧૬ મી જુને મોરાર સર હુ રોઝના કબજામાં આવ્યું. રાવસાહેબે હવે આ બાબતમાં રાણીની સલાહ માગી. રાણી રાવસાહેબના આ બ્યવહારથી પ્રથમથી જ કંટાળી ગઈ હતી છતાં આ વખતે પણ તેનું કર્તવ્ય જ્ઞાન નષ્ટ થયું નહોતું. તેણે રાવસાહેબને કહ્યું કે તમારી નિષ્કાળજીથી સોનાની તક જતી રહી છે, હવે તો સૈનિકોને બ્યવસ્થિત બનાવી અંગ્રેજોનો હક્કો અટકાવવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી. તાત્કાલિક રાણીએ પણ આ બાબતમાં સંમતિ આપી. ગ્વાલિયરનો પૂર્વ ભાગ રાણીએ સાચવવો એવું ક્યું. રાણી વીરપુરુષના વેશમાં સૈનિકોને ગોઠવવા લાગી.

૧૮ મી જુને (અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોના મત મુજબ ૧૭ મી જુને) કુલબાગના રાજમહેલ નિકટ આવેલા હુમરી પ્રદેશમાં અંગ્રેજ સેનાનાયક રિમથ સાથે રાવસાહેબના સૈનિકોને લડાઈ થઈ. એ સ્થળ કોઠાકી સરાઈના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેનો ધણો પ્રદેશ સાંકડી ખાઈથી છવાઈ ગયો છે. આથી આવે સ્થળે ઘોડેસ્વાર સેનાને હલ્લો કરવો કાવે તેમ ન હોતું. આ સ્થળે લગભગ આખો દિવસ લડાઈ ચાલી. રાણી આખો દિવસ સૈનિકોને ઉત્સાહ ચડાવતી હતી. છતાં એ બહુ નિષ્ફળ નીવડ્યું. તેને પોતાની વિશ્વાસુ દાસી અને કેટલાક નોકરો સાથે મેદાન છોડવું પડ્યું.

પોતાનો ઘોડો બહુ ચાટી ગયો હોવાથી લક્ષ્મીબાઈએ સિંધિ-આની ઘોડારમાંથી એક ઘોડો લીધો હતો.^૧ આ ઘોડો જ છેવટે

૧ અશ્વ પરીક્ષામાં રાણી બહુ ઉત્સાહિત હતી. આ સ્થળે અમને લાગે છે કે ઉત્તમ અશ્વની ગેરફાળરીમાં આ ઘોડો પસંદ કરવાની રાણીને ફરજ પડી હતી.

તેને માટે કાળ સ્વરૂપ નીવડ્યો. આખો દિવસ રાણીએ આ ઘોડા પર ગાળ્યો હતો. આ ઘોડા સાથે જ તેણે લડાઈનું મેદાન છોડ્યું હતું. ઘોડો વેગથી દોડતો હતો. રસ્તામાં 'મરી ગઈ રે મરી ગઈ રે' એવો અવાજ સંભળાયો. રાણીએ પાછું વાળી જોયું. તો પોતાની પ્રિય દાસી મુંદરાને એક અંગ્રેજ ઘોડેસ્વારના પંખમાં સપડાએલી જોઈ. રાણીએ વીજળીના વેગે પોતાનો ઘોડો તેના તરફ ચલાવ્યો અને તરવારના વારથી હુમલો કરનારને મારી ફરીથી ઘોડો દોડાવી મૂક્યો. સામે એક સાંકડું નાણું હતું. ઘોડો નાળામાં પાણીનો પ્રવાહ વહેતો જોઈ સ્થિર થઈ ઉભો. રાણીએ નાણું કુદાવવા ધણી પ્રયત્નો કર્યા છતાં નહોતી પ્રાણી જમનું તેમ ઉછું. એ દરમિયાન કેટલાક અંગ્રેજ ઘોડેસ્વારો આવી પહોંચ્યા. તેઓની સાથે રાણી તરવારના દાવ ખેલવા લાગી. એક શત્રુની તરવારના આઘાતથી રાણીના માથાનો જમણો ભાગ કપાઈ ગયો. ત્યારબાદ શત્રુએ તેની છાતી પર ચૂંકી નોડા ધા કચે. આમ ધવાયા છતાં રાણીએ એ હલ્લો કરનારને તો પુરો જ કર્યો. ત્યારબાદ તેના ઇસારા મુજબ તેના વિશ્વાસુ નોકર સરદાર રામચંદ્ર રાવ દેશમુખ તેને પાસેની એક પર્ણકુટિમાં લઈ ગયો. કુટિરસ્વામી ગંગાધર બાબાજીએ ગંગાજી વડે તેની અંતિમ તૃપ્તિ સાંત કરી. મુહૂર્તકાળ પછી એ પર્ણકુટિરમાં શત્રુના જીવલેણ આઘાતથી રાણીનો અંતિમ કાળ નજીક આવ્યો. તે પોતાના પ્રિય પુત્ર દામોદર રાવ તરફ છેલ્લો દ્રષ્ટિપાત કરી અનંત નિદ્રાને વશ થઈ.^૧

આ પ્રમાણે અંસીની વીર રાણી મરણ પામી. ત્રેવીસ વર્ષની

૧ રાણીની બે દાસીઓ મુંદરા ને કાશી તેની માફક વીરપુરના વેશમાં સજ્જ થઈ લડાઈના મેદાન પર હાજર હતી.

હંમરે આ બાઈએ જે કૌશલ બતાવ્યું હતું તે જોઈ મોટા મોટા અંગ્રેજ સેનાનાયકો પણ વિસ્મય પામ્યા હતા. સેનાપતિ સર હુ રોએ રાણીના સંબંધમાં લખ્યું છે કે તે સ્ત્રી હતી છતાં યુદ્ધોમાં તે સૌથી અધિક દક્ષ હતી.^૧ નાની હંમરની વીરાંગનાના વીરત્વે આમ અંગ્રેજ સેનાપતિને પણ ચક્રિત બનાવ્યો હતો. આવી બહાદુરીથી સુગંધ થઈ અંગ્રેજ સેનાનાયકોએ તેને જીવતી પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ તેઓનો વ્યે પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. રાણી પુરુષ વેશમાં હોવાથી જે યુરોપીઅન ઘોડેસ્વાર તેની પાછળ પડ્યો હતો તે તેને ઓળખી શક્યો નહોતો. ઉપરે અંગ્રેજ સેના રાણીના દેહનો સ્પર્શ ન કરી શકે એ ખાતર રામચંદ્રરાવે પાસેના સુકાએલા ધાસના ગંજમાં ચિતા ખડકી રાણીના દેહને સુવાડ્યો. જોત જોતામાં એ ત્રેવીસ વર્ષની લાવણ્યમયી વીરાંગનાનો દેહ અસ્મીભૂત થઈ ગયો.^૨

મેલિસન સાહેબ આ વીરાંગના વિષે લખી ગયા છે કે અંગ્રેજોની દૃષ્ટિએ રાણી ગમે તેટલી દોષ પાત્ર લેખાય છતાં તેના સ્વદેશ બાંધવો તો હંમેશને માટે યાદ રાખશે કે અંગ્રેજોના અન્યાયથી જે બળવામાં લગી હતી. તેણે તેના દેશ ખાતર જન્મ લીધો હતો અને દેશ ખાતર પ્રાણ તજ્યો હતો.^૩ અસબત રાણીએ વેર વાળવા ખાતર

૧. Martin, Indian Empire Vol. II, P. 489

૨. કોઈ કોઈ લખે છે કે યુદ્ધોની ગોળીના આઘાતથી રાણી મરણ પામી પરંતુ વિશ્વાસ રાખવા લાયક પ્રમાણ પરથી માલુમ પડે છે કે તરવારના આઘાતથી જ તેનું મૃત્યુ નીપજ્યું હતું.

૩. Mailesen, Indian Mutiny, Vol. I. P. 196-197.

હથિયાર સંભાળી હોય એ શક્ય છે પરંતુ તેણે જે શક્તિ દર્શાવી છે તે પ્રત્યે શત્રુ કે મિત્રમાંનો કોઈ અસન્માન દર્શાવી શક્યો નથી.

૧૮ મી જુને ગ્વાલિયરના મહારાજનો વસવાટ લશ્કર અને પુલગામ તાબે થયાં. એ જ દિવસે ગ્રાન્ડે ગિપાઇઓ કિલ્લો છોડી નાંડી. ૨૦ મી જુને મહારાજ જ્યાજીરાવ પોતાની રાજધાનીમાં પાછા આવ્યા.

અને દામોદરરાવ ? જે બાળક લક્ષ્મીબાઇનું પ્રાણાધિક્ષક ધન હતું. તેનું શું થયું ? દામોદરરાવ કેટલાક વિશ્વાસુ નોકરો સાથે જંગલમાં જઈ છુપાયો. બે વરસ આમ સંતાડુકડીની રમતમાં વીતાવ્યાં. ત્યાર બાદ તે અંગ્રેજોના હાથમાં સપડાયો. ઇંદોરના તે વખતના રેસિડેન્ટ સર રિચમન્ડ શેક્ષપીઅરે તેના પ્રત્યે સુજનતા દર્શાવવામાં બાકી રાખ્યું નહિ. રેસિડેન્ટની નીમણુક મુજબ એક કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ તેનો શેઠક બન્યો. સરકારે તેને માસિક દોઢસોનું પેન્શન બાંધી આપ્યું. ત્યારબાદ લોર્ડ નોર્થબ્રોકે તેની નિર્ધનાવસ્થા તરફ જોઈ તેનું ફેલું પતાવવા માટે દશ હજાર રૂપીઆ આપ્યા. તેનું પેન્શન પર દોઢસોથી ધારી બસોનું કરવામાં આવ્યું. ઝાંસી સાથે ગંગાધરરાવની બંધી ડોર્વોપાર્જિત મિલકત પણ સરકારે લઈ લીધી હતી. તેનો મુત્તઅત્યારે પસો રૂપીઆનું માસિક પેન્શન બોગવતો ઇંદોરમાં રહે છે. લક્ષ્મી-બાઇએ સરકાર, વિરુદ્ધ હથિયાર પકડ્યાં હતાં, પણ તેના મુત્તને માત્ર આપવામાં સરકારે બંધી બાબુનો વિચાર કરી જોયો હતો.

અધ્યાય ૨ જો

ઝાંસીની પાસેનાં સ્થાન

વિષય નિર્દેશ:—નવગાંના સિપાઇઓની ઉદ્દેશથી—ત્યાંના મુરોપીઓની નામ ભાગ—તેઓની સાથે વફાદાર સિપાઇઓનું ગમન—રસ્તામાં તેઓની દુર્દશા—તેઓના પ્રત્યે છત્રપુરની રાણી અને ચિરકારીના રાખનો સદ્વ્યવહાર—ખાંદાની ઘટના—નાગોદના વફાદાર સિપાઇઓ—નાસેકુઓનું નાગોદમાં આગમન.

ઝાંસીમાં કિચલપાયલ મચી રહી હતી તે દરમિયાન આજુબાજુના પ્રદેશમાં શું શું બન્યું હતું તે અત્રે જણાવવામાં આવે છે.

ઝાંસીથી લગભગ બસો માઇલ પૂર્વમાં નવગાં આવેલું છે. ઝાંસીમાં જે ખારમી પસટણ હતી તેનો થોડો ભાગ નવગાંમાં રહેતો હતો. તે સિવાય ૧૪ મી અનિયમિત ઘોડેસ્વાર પસટણનો એક ભાગ અને ફેટલાક ગોલંદાનો પણ ત્યાં રહેતા હતા. મેજર કિરકે નામનો એક સૈનિક પુરુષ ત્યાંની હાવણીનો અધ્યક્ષ હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના મે માસની ૩૦ મી સુધી અહીંના સિપાઇઓમાં કોઈ પણ જાતની અસાંતિ જેવામાં આવી નહોતી. મે માસ ગયો. જુન માસની શરૂઆતમાં તાપ વધવા લાગ્યો. તે સાથે સિપાઇઓની સાંતિ પણ ધીરે ધીરે પીગળવા લાગી. ૫ મી જુને નવગાંના અધિનાયક પોતાના સૈન્યને કવાયતના મેદાન પર એકત્ર કરી તેમની વફાદારી ખાખત વખાણુ કર્યા. સિપાઇઓ પોતાના ઉપરીને મુખે આવાં વર્ણનાં સાંભળી આનંદથી એટલા તો ઉન્મત્ત બની ગયા.

અક્ષરવા તૈયાર થઇ ઉભા. પાવણ સેના હથિયાર લઇ સંજ્ઞા થઇ ઉભી. ઘોડેસ્વારો નિમકહલાલી કરવા આમહ દર્શાવવા લાગ્યા. ઓફિસરો આ બધું જોઇ સંતોષ પામ્યા. પરંતુ આ બધી તોફાન પહેલાંની શાંતિ હતી એ તેઓ સમજી ન શક્યા. થોડા દિવસ તો શાંતિમાં પસાર થયા. ૧૦ મી જુને ભયંકર મુસ્કેલી ઉભી થઇ. એક કલાક શિખે એ નોકરો શાથે જે રથજે સિપાઇઓના પહેરા બદલાતા હતા ત્યાં જઇ એકાએક હવાલદારને ગોળીથી દાર ક્યો, ત્યારબાદ તરત જ ડાવણી તરફ બંદુકના બાર થયા. આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાઇ ગયું કે સિપાઇઓમાં અસંતોષ પ્રબળ પ્રમાણમાં ફેલાઇ રહ્યો છે.

હવે નાસવા સિવાય યુરોપીયનો માટે બીજો એકેય ઉપાય રહ્યો નહિ. જૂતકાળની સુજનતા અને માયાળુપણની વાતો, અવિધ્યમાં ધનામો આપવાની લાલચો આ વખતે કાર્ય કરી નીવડશે એવું કોઇએ ન જ ધાર્યું. અંગ્રેજો કોઇ સુરક્ષિત સ્થળે જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. બાળકો ને સ્ત્રીઓ તેઓને માટે મોટી ચિંતાનું કારણ થઇ પડ્યાં. ૮૭ વિશ્વાસુ સિપાઇઓ આ બધાંના રક્ષક બન્યા. નાસેકુઓએ પ્રથમ અલાહાબાદ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. પરંતુ રસ્તામાં મુસ્કેલી ઉભી થશે એવા ભયથી છેવટે તેઓએ કલિંજર અને મીરનપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું. રસ્તામાં તેઓને ખૂબ અડચણો પડી. તેઓમાંના જેઓ જીવતા રહ્યા હતા તેઓ પોતાની દારણ વેદનાનું વર્ણન કરી ગયા છે. સિપાઇઓ ઉશ્કેરાયા તે વખતે મેજર કિરકેનું મગજ બગડી ગયું હતું. હવે આ અને દારૂ વિના તેની નેજસ્વિતા પણ નષ્ટ થઇ ગઇ. તે વખતોવખત આંખાની વાત બોલવા લાગ્યો. વખતોવખત કોઇ પદાર્થ એ રીતે ખાવા લાગ્યો કે એ બધું તેના જીવનની મુખ્ય

અધ્યાય ૨ જો

હાંસીના પાસેનાં સ્થાન

વિષય નિર્દેશ:—નવગાંના સિપાઇઓની ઉશ્કેરણી—ત્યાંના યુરોપીઓની નામ ભાગ—તેઓની સાથે વફાદાર સિપાઇઓનું ગમન—રસ્તામાં તેઓની દુર્દશા—તેઓના પ્રત્યે છત્રપુરની રાણી અને ચિરકારીના રાજાનો સહવ્યવહાર—ખાંદાની ઘટના—નાગોદના વફાદાર સિપાઇઓ—નાસેકુઓનું નાગોદમાં આગમન.

હાંસીમાં કિચલપાથલ મચી રહી હતી તે દરમિયાન આંજુબાજુના પ્રદેશમાં શું શું બન્યું હતું તે અત્રે જણાવવામાં આવે છે.

હાંસીથી લગભગ બસો માઇલ પૂર્વમાં નવગાં આવેલું છે. હાંસીમાં જે ખારમી પલટણ હતી તેના થોડા ભાગ નવગાંમાં રહેતો હતો. તે સિવાય ૧૪ મી અનિયમિત ઘોડેસ્વાર પલટણનો એક ભાગ અને કેટલાક ગોલંદાજો પણ ત્યાં રહેતા હતા. મેજર કિરકે નામનો એક સૈનિક પુરુષ ત્યાંની જાવણીનો અધ્યક્ષ હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના મે માસની ૩૦ મી સુધી અહીંના સિપાઇઓમાં કોઈ પણ જાતની અસાંતિ જોવામાં આવી નહોતી. મે માસ ગયો. જુન માસની શરૂઆતમાં તાપ વધવા લાગ્યો. તે સાથે સિપાઇઓની શાંતિ પણ ધીરે ધીરે પીગળવા લાગી. ૫ મી જુને નવગાંના અધિનાયક પોતાના સૈન્યને ક્વાયતના મેદાન પર એકત્ર કરી તેમની વફાદારી બાબત વખાણ કર્યા. સિપાઇઓ પોતાના ઉપરીને મુખે આવાં વખાણ સાંભળી આનંદથી એટલા તો ઉન્મત બની ગયા કે ગોલંદાજો તોપો

ચક્ષુષવા તૈયાર થઈ ઉભા. પાવણ સેના હથિયાર લઈ સંજ્ઞા થઈ ઉભી. થોડેસ્વારો નિમકહલાલી કરવા આગ્રહ દર્શાવવા લાગ્યા. ઓકિસરો આ બધું જોઈ મંતોષ પામ્યા. પરંતુ આ બધી તોફાન પહેલાંની શાંતિ હતી એ તેઓ સમજી ન શક્યા. થોડા દિવસ તો શાંતિમાં પસાર થયા. ૧૦ મી જુને બચકર મુસ્કેલી ઉભી થઈ. એક કલાવર શિખે એ નોકરો સાથે જે સ્થળે સિપાઈઓના પહેરા બદલાતા હતા ત્યાં જઈ એકાએક હવાલદારને ગોળીથી દાર કર્યો, ત્યારબાદ તરત જ ઓવણી તરફ ગંદુકના બાર થયા. આ પરથી સ્પષ્ટ સમજાઈ ગયું કે સિપાઈઓમાં અમરોતોષ પ્રબળ પ્રમાણમાં ફેલાઈ રહ્યો છે.

હવે નાસવા સિવાય મુરોબીઓને માટે બીજો એકેય ઉપાય રહ્યો નહિ. ભૂતકાળની સુજનતા અને માયાળુપણની વાતો, ભવિષ્યમાં ઇનામો આપવાની લાલચો આ વખતે કાર્ય કરી નીવડશે એવું કોઈએ ન જ ધાર્યું. અંગ્રેજો કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. બાળકો ને સ્ત્રીઓ તેઓને માટે મોટી ચિંતાનું કારણ થઈ પડ્યાં. ૮૭ વિશ્વાસુ સિપાઈઓ આ બધાંના રક્ષક બન્યા. નાસેકુઓએ પ્રથમ અલાહાબાદ જવાની કચ્છા દર્શાવી. પરંતુ રસ્તામાં મુસ્કેલી ઉભી થશે એવા ભયથી છેવટે તેઓએ કલિંજર અને મીરગાપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું. રસ્તામાં તેઓને ખૂબ અડચણો પડી. તેઓમાંના જેઓ જીવતા રહ્યા હતા તેઓ પોતાની દારણ વેદનાનું વર્ણન કરી ગયા છે. સિપાઈઓ ઉસ્કેરાયા તે વખતે મેજર કિરકેનું મગજ ખગડી ગયું હતું. હવે આ અને દારૂ વિના તેની નેજસ્વિતા પણ તટ થઈ ગઈ. તે વખતોવખત આંખાની વાત બોલવા લાગ્યો. વખતોવખત કોઈ પદાર્થ એ રીતે ખાવા લાગ્યો કે એ જાણે તેના જીવનની મુખ્ય

વસ્તુ ન હોય ! તેણે પોતાના પીવાના પદાર્થો ને ખાવાનો ચીજ-
 લાવવા માટે નવગાં બે અમલદારોને મોકલ્યા. વખતોવખત તે
 મુખમાંથી અસંખ્ય વચનો બહાર પડવા લાગ્યાં. નાસેકુઓ પ્રજા
 છત્રપુર આવી પહોંચ્યાં. આ રાજ્ય લૉર્ડ ડેલહાઉઝીના કરાલ પંખમાં
 મુકા રહ્યું હતું. વિધવા રાણી પોતાના બાળકુંવરના વાલી તરીકે રાક્ષાના
 ચલાવતી હતી. નાસેકુઓને તેણે જોઈતી ચીજો પુરી પાડી. ત્યાંથી
 તેઓ રવાના થયા. એ દરમિયાન સેનાપતિ કિરકે અદૃશ્ય થઈ ગયો.
 મગજ નબળું પડી જવાથી તે એમ માનવા લાગ્યો કે આ સિપાઈઓ
 મને મારી નાખવાનું કાવતરું કરે છે. આ કાશ્પનિક બયથી તે
 ક્યાંક ધ્રુપાઈ બેઠો હતો. ૧૬ મી જુને તે વળી નવગાંથી મોકલવામાં
 આવેલી. આ ને દારૂની ગાડી સાથે પોતાની દુકડીને જઈ મળ્યો.
 ઇચ્છિત વસ્તુ મળતાં તેને કંઈક દરજ્જે શાંતિ મળી. ત્યાંથી તેઓ
 હૈદરાબાદમાં અરકારી ગામ તરફ ચાલ્યા. એ સ્થળના રાજાએ
 તેમને ખેરાકી આપી. તથા જોઈતા પૈસા આપી સગવડ કરી આપી.
 પરંતુ આવી શાંતિ ક્ષણજીવી નીવડી. કેટલાક હથિધારી લોકોએ
 તેઓને ‘કલિંજર પહોંચાડી આવવાનું વચન આપ્યું એટલે તેઓ
 બધા એ સ્થળ છોડી આગળ વધ્યા. છેવટે એ હથિધારી લોકોએ
 તેમના પર હલ્લો કર્યો. કેટલાક માર્યા ગયા. હલ્લો કરનારાઓએ
 ગાડીઓ અટકાવી હતી. આથી નાસેકુમાંના કોઈ કોઈ પગપાળા
 કે ઘોડેસવાર થઈ નાદા. હવે બાકી રહેલાંઓ મહોબા તરફ ચાલ્યા.
 પરંતુ તેના ઉપરીનું નસીબમાં ત્યાં પહોંચવાનું લખ્યું નહોતું. આ
 દુષ્ટનાથી કિરકેનું હૃદય અશાંત બની ગયું હતું. થોડાક માઈલ દૂર
 ગયા બાદ તે ઘોડા પરથી પડી ગયો અને મરણ પામ્યો.

અલ્લે હવે કમાન સ્કોટ એ ટોળીનો ઉપરી બન્યો. એ કિરકે કરતાં ઉભી હતો. તથા આ તથા મદિરાનો ઝોછો લક્ષ્મી હતો. પોતાના ઓફિસની નીચેનાં માણસોને બચાવવા તે ખૂબ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પહેલાં આ સમયે મૃત્યુ અનિવાર્ય થઈ પડ્યું હતું. જુન માસનો શાંતિ અસલ થઈ પડ્યો હતો. તાપથી ઘણા લોકો ઉન્મત બની ગયા. કેટલાકે મરણ પામ્યા. મરણ પામેલાનાં શબો રસ્તા પર પડ્યાં રહ્યાં. આવું દુઃખ વેઠતી વેઠતી આ ટોળી આશુગદ તરફ ગઈ. આશુગદની રાણી અને બાંદાના નવાબે આવા સમયમાં તેઓની ખાસ મદદ કરી. તેઓની મદદ ન મળી હોય તો આ ટોળીમાંના લગભગ દરેક માણસને મોતને ભેટવું પડત. કેવળ આ રાજવંશીઓની મદદથી જ આ નાસેકુ ટોળી બચી હતી.^૧

આ સ્થળે બાંદાની ઘટનાનો હુકમમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. ખીર્જ સ્થળોની જેમ બાંદામાં પણ લશ્કરી હાવણી હતી. આ સ્થળની પદ્ધતિ મો પદ્ધતિ નવજાંના સમાચાર સાંભળી ૧૪ મી. જુનને રાજ સરકાર વિરુદ્ધ બાંદાના સૈન્ય સાથે જઈ લાગી હતી. તેઓએ તેજુરી લૂટી હતી. આ સમયે નવાબે અમલદારોના પ્રાણ બચાવ્યા હતા. ખીર્જ સ્થળોના નાસેકુઓને પણ તેણે આશરો આપ્યો હતો. પરંતુ હવે ઘટના ચક્ર એવું ગોઠવાયું કે નવાબને સરકાર વિરુદ્ધ પડવું પડ્યું. તે રાવસાહેબ અને તત્કાલે પીને જઈ મળ્યો હતો તે અગાઉ જણાવ્યું છે.

હિંદુખંડની લગભગ બધી હાવણીઓમાં આ ઘવાનજી ફાટી નીકળ્યો હતો. કેવળ નાગોદેના સિપાઈઓ શાંત રહ્યા હતા. બ્યારે

^૧ Malleon, Indian Mutiny. Vol. I. P. 196-197.

બીજી પલટણોના સિપાઇઓ પ્રીસ્તિઓના જીવ લેવા તૈયાર થયા હતા ત્યારે નાગોદેના સિપાઇઓ (૫૦ મી પલટણની પાવદળ સેના) અંગ્રેજોના પક્ષમાં તૈયાર ઉભી હતી. તેમાંથી કેવળ ૧૪ સિપાઇઓએ જ અસંતોષનાં ચિન્હો બતાવ્યાં હતાં.^૧

અગાઉ કહ્યું છે તેમ કેટલાક સિપાઇઓ નવગાંના નાસેકુઓ સાથે રક્ષક તરીકે ગયા હતા. એ સમયે આબુબાબુના પ્રદેશમાં લંગલંગ બંધે બ્રિટિશ સત્તાનાશ પામી હતી. સિપાઇઓએ દીલ્હીના બાંદેશાહની સંતોષ જાહેર કરી હતી. ઉપલા સિપાઇઓને અંગ્રેજોને ખોવાપીવાની જોગવાઈ કરી આપતા હતા તેથી લોકો બહુ ગુસ્સે થતા હતા. આથી એ સમયે નાસેકુઓનો સાથ તજવો એ તેઓને ઉત્તમ લાગ્યું. કેમકે સરકારે આ લોકોને સાઈ સર્ટિફિકેટ લખી આપ્યું અને 'રાજપ્રુશીયા' છુટા કર્યાં. સિપાઇઓ સંતુષ્ટ થિતે અક્ષાહાત્યાદ ગયા. નાસેકુઓ પોતાના આત્મીય સ્વજનોના મરણથી હેરાન હેરાન થઈ ગયા અને છેવટે આજીવંતથી નાગોદે જઈ પહોંચ્યા.^૨

^૧ Malleon, Indian Mutiny. Vol. I. P. 198.

^૨ Kaye, Sepoy War. Vol. III. P. 377.

મધ્યમ ૩ એ

તાત્યાટોપી

વિષય નિર્દેષ:—તાત્યાટોપીની પીછે હક—તે જુદે જુદે સ્થળે
લંટકે છે—પકડાય છે—ફાંસીએ લટકે છે.

ગ્વાલિઅરે હંતાયું અને મહારાજ સિધિઆ ફરીથી રાજ બન્યા.
એટલે સર હુ રાજે રહ્યો મી જુનને રાજ મધ્યદિના સેનાપતિનો
ઓદો છોડ્યો. તેણે ૭ માસ સુધી મધ્યદિનમાં લડાઇઓ પર લડાઇઓ
હતી હતી. ધિગેડિયર જનરલ રાજાને નેપિથરની તેની જગો પર
નીમણુંક થઈ. આ તરફ તાત્યાટોપી, રાવસાહેબ અને બાંદના
નાવ રર મી જુને ઉત્તર પશ્ચિમ દિશામાં રવાના થયા. શરમથુરા
આગળ તેમને ખોતમી મળી કે ધિગેડિયર આવસે તેમની સામે લશ્કર
મોકલ્યું છે. આથી તેઓ જયપુર જવા માટે પશ્ચિમ તરફ વધ્યા.
તેઓને ખાત્રી હતી કે એ સ્થળે તેમની મદદમાં સૈન્ય તૈયાર રહેશે.
પરંતુ ર૭ મી જુને જયપુરના પોલિટિકલ એજન્ટ કમ્પાને છડને
સાહેબે રજપુતાના સેનાપતિ રાજાને સમાચાર મોકલ્યા કે નાસતા
ફરતા મરાઠા સેનાપતિએ જયપુરમાં અસંતોષ ફેલાવવા જામુસ મોકલ્યા
છે. સમાચાર મળતાં જ રાજાને ૨૮ મી જુને એ સ્થળે ભણી
રવાના થયો. અને તાત્યાટોપી પહેલાં ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. આ સ્થળે
કહી રાખવું જોઈએ કે તાત્યાટોપીને પકડવા માટે અંગ્રજોએ અપાર
પ્રયત્નો કર્યા હતા. આ હેતુ પાર પાડવા ગ્વાલિઅર, ઝાંસી, સિદ્ધિ,
ગુણ અને નસિરાબાદ આમ પાંચ સ્થળે પાંચ લશ્કરો રાખવામાં

આવ્યાં હતાં. ભરતપુરમાં પણ પુરતું લશ્કરી બળ રાખવામાં આવ્યું હતું અને બીજાં ઘણાં સ્થળોમાં પણ પોતાના ચતુર પ્રતિપક્ષી શત્રુને પકડવા માટે જોડવણ કરવામાં આવી હતી. આ રીત તાત્યાટોપી જે દિશામાં જાય, જે દિશામાં આવી પહોંચે, જે જંગલમાં આશ્રય લે, તે દિશા, તે ગામ, તે સ્થાન જુદાં જુદાં લશ્કરોને માટે તપાસણીનો વિષય થઈ પડ્યાં હતાં, પરંતુ આ મરાઠા સેનાપતિ એવો શક્તિ-સંપન્ન, એવો બુદ્ધિશાળી, એવો રણ ચતુર હતો કે નવ નવ માસ સુધી બ્રિટિશ સરકારની બધી એજા વિફળ ગઈ હતી. ચોમેર લશ્કરોથી ઘેરા-એલો છતાં તે ક્યારે એક ગામથી બીજે ગામ જઈ પહોંચે છે, ક્યારે કયા-જંગલમાં જઈ છુપાય છે, ક્યારે બંદુકો, તોપો ને લશ્કર લઈ સામે લડવા આવે છે તે અંગ્રેજ સેનાપતિઓ જાણી શકતા નહિ. ઉપર કહ્યું તેમ અંગ્રેજ સેનાપતિ બાતમી મળતાં જ્યપુર આવી પહોંચ્યો. પણ તાત્યાટોપી આ સમાચાર મળતાં જ જ્યપુરને બહારે ટોક જઈ ઉભો, કર્નલ હોલ્મ્સ તેની પાછળ પડ્યો. તાત્યાટોપી મધુપુર અને ઇંદ્રગઢ તરફ ગયો. આ વખતે પુષ્કળ વરસાદથી ચંબળ નદી બે કાંડામાં ભરપૂર બની ગઈ હતી. આથી તાત્યાટોપીને દક્ષિણ પૂર્વ દિશામાં થઈ જઈ પડ્યું. જુદીના મહારાવ રામસિંહ તેના પક્ષમાં ન લબ્યા. તેમણે કિલ્લાના દરવાજા બંધ કર્યા. તાત્યાટોપી તરતજ દક્ષિણ દિશા તરફ વળ્યો, ૭ મી ઑગસ્ટે કોટારિયા નદીને કાંઠે આવેલા, બીલવાડા નામના સ્થળે તેમને રોબર્ટ્સ સાથે લડાઈ થઈ. છેવટે તે પોતાનું સૈન્ય અને તોપો સાથે અક્ષત શરીરે લડાઈનું મેદાન તજી ગયો. આ લડાઈમાં તેણે પોતાનું બુદ્ધિ કૌશલ પુષ્કળ બતાવ્યું હતું. તેના લશ્કરનો એક ભાગ શત્રુઓ સાથે લડતો રહ્યો ને

ખીજે મોટા ભાગ તોપો લઇ નદી પર જતા રહ્યો. ઘોડેસવાર સેના ન હોવાથી રોજર્ટસ તેની પાછળ પડી શક્યો નહિ. ખીજે દિવસે ઘોડેસવાર સેના આવી પહોંચી. અંગ્રેજ સેનાપતિ પાછળ પડવા તૈયાર થયો. પરંતુ તે દરમિયાન તાત્કાલિકાથી આજ્ઞાદ છટકી ગયો હતો.

તાત્કાલિકાથી સ્વધર્મમાં નિષ્ઠાવાળો હતો. તે ૧૩ મી ઓગસ્ટે નાથદ્વારા ગયો. દેવદર્શન કરી મધરાતે તીર્થસ્થળ છોડતો હતો ત્યાં તેને બાતમી મળી કે અંગ્રેજો નજીક આવી પહોંચ્યા છે. તરતજ તે ખીજે સ્થળે જવા તૈયાર થયો. પરંતુ તેની ખાવણ સેનાએ જણાવ્યું કે થાકને લીધે હવે અમારાથી ચલાય તેમ નથી. તેઓએ જણાવ્યું કે આવતી કાલે સવારમાં તોપો પણ અમારી સાથે આવશે. અલગત ઘોડેસવારો મરજી મુજબ કરી શકે છે. આથી તાત્કાલિકાથી માટે લડાઇ સિવાય ખીજે રસ્તો રહ્યો નહિ.

ખીજે દિવસે સવારમાં તાત્કાલિકાથી સ્થળની સ્થિતિ નિહાળી ને પ્રમાણે સૈન્ય ગોઠવવું જોઈએ તે પ્રમાણે ગોઠવણી કરી. આ બાબતમાં તેણે કુશળ સેનાપતિની પેઠે કંઈ પણ જૂલ ન કરી. ૧૪ મી ઓગસ્ટે સવારના ૬ વાગ્યાના વખતે બનાસ નદીને કિનારે તેની સાથે અંગ્રેજ સેનાપતિને લડાઇ થઇ. પરંતુ તાત્કાલિકાથી સૈન્ય અંગ્રેજોને હરાવી શક્યું નહિ. તેને ૧૪ તોપો છોડી લડાઇનું સ્થળ છોડવું પડ્યું. શત્રુઓ અંબજ નદી ઉતરી જશે એવી કલ્પનાથી એક અંગ્રેજ સેનાનાયક નદી તરફ દોડ્યો પણ તે નદી પાસે આવી પહોંચે તે દરમિયાન તાત્કાલિકાથી પેલી પાર આવેલાં મક્કનમાં અદસ્ત થઇ ગયો હતો. આ કિનારે કેટલાંક નકામાં ટદ્દુ ચરતાં જોઇ અંગ્રેજ સેનાનાયક પાછો ફર્યો. ચતુર, મરાઠા સરદાર અંગ્રેજોને હાથતાળી આપી નાસી ગયો.

તાત્યાટોપી ચંચલ હિતરી ઝાલરાપટ્ટણુ આવી પહોંચ્યો-
 પ્રસિદ્ધ જલિમસિંહનો વંશધર પૃથ્વીસિંહ આ સમયે ઝાલરાપટ્ટણુનો
 અધિપતિ હતો. બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે તેનો અનુરાગ અસીમ હતો.
 તેણે મરાઠા સેનાપતિને પોતાની હદમાંથી હાંકી કાઢવા લશ્કર તૈયાર
 કર્યું. પરંતુ તેના લશ્કરે જ્વાલિઅરના લશ્કરનું અનુકરણ કર્યું. તે
 લશ્કર પોતાના રાજાનો પક્ષ તથા તાત્યાટોપીના પક્ષમાં જઈ-ઉભું.
 તાત્યાટોપીએ રાજાની તોપો, દારૂગોળો, થોડા, બગદ વગેરે કંબળે
 કરી તેનો મહેલ ઘેર્યો. બીજે દિવસે તેની રાજા સાથે મુલાકાત
 થઈ. તેણે રાજા પાસે લડાઈના ખર્ચ પેટે પૈસા માગ્યા. રાજાએ
 પાંચ લાખ રૂપીઆ આપવા માંડ્યા. પરંતુ એ તાત્યાટોપીને પુરતા
 ન લાગ્યા. રાવસાહેબે પેશવાના અતિનિધિ તરીકે હાજર થઈ રાજા
 પાસે પચીસ લાખ રૂપીઆ માગ્યા. રાજાએ છેવટે પંદર લાખ આપવા
 કશુલ કર્યા. તેમાંના પાંચ લાખ અપાયા પણ ખરા. પરંતુ તેજ
 રાત્રે રાજા રાજધાની તથા મહુની છાવણીમાં જતો રહ્યો. એવું
 કહેવાય છે કે તેણે જતી વખતે રાણી અને કુટુંબનાં બીજાં
 માણસોને થોડા દારૂગોળા આપ્યો હતો અને કહ્યું હતું કે જો કોઈ
 તમારાં પ્રત્યે ખરાબ વર્તણૂક અજાણે તો આ દારૂગોળા વડે તમારે
 તમારી જાતનું બલિદાન આપવું.^૧

તાત્યાટોપી પાંચ છ દિવસ ઝાલરાપટ્ટણુમાં રહ્યો. વરસાદને
 સીધે ચંચલમાં પૂર આવ્યું હતું તેથી શત્રુઓની પાછળ પડવાની બીક
 નહોતી. તેણે ઝાલરાપટ્ટણુના વસવાટ દરમિયાન પોતાના લશ્કરનો પગાર

સુકવી આપ્યો. આ સમયે તેના સહચર રાવસાહેબ અને બાંધના તવાબ એક સાહસિક કૃત્ય કરવા તૈયાર થયા. તેઓએ તાત્કાલિકાં તે કાનૂન કે અંગ્રેજો આવી પહોંચે તે પહેલાં જો આપણે હાલકરની રાજવાનીમાં જઈ પહોંચીએ તો ત્યાંનું સૈન્ય આપણા પક્ષમાં આવે ખરું. આમ થાય તો ત્યાંની ગ્રંજ પણ પેરવાના પક્ષનું સમર્થન કરે. રાવસાહેબના હરાવ મુજબ તાત્કાલિકાં ઇંદોર તરફ રવાના થયો. પરંતુ તલકેરા નામના સ્થળે અંગ્રેજ લશ્કરની બે ટુકડી પડી છે એવી ખાતમી મળતાં તેને કિલ્લેબંધી રાજગઢ શહેર પાસે જાવણી નાખી. અંગ્રેજો તો તેની પાછળ જ પડ્યા હતા. ખાતમી મળતાં એક અંગ્રેજ સેનાનાયક બીજી સવારે રાજગઢ આગળ આવી જોયું પણ મરાઠા સેનાપતિ અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. અંગ્રેજ સેનાપતિ તોપોના સીમા જોઈ આગળ ચાલ્યો. થોડે દૂર શત્રુઓ જતા જણાયા. તેણે હુમલો કર્યો. તાત્કાલિકાં તોપ પડતી મૂકી નાસી ગયો. આ પછી તે વેતવતી નદીના બંને કિનારે આવેલાં જંગલોમાં થોડી મુદત અટક્યો. છેવટે પૂર્વ તરફ રવાના થઈ શિરોજ નામના સ્થળે આવી પહોંચ્યો.

વરસાદને લીધે બુધ્ધાઈ માસમાં અંગ્રેજ સેનાએ વિશ્રાંતિ લીધી. રાજગઢમાં તાત્કાલિકાં પરાજય પછી એક નવીન બનાવ બન્યો. જ્વાલિયરથી ૪૪ માઇલ દક્ષિણમાં નરવર નામનું ગામ આવેલું છે. એ ગામ સિંધિઆના કબજામાં છે. નરવરના સરદાર માનસિંહે સિંધિઆ સામે હથિયાર ઉઠાવ્યાં. તેણે પાવરી નામનો કિલ્લો જીતી લીધો. તેને હરાવવા અંગ્રેજ સેનાનાયક આવી પહોંચ્યો. માનસિંહે જણાવ્યું કે મારે જ્વાલિયર દરબાર સાથે વેર છે, અંગ્રેજો સાથે

નહિ. પણ અંગ્રેજ સેનાનાયકે કહાવ્યું કે હું આ પ્રદેશમાં શાંતિ જાળવવા નીમાયો છું માટે તમારે તાબે થવું. આ રીતે યુદ્ધ અનિવાર્ય થઇ પડ્યું. યુદ્ધ સ્થળે માનસિંહના કાકા અજિતસિંહ હાજર હતા. અંગ્રેજ સેનાનાયક પાસે પુરતું લશ્કર નહોતું. તેની 'મદદમાં ખીજું સૈન્ય આવ્યું એટલે કિલ્લા પર હુમલો કરવામાં આવ્યો. ૨૩મી ઓગસ્ટે રાતને વખતે માનસિંહ અને અજિતસિંહ ગાઢ જંગલમાં થઇ દક્ષિણ તરફ નાદા. અને ટોળીના કેટલાક સૈનિકો તાત્પર્યે ટોપીને જઇ મળ્યા.

આ તરફ મરાઠા સેનાપતિએ શિરોજમાં આઠ દિવસ વિભ્રાંતિ લીધી. આ સ્થળેથી જંગલમાં થઇ તે ધશાગઢ જઇ પહોંચ્યો. આ સ્થળે ખોરાડી વગેરે એકઠી કરવામાં આવી. ત્યારબાદ તાત્પર્યે અંદેરીના કિલ્લા પર હુમલો કર્યો. મહારાજા સિંધિઆનો એક વફાદાર સેનાનાયક આ કિલ્લાનું રક્ષણ કરતો હતો. તેણે તાત્પર્યે તોળીની તીખેદારી સ્વીકારી નહિ. તાત્પર્યે નિષ્ફળ નીવડ્યો. ત્યાંથી તે મંઝાવલી તરફ ગયો. આ સ્થળે તેની સાથે અંગ્રેજ સેનાનાયકને થોડી લડાઇ થઇ. તે તોપ છોડી અક્ષત શરીરે નાસી છૂટ્યો. ત્યાંથી તે વેત્રવંતી ઉતરી પ્રથમ જાકેસોન ને ત્યારબાદ લલિતપુર આવી પહોંચ્યો. આ સ્થળે તેને રાવસાહેબ આવી મળ્યા. તાત્પર્યે લલિતપુર રહ્યો. ખીજે દિવસે રાવ સાહેબ ખોતાની તોપો અને લશ્કર લઇ મહામહેનતે જાકેસોનનું ગાઢ જંગલ ઓળંગી વેત્રવંતીની લંગલગં ત્રીસે માઇલ પૂર્વમાં આવેલાં એક ગામડામાં જઇ પહોંચ્યા. અંગ્રેજ સેનાપતિએ તેના પર હલ્લો કર્યો. જનસાહેબ લાંબા સમય તજ કરીથી લલિતપુર જઇ તાત્પર્યે

હવે પછી શું કરવું તે નક્કી કરવાં બંને સેનાપતિ મસલત કરવા લાગ્યા. નર્મદાની ઉત્તરે આવેલાં ગામડાંનો રસ્તો તેઓને માટે બંધ હતો. અંગ્રેજ સેનાપતિ જુદે જુદે સ્થળે આવી પહોંચ્યો હોવાથી તેનો પ્રદેશ ઘેરાતો જતો હતો. આથી તેઓએ નર્મદાને દક્ષિણ કિનારે ગમે તે રીતે પહોંચવાનો નિશ્ચય કર્યો. અંગ્રેજ સેનાપતિ તેના પર ચોંતરફથી દષ્ટિ રાખતો હતો. તેની નજર ચૂકવી દક્ષિણમાં જવું એ એતિ સાહસનું કાર્ય હતું. પણ એ કાર્ય પાર પાડ્યા સિવાય ફરકો નહોતો.

છેવટે એ બંને સરદારોએ લલિતપુર છોડ્યું. અંગ્રેજો તેઓનો રસ્તો ફેરવા માટે અને ક્યે સ્થળે જાય છે તે નક્કી કરવા માટે તનતોડ પ્રયત્નો કરતા હતા. નદીના ઘાટો, ગાઢ જંગલના છેડા, રસ્તા પર આવેલાં ગામો વગેરે જે જે સ્થળો તેના ચતુર પ્રતિસ્પર્ધિનાં આયજ્ઞ કરવાનાં સ્થળો હતાં તે તેઓ રોકી બેઠા. પરંતુ તેઓની બધી એજા નકામી નીવડી. રાવ સાહેબ બંને તાત્યાટોપી નર્મદા નદી ઉતરી ચૂક્યા. પરાક્રમી પેશ્વાઓએ જે જૂમિ પર પરાક્રાંત રાજ્ય ચલાવ્યું હતું તે જૂમિ પર તેઓએ પોતાનાં પગલાં મૂક્યાં. નાના સાહેબના ભાઈ તથા સેનાપતિના આગમન સાથે આખો મુંબાઈ હલકો ખળખળી ઉઠ્યો. પરંતુ લોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન શાંતિ જાળવવા તત્પર હતો. મદ્રાસનો ગવર્નર લોર્ડ હેરિસ પણ ઉચ્ચપાયેલ દાબી દેવા તૈયાર હતો. ગમે તેમ હો પણ તાત્યાટોપીનો રસ્તો કાઢથી રોકાયો નહિ. તાત્યાટોપીએ નર્મદા ઓળંગી ખરી, પણ અંગ્રેજ લશ્કર આવી પહોંચવાની ખાતમી મળતાં ફરી તેને નર્મદા ઓળંગી ગાયકવાડની હદમાં જવું પડ્યું. દારગામ નામના સ્થળે એક અંગ્રેજ સેનાપતિએ તેના પર

હલ્લો કર્યો. પરંતુ તે તેને પકડી શક્યો નહિ. તેણે વડોદરા તરફ
 ૫૦ માઇલનો રસ્તો કાપ્યો હતો ત્યાં પાછળ પડેલી અંગ્રેજ સેના
 આવી પહોંચી. એટલે તે પાછો નર્મદા ઉતરી છોટાઉદેપુર આવી
 પહોંચ્યો. એ સ્થળે પણ એક સેનાપતિએ તેના પર હલ્લો કર્યો
 પણ તે પકડાયો નહિ. બાણેશ્વરનું ગાદું જંગલ હવે તેના રક્ષણનું સ્થળ
 બન્યું. અંગ્રેજ સેનાપતિ ત્યાં આવી પહોંચ્યો એટલે તે સાહસપૂર્વક
 ઉદયપુર તરફ રવાના થયા. અરવલ્લીની હારોમાં તે થોડા દિવસો
 વિત્રાંતિ લઈ શકતા પરંતુ એક બીજો અંગ્રેજ સેનાપતિ રસ્તામાં
 નડવાથી તેને ફરીથી જંગલમાં પાછું આવવું પડ્યું. ત્યાંથી તે મુંદેસર
 તરફ ગયો. આ સ્થળથી ૭ માઇલ દૂર રાત ગાળી નીમચથી એક
 સો માઇલ દૂર જુરાપુર નામના સ્થળે આવી પહોંચ્યો. અંગ્રેજ લશ્કરે
 કોઇ પણ રીતે તેનો પીછો ન હોડ્યો. છેવટે તે જુરાપુરથી વડોદ
 નામના સ્થળે નાહો.

ત્યારબાદ તે ડીસા ગયો. જામુસે બાતમી આપી એટલે અંગ્રેજ
 સેનાપતિ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. રાવસાહેબ અને ફિરોજશાહ તેની સાથે
 હતા. તેઓ નવાઇ જેવી રીતે શત્રુઓના હાથમાં જતા બન્યા. તાત્કા-
 લીની કુશળતાથી અંગ્રેજ સેનાપતિનો પ્રયત્ન નકાર્યો ગયો તત્કાલે
 અહીં પકડાતો બન્યો ખરો પણ હવે કઈ તરફ જવું તે તેને ન
 સૂઝ્યું. લગભગ બધા રસ્તા બંધ હતા કેવળ જયપુર તે મારવાડનો
 રસ્તો મુક્ત હતો. જેથી તે રસ્તા તરફ ગયો. અલવાર થઈ ૨૧ મી
 જાન્યુઆરીએ શિકર નામના સ્થળે જઈ પહોંચ્યો. એક અંગ્રેજ સર-
 દારને ખબર મળતાં તેણે તેના પણ હલ્લો કર્યો. આ હુમલાથી
 તાત્કાલે પીનું લશ્કર વિખેરાઈ ગયું. લડાઈના દિવસે ફિરોજશાહે

તાત્યાટોપીનો સાથ : તબ્યો બાણેશ્વરનો જંગલમાં તાત્યાટોપી સાથે રાવસાહેબને અણુબનાવ થયો હતો. આ અણુબનાવ અત્યારે વિખવાદના રૂપમાં ફિરવાઇ ગયો હતો. અને કહેવાય છે કે તાત્યાટોપી આ વખતે અતિશય યાકી ગયો હતો. તેને રાવસાહેબને 'ન્યાં ન્યાં સગવડ પડતી' ત્યાં છોડી દેવાની ફરજ પડતી હતી. હવે રાવસાહેબ પણ તેને છોડી પોતાના અનુચરો સાથે રવાના થયા. અત્યાર સુધીમાં રાવસાહેબ, ફિરોજશાહ, માનસિંહ અને અજિતસિંહ તાત્યાટોપીના સાથીઓ હતા. અત્યારે ફિરોજશાહ અદક્ષ થઇ ગયો. તેનો ખતો ખોળ કરતાં છતાં ન લાગ્યો. તાત્યાટોપીનો સાથ તજી રાવસાહેબ જુદે જુદે રસ્તે ગયા ખરા, પરંતુ છેવટે તેમણે પણ ફિરોજશાહનો રસ્તો પકડ્યો. તેઓ પણ અદક્ષ થઇ ગયા. બાકીના ત્રણ જણાની વાત ટુંકાણુમાં લખવા જેવી છે. તાત્યાટોપી પોતાનું સૈન્ય તજી પારણુ નામ સ્થળના ગીચ જંગલમાં ગયો. એ વખતે એ રસોઇઆ, એક સહિત્ર, એ ઘોડા અને એક ટંદુ એટલી સામગ્રી તેની સાથે હતી. છેવટે સહિત્ર પંચુ તેને તજી ચાલ્યો ગયો. આવી સ્થિતિમાં આ ગીચ અરણ્યમાં તેને માનસિંહ મળ્યો. માનસિંહે કહ્યું, 'આપે લશ્કરને શા માટે રજા આપી ? આ આપે ઠીક કર્યું નહિ.' તાત્યાટોપીએ કહ્યું કે જુદે જુદે ઠેકાણે ઢોડા-ઢોડ કરી યાકી ગયો છું. સારું કર્યું કે ખોટું કર્યું પણ હવે તમારી સાથે જ રહેવાનો વિચાર છે. થાકેલા મરાઠા સેનાપતિએ કંટાળેલા વદને માનસિંહને આ વાત જણાવી.

પરંતુ તાત્યાટોપીએ જેને પોતાનો મુખ્ય મદદનાર માન્યો, જેની સાથે રહેવામાં આનંદ માન્યો, તે માણસ વફાદાર નીવડ્યો નહિ. માનસિંહ પોતાના મિત્રને પકડાવી દેવા માટે સેનાનાયક મીડની સાથે

મસલત કરવા લાગ્યો. માનસિંહ પોતાના કુટુંબ સાથે અંગ્રેજોને શરણે ગયો હતો. અંગ્રેજોએ તેનો વાળ વોકો નહિ થાય તેવું વચન આપ્યું હતું. અંગ્રેજોની મદદથી તેણે પોતાની મિલકત પાછી મેળવવાની ધુમ્મસ રાખી હતી. હવે તે અંગ્રેજ સેનાપતિને સલાહ મુજબ પોતાના મિત્ર, પોતાના વિપત્તિ કાળના સાર્થીને પકડાવવા તૈયાર થયો. અનિતસિંહ તેનો કાંકો હતો, લડાઈમાં મુખ્ય મદદગાર હતો; તેની સંપત્તિ પાછી અપાવવામાં મુખ્ય સહાયક હતો. સ્વાર્થાથ માનસિંહ આવા સહાયકને પણ અંગ્રેજના કબજામાં સોંપવા તૈયાર થયો. પણ એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. અનિતસિંહે ભત્રિજાનો ઉદ્દેશ સમજી ગયો. અને તેને છોડી નાસી ગયો. હવે માનસિંહ પોતાના બીજા મિત્રનું કાટકું કાઢવા તૈયાર થયો. -તાત્યાટોપીના. જામસે અંગ્રેજોની હાવણીમાં બટકતા હતા. તે જોના પર વિશ્વાસ રાખતો હતો તે અંગ્રેજો સાથે મળી ગયા છે એવી તેને ખ્યાતમી મળી હતી. તો પણ તેને માનસિંહ પર બહુ વિશ્વાસ હતો. -તેની સલાહ પ્રમાણે જ તે પોતાના છુપાવાનાં સ્થળો નક્કી કરતો હતો. જ્યારે માનસિંહ સેનાનાથક મીડની સાથે કાવતરું રચતો હતો ત્યારે તાત્યાટોપી પારણના જંગલમાં નિશ્ચિત બની બેઠો હતો. આ સ્થળે તેને તેના જુના મિત્રોના સમાચાર મળતા હતા. કાંઈએ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો હતો. આ બાબતમાં શું કરવું તેની મસલત કરવા તેણે માનસિંહને બોલાવ્યો. માનસિંહ બીજે સ્થળે ગયો હતો. તાત્યાટોપીનો સંદેશો મળતાં કહાવી મોકલ્યું કે ત્રણ દિવસમાં હું આપને આવી મળીશ. માનસિંહે પોતાનું વચન પાળ્યું. પરંતુ તે જુદી રીતે. ૭ મી એપ્રિલે ત્રીજા દિવસની મધરાતે માનસિંહ તાત્યાટોપીના છુપાવાના સ્થળે પારણના ગીરા અરણ્ય પ્રદેશમાં આવ્યો; તેની મદદમાં થોડે

દર મુંઝવણના સિપાઇઓ છુપાઇ રહ્યા હતા. તાત્કાલિક ઉદ્ધતો હતો. ઉદ્ધતી સ્થિતિમાં જ તેને પકડવામાં આવ્યો. પકડતી વખતે તેના વિશ્વાસઘાતી મિત્રની કઠોરતાથી તેની ઉઘ છડી ગઇ. તેને ૮ મી એપ્રિલે સવારમાં સેનાનાયક મીડ સમક્ષ હિજો કરવામાં આવ્યો.^૧

સેનાનાયક મીડે સિપાઇમાં લશ્કરી કાનુન મુજબ તાત્કાલિક પર-કામ ચલાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના જુન-માસથી માંડીને ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના ડિસેમ્બર સુધી તેણે સરકાર સામે લડાઇ ચલાવી હતી તેથી તેને ગુનેહગાર ઠરાવવામાં આવ્યો. તાત્કાલિક પોતાનો બચાવ કરતાં કહ્યું કે કાલ્પી જીતાયું ત્યાં સુધી મેં મારા માલિકનાનાસાહેબના હુકમ મુજબ કામ કર્યું છે. ત્યારબાદ રાવસાહેબને હુકમ મુજબ અનુસર્યો છું. આ ઉપરાંત કેવળ એક જ વાત સિવાય મારે મારા બચાવમાં કંઇ જ કહેવું નથી. મેં કોઇ પણ યુરોપીઅન સ્ત્રી પુરુષ કે બાળકની ખૂનરેણમાં ભાગ લીધો નથી. અથવા કોઇ પણ વખતે કોઇને પણ ફાંસીએ લટકાવવામાં સંમતિ આપી નથી. 'આ દલીલ ન્યાયાસનને રચી. ન્યાયાધીશે ગુનેહગારને ફાંસીની સજા કરી. ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના એપ્રિલ માસની ૧૮ મી તારીખે આ હુકમ અમલમાં આવ્યો.

કર્નલ મેલિસન આ બાબતમાં લખે છે કે 'એ વખતે સામાન્ય રીતે આ શિક્ષા વાજબી ગણાઇ હતી પણ મને લાગે છે કે ભવિષ્યમાં આ શિક્ષા સમર્થન કરવા યોગ્ય ગણાશે કે નહિ તે સંકલ્પરહિત છે. તાત્કાલિક પિટિય પ્રજામાં ગણાતો નહોતો. તે

૧. Pursuit of Tantia Topee Blackwood's Magazine August 1860. P. 172-174

૨. Indian Mutiny Vol. III P. 380-381

અંગ્રેજોનો નોકર પણ નહોતો. ઇ. સ. ૧૮૧૨ માં જ્યારે તે જન્મ્યો ત્યારે તેનો માલીક પશ્ચિમ હિંદના વિશાળ ભાગ પર રાજ્ય ચલાવતો હતો. જે જાતિએ તેના માલિકને પદ્મચુત કર્યો હતો, તેની સાથે વફાદારી રાખવાને તે કદી બંધાયો નહોતો. તેના માલીક પણ તેની માફક અંગ્રેજોની સાથે કાંઈ પણ બંધનથી બંધાયો નહોતો. જ્યારે એ માલિક, પેશ્વાઈના પુનરુદ્ધારની તક સાંપડેલી જોઈ તેનો લાભ સેવા તૈયાર થયો ત્યારે તેના હજુરીઆ ને નોકરો તેના અનુગામી થાય એ સ્વાભાવિક છે. તાત્કાલિકાપીએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું કે મેં ખૂનરેજીમાં ભાગ લીધો નહોતો. તેને ખૂનરેજી સબખ ગુન્હેગાર પણ ઠરાવવામાં આવ્યો નહોતો. તે જુના પેશ્વાનો અનુચર હતો. અંગ્રેજ સામે લડાઈ કરવાના અપરાધ સબખ તેને અપરાધી ઠરાવવામાં આવ્યો હતો. તે કેવળ આ એક જ અપરાધને લીધે ફાંસીએ લંદકર્યો હતો. આ બધી બાબતોનો સમગ્ર વિચાર કરતાં જણાય છે કે તેની શિક્ષા તેના ગુન્હાના પ્રમાણમાં વધુ પડતી છે. તેણે તો કેવળ માલિકનો હુકમ પાળી સન્મુખ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો.

હોદ્દરને ગોળીથી મરાવી નાખવા માટે પાછળથી નેપોલિયનને દોષીત બનવું પડ્યું હતું.^૧ હોદ્દર ને તાત્કાલિકાપી વચ્ચે ધણું મળતાપણું

૧. એડ્વિસ હોદ્દર ઓસ્ટ્રિયામાંના ટાઇરોલનો રહેવાશી હતો. નેપોલિયનને ઓસ્ટ્રિયા પર હસ્તો કર્યો ત્યારે ટાઇરોલના શહેરીઓ તેની સાથા થયા. હોદ્દરે તેની સરદારી લીધી. તેણે લડાઈમાં એવી કુશળતા દર્શાવી કે ત્રણ દિવસમાં શત્રુઓને એ પ્રદેશ છોડી જવું પડ્યું. છેવટે નેપોલિયનને ઓસ્ટ્રિયન સૈન્યને હરાવી આ પ્રદેશ કબજે કર્યો. હોદ્દર છુપાઈ બેઠો. તેના એક જુના મિત્રે તેને નેપોલિયનને

જે, બનેએ જે જાતિ સાથે લડાઈ કરી હતી તેનાં કબજામાં તેઓ નહોતા. હારેલી પ્રજાએ જે ઉચ્છવાયેલાં ભાગ લીધાં હતાં તે ઉચ્છવાયેલા સાથે બનેને સ્વાર્થનો સંબંધ નહોતો. બનેએ અસાધારણ વીરતાથી શત્રુઓનો સામનો કર્યો હતો. બને પોતાના સ્વદેશ બાંધવોમાં મંદા, પુરુષ ગણાયા હતા. એક જણુ હતુ પણ પૃથ્વીના મહાપુરુષોમાંનો એક ગણાય છે અને ખીજો પણ દિવના પ્રજાના હૃદયમાં એ જ સત્તા ભાગવે છે. ડાણુ કહી શકે તેમ નથી કે અત્યારે પણું ચંબલ, નર્મદા અને વિંધ્યાચલની બંને બાજુએ આવેલા પ્રદેશમાં તાત્યાટોપીનું નામ સંપૂર્ણ માન ને પ્રેમપૂર્વક લેવાતું નથી ?”

હુંકામાં કહીએ તો તાત્યાટોપી વીર પુરુષ હતા. ખંડ યુદ્ધમાં તેની અદ્ભુત શક્તિ પ્રગટ થઈ હતી. તે વારંવાર રજપુતાના ને માળવામાં ઘૂમ્યો હતો. એ બંને પ્રદેશનો વિસ્તાર ૧,૬૧,૭૦ માઇલ છે. આ વિશાળ પ્રદેશમાં ભટકતી વેળા તે એક પણ વાર શત્રુઓના હાથમાં સપડાયો નહોતો. અનેક અંગ્રેજ સેનાપતિઓ તેની પાછળ ચડ્યા હતા, અનેક અંગ્રેજ સેનાપતિઓએ તેની સાથે લડાઈઓ કરી હતી, અનેક યુદ્ધમાં તે હાર્યો હતો, તેની તોપો અંગ્રેજોના કબજામાં ગઈ હતી, તેનું સૈન્ય વીખેરાઈ ગયું હતું, છતાં એ વીર નર તો સદા અંગ્રેજોને હાથતાળી આપી નાસી છૂટ્યો હતો. તેને પકડવા માટે-
‘શિંગોડિયર’ પાકે નવ દિવસમાં ૨૪૦ માઇલની સતત મુસાફરી કરી

સોંપ્યો. ન્યાયાસન આગળ કામ આવ્યું. હોદ્દરને ગોળાએ ઉડાવી દેવાની સજા થઈ. તેને ઇ. સ. ૧૮૧૦ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ગોળાથી વીધી નાખવામાં આવ્યો. તેના સગાંવહાલાંઓએ તેના પ્રત્યે માન દર્શાવવા તેની કબર પર તેની પ્રતિમૂર્તિ સ્થાપી છે.

હતી. ષિગેડિયર સમરસેટે નવ દિવસમાં ૨૩૦ માછલની અને ફરીથી ૪૮ કલાકમાં ૭૦ માછલની મુસાફરી કરી હતી. દર્નલ હોલ્મેને ૨૪ કલાકમાં ૫૪ માછલનો રેતાળ રસ્તો કાપ્યો હતો. ષિગેડિયર હોનરે ચાર દિવસમાં ૧૪૫ માછલ કાપ્યા હતા. છતાં તેઓમાંના કોઈના હાથમાં તાત્પાટોપી સપડાયો નહોતો. તે એવી કુશળતાથી ગાદ જંગલમાં ભરાઈ બેસતો, વહેતી નદીઓ પાર ઉતરતો, એક જગાએથી બીજી જગાએ જતો કે અંગ્રેજો પુષ્કળ સૈન્ય છતાં તેને પકડી શકતા નહિ. છેવટે તેના વફાદાર મિત્રે જ તેને પકડાવ્યા. તે પકડાયો તે સાથે મધ્યહ્નની લડાઈ પૂરી થઈ હતી એ ભાગમાં તાત્પાટોપીનું નામ વિશ્વપ્ર થયું નથી.^૧

---

૧. આ ઇતિહાસના બીજા ભાગમાં લખ્યું છે કે સાહેબે સતી ચૌરાની ખૂનરેણમાં તાત્પાટોપીને દોષીત કરાવ્યો છે. પરંતુ એ સામે બીજા પ્રમાણો છે. લખનારના જાનસ મહંમદઅલીખાને ફાવર્સ મિગેલને જે કહ્યું હતું તે પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે કોઈ પંચ પ્રકારની ખૂનરેણમાં તાત્પાટોપીનો હાથ નહોતો.

અધ્યાય ૪ થો.

વિષય નિર્દેશ : સિપાહી યુદ્ધના છેવટના ભાગના બનાવો—
યુદ્ધની પૂર્ણાકૃતિ—ઉપસંહાર.

ઇ. સ. ૧૮૫૮ ની આખરે વડો સેનાપતિ સર ફ્રાન્સિસ ડેમ્પ-
બેસ લખનેર જીત્યું માટે લૉર્ડ બન્નેયો અને લૉર્ડ કલાઇડના નામે
પ્રસિદ્ધ થયો. લૉર્ડ કલાઇડે અયોધ્યામાં શાંતિ ફેલાવવા માટે પુષ્કળ
પ્રયત્નો કર્યા અને તે બધા સફળ થયા. છતાં ઇ. સ. ૧૮૫૯ સુધી
તે ભાગમાં સંપૂર્ણ શાંતિ ફેલાઈ નહિ. આમિયેહિનો રાજા લાલમાધવ-
સિંહ અને શંકરપુરના રાજા બેનીમાધવ અયોધ્યાની બેગમનો પક્ષ
લઈ અંગ્રેજો સામે પડ્યા હતા. રાજા લાલમાધવસિંહને શરણે
આવવાનું કહેણ મોકલવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના નવેમ્બરની
૬ થી તારીખે એ કહેણ મુજબ ન વર્તવાથી અંગ્રેજ સૈન્યે તેના પર
ચઢાઈ કરી. લાલમાધવ ખીજે કંઈ ઉપાય ન જોતાં નવેમ્બરની દસમી
તારીખે શરણ થયો. તેનો કિલ્લો કબજે કરવામાં આવ્યો.

રાજા બેનીમાધવને પણ શરણે આવવાનું કહેણ મોકલ્યું હતું.
પરંતુ તેણે બેગમ હજરતમહલની ખાતર તે નાકશુલ થઈ. લૉર્ડ
કલાઇડે નવેમ્બરની ૧૫ થી તારીખે તેની સામે ચડાઈ કરી. બેની-
માધવ પોતાના લશ્કર, કુટુંબ અને દોલત લઈ ખીજે સ્થળે ચાલ્યો
ગયો. અંગ્રેજો જુદી જુદી ટોળીમાં પહેચાઈ તેની પાછળ ચાલ્યા.
બેનીમાધવ ડન્ડિયાબેરા નામના સ્થળે રહેતો હતો. અંગ્રેજ સૈન્ય એ
સ્થળની પાસે આવેલ બિધોરા નામના ગામડા આગળ જઈ પહોંચ્યું.
બેનીમાધવને વળી શરણ થવાનું કહેણ મોકલ્યું. પરંતુ દોડ કલાક

વીતી ગયા છતાં જવાબ ન મળ્યો, આથી અંગ્રેજ સૈન્યે હક્કો કર્યો.^૧ ડનિયાખેરાની લડાઈમાં રાણા બેનીમાધવે બહાદુરી બતાવી પણ છેવટે તેનું સૈન્ય હિન્નભિન્ન થઈ ગયું, તોપણ બેનીમાધવ તાબે ન થયો. અંગ્રેજ સરકાર ઉપર તેને બહુ દ્રેષ હતો. અયોધ્યા ખાલસા થયા બાદ જમાબંધી થઈ ત્યારે તેને પોતાનાં ૨૨૩ ગામમાંથી ૧૧૯ ગામો શુભાવવાં પડ્યાં હતાં.^૨ નવાબના વખતમાં તેની જમીન સુરક્ષિત હતી, આથી તે નવાબના પક્ષમાંથી તસુલર ખર્યો નહિ. તે વફાદારી ખાતર સ્વાર્થ ત્યાગની છેવટની હદ દર્શાવવા લાગ્યો. દુર્ગ-રતમહલનો હુકમ માથે ચઢાવવામાં તેણે કદી ઉદાસીનતા દર્શાવી નહિ. તેની ખાતર આ પરાક્રમી જમીનદાર પોતાના કિલ્લા, પોતાની દોલત, પોતાના નોકરો વગેરે બધું છોડી જંગલોમાં છુપાઈ રહ્યો.

જેઓ આ ભયંકર નાટકના મુખ્ય નેતા હતા તેઓ આ રીતે ધીમે ધીમે એક પછી એક અદ્રશ્ય થવા લાગ્યા. કોષ્ટને મૃત્યુએ તેના રૂધિરમય ભયંકર હર્મયજેથી દૂર કર્યા, તો દુર્ગમ અરણ્ય અગર દુરારોહ પર્વતમાળાએ કોષ્ટ કોષ્ટને પોતાની ગોદમાં છુપાવી દીધા. ફૈજબાદના મૌલવીની અને તાત્યાટોપીની શી દરા થઈ તે અગાઉ કહ્યું છે. ગંઠાતો રાજા દેવીબક્ષ નેપાળની લડાઈમાં નાઠો હતો.^૩ પૃથ્વીપાલસિંહ વગેરે યોદ્ધાના બીજા જમીનદારો સિટિશ સરકારને તાબે થયા હતા. ફરુકાબાદનો નવાબ ક્ષમાની ખાત્રી મળતાં તાબે થયો હતો. ગવર્નર-

૧ Lient. General Shadwell, Life of Lord Clyde. Vol. II. P. 342

૨ Indian Empire, Vol. II, P. 497; Note

૩. એમ કહેવાય છે કે નેપાળની લડાઈમાં ઇ. સ. ૧૮૫૬ના નવેમ્બરમાં જંગમહાદુર સાથેની લડાઈમાં બેનીમાધવ મરણ પામ્યો.

જનરલે તેને ક્ષમા આપી હતી અને તે પોતાની પુણ્યભૂમિ મક્કામાં જવા તૈયાર થયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૫૮ના જાન્યુઆરીની ૭મી તારીખે મેદિહુસેન શરણ થયો હતો.^૧ બાલારાવ નેપાળના પ્રદેશમાં છુપાઈ રહ્યો હતો.^૨ એ દુર્ગમભૂમિ બેગમ હજરતમહલનું પણ આશ્રયસ્થાન બની હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૮ના જુલાઈ માસમાં ગરેલીના ક્રાંતવાળ તાહિરબેગે ખાં બહાદુરખાને પકડ્યો હતો. થોડા દિવસ બાદ ગરેલીની ક્રાંતવાલીમાં તેને ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યો હતો.^૩ બાણપુર તથા શાહગઢના રાજાઓ શરણ થયા હતા અને સરકારના હુકમથી લાહોર જઈ રહ્યા હતા. મિથીલીના વૃદ્ધ રાજાને અંડામાન દેશનિકાલ કર્યો હતો. બાંદોનો નવાબ શરણ થયો ત્યારે તેને ચાર હજારનું વાર્ષિક પેન્શન આપવાનો ઠરાવ થયો હતો. કુમારસિંહના ભાઈ અમરસિંહને પણ શરણ થવું પડ્યું હતું. નાનાસાહેબ તથા આબિમુલ્લા અદ્રસ્ય થઈ ગયા હતા. નાનાસાહેબને પકડવા માટેના બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા. તે ક્યાં રહેતા હતા, ક્યાં છાવણી નાખી પડતા, એ વાત કાંઈ કહી શકતું નહિ. તે છાવણીમાં છે કે નહિ એમ પૂછનારને પણ મૃત્યુ દડ મળતો^૪ હોવાથી

ગંડાનો રાજા પણ મરણ પામ્યો. તેની સ્ત્રી શરણ થઈ. એટલું જ નહિ પણ બાલારાવ પણ એજ અરસામાં મરણ પામ્યો હતો. Martin, Indian Empire, Vol. II P. 498 note.

૧. Shadwell, Life of Lord Clyde, Vol. II P. 370.

૨. Life of Lord Clyde, P. 371.

૩. માર્ટિન સાહેબે લખ્યું છે કે જંગબહાદુર બહાદુરખાને પકડ્યો હતો. પરંતુ ફ્રાન્સે મિચેલ ઘટના સ્થળે હાજર હતો. તેણે લખ્યું છે કે તાહિરઅલીએ તેને પકડ્યો હતો. દિલ્હીની નજીકના ઝમરના નવાબ અને બલરામગઢના રાજાને પણ દિલ્હીમાં ફાંસી દેવામાં આવી હતી.

૪. Raikes, Notes on the Revolt &c. P. 117

કોઇ એ બાબતની ખાતરી મેળવી શક્યું જ નહોતું. ઇ. સ. ૧૮૫૬ની શરૂઆતમાં અયોધ્યામાં કોઇ કોઇ સ્થળે અશાંતિ રહી હતી ખરી; પણ સર હોપ આંટના પ્રયત્નથી એ દૂર થઇ. એ સાલના મે માસમાં આ લયકર ઉધણપાથલ સર્વાંશે શાંત થઇ ગઇ.

આ બનાવને લીધે અંગ્રેજોનો અસીમ પ્રતાપ દૃષ્ટિગોચર થયો. બસો વર્ષ પહેલાં જેઓ આ વિશાળ ભરતખંડની પંદર કરોડના પ્રજાના અદ્વિતીય પ્રભુ હતા, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના એજન્ટો હિંદના સાગર તટપરના એકાદ નાના શહેરમાં વસવાની રજા માગવા માટે જેની આગળ હાથ જોડી ઉભા રહેતા હતા, તેના જ વંશધરો એ અદ્વિતીય પ્રભુના ચિરપ્રસિદ્ધ દરબારગૃહમાં-દિવાન-ઇ-ખાસમાં-તેઓની જ અનુગૃહીત ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હલકા અમલદારો સમક્ષ ન્યાય માગતા ઉભા. ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના જાન્યુઆરીની ૨૧ મીએ અંગ્રેજી સેનાના અમલદારો વૃદ્ધ બહાદુરશાહનો ન્યાય ચુકવવા એકત્ર થયા. તેના ઉપર ચાર ગુન્દા મૂકવામાં આવ્યા. ૪૦ દિવસે ન્યાય તોળાયો. ન્યાયાધીશોએ મુખ્ય મુખ્ય અપરાધોમાં બહાદુર-શાહને દોષિત ગણ્યો. તેને દેશનિકાલની સજા થઇ.^૧ તેને એકાંત નિર્જન સ્થાનમાં પોતાના પરિવાર સાથે મોકલવામાં આવ્યો. પેગુમાં (કોઇ કહે છે કે રગુનથી ત્રણસો માઇલ દૂર આવેલા ટંબુ નામના સ્થાનમાં) એના છેવટના દિવસો ગુમારવા લાગ્યા.

આ મહાવિપ્લવના ધર્પણથી કંપનીનું રાજ્ય ગયું. મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ભારતવર્ષની સત્તા હાથમાં લીધી. જે કાયદા મુજબ આ ફેરફાર થયો તે કાયદાપર ઇ. સ. ૧૮૫૮ ના આગસ્ટની બીજી

તારીખે રાણીએ મહી કરી. તે પછીના નવેમ્બરની ૧ લી તારીખે એક જાહેરનામું પ્રગટ કરી મહારાણીએ સામ્રાજ્ય શાસન હાથમાં લીધું. આ જાહેરનામું પ્રગટ થયું ત્યારે લોર્ડ ડર્બી ઇંગ્લાંડનો વડો પ્રધાન હતો. જાહેરનામુંનો પહેલો મુસદ્દો મહારાણી કે તેમના પતિ આદર્શને પસંદ ન પડ્યો. મહારાણીએ પોતાને ખરડો પસંદ ન પડવાનાં કારણો દર્શાવી લખ્યું કે આપે આપની ઉત્કૃષ્ટ ભાષામાં એ વાત ખ્યાનમાં રાખીને ખરડો લખવાનો છે કે એક રાણી રૂધિરથી ખરડાગ્રેહા સુદને અંતે પૂર્વની એક વિશાળ જનતાનો શાસનભાર લેતી વખતે ભાવી રાજ્યમાં પ્રજાના ન્યાય પૂર્વકના હક્કોની સ્થાપના કરતી વેળા પોતાની રાજ્યનીતિ સમજાવે છે. માટે આવા જાહેરનામામાં મહત્વ, દયાશીલતા, ધાર્મિક ઉદારતા વગેરેનાં નિર્દર્શન હોવાં જોઈએ. તે ઉપરાંત હિંદી પ્રજા પ્રિટિશ પ્રજા જેવા જ હક્કો ભોગવશે એ બાબત પણ એમાં જાહેર કરવી જોઈએ. જે મહારાણી હિંદની કરોડો પ્રજા-પ્રત્યે હમેશાં આદરમાન પામતી આવી છે તેણે પોતાનો ટૂંકરો પ્રગટ કરતી વેળા આવી સમવેદના દર્શાવી હતી. ઉપર જાહેરનામું ફરીથી લખાયું અને તે મહારાણી વિક્ટોરીઆની અસામાન્ય મહાનુ-ભવતાનું નિર્દર્શન બની રહ્યું. મહારાણીએ હિંદની પ્રજાને અભય-વચન આપ્યું, અને જણાવ્યું કે જેઓએ યુરોપીઓની ખૂનરેણમાં પ્રત્યક્ષ રીતે ભાગ લીધો નહિ હોય તેઓ જો ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના જાન્યુઆરીની ૧ લી તારીખ પહેલાં શરણ થશે તો તેના ગુન્દા માફ કરવામાં આવશે.

આ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૮૫૭-૫૮ના ભયંકર નાટક પર ઉપદ્રવો પડે પડે. આ મહાન વિપ્લવ પૃથ્વીના ઇતિહાસની એક ચિર-

રમરણીય મુખ્ય ઘટના છે. આ ઘટનામાં જેમ માનવના મહત્તર ગુણોને પરિપૂર્ણ વિકાસ થયો છે તેમ નીચ પ્રવૃત્તિ પણ પુરેપુરા રૂપમાં પ્રગટ થઈ છે. આ વખતે અંગ્રેજોએ પોતાની અસાધારણ શક્તિ બતાવી આપી છે. દીડ્લી તાબે કરતાં, લખનૌરમાં સપડાએલાં પોતાનાં સ્વદેશ બાંધવોને છોડાવવામાં ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રદેશ, રોહિલખંડ અને મધ્ય હિંદમાંની ઉચ્ચપાથલ સમાવવામાં તેઓએ જેવી એકાગ્રતા, જેવો અધ્યવસાય, જેવો ઉત્સાહ દર્શાવ્યો છે તેવું વીરત્વ, સાહસ દર્શાવી વીરેન્દ્ર સમાજમાં તેઓ પૂજનીય ગણાયા છે. તેથી ઉત્કુંડ આ બગવા વખતે સિપાઇઓમાં પણ ખરા વીર પુરુષો, ખરી વીર રમણીઓ પેદા થઈ હતી. તેઓએ પણ પોતાના અપૂર્વ વીરત્વ વડે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે.

આ ઘટના હિંદીઓની અપરિસીમ રાજકક્ષિતના સાક્ષી રૂપ છે. આ ગ્રંથમાં અનેક સ્થળે એના દાખલા મળી આવશે. સિપાઇઓનો મોટો ભાગ બગવામાં બળ્યો હતો ખરો, પણ તેઓમાં પણ વફાદાર સૈનિકોનો તોટો નહોતો. ઘણા સૈનિકો અંગ્રેજોના પક્ષમાં રહી પોતાના સ્વદેશ બાંધવો સાથે લડ્યા હતા. લોર્ડ રોબર્ટ્સ લખી ગયો છે કે શિખ અને ગુરખા સૈનિકોની મદદ વિના દીડ્લી જીતાવું મુશ્કેલ હતું. સર હેનરિ લોરેન્સના આદરમાનપૂર્વક બોલાવવાથી હિંદુસ્થાની સૈનિકો હાજર ન થાત તો લખનૌર કદી ન બચત. પંમળને સિંધુ નદીની પેઢી પારના લોકો વફાદાર ન રહ્યા હોત તો સર જોન લોરેન્સ કલકત્તાની ઉત્તરેથી સમગ્ર જનપદ અધિકારમાં લેવા સમર્થ થાત નહિ. ૧.

આ ઘટનાને લીધે પરિણામે નુકસાન થયું નહોતું. પ્રબળ વાવાઝોડું જેમ ચોમેરથી દુષિત વાયુને ધસડી જાય ને છેવટે પ્રકૃતિને શાંત સ્વચ્છ બનાવે તેમ આ ભયંકર બળવા પછી બધા નુકસાનકારક વિષયો નષ્ટ થઈ શાંતિ સ્થપાઈ. બળવા પહેલાં બ્રિટિશ સરકાર દેશી રાજ્યોના મૂળંધમાં કંઈ ચોક્કસ નિયમ બજાવતી નહોતી. ગવર્નર જનરલના પોતાના અભિપ્રાય ઉપર દેશી રાજ્યોનું નિર્માણ થયું હતું. આથી રજવાડાઓનાં ચિત્ત હંમેશાં ઉદ્વેગમાં જ રહેતાં. પોતાના વારસના હક્ક વિશે તેઓ સદા સંકાશીલ રહેતાં. આ બનાવ પછી મહારાણીએ જે દેરેરા પ્રગટ કર્યો તે વડે રાજ્યોની આ સંકા નિર્મૂળ થઈ. અમલદારે વર્ગ પશુ તેઓની પ્રત્યે લાગણીવાળો બન્યો અને આનાં પરિણામ લોર્ડ ક્લિટનના વખતમાં પહેલા દીલ્હી ફરજાર વખતે પ્રત્યક્ષ થયાં. જેઓ વંશપરંપરાગત સંપત્તિ ગુમાવી બિખારી બન્યા હતા અથવા દેશીની જવાબદારીમાં સધળાએ જમીન ગુમાવી ખેડા હતા તેઓએજ તક સાધી આ ઉચ્છેદપાથજને ભયંકર બનાવી મુકી હતી, એ વાત ઉપર આવી ગઈ છે. આ લોકોને શાંત કરવા તરફ આ ઘટનાના છેવટના ભાગમાં અધિકારી વર્ગની નજર ખેંચાઈ અને તે વર્ગે હવે તેઓની સંપત્તિનું સંરક્ષણ કરવા માટે, તેઓના હક્ક બજાવી રાખવા માટે તૈયાર થયો હતો. જે સિપાઈઓ વડે આ ભયંકર ઘટના ઉદ્ભવી હતી તે ઘટનાએ જ સરકારને સિપાઈઓના હક્કોના સંરક્ષણ માટે તથા તેના હક્કો સાચવવા માટે પ્રેરી હતી. લોર્ડ ડેલહાઉઝીના સમયમાં જેની શરૂઆત થઈ હતી તે બધી વસ્તુ આ બનાવ પછી મુખ્યવસ્થિત ને વિસ્તૃત બની હતી. રેલ્વે, તાર વગરેએ દેશના છુટા છુટા ભાગોને જોડી દીધા હતા અને એ બધાનો મૂળ પાયો આ બનાવ જ ગણી શકાય. આ બનાવ પછી રાજ્યનો અમલદાર વર્ગ પ્રબળજનોના હક્ક,

પ્રકારનાં આવાં ઘણાં ટારણેને યોગે બળવો ફાટી નીકળ્યો હતો અને તે આ દેશના ને પરદેશના અનેક સાહસિક લોકોનાં અસાધારણ પરાક્રમેને સ્થાન આપી શાંત પડ્યો હતો. અંગ્રેજોએ આ મહા ત્રિપ્લવની કથા વિસ્મૃતિ સાગરને વિષે ઈખી જવા દીધી નથી. વસ્તુતઃ આ ઘટના નગરોણિત સાથે જડાએલી છતાં માનવેને માટે શીખવા જેવી અનેક વસ્તુથી ભરપૂર છે. આ ઘટનાએ રાજા ને પ્રજા બંનેને કર્તવ્યનું જ્ઞાન આપ્યું છે. એથી લોકોનાં ચારિત્રમાં જુદા જુદા ફેરફારો વ્યક્ત થયા છે. એની વિચિત્રતા ઇતિહાસકારોને વર્ણન-આતુરી દર્શાવવામાં જેવી સહાયક નીવડી છે, તેવીજ વાચકોને કૌતુ-હસદીપક નીવડી છે. જુદી જુદી જાયામાં તેના ગ્રંથો લખનાર અને વાંચનારનો તોટો નથી. આ ગ્રંથનો મૂળ બંગાળી લેખક વીસ વર્ષની જહેમત બાદ આ ગ્રંથ લખી શક્યો હતો અને તેમ કરવામાં તેને પુષ્કળ લખાણોનું વાચન કરવું પડ્યું હતું. છેવટે એ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનું હિસામત પ્રક્ટીકરણ પોતાનું કાર્ય સાધી ઇતિહાસના ઉદરમાં વિલીન થયું અને ભાવિને માટે અનુભવોનાં બિંદુડાં મૂકતું ગયું.

આ રથજે એક ખીજ વાતનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. કોઇ કોઇ લખે છે કે અંગ્રેજોના રાજ્યમાં ધર્મ નષ્ટ થાય છે એ જણાવવા ખાતર એક ગામથી ખીજે ગામ ચપાટી મોકલવામાં આવતી હતી. પરંતુ સર સૈયદ અહમદખાને દર્શાવ્યું છે કે આમ કહેવાનો હેતુ કોણેરા એક ગામમાંથી ખીજે ગામ જાય અને એ રીતે પોતાનું ગામ રાગમુક્ત થાય એ જ છે. આવા વહેમને લીધે જ ચપાટી એક ગામથી ખીજે ગામ મોકલવામાં આવતી.—Causes of the Indian Revolt P. 3.

સમાજિક વ્યવસ્થા, ધાર્મિક નિયમો વગેરેનું માન જાળવતાં સીખ્યો એમ કહીએ તો ચાલે.

આ ભયકર બનાવની ઉત્પત્તિનાં કારણો યોગ્ય સ્થળે ચર્ચેલાં છે. બીજાનાં રાજ્ય આક્રમણ કરવાની નીતિ, બીજાના હક્ક લૂટી લેવાની સાલસા અને યુરોપીઅન સંસ્કૃતિનાં અદૃષ્ટપૂર્વ અને અચિંત્યપૂર્વ ફલ-દર્શનથી લોકોનાં મન આદોષિત થઇ ચૂક્યાં હતાં. આવા સમયમાં ચરખીવાળા ટોટાની વાત ફેલાઈ. આથી લોકોનાં અંતઃકરણમાં ધુધ-વાતી ઇર્ષ્યામિત્તે પ્રજ્વલિત રૂપ ધારણ કર્યું હતું. ટોટામાં અપવિત્ર પદાર્થો હોય એ સંભવિત છે. એમાં કયા કયા પદાર્થો વાપરવામાં આવતા તે સરકારે કદી જાહેર કર્યું નથી.^૧ ગમે તેમ હો પણ નાના નાના

૧. ફોર્સ્ટ સાહેબે ઇ. ૧૮૫૭-૫૮ ના બળવા વિષેના સૈનિક વિભાગમાંના જરૂરી પત્રો સંધર્માં હતા. તેમાં ચરખીવાળા ટોટા વિષે પુષ્ટિ વાતો મળી આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના માર્ચની ૫ મી તારીખે ૭૦ મી પાયદળ સેનાના જમાદાર શાલિકરામસિંહે બરાક-પુરમાં સૌ પહેલાં આવા ટોટા વાપરવાની ના પાડી હતી. આ અપરાધને સીધે ૨૧ મી માર્ચે તેના પર લશ્કરી કોર્ટમાં કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું. એ સમયે કર્નલ એબટની સાક્ષી પરથી જણાય છે કે ટોટામાં સિપાઈઓ ૧ અડકી શકે તેવો પદાર્થ વપરાયો હોય એ સંભવિત છે. Forrest, Selections from the Letters, Despatches and other State Papers, Preserved in the Military Department of the Government of India, 1857-58. Appendix, P. 67. Comp. Lord Roberts, Forty-one years in India. Vol. I, P 431. એ સંગ્રહમાં બીજો કેટલેક સ્થળે પણ આ વિષયનો ઉલ્લેખ છે. Selections &c. P. '3. (આગળ પાના ૫૨૧ ઉપર જુઓ.)

પ્રકારનાં આવાં ઘણાં ઝરણોને યોગે જળવો ફાટી નીકળ્યો હતો અને તે આ દેશના ને પરદેશના અનેક સાહસિક લોકોનાં અસાધારણ પરાક્રમેને સ્થાન આપી શાંત પડ્યો હતો. અંગ્રેજોએ આ મહા વિપ્લવની કથા વિસ્મૃતિ આગરને વિષે ઈશી જવા દીધી નથી. વસ્તુતઃ આ ઘટના નરસોણિત સાથે જડાએલી છતાં માનવોને માટે શીખવા જેવી અનેક વસ્તુથી ભરપૂર છે. આ ઘટનાએ રાજા ને પ્રજા બંનેને કર્તવ્યનું ભાન આપ્યું છે. એથી લોકોનાં ચારિત્રમાં ભુદા ભુદા ફેરફારો વ્યક્ત થયા છે. એની વિચિત્રતા ઇતિહાસકારોને વર્ણન-આતુરી દર્શાવવામાં જેવી સહાયક નીવડી છે, તેવીજ વાચકોને કૌતુ-હલદીપક નીવડી છે. ભુદી ભુદી ભાષામાં તેના ગ્રંથો લખનાર અને વાંચનારનો તોટો નથી. આ ગ્રંથનો મૂળ અંગાળી લેખક વીસ વર્ષની જહેમત બાદ આ ગ્રંથ લખી શક્યો હતો અને તેમ કરવામાં તેને પુષ્કળ લખાણોનું વાચન કરવું પડ્યું હતું. છેવટે એ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનું હિંસાત્મક પ્રક્ટીકરણ પોતાનું કાર્ય સાધી ઇતિહાસના ઉદરમાં વિલીન થયું અને ભાવિને માટે અનુભવોનાં બિંદુડાં મૂકતું ગયું.

આ સ્થળે એક બીજી વાતનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. કોઈ કોઈ લખે છે કે અંગ્રેજોના રાજ્યમાં ધર્મ નષ્ટ થાય છે એ જણાવવા ખાતર એક ગામથી બીજે ગામ ચપાટી મોકલવામાં આવતી હતી. પરંતુ સર સૈયદ અહમદખાને દર્શાવ્યું છે કે આમ કહેવાનો હેતુ કોલેરા એક ગામમાંથી બીજે ગામ જાય અને એ રીતે પોતાનું ગામ રોગમુક્ત થાય એ જ છે. આવા વહેમને લીધે જ ચપાટી એક ગામથી બીજે ગામ મોકલવામાં આવતી.—Causes of the Indian Revolt P. 3.

પરિશિષ્ટ ૯

મહારાણીના હઠેરો.

‘ હું વિક્ટોરિયા, જગદીશ્વરના પ્રસાદથી ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડનાં સંમિલિત રાજ્યની અને યુરોપ, એશિયા, આફ્રિકા, અમેરિકા અને ઑસ્ટ્રેલિયામાંનાં એ સંમિલિત રાજ્યનાં જે સંસ્થાનો અને તાબાનાં રાજ્યો છે તે બધાંની અધીશ્વરી અને ધર્મરક્ષાકારિણી.

‘ હિંદના જે પ્રદેશમાં મારો અધિકાર છે, તે પર અત્યાર સુધી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની રાજ્ય ચલાવતી હતી. હવે મેં પાર્લિમેન્ટની સંમતિથી એ બધા પ્રદેશનો શાસનભાર ગ્રહણ કર્યો છે.

‘ આ જાહેરનામા દ્વારા સાધારણ પ્રજાને જણાવું છું કે મેં પાર્લિમેન્ટની સલાહ અને સંમતિથી હિંદ સામ્રાજ્યનો શાસનભાર મારા હાથમાં લીધો છે. હિંદની પ્રજા પ્રત્યે મારો આદેશ છે કે તેણે પ્રજાના યથાર્થ ધર્મો પાળવા, મારા અને મારા વંશજો તરફ શ્રદ્ધા રાખવી. હું હિંદનો કારભાર ચલાવવા માટે જે અમલદારો નીમું તેના પ્રત્યે સન્માન દર્શાવું અને તેઓના હુકમ મુજબ ચાલવું.

‘ મારા વિશ્વાસુ અમાત્ય અને પ્રિયપાત્ર શ્રીયુત બાર્ડેન જોન વાઇકાઉન્ટ કેનિંગ બહાદુરની પ્રબુલક્રિત, કાર્યક્ષમતા અને સહવિવેચના ઉપર સંપૂર્ણ આધાર રાખી હું તેમને હિંદના રાજ્યના મારા પહેલા વાઇસરોય (રાજ પ્રતિનિધિ અને ગવર્નર જનરલ)ની પદવી પર નીમું છું. હું, મારા કોઇ પ્રધાન સેક્રેટરી દ્વારા વખતો વખત જે નિયમો ને આજ્ઞાઓ જાહેર કરીશ, તે બધા નિયમો ને હુકમોને વશ થઇ વાઇકાઉન્ટ કેનિંગ બહાદુર હિંદ સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા ચલાવશે.

‘ હસ્ટ ઇંડિયા કંપનીના સમયમાં જે માણસો રાજ્યના કામમાં જોડાયા છે, તેઓને પોતપોતાના કામપર બહાલ રાખવામાં આવે છે. પરંતુ ભવિષ્યમાં મારી ઇચ્છા મુજબ અથવા જે નિયમો પસાર કરવામાં આવશે તે મુજબ એ બધા અમલદારોને રાખવા કે ન રાખવા તે એ ઇચ્છા અને નિયમો મુજબ નક્કી થશે.

‘ આ દ્વારા હિંદના રાજ્યોને જણાવવામાં આવે છે કે હસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ તેઓની સાથે જે સંધિ અને પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે બધી સંધિ ને પ્રતિજ્ઞા હું પાળીશ. હું આશા રાખું છું કે હિંદના રાજ્યો પણ મારી પેઠે સંધિ પાળશે અને પ્રતિજ્ઞાપાલન કરી બતાવશે.

‘ હિંદમાં અત્યારે મારી જેટલી સત્તા છે તેમાં વધારો કરીશ નહિ. બહારનો શત્રુ મારા રાજ્ય પર ચડી આવશે તો તેને ઉચિત બદલો આપવાનું નહિ સુકું. જેઓ મારા પક્ષમાં છે તેને ખીજના રાજ્ય પર હુમલો કરવા નહિ દઉં. હું હિંદના રાજ્યોના અધિકાર, પદ અને મર્યાદા મારા પોતાના અધિકાર, પદ ને મર્યાદા પ્રમાણે માની જાળવીશ. દેશમાં શાંતિ હોય તે વખતે જે સુખ અને સૌભાગ્ય થઈ શકે તેવાં જ સુખ અને સૌભાગ્યમાં હિંદના રાજ્યો અને મારી પ્રજા પોતાનો કાળ ગાળી શકશે.

‘ રાજધર્મના પાલન માટે હું બીજા પ્રજાઓ સાથે જેવી પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયેલ છું તેવીજ પ્રતિજ્ઞાથી હિંદની પ્રજા સાથે પણ બંધાઉં છું. સર્વશક્તિમાન જગદીશ્વરના પ્રસાદથી હું એ પ્રતિજ્ઞા ચથાર્ય રીતે પાળીશ.

‘ ખ્રિસ્ત ધર્મમાં મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. એ ધર્મનો આશ્રય લેવાથી સુખ અને સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે એ પણ હું કૃતરાગિતે સ્વીકારું છું. પરંતુ હું મારી પ્રજાના સંબંધમાં આ વિશ્વાસ મુજબ

કોઇપણ કાર્ય કરીશ નહિ. હું જાહેર કંઈ છું કે કોઇપણ વ્યક્તિ તેના વિશ્વાસ મુજબ કોઇપણ ધાર્મિક કાર્યનું અનુદાન કરતાં અનુગૃહીત, નિગૃહીત કે ઉત્પીડિત થશે નહિ. બધાં પોતાના વિશ્વાસ મુજબ પોત પોતાના ધાર્મિક અનુદાન કરી શકશે અને બધા મારા તાબા નીચે સરખી રીતે રક્ષણ પામશે. જેઓ મારા તાબા નીચે હિંદનો કારભાર અલાવવા માટે નીમાશે તેઓને હું આજ્ઞા કરું છું કે તેઓએ મારી પ્રજાના ધર્મમાં કોઇપણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ કરવો નહિ. જે હસ્તક્ષેપ કરશે તે મને અપ્રિય થશે અને મારા ક્રોધને પાત્ર થશે.

‘મારી પ્રજા, પછી તે ગમે તે ધર્મ પાળતી હશે છતાં પોતાની વિદ્યા, શક્તિ અને ચરિત્રના બળવડે સરકારી ખાતામાં બધાં કામો કરી શકશે, તેઓને વિના પક્ષપાતે નોકરી આપવામાં આવશે.

‘હિંદીઓને પોતપોતાના બાપદાદાઓ તરફથી મળતી જમીન પર કેટલી માયા હોય છે, કેટલો પ્રેમ હોય છે, તે હું જાણું છું. એ જમીન, એ સંપત્તિ પરથી તેઓના અધિકાર જાળવી રાખવામાં આવશે. પરંતુ તેઓને સરકારી ભાગ નિયમ મુજબ આપવો પડશે. કાયદા તૈયાર કરતી વેળા અને કાયદા મુજબ વર્તન અક્ષાવતી વેળા હિંદના પ્રાચીન અધિકાર અને પ્રાચીન રીત રિવાજો પર ધ્યાન રાખવામાં આવશે.

‘કેટલાક દુષ્ટ શુદ્ધિવાળા લોકો અમૂલક જનરવ પેદા કરી પોતાના સ્વદેશ બાંધવોને છેતરી શક્યા છે અને તેઓને રાજદ્રોહી બનાવી શક્યા છે તેથી દેશને પુષ્કળ નુકસાન થયું છે. હું તે માટે અતિશય દુઃખી છું. રાજદ્રોહનું નિવારણ ચલાવી મારો પ્રભાવ અને પરાક્રમ પ્રદર્શિત થયું છે. જે લોકો છેતરાયા હતા તેઓ જો હવે ફરીથી પાછા

અગ્રધર્મનું પાલન કરશે તો તેઓના ગુન્હા માફ કરવામાં આવશે અને તેઓના પ્રત્યે દયા તથા સુજનતા દર્શાવવામાં આવશે.

‘હિંદ સામાન્યને નિરૂપત્તી કરવા માટે આ પહેલાં મારા પ્રતિનિધિ અને ગવર્નર જનરલ વાઇકાઉન્ટ કેર્નિંગ બહાદુરે એક પ્રદેશના અપરાધીઓને તેઓના ગુન્હા માફ કરવાની આશા આપી છે. જેઓના અપરાધ માફ કરવા જેવા નથી તેઓને ઉચિત સજા કરવામાં આવશે એમ પણ તેઓએ દર્શાવ્યું છે. હું ગવર્નર જનરલના આંકાર્પને અનુમોદન આપું છું. તે ઉપરાંત સામાન્ય પ્રજાની જાણ માટે પ્રગટ કરું કે—

‘જેઓ મારો બ્રિટિશ પ્રજાની ખૂનરેણું કરવામાં પ્રત્યક્ષ રીતે જોડાયા હતા તે સિવાય બીજા પ્રત્યે દયા બતાવવામાં આવશે.

‘એ ખૂનીઓ પ્રત્યે ન્યાયાનુસાર દયા દર્શાવી શકાશે નહિ.

‘જેઓએ જાણી જોઈને પોતાની ધમ્મઝાઢી ખૂનીઓને આશરો આપ્યો છે, અથવા જેઓએ મયા બજવામાં સત્તા ભોગવી છે તેઓને ગ્રાંજુદંડની શિક્ષા નહિ માય, પણ ખીજી યોગ્ય શિક્ષા થશે. એ બધા લોકોને ઉચિત શિક્ષા દરતી વેળા વિચાર કરીશું કે તેઓએ કયું સ્થિતિમાં બીજાઓની ઉશ્કેરણીથી બૂલ ખાઈ રાજદ્રોહીઓને આશરો આપ્યો હતો. છેતરાઈ જઈ જેઓએ જૂલમો ગુન્મર્ધ છે તેઓ પ્રત્યે યથોચિત અનુમદ દર્શાવવામાં આવશે.

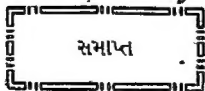
‘એ સિવાય જેઓએ સરકાર વિરુદ્ધ હથિયારો પકડ્યાં હતાં, તેઓ જો પોતપોતાને ઘેર જઈ શાંતિપૂર્વક ધંધે લાગશે તો તેઓને માફી બક્ષવામાં આવશે, અને તેઓએ ગુફ્તો કર્યો હતો તે મનમાં રાખવામાં આવશે નહિ.

‘અપરાધની માશી અને દયા સંબંધમાં જે નિયમોનો ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે નિયમોનું પાલન આવતી જાન્યુઆરીની તા. ૧ લી દરમિયાન જે કરશે તેઓને માશી આપવામાં આવશે અને તેમ કરનાર પ્રત્યે અનુગ્રહ દર્શાવવામાં આવશે.

‘ઈશ્વરના આશીર્વાદથી શાંતિ સ્થપાશે એટલે હિંદની ખેતી, વ્યાપાર સંબંધી ઉચિત ઉત્સાહ આપવા, પ્રજાના ઉપકાર અને ધન વૃદ્ધિસાધક વિષયોનો ઉત્કર્ષ સાધવા અને હિંદની પ્રજાના ઉપકાર માટે હિંદ સામ્રાજ્ય શાસન કરવામાં આવશે. હિંદની પ્રજાની ઉન્નતિ થતાં હું મને પોતાને પ્રબળ અને પરાક્રાંત માનીશ. પ્રજા સંતુષ્ટ થશે તો હું મને પોતાને નિશંક અને નિરાપદ માનીશ. અને પ્રજા સંતુષ્ટ બની જે કૃતવ્રતા તથા રાજભક્તિ દર્શાવશે તેને જ હું સર્વોત્કૃષ્ટ પુરસ્કાર માનીશ.

‘હેવટે પ્રાર્થના એ જ છે કે પ્રજાના ભલા માટે આ બધા સંકલ્પ જે વડે હું કાર્યમાં ઉતારી શકું તે ખાતર સર્વશક્તિમાન જગદીશ્વર મને અને મારા હુકમથી જેઓ રાજ્ય ચલાવે છે તેને એવી શક્તિ આપો.’

Valley for Panchajanya

સમાપ્ત

જીવનમાં નવુંજ તત્ત્વ વધારનારાં પુસ્તકો.

ગુલામી વહેપાર:

ભાગ ૧-૨ (ભેગા)

ગુલામગીરીના ગળખનું શબ્દે શબ્દે રૂવાડાં ઉભાં કરે તેવું સાચું શબ્દચિત્ર, 'અનકલ ટોમ્સ ક્રેબીન' નો સંપૂર્ણ અનુવાદ. પાકું પુંકું. કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

મેઝેનીના લેખો:

મૂળ લેખક: જોસફ મેઝેની.

મનુષ્યના કર્તવ્યની સાચી રૂપરેખા દર્શાવતા ઇટલીના દેશ-ભક્તના ઉત્તમ ખ્યાલો. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

દેવદર્શન:

ભારતની દુર્દશાનો દૃઢ-લેહક આખેહુખ ચીતાર. બીજા દેશોની પણ સરખામણી સાથે. દરેક જણે વાંચી મનન કરવા જેવી અનેક બાબતોથી ભરપૂર. કિં. રૂ. ૩-૦-૦

મરાઠી રીયાસત:

(મરાઠી સત્તાના ઉદયથી અંત સુધીનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર ઇતિહાસ.) સર દેશાઈના મરાઠી ઇતિહાસ ઉપરથી અનુવાદ થયો છે. સોનેરી પુંકા સાથેના જુદા જુદા બે ભાગની કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

બળવાનો ઇતિહાસ:

ભાગ ૧-૨

૧૮૫૭ ના બળવાનો સાચી વિગતોથી ભરપૂર આ ઇતિહાસ એક નવલકથા રૂપે લખાયેલો હોવાથી તે વાંચતાં જરાયે કંટાળો આવતો નથી. સોનેરી પુંકાવાળા દરેક ભાગની કિંમત રૂ. ૪-૦-૦ (હવે થોડીજ નકલો રહી છે.)

ઉષા સ્વરાજ્યપ્રતિજ્ઞા:

સ્વતંત્ર લેખક: શ્રીમાન પુર-ષોત્તમ વિશ્વામ માવજી. ઐતિહાસિક નોંધો, સચિત્ર. પાકું પુંકું. કિંમત રૂ. ૩૦ સવા.

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, ૩૬૪, ડાલખાદેવી: મુંબઈ-૨.

સંક્ષિપ્ત રામાયણ

લેખક-રતિપતિરામ પંડ્યા, ૪૦. એ.

આ “સંક્ષિપ્ત રામાયણ”ના જેટું સરળ, પુરા ભાવવાળું ગુજરાતી ગદ્યમાં કોઈએ રામાયણ થયું નથી. કાવ્યન પૃષ્ઠ ૩૨૫, આઠ ચિત્રો ને સોનેરી નામો વડે સુસોખિત પાકું પુસ્તક છે. કીંમત રૂ. એ. પોસ્ટેજ પાંચ આના.

શબ્દાર્થ ચિંતામણી

લાયબેરીઓ, વિદ્યાર્થીઓ તેમજ ગુજરાતી ભાષા જાણનારાઓને ઉપયોગી

શુભ શબ્દકોષ.

સાધન-કાઠિન ૧૬ પેજ. દાખ-મીણા-રમોલ પાંચકા. શબ્દો-૪૨૦૦૦ લગભગ. અર્થો-મુળ અને વ્યુત્પત્તિ સાથે ચોક્કસ અને રૂઢ તેમજ કહેવત વગેરેની સમજણ સહ. પાનાં ૧૫૦૦. કીંમત રૂ. છ છે. પણ હાલ તુરત મંગાવનારને રૂ. પાંચમાં મળશે. વી. પી. પોસ્ટેજ તેર આનાં જુદું.

સંક્ષિપ્ત મહાભારત.

ભાવીકો “મહાભારત” માટે

ચાળીસ પચાસ રૂ. ખર્ચો નાખવા તૈયાર થાય છે તેમને મુળ મંસ્કૃતના જ આધારે સરળ ભાષામાં અઢારે પર્વના પુરેપુરા સારરૂપ આ સં. મહાભારત હાલ ચાર જ રૂ. માં મળશે. (દપાત્ર ખર્ચ ૦-૮-૦ જુદું.) દસ નવાંજ ચિત્રો સાથે ૪૦૦ પાનાં છે.

ડૉ. ટાગોરનાં પુસ્તકો.

- ૪-૦ દૂબતું વહાણ (આખું)
- ૨-૮ ચૌખેરનાલી, લાગ ૧-૨
- ૩-૦ મધુરાણી (નવલકથા)
- ૧-૦ શિક્ષાનો આદર્શ (નિબંધો)
- ૧-૦ સ્વદેશ (નિબંધો)
- ૦-૮ મુક્તધારા (એક અંકી નાટક)
- ૧-૪ ગીતાંજલિ
- ૨-૦ ટાગોરની ટુંકી વાતો, લાગ ૨ જે
- ૦-૮ ચિત્રાંગદા (એકઅંકી નાટક)

જીવનસાસ એન્ડ સન્સ, ૩૯૪, કાલજાદેવી; મુંબઈ-૨